

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

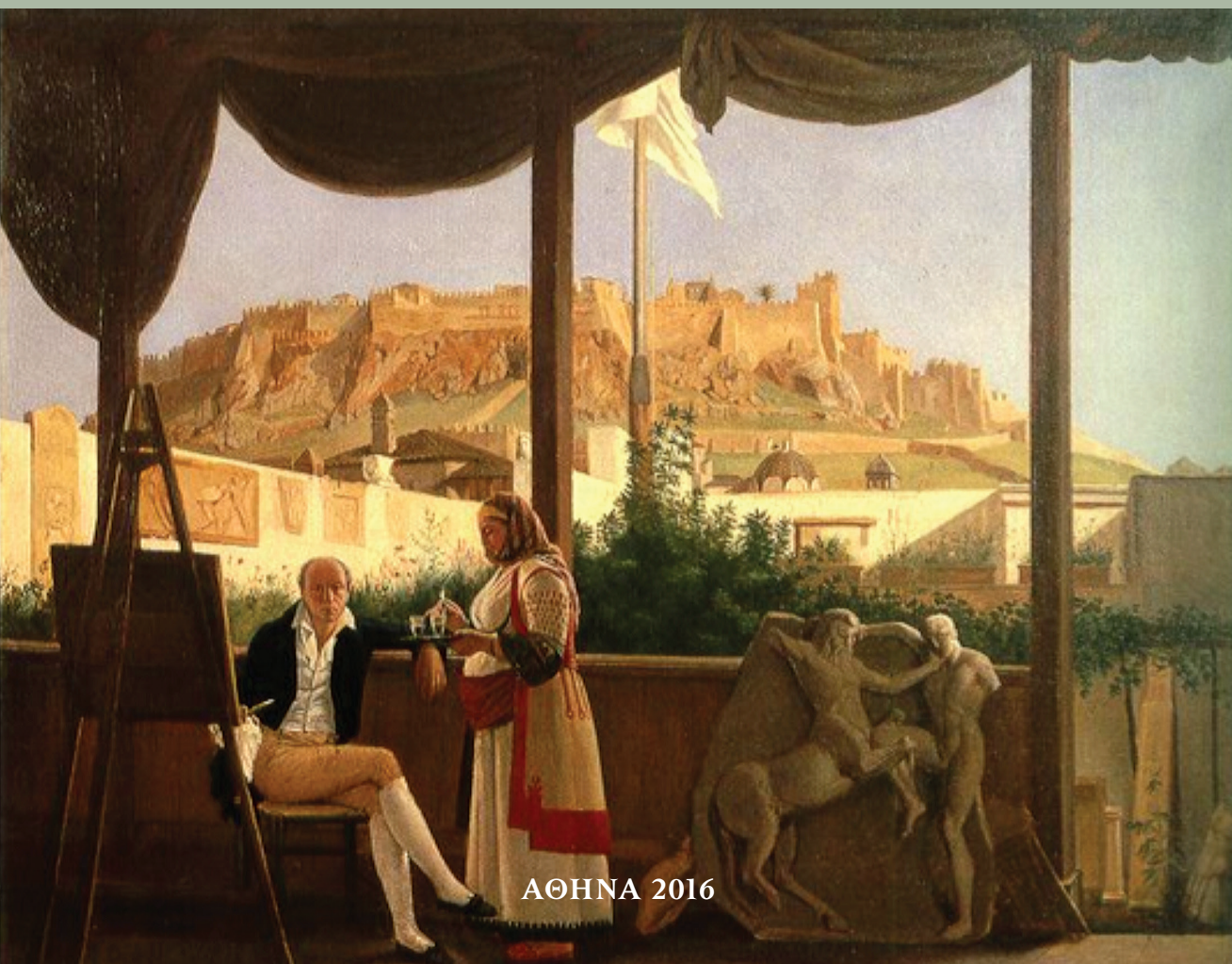

ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΕΙΣ ΚΑΙ 'ΕΘΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ'
ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Α΄ ΤΟΜΟΣ

Πρακτικά Συμποσίου

Επιμέλεια: Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη

ΑΘΗΝΑ 2016

Ελληνικότητα και ετερότητα:
Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας'
στον 19ο αιώνα

Η έκδοση έλαβε οικονομική ενίσχυση από το Εργαστήριο Αριστείας TransferS
(École Normale Supérieure, πρόγραμμα "Investissements d'avenir" ANR-10-IDEX-0001-02 PSL*
και ANR-10-LABX-0099)

This book has received support of TransferS
(laboratoire d'excellence, program "Investissements d'avenir" ANR-10-IDEX-0001-02 PSL*
and ANR-10-LABX-0099)

«ΘΑΛΗΣ»

«Χρυσαλλίς»

Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις
και διαμόρφωση του 'εθνικού χαρακτήρα'
στον περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα

ISBN 978-618-82918-2-9 [SET]

ISBN 978-618-82918-0-5

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ

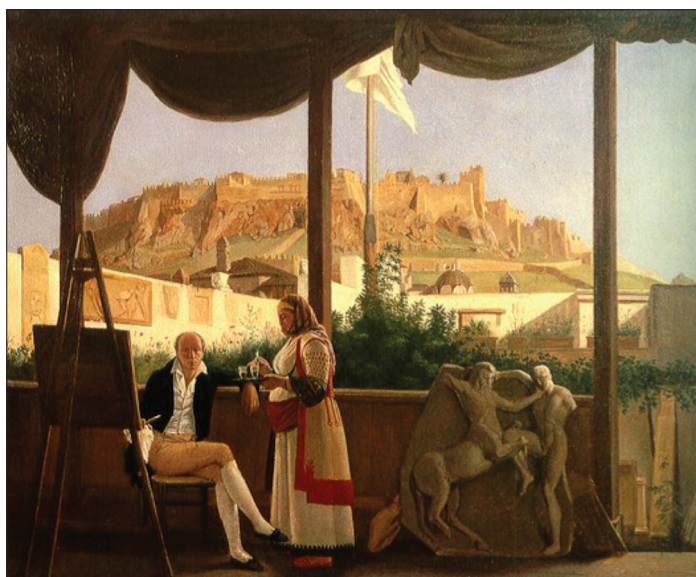

Ελληνικότητα και ετερότητα:
Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και 'εθνικός χαρακτήρας'
στον 19ο αιώνα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Επιμέλεια:

Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη

Τόμος Α΄

ΑΘΗΝΑ 2016

Περιεχόμενα Α΄ τόμου

ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ	
Χαιρετισμός	15
ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ	
Χαιρετισμός	17
MICHEL ESPAGNE	
Πολιτισμικές μεταφορές και η πολιτισμική ιστορία της Ελλάδας	21
MICHEL ESPAGNE	
Les transferts culturels et l'histoire culturelle de la Grèce	45
A. Διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές	
<i>I. Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο οικείο και το ξένο</i>	
ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΣΧΑΛΗΣ	
Ιταλικότητα και ελληνικότητα στη γλώσσα του Κάλβου	71
ΚΥΡΙΑΚΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ	
<i>Εγώ και... ο άλλος σε Δύση και Ανατολή.</i> Νεωτερικά υποκείμενα των <i>Γραμμάτων από το Άμστερνταμ</i> του Σταμάτη Πέτρου και των <i>Περσικών Επιστολών</i> του Montesquieu	85
ΓΕΩΡΓΙΑ ΓΚΟΤΣΗ	
Οι Νεοέλληνες στον καθρέφτη του ξένου: Συμβολή στη μελέτη των ελληνοβρετανικών πολιτισμικών δικτύων, 1870-1900	95

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΣΗ

Γυναικεία γραφή και πολιτισμική διαμεσολάβηση.

Αικατερίνης Ζάρκου: «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών» 117

II. Η μετάφραση στο επίκεντρο της διαπολιτισμικής μεσολάβησης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΑΡΣΟΣ

Και οικείο και ξένο: Οι ομηρικές μεταφράσεις του Πολυλά

στην απορία του ελληνικού 19ου αιώνα 129

ΑΡΙΣΤΕΑ ΚΟΜΝΗΝΕΛΛΗ

«Η Λίμνη» του Λαμαρτίνου, ποίημα μεταφρασθέν υπό Α. Βλάχου, Σ. Βασιλειάδη, Ι. Καρασούσα και Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, εν Αθήναις, 1878.

Μία έκδοση που αποζητά τον μεταφρασεολογικό σχολιασμό 151

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΕΤΣΙΟΣ

Μετάφραση και μετρική: Λορέντσος Μαβίλης 167

ΣΟΦΙΑ ΝΤΕΝΙΣΗ

Ο μεταφραστής Νικόλαος Δραγούμης: Κοινωνικός αναμορφωτής 183

ΕΡΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Δουλεύοντας για την τέχνη, την πολιτική και την επιβίωση.

Ο μεταφραστής Παναγιώτης Πανάς 201

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ Γ. ΤΣΟΥΠΡΟΥ

Ο πολιτιστικός διαμεσολαβητικός ρόλος

του Δημητρίου Βικέλα ως μεταφραστή του Σαίξπηρ: Η μετάφραση του *Βασιλιά Ληρ*. 213

B. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

I. Γραμματειακά είδη

ΓΙΑΝΝΗΣ ΞΟΥΡΙΑΣ

Το ευρωπαϊκό παράδειγμα στην αναζήτηση της υψηλής ποίησης

την περίοδο του ώριμου νεοελληνικού Διαφωτισμού 231

ΘΑΛΕΙΑ ΙΕΡΩΝΥΜΑΚΗ

Η παρουσία του ξένου σε εξυμνητικά ποιητικά είδη.

Εθνική και ειδολογική ταυτότητα 245

ΘΑΝΑΣΗΣ ΑΓΑΘΟΣ

Η Κόμησα Ποτόσκη:

Ένα «ιστορικών διήγημα πρωτότυπον» του Κωνσταντίνου Ράμφου 259

ΜΑΡΙΑ ΣΧΟΠΟΥΛΟΥ

Αναζητώντας νέους ορίζοντες:

Η 'βόρειομανία', ο 'ψενογερμανισμός' και η σύνδεσή τους
με τον δημοτικισμό στα τέλη του 19ου αιώνα 269

ΑΝΝΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Βιζυηνός και Ίψεν:

Αμαρτήματα και παλαιές ιστορίες στα άκρα της Ευρώπης 283

ΝΙΚΟΣ ΜΑΥΡΕΛΟΣ

Το «ερμαφρόδιτον» της ελληνοχριστιανικής ταυτότητας

(γλωσσικής-υφολογικής και πολιτισμικής) στον Κοραή και στον Ροϊδη 295

II. *Ιδεολογικά ρεύματα*

CATERINA CARPINATO

Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στην Ιταλία του 19ου αιώνα

(1855-1857): Μερικές παρατηρήσεις στον Tommaso Semmola
και τον Niccolò Tommaseo 311

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ

Η Βαϊμάρη στην Αθήνα.

Όψεις της πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού
στην Ελλάδα του 19ου αιώνα 323

SERVANNE JOLLIVET

Ελληνικότητα και πηγές της αρχαιότητας:

Σκέψεις για τη γερμανική φιλοσοφία της ιστορίας 337

III. *Αναζητώντας την «εθνική ταυτότητα»*

ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Όψεις της εθνικής ταυτότητας στον νεοελληνικό στοχασμό 345
του 19ου αιώνα

ΠΕΓΚΥ ΚΑΡΠΟΥΖΟΥ	
Όψεις του χώρου και εθνική ταυτότητα σε ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του 19ου αιώνα	361
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΗΣ	
Αναζητήσεις εθνικής ταυτότητας στο λαϊκό μυθιστόρημα της Κωνσταντινούπολης	377
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ	
Νεοελληνικές σπουδές στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 19ο αιώνα. Μαρτυρίες από τη λόγια παράδοση του Γένους	387

IV. Οι λόγιοι του 19ου αιώνα και η παραγωγή τους

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ	
Ο Δανιήλ Φιλιππίδης ως μεταφραστής λατινικών έργων	403
ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ	
Μεταξύ λογισούνης και επιστήμης: Η μορφή και το περιεχόμενο του αρχαιογνωστικού φιλολογικού δοκιμίου κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους	419
ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ	
Πνευματικές διαδρομές στο β' μισό του 19ου αιώνα μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Αργείου λόγιου και ιστορικού Δημητρίου Βαρδουνιώτη: Πρόδρομη παρουσίαση	431
ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ	
Ο Ιωάννης Καμπούρογλου (1851-1903): Κάτω από την κορυφή του παγόβουνου	439

Επίμετρο

Πρόγραμμα συμποσίου	459
Κατάλογος συνέδρων	469

Α΄ ΤΟΜΟΣ

Η έκδοση αυτή αποτελεί προϊόν συνεργασίας του προγράμματος «Θαλής» - «Χρυσάλλης». Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του 'εθνικού χαρακτήρα' στον περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (επιστ. υπεύθυνη Άννα Ταμπάκη) και του προγράμματος «Νεοελληνική Γραμματολογία και Ιστορία των Ιδεών (18ος-20ός αι.)» του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (επιστ. υπεύθυνη Ουρανία Πολυκανδριώτη)

Η έντυπη έκδοση επιχορηγήθηκε από το Εργαστήριο Αριστείας *Transfers* της *École Normale Supérieure*. Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον καθηγητή Michel Espagne, διευθυντή του *Laboratoire d'excellence Transfers* για την ευγενική συμμετοχή του στο Συμπόσιο καθώς και για την τιμητική πρότασή του να ενισχύσει οικονομικά την έκδοση των Πρακτικών και να την εντάξει στις επιστημονικές δραστηριότητες του Εργαστηρίου

Την τυπογραφική και φιλολογική επιμέλεια των κειμένων ανέλαβαν οι φιλόλογοι Μικέλα Βλαβιανού και Λίντα Βολτή, τις οποίες ευχαριστούμε θερμά

Την επιστημονική επιμέλεια της έκδοσης έχουν οι υπογράφοι

Άννα Ταμπάκη, Ουρανία Πολυκανδριώτη

Θεματικές ενότητες

A. Διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές

- I. Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο οικείο και το ξένο
- II. Η μετάφραση στο επίκεντρο της διαπολιτισμικής μεσολάβησης

B. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

- I. Γραμματειακά είδη
- II. Ιδεολογικά ρεύματα
- III. Αναζητώντας την «εθνική ταυτότητα»
- IV. Οι λόγιοι του 19ου αιώνα και η παραγωγή τους
- V. Χρήσεις και αναβιώσεις της αρχαιότητας
- VI. Ζητήματα κριτικής & πρόσληψης
- VII. Ο περιοδικός τύπος

Γ. Ιστορία των ιδεών

Δ. Διαμόρφωση της 'εθνικής δραματουργίας': υπερβάσεις, συνέχειες και ρήξεις

- I. Δραματουργικά είδη
- II. Λυρικό δέατρο

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

*Κυρία Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής,
Κύριε Διευθυντά του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών,
Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι, Κυρίες και Κύριοι,*

Θα ήθελα να σας καλωσορίσω σήμερα εδώ, στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, όπου θα διεξαχθεί το Συμπόσιο που συνδιοργανώνουν το πρόγραμμα «Νεοελληνική γραμματολογία και Ιστορία των ιδεών» του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών και το πρόγραμμα «Θαλής» του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον γενικό τίτλο «Χρυσαλλίς» και θέμα του *Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του “εθνικού χαρακτήρα” στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα*. Όπως θα εξηγήσει και στη συνέχεια η αγαπητή και παλαιά συνάδελφος, η καθηγήτρια, αλλά κάποτε ακαταπρόληπτη ερευνήτρια του τότε Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, Άννα Ταμπάκη, το θέμα του Συμποσίου μας, που τιτλοφορείται *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του “εθνικού χαρακτήρα” τον 19ο αιώνα*, συνδέεται στενά όχι μόνο με τα επιστημονικά αντικείμενα του προγράμματος «Νεοελληνική γραμματολογία και Ιστορία των ιδεών», αλλά και με παλαιότερα προγράμματα, με παρεμφερές αντικείμενο, που εκπονούνταν εδώ στο ΕΙΕ και στα οποία είχαμε συνεργαστεί τότε στενά. Έτσι, τόσο η «Χρυσαλλίς» όσο και το πρόγραμμα «Νεοελληνική γραμματολογία και Ιστορία των ιδεών» αποτελούν τη συνέχεια, τη φυσική δηλαδή εξέλιξη και επιστημονική ανάπτυξη των παλαιότερων αυτών κοινών ερευνητικών ενασχολήσεών μας.

Η μελέτη της νεοελληνικής γραμματείας με άξονα την Ιστορία των ιδεών αλλά και με στόχο την αξιοποίηση κάθε γραπτού τεκμηρίου για την Ιστορία του νέου ελληνισμού υπήρξε άλλωστε πάντα ανάμεσα στις κύριες επιστημονικές ενασχολήσεις του άλλοτε Κέντρου και μετέπειτα Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, ήδη από την ίδρυσή του. Προκειμένου να καλυφθούν ειδικότερα οι φιλολογικές δραστηριότητες του Ινστιτούτου, στο πλαίσιο μιας συγκριτολογικής οπτικής, το 2001, δημιουργήσαμε με την Άννα Ταμπάκη το «Σεμινάριο Συγκριτικής γραμματολογίας και Ιστορίας των ιδεών», το οποίο προχώρησε σε

μια σειρά επιστημονικών εκδηλώσεων και εκδόσεων που τις οργανώσαμε και τις επιμεληθήκαμε από κοινού. Ως εξέλιξη των εργασιών του Σεμιναρίου, το 2006 δημιουργήθηκε το πρόγραμμα «Νεοελληνική γραμματολογία και Ιστορία των ιδεών, 18ος-20ός αιώνας», που διεύρυνε το πεδίο μελέτης, ενίσχυσε την προσέγγιση φιλολογικών τεκμηρίων καθώς και τη μελέτη λογοτεχνικών κειμένων στο πλαίσιο όμως της πολιτισμικής Ιστορίας.

Έτσι, το πρόγραμμά μας ασχολείται με τη μελέτη της νεοελληνικής γραμματείας από τον 18ο έως τον 20ό αιώνα, στο πλαίσιο της Ιστορίας των ιδεών και της πολιτισμικής Ιστορίας. Κύριος στόχος μας είναι να διερευνηθούν οι πολιτισμικές μεταφορές που καθόρισαν τη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας και τα ρεύματα ιδεών του νέου ελληνισμού, από την προεπαναστική περίοδο έως και τον 20ό αιώνα. Επομένως, το πρόγραμμα ασχολείται με τη μελέτη της νεοελληνικής γραμματείας αφενός θέλοντας να συμβάλει στην ιστορία της διαμόρφωσής της και αφετέρου εστιάζοντας στις ιδεολογικές και πολιτισμικές τάσεις που εκφράζονται στα κείμενα, σε συνάρτηση τόσο με το ευρωπαϊκό όσο και με το ευρω-μεσογειακό περιβάλλον μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε.

Το πρόγραμμα ειδικότερα ασχολείται με την Ιστορία των λογίων, διανοουμένων και διαφόρων πολιτισμικών διαμεσολαθητών στον ελληνικό και στον μεσογειακό χώρο, με τη μελέτη των μεταφράσεων ως όχημα πολιτισμικής μεταφοράς και διάχυσης ιδεών, με την ιστορία των εννοιών, με την ιστορία της κλασικής φιλολογίας και της αρχαιολογίας, με τη διαμόρφωση και την εξέλιξη των γραμματολογικών ειδών στη συνάφειά τους με άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες και σε απαραίτητη συνάρτηση με τα ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα της κάθε εποχής, με τη μελέτη των σχέσεων της νεωτερικότητας με την αρχαία κληρονομιά, με τη βιβλιογραφία του φιλελληνισμού κ.ά. Στο πρόγραμμα εντάσσονται τα επιμέρους ερευνητικά αντικείμενα και επιστημονικά ενδιαφέροντα των μελών του, των συναδέλφων μας δηλαδή ερευνητών στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, που είναι βέβαια και μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του Συμποσίου.

Από όλα τα παραπάνω γίνεται νομίζω εμφανής η συνάφεια τόσο στη θεματική όσο και στην επιστημονική μεθοδολογία μεταξύ του προγράμματος «Νεοελληνική γραμματολογία και Ιστορία των ιδεών, 18ος-20ός αιώνας» και του θέματος του Συμποσίου. Δεν θα σας κουράσω άλλο, προκειμένου να πάρει τη σκυτάλη η αγαπητή συνάδελφος Άννα Ταμπάκη, που θα αναλύσει περαιτέρω τη συνάφεια αυτή. Κλείνοντας, θα ήθελα να σημειώσω ότι είναι πολλοί όσοι εργάστηκαν για την πραγματοποίηση του Συμποσίου αυτού και τους ευχαριστούμε θερμότατα, όλους και κάθε έναν ξεχωριστά.

Ουρανία Πολυκανδριώτη

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

*Κυρία Κοσμήτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής,
Κύριε Διευθυντά του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών,
Αγαπητές, Αγαπητοί Συνάδελφοι,
Αγαπητές Φοιτήτριες, Αγαπητοί Φοιτητές,
Κυρίες και Κύριοι,*

Καθώς βρισκόμαστε στο φιλόξενο αμφιθέατρο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών δεν μπορώ να μην αναπολήσω με συγκίνηση έναν από τους πνευματικούς του ταγούς, εμπνευστές και δημιουργούς, τον δάσκαλό μου Κ. Θ. Δημαρά. Ενθυμούμαι πόσο του άρεσε να παρομοιάζει τη συλλογικότητα στην έρευνα με μια «πνευματική κυψέλη». «Κυψέλη στοχασμού και παιδείας» υπήρξε εξαρχής το πνευματικό του τέκνο, το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, όπως και το μεταγενέστερο Σεμινάριό του στο Νεοελληνικό Ινστιτούτο της Σορβόνης.

Το Συμπόσιό μας, εκκινώντας από την έρευνα για τον περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα, διεξάγεται στο πλαίσιο του προγράμματος «Θαλής» σε τρία επίπεδα: I. Πολιτισμικές ζυμώσεις: γραμματειακά γένη, λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα, II. Η πρόσληψη των δραματουργικών ειδών (συγγραφείς, ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα, θεωρία του δράματος, λυρικό θέατρο), και III. Θεωρήσεις διαπολιτισμικών σχέσεων και μεταφορών: Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο ξένο και στο οικείο, και πραγματοποιείται σε συνεργασία με το πρόγραμμα «Νεοελληνική γραμματολογία και ιστορία των ιδεών» του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών. Επιχειρεί να διερευνήσει τις πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και τους αναβαθμούς της παρουσίας και της επίδρασης του «ξένου» (τη δοκιμασία του ξένου –l'έpreuve de l'étranger– για να θυμηθώ τον Antoine Berman) στη διαμόρφωση του 'εθνικού χαρακτήρα', ιδεολόγημα που διατρέχει, ενίοτε με συγκρουσιακό τρόπο, τον 19ο αιώνα.

Για να πιάσουμε όμως το νήμα από την αρχή, ας θυμηθούμε την προσφιλή έκφραση του Κ. Θ. Δημαρά «τα καλά εργαλεία». Ο ίδιος, χωρίς να εγκατα-

λείπει ούτε στιγμή τον στοχαστικό «συγκριτισμό», την αναζήτηση των συγκλίσεων και των αποκλίσεων που διέπουν τα πολιτισμικά φαινόμενα στις εθνικές τους εκφάνσεις, πιστεύοντας ακράδαντα ότι η πνευματική φυσιογνωμία ενός έθνους, ιδίως του ελληνικού, που βρίσκεται ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, είναι αποτέλεσμα συνεχών και γόνιμων οσμώσεων, προσανατόλισε μια γενιά ερευνητών στην πρωτογενή έρευνα, αναδεικνύοντας νέα πεδία, σε συνάρτηση με τις τότε ευρωπαϊκές τάσεις της έρευνας (ιστορία του Τύπου, μεταφράσεις, περιηγητισμός, ιστορία των βιβλιοθηκών, ιστορία των ιδεών κ.λπ.). Αυτές οι κατευθυντήριες, μαζί με την έμφαση που δόθηκε στους αιώνες μέσα από τους οποίους αναδύθηκε η νεωτερικότητα (18ος-19ος αι.), εξακολουθούν να σφραγίζουν τα προσωπικά ενδιαφέροντα πολλών ερευνητών αλλά και τα συλλογικά προγράμματα του Τομέα Νεοελληνικών Ερευνών, όπως είναι αυτό στο οποίο μόλις αναφέρθηκε η αγαπητή συνάδελφος Ουρανία Πολυκανδριώτη.

Η ιστορία του περιοδικού Τύπου απασχόλησε εξ αρχής το πάλαι ποτέ ΚΝΕ [Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών], καταρχήν με τις πολύτιμες αποδελτιώσεις των προεπαναστατικών περιοδικών. Την περίοδο 1991-1994 κατασκευάστηκαν οι πρώτες «βάσεις δεδομένων» για τις νεοελληνικές μεταφράσεις και τον περιηγητισμό, με τη βοήθεια του ευρωπαϊκού προγράμματος «Ανάπτυξη Βάσης Δεδομένων Ιστορικών Στοιχείων».¹ Αργότερα, το 1995 με 1997, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος ΠΕΝΕΔ [484], μελετήσαμε το θέμα: «Η αναζήτηση της εθνικής φυσιογνωμίας μέσα από ξενόγλωσσα κείμενα. Ερμηνείες και πολιτισμικές δεκτικότητες του Νεώτερου Ελληνισμού (Μεταφράσεις, Περιηγητικά κείμενα, 19ος αι.)». Τότε δημιουργήθηκε και ο αρχικός πυρήνας των κύριων ερευνητών που στελεχώνουν το σημερινό μας πρόγραμμα «Θαλής».

Το πρόγραμμα Αριστείας «Θαλής – Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του ‘εθνικού χαρακτήρα’ στον περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα» – «Χρυσαλλίς» (χρονική διάρκεια: 2012-2015) θεωρώ ότι αποτελεί οργανική συνέχεια αυτών των διεργασιών και διαμορφώθηκε με τη συνεργασία εκλεκτών συναδέλφων, καθιερωμένων μελετητών του 19ου αιώνα, που προέρχονται από το Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Φιλολογίας, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, που είναι και ο leader), το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (Τμήμα Φιλολογίας), το Πανεπιστήμιο Πατρών (Τμήμα Φιλολογίας), το Πανεπιστήμιο Κρήτης (Τμήμα Φιλολογίας), το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Τμήμα Θεατρικών Σπουδών), το Ιόνιο Πανεπιστήμιο (Τμήμα Μουσικών

1. (ΓΓΕΤ: 131 ΚΝΕ, ΕΟΚ/ΣΠΑ)

Σπουδών), την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης) και το Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Συνεργαζόμενος φορέας του εξωτερικού είναι το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris IV, Νεοελληνικό Ινστιτούτο). Τα μέλη ΔΕΠ συνεπικουρούνται στο έργο τους από πλειάδα μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδασκάλων από τους ακαδημαϊκούς φορείς στους οποίους αναφέρθηκα. Αυτή η άξια νέα γενιά που θα πάρει σε λίγο τη σκυτάλη αποτελεί την ελπίδα μας.

Τους επί μέρους στόχους και τα επιτεύγματα του προγράμματος ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει αναρτημένα στο διαδίκτυο, πολύ σύντομα δε και σε ειδική ιστοσελίδα της «Χρυσαιίδας».

Είμαι ευτυχής γιατί το παρόν Επιστημονικό Συμπόσιο που συνδιοργανώνουμε με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών προσήλκυσε τόσους εκλεκτούς συναδέλφους. Το πρόγραμμα εργασιών κατοπτρίζει έναν εξαιρετικά πλούσιο και πολύμορφο προβληματισμό και δημιουργεί εκ των προτέρων πνεύμα ιδιαίτερης ευφορίας.

Κλείνοντας, επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής, όλως ιδιαίτερος τον συνάδελφο καθηγητή Ταξιάρχη Κόλια, διευθυντή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, που μας προσέφερε γενναιόδωρα τον χώρο και συνεπικούρησε την προετοιμασία του Συμποσίου, και την ακάματη συνάδελφο Ουρανία Πολυκανδριώτη, κύρια ερευνήτρια, επιστημονική υπεύθυνη του προγράμματος «Νεοελληνική γραμματολογία και ιστορία των ιδεών», η οποία ανέλαβε μεγάλο μέρος της διοργάνωσης, καθώς και όλα τα μέλη της Επιστημονικής Γραμματείας, με επικεφαλής τη Μαρία Σεχοπούλου, ονομαστικά τους: Αριστέα Κομνηνέλλη, Γεώργιο Κοτελίδη, Κωνσταντίνα Λιανού, Δήμητρα Ραζάκη, Ελένη Τριανταφυλλοπούλου, Ελένη Χριστοπούλου και Κωνσταντίνο Χρυσόγελο.

Με χαρά ανοίγω τις εργασίες του Συμποσίου.

Άννα Ταμπάκη

Πολιτισμικές μεταφορές και η πολιτισμική ιστορία της Ελλάδας

Τι είναι η «πολιτισμική μεταφορά» και με ποιο τρόπο η έννοια αυτή μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε ειδικότερα την ελληνική ιστορία; Με την ευρύτερη σημασία, ως πολιτισμική μεταφορά νοείται η διαδικασία ανασηματοδότησης που συνοδεύει ένα πολιτισμικό αντικείμενο όταν μεταφέρεται από ένα χώρο σε έναν άλλο. Τα πολιτισμικά αντικείμενα, βιβλία, έργα τέχνης, ρεύματα ιδεών, τεχνοτροπίες, κυκλοφορούν από το ένα γλωσσικό ή εθνικό πλαίσιο σε ένα άλλο. Η κυκλοφορία αυτή δεν συνιστά περιφερειακό φαινόμενο στην ιστορία των ευρωπαϊκών χωρών. Συνιστά φαινόμενο κεντρικό, αλλά χωρίς να είναι και προβεβλημένο επειδή φαίνεται να εκδέτει τη διαδικασία διαμόρφωσης ταυτοτήτων. Η Γαλλία του 17ου αιώνα δύσκολα θα μπορούσε να νοηθεί δίχως μια πολύ σημαντική αναφορά στην Ισπανία, τον 18ο αιώνα εμφανίζει σημαντικές επιρροές από την Αγγλία, ενώ η Γερμανία είναι πανταχού παρούσα στη γαλλική φιλοσοφία του 19ου αιώνα. Ο ρωσικός ρομαντισμός καθορίζεται από τις μεταφράσεις γαλλικών ή γερμανικών προτύπων, τα οποία πιθανόν να είναι λησμονημένα στον χώρο από τον οποίο έχουν προέλθει. Εάν η κυκλοφορία των πολιτισμικών προτύπων είναι ένα θεμελιώδες δεδομένο στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Ευρώπης, τότε η συνεχής επανερμηνεία των δανείων από το εξωτερικό, που συνδέεται με την κυκλοφορία αυτή, αξίζει να μελετηθεί περισσότερο. Πράγματι, η επανερμηνεία αυτή καθορίζεται εξ ολοκλήρου από το πλαίσιο υποδοχής. Το πλαίσιο αυτό έχει πάντα την πρωτοβουλία της εισδοχής όπως και της σημασιολογικής μετατόπισης, η οποία επιτρέπει στα δάνεια να μπορούν να χρησιμοποιηθούν στο νέο πλαίσιο. Ένας πίνακας της ιταλικής Αναγέννησης δεν έχει την ίδια αξία όταν παρουσιάζεται στο μουσείο του Λούβρου ή στο μουσείο της Δρέσδης. Η μοίρα των κειμένων του Ομήρου στα γερμανικά ή στα γαλλικά δεν είναι ταυτόσημη. Η θεωρία των πολιτισμικών μεταφορών¹ επανεξετάζει πολλές από τις έννοιες

1. Για έναν πρώτο ορισμό βλ. *Transferts. Les relations interculturelles dans*

που συναντάμε συχνά στην πολιτισμική ιστορία. Όπως για παράδειγμα, την έννοια της επίδρασης, που προϋποθέτει ένα είδος αυθόρμητης κυκλοφορίας από μια πηγή προς έναν αποδέκτη, και στη δυναμική αυτή κίνηση η πρωτοβουλία αποδίδεται περισσότερο στην πηγή μετάδοσης παρά στο πλαίσιο της πρόσληψης. Υπάρχει επίσης η έννοια της σύγκρισης, η οποία, καθώς δέτει σε αντιπαράθεση τις πολιτισμικές παραδόσεις, καταμετρώντας σε συνοπτικούς πίνακες ομοιότητες και διαφορές, περιορίζεται στο να υπογραμμίζει τις ταυτότητες των εθνικών συνόλων, αντί κυρίως να αναδεικνύει τις αλληλεπιδράσεις και τις οσμώσεις. Ακόμη και εάν οι ποικίλες επιβεβαιώσεις ταυτότητας τείνουν αυτομάτως να ελαχιστοποιούν τη θέση μιας ξένης μνήμης στις διάφορες χώρες της Ευρώπης, με απαρχή τα συστήματα αρχαιακής ταξινόμησης, η αποκάλυψη της ξένης αυτής μνήμης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να παρακολουθήσει κανείς τα στάδια συγκρότησης του κάθε συστήματος. Η θεωρία των πολιτισμικών μεταφορών έχει μια ερμηνευτική διάσταση, γιατί επιμένει στις επανερμηνείες. Συγχρόνως, έχει και μια διάσταση πολιτισμικής κοινωνιολογίας, αφού η κυκλοφορία των αντικειμένων, βιβλίων, θεωριών ή τεχνοτροπιών δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς την παρέμβαση διαμεσολαβητών. Αναφερόμαστε βέβαια στους ταξιδιώτες, στους εμπόρους, στους μεταφραστές, στους καθηγητές ξένων γλωσσών, σε όλους όσους δηλαδή ασχολούνται με τη μετακίνηση αντικειμένων ή ιδεών στον χώρο. Η ιστορία των διαμεσολαβητών θα έπρεπε να έχει γραφτεί ή να έχει προσδιοριστεί στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης, και βέβαια όχι μόνο της Ευρώπης. Η θεωρία των μεταφορών μάς υποχρεώνει να προκρίνουμε μέσα στο ιστορικό γίνεσθαι τις διασυνδέσεις ανάμεσα στους διάφορους χώρους. Με αυτόν τον τρόπο η θεωρία των μεταφορών μεταβάλλει και τις ίδιες τις ανθρωπιστικές επιστήμες, οι οποίες πολύ συχνά διαρδρώνονται μέσα σε εθνικά πλαίσια. Για ποιο λόγο θα έπρεπε να συνεχίσουμε να καταγράφουμε εθνικές λογοτεχνικές ιστορίες σύμφωνα με κριτήρια του 19ου αιώνα, ενώ η εξέλιξη των ειδών ή η γένεση έργων δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο με τη λειτουργία διεθνικών δικτύων; Εάν η θεωρία των πολιτισμικών μεταφορών μας επιτρέπει να φωτίσουμε με νέο τρόπο τις αλληλεπιδράσεις και τα φαινόμενα αμοιβαίας συγκρότησης ανάμεσα σε εθνικούς χώρους, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε και τη διαχρονική διάσταση που επιτρέπει, για παράδειγμα, να εξετάσουμε τη χρήση της Αρχαιότητας κατά τον 19ο αιώνα, ή την παρουσία της Αρχαιότητας στην Αναγέννηση. Είναι ενδιαφέρον, τέλος, να παρατηρήσου-

l'espace franco-allemand, επιμ.: M. ESPAGNE και M. WERNER, Éditions Recherche sur les Civilisations, Παρίσι 1988. M. ESPAGNE, *Les transferts culturels franco-allemands*, PUF, Παρίσι 1999.

με ότι η Αρχαιότητα αποτέλεσε αντικείμενο εθνικών κατασκευών, κυρίως τον 19ο αιώνα, αλλά και ότι τόσο η Ρώμη όσο και η αρχαία Ελλάδα είχαν υποστεί ευρύτατες επιμειξίες, όπως και ότι οι αρχαίες πόλεις στις ανατολικές ακτές του Αιγαίου ήταν τόσο κοσμοπολίτικες όσο και η Σμύρνη των αρχών του 20ού αιώνα, ενώ και η αρχαία Περσία περιλάμβανε σημαντικές ελληνικές αποικίες.

Γιατί η ελληνική ιστορία, στη μακρά διάρκεια, αποτελεί ένα ιδιαίτερα πρόσφορο πεδίο για την έρευνα των πολιτισμικών μεταφορών; Η αρχαιολογία και ακόμη περισσότερο η φιλολογία τείνουν στις μέρες μας να αμφισβητήσουν την ιδέα μιας εθνικής ομοιογένειας κατά την αρχαιότητα, ιδέα που είχε τροφοδοτήσει πρότυπα πάνω στα οποία θεμελιώθηκε ο ευρωπαϊκός ουμανισμός, η ρητορική και η λογοτεχνική παράδοση των διαφορετικών χωρών που τον συνδέτουν. Η ιδέα της εθνικής ταυτότητας έχει ήδη εγγραφεί στην αναπαράσταση μιας ελληνο-λατινικής αρχαιότητας, απομονωμένης από κάθε στενή σχέση με το περιβάλλον της. Το διακύβευμα είναι συνεπώς σημαντικό, αλλά αν η Ελλάδα αποτελεί ένα βασικό αντικείμενο μελέτης για τις μεταφορές, αυτό ισχύει ακόμα περισσότερο για την περίοδο που προηγείται και ακολουθεί την απελευθέρωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Εκτός από τη θεμελιώδη δέση που κατείχε κατά τον 18ο αιώνα για την ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας, η αντιμετώπιση της Αρχαιότητας είναι ένα ζήτημα που απασχολεί σταθερά και με διάφορους τρόπους τον 19ο αιώνα. Γνωρίζουμε ότι η γλωσσική και εθνική πραγματικότητα του χώρου που συγκροτούσε το πρώτο ελληνικό κράτος ήταν σύνδετη από την αρχή και περιλάμβανε μια έντονη παρουσία πληθυσμών με γλώσσα τη σλαβική, την αλβανική ή την τουρκική. Από την πλευρά της, η Τουρκία, που είχε κατά μία έννοια πολιτογραφήσει τα περσικά του Μπαλκ, τον ποιητή Ρουμί από το Ικόνιο, όπως και πολύ αργότερα τον Έλληνα Σινάν, κάθε άλλο παρά συνιστούσε ένα ομοιογενές εθνικό σύνολο. Η νέα ελληνόφωνη Ελλάδα είναι συνεπώς το αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας ποικίλων οσμώσεων. Η Βαυαρία του Όθωνα, με τους φιλόλογους, τους αρχιτέκτονες και τους παιδαγωγούς της, δεν είναι παρά η αποκρυστάλλωση ενός ευρύτερου ευρωπαϊκού κινήματος που, σε συνάρτηση με τις βαθιές προσδοκίες του προγενέστερου Διαφωτισμού, είχε στόχο να προβάλει την ελληνική κληρονομιά για τη διαμόρφωση μιας εθνικής ταυτότητας, στην οποία ουσιαστικό ρόλο έπαιξε η ελληνο-χριστιανική της διάσταση. Η αποδοκιμασία ενός Φαλμεράνερ είναι μια κλασική περίπτωση. Αυτό όμως που είναι πιο χαρακτηριστικό, είναι ο τρόπος με τον οποίο οι ίδιοι οι Έλληνες χειρίστηκαν πρότυπα σχετικά με την εθνική τους ταυτότητα, τα οποία ως επί το πλείστον είναι αποδεκτά, αλλά συχνά αποτελούν και απόπειρες χειραφέτησης. Διότι εάν οι φιλόλογοι, κυρίως οι Γερμανοί, αντλούν το δικαίωμα να προβάλουν στη σύγχρονη Ελλάδα την

πολιτισμική εικόνα της δικής τους φαντασιακής αρχαίας Ελλάδας, η καλλιεργημένη Ελλάδα διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό στην Ευρώπη ή σε επαφή με ευρωπαϊκά έργα και έτσι εμπλουτίζει την ίδια της την παράδοση, όχι μόνο από τις γαλλικές ή τις γερμανικές αναπαραστάσεις της αρχαίας Ελλάδας, αλλά και από τη σύγχρονη λογοτεχνία της Ευρώπης, σαν οι Ευρωπαίοι συγγραφείς να ανταγωνίζονταν τον Πίνδαρο ή τον Πλάτωνα στη συγκρότηση μιας λογοτεχνίας καθαρά ελληνικής. Η σχέση Ευρώπης και Ελλάδας μπορεί ωστόσο να αντιστραφεί. Η Ελλάδα επίσης οικοδόμησε τη Γερμανία του 19ου αιώνα, ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά της. Τέλος, στη δυναμική ελληνοποίησης που χαρακτηρίζει τον 19ο αιώνα, ένας ξεχωριστός ρόλος ανήκει στη διασπορά. Διότι εάν οι πρώτοι κυβερνήτες της Ελλάδας είχαν σχεδιάσει, ως καλοί φιλόλογοι, σαν με διαβήτη, έναν κύκλο του οποίου το κέντρο ήταν η Αθήνα, η πραγματικότητα ήταν αρκετά διαφορετική, καθώς η ελληνική ιστορία τροφοδοτήθηκε από την Αλεξάνδρεια, τη Σμύρνη, το Φανάρι, το Παρίσι, τη Βιέννη και την Τριέστη, δηλαδή από την ιστορική διασπορά και από την περιφέρεια του ελληνικού Κράτους (από την Κέρκυρα ή την Κρήτη).

Το ζήτημα συνεπώς της πολιτισμικής μεταφοράς ως συστατικού στοιχείου δεν είναι δυνατόν να παραβλεφθεί. Μελέτες με θέμα την Ελλάδα του 19ου ή του 20ού αιώνα μέσα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο² στηρίζονται άλλωστε ξεκάθαρα στις πολιτισμικές μεταφορές.

Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά φαινόμενα πολιτισμικής μεταφοράς στην πολιτισμική ιστορία της Ελλάδας είναι σίγουρα το ζήτημα του φιλελληνισμού³. Ο φιλελληνισμός είναι μια απαραίτητη συνιστώσα για την κοινή ευρωπαϊκή πολιτισμική ιστορία του 19ου αιώνα, εφόσον εμπλέκει στην ίδια συλλογική μυθολογία, στην ίδια απελευθερωτική και ταυτόχρονα αποικιοκρατική ορμή, Έλληνες, Γάλλους, Γερμανούς, Ελβετούς, Άγγλους. Δεν υπάρχουν πολλά γεγονότα παρόμοιου τύπου στην ιστορία της Ευρώπης: *Le voyage du jeune Anacharsis* του αββά Barthélemy (1787) που μεταφράστηκε στα γερμανικά ήδη το 1792 και στα ελληνικά το 1797,⁴ ή το *Voyage pittoresque en Grèce* του

2. Chryssoula KAMBAΣ und Marilisa MITSOU, *Hellas verstehen, deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Köln-Weimar, Böhlau 2010· Ourania POLYANDRIOTI, « Lectures pour enfants. Productions originales et traductions au XIXe siècle en Grèce », *The Historical Review / La Revue Historique*, Section de Recherches Néohelléniques / Institut de Recherches Historiques, 12 (2015), 101-123.

3. Βλ. σχετικά *Philhellénismes et transferts culturels dans l'Europe du XIXe siècle*, επιμ.: Μ. ESPAGNE και G. RÉCOUT, ειδικό τεύχος της *Revue germanique internationale*, 1-2 (2005).

4. *Νέος Ανάχαρις*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, Βουλή των

Γάλλου πρέσβη στην Τουρκία Choiseul-Gouffier (1782), ή ακόμη το *Voyage en Morée* του François Rouquerville, που κυκλοφόρησε το 1805 και μεταφράστηκε την ίδια χρονιά, είναι βιβλία που καλλιέργησαν την επιθυμία για την απελευθέρωση της Ελλάδας από τον οθωμανικό ζυγό, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν στοιχεία της πνευματικής διαμόρφωσης των νέων Γάλλων, στιγμές της γαλλικής πνευματικής ιστορίας, ευρύτερα της ευρωπαϊκής. Η αναπαράσταση αυτή της Ελλάδας αποτελεί κυρίως ένα ευρωπαϊκό επισφράγισμα, παρά μια εθνική κατασκευή, και με τον τρόπο αυτό μπορεί να ενταχθεί στην ελληνική πολιτισμική ιστορία. Ο θάνατος του Λόρδου Βύρωνα στο Μεσολόγγι, αποτυπωμένος στον νεοκλασικό πίνακα του Βέλγου ζωγράφου Odeveare, είναι στιγμή εξίσου της αγγλικής και της ελληνικής ιστορίας.

Ο φιλελληνισμός είναι συχνά ένα συλλογικό σχέδιο που συνδέει τους Ευρωπαίους συγγραφείς και τους Έλληνες παρόχους πληροφοριών, ο ρόλος των οποίων έχει συχνά υποτιμηθεί. Ο Karl Benedict Hase, ιδρυτής της έδρας των νέων ελληνικών στην *École des langues orientales* [Σχολή των ανατολικών γλωσσών], καταγόταν από την Ιένα και είχε μάθει την ελληνική γλώσσα κοντά σε γενίτσαρους στρατολογημένους στα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Μεταξύ των Γάλλων φιλελλήνων, των οποίων η στράτευση μπορεί να χαρακτηριστεί ταυτόχρονα πολιτική και φιλολογική, ο Claude Fauriel υπήρξε προσωπικότητα ιδιαίτερος σημαντική αφού μπορεί να θεωρηθεί ως ένας από τους διαμεσολαβητές μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα· ο φιλελληνισμός που απορρέει από τις δραστηριότητές του συνιστά μια γαλλο-γερμανική μεταφορά⁵. Η κύρια συμβολή του Fauriel στον φιλελληνισμό είναι η συλλογή του *Chants populaires de la Grèce moderne* [Δημοτικά τραγούδια της σύγχρονης Ελλάδας], η οποία κυκλοφόρησε το 1824 και το 1825 από τον σημαντικό εκδότη των φιλελληνικών έργων, Firmin Didot. Πρώτο έργο τέτοιου τύπου, η συλλογή δημοτικών τραγουδιών,⁶ αποτελεί επίσης προϊόν διασταυρούμενων παρορμήσεων και ανταλλαγών. Πρέπει να επισημανθεί επίσης το σχέδιο του Werner von Haxthausen, ο οποίος υπήρξε

Ελλήνων, σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα», τόμος Δ', 1η έκδ., Αθήνα 2000 (2η έκδ. 2003). Μία δεύτερη έκδοση θα πραγματοποιηθεί το 1819.

5. Geneviève ESPAGNE και Udo SCHÖNING (επιμ.), *Claude Fauriel et l'Allemagne. Idées pour une philologie des cultures*, Honoré Champion, Παρίσι 2014.

6. Αλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Αθήνα 2019. Του ίδιου, « La seconde vie des chansons populaires grecques. Modes d'incorporation de l'élément populaire dans l'intelligentsia du XIXe siècle », *Historical Review / La Revue Historique*, Institut de Recherches Néohelléniques, VIII (2011) 47-59.

πρόδρομος του Fauriel ως προς τη συλλογή, αν όχι και ως προς την έκδοση. Υπάρχει επίσης ο Σλοβένος ελληνιστής φιλόλογος Bartholomäus Koritar, υπάλληλος στη Βιβλιοθήκη της Βιέννης, που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Αδαμάντιο Κοραή, Έλληνα της Σμύρνης, διαπρεπή φιλόλογο, σημαντικό φίλο των Ιδεολόγων, εγκατεστημένο στο Παρίσι τον Μάιο του 1788 μετά από σπουδές ιατρικής στο Montpellier.⁷ Η πρώτη ώθηση μολαταύτα είχε δοθεί από τον Ανδρέα Μουστοξύζη, τον οποίο ο Fauriel είχε συναντήσει με τη διαμεσολάβηση του Ιταλού ρομαντικού συγγραφέα Manzoni. Είναι συνεπώς όλη η ευρυμάθεια του δικτύου των Ελλήνων λογίων μετόικων που καταχωρήθηκε στη συλλογή του Fauriel, ο οποίος προσδιορίζει το αντικείμενό του σε μια εισαγωγή εκατό περίπου σελίδων. Ο Fauriel δηλώνει αρχικά ότι είναι οπαδός ενός ελληνισμού με ιστορική συνέχεια όπου οι σύγχρονοι Έλληνες είναι άμεσοι κληρονόμοι του αρχαίου πάθους για την ελευθερία. Οι σύγχρονοι Έλληνες διαδέχονται μια λόγια ποίηση, κληρονομημένη κυρίως από ιταλικά πρότυπα, αλλά αυτό που τον ενδιαφέρει πρωτίστως είναι η « δημοτική ποίηση με όλες τις έννοιες και όλη τη δύναμη της λέξης, άμεση και αληθινή έκφραση του εθνικού χαρακτήρα και πνεύματος, που κάθε Έλληνας αντιλαμβάνεται και νιώθει με αγάπη, μόνο και μόνο επειδή είναι Έλληνας, επειδή κατοικεί στον χώρο και αναπνέει τον αέρα της Ελλάδας. Μία ποίηση επιτέλους που ζει, όχι μέσα στα βιβλία μια ζωή τεχνητή που συχνά δεν είναι παρά φαινομενική, αλλά μέσα στον ίδιο τον λαό με όλη τη ζωή του λαού ».⁸ Η συλλογή των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών έχει συνεπώς συντεθεί ως «η πραγματική εθνική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας». Ο Fauriel επιμένει σε μια δομική αντιστοιχία μεταξύ του πεπρωμένου των ποιητών της σύγχρονης Ελλάδας και εκείνου των ομηρικών ραψωδών: «Οι τυφλοί αυτοί ραψωδοί είναι διηγηματογράφοι και ιστορικοί όσο είναι και ποιητές του λαού, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τους αρχαίους Έλληνες ραψωδούς».⁹ Πέρα από τη δική του συλλογή, ο Fauriel προτρέπει τους Έλληνες, όταν θα έχουν κατακτήσει την ανεξαρτησία τους, να εξακολουθήσουν να συλλέγουν τα δημοτικά τους τραγούδια, τα οποία κάποια μέρα θα μπορέσουν να τα πλησιάσουν στη λόγια ποίηση.

7. *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, ed. by Paschalis M. Kitromilides, SVEC, 2010; Anna Ταβακί, «Adamance Coray comme critique littéraire et philologue», στο *ίδιο*, σ. 151-183.

8. Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce recueillis et publiés avec une traduction française, des éclaircissements et des notes* par Claude Fauriel, Firmin-Didot, Παρίσι 1824-1825, τ. I, σ. XXV.

9. Στο *ίδιο*, σ. XCII.

Θα ήταν δύσκολο να μην διακρίνουμε στο σχέδιο του Fauriel, και στη μερική πραγματοποίησή του που αντιπροσωπεύει η συλλογή, την εφαρμογή των γερμανικών θεωριών σχετικά με τα δημοτικά τραγούδια. Όχι μόνο μπορούμε να συσχετίσουμε το εγχείρημά του με εκείνο των αδερφών Γκριμ, τους οποίους γνώριζε και είχε συναντήσει, αλλά και η άποψή του για την ανώνυμη ποίηση ως ιστορία του λαού αποτυπώνει τις εργασίες του Friedrich August Wolf για τη γένεση των ομηρικών επών. Η συμβολή του Fauriel στον φιλελληνισμό εμφανίζεται έτσι ως η άμεση συνέχεια μιας από τις πλέον ένθερμες συζητήσεις της γερμανικής φιλολογίας γύρω στα 1800.

Όπως είναι γνωστό, και χωρίς αμφιβολία πρόκειται για την αιτία που το όνομα του Fauriel παραμένει ακόμα ζωντανό, ο παριζιάνος αυτός καθηγητής υπήρξε στενός φίλος και πιστός αλληλογράφος με τον Ιταλό ποιητή και μυθιστοριογράφο Manzoni. Όπως η Γερμανία, έτσι και η Ιταλία αποτελεί ένα απαραίτητο στάδιο στον φιλελληνισμό του Fauriel. Ο Manzoni είχε δείξει στον Fauriel το έργο του Ιταλού ποιητή Giovanni Berchet, ο οποίος είχε γράψει ένα ποίημα για τους Έλληνες της πόλης της Πάργας, με τίτλο *I Profughi di Parga* [Οι πρόσφυγες της Πάργας]. Το 1823 ο Fauriel δημοσίευσε στις εκδόσεις του Firmin Didot τη μετάφραση αυτής της συγκλονιστικής ιταλικής συνηγορίας υπέρ των Ελλήνων. Ανάμεσα στα έντονα γερμανικά και ιταλικά σημεία αναφοράς του, ο Claude Fauriel καταρτίζει και τοποθετεί τη μέγιστη συμβολή του στον φιλελληνισμό.

Τουλάχιστον τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια συνέβαλαν να έρδει στο προσκήνιο η νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή. Ο σαινσιμονιστής Gustave d'Eichthal, που διέμενε στην Ελλάδα στις αρχές του 1830, προχώρησε ένα βήμα παραπέρα, προτείνοντας να γίνουν τα ελληνικά διεθνής γλώσσα¹⁰. Είχε ιδρύσει στην Ελλάδα το Γραφείο της Δημοσίου Οικονομίας και εκδίδει τις εγκαταστάσεις του βιομηχανικού εποικισμού στη χώρα.

Ο κεντρικός ρόλος της Ελλάδας στο έργο του d'Eichthal εκδηλώνεται όσο η διαμονή του στην Ελλάδα απομακρύνεται στον χρόνο. Κορυφώνεται, το 1862, στο έργο του *De l'usage pratique de la langue grecque* [Η πρακτική χρήση της ελληνικής γλώσσας], όπου ο d'Eichthal αφού παρατήρησε, σύμφωνα με τη μέθοδό του των εκτενών πανοραμάτων, ότι ο σύγχρονος κόσμος είχε τρεις παιδαγωγούς, το Ισραήλ, την Ελλάδα και τη Ρώμη, προτείνει η ελληνική γλώσσα, με τη μοντέρνα της μορφή και με τη σύγχρονη προφορά της, να

10. Michel ESPAGNE, « Gustave d'Eichthal et l'Allemagne. Critique biblique ou géopolitique », στο *Études saint-simoniennes*, επιμ.: Philippe RÉGNIER, PUL, Lyon 2002, σ. 111-125.

γίνει μια «γλώσσα γενικώς κατάλληλη για όλες τις ανάγκες της ανθρώπινης δραστηριότητας και της σκέψης». Αυτή η ουτοπική θέση βρήκε κάποια ανταπόκριση στους πανεπιστημιακούς γαλλικούς κύκλους του 19ου αιώνα, όπως και στον Émile Egger, έναν από τους σημαντικότερους Γάλλους ελληνιστές του καιρού του.

Σε αυτές τις συνθήκες, η μελέτη για την Ελλάδα, η ιδιοποίηση του ελληνικού πολιτισμικού χώρου, απέβαινε ένα μείζον ζήτημα. Από τον Chateaubriand έως τον Renan, οι προσευχές ακούγονται στην Ακρόπολη. Αυτό εξηγεί πόσο σημαντική ήταν η ίδρυση της Γαλλικής Σχολής Αθηνών,¹¹ όπου οι καλύτεροι σπουδαστές του γαλλικού ακαδημαϊκού συστήματος ήταν υποχρεωμένοι από το 1846 να τελειώσουν εκεί τις σπουδές τους – αν λάβουμε υπόψη τη μαρτυρία του συγγραφέα Edmond About σχετικά με τα δεσμοδετημένα αυτά προσκνήματα. Η ίδρυση της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών αποτέλεσε μακρινή συνέπεια της περίφημης εκστρατείας του Μοριά, επιστημονική και στρατιωτική διείσδυση στην Ελλάδα, στην οποία συμμετείχε ένας από τους σημαντικότερους ιδεολόγους της 3ης Δημοκρατίας, ο ιστορικός Edgar Quinet, συγγραφέας επίσης μιας έρευνας για τη σύγχρονη Ελλάδα και τις σχέσεις της με την Αρχαιότητα.¹² Η εκστρατεία του Μοριά, ταυτόχρονα στρατιωτική και επιστημονική, είναι η επανάληψη μιας άλλης εκστρατείας σε ένα άλλο μέρος του κόσμου, της εκστρατείας της Αιγύπτου. Ο φιλελληνισμός σχετίζεται επίσης με το πάθος για την Ανατολή, όπως εύκολα μπορούμε να αναγνωρίσουμε στον πίνακα του Ντελακρουά, όπου ενσαρκώνεται η Ελλάδα πάνω στα ερείπια του Μεσολογγίου. Ταλαντευόμενος με κάποια αναποφασιστικότητα ανάμεσα στη συγκέντρωση τεκμηρίων για την ανοικοδόμηση ενός ελληνικού κράτους άξιου κληρονόμου της αρχαίας Ελλάδας και της οικειοποίησης των ίδιων δεδομένων ως θεμελίων μιας γαλλικής ιδεολογίας, ο φιλελληνισμός των μελών της αποστολής του Μοριά και των ιδρυτών της Γαλλικής Σχολής Αθηνών καθιστούσε ξεκάθαρα τη γαλλική όπως και την ελληνική ιστορία δύο αλληλένδετα φαινόμενα.

Μια από τις πιο χαρακτηριστικές όψεις των πολιτισμικών μεταφορών, που προϋποθέτει τον ενεργό ρόλο της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ιστορία, είναι ο τέλειος παραλληλισμός που τις χαρακτηρίζει. Ειδικότερα, πρόκειται για την

11. Sophie BASCH, *Le mirage grec. La Grèce moderne dans la littérature française depuis la création de l'École française d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque (1846-1946)*, Hatier, Παρίσι – Αθήνα, 1995.

12. Edgar QUINET, *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'Antiquité*, Levrault, Παρίσι 1830.

περίπτωση των ελληνο-γερμανικών πολιτισμικών μεταφορών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, που αξίζει να τις υπενθυμίσουμε για εκείνη την έντονη περίοδο. Η Γερμανία κατασκευάζει την Ελλάδα και η Ελλάδα κατασκευάζει τη Γερμανία, τουλάχιστον από την *Ιστορία της τέχνης κατά την αρχαιότητα* του Johann Joachim Winckelmann έτσι όπως συμπληρώνεται με τις εργασίες του Friedrich August Wolf για τα ομηρικά έπη ως συλλογική δημιουργία του λαού. Είναι βέβαια γνωστό ότι ο Βαυαρός βασιλιάς Όθων, που εγκαταστάθηκε στο Ναύπλιο και μετά στην Αθήνα, έφερε μαζί του Γερμανούς διοικητές, όπως τον κόμη Joseph Ludwig von Armansperg. Είναι επίσης γνωστό ότι ο Ludwig Ross, με καταγωγή από τη βόρεια Γερμανία, υπήρξε ο πρώτος καθηγητής Αρχαιολογίας στην Αθήνα και υπεύθυνος για τις ελληνικές αρχαιότητες για περίπου δέκα χρόνια. Το σχέδιο για τη νέα Αθήνα είχε κυρίως σχεδιαστεί από τον Eduard von Schaubert, με σπουδές στην Ακαδημία του Βερολίνου, ενώ ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Leo von Klenze ήταν ο εμπνευστής του σχεδίου για την αναμόρφωση της Ακρόπολης, στο οποίο προβλεπόταν και η κατασκευή ενός βασιλικού ανακτόρου. Η στράτευση αυτή συμβαδίζει με μια κάποια περιφρόνηση που κορυφώνεται με ένταση στα γραπτά του Jakob Philipp Fallmerayer, ο οποίος αμφισβητεί εντελώς την ύπαρξη της βιολογικής συνέχειας από την αρχαιότητα. Μια από τις πιο εντυπωσιακές περιπτώσεις της συμβολής της Γερμανίας στο ελληνικό κράτος είναι αυτή του Friedrich Thiersch, φιλόλογου με ειδικευση στον Πίνδαρο, που αρχικά υπήρξε καθηγητής στο Μόναχο και έπειτα μεταφέρθηκε στην Αθήνα.¹³ Ο Friedrich Thiersch σπούδασε ελληνική φιλολογία στο Γκέτινγκεν και στη Λειψία, αλλά βρισκόταν στη Βαυαρία από το 1809 και στήριξε σημαντικά τα συμφέροντά της στην Ελλάδα, όπου εγκαταστάθηκε το 1831. Υπερασπίζεται τον νεο-ουμανισμό και εξυμνεί τις αξίες του σε μια εργασία του το 1838, στην οποία παρουσιάζει τους δεσμούς της εκπαίδευσης στην Ευρώπη και αποδίδει στην ελληνοποιημένη Γερμανία περίοπτη θέση. Το 1833 δημοσίευσε σε δύο τόμους την εργασία του για την αναγέννηση της Ελλάδας. Στον πρώτο τόμο αναφέρεται στη σύγχρονη ιστορία της χώρας και ειδικότερα στον αγώνα για την απελευθέρωση, ενώ στον δεύτερο ασχολείται με την πορεία προς την παλιγγενεσία. Χωρίς να αμελεί τη γεωργία ή τα τεχνικά επαγγέλματα, η προσοχή του στρέφεται κυρίως στην εκπαίδευση. Προκρίνει φυσικά τη μελέτη και τη μίμηση των αρχαίων συγγραφέων, και είναι χαρακτηριστικό ότι στο απόσπασμα για το Πανεπιστήμιο το γερμανικό πρότυπο είναι προφανές. Σύμφωνα με τον Thiersch, οι προ-

13. Sandrine MAUFROY, *Le philhellénisme franco-allemand (1815-1848)*, Belin, Παρίσι 2011.

σκεκλημένοι καθηγητές είναι ένα απαραίτητο συμπλήρωμα στους σπάνιους κατόχους έδρας, στοιχείο που επιβάλλει την πρόσκληση ξένων διδασκόντων: οι κενές θέσεις θα πρέπει συνεπώς να καλυφθούν από Ευρωπαίους λογίους, κυρίως νέους Γερμανούς καθηγητές.

Εάν η γερμανική συμμετοχή στη συγκρότηση και στην οργάνωση του ελληνικού κράτους είναι αναμφισβήτητη, τότε η διαμόρφωση της Ελλάδας χαρακτηρίζεται από τη σχετική προσαρμογή της γερμανικής συμβολής. Για παράδειγμα, ο Σταμάτης Κλεάνθης, Έλληνας που σπούδασε στη Γερμανία, συνεργάστηκε με τον Schaubert για να σχεδιάσουν τη νέα πρωτεύουσα. Όπως επίσης, ένας ακόμα Βαυαρός αρχιτέκτονας, ο Friedrich von Gärtner σχεδίασε στην Αθήνα τα Ανάκτορα, το κτίριο της σημερινής Βουλής των Ελλήνων. Κυρίως όμως μπορούμε να υποστηρίξουμε και την αντίστροφη εκδοχή και να σημειώσουμε ότι η Ελλάδα, μία εικόνα της που δημιουργήθηκε αφενός από την πραγματική γνώση της χώρας και αφετέρου από μία φαντασική εντύπωση, συνέβαλε στη διαμόρφωση της Γερμανίας. Στον τομέα της αρχιτεκτονικής, η παρουσία της Ελλάδας στο έργο του Schinkel, στον οποίο οφείλεται η φυσιογνωμία του κέντρου του Βερολίνου, είναι έκδηλη σε αρκετά σημεία, αλλά ιδίως στο Νησί των Μουσείων. Ο Schinkel γεμίζει τη Γερμανία με ελληνικούς ναούς όπως το «Neue Wache» στο Βερολίνο και το “Hauptwache” στην Δρέσδη. Ο Schinkel ασχολήθηκε επίσης με την ανακατασκευή του οικογενειακού πύργου του στενού του φίλου Wilhelm von Humboldt, για τον οποίο ο ελληνικός πολιτισμός παρείχε ένα αξεπέραστο εργαλείο.¹⁴ Ο ελληνικός πολιτισμός δεν αποτυπώνεται μόνο στη φυσιογνωμία των πόλεων, αλλά αποτελεί, σε μια ακόμα διασπασμένη Γερμανία, πρότυπο για τη θεμελίωση της χώρας. Είναι προφανώς το ζήτημα που θέτει η «Bildung» (διάπλαση), η κατάρτιση στις επιστήμες της ελληνικής αρχαιότητας για την εκπαίδευση των Πρώσων δημοσίων υπαλλήλων. Το Μόναχο δεν είναι ριζικά διαφορετικό από το Βερολίνο. Οι δύο κύριες γερμανικές μητροπόλεις ανταποκρίνονται σε φιλελληνικά αρχιτεκτονικά πρότυπα. Στο Μόναχο κυριαρχεί η μορφή του Leopold von Klenze, ο οποίος δεν ήταν μόνο ο αρχιτέκτονας του ελληνικού οικιστικού συνόλου του Königsplatz, αλλά και του ναού της γερμανικής δόξας Walhalla, κτισμένου σύμφωνα με το πρότυπο του Παρθενώνα. Όπως ο Schinkel, έτσι και ο Leopold von Klenze επεξεργάστηκε προτάσεις και σχέδια για την πόλη των Αθηνών. Πήγε στην Ελλάδα όπου καθοδηγήθηκε από τον Ludwig Ross

14. Michel ESPAGNE – Sandrine MAUFROY (dir.), *L'hellénisme de Wilhelm von Humboldt et ses prolongements européens*, Éditions Demopolis / École française d'Athènes, Παρίσι 2016.

και σε πολλές περιπτώσεις του προσέφερε και πολιτικό στήριγμα. Το 1847 ο Leopold von Klenze ζωγράφισε έναν πίνακα που αναπαριστά την αρχαία Ακρόπολη και τον Άρειο Πάγο με το άγαλμα της Προμάχου Αθηνάς. Εάν η αλληλογραφία του Ross και του Klenze, που εκδόθηκε πρόσφατα,¹⁵ δείχνει την επιρροή του βαυαρικού φιλελληνισμού στη μορφολογία της πόλης των Αθηνών και στη διαχείριση των αρχαιοτήτων, οι ελληνικές ρίζες της πολεοδομίας του Μονάχου είναι εξίσου εμφανείς.

Θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε και άλλα παραδείγματα στη Γερμανία, όχι τόσο άμεσα ορατά, όπως στη Βόννη, όπου ο Friedrich Gottlieb Welcker, πιστός μαθητής του Humboldt, επί σαράντα χρόνια στις αρχαιολογικές και φιλολογικές μελέτες του χρησιμοποιούσε το ελληνικό παράδειγμα ως βάση για τη διαμόρφωση του νεο-ουμανισμού. Ο Welcker ίδρυσε επίσης ένα μουσείο, στο οποίο οι φιλόλογοι μπορούσαν να συσχετίσουν τα αρχαία κείμενα με εκμαγεία αγαλμάτων της κλασικής Ελλάδας. Πραγματοποίησε ένα μεγάλο ταξίδι στην Ελλάδα, επιχείρησε να μάθει τη δημοτική, και γενικά συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας Γερμανίας σύμφωνης με το αθηναϊκό πρότυπο. Τα ταξίδια στην Ελλάδα που πραγματοποιούν οι σημαντικότεροι λόγιοι του 19ου αιώνα – μεταξύ αυτών και ο κύριος θεωρητικός της αισθητικής Friedrich Theodor Vischer, που ταξιδεύει στην Ελλάδα το 1839-1840¹⁶– πρέπει να μελετηθούν όχι τόσο ως μαρτυρίες για τη χώρα, αλλά ως συλλογή από αντικείμενα και εντυπώσεις που συμβάλλουν στη συγκρότηση της Γερμανίας. Αυτή η διπλής κατεύθυνσης πολιτισμική μεταφορά μας υποχρεώνει να ασχοληθούμε με τις μετακινήσεις. Η Ελλάδα, ως γερμανικό δημιούργημα, όφειλε να είναι σύμφωνη με πρότυπα επεξεργασμένα στη Γερμανία, αλλά αποδεσμεύεται από αυτά· η Ελλάδα της Νήσου των Μουσείων ή του Walhalla δεν είναι η Ελλάδα του Παρθενώνα, αλλά είναι η προσπάθεια να διαμορφωθεί μια γερμανική ταυτότητα με σεβασμό στις καθιερωμένες εξουσίες που προβάλλονται από τα δάνεια στοιχεία. Οι ασυνέχειες που παρατηρούνται στις ελληνικές αναφορές κατά τον γερμανικό 19ο αιώνα ή στις εισαγωγές από τη Γερμανία κατά τη διάρκεια του ελληνικού 19ου αιώνα είναι ταυτόχρονα και συνέχειες οι οποίες διασταυρώνονται κάποια στιγμή μέσα στη γενική ευρωπαϊκή ιστορία.

Η Ελλάδα, ακόμη και η σύγχρονη, σε μεγάλο βαθμό αναπτύσσεται εκτός

15. Alexander PAPAGEORGIOU-VENETAS, *Briefwechsel Klenze-Ross 1834-1854*, Archäologische Gesellschaft zu Athen, Αθήνα 2006.

16. Michel ESPAGNE, « Le voyage en Grèce de Friedrich Theodor Vischer », στο Françoise KNOPPER και J. MONDOT (επιμ.), « Voyages... Voyages... » *Hommage à Alain Ruiz*, Pessac, Presses Universitaires de Bordeaux, 2010, σ. 267-279.

των συνόρων της. Όταν ο Κοραΐς επανεκδίδει τον Ηλιόδωρο, με τη βοήθεια άλλωστε ενός Βενετού εκδότη, είχε στόχο να δείξει στην Ελλάδα ότι διαθέτει τη δική της μυθιστοριογραφική παράδοση καθώς και να δεμελιώσει τη νομιμότητα μιας αυτόχθονης μυθιστορηματικής παραγωγής,¹⁷ όπως για παράδειγμα του ιστορικού μυθιστορήματος· όμως όλα αυτά γίνονται από το Παρίσι. Επίσης, στο Παρίσι ο Σεφέρης διαβάει και εν μέρει μεταφέρει τον Jean Moréas και τον Byron, δηλαδή ποιητές που ενσάρκωσαν ένα είδος ελληνισμού εκτός των τειχών, ιδίως ο Moréas που είχε συμβάλει στην ελληνική λογοτεχνία με τη γαλλική γλώσσα.

Ωστόσο, η εκτός των τειχών Ελλάδα του 19ου αιώνα διεισδύει όλο και περισσότερο στους πολιτισμούς που την υποδέχονται και στις εσωτερικές τους διαμάχες. Το πρόβλημα της γερμανικής λογοτεχνίας από τα μέσα του 18ου αιώνα, κυρίως της ποίησης, έγκειται στην επινόηση μιας γλώσσας και μετρικών μορφών που να ξεχωρίζουν από το κυρίαρχο ευρωπαϊκό μοντέλο, αυτό της γαλλικής λογοτεχνίας του 17ου αιώνα. Από τον Klopstock και τον *Μεσσία* του εδραιώνεται η ιδέα σύμφωνα με την οποία η διαδικασία της λογοτεχνικής αυτονόμησης πρέπει να περάσει από τη μεταφορά των ελληνικών μετρικών μορφών προς τη γερμανική γλώσσα, οριστικά απελευθερωμένη από τα δεσμά του αλεξανδρινού στίχου. Αλλά ο καλύτερος τρόπος να ελληνοποιηθούν τα γερμανικά προκειμένου να διακριθούν από τα γαλλικά, είναι να μεταφράζονται πραγματικά τα αρχαία έργα. Η πιο σημαντική στιγμή στο ζήτημα αυτό υπήρξε η μετάφραση του Ομήρου από τον ποιητή Voss. Εάν η μετάφραση του συγγραφέα της *Ιλιάδας* στα γερμανικά διακρίνεται από πολλά στάδια, το συγκεκριμένο έχει στόχο να μεταφέρει όλες τις γλωσσολογικές και μεταφορικές ιδιαιτερότητες των ελληνικών έως τα όρια ανοχής της γερμανικής γλώσσας, στοιχείο που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, διότι μέσα από αυτά τα βασανισμένα από την ελληνική γλώσσα γερμανικά, θα αντλήσουν οι επερχόμενες γενιές των ποιητών. Ο Voss επιχειρεί ο ίδιος να δημιουργήσει ένα αστικό έπος, τη *Luise*, αναφορά με εξάμετρα και με ομηρικές μεταφορές σε μια οικογένεια παστόρων, έργο που σήμερα δεν παρακινεί παρά μόνο την περιέργεια. Το αστικό έπος του Voss ενέπνευσε ωστόσο έναν άλλο μιμητή, τον Γκαίτε, ο οποίος γράφει σε εξάμετρο το *Χέρμαν και Δωροθέα*, έπος της κατεχόμενης Γερμανίας από τον στρατό της Γαλλικής Επανάστασης. Η συγγένεια με τον

17. Anna ΤΑΒΑΚΙ, «Adamance Coray comme critique littéraire et philologue», ό.π.: Ourania Polycandrioti, «Anciens et modernes. Approches théoriques du roman grec (XIXe-XXe siècles)», *The Historical Review / La Revue Historique*, 9 (2012), σ. 161-198.

Όμηρο του Voss είναι προφανής, ενώ, επιπλέον, η ομηρική Ελλάδα αποτελεί ένα τείχος ενάντια στη γαλλική πολιτισμική ηγεμονία, που διέσχιζε στρατιωτικά τον Ρήνο.

Συχνά έχει παρατηρηθεί ότι το έδαφος της σύγχρονης Ελλάδας φαίνεται να είχε διαμορφωθεί στα χρόνια του απελευθερωτικού αγώνα, πάνω στη νοητή αναπαράσταση ενός κύκλου, του οποίου το κέντρο έπρεπε απαραίτητα να είναι η Αθήνα, λόγω της ιδιαίτερης σύνδεσης των Γερμανών, Γάλλων και Άγγλων φιλολόγων με την Αττική του 4ου αιώνα. Δεν λήφθηκε ποτέ υπόψη το γεγονός ότι στην ιστορία του ελληνικού πολιτισμού την ίδια κεντρική θέση θα μπορούσαν να διεκδικήσουν η Μίλητος, η Αλεξάνδρεια, η Κωνσταντινούπολη, η Ελέα, ή ο Ακράγας στη Σικελία. Αυτό είναι το πρόβλημα της Ελλάδας, που κατά τα γεγονότα χτίστηκε επίσης στα χνάρια της διασποράς, μια άλλη μορφή μεταφοράς. Οι πολιτισμικές μεταφορές διακρίνονται εδώ σε δυο επίπεδα. Το κέντρο, αρχικά, το διεκδίκησαν οι ξένοι φιλέλληνες. Η προσφορά στο κέντρο αυτό της διασποράς και των πολιτισμικών επιμειξιών που τη συνόδευσαν είναι χωρίς αμφιβολία άμεσα συνδεδεμένη με μια καθαρά ελληνική λογική. Ωστόσο, η διασπορά από τη φύση της προϋποθέτει μία επαφή παλαιά και διαρκή με πολιτισμικούς χώρους διαφορετικούς και συνεπώς τον εμπλουτισμό του κέντρου με εισαγόμενα στοιχεία, για τα οποία λειτουργεί ως «όχημα». Οι πολιτισμοί της διασποράς είναι εξ ορισμού μεικτοί και προϋποθέτουν τη διγλωσσία. Ας σκεφτούμε την Αλεξάνδρεια, πόλη ελληνική από την ίδρυσή της από τον Αλέξανδρο, τον 4ο αιώνα, και που τόσο με τον μύθο της βιβλιοθήκης της, με την ιστορία της Υπατίας που άρεσε στον ποιητή Leconte de l'Isle, με την ιστορία της Thaïs, που άρεσε στον Anatole France, τροφοδότησε το λογοτεχνικό φαντασιακό των Ευρωπαίων, σχεδόν ανεξάρτητα από την Ελλάδα αυτή καθεαυτή. Εάν η Αλεξάνδρεια είναι ο τόπος στον οποίο γεννήθηκε ο Απολλώνιος ο Ρόδιος, είναι επίσης η πόλη στην οποία γεννήθηκε και έζησε ο Κωνσταντίνος Καβάφης. Το γεγονός ότι ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες λογοτέχνες του καιρού του έκανε την πρώτη του επίσκεψη στην Αθήνα μόλις το 1901, σε ηλικία ήδη 42 ετών, το γεγονός ότι του ταξιδιού αυτού είχε προηγηθεί ένα άλλο ταξίδι, στο Παρίσι, όπως και το ότι οι πρώτοι στίχοι του δημοσιεύθηκαν σε ένα ελληνικό περιοδικό *Έσπερος* της Λειψίας το 1886, καταδεικνύουν τη μεγάλη σημασία που πρέπει να αποδώσουμε στον όρο της διασποράς. Στενός φίλος με τον Άγγλο μυθιστοριογράφο E. M. Forster, του οποίου η πρώτη καταγγελία για την αγγλική Ινδία (*Ταξίδι στην Ινδία*) τον έκανε διάσημο, ο Καβάφης προφανώς εν μέρει οφείλει την αναγνώριση του ελληνισμού του στον κοσμοπολιτισμό που τον χαρακτηρίζει, ένας διαχρονικός ελληνισμός που κυριαρχεί, σύμφωνα με τους ειδικούς, και στη χρήση της γλώσσας.

Οι μορφές της διασποράς είναι πολλές, και η Σμύρνη συνιστά ένα παράδειγμα της ιστορικής διασποράς.¹⁸ Αλλά έως πιο σημείο μπορούμε ακόμα να συζητάμε για πολιτισμό διασποράς σε ένα λιμάνι στο οποίο το 1884 βρίσκονταν 40.000 Τούρκοι, 9.000 Αρμένιοι, 15.000 Εβραίοι, 30.000 Έλληνες του βασιλείου και 90.000 Έλληνες υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, για να μη μιλήσουμε και για τους Λεβαντίνους. Τη δεκαετία του 1830 οι Έλληνες ήταν ακόμη μειονότητα, αλλά μετά το 1860 έγιναν πλειονότητα. Η Σμύρνη, μια από τις πιδανές πατρίδες του Ομήρου, ήταν, όπως γνωρίζουμε, τόπος διαμονής πολλών αρχαίων συγγραφέων, από τον γιατρό Γαληνό έως τον σοφιστή Αίλιο Αριστείδη. Και τον 19ο αιώνα υπάρχουν πολλοί Σμυρνιοί και φιλέλληνες λογοτέχνες, οι οποίοι με τα ποιήματά τους συμβάλλουν στην καλλιέργεια μιας λογοτεχνικής γλώσσας (Ιωάννης Καρασούτσας, Αλ. Φωτιάδης, Άγγελος Σημηριώτης). Από το 1817 και με τις εμπλουτισμένες εκδόσεις, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (ο εξ Οικονόμων) με το έργο του *Αυτοσχέδιος διατριβή περι Σμύρνης* υπενθυμίζει τον ρόλο που έπαιξε στην παλινόρθωση του ελληνικού πολιτισμού αυτή η πόλη, στην οποία γεννήθηκε ο κυριότερος εκπρόσωπος του ελληνικού πολιτισμού στη Γαλλία του 1800, ο Αδαμάντιος Κοραής. Αλλά αν η Σμύρνη υπήρξε μια πόλη κατά κύριο λόγο ελληνική, στην οποία μάλιστα από το 1838 κυκλοφορούσε η ελληνόφωνη εφημερίδα *Αμάλθεια*, από το 1821 κυκλοφορούσε επίσης μία εφημερίδα στα γαλλικά, *Le Spectateur oriental*, η πρώτη εφημερίδα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αρχικά ευνοϊκή προς τον αγώνα των Ελλήνων, στη συνέχεια υποστηρικτική της Τουρκίας, όταν, το 1824¹⁹ και για λίγους μήνες τιτλοφορήθηκε *Le Smyrneén*. Στη Σμύρνη θα ιδρυθούν και οι πρώτες εφημερίδες στα εβραιο-ισπανικά και στα αρμενικά, κάποιες επίσης κυκλοφορούν σε δυο γλώσσες, γαλλικά και εβραιο-ισπανικά ή τουρκικά και εβραιο-ισπανικά. Ωστόσο τείνουμε να ξεχνάμε ότι αν οι ελληνο-τουρκικές ή οι ελληνο-εβραϊκές εντάσεις²⁰ χαρακτηρίζουν την ιδιαίτερα κοσμοπολίτικη ζωή της Σμύρνης, ορισμένες φορές ήταν λιγότερο σημαντικές από τις αγγλο-γαλλικές ή τις γαλλο-ιταλικές εντάσεις, σε αυτήν τη μεσογει-

18. Léon KONTENTE, *Smyrne et l'Occident de l'Antiquité au XXIe siècle*. Yvelinédition, Παρίσι 2008.

19. Η εφημερίδα *Le Spectateur Oriental* επανεμφανίζεται με τον τίτλο *Le Smyrneén* κατά την περίοδο από τις 3 Αυγούστου 1824 (αρ. 1) έως τις 11 Σεπτεμβρίου 1824 (αρ. 11). Άλλη γαλλόφωνη εφημερίδα ήταν το *Courrier de Smyrne* που κυκλοφόρησε από το 1824 έως το 1905.

20. Léon KONTENTE, *L'antisémitisme grec en Asie Mineure (Smyrne 1774-1924)*, Libra Kitap, Ισταμπούλ 2015.

ακή μητρόπολη, της οποίας η πιο χαρακτηριστική μορφή ήταν μάλλον του λεβαντίνου. Πάντως, όταν ο ελληνικός πληθυσμός της Σμύρνης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη, κυρίως για να εποικίσει τη Θράκη και τη Θεσσαλονίκη που το 1912 έγινε και πάλι ελληνική, και κυρίως μετά τον εκτοπισμό και τη σφαγή των κατοίκων το 1922, ήταν φορέας αυτού του σμυρναϊκού κοσμοπολιτισμού, με όλες τις συγκρούσεις αλλά και τις επιμειξίες του που επρόκειτο να εξακολουθήσουν, σε μια πόλη όπου το 1930 ακόμα το 67% των παντρεμένων προέρχεται από το εξωτερικό, από την τουρκική ακτή ή κυρίως από τον ποντιακό χώρο.

Οι Έλληνες Πόντιοι, συγκεκριμένα,²¹ εκπροσωπούν ένα άλλο τμήμα της διασποράς. Ο ποντιακός ελληνισμός υπάρχει από την εγκαθίδρυση ελληνικών αποικιών στη νότια ακτή της Μαύρης Θάλασσας, όπως η Τραπεζούντα. Τα ποντιακά μοναστήρια στην ενδοχώρα της Τραπεζούντας ήταν ιεροί τόποι για τον ελληνισμό κατά τον μεσαίωνα, που συνδέονταν όμως και με άλλες χώρες. Έτσι, το λιμάνι της Τραπεζούντας γύρω στο 1860 ήταν μια πολύ σημαντική αγορά για το εμπόριο της Περσίας, ένα σημείο ελληνο-περσικής συνάντησης. Ακόμη, υπήρξαν μεταναστεύσεις Ποντίων Ελλήνων προς τη Ρωσία (αναφερόμαστε σε πόλεις, όπως η Μαριούπολη, το Ροστόφ, το Τανγκαρόγκ, το Καρς, μετά την κατάκτηση της περιοχής από τη Ρωσία) αλλά επίσης και προς τον Καύκασο. Οι Έλληνες Πόντιοι συμμετείχαν στην ανάκτηση της Αμπχαζίας και η επιστροφή τους στην Ελλάδα τοποθετείται κυρίως μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Οι πολυάριθμες επαφές με την τουρκική, τη γεωργιανή, τη λαζική και τη ρωσική γλώσσα επηρέασαν τις διάφορες ποντιακές διαλέκτους αλλά κυρίως δημιούργησαν καταστάσεις διγλωσσίας, ακόμα και μονογλωσσίας, μετά από την ολοκληρωτική εγκατάλειψη της ελληνικής γλώσσας. Για παράδειγμα, το θέατρο φαίνεται να ήταν ένα από τα ιδιαίτερα καταφύγια ταυτότητας των Ποντίων, οι οποίοι διαφύλαξαν τις λαϊκές τους παραδόσεις αλλά και γνώρισαν προβλήματα ενσωμάτωσης κατά την επιστροφή τους στην Ελλάδα, που συνεχίστηκε έως και το τέλος του 20ού αιώνα. Οι πολιτισμικές μεταφορές, που κυριαρχούν κατά τη συγκρότηση του ποντιακού ελληνισμού και κυρίως κατά τη μετακένωσή του στο καθεαυτό ελληνικό κράτος, αποτελούν ζητήματα πολιτισμικής μικρο-ιστορίας. Είναι σημαντικό όμως να επισημανθεί αυτή η νέα συνιστώσα στη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτισμού με βάση τη διασπορά. Συμβάλλει στην τροφοδότηση ενός φαντασιακού για τον Καύκασο, όπως εκείνο που

21. Michel BRUNEAU (επιμ.), *Les Grecs pontiques. Diaspora, identité, territoires*, CNRS-éditions, Παρίσι 1998.

διαφαίνεται ακόμα, για παράδειγμα, στο μυθιστόρημα της Μαρίας Ιορδανίδου *Διακοπές στον Καύκασο*.²²

Η ελληνική ποντιακή διασπορά, όσο κι αν ήταν σημαντική, είναι χωρίς αμφιβολία λιγότερο σημαντική για τη συγκρότηση μιας πολιτισμικής ελίτ από την ιταλική διασπορά. Ένας εκπρόσωπος της διασποράς αυτής ήταν σίγουρα ο Ανδρέας Μουστοξύδης, ο οποίος, μολονότι γεννήθηκε στην Κέρκυρα, για πολλές δεκαετίες δραστηριοποιήθηκε με σκοπό να διαδώσει την ιδέα του ελληνικού κράτους στην Ιταλία και κυρίως στη Γαλλία. Είχε επαφές με τους πνευματικούς κύκλους του Πεδεμόντιο, της Λομβαρδίας-Βενετίας και της Τοσκάνης. Ήταν φίλος του μυθιστοριογράφου Manzoni, γνώριζε τον Berchet, δημιουργό του διάσημου ποιήματος «Οι πρόσφυγες της Πάργας», το οποίο συνέθεσε βασισμένος στη γαλλική μελέτη του Μουστοξύδη για την Πάργα. Ο Μουστοξύδης συνέβαλε μαζί με τον Vincenzo Monti στη μετάφραση της Ιλιάδας στα ιταλικά, μετέφρασε ο ίδιος Ηρόδοτο, εξέδωσε στα ιταλικά μια συλλογή με Έλληνες ιστορικούς, προέτρεψε τον Leopardi να δημοσιεύσει το *Canzone sulla Grecia* και δημοσίευσε στα ιταλικά επίσης πολλούς τόμους για την ιστορία της Κέρκυρας. Επίσης, προέτρεψε τον Fauriel να συνδέσει τη συλλογή με τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια και τον συνόδευσε στη Βενετία και την Τεργέστη, προκειμένου να επισκεφθούν Έλληνες μετανάστες, θεματοφύλακες των δημοτικών τραγουδιών. Ο Μουστοξύδης, τέλος, είχε την ευκαιρία να επεκτείνει το έργο του αναμορφωτή της ελληνικής παιδείας στην πράξη, καθώς διατέλεσε πρώτος Υπουργός Παιδείας στο νέο ελληνικό κράτος. Πρόκειται δηλαδή για μια μορφή της ευρωπαϊκής πολιτισμικής και λογοτεχνικής ιστορίας, που ενσαρκώνει τη μετακένωση αναπαραστάσεων της Ελλάδας προορισμένων για τους Ιταλούς προς την καθεαυτή ελληνική παιδεία. Το πέραςμα από τα ιταλικά στα ελληνικά –γλώσσα παιδείας για τους Επτανήσιους τουλάχιστον έως την Ένωση με την Ελλάδα, το 1864– χαρακτηρίζει επίσης τη διαδρομή του Διονυσίου Σολωμού, ο οποίος έγραψε τα πρώτα του έργα στα ιταλικά για να περάσει αργότερα στα ελληνικά, που τα κατείχε λιγότερο καλά, έως και το 1823 που έγραψε τον *Ύμνον εις την Ελευθερίαν*. Είναι αρκετά ενδεικτική για τις πολιτισμικές μεταφορές στην ελληνική ιστορία η διαπίστωση ότι ο εθνικός ύμνος, ποίημα που οφείλει πολλά στον ευρωπαϊκό ρομαντισμό, γράφτηκε από έναν Έλληνα με προέλευση από τη Ζάκυνθο, ευγενικής καταγωγής, ο οποίος, όπως και πολλοί άλλοι της τάξης του, είχε λάβει ιταλική παιδεία και δεν γνώριζε παρά μόνο την προφορική μορφή της ελληνικής γλώσ-

22. Maria IORDANIDOU, *Vacances dans le Caucase*, Actes Sud, Παρίσι 1997. Πρώτη ελληνική έκδοση: 1965.

σας. Στο ίδιο αυτό πλαίσιο θα μπορούσαμε επίσης να παρατηρήσουμε ότι και ο εθνικός πορτογαλικός ύμνος γράφτηκε από έναν μέτοικο δεύτερης γενιάς, τον Alfredo Keil. Σίγουρα, όλες οι περιπτώσεις διασποράς είναι διαφορετικές, και τα Επτάνησα από όπου προέρχονταν τόσο ο Σολωμός όσο και ο Μουστοξύξης είχαν μια ιστορία ενετική, καθώς επίσης για ένα σύντομο διάστημα γαλλική και ελληνική, μπορούμε όμως να πούμε ότι ακόμα πρόκειται για μια πολιτισμική περιοχή στη βάση της οποίας δημιουργήθηκε το κέντρο, για μια περιφέρεια που στέλνει την κοινωνική της ελίτ στην Ιταλία για να μορφωθεί. Οι τρόποι σκέψης μιας Ιταλίας φιλελεύθερης και ρομαντικά στρατευμένης στη διαδικασία ενοποίησης δεν μπορούσαν παρά να μεταφερθούν στο εσωτερικό του ελληνόφωνου χώρου που επιχειρούσε τη δική του εθνική ενδυνάμωση.

Η αναφορά της νεοελληνικής λογοτεχνίας σε άλλες λογοτεχνίες είναι ιδιαίτερα εμφανής ακόμη και στις απαρχές της. Αναμφίβολα την εντοπίζουμε στον *Ερωτόκριτο* του Βιτσέντζου Κορνάρου, έργο της κρητικής Αναγέννησης του τέλους του 16ου αιώνα, που εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Βενετία το 1713. Το ιπποτικό μυθιστόρημα *Paris et Vienne* του Μασσαλιώτη Pierre de La Cérède, του οποίου η πρώτη ιταλική μετάφραση χρονολογείται το 1492, φαίνεται να έδωσε την κατευθυντήρια γραμμή. Ακόμη και εάν οι σχολιαστές, πρωτοστατούντος του Σεφέρη, επιχειρούν συστηματικά να περιορίσουν το μέρος του δανείου σε ένα έργο στο οποίο η χρήση και μόνο του κρητικού ιδιώματος καθιστά προφανή την πρωτοτυπία του, είναι σαφές ότι το γαλλο-ιταλικό πλαίσιο του *Ερωτόκριτου*, στο οποίο έχουν επισημανθεί και ορισμένοι στίχοι του Αριόστο, εγγράφει το έργο του Κορνάρου σε μια συνέχεια ως προς τις διαδέξιμες λαϊκές λογοτεχνίες στην Ευρώπη στο τέλος του Μεσαίωνα. Η επανεξέταση της απομόνωσης αυτής δεν αποκλείει την ισχύ μιας νέας ερμηνείας, αλλά επιτρέπει αντιθέτως να την προσμετρήσουμε. Το ποίημα θεματοποιεί τις πολλαπλές συναντήσεις, καθώς τοποθετείται σε μια ανατολική Μεσόγειο α-χροική και δια-χροική.²³ Στο δοκίμιό του για τον *Ερωτόκριτο*, ο Σεφέρης επισημαίνει την αυτονομία του Κορνάρου, σε σχέση με πρότυπα όπως ο *Ορλάνδος μαινόμενος*, τα οποία πάντως χρησιμοποίησε, και αναγνωρίζει ότι οι αναφορές του στην Αρχαιότητα συνιστούσαν ένα κοινό αγαθό σε όλη την Ευρώπη της Αναγέννησης. Παράλληλα, του αποδίδει και μια αξία μοναδική, σαν μια γλωσσική γέφυρα: «Ωστόσο, είναι περίεργο, μου έτυχε να σκεφτώ πως αν είχα ποτέ να μεταφράσω στίχους του Ρακίνα –ενός ποιητή που τοποθετώ πολύ ψηλά– θα προσπαδούσα πρώτα να ασκηθώ μελετώντας τον *Ερωτόκριτο*. Γιατί

23. ΒΙΤΣΕΝΤΖΟΣ ΚΟΡΝΑΡΟΣ, *Ερωτόκριτος*, επιμ.: Στυλιανός ΑΛΕΞΙΟΥ, Ερμής, Αθήνα 42000.

πραγματικά πιστεύω πως σε κανένα άλλο ελληνικό κείμενο δε θα μπορούσα να βρω την οικονομία, την ασφάλεια, την απλότητα της γραμμής, το διάλογο ανάμεσα στη φρόνηση, το πάθος, και το πέρασμα του καιρού, που βρίσκω στην ποίηση του 17ου γαλλικού αιώνα».²⁴ Θα τολμούσαμε μάλιστα να πούμε ότι και ένας άλλος Κρητικός, πολύ νεώτερος, ο Νίκος Καζαντζάκης, που γεννήθηκε την εποχή που η Κρήτη ανήκε ακόμη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρακολουθεί στο Παρίσι τα μαθήματα του Bergson, εκπονεί τη διατριβή του με θέμα τον Νίτσε και, τέλος, ανταποκρίνεται απόλυτα στην πρόσκληση ενός άλλου «μεγάλου Κρητικού», του Ελ Γκρέκο (Δομήνικος Θεοτοκόπουλος).

Για να μελετήσουμε τις πολιτισμικές μεταφορές που συνδέονται με τη μετάφραση γαλλικών έργων στα ελληνικά ή ελληνικών στα γαλλικά, τώρα διαθέτουμε και ευρητήρια.²⁵ Ωστόσο, μολονότι τα στοιχεία αυτά μας είναι απαραίτητα, δεν προσφέρουν παρά ένα μέρος των αναγκαίων πληροφοριών για να μελετήσουμε τις μεταφράσεις με όρους πολιτισμικών μεταφορών. Οι έρευνες αυτές, οι οποίες τελικά δεν θα μπορούσαν να διεξαχθούν παρά μόνο από ιστορικούς του νεοελληνικού πολιτισμού, θα έπρεπε να εμπεριέχουν την προσωπογραφία των μεταφραστών. Οι μεταφραστές είναι εκείνοι που πραγματοποιούν επιλογές και αξιολογήσεις (πάνω στις οποίες στηρίζονται οι εκδοτικοί οίκοι) και οι επιλογές αυτές υπαγορεύονται από έναν πνευματικό ορίζοντα. Μια τέτοια ιστορία των μεταφραστών, που πραγματικά δεν υπάρχει στη Γαλλία ή στη Γερμανία, πρέπει προφανώς να γραφτεί και στην Ελλάδα. Κύριοι διαμεσολαβητές, οι μεταφραστές δεν είναι οι μόνοι. Εκτός από τους διαμεσολαβητές, παράγοντες και κριτικούς λογοτεχνίας, που συνδέονται με τη διαδικασία της μετάφρασης, θα έπρεπε να διερευνήσουμε τη διδασκαλία της λογοτεχνίας και γενικότερα της γαλλικής πολιτισμικής ιστορίας, που προετοιμάζει τις επιλογές στις οποίες προβαίνουν οι μεταφραστές. Η ένταξη ενός γαλλικού κειμένου στο καθένα από τα πλαίσια αυτά δεν μπορεί παρά να του προσδώσει μία ιδιαίτερη σημασία, διαφορετική από εκείνη που θα είχε στο αρχικό του πλαίσιο, και που θα έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη σε κάθε μελέτη για τις μεταφράσεις, πέρα από τη μελέτη των καθαρά γλωσσολογικών δεδομένων.

Τα βιβλία και ιδίως οι μεταφράσεις αποτελούν αντικείμενα, εμπορεύμα-

24. Γιώργος ΣΕΦΕΡΗΣ, «Ερωτόκριτος», *Δοκίμες Α΄*, Ίκαρος, Αθήνα 31974, σ. 287.

25. Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ΄-Κ΄ αι.*, Αθήνα 2006, 814 σελ. Σε ένα θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς βλ. Anna ΤΑΒΑΚΙ, «Identité et diversité culturelle. Le mouvement de traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIe siècle - début du XIXe)», *Σύγκριση / Comparaison*, 9 (1998) 71-91.

τα, έχουν αισθητικά χαρακτηριστικά τελείως ανεξάρτητα από το περιεχόμενό τους. Για τη διερεύνηση του ζητήματος των γαλλικών βιβλίων στην Ελλάδα απαραίτητη θα ήταν μια μελέτη σε βάθος χρόνου στα αρχεία των ιδιωτικών ή δημόσιων βιβλιοθηκών αναφορικά με τον τρόπο συγκρότησής τους, τη συγκεκριμένη έκταση που καταλαμβάνουν τα γαλλικά βιβλία σε αναλογία, για παράδειγμα, με τη θέση που καταλαμβάνουν τα γερμανικά, τα αγγλικά, ή τα ιταλικά. Όταν πια έχει μεταφραστεί, το βιβλίο παραμένει ένα αντικείμενο με μια τιμή, όπως επίσης με ένα εξώφυλλο, με εικονογράφηση και έναν τρόπο διανομής. Γενικά, οι εκδοτικοί οίκοι που δέχονται να επωμιστούν το επιπλέον κόστος που απαιτεί η μετάφραση είναι καθιερωμένοι και με πολύ προσδιορισμένη φυσιογνωμία, έτσι ώστε εάν η ένταξη των βιβλίων που δημοσιεύουν σε ένα νέο πλαίσιο τους προσδίδει επίσης ένα νέο νόημα, αυτό το νέο νόημα συνδέεται με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία μιας εκδοτικής σειράς, ή με την παράδοση τίτλων που δημοσιεύονται στην ίδια συλλογή. Σε συνέχεια των υλικών αυτών δεδομένων, θα προσθέταμε μία ιστορία της ανάγνωσης στην Ελλάδα: ποιοι διαβάζουν έργα μεταφρασμένα από τα γαλλικά και κάτω από ποιες συνθήκες; Τον 19ο αιώνα υπήρχε σύστημα δανειστικών βιβλιοθηκών; Ποιο είναι το ποσοστό των σχολικών και ποιο των εξωσχολικών αναγνωσμάτων; Για ένα μέρος των αναγνωστών, όσων έχουν λάβει πανεπιστημιακή παιδεία στον χώρο των γαλλικών γραμμάτων, η μετάφραση σίγουρα δεν τους είναι απαραίτητη. Η παρουσία, συνεπώς, μεταφράσεων προϋποθέτει μία μειωμένη εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας ή μήπως τη διάθεση να εμπλουτιστεί η ελληνική γλώσσα με μια εισαγόμενη λογοτεχνία; Πρόκειται για μηχανιστική μετάφραση ή για μετάφραση που έχει δημιουργικές στοχεύσεις; Είναι αλήθεια ότι στην Ελλάδα από καιρό έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές εκδόσεις και ερευνητικά προγράμματα για τα ζητήματα αυτά. Ωστόσο, η επανεξέτασή τους σε μια συνολική και συγκριτική οπτική, μέσα από το πρίσμα της θεωρίας των πολιτισμικών μεταφορών, παραμένει ακόμα ένα ζητούμενο.

Μπορούμε, για παράδειγμα, να σημειώσουμε ότι οι μεταφράσεις στα ελληνικά του Schiller ή του Hölderlin –παρά το γεγονός ότι δεν έτυχαν πλατιάς υποδοχής,²⁶ υπάρχουν ωστόσο εβδομήντα μεταφρασμένα ποιήματα από τα οποία ορισμένα έχουν μεταφραστεί έως και πέντε φορές– και οι ποιητές, όπως και ο Ελύτης, που τις επικαλούνται, μπορούν να επαναφέρουν στον ελληνικό λογοτεχνικό χώρο κείμενα που προέρχονται από αυτόν τον ίδιο χώρο. Έλληνες μεταφράζουν Γερμανούς που μεταφράζουν Έλληνες ή μιμούνται Γερμανούς

26. Christoph W. CLAIRMONT, « Hölderlin-Rezeption bei den Neugriechen. Hölderlins Übersetzungen », στο *Hölderlin-Jahrbuch* 94-95, σ. 89-102.

καθώς μιμούνται Έλληνες. Το ζήτημα της επανεισαγωγής που χαρακτηρίζει τις πολιτισμικές μεταφορές δέτει για μια ακόμη φορά το ζήτημα ότι η εξαγωγή αφορά μία αρχαία λογοτεχνία, ενώ η επανεισαγωγή αφορά τη σύγχρονη λογοτεχνία.

Κάτι που ισχύει για τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία ισχύει βέβαια και για τη σύγχρονη γαλλική λογοτεχνία και τις σχέσεις της με τον γερμανικό φιλελληνισμό. Η ιστορία των γαλλικών αναγνώσεων και μεταφράσεων του Hölderlin, από τον Bousquet έως τον René Char, αφορά ιδιαίτερα την πρόσληψη της Ελλάδας και αποτελεί χωρίς αμφιβολία ένα από τα δομικά στοιχεία του γαλλικού λυρισμού του 20ού αιώνα.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, μια μεταφορά περισσότερο σύνδετη αφορά τη χρήση του γαλλικού νεοκλασικισμού και την ελληνική προέλευσή του. Τα ποιήματα του Parny και του Chénier μεταφέρουν ελληνικά θέματα στη γαλλική λογοτεχνία του καιρού εκείνου, παρά το ότι δεν επρόκειτο για μεταφράσεις καθεαυτές. Τα ελληνικά αυτά θέματα έχουν μία μεταθανάτια μοίρα όχι τόσο στη Γαλλία όπου είναι ως επί το πλείστον ξεχασμένα, αλλά στη Ρωσία όπου μεταφράστηκαν από τους κύριους εκπροσώπους του ρωσικού ρομαντισμού, από τον Rouchkine έως τον Batiouchkov. Εάν υπήρχαν, και εδώ πρόκειται για καθαρή εικασία, νεοελληνικές εκδοχές των μεταφράσεων αυτών και της ποίησης του Πούσκιν, θα ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, με κάθε της στάδιο να αφήνει ένα ερμηνευτικό επίστρωμα.

Ανάμεσα στις θεμελιώδεις μορφές της ελληνικής λογοτεχνίας, αξίζει ιδιαίτερος να αναφερθεί ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, όχι μόνο γιατί γνώριζε αγγλικά και γαλλικά, αλλά και γιατί εκτιμούσε ιδιαίτερος τον Σαίξπηρ και γνώριζε καλά την παράδοση του ιστορικού μυθιστορήματος, ενώ, επιπλέον, μετέφρασε πολλά άρθρα και λογοτεχνικά κείμενα για μεγάλες ελληνικές εφημερίδες. Μετέφρασε, για παράδειγμα, το *Έγκλημα και Τιμωρία* του Ντοστογιέβσκι ή νουβέλες του Τσέχωφ, προφανώς από εκδοχές τους σε κάποια από τις γλώσσες που γνώριζε. Ακόμα και για έναν εκπρόσωπο της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας και της ορθόδοξης πίστης, όπως ήταν ο Παπαδιαμάντης, η λογοτεχνική γραφή στηρίζεται σε συνεχείς ανταλλαγές με τις άλλες ευρωπαϊκές λογοτεχνίες.

Ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής διανοήσης είχε πραγματοποιήσει σπουδές στο εξωτερικό, από τον Παπαρηγόπουλο, που φοίτησε στο γαλλικό λύκειο της Οδησού, έως τον Γιώργο Σεφέρη, που σπούδασε στο Παρίσι. Η διείσδυση των ξένων προτύπων είναι ίσως πιο έντονη στην Ελλάδα παρά σε οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η στενή σχέση με το εξωτερικό αποδυναμώνεται όταν αγγίζουμε λαϊκότερες παραγωγές γραπτού

λόγου, αλλά κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Ένα κείμενο, για το οποίο δεν θα πίστευε κανείς ότι θα δυσιάζοταν ποτέ σε μια συμβατική ρητορική, και ο Σεφέρης τόσο θαύμαζε τη γλωσσική ποιότητά του, είναι τα *Απομνημονεύματα* του Στρατηγού Μακρυγιάννη,²⁷ έργο ενός αναλφάβητου που είχε μάθει να γράφει με ακουστικό τρόπο προκειμένου να μπορέσει να καταγράψει τα σημαντικά επεισόδια του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα, στα οποία είχε εμπλακεί και ο ίδιος. Ο αυθόρμητος πατριωτισμός του Μακρυγιάννη ξεδιπλώνεται ωστόσο σε έναν χώρο φιλελληνισμού, τον οποίο διατρέχουν Τούρκοι, Αλβανοί, Γάλλοι, Άγγλοι, χωρίς να ξεχνάμε βέβαια και τους Βαυαρούς, ενάντια στους οποίους ο Στρατηγός θα οργανώσει μία συνομοσία με στόχο την επιβολή συντάγματος. Με την αναφορά στους ξένους, Τούρκους ή φιλέλληνες, για να μη μιλήσουμε και για στοιχεία της διασποράς, όπως οι Φαναριώτες, τα πατριωτικά απομνημονεύματα του στρατηγού αποβαίνουν μια συνεισφορά στην ιστορία της Ελλάδας στην Ευρώπη, σαν ο αναλφάβητος στρατηγός να είχε αποφασίσει να ενσαρκώσει τη φιλελληνική εμμονή της Ευρώπης και τη γραφική αισθητική των κλεφτών και των παλικαριών.

Αναμφίβολα θα έπρεπε να προχωρήσουμε σε μία περιοδολόγηση των ξένων αναφορών στην ελληνική λογοτεχνία. Φαίνεται ότι στον 20ό αιώνα οι Έλληνες φοιτητές που αργότερα γίνονται συγγραφείς είναι στραμμένοι ιδιαίτερα προς τη Γαλλία. Πρόκειται για την περίπτωση των φιλοσόφων, από τον Κώστα Αξελό στον Κορνήλιο Καστοριάδη,²⁸ οι οποίοι προσέφεραν μάλιστα στη Γαλλία και μια εκπληκτική εξοικείωση με τη γερμανική φιλοσοφία, της οποίας ήταν επίσης εισηγητές. Αντίθετα, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι Έλληνες στρέφονταν κυρίως προς τη Γερμανία. Ας πάρουμε για παράδειγμα τον ποιητή Λορέντζο Μαβίλη.²⁹ Έφυγε για τη Γερμανία το 1878, όπου παρέμεινε περισσότερο από δώδεκα χρόνια και γνώρισε το έργο του Kant, του Fichte και του Schopenhauer φοιτώντας σε πολλά πανεπιστήμια πριν γίνει διδάκτορας στο Erlangen το 1890. Μετέφρασε Goethe, Schiller, Uhland και τα σονέτα του στοιχειώνονται από χρυσομαλλούσες Γερμανίδες γυναίκες. Εντοπίζουμε στο έργο του μνήμες από το Fribourg, ενώ ποιήματα για σερβιτόρες των μπρασερί παρατίθενται με αναφορές στον υπεράνθρωπο. Ο Μαβίλης, που σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων του

27. Général MACRIYANNIS, *Mémoires*, traduit par Denis Kohler, Albin Michel, Παρίσι 1986.

28. Servanne JOLLIVET, *Destins d'exilés. Trois philosophes grecs à Paris : Kostas Axelos, Cornelius Castoriadis, Kostas Papaioannou*, Manuscrit, Παρίσι 2011.

29. Lorenzos MAVILIS, *Les sonnets*, Epsilon, Αθήνα 2011.

1912-1913 μετά από τη συμμετοχή του στους αγώνες για την απελευθέρωση της Κρήτης, ήταν επίσης μέλος ενός φοιτητικού συλλόγου στο Φρίμπουργκ. Ο ελληνικός του πατριωτισμός τροφοδοτούνταν από την υποταγή του στη γερμανική φιλοσοφία. Πριν τον Μαβίλη, ένας μεγάλος αριθμός λογίων, φιλοσόφων και ανθρώπων των γραμμάτων κάνουν τις σπουδές τους στη Γερμανία και επηρεάζονται από τη γερμανική σκέψη. Λογοτεχνικά και αισθητικά ρεύματα, παιδαγωγικές θεωρίες, η ανάπτυξη επιστημών όπως η ψυχολογία και η φιλοσοφία οφείλονται στη Γερμανία του 19ου και του 20ού αιώνα, όταν πια τη σκυτάλη θα πάρει η Γαλλία. Το πέρασμα από τη Γερμανία είναι ιδιαίτερα ευδιάκριτο στο έργο του Εμμανουήλ Ροΐδη, ο οποίος σπούδασε φιλολογία και φιλοσοφία στο Βερολίνο, στα τέλη της δεκαετίας του 1850. Το προκλητικό και γεμάτο ειρωνεία μυθιστόρημά του, *Η πάπισσα Ιωάννα*, αποτέλεσε μια από τις κύριες συμβολές στην ελληνική σατιρική λογοτεχνία του 19ου αιώνα. Κι όμως, η αναφορά στη Γερμανία του Μεσαίωνα είναι κεντρική στο κείμενο του Ροΐδη, που διαδραματίζεται στα μοναστήρια του Mosbach και της Fulda, περιέχει μνήμες από τη Γερμανία του Τάκιτου και εμπλουτίζεται με υποσημειώσεις που στόχο έχουν τελικά να σκιαγραφήσουν έναν ευτελή Μεσαίωνα. Το όνομα του Γεωργίου Βιζηνού³⁰ πρέπει επίσης να αναφερθεί στο πλαίσιο των Ελλήνων συγγραφέων που στο τέλος του 19ου αιώνα αναζήτησαν πηγές έμπνευσης στη Γερμανία όπου έκαναν τις σπουδές τους. Ο Βιζηνός σπούδασε φιλοσοφία και ψυχολογία στο Γκότινγκεν και στη Λειψία, και εκεί υποστήριξε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα την ψυχολογία του παιδιού. Υπήρξε μαθητής του Lotze και του Wilhelm Wundt, από τους σημαντικότερους δηλαδή εισηγητές της στροφής των ανθρωπιστικών επιστημών προς την ψυχολογία. Άλλωστε το νέο αυτό γνωστικό αντικείμενο είχε εφαρμογές και στην αισθητική. Με τις σπουδές του στην ψυχολογία του ωραίου, ο Βιζηνός συνέβαλε στην καλλιέργεια της αισθητικής στην Ελλάδα, σε απόλυτη συνάφεια με τις γερμανικές συζητήσεις πάνω στο ζήτημα. Μεταφραστής Γερμανών ποιητών, ο Βιζηνός προσεβλήθη από ψυχική ασθένεια και για ένα διάστημα νοσηλεύθηκε στο Bad Gastein.

Ας σημειωθεί πάντως ότι το πέρασμα από τη Γερμανία δεν αποκλείει την κυκλοφορία και σε άλλους χώρους, κυρίως στη Γαλλία και την Ιταλία. Ανάμεσα στους συγγραφείς, οι μεταφραστές μεταφράζουν από πολλές γλώσσες και η ελληνο-γερμανική πολιτισμική μεταφορά, δηλαδή ο εμπλουτισμός του νεοελ-

30. Eleonora VRATSKIDOU, *L'émergence de l'artiste en Grèce au XIXe siècle (1840-1890)*, διδακτορική διατριβή, που υποστηρίχθηκε στο Παρίσι, στην École des Hautes Études en Sciences Sociales, το 2011.

ληνικού πολιτισμικού χώρου με στοιχεία της γερμανικής πνευματικής ιστορίας συνοδεύεται γενικά από πιο σύνδετες μεταβιβάσεις αφομοιώνοντας παράλληλα και τη γαλλική κληρονομιά, έτσι ώστε η ελληνική λογοτεχνία, καθώς επιχειρεί να καθιερωθεί, αντί να βασίζεται σε μία εθνικιστική απομόνωση, βρίσκεται στο σημείο συνάντησης διαφορετικών ευρωπαϊκών λογοτεχνιών, οι οποίες την τροφοδοτούν. Μπορεί συνεπώς κάποιος να καθιερωθεί ως Έλληνας συγγραφέας μέσα από αναφορές στον γαλλικό πολιτισμό. Το πέρασμα από τη Γαλλία με στόχο την αναβίωση της ελληνικής παράδοσης είναι επίσης αισθητό στο μυθιστόρημα *Πυθέας* του Βαγγέλη Γεωργούδη, που παραπέμπει καθαρά στον 19ο αιώνα. Πρόκειται για το ταξίδι ενός δημοσιογράφου στη Σκανδιναβία, με τη γαλλίδα σύντροφό του. Το κεντρικό θέμα του ταξιδιού είναι ένα όνειρο, να επαναλάβει το ταξίδι στη Θούλη του Μασσαλιώτη συγγραφέα Πυθέα, μεταξύ του 340 και του 330 π.Χ. Από τα γραπτά του Πυθέα δεν υπάρχουν κατάλοιπα, παρά μόνο κάποια δοξογραφικά αποσπάσματα απαριθμημένα στη μεγάλη γερμανική φιλολογική εγκυκλοπαίδεια του 19ου αιώνα, *Pauly Wissowa*, στοιχείο που δεν εμποδίζει ωστόσο τον Jean-Jacques Ampère να ξεκινήσει από αυτόν την ιστορική καταγραφή της γαλλικής λογοτεχνίας, πριν από τον 12ο αιώνα.³¹ Ο Πυθέας, ο συγγραφέας του *Περί του Ωκεανού*, είναι Έλληνας που συνδέθηκε τουλάχιστον με συμβολικούς δεσμούς με τη Γαλλία, τον χώρο και τη λογοτεχνία της, δεσμοί που δεν μπορούν να αμφισβητηθούν εφόσον δεν υπάρχει κανένα κείμενο για να τους διαψεύσει. Ο δηλωμένος σκοπός του περιήλου είναι «να κάνει τα μηνύματα να ταξιδέψουν μέσα σε αλατισμένο ναυούρισμα που του μουρμούριζαν η μυθολογία, ο θαλασσοπόρος και ο μαγικός του κόσμος»³². Η λέξη *θαλασσοπόρος*, που δέλησε ο Γεωργούδης να αφήσει στα ελληνικά στη γαλλική μετάφραση, δίνει επική διάσταση στις αποστάσεις που πρέπει να διανύσει κανείς για να φθάσει τις υπερβόρειες χώρες, τη Νορβηγία ή την Ισλανδία των σάγκα, αλλά και παράλληλα αιτιολογεί επίσης τα λόγια του Πυθέα στη Μασσαλία, την πόλη του: «Είχαν έρθει να τον ακούσουν από όλη την παραθαλάσσια Γαλατία. Η αφήγηση αυτού του ραφωδού φανταστικών ιστοριών τους είχε συνεπάρει. Για να διασκεδάσει τους σκεπτικούς τους οδηγούσε σε ταβέρνες όπου έκαναν σπονδές στον άρχοντα των κυμάτων, τον Ποσειδώνα».³³ Η αναβίωση του ελληνο-γαλλικού μύθου του Πυθέα με στόχο

31. Jean-Jacques AMPÈRE, *Histoire littéraire de la France avant le XIIe siècle*, Hachette, Παρίσι 1839-1840.

32. Vangelis GEORGIOUDIS, *Pythéas* (Traduit par Catherine Fabre et l'auteur), Les cahiers de Pandora, Boulogne 2001, σ. 7.

33. Στο ίδιο, σ. 22.

να δημιουργηθεί μια αυθεντική αντίληψη του Όσλο, της Στοκχόλμης, ή του Ρέκιαβικ, προϋποθέτει την όσμωση διαφορετικών πολιτισμικών επιστρωμάτων και δημιουργεί ένα είδος ελληνο-γαλλικής επιμειξίας, που μόνο αυτή επιτρέπει την προσέγγιση του βορρά με ποιητικό τρόπο. Παρατηρούμε συνεπώς μια σειρά από σύνθετες μετατοπίσεις: ο Πυθέας εισάγεται στην ελληνική λογοτεχνία για να υπάρξει πρόσβαση προς τον βορρά, αλλά και συγχρόνως για να δημιουργηθεί μια συνέχεια μεταξύ της Αρχαιότητας και του άμεσου παρόντος.

Εάν οι σημασιολογικές μετατοπίσεις, που συνοδεύουν τη μετάβαση, εγγυώνται την αυθεντικότητα του τελικού αποτελέσματος, με τον ίδιο τρόπο αφενός οι ευρωπαϊκές λογοτεχνίες αναγνωρίζονται μέσα στην ελληνική και αφετέρου η μεταφορά αυτή, αισθητά διαφορετική από εκείνη που επιχειρήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα όταν επρόκειτο να διαμορφωθεί η βαναρική Ελλάδα, καθορίζει τη δημιουργία μιας καθαρά ελληνικής λογοτεχνίας.

Όλες οι ιστορίες της λογοτεχνίας και γενικότερα του πολιτισμού του 19ου αιώνα έχουν εν μέρει κατασκευαστεί από το εξωτερικό, όπως η Germaine de Staël στο έργο της *Περί Γερμανίας* δημιούργησε ένα πάνθεον της γερμανικής λογοτεχνίας και φιλοσοφίας. Η περίπτωση της Ελλάδας είναι πολύ ιδιαίτερη, εφόσον οι ευρωπαϊκές χώρες προβάλλουν σε αυτήν το πρότυπο που θα όφειλε να είναι. Το πρότυπο αυτό αφορά τόσο τη γεωγραφία της χώρας όσο και τη λογοτεχνική παράδοση και τη γλώσσα της. Εάν όμως ο φιλελληνισμός επιδρά στον τρόπο με τον οποίο η Ελλάδα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της, η ελληνική λογοτεχνία αντλεί επίσης από ευρωπαϊκές πηγές που διαφέρουν κατά πολύ από τις φιλελληνικές υποδείξεις. Επιπλέον, οι ευρωπαϊκές αυτές πηγές μπορούν να συνδεθούν με τις αναφορές στην Ελλάδα ως συνιστώσες της συγκρότησης των ευρωπαϊκών ταυτοτήτων στο σύνολό τους. Ο ρόλος της διασποράς, που αμφισβητεί την κεντρική δέση της Αθήνας, περιπλέκει λίγο παραπάνω τη σύνθετη εικόνα των πολυάριθμων μεταφορών, χωρίς τις οποίες είναι δύσκολο να μιλήσουμε για την ελληνική ιστορία του 19ου αιώνα. Οι μεταφορές αυτές, που αξίζει να μελετηθούν από κάθε τους πλευρά και απαιτούν δεξιότητες πολύ διαφορετικές ανάλογα με το αν θα ασχοληθούμε με τη συμβολή του ποντιακού ελληνισμού ή με τις μεταφράσεις του Σαίξπηρ, δείχνουν επίσης ότι δεν υπάρχει ελληνική ιστορία ανεξάρτητη από την ευρωπαϊκή.

Μετάφραση από τα γαλλικά
 Ουρανία Πολυκανδριώτη
 Ελένη Χριστοπούλου

Les transferts culturels et l'histoire culturelle de la Grèce

Qu'est-ce qu'un transfert culturel et en quoi cette notion permet-elle d'aborder plus particulièrement l'histoire grecque ? Au sens le plus large on entend par transfert culturel le processus de re-sémantisation qui accompagne le passage d'un objet culturel d'un espace à un autre. Les objets culturels, livres, œuvres d'art, écoles de pensée, styles esthétiques, circulent d'un contexte linguistique ou national à l'autre. Cette circulation n'est pas un phénomène marginal dans l'histoire des pays européens. Elle est à la fois un phénomène central et souvent refoulé parce qu'il semble compromettre la construction de formes identitaires. La France du XVIIe siècle se concevrait difficilement sans une forte référence à l'Espagne, celle du XVIIIe siècle est très marquée par l'Angleterre alors que l'Allemagne est omniprésente dans la philosophie française du XIXe siècle. Le romantisme russe se définit à partir de traductions de modèles français ou allemands qui peuvent parfois être oubliés dans leur contexte d'origine. Si la circulation des modèles culturels est une donnée fondamentale dans l'histoire moderne et contemporaine de l'Europe, la réinterprétation permanente des emprunts faits à l'étranger qui accompagne cette circulation mérite d'être particulièrement étudiée. Elle est en effet entièrement déterminée par le contexte d'accueil. Celui-ci prend toujours l'initiative de l'importation comme du déplacement sémantique qui en permet l'utilisation dans le nouveau contexte. Un tableau de la Renaissance italienne n'a pas la même valeur quand on le présente au musée du Louvre ou à la galerie de Dresde. Le destin allemand ou français d'Homère ne sont pas identiques. La théorie des transferts culturels¹ remet en

1. Pour une première définition voir *Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*. Textes réunis et présentés par M. ESPAGNE et M.

cause plusieurs notions fréquentes dans l'histoire culturelle. Il y a l'idée d'influence qui laisse supposer une sorte de circulation spontanée d'une source vers un récepteur et accorde dans cette dynamique la priorité à la source d'émission plutôt qu'au contexte de réception. Il y a la notion de comparaison qui, en opposant les traditions culturelles dans des tableaux synoptiques pour comptabiliser les ressemblances et les différences, ne fait qu'accentuer les identités d'ensembles nationaux dont il s'agit plutôt de montrer les interactions et imbrications. Même si les affirmations identitaires tendent mécaniquement à minimiser la part d'une mémoire étrangère dans les différents pays d'Europe, à commencer par leurs systèmes de classements archivistiques, la redécouverte de cette mémoire étrangère est indispensable pour suivre les étapes constitutives de chacun de ces systèmes. La théorie des transferts culturels a une dimension herméneutique, puisqu'elle insiste sur les réinterprétations. Elle a en même temps une dimension de sociologie culturelle, car la circulation des objets, livres, doctrines ou formes esthétiques ne s'explique pas sans une intervention de médiateurs. On pense évidemment aux voyageurs, aux négociants, aux traducteurs, aux maîtres de langue, à tous ceux dont la fonction consiste à déplacer dans l'espace des objets ou des idées. Une histoire de ces médiateurs devrait être écrite ou précisée dans la plupart des pays d'Europe, et bien sûr pas seulement d'Europe. La théorie des transferts oblige à privilégier dans l'histoire les articulations entre les espaces. Elle modifie par là les sciences humaines elles-mêmes qui se structurent trop souvent dans des cadres nationaux. Pourquoi faudrait-il continuer à écrire, selon les critères du XIXe siècle, des histoires littéraires nationales alors que l'évolution des formes ou la genèse des œuvres ne s'expliquent que par le fonctionnement de réseaux transnationaux ? Si la théorie des transferts culturels permet d'éclairer de façon nouvelle les interactions et les phénomènes de constitution réciproque entre espaces nationaux, il ne faut pas négliger une dimension diachronique qui permettra, par exemple, d'étudier l'utilisation de l'Antiquité opérée au XIXe siècle, ou la présence de l'Antiquité dans la Renaissance. Enfin, il est intéressant d'observer que l'Antiquité elle-même a fait l'objet de reconstructions nationales, notamment au XIXe siècle, mais que la Rome ou la Grèce antique étaient des espaces largement métissés et que les cités antiques de la côte

WERNER, Éditions Recherche sur les Civilisations, Paris 1988 ; M. ESPAGNE, *Les transferts culturels franco-allemands*, PUF, Paris 1999.

est de l'Égée étaient aussi cosmopolites que Smyrne au début du XXe siècle tandis que la Perse antique elle-même comprenait d'importantes colonies grecques.

Pourquoi l'histoire grecque dans la longue durée constitue-t-elle un terrain d'investigation particulièrement favorable pour les recherches sur les transferts culturels ? L'archéologie plus encore que la philologie tendent actuellement à remettre en cause l'idée d'une homogénéité ethnique dans l'Antiquité, pourvoyeuse des modèles sur lesquels se sont fondés l'humanisme européen, la rhétorique et la tradition littéraire des différents pays qui le composent. L'idée d'identité nationale est déjà inscrite dans la représentation d'une Antiquité gréco-latine isolée de relations étroites à tout son environnement. L'enjeu est donc considérable, mais si la Grèce est un objet fondamental d'étude de transferts, c'est plus encore pour la période qui précède et suit sa libération de l'empire ottoman. Outre la place fondamentale tenue au XVIIIe siècle pour le raffermissement de la conscience nationale, le traitement de l'Antiquité lui-même est une question omniprésente et polymorphe au XIXe siècle. On sait que la réalité linguistique et ethnique de l'espace qui constitue le premier État grec est à l'origine fort complexe et inclut une forte présence de populations de langue slave, albanaise ou bien sûr turque. De son côté, la Turquie, qui avait pour ainsi dire naturalisé le Persan de Balkh, Rumi, établi à Konya, puis longtemps après le Grec Sinan, était, tout sauf un ensemble ethnique, homogène. La Grèce moderne hellénophone est donc le résultat d'un long processus d'osmose diverses. La Bavière d'Othon avec ses philologues, ses archéologues et ses éducateurs n'est que la cristallisation d'un mouvement européen plus large, de concert avec les aspirations profondes du mouvement grec des Lumières qui précéda, visant à accentuer l'héritage hellénique en vue de la formation d'une identité nationale, dont la composante helléno-chrétienne fut significative. La condescendance d'un Fallmerayer est un cas d'école. Ce qui est plus singulier, c'est le jeu engagé par les Grecs eux-mêmes avec des modèles concernant leur propre identité qui sont en large partie acceptés mais font aussi l'objet de tentatives d'émancipation. Car si les philologues, notamment allemands, s'arrogent le droit de projeter sur la Grèce moderne l'image culturelle de leur propre Grèce antique issue de leur imagination, la Grèce cultivée se forme largement en Europe ou au contact d'œuvres européennes et apprend à enrichir sa propre tradition non pas seulement à partir des représentations françaises ou allemandes de la Grèce antique, mais à par-

tir de la littérature contemporaine de l'Europe, comme si les écrivains européens pourraient devenir les concurrents de Pindare ou de Platon dans la constitution d'une littérature spécifiquement grecque. La relation de l'Europe à la Grèce peut au demeurant s'inverser. C'est aussi la Grèce qui construit l'Allemagne du XIXe siècle dans ses traits essentiels. Enfin dans la dynamique d'hellénisation qui caractérise le XIXe siècle un rôle spécifique est dévolu à la diaspora. Car si les premiers gouverneurs de la Grèce avaient, en bons philologues, dessiné comme au compas un cercle dont le centre était Athènes, la réalité était assez différente, et c'est d'Alexandrie, de Smyrne, du Phanar, de Paris, de Vienne et de Trieste, bref de la diaspora historique ainsi que de la périphérie de l'État grec (de Corfou ou de Crète), que s'est nourrie l'histoire grecque.

La question du transfert culturel constitutif paraît donc incontournable. Des travaux sur la Grèce du XIXe ou du XXe siècle en contexte européen² se réclament expressément des transferts culturels.

Un des phénomènes de transfert culturel les plus frappants dans l'histoire culturelle de la Grèce est certainement la question du philhellénisme.³ Le philhellénisme est une composante essentielle d'une histoire culturelle européenne commune du XIXe siècle puisqu'il implique dans une même mythologie collective, dans un même élan libérateur et colonisateur à la fois, des Grecs, des Français, des Allemands, des Suisses, des Anglais. Il y a peu d'événements du même type dans l'histoire de l'Europe : *Le voyage du jeune Anacharsis* de l'abbé Barthélemy (1787), traduite en allemand dès 1792, en grec en 1797,⁴ ou le *Voyage pittoresque*

2. Chryssoula KAMBAS et Marilisa MITSOU, *Hellas verstehen, deutsch-griechischer Kulturtransfer im 20. Jahrhundert*, Köln-Weimar, Böhlau 2010 ; Ourania POLYANDRIOTI, « Lectures pour enfants. Productions originales et traductions au XIXe siècle en Grèce », *The Historical Review / La Revue Historique*, Section de Recherches Néohelléniques / Institut de Recherches Historiques, 12 (2015), 101-123.

3. Sur la question voir déjà le numéro 1-2/2005 de la *Revue germanique internationale*, *Philhellénismes et transferts culturels dans l'Europe du XIXe siècle*, éd. par M. Espagne et G. Pécout.

4. *Νέος Ανάχαρσις*. Εισαγωγή – Επιμέλεια – Σχόλια: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, Βουλή των Ελλήνων, σειρά «Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα Σωζόμενα», τόμος Δ', 1η έκδ., Αθήνα 2000 (2η έκδ. 2003) [*Nouvel Anacharsis*. Introduction – Édition – Commentaires : Anna Tabaki, Éditions du Parlement Hellénique, série : « Rhigas Vélestinlis, Œuvres complètes », t. 4, 1ère éd., Athènes 2000 (2ème éd. 2003)]. Une seconde traduction sera effectuée en 1819.

en Grèce de l'ambassadeur français en Turquie Choiseul-Gouffier (1782), ou encore le *Voyage en Morée* de François Pouqueville qui paraît en 1805 et est traduit la même année sont tout à la fois des livres qui ont enflammé le désir de libérer la Grèce de la domination ottomane mais aussi des éléments de la formation intellectuelle de jeunes Français, des moments de l'histoire intellectuelle française, plus largement européenne. Et cette représentation de la Grèce est plutôt un ciment européen qu'une construction nationale. C'est en tant que telle qu'elle peut participer de l'histoire culturelle grecque. La mort de Byron à Missolonghi fixée par le tableau néo-classique du peintre belge Odevaere est tout autant un moment de l'histoire anglaise que grecque.

Le philhellénisme est souvent un projet collectif associant des écrivains européens et des informateurs grecs dont le rôle est trop souvent minoré. Karl Benedict Hase, qui fut le fondateur de la chaire de grec moderne à l'École des langues orientales, avait appris la langue auprès de janissaires recrutés dans les troupes de Napoléon et venait de Iéna. Parmi les philhellènes français dont l'engagement peut être qualifié à la fois de politique et de philologique, Claude Fauriel est une personnalité d'autant plus notable qu'on peut voir aussi en lui un des médiateurs franco-allemands des premières décennies du XIXe siècle, le philhellénisme résultant à travers lui, d'un transfert franco-allemand.⁵ La principale contribution de Fauriel au philhellénisme, c'est son recueil *Chants populaires de la Grèce moderne* qui paraît en 1824 et 1825 chez le grand éditeur des ouvrages philhellènes, Firmin Didot. Premier ouvrage de ce type, le recueil des chants,⁶ est aussi le résultat d'impulsions croisées et d'échanges. Il faut signaler le projet de Werner von Haxthausen qui fut, dans la collecte sinon dans l'édition, un précurseur de Fauriel. Il y a le Slovène et philologue hellénisant Bartholomäus Kopitar, employé de la Bibliothèque de Vienne, qui entretient des relations étroites avec Adamance Coray, Grec de Smy-

5. Geneviève ESPAGNE et Udo SCHÖNING (éds), *Claude Fauriel et l'Allemagne. Idées pour une philologie des cultures*, Honoré Champion, Paris 2014.

6. Αλέξης Πολιτης [Alexis Politis], *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής* [À la recherche des chants populaires grecs. Conditions, tentatives et la formation de la première collection], Athènes 1999. Du même, « La seconde vie des chansons populaires grecques. Modes d'incorporation de l'élément populaire dans l'intelligentsia du XIXe siècle », *Historical Review / La Revue Historique*, Institut de Recherches Néohelléniques, VIII (2011), 47-59.

rne, éminent philologue, grand ami des Idéologues, établi à Paris en mai 1788, après des études de médecine à Montpellier.⁷ L'impulsion première aurait toutefois été donnée par Andréas Mustoxidi, que Fauriel rencontra par l'intermédiaire de son ami l'écrivain du romantisme italien Manzoni. C'est donc toute la science d'un réseau de savants grecs émigrés qui entre dans le recueil de Fauriel, dont une introduction d'une centaine de pages vient préciser l'objet. Fauriel se déclare d'abord partisan d'un hellénisme sans discontinuité, les contemporains étant les héritiers directs d'une passion antique pour la liberté. Les Grecs modernes ont une poésie savante héritée de modèles notamment italiens, mais ce qui l'intéresse c'est avant tout la « poésie populaire dans tous les sens et toute la force de ce mot, expression directe et vraie du caractère et de l'esprit national, que tout Grec comprend et sent avec amour, par cela seul qu'il est Grec, qu'il habite le sol et respire l'air de la Grèce ; une poésie enfin qui vit, non dans les livres, d'une vie factice et qui n'est souvent qu'apparente, mais dans le peuple lui-même, et de toute la vie du peuple »⁸. Le recueil des chants grecs est donc conçu comme « la véritable histoire nationale de la Grèce moderne ». Fauriel insiste sur une homologie structurelle entre le destin des poètes de la Grèce moderne et celui des rhapsodes homériques : « Ces rhapsodes aveugles sont donc les nouvellistes et les historiens, en même temps que les poètes du peuple, en cela parfaitement semblables aux rhapsodes anciens de la Grèce. »⁹ Au-delà de son propre recueil, Fauriel incite les Grecs, lorsqu'ils auront conquis leur indépendance, à poursuivre la collecte de leurs chants populaires qu'ils pourront rapprocher un jour d'une poésie savante.

Il serait difficile de ne pas voir dans le projet de Fauriel et dans la réalisation partielle que représente son recueil la mise en pratique de théories allemandes concernant les chants populaires. Non seulement on peut mettre en relation son entreprise avec celle des frères Grimm, qu'il connaissait et a rencontrés, mais sa représentation de la poésie anonyme

7. *Adamantios Korais and the European Enlightenment*, ed. by Paschalis M. KITROMILIDES, SVEC, 2010; Anna TABAKI, «Adamance Coray comme critique littéraire et philologue», *ibid.*, 151-183.

8. Claude FAURIEL, *Chants populaires de la Grèce recueillis et publiés avec une traduction française, des éclaircissements et des notes*, Firmin-Didot, Paris 1824-1825, t. I, p. XXV.

9. *Ibid.*, p. XCII.

comme histoire du peuple est entièrement démarquée des travaux consacrés par Friedrich August Wolf à la genèse des poèmes homériques. La contribution de Fauriel au philhellénisme apparaît ainsi comme l'héritage immédiat d'un des débats les plus brûlants de la philologie allemande autour de 1800.

On sait, c'est sans doute la raison qui permet au nom de Fauriel d'échapper à l'oubli, que le professeur parisien fut un ami proche et un correspondant fidèle du romancier et poète italien Manzoni. L'Italie, au même titre que l'Allemagne, est une étape indispensable dans le philhellénisme de Fauriel. Manzoni avait fait connaître à Fauriel l'œuvre d'un poète italien, Giovanni Berchet, qui avait rédigé un poème sur les Grecs de la ville de Parga, *I Profughi di Parga*. Fauriel fit paraître en 1823 chez Firmin Didot une traduction de ce vibrant plaidoyer italien en faveur des Grecs. Dans une tension entre ses références allemandes et italiennes, Claude Fauriel élabore et situe sa contribution majeure au philhellénisme.

Les chants grecs ont à tout le moins contribué à remettre au centre de l'attention des productions littéraires grecques modernes. Le saint-simonien Gustave d'Eichthal qui a séjourné en Grèce au début des années 1830 a franchi un pas de plus en proposant de faire du grec une langue universelle.¹⁰ Il avait fondé en Grèce un bureau d'économie politique et prônait l'installation de colonies industrielles dans le pays.

La centralité de la référence grecque chez d'Eichthal s'affirme à mesure que le séjour en Grèce s'éloigne dans le temps. Elle culmine dans un ouvrage de 1862, *De l'usage pratique de la langue grecque*, où d'Eichthal après avoir observé, selon sa pratique des vastes panoramas, que le monde moderne a eu trois éducateurs, Israël, la Grèce et Rome, propose de faire du grec sous sa forme moderne et avec sa prononciation contemporaine « une langue générale appropriée à tous les besoins de l'activité et de la pensée humaine ». Cette mesure utopique a rencontré un certain écho chez des universitaires français du XIXe siècle, comme Émile Egger, un des principaux hellénistes français de son temps.

Dans ces conditions, l'étude de la Grèce, l'appropriation de l'espace culturel grec, devenait un enjeu majeur. De Chateaubriand à Renan c'est sur l'Acropole que s'expriment les prières. Cela explique l'importance de

10. Michel ESPAGNE, « Gustave d'Eichthal et l'Allemagne. Critique biblique ou géopolitique », in *Études saint-simoniennes*, sous la direction de Philippe Régnier, PUL, Lyon 2002, p. 111-125.

la fondation d'une École française d'Athènes,¹¹ où les meilleurs étudiants du système universitaire français –on pense au témoin de ces pèlerinages institutionnalisés que fut l'écrivain Edmond About– étaient censés à partir de 1846 terminer leurs études. La fondation de l'École d'Athènes fut elle-même une conséquence lointaine de la fameuse expédition de Morée, pénétration militaire et scientifique de la Grèce à laquelle participa notamment l'un des principaux idéologues de la IIIe République, l'historien Edgar Quinet, auteur notamment d'un ouvrage sur la Grèce moderne et ses rapports avec l'Antiquité.¹² L'expédition de Morée, à la fois militaire et scientifique, est la répétition dans une autre partie du monde de l'expédition d'Égypte. Le philhellénisme participe aussi d'un engouement pour l'Orient, facile à reconnaître dans le tableau de Delacroix incarnant la Grèce sur les ruines de Missolonghi. En maintenant une sorte d'indécision entre le rassemblement de données susceptibles de construire un État grec digne héritier de la Grèce ancienne et l'importation de ces mêmes données comme fondement d'une idéologie française, le philhellénisme des membres de l'expédition de Morée et des fondateurs de l'École française d'Athènes faisait clairement de l'histoire française comme de l'histoire grecque deux phénomènes imbriqués.

Un des aspects les plus frappants des transferts culturels impliquant la Grèce dans l'histoire européenne c'est le parfait parallélisme qui les caractérise. C'est tout particulièrement le cas des transferts culturels germano-grecs durant le XIXe siècle qui, en cette période de tensions méritent tout particulièrement d'être rappelés. L'Allemagne construit la Grèce et la Grèce, au moins depuis *l'Histoire de l'art dans l'Antiquité* de Johann Joachim Winckelmann, complétée par les travaux de Friedrich August Wolf sur les épopées homériques comme création collective du peuple, construit l'Allemagne. Certes on sait que le roi bavarois Othon, installé à Nauplie, puis à Athènes a entraîné avec lui des administrateurs allemands comme le comte Joseph Ludwig von Armansperg. On sait que Ludwig Ross, qui, venait d'Allemagne du nord fut le premier professeur d'archéologie d'Athènes et le responsable des antiquités grecques durant

11. Sophie BASCH, *Le mirage grec. La Grèce moderne dans la littérature française depuis la création de l'École française d'Athènes jusqu'à la guerre civile grecque (1846-1946)*, Hatier, Paris-Athènes 1995.

12. Edgar QUINET, *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'Antiquité*, Levrault, Paris 1830.

presque dix ans. Le plan de la nouvelle Athènes a été notamment dessiné par Eduard von Schaubert, qui a été formé à l'Académie de Berlin, et l'architecte bavarois Leo von Klenze fut l'auteur, parmi d'autres, d'un plan de réaménagement de l'Acropole prévoyant notamment la construction d'un palais royal. Cet engagement va de pair avec une certaine condescendance dont le paroxysme est atteint dans les écrits de Jakob Philipp Fallmerayer qui remet totalement en question l'existence d'une filiation biologique depuis l'antiquité. Un des cas particulièrement spectaculaire de contribution de l'Allemagne à l'État grec est celui du philologue spécialiste de Pindare Friedrich Thiersch,¹³ qui après avoir été professeur à Munich se déplace à Athènes. Friedrich Thiersch a étudié à Göttingen et à Leipzig la philologie grecque, mais il est en Bavière depuis 1809 et a fortement contribué à défendre les intérêts de la Bavière en Grèce. Il s'est rendu en Grèce dès 1831. Il milite en faveur du néohumanisme et en célèbre les mérites dans un ouvrage de 1838 qui présente les institutions d'enseignement en Europe et accorde à l'Allemagne hellénisée une place de choix. Il a ainsi publié en 1833 un ouvrage en deux volumes sur la régénération de la Grèce. Dans le premier volume il évoque l'histoire récente du pays et tout particulièrement la guerre de libération. Puis, dans un second volume, il se penche sur les voies d'une régénération. Il ne néglige pas l'agriculture ou les métiers, mais son attention s'arrête bien évidemment sur l'enseignement. Il préconise naturellement l'étude et l'imitation des auteurs anciens, et il est frappant que dans la partie consacrée à l'Université le modèle allemand soit clairement affirmé. Les privat-docents sont un complément indispensable aux rares titulaires de chaires, et il faut faire largement appel à des étrangers : Il sera donc question d'appeler à quelques places vacantes des savants de l'Europe, surtout de jeunes professeurs allemands.

Si la participation allemande à la constitution de l'État grec et à son organisation ne fait pas de doute, cette construction de la Grèce s'accompagne d'une adaptation de l'apport allemand, comme, par exemple, Stamatiou Kléanthis qui a étudié en Allemagne mais est Grec accompagne Schaubert dans son élaboration de plans concernant la nouvelle capitale. C'est encore un architecte bavarois, Friedrich von Gärtner, qui a dessiné le Palais du roi Othon à Athènes, bâtiment occupé de nos jours par

13. Sandrine MAUFROY, *Le philhellénisme franco-allemand (1815-1848)*, Belin, Paris 2011.

l'Assemblée nationale. Mais surtout on peut fort bien soutenir la version inverse et noter que la Grèce, une image de Grèce en partie puisée dans la connaissance réelle du pays et en partie fantasmée, a contribué à la construction de l'Allemagne. Dans le domaine architectural la référence à la Grèce dans l'œuvre de Schinkel qui donne son caractère au centre de Berlin est flagrante en bien des endroits mais tout particulièrement sur l'Île des musées. Il parsème l'Allemagne de temples grecs comme la « Neue Wache » à Berlin, la « Hauptwache » à Dresde. Schinkel était lui-même un proche de Wilhelm von Humboldt dont il aménagea le château familial, et pour qui la culture grecque fournissait un outil insurpassable.¹⁴ La culture grecque ne s'inscrit pas seulement dans la physionomie des villes mais elle constitue, dans une Allemagne encore fragmentée, un modèle sur lequel fonder l'Allemagne. C'est évidemment la question de la « Bildung » (formation), formation aux sciences de l'antiquité grecque dans l'éducation des fonctionnaires prussiens. Munich n'est pas fondamentalement différent de Berlin. Les deux principales métropoles allemandes répondent à des modèles architecturaux philhellènes. À Munich domine la figure de Leopold von Klenze qui est non seulement l'architecte de l'ensemble grec de la Königsplatz mais aussi l'architecte de ce temple des gloires germaniques, le Walhalla, construit sur le modèle du Parthénon. Comme Schinkel, Leopold von Klenze a fourni des ébauches ou des projets pour la ville d'Athènes. Il est lui-même allé en Grèce où il a été guidé par Ludwig Ross et il a servi de relais politique à ce dernier en plusieurs occasions. Leo von Klenze a peint en 1847 un tableau représentant l'Acropole antique et l'Aéropage avec la statue d'Athéna Promachos. Si la correspondance de Ross et de Klenze, récemment éditée,¹⁵ montre l'emprise du philhellénisme bavarois sur la configuration de la ville d'Athènes et la gestion des Antiquités, les racines grecques de l'urbanisme de Munich ne sont pas moins évidentes.

D'autres exemples moins immédiatement visibles pourraient être retenus en Allemagne comme à Bonn où, le très proche disciple de Humboldt, Friedrich Gottlieb Welcker a pendant quarante ans fait de la référence

14. Michel ESPAGNE et Sandrine MAUFROY (dir.), *L'hellénisme de Wilhelm von Humboldt et ses prolongements européens*, Éditions Demopolis / École française d'Athènes, Paris 2016.

15. Alexander PAPAGEORGIU-VENETAS, *Briefwechsel Klenze-Ross 1834-1854*, Archäologische Gesellschaft zu Athen, Athènes 2006.

grecque dans les travaux archéologiques et philologiques la base de la formation néo-humaniste. En fondant un musée où les philologues pouvaient mettre en relation les textes anciens avec des moulages des statues de la Grèce classique, Welcker, qui fit un long voyage en Grèce, s'efforça d'apprendre la langue parlée, dite « démotique », contribuant à construire une Allemagne conforme au modèle athénien. Les voyages en Grèce chez les savants les plus marquants du XIXe siècle – parmi eux il faudrait nommer le principal esthéticien Friedrich Theodor Vischer, parti en Grèce en 1839-1840¹⁶ – sont à observer moins comme des témoignages sur le pays que comme une collecte d'objets et d'impressions qui permettront de construire l'Allemagne. Ce transfert culturel à deux directions contraint évidemment à observer des déplacements. La Grèce construite par l'Allemagne devrait être conforme à des modèles élaborés en Allemagne mais s'en dégage ; la Grèce de l'Île des musées ou du Walhalla n'est pas la Grèce du Parthénon, mais l'effort d'élaborer une identité allemande respectueuse des pouvoirs établis à partir de pièces d'emprunts. Les discontinuités que semblent apporter la référence à la Grèce dans le XIXe siècle allemand ou les importations allemandes durant le XIXe siècle grec sont aussi bien des continuités qui se croisent un moment dans l'histoire européenne globale.

La Grèce même moderne se développe en large partie en dehors de ses frontières. Lorsque Coray réédite Héliodore, d'ailleurs en ayant recours à un éditeur vénitien, c'est bien sûr pour montrer à la Grèce qu'elle dispose de sa propre tradition romanesque et fonder la légitimité d'une production romanesque autochtone,¹⁷ par exemple du roman historique, mais tout cela se fait depuis Paris. C'est aussi à Paris que Séféris lit et en partie transpose Jean Moréas et Byron, c'est-à-dire des poètes qui ont eux-mêmes incarné une sorte d'hellénisme *extra muros* et Moréas aurait même poursuivi en langue française une contribution à la littérature grecque.

16. Michel ESPAGNE, « Le voyage en Grèce de Friedrich Theodor Vischer », in : Françoise Knopper et J. Mondot (éds.), « *Voyages... Voyages...* » *Hommage à Alain Ruiz*, Presses universitaires de Bordeaux, Pessac 2010, p. 267-279.

17. Anna TABAKI, « Adamance Coray comme critique littéraire et philologue », op.cit.; Ourania Polycandrioti, « Anciens et modernes. Approches théoriques du roman grec (XIXe-XXe siècles) », *The Historical Review / La Revue Historique*, 9 (2012), σ. 161-198.

Mais la Grèce hors les murs du XIXe siècle pénètre au plus près les cultures qui l'accueillent et leurs conflits internes. Le problème de la littérature allemande depuis le milieu du XVIIIe siècle, et tout particulièrement de la poésie, consiste à inventer une langue et des formes rythmiques qui tranchent sur le modèle européen dominant, celui de la littérature française du XVIIe siècle. À partir de Klopstock et de sa *Messiede* s'affirme l'idée selon laquelle cette procédure d'autonomisation littéraire doit passer par une transposition des rythmes grecs à la langue allemande, définitivement libérée du carcan de l'alexandrin. Mais la meilleure manière d'helléniser l'allemand pour le distinguer du français, c'est encore de traduire réellement des œuvres antiques. Le moment le plus important à cet égard fut la traduction d'Homère par le poète Voss. S'il existe plusieurs étapes dans cette mise en allemand de l'auteur de l'*Illiade*, c'est celle qui vise à transposer les spécificités linguistiques métaphoriques et linguistiques du grec jusqu'à atteindre les limites de la tolérance de la langue allemande qui paraît la plus intéressante, car c'est dans cet allemand torturé par le grec que vont puiser des générations de poètes. Voss lui-même se lance dans la tentative de création d'une épopée bourgeoise avec la *Luise*, évocation en hexamètres et en métaphores homériques d'une famille de pasteurs qui n'a plus aujourd'hui qu'un intérêt de curiosité. Mais l'épopée bourgeoise de Voss a inspiré un autre imitateur en la personne de Gœthe qui écrit en hexamètres avec *Hermann et Dorothea* une épopée de l'Allemagne occupée par les armées de la Révolution française. Non seulement la filiation avec l'Homère de Voss est évidente mais la Grèce homérique est ici encore un rempart contre l'hégémonie culturelle française qui traverse militairement le Rhin.

On a souvent remarqué que le territoire de la Grèce contemporaine semblait avoir été construit depuis la guerre de l'Indépendance à partir de la représentation d'un cercle dont le centre devait être nécessairement Athènes en raison de l'attachement particulier des philologues allemands, anglais ou français pour l'Attique du IVe siècle. Le fait que dans l'histoire de la culture grecque une égale centralité aurait pu être revendiquée par Milet (Mîlétos), Alexandrie, Constantinople, Élée ou Agrigente en Sicile n'a jamais été prise en compte. C'est le problème d'une Grèce qui dans les faits a été aussi construite à partir de la diaspora, une autre forme de transfert. Les transferts culturels se situent ici à deux niveaux. Le centre lui-même a été voulu par les philhellènes étrangers. L'apport de la diaspora, et des métissages culturels qui l'ont accompagnée, au centre est sans

doute plus immédiatement lié à une logique proprement grecque. Mais la diaspora implique, par sa nature même, un contact ancien et permanent avec des espaces culturels autres et donc l'enrichissement du centre par des importations dont la diaspora a été le véhicule. Les cultures diasporiques sont par définition mixtes, elles présupposent le bilinguisme. On pense à Alexandrie, ville grecque depuis sa fondation par Alexandre au IVe siècle et qui tant par le mythe de sa bibliothèque, par celui d'Hypatie chère au poète Leconte de l'Isle, celui de Thaïs, chère à Anatole France, a alimenté les imaginaires littéraires européens presque indépendamment de la Grèce proprement dite. Si Alexandrie est le lieu de naissance d'Apollonios de Rhodes, c'est aussi et surtout le lieu où naquit et vécut Constantin Cavafy. Qu'un des principaux écrivains grecs de son temps n'ait fait une première visite à Athènes qu'en 1901, à 42 ans, que ce voyage à Athènes ait été précédé par un voyage à Paris et que les premiers vers de Cavafy soient parus dans la revue grecque *Esperos* de Leipzig, en 1886, montre toute l'importance à accorder au terme de diaspora. Ami proche du romancier anglais E.M. Forster que sa première dénonciation de l'Inde anglaise (*A passage to India*) rendit célèbre, Cavafy vivant en Alexandrie cosmopolite doit vraisemblablement une partie de la reconnaissance de son hellénisme au cosmopolitisme qui le caractérise, un hellénisme diachronique qui préside même, selon les spécialistes, à son emploi de la langue.

Les formes de la diaspora sont nombreuses, et Smyrne constitue un exemple de la diaspora historique.¹⁸ Mais jusqu'à quel point peut-on encore parler de culture diasporique pour un port qui en 1884 comptait à côté de 40 000 Turcs, 9000 Arméniens, 15000 Juifs 30000 Grecs du royaume et 90000 Grecs sujets ottomans, pour ne pas parler des Levantins. Encore minoritaires dans les années 1830, les Grecs sont majoritaires après 1860. Smyrne, l'une des patries possibles d'Homère, a été, on le sait, le lieu de séjour de nombreux écrivains antiques, du médecin Galien au sophiste Aelius Aristide. Et le XIXe siècle compte de nombreux écrivains smyrniotes et philhellènes qui contribuent par leurs poèmes à forger une langue littéraire (Jean Carassoutsas, Al. Photiadis, Anghélos Simiriotis). Dès 1817 et dans les éditions augmentées Constantin Oeconomos dans son *Étude sur Smyrne* rappelle le rôle joué dans la construction de la

18. Léon KONTENTE, *Smyrne et l'Occident de l'Antiquité au XXIe siècle*, Yvelinédition, Paris 2008.

culture grecque par une ville qui avait vu naître le principal représentant de la culture grecque dans la France de 1800 Adamance Coray. Mais si Smyrne a été une ville en bonne partie grecque et a vu dès 1838 la parution d'un journal hellénophone, intitulé *Amaltheia*, il existait dès 1821 un journal en français, *Le Spectateur oriental*, premier journal de l'Empire ottoman d'abord favorable à la cause grecque, puis à la cause turque quand il prend, pour quelques mois en 1824¹⁹ le nom *Le Smyrnéen*. À Smyrne vont être aussi fondés les premiers journaux en judéo-espagnol et en arménien, certains paraissant en deux langues, français et judéo-espagnol ou turc et judéo-espagnol. On tend néanmoins à oublier que si les tensions gréco-turques ou judéo-grecques²⁰ caractérisent la vie de la très cosmopolite Smyrne, elles ont été parfois moins importantes que les tensions anglo-françaises ou franco-italiennes dans cette métropole méditerranéenne dont la figure la plus caractéristique est peut-être celle du levantin. Toujours est-il que lorsque la population grecque de Smyrne doit quitter la ville, notamment pour peupler la Thrace et Salonique, redevenue grecque en 1912, et surtout après l'expulsion forcée et le massacre des smyrniotes en 1922, elle est porteuse de ce cosmopolitisme smyrniote avec tout ce qu'il recèle de conflits mais aussi de métissages qui vont se poursuivre dans une ville où en 1930 encore 67% des mariés viennent de l'étranger, de la côte turque ou de l'espace pontique notamment.

Les Grecs pontiques précisément²¹ représentent un autre espace de la diaspora. Il existe un hellénisme pontique depuis l'instauration de colonies grecques sur la côte sud de la Mer Noire comme Trébizonde. Les monastères pontiques de l'arrière pays de Trébizonde furent des hauts-lieux de l'hellénisme durant tout le moyen-âge, connectés à d'autres pays. Ainsi le port de Trébizonde dans les années 1860 était, dit-on, un débouché très important du commerce de la Perse, un lieu de rencontre gréco-persane. Il y eut des migrations des Grecs pontiques vers la Russie (on pense à Mariupol, Rostov, Taganrog, Kars après la conquête de la

19. Le journal *Le Spectateur Oriental* réapparaît en tant que *Le Smyrnéen* pendant la période du 3 août 1824 (no. 1) au 11 septembre 1824 (no. 11). Autre journal francophone fut le *Courrier de Smyrne* qui circula de 1824 à 1905.

20. Léon KONTENTE, *L'antisémitisme grec en Asie Mineure (Smyrne 1774-1924)*, Libra Kitap, Istanbul 2015.

21. Michel BRUNEAU (éd.), *Les Grecs pontiques. Diaspora, identité, territoires*, CNRS-éditions, Paris 1998.

région par la Russie) mais aussi vers le Caucase. Les Grecs pontiques participèrent à la mise en valeur de l'Abkhasie et le retour vers la Grèce se situe principalement après la Première guerre mondiale. Des contacts nombreux avec le turc, le géorgien, le laze, le russe ont marqué les divers dialectes pontiques mais surtout créé des situations de bilinguisme, voire de monolinguisme, après oubli de la langue grecque. À titre d'exemple, le théâtre semble avoir été l'un des refuges identitaires des Pontiques qui ont préservé des traditions populaires et ont connu des problèmes d'intégration lors de retours en Grèce qui se sont poursuivis jusqu'à la fin du XXe siècle. Les transferts culturels qui président à la constitution de l'hellénisme pontique et surtout à la translation de cet hellénisme dans l'État grec proprement dit sont des questions de micro-histoire culturelle. Il est en revanche important de noter cette nouvelle composante d'une construction de la culture grecque à partir de ses diasporas. Elle contribue à nourrir un imaginaire caucasien comme celui qui transparait encore par exemple dans le roman de Maria Iordanidou *Vacances dans le Caucase*.²²

La diaspora grecque pontique, aussi importante soit-elle, est sans doute moins importante pour la constitution d'une élite culturelle que ne le fut la diaspora italienne. Un représentant de cette diaspora serait certainement Andréas Mustoxidi qui, quoique né à Corfou, œuvra pendant plusieurs décennies à diffuser en Italie principalement mais aussi en France l'idée de l'État grec. Il fréquenta principalement les cercles intellectuels du Piémont, de Lombardie-Vénétie, de Toscane. Ami du romancier Manzoni, il connaissait Berchet auteur du fameux poème *Les Fugitifs de Parga* qu'il composa à partir de son travail en français sur la cession de Parga. Il contribua avec Vincenzo Monti à la traduction de l'*Illiade* en italien, traduisit lui-même Hérodote, publia en italien une collection d'historiens grecs, inspira Leopardi dans la rédaction de sa *Canzone sulla Grecia*, rédigea plusieurs volumes en italien sur l'histoire et la culture de Corfou. Mustoxidi inspira Fauriel dans la composition du recueil de chants grecs et l'accompagna à Venise et Trieste dans des visites à des immigrés grecs détenteurs de cette précieuse connaissance des chants. Mustoxidi a eu l'occasion de prolonger son travail de constructeur de la culture grecque dans la pratique puisqu'il fut le premier ministre de l'éducation du nouvel État grec. On a affaire à une figure de l'histoire

22. Maria IORDANIDOU, *Vacances dans le Caucase*, Actes Sud, Paris 1997. Première édition grecque 1965.

littéraire et culturelle européenne incarnant la translation de représentations de la Grèce à l'usage des Italiens à la culture grecque proprement dite. Le passage de l'italien – langue de culture pour les Heptanésiens au moins jusqu' à l'Union avec la Grèce, en 1864 – au grec caractérise aussi l'itinéraire de Dionysios Solomos qui écrit ses premières œuvres en italien avant de passer au grec, qu'il maîtrise moins bien, pour écrire son *Hymne à la liberté* de 1823. Il est assez révélateur de la place des transferts culturels dans l'histoire grecque que de constater que l'hymne national, poème qui doit beaucoup au romantisme européen, a été rédigé par un Grec originaire de Zante, de souche noble, qui, comme la majorité des gens de sa classe, avait reçu toute son éducation en langue italienne et qui ne connaissait que le grec oral. Dans ce cadre, on pourrait aussi constater que l'hymne national portugais a été écrit par un émigré de la seconde génération Alfredo Keil. Certes toutes les situations de diaspora sont différentes, et l'Heptanèse d'où venaient tant Solomos que Mustoxidi eut à la fois une histoire vénitienne, brièvement française et grecque, mais on peut dire qu'il s'agit encore d'une zone culturelle à partir de laquelle s'est construit le centre, d'une périphérie tendant à envoyer ses propres élites en Italie pour se former. Elles ne pouvaient que véhiculer, à l'intérieur de l'espace hellénophone entamant son processus de consolidation nationale, les modes de pensée d'une Italie libérale et romantique engagée elle-même dans le processus de sa propre unification.

La présence de référence à d'autres littératures dans la littérature néohellénique est particulièrement remarquable depuis les origines même. On la trouve sans conteste dans cette œuvre de la Renaissance crétoise qu'est l'*Érotocritos* de Vitsentzos Cornaros, texte de la fin du XVIe siècle qui eut une première édition à Venise, en 1713. Le roman de chevalerie *Paris et Vienne* du marseillais Pierre de Lacépède, dont la première traduction en Italie date de 1492, aurait fourni une sorte de fil directeur. Même si les exégètes, au premier rang desquels Séféris, s'attachent régulièrement à limiter la part de l'emprunt dans une œuvre dont la simple utilisation de l'idiome crétois rendait l'originalité évidente, il n'en reste pas moins que l'arrière plan franco-italien de l'*Érotocritos*, où l'on a aussi repéré quelques vers de l'Arioste, inscrit l'œuvre de Cornaros dans une continuité avec les littératures populaires disponibles en Europe à la fin du Moyen-âge. La remise en cause de l'isolement n'exclut pas la puissance d'une réinterprétation mais permet au contraire de la mesurer. Le poème thématise au demeurant ces rencontres multiples, situé dans une

Méditerranée orientale a-chronique et dia-chronique²³. Dans son essai sur l'*Érotocritos*, Séféris souligne l'autonomie de Cornaros par rapport à des modèles comme le *Roland furieux*, qu'il a pourtant repris, et reconnaît que ses allusions à l'Antiquité étaient un bien commun à toute l'Europe de la Renaissance mais il lui attribue aussi une singulière valeur de pont linguistique : « Il m'est arrivé de penser que si j'avais à traduire des vers de Racine –un poète que je situe très haut– je m'y exercerais en étudiant d'abord *Érotocritos*. Je crois en effet qu'aucun autre texte grec ne pourrait m'offrir au même degré l'économie, la sûreté, la pureté de ligne, le dialogue entre raison et passion, le sentiment du passage du temps propre à la poésie française du XVIIe siècle». ²⁴ On serait tenté de dire qu'un autre Crétois beaucoup plus récent, Nikos Kazantzakis, né à l'époque où la Crète appartenait encore à l'empire ottoman, suit à Paris les cours de Bergson et rédige sa thèse sur Nietzsche, a parfaitement répondu à l'invitation d'un autre « grand Crétois », El Greco (Doménikos Théotokopoulos).

Pour étudier les transferts culturels liés à la traduction d'ouvrages français en grec ou grecs en français, on dispose maintenant de répertoires.²⁵ Si ces éléments sont indispensables ils n'offrent toutefois qu'une partie des informations nécessaires pour étudier ces passages en termes de transferts culturels. Ces enquêtes auxquelles ne pourraient finalement se livrer que des historiens de la culture grecque moderne impliqueraient certainement une prosopographie des traducteurs. Ceux-ci opèrent des choix (sur qui sinon sur leur évaluation pourraient se fonder les maisons d'édition) et ce choix est dicté par un horizon intellectuel. Cette histoire des traducteurs qui n'existe pas vraiment en France ou en Allemagne est vraisemblablement à écrire aussi en Grèce. Médiateurs essentiels, les traducteurs ne sont pas les seuls. Outre les médiateurs, agents et critiques littéraires qui

23. Βιτσέντζος ΚΟΡΝΑΡΟΣ [Vitsenzos Cornaros], *Ερωτόκριτος [Érotocritos]*, επιμέλεια Στυλιανός ΑΛΕΞΙΟΥ [édité par Stylianos Aléxiou], 4e édition, Ermis, Athènes 2000.

24. Georges SÉFÉRIS, *Essais. Hellénisme et création*, traduit par Denis Kohler, Mercure de France, Paris 1987, p. 157.

25. Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ [C.G. Kassinis], *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι.* [Bibliographie des traductions en grec de la littérature étrangère, XIXe-XXe s.], Athènes 2006, 814 p. Pour une approche théorique voir Anna ΤΑΒΑΚΙ, «Identité et diversité culturelle. Le mouvement de traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIe siècle - début du XIXe)», *Syngrisi / Comparaison*, 9 (1998), 71-91.

se rattachent au processus de la traduction, il faudrait s'interroger sur les enseignements de la littérature et plus largement de l'histoire intellectuelle française qui préparent les choix auxquels procèderont les traducteurs. L'insertion d'un texte français dans chacun de ces contextes ne peut que lui donner un sens propre, différent de celui qu'il avait dans son contexte initial et dont toute étude des traductions, bien au-delà de l'étude des données purement linguistiques, se devrait de rendre compte.

Les livres et notamment les traductions sont des objets, des marchandises, ils ont des caractéristiques esthétiques parfaitement indépendantes de leur contenu. La question des livres français en Grèce a provoqué dans la durée une étude des fonds de bibliothèques privés ou publics et de leur mode de constitution, de la place spécifique qu'y tiennent les livres français par rapport par exemple aux livres allemands ou anglais ou italiens. Une fois traduit, le livre reste un objet qui a son prix mais aussi sa couverture et ses illustrations, son mode de diffusion. Ce sont en général des maisons d'édition bien établies et bien définies qui acceptent de s'engager dans le surcoût d'une traduction, et si l'insertion dans un nouveau contexte donne aussi un nouveau sens aux livres qu'elles publient, ce nouveau sens est lui-même lié à l'effet de série, à la juxtaposition des titres parus dans une même collection. Ferait ensuite partie de ces données matérielles une histoire de la lecture en Grèce : qui lit des œuvres françaises traduites et dans quelles conditions ? Existe-t-il au XIXe siècle un système de bibliothèques de prêt ? Quelle est la part scolaire et la part récréative dans ces lectures ? Pour une partie des lecteurs, ceux qui ont bénéficié d'une formation universitaire dans le domaine des lettres françaises, la traduction était certainement inutile. Son apparition implique-t-elle un moindre apprentissage du français ou la volonté d'enrichir la langue grecque d'une littérature importée ? S'agit-il d'une traduction par défaut ou d'une traduction à visée créatrice ? Il est vrai qu'en Grèce existent depuis longtemps des études importantes et plusieurs projets de recherche traitant ces questions. Cependant, c'est la reprise globale et comparée de ces études sous l'éclairage des transferts culturels qui reste encore à faire.

On peut dire par exemple que toute traduction grecque de Schiller ou de Hölderlin –malgré une réception hésitante,²⁶ il existe soixante dix

26. Christoph W. CLAIRMONT, « Hölderlin-Rezeption bei den Neugriechen. Hölderlins Übersetzungen », in : *Hölderlin-Jahrbuch* 94-95, p. 89-102.

poèmes traduits dont certains en cinq versions différentes— et même tout poète qui comme Elytis s'en réclame ramène au sein de l'espace littéraire grec des textes qui en proviennent. Des Grecs traduisent des Allemands traduisant des Grecs ou imitent des Allemands imitant des Grecs. Le problème de la réimportation caractéristique des transferts culturels pose une fois encore le problème de ce que l'exportation est celle d'une littérature antique alors que la réimportation est celle d'une littérature vivante.

Ce qui vaut pour la littérature grecque moderne est *a fortiori* valable pour la littérature française moderne dans ses relations avec le philhellénisme allemand. L'histoire des lectures et traductions françaises de Hölderlin, de Bousquet à René Char, concerne tout particulièrement la perception de la Grèce et est sans aucun doute un des éléments structurants du lyrisme français du XXe siècle.

Un transfert plus complexe encore pourrait être celui qui résulte de l'usage du néo-classicisme français au tournant de 1800 et de son inspiration grecque. Les poèmes de Parny et de Chénier transposent dans la littérature française du temps des thèmes grecs même s'il ne s'agit pas à proprement parler de traductions. Ces thèmes grecs ont un destin posthume non pas en France même où ils sont largement oubliés mais en Russie où ils ont été traduits par les principaux représentants du romantisme russe de Pouchkine à Batiouchkov. S'il existait bien, et c'est ici une pure conjecture, des versions en grec de ces traductions et poésies pouchkiniennes, elles sont le résultat d'un long cheminement à travers les littératures européennes, chaque étape ayant laissé une strate interprétative.

Parmi les figures fondatrices de la littérature grecque celle d'Alexandre Papadiamandis mérite d'être particulièrement évoquée, non seulement parce qu'il avait acquis la connaissance de l'anglais et du français, parce qu'il appréciait particulièrement Shakespeare et connaissait bien la tradition du roman historique, mais encore parce qu'il traduisit beaucoup d'articles pour de grands journaux grecs ou des textes littéraires. Par exemple le roman *Crime et Châtiment* de Dostoïevski ou des nouvelles de Tchekhov, sans doute à partir de versions dans une langue qu'il connaissait. Même chez un représentant de la société grecque traditionnelle et de la foi orthodoxe l'écriture littéraire reposait sur des échanges permanents avec d'autres littératures européennes.

Pour ne parler que du XIXe siècle, tout au long du siècle une forte partie de l'élite intellectuelle grecque a suivi des études à l'étranger, de Paparrigopoulos qui suivit l'enseignement du lycée français d'Odessa

jusqu'à Georges Séféris étudiant à Paris. Cette pénétration de modèles étrangers est peut-être plus grande en Grèce que dans aucun autre pays européen. On pourrait supposer que cette référence à l'étranger s'affaiblit quand on touche aux productions écrites les plus populaires, mais ce n'est pas le cas. Un texte aussi peu suspect de sacrifier à une rhétorique convenue que celui des *Mémoires* du Général Macriyannis,²⁷ dont Séféris appréciait tant les qualités linguistiques, est l'œuvre d'un analphabète qui aurait appris à écrire de façon phonétique pour pouvoir noter les épisodes décisifs de l'histoire de la libération de la Grèce auxquels il avait été mêlé. Mais le patriotisme spontané de Macriyannis se déploie dans un espace philhellène parcouru par les Turcs, les Albanais, les Français, les Anglais, sans oublier les Bavares contre lesquels le général va engager un complot visant à imposer une constitution. La référence aux étrangers, Turcs ou philhellènes pour ne pas parler des divers éléments de la diaspora historique comme les Phanariotes fait des mémoires patriotiques du général une contribution à l'histoire de la Grèce en Europe, comme si le général analphabète avait décidé d'incarner l'obsession philhellène de l'Europe et l'esthétique pittoresque des klephtes et des pallikares.

Sans doute conviendrait-il d'établir une périodisation dans les références étrangères de la littérature grecque. Il semble qu'au XXe siècle les étudiants grecs devenus plus tard des écrivains se soient particulièrement tournés vers la France. C'est tout particulièrement le cas pour les philosophes de Kostas Axelos à Cornélius Castoriadis,²⁸ même s'ils ont apporté en France une étonnante familiarité avec la philosophie allemande dont ils ont aussi été des introducteurs. Au XIXe siècle en revanche, durant la seconde partie du siècle, c'est plutôt vers l'Allemagne que se sont tournés les Grecs. Prenons le poète Lorentzos Mavilis.²⁹ Parti en Allemagne en 1878, il n'y séjourna pas moins de 12 ans, s'initiant à Kant, Fichte et Schopenhauer et fréquentant de nombreuses universités avant de devenir docteur à Erlangen en 1890. Il a traduit Goethe, Schiller, Uhland. Des femmes allemandes aux cheveux d'or hantent ses sonnets. On y trouve des réminiscences de Fribourg, des poèmes aux servantes de brasseries

27. Général MACRIYANNIS, *Mémoires*, traduit par Denis Kohler, Albin Michel, Paris 1986.

28. Servanne JOLLIVET, *Destins d'exilés. Trois philosophes grecs à Paris : Kostas Axelos, Cornélius Castoriadis, Kostas Papaïoannou*, Manuscrit, Paris 2011.

29. Lorentzos MAVILIS, *Les sonnets*, Epsilon, Athènes 2011.

se juxtaposent à des allusions au surhomme. Mavilis, qui fut tué lors des guerres balkaniques de 1912-1913 après avoir participé aux combats pour la libération de la Crète, était aussi membre d'une association d'étudiants à Fribourg. Son patriotisme grec se nourrissait d'une allégeance à la philosophie allemande. Avant Mavilis, un grand nombre d'érudits, philosophes et gens de lettres font leurs études en Allemagne et sont influencées par la pensée allemande. Des courants littéraires et esthétiques, les théories pédagogiques, le développement de disciplines telles que la psychologie et la philosophie viennent de l'Allemagne pendant le XIXe et le début du XXe siècle, lorsque c'est la France qui reprend la relève. Ce passage par l'Allemagne est d'ailleurs très sensible dans l'œuvre d'Emmanuel Roïdis qui étudia la philologie et la philosophie à Berlin à la fin des années 1850 et avec son roman provocateur et pétri d'ironie, *La papesse Jeanne* publia une des principales contributions du XIXe siècle grec à la littérature de la dérision. Or la référence à l'Allemagne du moyen-âge est centrale dans le récit de Roïdis qui se passe dans les monastères de Mosbach et de Fulda, évoque la Germanie de Tacite et multiplie les notations censées peindre un moyen-âge de pacotille. Le nom de Georges Vizyinos³⁰ doit encore être évoqué dans le contexte des écrivains grecs de la fin du XIXe qui cherchèrent des sources d'inspiration en Allemagne où ils firent des études. Vizyinos étudia la philosophie et la psychologie à Göttingen et à Leipzig où il soutint une thèse de psychologie de l'enfant. Il fut l'élève de Lotze et de Wilhelm Wundt, c'est-à-dire de deux des plus importants artisans d'un tournant psychologique des sciences humaines. Cette nouvelle discipline était d'ailleurs plus particulièrement appliquée à l'esthétique et avec ses études psychologiques du beau, Vizyinos contribua à l'élaboration en Grèce d'une esthétique dans la parfaite continuité des débats allemands sur la question. Traducteur de poètes allemands, Vizyinos, sombra dans une maladie mentale et fut un moment soigné à Bad Gastein.

Il faut au demeurant noter que le passage par l'Allemagne n'est pas exclusif d'une circulation à travers d'autres espaces, notamment la France et l'Italie. Les traducteurs parmi ces auteurs traduisent à partir de plusieurs langues et le transfert culturel germano-grec, leur apport d'éléments de l'histoire intellectuelle allemande dans le contexte néohellénique s'accompagne généralement de transferts plus complexes intégrant

30. Eleonora VRATSKIDOU, *L'émergence de l'artiste en Grèce au XIXe siècle (1840-1890)*, thèse de l'EHESS soutenue en 2011.

un héritage français, de telle sorte que la littérature grecque en train de s'affirmer, loin de résulter d'un isolement nationaliste, se trouve au point de rencontre de diverses littératures européennes dont elle se nourrit. On s'affirme comme écrivain grec en se référant à la culture française. Le passage par la France pour renouer avec une tradition propre est aussi sensible dans le roman de Vangelis Géorgoudis *Pythéas*, qui renvoie aussi largement au XIXe siècle. Il s'agit du voyage en Scandinavie d'un journaliste dont la compagne est française. Le fil conducteur de ce voyage est un rêve, celui de reprendre le voyage vers Thule de l'écrivain marseillais Pythéas entre 340 et 330 avant J.C. Il ne reste des écrits de Pythéas que des fragments doxographiques énumérés dans *Pauly Wissowa*, la grande encyclopédie de la philologie allemande au XIXe siècle, ce qui n'empêche pas Jean-Jacques Ampère au XIXe siècle d'avoir fait commencer par lui son histoire de la littérature française avant le XIIe siècle.³¹ Pythéas, auteur de *Ta peri tou Okeanou*, est un Grec, lié au moins par des liens symboliques à la France, à son territoire et à sa littérature, des liens d'autant moins réfutables qu'il n'existe aucun texte pour venir les contredire. Le but annoncé du périple est de « faire voyager les messages bercés par la salinité que lui murmuraient la mythologie, le *thalassoporos* et son monde magique ».³² Le mot *thalassoporos* que Georgoudis a souhaité laisser en grec dans la version française donne une dimension épique aux distances à franchir pour atteindre les contrées hyperboréennes, la Norvège ou l'Islande des sagas, mais justifie aussi les annonces de Pythéas à Marseille, sa cité : « Ils étaient venus l'écouter de toute la Gaule littorale. Le récit de ce rhapsode du fantastique les transportait. Afin de divertir les sceptiques, il les amenait dans les tavernes où ils faisaient des libations au maître des flots, Poséidon ».³³ Faire revivre le mythe franco-grec de Pythéas pour trouver une perception originale d'Oslo, Stockholm ou Reykjavik, c'est imbriquer des strates culturelles différentes, créer une sorte de métissage franco-grec permettant seul d'aborder de façon poétique le nord. On a affaire à une suite de glissements complexes : Pythéas est importé dans la littérature grecque pour lui donner accès au nord

31. Jean-Jacques AMPÈRE, *Histoire littéraire de la France avant le XIIe siècle*, Hachette, Paris 1839-1840.

32. Vangelis GEORGLOUDIS, *Pythéas*, traduit par Catherine Fabre et l'auteur, Les cahiers de Pandora, Boulogne 2001, p. 7.

33. *Ibid.*, p. 22.

mais en même temps pour créer une continuité entre l'Antiquité et le présent immédiat.

Si les déplacements sémantiques qui accompagnent le déplacement garantissent l'originalité du résultat final, il n'en reste pas moins que les littératures européennes se retrouvent dans la littérature grecque et que ce transfert, sensiblement différent de celui qui s'opère au début du XIXe siècle lorsqu'il s'agit d'élaborer une Grèce bavaroise, détermine la construction d'une littérature proprement grecque.

Toutes les histoires littéraires ou plus généralement culturelles du XIXe siècle sont en partie construites de l'extérieur, à la manière dont Germaine de Staël dans *De l'Allemagne* a élaboré un panthéon de la littérature et de la philosophie allemandes. Le cas de la Grèce est très particulier puisque les pays européens projettent sur la Grèce le modèle de ce qu'elle devrait être. Ce modèle concerne tant la géographie du pays que sa tradition littéraire et sa langue. Mais si le philhellénisme a des conséquences sur l'auto-perception de la Grèce, la littérature grecque puise aussi à des sources européennes très différentes des prescriptions philhellènes. Ces sources peuvent au demeurant être elles-mêmes liées à la référence grecque constitutive des identités européennes dans leur ensemble. Le rôle des diasporas qui remet en cause la centralité d'Athènes complique un peu plus la complexité des transferts multiples sans lesquels il est difficile de parler de l'histoire grecque du XIXe siècle. Ces transferts qui méritent d'être étudiés dans chacun de leurs aspects et exigent des compétences fort différentes selon qu'on s'intéressera à l'apport de l'hellénisme pontique ou aux traductions de Shakespeare montrent aussi qu'il n'existe pas d'histoire grecque indépendante d'une histoire européenne.

- A. Διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές
- I. *Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο οικείο και το ξένο*

Ιταλικότητα και ελληνικότητα στη γλώσσα του Κάλβου

Την 1η Οκτωβρίου 1813 ο Ούγος Φώσκολος, συμπατριώτης του Κάλβου και ήδη αναγνωρισμένος Ιταλός ποιητής, κριτικός και φιλόλογος, έγραφε τα εξής στον επίσης Ζακύνθιο Διονύσιο Βούλτσο για τον νεαρό Ανδρέα Κάλβο, που είχε γνωρίσει πριν από έναν χρόνο: «Έχει θαυμάσιο γραφικό χαρακτήρα. Κατέχει την Ιταλική όπως ένας Τοσκάνος· γνωρίζει λίγα Γαλλικά και Ελληνικά» («Scrive di bellissimo carattere; possiede la lingua italiana quanto un toscano; sa un po'di francese e di greco»). Ο Κάλβος γεννήθηκε το 1792, έφυγε από τη Ζάκυνθο για την Ιταλία σε ηλικία 10 ετών και ήταν τότε 21 ετών.

Παρά το γεγονός ότι ο Κάλβος γεννήθηκε στη Ζάκυνθο, το 1813 η 'μητρική' γλώσσα του ήταν η Ιταλική και παρέμεινε μέχρι και την περίοδο που δημοσίευσε τις δύο συλλογές των *Ωδών*. Εννοώ ότι η Ιταλική ήταν η γλώσσα που γνώριζε άριστα και στην οποία συνέγραψε και δημοσίευσε έργο πλουσιότερο από τις *Ωδές*, ενώ η νέα Ελληνική ήταν η γλώσσα που προσπαδούσε να μάθει στο παραπάνω διάστημα και που τελικά δεν κατάφερε να μάθει το ίδιο καλά, παρόλο που βελτίωσε τις επιδόσεις του. Όπως προσπάθησα να εξηγήσω στο βιβλίο μου και σε πιο πρόσφατες δημοσιεύσεις, στην καλθική ποίηση η Ιταλική είναι η γλώσσα που κυριαρχεί πάνω στη νέα Ελληνική και αυτό γίνεται φανερό σε πολλά επίπεδα: στο σημασιολογικό, το γραμματικό και το συντακτικό. Ο Κάλβος έγραφε Ελληνικά αλλά σκεφτόταν Ιταλικά.

Το ζήτημα είναι σύνθετο ως προς την αρχαία Ελληνική: Ο Κάλβος πίστευε ότι η νέα ελληνική γλώσσα ήταν διάλεκτος της αρχαίας Ελληνικής και έτσι μετέφερε ελεύθερα από τη δεύτερη στην πρώτη λέξεις, γραμματικούς τύπους, σημασίες και συντάξεις. Και μπορεί να καταστεί περίπλοκο στις περιπτώσεις όπου παρατηρούνται συμπτώσεις ανάμεσα σε αρχαιοελληνικές και ιταλικές συντάξεις, εκφράσεις και σημασίες. Όμως και εδώ η προσεκτική μελέτη αποκαλύπτει ότι η Ιταλική είναι αυτή που υπαγορεύει σε τελευταία ανάλυση την

επιλογή των αρχαιοελληνικών γλωσσικών στοιχείων. Έχω ήδη συζητήσει, π.χ., τη σύμπτωση ανάμεσα στη σύνταξη του αρχαίου ρήματος ‘πνέω’ και του ιταλικού *spiro*. Η δεύτερη απαντά ήδη στο ιταλόγλωσσο έργο του Κάλβου και δεν αφήνει αμφιβολία για την προτεραιότητά της.¹

Μικροσκοπικά, κάθε ιταλισμός χωριστά προσφέρει τεκμήρια για τον καθοριστικό ρόλο της Ιταλικής στη διαμόρφωση της ποιητικής γλώσσας του, και μακροσκοπικά, οι ατομικές περιπτώσεις συγκροτούν ισχυρότατο επιχείρημα υπέρ αυτής της άποψης. Θα δώσω ένα παράδειγμα της πρώτης κατηγορίας και στη συνέχεια θα συζητήσω αναλυτικά ένα παράδειγμα από τη δεύτερη κατηγορία.

Με’ χιτώνα σιδώνιον,
 με’ σάνδαλα χρυσόδετα
 χοροβατούντες ψάλατε
 ἢ τὴν στροφὴν τὴν λέσβιον,
 ἢ τέϊον μέλος. —
 («Εἰς Ψαρά», 21-25)

Αὐτοῦ, ἐνδυμᾶσαι, ἐγέμιζες
 τοῦ τέϊου Ἀνακρέοντος
 χαρμόσυνον κρατῆρα,
 κ’ ἔστρωνες διὰ τὸν γέροντα
 δροσόεντα ρόδα.
 («Εἰς Σάμον», 31-35)

Παρόλο που το νησί του Ανακρέοντα ήταν η Τέως, η ορθή μορφή του επιθέτου είναι «Τήϊος», καθώς ακολουθεί τον ιωνικό τύπο. Ως «Ἀνακρέων Τήϊος» ήταν γνωστός ο ποιητής. Εντούτοις ούτε ο Μιχάλης Μερακλής ούτε ο Γιάννης Δάλλας, που συνέταξαν, αντίστοιχα, υπόμνημα και γλωσσάρι στις Ωδές, επεσήμαναν το πρόβλημα που υπάρχει με το καλβικό επίθετο «τέϊος». Ο Μερακλής πρότεινε διόρθωση του τονισμού στο δεύτερο χωρίο από «τέϊου Ἀνακρέοντος» σε «τείου Ἀνακρέοντος», σύμφωνα δηλαδή με τους κανόνες τονισμού της αρχαίας Ελληνικής. Το ερμάνευμα του Δάλλα στο γλωσσάρι έχει ως εξής: «Από την Τέω, πατρίδα του Ανακρέοντα [...] (Βλ. “ὁ Τήϊος μελωδός”, *Ανακρέοντ.* I 2)».

Πώς προέκυψε όμως ο τύπος «τέϊος» στον Κάλβο; Αν κάποιος συμβουλευτεί ένα λατινικό λεξικό, θα διαπιστώσει ότι στη Λατινική το επίθετο

1. Μιχαήλ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλβο: ο Ανδρέας Κάλβος, η Ιταλία και η αρχαιότητα*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2013, σ. 38-39. Ετοιμάζω μια μελέτη που περιλαμβάνει όλες τις ανάλογες περιπτώσεις.

«Τήϊος» μεταγράφηκε ως «Tēius», με γραφηματική αντιστοιχίση του ‘η’ με μακρόχρονο ‘ē’. Στην Ιταλική κατέληξε ως «Anacreonte Teio» ή συνηθέστερα «Anacreonte di Teo». Στην έκδοση των *Χαρίτων* του Φώσκολου, που εξέδωσε ο Κάλβος το 1846, αναφέρεται ως «il vecchio di Teo», δηλαδή ο «ο Τήιος γέροντας». Ακόμη και ο τονισμός «του τείου Άνακρέοντος», που τράβηξε την προσοχή του Μερακλή, αναπαράγει τον ιταλικό τονισμό «Teio».

Για τη μελέτη της γλώσσας του Κάλβου έχει ιδιαίτερη βαρύτητα η διαδρομή αρχαία Ελλάδα – Ρώμη – Ιταλία – νεότερη Ελλάδα. Στην παραπάνω περίπτωση ο αρχαιοελληνικός τύπος του επιθέτου μετασηματίστηκε σε λόγιο λατινικό, τον οποίο κληρονόμησε η λόγια Ιταλική, γλώσσα που ο Κάλβος γνώριζε άριστα. Πρόκειται δηλαδή για μια περίπτωση τεθλασμένης πρόσληψης, όπως συμβαίνει στον Κάλβο και με την τεθλασμένη διακειμενικότητα, όπου ένα χωρίο δείχνει να προέρχεται απευθείας από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ενώ έφτασε στον Κάλβο μέσω της Ιταλικής, συχνά με τη μεσολάβηση της Λατινικής. Όπως στην εικόνα από την Ωδή «Ο Ώκεανός»:

Ἄλλὰ τῶν μακαρίων
σταύλων ἰδοῦ τὰ ἦφα
κάγκελλα ἧ Ἔρραι ἀνοίγουσιν,
ἰδοῦ τὰ ἀκάμαντα ἄλογα
τοῦ Ἥλιου ἐκβαίνουν.
(«Ο Ώκεανός», 26-30),

που οι σχολιαστές θεωρούν ομηρική αλλά, όπως εξήγησα στο βιβλίο μου, κατάγεται από τη λατινική και την ιταλική ποιητική παράδοση.²

Η ιστορία της κατανόησης της καλδικής γλώσσας, και γενικότερα της καλδικής ποίησης, συνίσταται στην ουσία στην ιστορία μιας παρανόησης, όπου όμως, κατά ειρωνικό τρόπο, η παρανόηση ακολουθούσε την ευθεία αντί για την τεθλασμένη οδό. Είναι εύκολο να παρασυρθεί κανείς από τα φαινόμενα, αν δεν γνωρίζει τη συνολική ιστορική διαδρομή μιας καλδικής σύνταξης ή φράσης ή ενός χωρίου και αν δεν γνωρίζει την ιταλική γλώσσα και λογοτεχνία, συμπεριλαμβανομένου του ιταλόγλωσσου έργου του Κάλβου.

Θα προχωρήσω τώρα σε αναλυτική ερμηνεία της λέξης «στήθος», όπου η μορφή είναι ελληνική αλλά η σημασία ιταλική. Αυτό είναι συνηθισμένο στον Κάλβο, αλλά εδώ θα δούμε όλες τις χρήσεις της ίδιας λέξης, κάτι που έχει αυξημένη αποδεικτική αξία ως προς τη θέση που διατύπωσα παραπάνω, ότι δηλαδή ο Κάλβος σκεφτόταν Ιταλικά ενώ έγραφε Ελληνικά.

2. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, σ. 31-33.

Το 1857 ο Giosuè Carducci εξέδωσε στο San Miniato την πρώτη ποιητική συλλογή του με τίτλο *Rime*. Η συλλογή περιελάμβανε, μεταξύ των άλλων, 25 σονέτα. Ένα από αυτά (σ. 31) έφερε τον τίτλο «Ad Enrico Nencioni, dal monte Amiata» («Στον Ενρίκο Νεντσόνι, από το όρος Αμιάτα»). Ο Carducci το είχε γράψει το 1852, σε ηλικία 17 ετών. Στις τρεις πρώτες στροφές ο νεαρός Carducci, απευθυνόμενος στον φίλο του, περιγράφει παραστατικά το αίσθημα της γαλήνης που του δημιουργεί η φύση του όρους Amiata και η συντροφιά των Μουσών, ενώ στην τελευταία διοχετεύει τον δυνατό πόθο του για τον απόντα φίλο του και την επίσης απύσχα αγαπημένη του (κατά κόσμον Elvira Menicucci). Τα ποιήματα της συλλογής δέχτηκαν πυρά από διάφορους κριτικούς και ειδικά από τον σχολαστικό φιλόλογο Pietro Fanfani. Στο στόχαστρό του βρέθηκε και το συγκεκριμένο σονέτο, το οποίο έψεξε σε διάφορα σημεία.

Ο ποιητής μνημονεύει την αγαπημένη του στον τελευταίο στίχο, με την εξής διατύπωση: «[te ne' miei sospiri/Chiamo] E il caro petto della donna mia». Ο στίχος σημαίνει κυριολεκτικά «[εσένα αναστενάζοντας καλώ] και το αγαπημένο στήθος της καλής μου». Στην Ελληνική θα μεταφράζαμε «και την καρδιά της αγαπημένης μου» ή, πιο σύντομα και πεζά, «την αγαπημένη μου» (πρόκειται για συνδυασμό υπαλλαγής και συνεκδοχής). Ο Fanfani επέκρινε τον νεαρό Carducci για την παραπάνω έκφραση, υποστηρίζοντας ότι έτσι όπως εμφανίζεται η λέξη «petto» (στήθος) στον στίχο του δεν μπορεί παρά να σημαίνει «mammelle», να δηλώνει δηλαδή τα γυναικεία στήθη (εννοώντας με το σχόλιο αυτό ότι ο πόθος του ποιητή παραβιάζει την τότε κρατούσα σύμβαση του «πρέποντος»). Ο Carducci απάντησε αναλυτικά σε όλα τα σχόλια του Fanfani και για το συγκεκριμένο έκανε τις παρακάτω ειρωνικές παρατηρήσεις:

Adagio da vero, caro Tersite. Io suppongo che voi sappiate come e in latino e in toscano il vocabolo *petto* traesi spesso per metonimia a significare *cuore animo*: Dante e il Boccaccio fra i nostri ve ne danno quanti volete esempi. Ma a voi dà noia lo averlo io posto a quel modo. Or sentite Ovidio negli Amori “Heu, ubi MOLLITIES PECTORIS illa tui?” e anche qui secondo voi si tratta di morbidezza di mammelle, eh? E Virgilio, quel Virgilio che i suoi romani chiamavano la vergine, nel XI dell’Eneide scrive: “*Hic matres miseraeque nurus, hic cara sororum pectora*” e anche qui il PECTORA non può sonar proprio altro, posto a quell modo, che mammelle. Adagio a’ ma’ passi, poeta Virgilio. Σπεῦδε βραδέως.

Μη διάζεσαι, αγαπητέ Θεοσίτη. Υποθέτω ότι γνωρίζεις πως στη Λατινική και την Τοσκανική [= την Ιταλική] η λέξη «petto» δηλώνει συχνά ως μετωνυμία την «καρδιά» και την «ψυχή». Από τους δικούς μας συγγραφείς, ο Δάντης και ο Βοκκάκιος έχουν άφθονα παραδείγματα με αυτή τη σημασία. Αλλά εσένα σε

ενοχλεί που το χρησιμοποίησα με τον συγκεκριμένο τρόπο. Άκουσε, λοιπόν, τον Οβίδιο στο έργο *Amores* [3, 8, 18] «Αλίμονο, τι απέγινε το τρυφερό σου στήθος [= η τρυφερή καρδιά σου];». Και εδώ λοιπόν, κατά τη γνώμη σου, ο λόγος είναι για «τρυφερά στήθη», έτσι δεν είναι; Και ο Βιργίλιος, εκείνος ο Βιργίλιος που οι Ρωμαίοι συμπατριώτες του αποκαλούσαν «παρθένα»,³ στο 11ο βιβλίο της *Αινειάδας* [215-216] γράφει τα εξής: «Εδώ μανάδες και πονεμένες νύφες, εδώ στήθη αγαπημένα αδελφών» [= αγαπημένες αδελφές]: και στο χωρίο αυτό, λοιπόν, η λέξη «pectora» έτσι όπως εμφανίζεται δεν μπορεί παρά να σημαίνει “γυναικεία στήθη”; Μη βιάζεσαι, Βιργίλιε. Σπεύδε βραδέως.

Ο Carducci διόρθωσε αρκετές φορές και σε πολλά σημεία το σονέτο μέχρι την οριστική έκδοση του 1866, αποδεχόμενος ουσιαστικά την κριτική του Fanfani αλλά από τη σκοπιά του ποιητή και όχι πια του φιλόλογου. Στον τελευταίο στίχο αντικατέστησε τη λέξη «petto» (στήθος) με τη λέξη «aspetto» (όψη) και έτσι το «αγαπημένο στήθος» κατέληξε να γίνει: «την αγαπημένη όψη της καλής μου» ή καλύτερα «την όμορφη αγαπημένη μου». Εντούτοις, αξίζει να προσέξουμε τα στοιχεία που παρέδωσε για να υπερασπιστεί την αρχική γραφή του σονέτου, παρά τον συμβατικό τους χαρακτήρα. Ενώ η συνέχεια που εντόπισε, ως προς τη σημασία και τη χρήση στη λόγια ποιητική γλώσσα, ανάμεσα στην ιταλική λέξη «petto» και τη λατινική «pectus». Ενώ επίσης την αφηρημένη σημασία «καρδιά» (*cuore*) και «ψυχή» (*anima*) στις δύο γλώσσες και τη χρήση της λέξης «petto» με προσδιοριστικό επίθετο στη φράση «caro petto», όπου παραδέτει αντίστοιχα λατινικά παραδείγματα.

Ξεκινώ με τη λατινική γλώσσα. Σύμφωνα με το *Oxford Latin Dictionary* του P. G. W. Glare,⁴ στο λήμμα «pectus», ο όρος δηλώνει το στήθος ως έδρα συγκινησιακών, ηθικών και διανοητικών ιδιοτήτων και περαιτέρω την ψυχή, τον νου ή την προσωπικότητα ενός ατόμου. Δεδομένου ότι η λέξη συγκεντρώνει διάφορες σημασίες είναι δυσμετάφραστη και ουσιαστικά αμετάφραστη. Παραδέτω δύο πρόχειρα παραδείγματα. Ο Οβίδιος γράφει στις *Μεταμορφώσεις* (15, 63-64) ότι ο Πυθαγόρας «ρούφηξε με το στήθος του» [= με τα μάτια της ψυχής και του νου του] (*oculis pectoris hausit*) εκείνα τα φαινόμενα που η φύση κρατάει κρυφά από τους ανθρώπινους οφθαλμούς. Στην *Η Εκλογή* του Βιργιλίου (59-63) ο Τίτυρος λέει στον Μελίβοιο πως θα πρέπει

3. *Vita Suetonii vulgo Donatiana (VSD)* 11: «Cetera sane vita et ore et animo tam probum constat, ut Neapoli “Parthenias” vulgo appellatus sit [...]» («Η ζωή του, η εμφάνιση και η ψυχή ήταν τόσο αγνές, ώστε ο κόσμος του έδωσε το προσωνύμιο “Παρθενίας” [...]).»

4. P. G. W. GLARE, *Oxford Latin Dictionary*, Οξφόρδη 1968-1982 (²2012).

να έλθει ο κόσμος ανάποδα προτού «να φύγει από το στήθος μου [= από τον νου, την καρδιά και τη μνήμη μου] η μορφή εκείνου» (*quam illius labatur a pectore vultus*). Και ένα παράδειγμα υπαλλαγής και συνεκδοχής, όπως το συναντήσαμε στον Carducci: στο 1ο βιβλίο της *Αινειάδας* (199-200) η εμφάνιση μπροστά στους Τρώες των δύο τρομερών ερπετών που πλησιάζουν από την Τένεδο προς τις ακτές της Τροίας «ταράζει τα ανυποψίαστα στήθη» [= τους ανυποψίαστους Τρώες] (*improuida pectora turbat*).

Όσον αφορά στην ιταλική γλώσσα, ανάλογο είναι το ερμηνευμα του Salvatore Battaglia, συντάκτη του *Grande Dizionario della Lingua Italiana*,⁵ στο λήμμα «petto» (15): «Μεταφορικά, ιδεατή έδρα των συναισθημάτων· των αισθηματικών, διανοητικών και ηθικών δυνάμεων· των εσωτερικών εκδηλώσεων, των συγκινήσεων, της βούλησης· καρδιά, ψυχή (για να δηλωθεί επίσης το εσώτερο και πιο απόκρυφο σημείο ενός προσώπου, σε αντίθεση με αυτό που δείχνουν ή δηλώνουν η εξωτερική εμφάνιση, η στάση και τα λόγια), συνεκδοχικά, ένα πρόσωπο ως (συν)αισθηματική, συγκινησιακή και βουλευτική ολότητα». Ας δούμε δύο παραδείγματα από την ιταλική ποίηση: Ariosto, *Orlando furioso* 5, 8: «Ben s'ode il ragionar, si vede il volto, / ma dentro il petto mal giudicar possi» («καλά ακούγονται τα λόγια, καλή φαίνεται η μορφή/αλλά μέσα στο στήθος του [= τον μέσα κόσμο του] σωστά δεν μπόρεσα να κρίνω»)· Leopardi, canto «All'Italia», 107-108: «Tal fra le Perse torme infuriava/L'ira de' greci petti e la virtute» («έτσι μαινόταν η οργή και η ανδρεία από τα ελληνικά στήθη [= η ελληνική οργή και ανδρεία] ανάμεσα στα περσικά στρατεύματα»). Άφθονες περιπτώσεις απαντούν στις ιταλικές τραγωδίες του Κάλβου, που ο ενδιαφερόμενος μπορεί να συμβουλευτεί στην έκδοση του Mario Vitti.⁶

Όλες οι χρήσεις της λέξης «στήθος» στις καλθικές *Ωδές* που αναφέρονται στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου⁷ εντάσσονται στο παραπάνω γλωσσικό-σημασιολογικό πλαίσιο. Ο προσδιορισμός της λέξης «στήθος» με επίθετο («εϋσπλαχνον στήθος», «τὸ ἀνθρώπινον στήθος», «ἀνθηρὸν τὸ στήθος σου»), που συναντήσαμε στις λατινικές φράσεις «*cara pectora*» και «*improuida pectora*» και στην ιταλική «*caro petto*», αποτελεί υφολογικό

5. Salvatore BATTAGLIA, *Grande Dizionario della Lingua Italiana*, Τορίνο 1961-2002.

6. Mario VITTI, *A. Kalvos e i suoi scritti in italiano*, χ.ε., Νάπολη 1960.

7. Υπάρχουν επιπλέον αναφορές στο γυναικείο (I 74, I 83, III 54, VI 21) και ανδρικό στήθος (IV 43, XVIII 33, XX 20) ως μέλος του σώματος. Στο τελευταίο μέρος της παρούσας σύντομης μελέτης συζητώ δύο περιπτώσεις αυτής της κατηγορίας.

στοιχείο που είναι διάχυτο στην προγενέστερη και τη σύγχρονη με τον Κάλβο ιταλική ποίηση, ενώ αρκετά παραδείγματα απαντούν και στην ιταλική ποίηση του ίδιου του Κάλβου, όπως: «nell'imbelle petto» («στο απόλεμο στήθος»), «sul codardo petto» («στο δειλό στήθος»), «dentro l'audace petto» («στο τολμηρό στήθος»), «il duro petto» («το σκληρό στήθος»), «tant'innocenti petti» («τόσα αδώα στήθη [= ψυχές]»), «all'ardente mio petto» («στο φλογερό μου στήθος»). Είναι πιθανόν ότι ο Κάλβος είχε υπ' όψιν του και τις μεταφορικές χρήσεις της λέξης «στήθος» στην αρχαία ελληνική ποίηση ως έδρας του συναισθήματος και της σκέψης, όπου όμως η λέξη απαντά σχεδόν πάντα στον πληθυντικό (συχνή στον Όμηρο, όπως: «θυμὸν ἐνὶ στήθεσσι ὄρινε», *Ιλιάδα* Β 142) και δεν εμφανίζει το εύρος και τις σημασιολογικές αποχρώσεις της Λατινικής και της Ιταλικής. Όπως συμβαίνει συχνά στον Κάλβο, ένας αρχαιοελληνικός (εν προκειμένω και νεοελληνικός) όρος υποκρύπτει χρήσεις και σημασίες της Ιταλικής. Παρακάτω θα εξετάσω αναλυτικά τη σημασία της λέξης «στήθος» στις *Ωδές*.

1. «εὐσπλαγχνον στήθος»

Διαπρεπῆ οἱ ἀδάνατοι
 ἔδωσαν τῶν ἀνθρώπων
 καὶ ἀτίμητα δῶρα·
 ἀγάπην, ἀρετὴν,
 εὐσπλαγχνον στήθος.
 (VII 6-10)

Στην Ωδή «Εἰς Πάργαν» η έκφραση «εὐσπλαγχνον στήθος» με τη σημασία «σπλαχνική καρδιά» έχει ολοφάνερα ιταλική καταγωγή. Αποδίδει μάλλον την ιταλική έκφραση «petto pietoso», η οποία χρησιμοποιείται για την Παναγία και για δρησκευτικούς ή κοσμικούς αξιωματούχους ή κάτι ανάλογο. Ο Giovanni Diodati (1576-1649), που μετέφρασε ελεύθερα τους *Ψαλμούς* σε ιταλικές οκτάβες, αποδίδει ως εξής τη φράση «πληρώσεις με εὐφροσύνη» στο τέλος του Ψαλμού 16: «E 'l colmo di diletto, / D'ogni pietoso petto» (6, 5-6). Συμπληρωματικά αναφέρω το εξής στοιχείο: ο Κάλβος χρησιμοποίησε για πρώτη φορά το επίθετο «εὐσπλαχνος» στην πολύγλωσση μετάφραση των *Ψαλμών*,⁸ που εξέδωσε στο Λονδίνο το 1821 ο Samuel Bagster ως τμήμα του *The Book of Common Prayer*, και συγκεκριμένα στον Ψαλμό 78, 38 «Ἄλλ' αὐτὸς ἦτο τόσον εὐσπλαχνος». Στο χωρίο αυτό το επίθετο αποδίδει το

8. Για την επισήμανση βλ. Γιάννης ΔΑΛΛΑΣ (επιμ.), *Οι Ψαλμοί του Δαβίδ υπό Ανδρέα Κάλβου*, Κείμενα, Αθήνα 1981, σ. 72.

«οϊκτίρμων» της μετάφρασης των Ο΄ η αγγλική μετάφραση είναι «merciful» και η ιταλική «pietosos».

2. «τὸ ἀνθρώπινον στήθος»

Ὅμως ἰδοὺ τὰ σκῆπτρα
ἄφησεν, ἐβασίλευσεν·
ὅτι ἀνάγκην τὸ ἀνθρώπινον
στήθος ἔχει ἀναπαύσεως
ἀνάγκην ὕπνου.

(VIII 31-35)

Στην Ωδή «Εἰς Ἄγαρηνούς» οἱ τρεῖς τελευταῖοι στίχοι δεν συνδέονται τόσο με τὴ σωματικὴ ὅσο με τὴν εσωτερικὴ διάσταση τοῦ «στήθους». Ἡ φράση «τὸ ἀνθρώπινον/στήθος» αναφέρεται κυρίως στὴν ψυχὴ καὶ τὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου, στα (συν)αισθήματα, στὶς συγκινήσεις καὶ τὶς επιθυμίες, που μνημονεύει τὸ σχετικὸ λήμμα τοῦ Battaglia, σε καθετὶ που κινητοποιεῖ ἢ ταράζει τὸν ἀνθρώπο στὴ διάρκεια τῆς ἡμέρας. Ἀπηχεῖ σημασίες τῆς ιταλικῆς φράσης «il petto umano», ὅπως φαίνεται στα παρακάτω δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴν ιταλικὴ ποίηση:

Puot'esser tal furore in petto umano?
E specialmente in una donna?
(Giovan Battista Giraldi, *Orbecche* 5, 2, 2845-2846)

Μπορεῖ τὸ ἀνθρώπινο στήθος
να κρύβει μέσα τοῦ τέτοια μανία;
Καὶ εἰδικά μιας γυναίκα;

Τὸ 1809, σε ηλικία μόλις 11 ἐτῶν, ὁ Leopardi μετέφρασε τὶς περισσότερες Ωδές τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν *Ωδῶν* τοῦ Ορατίου. Σε αὐτές συγκαταλέγεται ἡ Ωδή 1, 17, ἀπὸ τὴν ὁποία παραδέτω τὴν ἀπόδοση τῶν στ. 14-15:

Dell'ira acerba, e fervida
Di leon fiero, e insano
L'istinto volle inchiudere
Nel nostro petto umano.

Τὴ σφοδρὴ καὶ μανιασμένη οργή
λέοντα περήφανου, καὶ τὸ ξέφρενο
ένστικτο θέλησε νὰ κλείσει [ὁ Προμηθεύς]
μέσα στο ἀνθρώπινο στήθος.

3. «ὅταν [...] τὸ στήθος σας ζωοποίηση»

Ἄλλοίμονον, ἄλλοίμονον,
ὅταν ὁ θεὸς πέμψη
ἄκτιναν ἀληθείας
καὶ μὲ αὐτὴν τὸ στήθος σας
ζωοποίηση.

(VIII 91-95)

Σύμφωνα με τον Δάλλα, το ρήμα «ζωοποίηση» στην παραπάνω στροφή ἔλκει την καταγωγή του από τη θητεία του Κάλβου στη μετάφραση των *Ψαλμών*,⁹ και ειδικότερα από τη μετάφραση του Ψαλμού 61, 2 «Ὁ Κύριος θέλει τὸν διαφυλάξει, καὶ τὸν ζωοποιήσει». Το ρήμα απαντά επίσης μία φορά στη μετάφραση των Ο', Ψαλμός 71, 20 [18] «καὶ ἐπιστρέψας ἐξωποίησάς με». Ὅπως ἔχω υποστηρίξει ὁμως, στις Ωδές τα φαινόμενα απατούν, δεδομένου ὅτι ο Κάλβος ἦταν λεξιθῆρας. Με ἄλλα λόγια, μια λέξη ἀπὸ τους *Ψαλμούς* αφενός δεν συμπαράσφρει υποχρεωτικά τα συμφραζόμενά της και αφετέρου εντάσσεται σε νέο σημασιολογικό περιβάλλον. Δεν θα ασχοληθῶ ειδικότερα με την παρουσία του ρήματος στη μετάφραση των *Ψαλμών*.¹⁰ Το βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι τόσο στη μετάφραση των Ο' ὅσο και στη μετάφραση του Κάλβου η λέξη «στήθος» δεν απαντά.

Σε μη βιβλικά συμφραζόμενα το ρήμα πρωτοεμφανίζεται στο «Ἀπόσπασμα ἀτιτλου ποιήματος», στ. 21-22:

τὴν ἁρμονίαν τῆς σύριγγος γλυκεῖαν
ζωοποιοῦντες, ἔβοσκον τὰς μάνδρας.

9. ΔΑΛΛΑΣ, σ. 72.

10. Η καλβική μετάφραση «Ὁ Κύριος θέλει τὸν διαφυλάξει, καὶ τὸν ζωοποιήσει» (61, 2) ἀποδίδει το κείμενο των Ο' *Κύριος φυλάξει αὐτὸν καὶ ζῆσαι αὐτόν*. Ο Κάλβος ἀντίλησε το ρήμα «ζωοποιήσει» ὄχι ἀπὸ αὐτό τον Ψαλμό ἀλλὰ ἀπὸ τον Ψαλμό 71, 20 (18) «καὶ ἐπιστρέψας ἐξωποίησάς με», ὅπου χρησιμοποιεῖ ἄλλο ρήμα στη μετάφρασή του: «ὅμως ἐπι[σ]τρεψάμενος μὲ ἐδεράπευσας». Ο Κάλβος χρησιμοποιεῖ ἀκόμη μια φορά το ρήμα στον Ψαλμό 85, 6 «Ἐθὲ ἐὰν ἐπι[σ]τρέψης θέλεις μᾶς ζωοποιήσιν», ὅπου και πάλι διαφέρει ἀπὸ το κείμενο των Ο': «ὁ Θεός, σὺ ἐπιστρέψας ζωώσεις ἡμᾶς». Εἶναι λοιπὸν φανερὴ ἡ προτίμησή του για το ρήμα «ζωοποιώ», ἀλλὰ δεν εἶναι σαφές πὼς εννοοῦσε το ρήμα στα βιβλικά συμφραζόμενα. Οι μεταφράσεις της πολυγλωσσης ἐκδοσης ποικίλλουν ἀνάλογα με την παράδοση που ἀκολουθοῦν: Ψαλμός 61, 2 λατ. «vivificet», ιτ. «lo manterrà in vita», ἀγγλ. «keep him alive». Ψαλμός 71, 20 (18) λατ. «Et conversus vivificasti me», ιτ. «Tu m' hai di nuovo renduta la vita», ἀγγλ. «and yet didst thou turn and refresh me». Ψαλμός 85, 6 λατ. «Deus tu conversus vivificabis nos», ιτ. «non tornerai tu a darci la vita», ἀγγλ. «Wilt thou not turn again, and quicken us».

Σχετικά με το παραπάνω χωρίο, έχω υποστηρίξει ότι «η μεταφορική σημασία [του ρ. ζωοποιώ] είναι “δίνω ζωή”, “ζωντανεύω”, με την έννοια ότι φυσώντας οι ποιμένες δημιουργούν τον αρμονικό ήχο, και που πιθανότατα αποδίδει το ιταλικό ρήμα “animare”».¹¹

Το νέο στοιχείο στο χωρίο των Ωδών είναι το αντικείμενο του ρήματος, δηλαδή «τὸ στήθος σας», που κουβαλάει το πλούσιο σημασιολογικό φορτίο του ιτ. «petto» και συγκεκριμένα τις ηθικές, διανοητικές και συγκινησιακές δυνάμεις του ανθρώπου. Αυτές «ζωντανεύει και κινητοποιεί» ο θεός όταν στέλνει την «ἀκτῖναν ἀληθείας». Το να σηκώσεις κεφάλι στον τύραννο δεν είναι απλώς θέμα «θάρρους», όπως πιστεύουν ορισμένοι μεταφραστές και σχολιαστές του χωρίου.¹² Τέτοιες απόψεις εκκινούν αποκλειστικά από την επόμενη στροφή και προσεγγίζουν τη λέξη «στήθος» μόνο μέσα από τα σημασιολογικά δεδομένα της ελληνικής γλώσσας, αναζητώντας μια σημασία της λέξης που θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο αυτό. Έτσι όμως ακυρώνουν τον δεικτό μηχανισμό που ο Κάλβος αποκαλεί «ἀκτῖναν ἀληθείας» και δεν έχει άμεση και προφανή σχέση με το θάρρος και περιορίζουν τη σημασία του ρήματος «ζωοποίηση» στο στενό πλαίσιο της έννοιας «εμφυχώνω».

4. «τὸ στήθος του ἔγινεν ἄδης»

Ἐγύρισε ταῖς πλάταις του·
φεύγει, φεύγει ὁ προδότης·
ἀλαμπῆ σέρνει τ' ἄρματα
φαρμακερά, τὸ στήθος του
ἔγινεν ἄδης.

(XIX 1-5)

Η στροφή α' της Ωδής «Εἰς τὸν προδότην» χρησιμοποιεῖ τη μεταφορά «τὸ στήθος του/ἔγινεν ἄδης» για να περιγράψει την ψυχική κατάσταση του προ-

11. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, σ. 55-56.

12. «réveiller/vos bouillons courages» (Stanislas JULIEN, *La Lyre patriotique de la Grèce, Odes traduites du grec moderne de Kalvos*, Peytieux, Παρίσι 1824)· «revigorant ainsi/votre courage» (Ioannis-Andreas VLACHOS, *Andreas Kalvos, L'Age D'Homme – Indiktos*, 1998)· «εμφυσώ ζωή, ζωογονώ, εμψυχώνω» (Γιάννης ΔΑΛΛΑΣ [επιμ.], Ανδρέας Κάλβος, *Ωδαί. Η Λύρα – Λυρικά – Απόσπασμα άτιπλου ποιήματος*, Ωκεανίδα, Αθήνα 1997, σ. 268). Πιο ελεύθερη είναι η αγγλική μετάφραση: «kindles your hearts» (George DANDOULAKIS, *Andreas Kalvos, Odes*, Shoestring Press, 1998). Η ιταλική και η ισπανική μετάφραση αποδίδουν τη λέξη «στήθος» αντίστοιχα ως «petto» και «pecho»: «con esso il vostro petto/vivifica» (Maria CARAUSI, 1988)· «con él vuestro pecho/se reavive» (Miguel Castillo DIDIER, 1988).

δότη Βαρνακιώτη, που έχει τραπεί σε φυγή. «Αισθάνεται σα νεκρός μέσα του, ένα άδειο σκοτεινό», σχολιάζει ο Μερακλής.¹³ Από τη συνέχεια της Ωδής συνάγεται ότι η εικόνα πρέπει να συναρτηθεί με τον Άδη ως τόπο τιμωρίας, αλλά η καταγωγή της μεταφοράς αποκαλύπτει ότι πρόκειται για κάτι πιο σύνθετο. Αυτή η δυνατή και παραστατική εικόνα μπορεί να ηχεί ως τολμηρή καλβική επινόηση, αλλά στην πραγματικότητα αποδίδει στην Ελληνική μια λόγια ιταλική μεταφορά. Στο βιβλίο μου *Ξαναδιαβάζοντας τον Κάλθο* σημείωσα τα εξής: «Για τη μεταφορά «τὸ στήθος του/ἔγινεν ἄδης» (XIX 4-5), πρβλ. «vero inferno è il mio petto» (Berni) και «fatto inferno è il mio petto» (από το λιμπρέτο της *Rodelinda* του Handel)».¹⁴ Ας δούμε από κοντά τα δύο παραδείγματα.

Στο ποίημα LXXIV του Francesco Berni (1497/98-1535) το ομιλούν πρόσωπο περιγράφει τη φλόγα του έρωτα που του τρώει τα σωδικά ξεκινώντας με τους παρακάτω στίχους:

Vero inferno è il mio petto,
vero infernale spirito son io
e vero infernal foco è 'l foco mio.

Το στήθος μου είναι αληθινός άδης,
ο ίδιος είμαι δαίμονας της κόλασης,
με καίει η φωτιά των κολασμένων.

Πιο κοντά στην περιγραφή του Βαρνακιώτη βρίσκεται ο μονόλογος του σφετεριστή Grimoaldo στην όπερα *Rodelinda* του Handel (1725, λιμπρέτο του Nicola Francesco Haym), ο οποίος βασανίζεται από τύψεις και δεν βρίσκει ανάπαυση (πράξη 3, σκηνή 6):

Fatto inferno è il mio petto; di più flagelli armate
ho dentro il core tre furie: gelosia, sdegno ed amore;
e da più gole io sento, quasi mastin crudele,
il rimorso latrar per mio tormento, chiamandomi infedele,
spregiuro, usurpator, empio e tiranno.

Το στήθος μου έγινε Άδης· τρεις Ερινύες φωλιάζουν στην καρδιά μου και κρατούν πολλά μαστίγια: η ζήλεια, η περιφρόνηση, ο έρωτας· και από πολλά στόματα, σαν να ήταν ο αιμοβόρος Κέρβερος, νιώθω τις τύψεις να αλκτούν και να με βασανίζουν, αποκαλώντας με προδότη, επίορκο, σφετεριστή, ασεβή και τύραννο.

13. Μιχάλης Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ, *Ανδρέα Κάλθου Ωδαί (1-20)*, Εστία, Αθήνα χ.χ. (νεότερη έκδοση, διορθωμένη), σ. 214.

14. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, σ. 27.

Αξίζει να προσέξουμε δύο ακόμη καλθικές αναφορές στη λέξη «στῆδος». Παρόλο που δεν αφορούν στην εσωτερική αλλά στη σωματική διάσταση της λέξης, υποκρύπτουν ιταλισμούς – για διαφορετικούς λόγους η καθεμιά. Πρόκειται για μια τολμηρή και μια γλωσσικά ανορθόδοξη έκφραση, στοιχεία που πρέπει πάντα να βάζουν σε υποψία τον αναγνώστη των Ωδών ως προς την προέλευσή τους και να τον θέτουν σε ερευνητική εγρήγορση. Η πρώτη απαντά στην Ωδή «Εἰς Σάμμον»:

5. «ἀνθηρὸν τὸ στῆδος σου»

Ἐσὺ ἀνθηρὸν τὸ στῆδος σου,
φαιδρὸν τὸν οὐρανὸν
ἔχεις, καὶ ἀπὸ τὰ δένδρα σου
πολλὴ πάντοτε κρέμεται
καρποφορία.

(XIV 51-55)

Το «ἀνθηρὸν στῆδος» της Σάμου κατάγεται πιθανότατα ἀπὸ την ιταλική έκφραση «florido petto», που εμφανίζεται ἤδη τον 18ο αἰώνα ἀλλὰ εἶναι κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τον Carducci και τον D'Annunzio. Γράφει ο Carducci στην Ωδή που τιτλοφορεῖται «Presso l'urna di Percy Bysshe Shelley» («Δίπλα στην τεφροδόχο του Πέρσυ Μπυς Σέλλεϋ»): «mentre *al florido petto* richiamasi Andromache il figlio» («ἐνὶ ξανά στο ἀνθηρὸ της στῆδος τον γιο της καλεῖ η Ἀνδρομάχη»).¹⁵ Και στους παρακάτω στίχους του D'Annunzio ἀπὸ το ποίημα «Febbre» (Πυρετός) διαβάζουμε: «io voglio perdermi/in sogni azzurri e d'oro su 'l tuo florido/petto e fra i tuoi capelli» («δέλω να χαδῶ/σε ὄνειρα γαλανὰ και χρυσαφένια στο ἀνθηρὸ σου/στῆδος, ἀνάμεσα στα μαλλιά σου»).¹⁶ Το ἐπίθετο «florido» σημαίνει κυριολεκτικὰ «ανθισμένος», ἀλλὰ χρησιμοποιεῖται μεταφορικὰ για μέρη του σώματος με τη σημασία «σφριγηλός», «υγιής», «εύρωστος». ¹⁷ Συνεχίζει και ἀναπτύσσει τη χρήση του λατ. ἐπίθετου «floridus» στην κλασικὴ λατινικὴ ποίηση.¹⁸ Η πρωτοτυπία του Κάλβου

15. Ἀπὸ τη συλλογὴ *Odi barbare*, II XLVIII 19. Η Ωδή γράφτηκε το 1884. Η συγκεκριμένη σκηνὴ παραπέμπει στη συνάντηση του Ἐκτορα με την Ἀνδρομάχη στη ραψωδία Ζ της *Ιλιάδας*.

16. Ἀπὸ τη συλλογὴ *Primo vere* (1879), I 10.

17. BATTAGLIA, λήμμα «florido», 4: «Che denota robustezza, vigore, energia, che ha una conformazione sana e robusta, che sprizza salute; prosperoso, carnoso».

18. Ξεκινώντας ἀπὸ τον Κάτουλλο: 61, 57 «floridam puellulam»· 61, 193 «ore floridulo nitens»· 64, 251 «floreus Iacchus»· 68, 16 «iucundum cum aetas florida ver ageret». Βλ. GLARE, λήμμα «floridus», 3. Το ἐπίθετο «ἀνθηρός» (γεμάτος ἀνθη,

έγκειται στο ότι χρησιμοποίησε την έκφραση «άνθηρον τὸ στήθος» για να προσωποποιήσει τη σαμιώτικη γη, όπως ανάλογη μεταφορά χρησιμοποιεί στην Ωδή X 37-38: «εἰς τὸν δροσώδη κόλπον/τῆς γῆς».

6. «εἰς κάθε στήθος ἕνα μαχαίρι στέκεται/καταχωσμένον»

Ἦ Ἑλλάς! [...] — Ἴδου χιλιάδες
 παιδιῶν ἔτι εἰς τὰ σπάργανα
 περνάουν, κ' εἰς κάθε στήθος
 ἕνα μαχαίρι στέκεται
 καταχωσμένον.
 (XVII 31-35)

Εδώ δεν πρόκειται για τη σημασία ή τη χρήση της λέξης «στήθος», αλλά για μια έκφραση που εμπεριέχει την εν λόγω λέξη. Στον «Πίνακα λέξεων» της *Λύρας* ο Κάλβος αποδίδει το ρήμα «στέκομαι» ως «rester, demeurer, être». Όμως το εν λόγω ρήμα δεν έχει τη σημασία «être», δηλαδή «είμαι» στη νέα Ελληνική. Την εν λόγω σημασία εξηγεί η χρήση του ρήματος «στέκομαι» στην παραπάνω στροφή, η οποία διαφέρει από τις άλλες τρεις που απαντούν στις Ωδές.¹⁹ Ειδικότερα, στην πρόταση «κ' εἰς κάθε στήθος/ἕνα μαχαίρι στέκεται/καταχωσμένον», η φράση «στέκεται καταχωσμένον» απηχεί μια σημασία του ιταλικού ρήματος «stare» και αποδίδει την έκφραση «*sta infilato* (ή *ficcato*)», δηλαδή «είναι καρφωμένο». Σε αυτού του είδους τη σύνταξη το ρήμα «stare», που κυριολεκτικά σημαίνει «στέκομαι», λειτουργεί ως συνδετικό με τη σημασία «είμαι». Ο Κάλβος, λοιπόν, σκεφτόταν Ιταλικά όταν εξηγοῦσε τη σημασία του ρήματος «στέκομαι» στον «Πίνακα λέξεων» για τη *Λύρα*, με αποτέλεσμα το ερμηνεύμα «être» να αποδειχθεί χρήσιμο για την κατανόηση ενός ιταλισμού στα μεταγενέστερα *Λυρικά*.

7. «τὰ στήθη ἀφίλητα,/θρίαμβος τῶν Χαρίτων»

Στις Ωδές απαντούν επίσης τρεις αναφορές στα γυναικεία «στήθη» (III 53-54, που αφορούν στη μάνα του Κάλβου· VI 21, που αφορούν στις παρθένες τις Χίου) και μία σε ανδρικά «στήθη» (XII 20, που αφορούν στους Οδωμανούς). Από τις παραπάνω περιπτώσεις αξίζει να προσέξουμε για την ιταλική καταγωγή της αυτή που αναφέρεται στις παρθένες της νήσου Χίου, 21-25):

ανδισμένος) είναι αρχαίο και ανέπτυξε και αυτό ποικίλες μεταφορικές χρήσεις. Όμως οι αναφορές στο ανθρώπινο σώμα με τη σημασία «δροσερός», «ακμαίος» είναι σπανιότατες (πρβλ. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Περί κρεατοφαγίας* 994 D II «χρῶας ἀνθηρὸν εἶδος»), ενώ το επίθετο δεν συνδέεται πουθενά με το στήθος.

19. III 34, XV 75 (στέκων), XVI 88.

Ὅταν τὰ στήθη ἀφίλητα,
θρίαμβος τῶν Χαρίτων,
βράδῳ καὶ αὐγῆν ἐδρόσιζες
ἐκαταφρόνεις τότε
τὰ ῥόδα ἤψα.
(VI 21-25)

Ἡ μνεΐα των Χαρίτων στην Ωδή «Εἰς Χίον» και τα ειδικότερα συμφραζόμενά της παραπέμπουν χωρίς αμφιβολία στις φωσκολικές *Χάριτες*. Ο λόγος που «τὰ στήθη ἀφίλητα» συνιστοῦν «θρίαμβο τῶν Χαρίτων» εἶναι γιατί οι Χάριτες, ὅπως ἔγραψε ο ποιητής στη «Διατριβή» του 1822 («Dissertation on an Ancient Hymn to the Graces»), εἶναι ἀπρόσβλητες ἀπό το ερωτικό πάθος:

[...] though the modest Graces may appear to common eyes, at the first glance, to be naked, yet are they inviolably protected from the gaze of impure desire, and shielded from the contagion of sensual love, and from the tumultuous agitation of the passions, by a celestial Veil with which they are covered; [...].

[...] παρόλο που οι σεμνές Χάριτες εμφανίζονται, εκ πρώτης όψεως, στο κοινό βλέμμα ὅτι εἶναι γυμνές, εντούτοις προστατεύονται ἀπόλυτα ἀπό τις ματιές της λάγνας επιθυμίας και εἶναι ἀτρωτες ἔναντι της νόσου του αισθησιακού ἔρωτα και της θυελλώδους ταραχῆς που προκαλοῦν τα πάθη χάρη σε ἕνα ουράνιο πέπλο που τις καλύπτει: [...].

Εγώ και... ο άλλος σε Δύση και Ανατολή.
Νεωτερικά υποκείμενα των Γραμμάτων από το Άμστερνταμ
του Σταμάτη Πέτρου και των Περσικών Επιστολών του Montesquieu

Ο Jacques Le Goff αναφέρει πως «από το αίσθημα της ρήξης με το παρελθόν είναι που γεννιέται η συνείδηση της νεωτερικότητας».¹ Η λέξη *ρήξη*² στην παραπάνω διατύπωση θα μπορούσε να αντικατασταθεί από τις λέξεις *διαφοροποίηση* ή *απομάκρυνση*, ενώ το *παρελθόν* δίνει το στίγμα μιας παραδεδομένης κατάστασης και μιας παραδοσιακά χαλκευμένης νοοτροπίας, δέσμοι της οποίας είναι οι ήρωες που θα παρακολουθήσουμε. Ορισμένοι εξ αυτών καταφέρνουν να σπάσουν τα δεσμά τους και να δραπετεύσουν από το κλειστό σύστημα αξιών που τους επιβάλλουν οι επιταγές της εποχής, αλλά κυρίως της κοινωνίας προέλευσής τους, ενώ άλλοι, όντας βαθιά εμποτισμένοι με την ιδεολογία του καιρού τους, νιώθουν να απειλούνται από τους σπόρους της εκκολαπτόμενης νεωτερικής νοοτροπίας και προσπαθούν να παραμείνουν προσηλωμένοι και πιστοί σε παραδοσιακά πρότυπα συμπεριφοράς, χωρίς να αποκλίνουν από τη μέχρι τότε επικρατούσα κατάσταση.

Πρώτος σταθμός οι δεκατέσσερις επιστολές του Σταμάτη Πέτρου, οι οποίες δημοσιεύονται από τον Δημήτριο Καμπούρογλου σε τέσσερα τεύχη του *Παρνασσού*³ και φέρνουν στο φως μια άλλη πτυχή της προσωπικότητας του Αδαμάντιου Κοραή. Τα γράμματα αυτά αποστέλλονται μέσα σε δύο χρόνια

1. Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 54.

2. Στο εξής η πλάγια γραφή, εκτός των αναφορών σε τίτλους βιβλίων ή περιοδικών, θα δηλώνει δική μου υπογράμμιση.

3. Στην ηλεκτρονική βάση Pleias του Πανεπιστημίου Πατρών συναντούμε τις επιστολές του Σταμάτη Πέτρου δημοσιευμένες από τον Δημήτριο Γρ. Καμπούρογλου σε τεύχη του 1892 (τχ. 10, έτος ΙΔ· τχ. 11, έτος ΙΔ· τχ. 12, έτος ΙΔ· τχ. 4, έτος ΙΕ).

(Οκτώβριος 1772 – Οκτώβριος 1774) και περιγράφουν τις νεανικές ατασθαλίες του λογίου στην Ολλανδία. Ο Κοραής ταξιδεύει στο Άμστερνταμ το 1771, συνοδευόμενος από τον Σταμάτη Πέτρου, παραγιο του μεγάλεμπορου Στάθη Θωμά, προκειμένου να διευθύνει την εμπορική επιχείρηση του τελευταίου στην Ολλανδία. Στα είκοσι τρία του χρόνια λοιπόν, ο λόγιος επισκέπτεται το κοσμοπολίτικο ευρωπαϊκό λιμάνι και έρχεται σε επαφή με τις ιστορικές, κοινωνικές και πνευματικές εκείνες ζυμώσεις που λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια του «αιώνα της Ευρώπης»⁴ και οι οποίες θα προσφέρουν τα απαραίτητα ερεθίσματα για να ανθήσει η προσωπικότητα του λογίου όπως τη γνωρίζουμε στον πιο κρίσιμο αιώνα της ελληνικής ιστορίας. Ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει σχετικά: «Στήν Όλλανδία, ξιπάζεται από τήν μιὰ μεριά, καθὼς εἶταν πολὺ φυσικό, στήν πρώτη του ἐπαφή μὲ ἕναν πολιτισμὸ ἀσύγκριτα πλέον προηγμένο ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπιδίδεται μὲ πάθος στὴ μελέτη, σὲ κάθε εἶδους σπουδὴ [...]».⁵ Οι μαρτυρίες του Πέτρου, από την άλλη, για τη φιλομάθεια του Κοραή όπως αυτή εκδηλώνεται στην ολλανδική πρωτεύουσα αναφέρουν:

Ἔχει τέσσαρους δασκάλους· ὁ πρῶτος τονέ μαθαίνει ὀλλανδέζικα, ὁ δεύτερος ἔβραϊκὰ καὶ σπανιόλικα, ὁ τρίτος γεωμετρία, ὁ τέταρτος τὴν κιθάρα, ἕνα ἐγγλέζικο παιχνίδι καὶ εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν τονέ μανθάνει καὶ φραντζέζικα τραγούδια μὲ τὴ μουσική· μάλιστα ἔχει ἕνα μάστορη πολλὰ τεχνικόν.

Στον αντίποδα του Κοραή βρίσκεται η φιγούρα του Πάτμιου παραγιοῦ. Ο αποστολέας των επιστολών έχει πλήρη συνείδηση του εγώ του, όπως αυτό διαμορφώνεται από τα ήθη και τις παραδόσεις της πατρίδας του. Οι πεποιδήσεις του, σφυρηλατημένες από τις παραδοσιακές επιταγές της ελληνικής κοινωνίας για έναν έντιμο και μετρημένο βίο, συγκρούονται με τον «πρωτόγονο, καθολικό ουμανισμό»⁶ που αναγνωρίζει ο Κ. Θ. Δημαράς στον νεαρό Κοραή. Παρόλο που από μικρή ηλικία φεύγει από το νησί του –και στην ουσία δραπετεύει από μια κλειστή κοινωνία–, επιλέγει να μη σπάσει τα δεσμά του με τις παραδόσεις και τα ήθη του τόπου του, ακόμη και όταν ταξιδεύει στο εξωτερικό για τις επαγγελματικές του δραστηριότητες. Δεν επηρεάζεται από εξωτερικές επιδράσεις, ενώ παρατηρούμε από μέρους του κι έναν φόβο απέναντι στην

4. Νάσια ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, «Στον ορίζοντα της Ευρώπης. Το ευρωπαϊκό υπόβαθρο της νεοελληνικής ταυτότητας», στο *Ιστορία του νέου ελληνισμού*, τ. 2, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 58.

5. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1989, σ. 334

6. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 254.

Ευρώπη: «[...] ἡ Εὐρώπη δὲν εἶνε δι' ἑμᾶς, ἐπειδὴ τοὺς νέους τοὺς φτείρει, καὶ ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος νὰ μᾶς βοηθήσῃ».⁷

Ὅ,τι συγκεντρώνεται στη ρήση του αὐτὴ εἶναι το παλιὸ καθεστῶς, με το οποίο ο Πέτρου εἶναι ἀρρηκτα συνδεδεμένος και με το οποίο θα ἔρδει σε ρήξη τελικά ο Κοραῆς κατὰ την παραμονὴ του στο Ἄμστερνταμ. Αρχικά, μοιράζονται αμφοτέρωτι τις ἴδιες θρησκευτικὲς πεποιδήσεις και την ἴδια παραδοσιακὴ νοοτροπία. Ο Κοραῆς ἴσως μάλιστα και με περισσότερη ζέση ἀπὸ τον παραγιό. Ο πρώτος χρόνος τοὺς θρίσκει να διαμένουν στο Ἄμστερνταμ σε αγαστή σύμπνοια, με τον Πέτρου να θαυμάζει τον Κοραῆ γιατί τηρεῖ αυστηρότερα ἀπὸ αὐτόν τα παραδεδομένα ἤδη και ἔθιμα της τουροκρατούμενης Ελλάδας. Διαβάζουμε σχετικά στις επιστολές του Πέτρου:

Τοῦ εἶπα νὰ καταλύσωμε διὰ νὰ μὴ μᾶς ἀκολουθήσῃ καμμία ἀσθένεια, ἐπειδὴ εἰς τὸν δρόμον δὲν εὐρίσκαμεν τίποτες ἀπὸ σαρακοστινά. Αὐτὸς δὲν ἤθελε νὰ τὸ ἀκούσῃ, ἔλεγα και ἐγώ: και ὄντως χριστιανὸς ὀρθόδοξος!⁸

καθὼς επίσης:

Στῆς ἀρχαῖς ὁποῦ ἤλθαμε, ἐφάνηκε στὴν Μπουῶρσα ταπεινά, ὁμοίως και τὰ φορέματά του· τώρα βλέπουν οἱ φίλοι τόσην μεταλλαγὴν τόσον εἰς τὰ ρούχα ὡσάν και εἰς τὴν ἔπαρσιν.⁹

Αργότερα, ο Κοραῆς αρχίζει να διαφοροποιεῖται και να μετατρέπεται σταδιακά στον ἔτερο, στον διαφορετικό, σε εκείνον που τολμάει να μην ακολουθήσει τον τρόπο ζωῆς των Ελλήνων στο Ἄμστερνταμ, σε εκείνον που επιχειρεῖ να γνωρίσει τους ξένους και να γίνεῖ ἓνα με αὐτούς. Ο Κοραῆς με ἄλλα λόγια προσπαθεῖ να εγκλιματιστεῖ στην καθημερινότητα της ολλανδικῆς πρωτεύουσας, χαράσσοντας συγχρόνως μια νέα διαδρομὴ στην πνευματικὴ του πορεία, εκμεταλλεόμενος στο ἔπακρο ὅλα τα ερεδίσματα που του προσφέρει το ευρωπαϊκό αὐτό λιμάνι.

Ἡ συναναστροφή με αλλοεθνεῖς, αλλόθρησκους και αλλόγλωσσους στο Ἄμστερνταμ ὄχι μόνο δεν τον φοβίζει, ὅπως στην περίπτωση του Πέτρου, ἀλλὰ αποτελεί πρόκληση και συνάμα πρόσκληση για ἓνα ἀνοίγμα στον ευρωπαϊκό χώρο. Ο Πέτρου ωστόσο εἰσπράττει με ἓναν τελείως διαφορετικό τρόπο την αλλαγή του Κοραῆ· «ματαιότητες και ἡδοναῖς» χαρακτηρίζει ο παραγιός ὄ,τι σαγηνεύει τον λόγιο στην ευρωπαϊκὴ πρωτεύουσα και δεν παραλείπει να

7. Σταμάτης ΠΕΤΡΟΥ, *Γράμματα ἀπὸ το Ἄμστερνταμ*, Εστία, Αθήνα 2002, σ. 13.

8. *Το ἴδιο*, σ. 5-6.

9. *Το ἴδιο*, σ. 21.

ενημερώσει το αφεντικό του, Στάθη Θωμά, για τις νέες συναναστροφές του Κοραή:

Εἰς κοντολογίαὶν ἐδόθηκεν εἰς ματαιότητες καὶ ἡδοναίς· ἡ συναναστροφή του εἶνε μὲ Φραντζέζους καὶ Καλβίνους [...] τὸ παππᾶ ἀπ' ὧς ἤλθαμε στὸ σπίτι 2 φορὰς τὸν ἔκραξε καὶ ἤφασε ψωμί· καὶ λογιᾶζω πῶς τὸ κάνει τὸ περισσότερο μήπως κ' ἐρθοῦν οἱ φίλοι του καὶ τὸν ἰδοῦν μέσ' στὸ σπίτι.¹⁰

Ρήξη με το παλιό καθεστώς; Αντίδραση σε μια έξωθεν επιβεβλημένη κοινωνική συμπεριφορά, η οποία όμως δεν συμβαδίζει πλέον με τις προοπτικές που προσφέρονται από την Ευρώπη του Διαφωτισμού; Η απάντηση έρχεται από τον Κ. Θ. Δημαρά, όταν αποκαλεί τον Κοραή «έξελικτικό»¹¹ και συνοψίζει εύστοχα σε μία λέξη ό,τι χαρακτηρίζει τον Έλληνα λόγιο κατά την παραμονή του στην Ολλανδία. Ο Κοραής εξελίσσεται σε ένα κατεξοχήν νεωτερικό υποκείμενο. Χαράσσει πρώτα ο ίδιος το μονοπάτι για τη μετακένωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού, διψώντας να αρπάξει ό,τι ερέθισμα του προσφέρεται από το μωσαϊκό των εθνών με το οποίο έρχεται σε επαφή. Ο Πέτρου από την άλλη θυμίζει την περιγραφή του Kant για την *ανωριμότητα* στο περίφημο άρθρο του για τον Διαφωτισμό: «Ανωριμότητα είναι η αδυναμία του ανθρώπου να μεταχειρίζεται το νου του χωρίς την καθοδήγηση ενός άλλου».¹² Ο Πέτρου λοιπόν έχει ανάγκη από την καθοδήγηση των παραδοσιακά εδραιωμένων αντιλήψεων· μέσα από αυτές βρίσκει τα πατήματά του και αυτές του προσφέρουν καταφύγιο από την απειλή του καινούργιου κόσμου. Ο ίδιος μάλιστα αναφέρει χαρακτηριστικά σε μια επιστολή του πως: «Έδω, αὐθέντη, καθὼς εἶδετε, ἀγαποῦν ἐκεῖνους ὅπου περπατοῦν ταπεινὰ καὶ τιμημένα, ἀγκαλὰ αὐτὴ ἡ ζωὴ παντοῦ εἶνε θεαρέστη»,¹³ ενώ δεν παραλείπει να προσθέσει ότι: «Τὸ δικό μου καπιτάλι, αὐθέντη, εἶνε ἡ τιμὴ μου καὶ μὴν ἔχῃς εἰς ἐμένα καμμίαν ὑποψίαν πὼς ἐγὼ ἄλλαξα τὰ ἤθη μου καὶ μὲ τὸν καιρὸν θέλετε τὸ καταλάβει σαφέστερα».¹⁴ Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι η σεμνότητα και η διαφύλαξη της τιμής αποτελούν αξίες ὑψίστης σπουδαιότητας για εκείνον και μπορούμε πλέον να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους δεν ενστερνίζεται τις ιδέες του Κοραή στην Ολλανδία.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και όσα αντλούμε από τις σελίδες

10. *Το ίδιο*, σ. 6.

11. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σ. 338.

12. *Τι είναι Διαφωτισμός*, Συλλογικό έργο, Mendelssohn, Kant κ.ά., μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Κριτική, 1989, σ. 19.

13. ΠΕΤΡΟΥ, σ. 21.

14. *Το ίδιο*, σ. 54.

περιοδικών του 19ου αιώνα αναφορικά με την παραμονή του λογίου στο Άμστερνταμ, αλλά και τις απόψεις του σχετικά με τον τρόπο ζωής ενός εμπόρου. Σε τεύχος της *Αποθήκης των Ωφελίμων Γνώσεων*¹⁵ το 1837, για παράδειγμα, συναντούμε την άποψη του Κοραή για τον εμπορικό βίο: «Ὁ ἐμπορικὸς βίος, βίος ἔντιμος, ἐπειδὴ συνεργεῖ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πατρίδος, ἐκλιστρᾷ ὅμως εὐκολώτερα παρὰ κανένα βίον ἄλλον εἰς τὴν αἰσχροκέρδειαν». Ακόμη, το 1839 συναντούμε στις σελίδες του ίδιου περιοδικού άρθρο το οποίο φέρει τον τίτλο «Τὸ ὄνειρον τοῦ Κοραῆ» και στο οποίο αναφέρεται:

[...] Πολλάκις, ἀδελφέ μου, εἰς τὰς ἀνιαράς μου ἀγρυπνίας, (καὶ αὐτὰ αἱ ἀγρυπνίαὶ μὲ συμβαίνοσι πολλάκις, μάλιστα τὸν χειμῶνα, ὅταν αἱ νύκτες ᾖναι μακραὶ), ἀναλίσκω τὸν καιρὸν, συλλογιζόμενος τὰ πάθη μου. [...] καὶ διαβαίων ἔπειτα εἰς τὰ πλέον ἀνιαρά, τὴν μετὰ τοῦ Εὐσταθίου συντροφίαν, τὴν εἰς Ὀλλανδίαν ἀποδημίαν [...]

Εντοπίζουμε τη διαφορετική οπτική του Κοραή απέναντι σε ό,τι συνέβαινε στο Άμστερνταμ. Οι «ματαιότητες καὶ ἡδοναίς» που του χρεώνονται από τον Σταμάτη Πέτρου για τον ίδιο είναι «ἀνιαρὰ πάθη». Συνεπώς καθένας από τους δύο πρωταγωνιστές βλέπει τη συμβίωσή τους στην Ολλανδία μέσα από το δικό του πρίσμα, φιλτράροντας όσα συναντά στην ευρωπαϊκή πρωτεύουσα μέσα από τις αξίες και τα πνευματικά εφόδια που κουβαλά μαζί του από την πατρίδα.

Το ίδιο μονοπάτι με τον Κοραή ακολουθούν και οι Πέρσες αξιωματούχοι του Montesquieu στο έργο του *Περσικές Επιστολές*. Ο Ουσμπέκ και ο Ρίκα είναι δύο Πέρσες που επισκέπτονται το Παρίσι και με το ταξίδι τους αυτό εξυπηρετούν θαυμάσια τον σκοπό του Montesquieu, που δεν είναι άλλος από το να μας περιγράψει τα έθιμα και τις συνήθειες τόσο των Γάλλων όσο και των Περσών και μέσα από την αντιπαραβολή τους να καυτηριάσει, αλλά και να αναδείξει με εντονότερα χρώματα τη διάσταση μεταξύ Δύσης – Ανατολής. Το *εγώ – εμείς* και το *έτερο* είναι περισσότερο ευδιάκριτα σε αυτό το έργο, μια και η χιλιομετρική απόσταση που χωρίζει τα δύο έθνη είναι ενδεικτική των διαφορών που χωρίζουν τους δύο λαούς.

Αξίζει να αναφερθεί επιγραμματικά ότι όσο βρίσκονται στη χώρα τους, το Ισπαχάν, το *εγώ* τους μορφώνεται από τους αυστηρούς κανόνες του περσικού κράτους. Στον αντίποδά τους βρίσκονται τόσο οι γυναίκες του Ισπαχάν, που εξαιτίας του φύλου τους δεν τυγχάνουν ισότιμης μεταχείρισης με τους άνδρες,

15. Το βρίσκουμε στην ηλεκτρονική βάση *Κοσμόπολις*, <http://xantho.lis.upatras.gr/kosmopolis/index.php/apothikil>

όσο και οι ευνούχοι δούλοι, των οποίων η εκφυλισμένη φύση τούς κατατάσσει στην κατώτερη κοινωνική τάξη. Ο αφέντης τους έχει απεριόριστη εξουσία πάνω τους· καμία προσωπική βούληση, καμία ελευθερία:

Και σαν τι άλλο να είσαστε εσείς, παρά ευτελή όργανα, που στο χέρι μου είναι να σας τσακίσω όποτε θέλω· εσείς, που κρατιέστε στη ζωή μόνο όσο ξέρετε να υπακούετε, και βρίσκεστε στον κόσμο αυτό μονάχα για να ζείτε κάτω από την εξουσία μου ή για να πεθαίνετε μόλις εγώ το προστάξω [...]»¹⁶

Με την άφιξή τους στο Παρίσι, το έτερο αλλάζει εθνικά χρώματα, γλώσσα, δρασηκεία, νοοτροπία και στάση ζωής. Αν το εμείς ανήκει στους Πέρσες, οι έτεροι τώρα είναι οι Γάλλοι ή, με άλλα λόγια, η Δύση απέναντι στην Ανατολή. Ο Montesquieu βάζει τους Πέρσες να ταξιδεύουν στο Παρίσι με ανοικτούς τους ορίζοντές τους και με ιδιαίτερα ευαίσθητες κεραίες σε κάθε είδους ερέθισμα. Στις αποσκευές τους έχουν τον συντηρητισμό και τη σοβαρότητα της Ανατολής, αλλά με τη φιλομάθεια και την περιέργεια για διαβατήριο έρχονται στην Ευρώπη και μας περιγράφουν την εικόνα που έχει το Παρίσι στα δικά τους μάτια. Σοβαροί και με αρκετά συντηρητική νοοτροπία, τολμούν να αφήσουν το Ισπαχάν και τις συζύγους τους και να ταξιδέψουν στην «έδρα της αυτοκρατορίας της Ευρώπης». Τα όρια του πλαισίου μέσα στο οποίο έχουν μάθει να ζουν και να δρουν είναι αυστηρά καθορισμένα. Σκληροί νόμοι και κανόνες οι οποίοι τηρούνται απαρέγκλιτα. Ο δημόσιος συγχρωτισμός με άτομα του αντίθετου φύλου απαγορεύεται και η δρασηκεία κατέχει σημαντική θέση στη ζωή τους, καθώς διαμορφώνει την ύπαρξή τους και τον τρόπο σκέψης τους.

Πρέπει να σου τ' ομολογήσω, Νεσσίρ: ένιωσα έναν κρυφό πόνο όταν χάθηκε από τα μάτια μου η Περσία, και βρέθηκα ανάμεσα στους άπιστους Οσμανλήδες. Καθώς πατούσα τα χώματα αυτών των βέβηλων, θαρρούσα πως γινόμουν βέβηλος κι εγώ.¹⁷

Πολλές φορές τους συναντούμε να χαρακτηρίζουν άπιστους και τους Γάλλους. Η ανάπτυξη και η εξέλιξη των Ευρωπαίων σε θέματα πολιτισμού τους εκπλήσσει, όπως και η ρηχότητα των Γάλλων σε ορισμένα ζητήματα. Γενικότερα προσάπτουν στους Γάλλους μια ελαφρότητα, έκδηλη σε κάθε έκφανση της ζωής τους:

Καλότυχη Ρωξάνη, που βρίσκεσαι στη γλυκιά χώρα της Περσίας, και όχι σ' αυτά

16. ΜΟΝΤΕΣΚΙΕ, *Περσικές Επιστολές*, μφρ. Νίκη Μολφέτα, Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 73.

17. *Το ίδιο*, σ. 39.

τα δηλητηριασμένα μέρη, όπου η αιδημοσύνη και η αρετή είναι άγνωστες! Καλότυχη που είσαι! Ζεις μέσα στο σεράι μου σαν μέσα στη φωλιά της αγνότητας, απρόσιτη στις ανθρωπίνες επιβουλές. [...] Εδώ οι γυναίκες έχουν χάσει κάθε συστολή. Παρουσιάζονται μπροστά στους άντρες με το πρόσωπό τους ακάλυπτο, θαρρείς και πηγαίνουν από μόνες τους να παραδοθούν. [...] Αντί για την ευγενική απλότητα και τη χαριτωμένη αιδημοσύνη που βασιλεύει ανάμεσά σας, βλέπει κανείς μια θάναυση απρέπεια, που είναι αδύνατον να τη συνηθίσει.¹⁸

και αλλού:

Οι κάτοικοι του Παρισιού έχουνε τέτοια περιέργεια, που αγγίζει σχεδόν τα όρια του εξωφρενισμού. Όταν έφτασα, με κοίταζαν σαν να είχα πέσει από τον ουρανό: γέροι, άντρες, γυναίκες, παιδιά, όλοι θέλανε να με δούνε. Αν έβγαινα έξω, όλοι στήνονταν στα παράθυρα. [...] Καμιά φορά χαμογελούσα όταν άκουγα ανθρώπους, που δεν είχαν πατήσει σχεδόν ποτέ το πόδι τους έξω από το δωμάτιό τους, να λένε αναμεταξύ τους: «Είναι αλήθεια πως μοιάζει με πραγματικό Πέρση». Ήταν απίστευτο! [...] Γι' αυτό πήρα την απόφαση να αλλάξω τα περσικά μου ρούχα και να φορέσω ευρωπαϊκά, για να δω αν κι έτσι ακόμα η φυσιογνωμία μου θα διατηρούσε κάτι το αξιοθαύμαστο.¹⁹

Το υποκείμενο στις *Περσικές Επιστολές* διαμορφώνεται μέσα από τη συσχέτισή του και, στην προκειμένη περίπτωση, την αντίθεσή του με το *έτερο*, το διαφορετικό. Ο Montesquieu περιγράφει τους Πέρσες για να μπορέσει να δώσει μια εικόνα της διαφωτισμένης Γαλλίας μέσα από την αντίθεσή της με το βασίλειο του Ισπαχάν. Η Λίζυ Τσιριμώκου κάνει λόγο για ένα «δίπτυχο “εθνογραφικό αφήγημα” της σχέσης “εμείς και οι άλλοι”, “εμείς ως άλλοι”, που “ταξιδεύει” άνετα τον γάλλο αναγνώστη στη λαγγωμένη Ανατολή, αλλά και στον πατρογονικό, άγνωστο κήπο του σπιτιού του».²⁰ Ο Montesquieu, με άλλα λόγια, μέσα από την αναπαράσταση του διαφορετικού καταφέρνει να τονίσει τις πτυχές εκείνες των Ευρωπαίων που επιθυμεί να παρουσιάσει. Ό,τι εντυπωσιάζει τους Πέρσες είναι ό,τι γίνεται άμεσα αντιληπτό σε αυτούς λόγω της πρωτοτυπίας του και της μοναδικότητάς του. Το άγνωστο και το παράξενο είναι αυτό που έλκει και, κατά συνέπεια, αυτό που περιγράφεται από τους δύο παρατηρητές. Μέσα από τη διαφορετικότητα αναδεικνύεται και το *εγώ* και το *άλλο* και μάλιστα η αντιπαραβολή και η αντίθεσή τους είναι και αυτή που επικυρώνει τη γνησιότητά τους.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι οι πρωταγωνιστές των κειμένων που παρουσι-

18. *Το ίδιο*, σ. 81-83.

19. *Το ίδιο*, σ. 92-93.

20. Λίζυ ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΥ, «Οι πύλες της Ανατολής», *Το Βήμα*, Δεκέμβριος 1998, σ. 36.

άστηκαν αλληλεπιδρούν, είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο, και μορφώνουν ένα σύνθετο πλέγμα σχέσεων, μέσα από το οποίο διαμορφώνεται ο χαρακτήρας και η εξελικτική πορεία του καθενός. Οι δύο ήρωες του Montesquieu καθώς και ο Κοραής, όπως μας παρουσιάζεται μέσα από τις επιστολές του Σταμάτη Πέτρου, αποτελούν νεωτερικά υποκείμενα από τη στιγμή που έρχονται σε ρήξη με το παραδοσιακά κατασκευασμένο παρελθόν τους και τολμούν ένα άνοιγμα προς έναν πολιτισμό διαφορετικό και ανοίκειο για εκείνους. Η αντιπαράβολή με το *έτερο* υποκείμενο, όπως τη συναντούμε στα αποσπάσματα, ξεδιπλώνει μπροστά στα μάτια του αναγνώστη έναν διάλογο που πραγματοποιείται ανάμεσα στην *παράδοση* και την *ανανέωση*, δύο έννοιες που μπορεί να μοιάζουν αντιθετικές αλλά διαπιστώνουμε ότι τελικά δεν είναι ολότελα ασυμβίβαστες μεταξύ τους. Η *ετερότητα* μπορεί να αποτελεί απειλή για τον Σταμάτη Πέτρου, που δεν θέλει να αφαιρέσει τις παρωπίδες και να αντικρίσει νέους ορίζοντες, για τον Κοραή όμως και τους ταξιδιώτες των *Περσικών Επιστολών* είναι ένα πολυπόδητο ταξίδι. Το ότι *απομακρύνονται* ή *διαφοροποιούνται* από το παλιό καθεστώς δεν συνεπάγεται άρνηση ή μη αναγνώριση της αξίας της παράδοσης. Αντιθέτως, η παράδοση είναι αυτή που παρέχει τα εφόδια για την εξέλιξη, προκειμένου να επέλθει η ανανέωση και να επιστρέψουν στη χώρα τους έχοντας πραγματοποιήσει τη μετάβαση στη νεωτερική εποχή.

Αξίζει ακόμη να προσδέσουμε και λίγα λόγια για το δίπολο Δύσης – Ανατολής, που αποτελεί κοινό παρονομαστή των δύο κειμένων. Οι δύο αυτοί όροι, πέρα από κατασκευές που ορίζουν γεωγραφικές συντεταγμένες, σχετίζονται και με τους οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες ανάπτυξης ενός κράτους. Η Δύση λοιπόν ως έννοια, πέρα από γεωγραφική τοποθεσία, σηματοδοτεί τη βιομηχανική ανάπτυξη, την άνθηση του πολιτισμού, την αστικοποίηση και, γενικότερα, όλα αυτά που οδηγούν σε μια νεωτερική και σύγχρονη κοινωνία. Επιπλέον, η ληξιαρχική πράξη γέννησης του Διαφωτισμού ως πνευματικού κινήματος ορίζει ως τόπο δημιουργίας και ανάπτυξης την Ευρώπη, επομένως οι δύο ευρωπαϊκές πρωτεύουσες των κειμένων μας αποτελούν κοιτίδες του Διαφωτισμού. Από την άλλη έχουμε τη σκοτεινή, γεμάτη πάθη και ίντριγκες Περσία, με τις αναφορές του Montesquieu στα ήδη της να μας θυμίζουν ό,τι ο Said ονόμασε οριενταλισμό, και έναν υπόδουλο ελληνισμό να προσπαθεί να αποτελέσει ισότιμο μέλος της Δύσης, στην οποία εξάλλου ανήκει και γεωγραφικά.

Με μια έννοια ο Οριενταλισμός ήταν μια βιβλιοθήκη ή αρχείο πληροφοριών κοινής, και απ' ορισμένες απόψεις ομόψυχης, χρήσεως. Εκείνο που συγκροτούσε αυτό το αρχείο ήταν μια οικογένεια ιδεών κι ένα ενοποιητικό σύνολο αξιών οι οποίες είχαν με διάφορους τρόπους αποδειχθεί αποτελεσματικές. Αυτές οι ιδέες εξηγούσαν τη συμπεριφορά των Ανατολιτών· παρείχαν στους Ανατολίτες μια

νοστροπία, μια γενεαλογία, μιαν ατμόσφαιρα· το σημαντικότερο· επέτρεπαν στους Ευρωπαίους να ασχολούνται ή και να βλέπουν τους Ανατολίτες ως ένα φαινόμενο με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.²¹

Υπάρχει γόνιμη ανταλλαγή μεταξύ τους, καθώς ο ένας πόλος κρίνεται απαραίτητος προκειμένου να προσδιοριστεί η ύπαρξη του άλλου, με την έννοια της ετερότητας να συμβάλλει –πέρα από φορέας διαπολιτισμικών διαμεσολαβήσεων– και ως καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της ταυτότητας.

21. Edward W. SAID, *Οριενταλισμός*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 58.

Οι Νεοέλληνες στον καθρέφτη του ξένου:
Συμβολή στη μελέτη των ελληνοβρετανικών πολιτισμικών δικτύων,
1870-1900*

Κληθέντες υπό της Διευθύνσεως της Εστίας όπως μετάσχωσι πνευματικώς της εθνικής των Ελλήνων πανηγύρεως επί τη 25η επετείω της εις τον ελληνικόν θρόνον αναρρήσεως του βασιλέως Γεωργίου, αλλοδαποί διαπρεπείς εν τη τέχνη του λόγου, φίλα τη Ελλάδι φρονούντες, και λόγιοι ειδικώς περί τα ελληνικά ασχολούμενοι, ευμενώς απεδέξαντο την πρόσκλησιν, πολλοί και ετίμησαν διά της συνεργασίας αυτών το παρόν Τεύχος.

Η διευκρίνιση αφορά στα «αυτόγραφα» ευχετήρια μηνύματα λογίων, ελληνιστών και συγγραφέων που περιλαμβάνονται στο πολυτελές *Πανηγυρικόν τεύχος* με το οποίο η *Εστία* τίμησε το 1888 την εικοσιπενταετηρίδα της βασιλείας του Γεωργίου του Α΄. Τη φροντίδα της συγκέντρωσης και της μετάφρασής τους είχε αναλάβει από τη Λειψία ο Δροσίνης με τη συνδρομή του Βικέλα και του August Boltz.¹ Πρόκειται για μια καθ' όλα εντυπωσιακή συγκομιδή: φιλοξενούνται χαιρετισμοί τριάντα οχτώ ανθρώπων των γραμμάτων που γράφουν από διάφορες πόλεις της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Δανίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Ολλανδίας, της Ουγγαρίας, της Ρωσίας και της Σουηδίας, άλλοτε διαπιστώνοντας την πρόοδο της Ελλά-

* Ευχαριστώ τον Λάμπρο Βαρελά για τις γόνιμες υποδείξεις του, την Καίτη Διαμαντάκου, που διάβασε προσεκτικά το κείμενο, και τον Κωνσταντίνο Τατασόπουλο, που διευκόλυνε την έρευνά μου στο Μουσείο Γ. Δροσίνης.

1. Για το παράδειγμα βλ. *Εστία. Πανηγυρικόν τεύχος επί τη εικοσιπενταετηρίδι της Βασιλείας Γεωργίου, 1863-1888*, Τύποις Γ. Δρουγουλίνου εν Λειψία [1888], σ. 33. Για τον τόμο βλ. Μάγδα ΜΑΛΑΚΤΑΡΗ-ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ, *Ο Γεώργιος Δροσίνης πέραν της λογοτεχνίας*, ΣΔΩΒ, Αθήναι 2006, σ. 64-66.

δάς και στέλνοντας ευχές, είτε για εσωτερική ανάπτυξη και σταθερότητα είτε για επέκταση των συνόρων της, άλλοτε εξυμνώντας το αρχαίο παρελθόν της, άλλοτε τονίζοντας τους δεσμούς φιλίας που την ενώνουν με τη χώρα τους και άλλοτε εξαίροντας την αξία και τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας. Κάποιοι ανάμεσά τους ήταν από καιρό ή έγιναν πρόσφατα γνωστοί στη νεοελληνική φιλολογική και ιστορική έρευνα, όπως ο Μαρκήσιος de Queux de Saint-Hilaire, ο Émile Legrand, ο Ernest Renan, ο Karl Krumbacher, ο Καταλανός Antoni Rubió i Lluch και οι Αγγλίδες E. M. Edmonds, Emily Pfeiffer και Florence McPherson· άλλοι παραμένουν λησμονημένοι ή άγνωστοι, όπως ο εκκεντρικός κλασικιστής Σκώτος εθνιστής John Stuart Blackie, ο Σαλεντίνος ποιητής και λαογράφος Vito Domenico Palumbo, ο ιερωμένος κλασικιστής Launcelot D. Dowdall και ο Σουηδός ποιητής N. Fredr. Sander.

Η συγκεκριμένη συλλογή «αυτογράφων», και αυτή είναι η ουσιαστικότερη σημασία της, φωτογραφίζει ένα πάνθεον φιλελλήνων που συνέβαλαν στην προβολή της γλώσσας, της λογοτεχνίας και του πολιτισμού των νεότερων Ελλήνων στον ευρωπαϊκό κόσμο του ύστερου 19ου αιώνα και συμμετείχαν στη διαμόρφωση των ιδεολογικών στάσεων της ξένης κοινής γνώμης απέναντι στην Ελλάδα. Τα μέλη του, τα οποία σαφώς δεν περιορίζονται στα ονόματα του *Παναγυρικού τεύχους*, συντηρούσαν δεσμούς με την ελληνική διάνοηση και ως έναν βαθμό (ανα)γνωρίζονταν μεταξύ τους συγκροτώντας έναν χώρο πολιτισμικής επικοινωνίας και ανταλλαγής κειμένων, γνώσεων και πνευματικών ερεθισμάτων, ο οποίος χρειάζεται να ερευνηθεί συστηματικά· αφενός, προκειμένου να χαρτογραφηθεί η διείσδυση του νεοελληνικού πολιτισμού στις ευρωπαϊκές χώρες, αφετέρου, και κυρίως, για να κατανοήσουμε καλύτερα τις ιδιαιτερότητες και την εμβέλεια των «πολιτισμικών μεταφορών» που επιτελούνται. Γιατί, όπως παρατηρεί ο Michel Espagne, η «δυναμική των ανασηματοδοτήσεων» (*dynamique de resémantification*) που αναπτύσσεται στην ιστορική διάρκεια της πολύπλευρης επικοινωνίας μεταξύ λαών και πολιτισμών οδηγεί σε αναθεωρήσεις του παραδείγματος των αυτόνομων εθνικών πολιτισμών και σχετικοποιεί τη σημασία του κέντρου, επιτρέποντάς μας να αντιληφθούμε με μεγαλύτερη διαύγεια την πολυπλοκότητα των σχέσεων που συνδέουν την ευρωπαϊκή ιστορία.²

Τα ζητήματα που αναφέρονται μέσα από μια τέτοια έρευνα είναι πολλά: 1) Ποιοι είναι οι παράγοντες, πρόσωπα και ομάδες, έντυπα και εκδοτικοί οίκοι,

2. Για την έννοια της «πολιτισμικής μεταφοράς» βλ. πρόσφατα Michel ESPAGNE, «La notion de transfert culturel», *Revue Sciences/Lettres* 1 (2013), Ημερομηνία πρόσβασης [9.9.2015] από <http://rsl.revues.org/219>

που λαμβάνουν μέρος στη διαδικασία της μεταφοράς; 2) Ποια είναι τα κίνητρα που κάθε φορά τους ωθούν; 3) Ποιος είναι ο κανόνας νεοελληνικής λογοτεχνίας που συνδιαμορφώνεται μέσα από τις μεταφράσεις και τις κριτικές τους; 4) Ποιο είναι το κοινό τον ορίζοντα του οποίου επιχειρούν να διευρύνουν ή να μεταπλάσουν; 5) Ποιες είναι οι «διαλογικές κοινότητες» (*discursive communities*) που δημιουργούνται πανευρωπαϊκά, αφενός μέσα από την κυκλοφορία και τη συζήτηση κειμένων ελληνικής παραγωγής ή που αφορούν την Ελλάδα και αφετέρου μέσω της ιδιωτικής επικοινωνίας των εμπλεκόμενων μελών; 6) Ποιος είναι ο εξέχων ρόλος συγκεκριμένων πολιτισμικών διαμεσολαβητών, με εμφανέστερο το παράδειγμα του Βικέλα, ο οποίος προωθεί ελληνικές θέσεις στο εξωτερικό και εννοχοποιεί επαφές λογίων, διαδικασίες μετάφρασης και προβολής ελληνικών έργων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο;³ Και ακόμα 7) ποιες είναι οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις αντιλήψεων μεταξύ Ελλήνων συγγραφέων, λογίων της διασποράς και Ευρωπαίων λογίων που ανακύπτουν στο πλαίσιο της «σημασιακής μεταμόρφωσης» που συνεπάγεται η πολιτισμική μεταφορά;

Στη διερεύνηση του σύνθετου αυτού τοπίου επιχειρώ να συμβάλω με τις παρατηρήσεις που διατυπώνω στη συνέχεια σχετικά με την προβολή της νεότερης Ελλάδας στη βρετανική αυτοκρατορία την περίοδο 1870-1900, τμήμα ευρύτερης μελέτης μου για τα ελληνοβρετανικά δίκτυα του ύστερου 19ου αιώνα. Στη διάρκεια της περιόδου αυτής, ιδίως από το 1880 και εξής, η έκδοση στη Μεγάλη Βρετανία ανθολογήσεων και μεταφράσεων νεοελληνικής λογοτεχνίας, γραμματικών και εγχειριδίων για την εκμάθηση της νεοελληνικής γλώσσας και προφοράς, συλλογών δημοτικών τραγουδιών και βιβλίων με αναφορές στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, καθώς και η δημοσίευση πληθώρας κριτικών σημειωμάτων για ελληνικά ή ελληνόθεμα βιβλία και άρθρων για έθιμα και δοξασίες του λαού των ελληνικών επαρχιών φανερώνουν μια προσπάθεια ενημέρωσης του μέσου Βρετανού αναγνώστη γύρω από τη σύγχρονη του Ελλάδα. Ο

3. Για το βεληνεκές της δράσης του Βικέλα ενδεικτικό είναι το σχόλιο της Edmonds: «In France, Italy, and Germany he [Mr. Bikelas] is held in the greatest estimation for his varied literary gifts». Βλ. *Greek Lays, Idylls, Legends, &c. A Selection from Recent and Contemporary Poets*. Translated by E. M. Edmonds. With Introduction and Notes. Revised and Enlarged Edition, Trübner & Co., Λονδίνο 1886, σημ. στη σ. 133. Για τον ρόλο του ως πολιτισμικού διαμεσολαβητή στη Γαλλία βλ. Δέσποινα ΠΡΟΒΑΤΑ, «Η συμβολή του Δημητρίου Βικέλα στις διαπολιτισμικές σχέσεις Ελλάδας – Γαλλίας», *Η Μελέτη* 5, περίοδος Β' (2010), σ. 429-460.

απέραντος θαυμασμός του κλασικού πολιτισμικού ιδεώδους στη βικτωριανή κοινωνία δεν συνεπαγόταν εξοκείωση με τους νέους κατοίκους της αρχαίας χώρας ούτε υπαγόρευε αναγκαστικά μια ευμενή προς αυτούς στάση. Συχνά η αρχαιολατρία λειτουργούσε υποτιμητικά ή και απορριπτικά απέναντι στον νεότερο ελληνισμό, που εμφανιζόταν ως εκφυλισμένο κακέκτυπο του αρχαίου, τμήμα περισσότερο της οπισθοδρομικής βαλκανικής Ανατολής παρά της νεωτερικής Δύσης. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ανάμεσα σε άλλα,⁴ προσφέρει η άγνωστη κριτική για την ανθολογία ελληνικής ποίησης και τη βιογραφία του Ρήγα που είχε ετοιμάσει η Elizabeth Mayhew Edmonds (βαπτ. 1821-1907), κύρια εκπρόσωπος της προβολής των νεοελληνικών γραμμάτων στην Αγγλία των δεκαετιών 1880 και 1890. Το αξιοπρόσεκτο είναι ότι, παρ' όλη την επικριτική διάθεση του συντάκτη της, η κριτική δημοσιεύεται στο γυναικείο περιοδικό *The Woman's World* με το οποίο συνεργαζόταν η συγγραφέας. Παραθέτω ένα απόσπασμα:

The modern Greeks have neither deserved nor obtained poetical renown. They have made no attempt to carry on the splendid tradition of their forefathers, and it is with a feeling of regret that we read the lame lyrics and tame tragedy of the descendents of Homer and Sophocles. The best-known poet of modern Greece is Aristotle Valaōritēs, and several of his pieces find a place in Mrs. Edmonds' volume; but in her versions they are not impressive, and they no doubt owe much of their popularity to the spirit of political freedom with which they are informed. Far more Greek, and therefore far nearer to literature, are the folk-songs of George Drosinēs. It is pleasant to read that though the inheritors of the speech of Aeschylus have lost the feeling for art and beauty, which was once their own, they have not forgotten their old mythology, and that a belief in Nereids still lurks among the peasantry.⁵

4. Για ένα άλλο παράδειγμα τεκμηρίωσης βλ. Γεωργία ΓΚΟΤΣΗ, «Αναγινώσκονται, κρίνονται και εκτιμώνται, –να το είπωμεν;– περισσότερο ή εν Ελλάδι: Νέα στοιχεία για την πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού στην Αγγλία, 1883-1896», *Πόρφυρα* 150 (2014), σ. 327-342: 333. Πρβλ. Λάμπρος ΒΑΡΕΛΑΣ, *Μετά θάρρους ανησυχία εμπνέοντος. Η κριτική πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού (1873-1896)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 86.

5. Βλ. τη στήλη «Reviews and Notices», *The Woman's World* 3 (1890), σ. 386-388: 387. Η κριτική δημοσιεύθηκε όταν ο φιλικός προς τη συγγραφέα Oscar Wilde είχε πλέον αποχωρήσει από τη διεύθυνση του περιοδικού. Τις αρνητικές αποτιμήσεις της ελληνικής μούσας πρέπει, πάντως, να ενίσχυσε το γεγονός ότι οι άχαρες μεταφράσεις της Edmonds αδικούσαν την ποιητικότητα των κειμένων που προσπαδούσε να αναδείξει.

Τα ποικίλα φιλελληνικά δημοσιεύματα και εκδόσεις, καλλιεργώντας τη γνώση για τη φυλετική ιδιοσυγκρασία, τις αρετές (εξυπνάδα, εργατικότητα, αγάπη για την εκπαίδευση και την ελευθερία), τον βίο και τα επιτεύγματα των Νεοελλήνων, επεδίωκαν να άρουν απαξιοτικές αντιλήψεις και να εγείρουν τη συμπάθεια απέναντί τους, ειδικότερα των καλλιεργημένων φιλελεύθερων ομάδων στις οποίες κατεξοχήν απευθύνονταν.⁶ Στα ίδια συμφραζόμενα υπερασπιζόνταν (μέσα από διάφορους δρόμους και αξιοπρόσεκτες διασταυρώσεις με την ελληνική διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα, που δεν μπορούν να αναλυθούν εδώ) την αξία της ομιλούμενης γλώσσας και της λογοτεχνικής γραφής που διατηρούσε ζωντανό τον γλωσσικό πλούτο της δημοτικής και των ιδιωματικών μορφών της.

Η ιστορική συγκυρία έπαιξε αναμφισβήτητα καθοριστικό ρόλο στην εκδίπλωση αυτής της τάσης. Τα χρόνια αυτά αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην ευρωπαϊκή επικαιρότητα λόγω μια σειράς γεγονότων: της «σφαγής» στο Δήλεσι (1870) και του αρνητικού αντίκτυπου που είχε για το γόητρο της χώρας, της έξαρσης του Ανατολικού Ζητήματος και, στη συνέχεια, του τραυματικού Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Στη διάρκεια της ανατολικής κρίσης συστάθηκε στο Λονδίνο σειρά συλλόγων και επιτροπών με εθνικοπολιτικούς και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Σημαντικότερη ανάμεσά τους όσον αφορά στη σπουδή της νέας Ελλάδας (New Hellas) ήταν η Society for the Promotion of Hellenic Studies, που ιδρύθηκε το 1879 με τη συμβολή του Ιωάννη Γενναδίου.⁷ Η Εταιρεία απευθυνόταν σε ελληνιστές (φιλέλληνες και μη), είχε κυρίως αρχαιογνωστικό και γλωσσολογικό προσανατολισμό (στον οποίο εντασσόταν η μελέτη του Βυζαντίου καθώς και των διαλέκτων και των παραδόσεων των Ελλήνων χωρικών) και διατηρούσε επαφές με την Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France.⁸ Ανά-

6. Έτσι η Edmonds δήλωνε προλογικά ότι έγραψε τη βιογραφία του Ρήγα για όλους τους λάτρεις της ελευθερίας που αγνοούσαν τη δράση του: «This little book has been written for those lovers of freedom who know nothing of Rhigas». Βλ. EDMONDS, «Preface» στο *Rhigas Pheraios: The Protomartyr of Greek Independence. A Biographical Sketch*, Longmans, Green, and Co., Λονδίνο – Ν. Υόρκη 1890, σ. xi-xii.

7. Βλ. σχετικά Μαριάννα Δ. ΧΡΗΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1871-1918)*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, 2012, σ. 191-206.

8. Βλ. C. T. NEWTON, «Hellenic Studies. An Introductory Address», *The Journal of Hellenic Studies* 1 (1880), σ. 1-6. Πρβλ. «Rules of the Society for the Pro-

μεσα στα πολυάριθμα μέλη της συναντάμε Έλληνες λογίους (Δ. Βικέλα, Ιω. Γεννάδιο, Στ. Κουμανούδη, Σπ. Λάμπρο κ.ά.) και επιφανή μέλη της ομογένειας, Ευρωπαίους κλασικιστές, καθώς επίσης συγγραφείς που ασχολήθηκαν με τη νεότερη Ελλάδα: τον γεωγράφο, κλασικιστή και ιερωμένο (από το 1852) Henry Fanshawe Tozer (1829-1916), τον σοσιαλίζοντα θεολόγο Edmund Martin Geldart (1844-1885), τον Oscar Wilde (1854-1900) και την E. M. Edmonds· οι τρεις πρώτοι ανήκαν στα ιδρυτικά μέλη της Εταιρείας, ενώ ο Tozer διετέλεσε αντιπρόεδρος της για αρκετά χρόνια.⁹ Ο ίδιος ο Γεννάδιος, τόσο με την παρουσία του (πολυσχολιασμένη στον βρετανικό Τύπο ήταν η επίσημη εμφάνισή του με το «εθνικό» ένδυμα) όσο και με τη δράση του από τη θέση του ως επιτετραμμένου της πρεσβείας του Λονδίνου, εργαζόταν ως πολιτισμικός διαμεσολαβητής προωθώντας την ευνοϊκή πρόσληψη της Ελλάδας στον αγγλοσαξωνικό χώρο. Στη διαμόρφωση φιλικού κλίματος πιθανόν συνέβαλε και ο Χαρίλαος Τρικούπης, που ενεργούσε μέσω διπλωματικών επαφών ώστε να κερδίσει η χώρα τη βρετανική υποστήριξη.

Στο πλαίσιο υποδοχής που διαμορφώνει η κοινωνικοϊστορική πραγματικότητα, σε συνάρτηση με ανάλογες διαδικασίες πρόσληψης σε άλλες χώρες (ιδίως τη Γαλλία και τη Γερμανία), η πολιτισμική μεταφορά της νεότερης Ελλάδας στη βρετανική αυτοκρατορία ανταποκρίνεται σε ιδεολογικές ζητήσεις της ίδιας της βικτωριανής κοινωνίας και προσδιορίζεται από αυτές. Οι αναζητήσεις αυτές σε μεγάλο βαθμό μορφοποιούν το πολιτισμικό προϊόν κατά το πέρασμά του στο περιβάλλον άφιξης. Κύριο μέλημά μου εδώ είναι να αναδείξω βασικές συνιστώσες του συγκεκριμένου θέματος και όχι να προβώ σε μια εξαντλητική παρουσίασή του. Θα επικεντρωθώ στο έργο δύο προσώπων που υπογράφουν στο *Πανηγυρικόν τεύχος της Εστίας*: του βιβλιοθηκονόμου, εταίρου και διδάσκοντος (tutor) στο Exeter College της Οξφόρδης H. F. Tozer και της συγγραφέως, κριτικού και μεταφράστριας νεοελληνικής λογοτεχνίας E. M. Edmonds.

Η Semele Assinder έχει δείξει πώς η μελέτη της νεότερης Ελλάδας έδινε στην Edmonds και σε άλλες φιλελληνίδες γράφουσες της βικτωριανής Αγγλίας, όπως

motion of Hellenic Studies», στο *ίδιο*, σ. ix-xiv: ix, όπου αναφέρεται ότι η Εταιρεία είχε στόχο: «To advance the study of Greek language, literature, and art, and to illustrate the history of the Greek race in the ancient, Byzantine, and Neo-Hellenic periods».

9. Με βάση τον κατάλογο μελών στον πρώτο τόμο του περιοδικού της Εταιρείας· τα στοιχεία του τροποποιούνται, εν μέρει, τα επόμενα χρόνια. Βλ. «List of Members», *The Journal of Hellenic Studies* 1 (1880), σ. xvii-xxvi. Για την Edmonds βλ. τον κατάλογο του επόμενου τόμου, 2 (1881), σ. xxiv. Για την Εταιρεία βλ. επίσης τα στοιχεία που συγκεντρώνει ο ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 77, σημ. 139.

η Florence McPherson και η Emily Pfeiffer που επίσης συναντήσαμε παραπάνω, την ευκαιρία να χειραφετηθούν πνευματικά και να καταξιωθούν συγγραφικά απέναντι στις διττές προκαταλήψεις ενός συστήματος που, αφενός, έβλεπε συχνά με περιφρόνηση τη γλώσσα και τα έργα των μακρινών απογόνων της αρχαίας Ελλάδας και, αφετέρου, αμφισβητούσε την αξία της εκπαίδευσης των γυναικών και παρεμπόδιζε την πρόσβασή τους σε έναν ανώτατο κύκλο κλασικών σπουδών.¹⁰

Οι ήπιες φεμινιστικές αναζητήσεις της Edmonds ρυθμίζουν την προβολή της Ελλάδας σε όλα τα επίπεδα του έργου της. Έτσι, μεταφράζει συστηματικά ελληνικά διηγήματα στα οποία περιγράφονται η δράση ή και ο ψυχισμός γυναικείων χαρακτήρων: τη «Χρυσούλα» (1883), την «Αμαρυλλίδα» (1885), και το «Βοτάνι της Αγάπης» (1888) του Δροσίνη, τον «Χρυσάνδο» (1885) του Καρκαβίτσα και τη «Μητριιά» (1890) του Ξενοπούλου. Χαρακτηριστική είναι, εξάλλου, η έλξη της προς το θέμα της μεταμφιεσμένης «ανδρειωμένης λυγερής»: διαμέσου της εικόνας της, όπως έχει δείξει η Assinder, η Edmonds σκιαγραφεί τη γυναίκα μεταφράστρια που αγωνίζεται να κατακτήσει μια δική της θέση στο εκδοτικό και δημοσιογραφικό πεδίο.¹¹ Ως κριτικός πάλι, η Edmonds επιχειρεί να φιλοτεχνήσει έναν συλλογικό (αν και, εν τέλει, κατά πολύ ελλιπή) πίνακα των σύγχρονων Ελληνίδων ποιητριών για το περιοδικό *The Woman's World*, με εκδότη (1887-1889) τον εξεζητημένο Oscar Wilde.¹² Ακόμα, σε επόμενο τόμο του ίδιου περιοδικού προσφέρει ένα άγνωστο έως τώρα ιστορικό πορτρέτο της Μπουμπουλίνας.¹³ Το κείμενο αυτό, μαζί με ένα

10. Βλ. Semele ASSINDER, *Greece in British Women's Writing, 1866-1915*, Διδακτορική Διατριβή, University of Cambridge, 2012· ASSINDER, «“To Say the Same Thing in Different Words”: Politics and Poetics in Late Victorian Translation from Modern Greek», *Journal of International Women's Studies* 13/6 (2012), σ. 72-84.

11. Βλ. ASSINDER, *Greece*, σ. 100, 111-138, όπου αναλύεται και το δημοσιευμένο στην *Εστία* διήγημά της «Η κόρη του ζωγράφου»/«The Painter's Daughter» (1892), στο οποίο η απόκρυψη της γυναικειάς καλλιτεχνικής ταυτότητας αποτελεί κεντρικό θέμα.

12. Βλ. EDMONDS, «Modern Greek Poets», *The Woman's World* 1 (1888), σ. 315-322· ASSINDER, *Greece*, σ. 79-80.

13. Βλ. EDMONDS, «The Heroine of Spetzai», *The Woman's World* 3 (1890), σ. 609-612. Πρβλ. EDMONDS, «Greek Women; Their Love of Freedom», *Women's Penny Paper* 32 (1.6.1889), σ. 7. Η κατασκευή του πορτρέτου αυτού δεν μπορεί να σχολιαστεί εδώ· επισημαίνω μόνο ότι οδηγεί σε αναθεώρηση της άποψης της ASSINDER, *Greece*, σ. 112, για «παράλειψη» της διάσημης ηρωίδας από τις βρετανικές φεμινιστικές οικειοποιήσεις του θέματος της Ελληνίδας επαναστάτριας. Η μετάφραση του πρώτου κειμένου στο περιοδικό *Εβδομάς*, με το οποίο, όπως δείχνω σε χωριστή εργασία μου, η Edmonds διατηρούσε σχέσεις, υποδεικνύει τη διπλή κατεύθυνση

ακόμα αθησαύριστο φεμινιστικού χαρακτήρα άρθρο της για τις γυναίκες του απελευθερωτικού αγώνα,¹⁴ συμπληρώνουν τον διάλογο που οργανώνεται ανάμεσα στα πρωτότυπα και τα μεταφρασμένα κείμενά της με δέμα την Ελληνίδα αγωνίστρια και διευρύνει την εικόνα της ιστοριογράφου Edmonds, που είχε συνθέσει τη βιογραφία του Ρήγα και μεταφράσει σελίδες από τα «Απομνημονεύματα» του Κολοκοτρώνη.

Ένα παράλληλο και ισχυρό, αλλά μη επαρκώς διερευνημένο, ιδεολογικό πεδίο, το οποίο προσδιόρισε τη μεταφορά του νεοελληνικού πολιτισμού στη Μεγάλη Βρετανία, συνδέεται με την τεράστια ανάπτυξη της συγκριτικής γλωσσολογίας, της μυθολογίας και στη συνέχεια της εξελικτικής εθνολογίας στην Ευρώπη του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Συζητήσεις και αντιπαραθέσεις συνεισέφεραν σε έναν διάλογο ο οποίος απλώθηκε από την επιστημονική στην κοινωνική σφαίρα, υπερέβη τα εθνικά σύνορα και συσχέτισε γνωστικές περιοχές. Στο πλαίσιο αυτό μελετήθηκαν με επιμονή που άγγιζε την επιστημονική εμμονή, οι αρχαίοι ινδοί, ελληνικοί και σημιτικοί μύθοι και στη συνέχεια θρύλοι, δεισιδαιμονικές αντιλήψεις και μαγικές πρακτικές που είχαν συγκεντρωθεί τα προηγούμενα χρόνια από περιηγητές, ιεραποστόλους, αρχαιοδίφες και τους πρώτους συλλογείς λαογραφικού υλικού. Με την ίδρυση της Λαογραφικής Εταιρείας (The Folk-Lore Society) το 1878 στο Λονδίνο και την επικράτηση της ανθρωπολογικής προσέγγισης έναντι της φιλολογικής σπουδής των αρχαίων μύθων, η λαογραφία συγκροτήθηκε ως επιστήμη με στόχο την κατασκευή μιας κοσμοθεωρίας για την προϊστορία της ανθρωπότητας. Η δράση της Εταιρείας, που το 1891 διοργάνωσε το «Διεθνές Λαογραφικό Συνέδριο», προκάλεσε έντονο ενδουσιασμό στη βικτωριανή κοινωνία και δημόσιες συζητήσεις για ζητήματα σχετικά με την εξέλιξη του ανθρωπίνου πολιτισμού, ανατροφοδότησε το ενδιαφέρον για την παρατήρηση και την περιγραφή του βίου παραδοσιακών τοπικών κοινοτήτων, όπως και τη συγκέντρωση προϊόντων λόγου υπαίθριων πληθυσμών από λογίους, συλλογείς και μέλη της αποικιοκρατικής διοίκησης που ανακοίνωναν τα ευρήματά τους στις συναντήσεις, τις διαλέξεις και τις εκδόσεις της, όπως και στον Τύπο.¹⁵

της πολιτισμικής μεταφοράς. Βλ. EDMONDS, «Η ηρωίς των Σπετσών», *Εβδομάς* 7/35 (1890), σ. 3-5 (Εκ του Αγγλικού, υπό Α. Αμπάτη).

14. Βλ. EDMONDS, «Greek Women», *ό.π.* Επίσης την εκτενή σημείωσή της για τη Μαντώ Μαυρογένους στο EDMONDS, *Rhigas*, σ. 111-112, όπου παρουσιάζονται και άλλα ιστορικά πρόσωπα.

15. Βλ. Richard M. DORSON, *The British Folklorists: A History*, Routledge, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 1999 [1968], ιδ. σ. 202-205, 266.

Η ανθρωπολογική δομή της λαογραφικής επιστήμης στη Μεγάλη Βρετανία καθορίστηκε από το έργο του Edward Burnett Tylor (1832-1917) και ιδίως από το δίτομο βιβλίο του *Primitive Culture* (1871),¹⁶ στο οποίο βρήκε την ολοκληρωμένη της διατύπωση η θεωρία του περί «επιβιωμάτων». Όπως έχει σχολιάσει η Margaret Hodgen, ο Tylor, στη θέση του αρνητικά φορτισμένου όρου «*superstition*», πρότεινε τον καταλληλότερο όρο «*survival*», προκειμένου να περιγράψει τελετουργίες και δοξασίες που ήταν επίμονα παρούσες στις υπό παρατήρηση κοινωνίες, αλλά παρέμεναν δυσερμήνευτες, παράδοξες ή παράλογες σε σχέση με τον σύγχρονο τρόπο ζωής τους. Ο Οξφορδιανός ανθρωπολόγος ερμήνευε τα υλικά αυτά μέσω μιας διττής γεωλογικής και αρχαιολογικής οπτικής ως απολιθώματα ενός προηγούμενου σταδίου στην πορεία εξέλιξης των κοινωνιών αυτών. Το δόγμα των «εγκαταλειμμάτων» ή «περιλειμμάτων», όπως απέδωσε στα Ελληνικά τον όρο «*survivals*» ο Νικόλαος Πολίτης, σηματοδοτεί την προσπάθεια του Tylor να διασώσει την ιδέα της ανθρωπίνης προόδου από επιδέσεις υποστηρικτών της άποψης ότι οι πρωτόγονες κοινωνίες δεν αντιπροσώπευαν μια προγενέστερη κατάσταση του ανθρώπινου είδους αλλά, αντίθετα, ήταν αποτελέσματα μιας αντίστροφης πορείας παρακμής. Η ιδέα της εξέλιξης προϋπέθετε μια πρωτογενή κατάσταση ψυχικής και διανοητικής ομοιότητας, βάσει της οποίας όλοι οι ανθρωπίνοι πληθυσμοί διέδταν την ικανότητα της αυτοβελτίωσης. Την ύπαρξή της αποκάλυπτε η συνάφεια μύθων, λατρευτικών πράξεων και ανιμιστικών αντιλήψεων διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων. Οι αναλογίες αναδεικνύονταν μέσω της συγκριτικής μεθόδου, στην οποία ο ίδιος ο Tylor είχε δώσει ιδιαίτερο βάρος. Μολονότι τις επόμενες δύο δεκαετίες θα διατυπωθούν διαφορετικές και συγκρουόμενες απόψεις γύρω από τα φλέγοντα ζητήματα της εθνολογικής ομοιότητας και της διάδοσης πολιτισμικών χαρακτηριστικών, οι θέσεις του παρέμειναν κεντρικό σημείο αναφοράς.¹⁷

16. Edward B. TYLOR, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art, and Custom*, 2 τόμοι, John Murray, Λονδίνο 1871.

17. Για τα θέματα αυτά, όπως και για το ζήτημα της σχέσης του Tylor με τις δαρβινικές εξελικτικές απόψεις βλ. Margaret T. HODGEN, «The Doctrine of Survivals: The History of an Idea», *American Anthropologist* (New Series) 33/3 (1931), σ. 307-324· DORSON, ιδ. σ. 187-197. Η θεωρία των «επιβιωμάτων» κέντρισε το ενδιαφέρον του Ν. Γ. Πολίτη, ο οποίος όμως έδωσε στην έννοια διαφορετική σημασία, καθώς κύριος στόχος της δικής του συγκριτικής μελέτης αρχαίων και νεότερων εθίμων ήταν η απόδειξη της αρχαιοελληνικής καταγωγής του έθνους. Για τη σχέση του Πολίτη με τον Tylor και τη θεωρία του βλ. Άλκη ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ, *Η θεωρία της ελληνι-*

Η κριτική έχει επισημάνει τις εθνογραφικές συνιστώσες της βρετανικής φιλελληνικής γραφής του ύστερου 19ου αιώνα χωρίς όμως να εξετάσει αναλυτικά τις συναρτήσεις τους με τις συζητήσεις αυτές. Η Assinder έχει ερμηνεύσει την προσήλωση της Edmonds στην έκθεση εθίμων και δοξασιών του ελληνικού λαού ως αντίδραση στη συνείδηση της επικείμενης απώλειας μιας «ποιητικής» παραδοσιακής Ελλάδας.¹⁸ Από την πλευρά του, ο David Roessel έχει υποστηρίξει ότι η φιλελεύθερη πολιτική ρητορική του Gladstone απέναντι στα Βαλκάνια επέφερε από τη δεκαετία του 1870 και μετά επέκταση της σημασίας του φιλελληνισμού, ώστε να αγκαλιάσει και άλλους λαούς που διεκδικούσαν την ανεξαρτησία τους από την οθωμανική αυτοκρατορία· αυτό είχε ως αποτέλεσμα η σκόπευση της ίδιας της φιλελληνικής ρητορικής να στενέψει, ξεχωρίζοντας από το κράμα των βαλκανικών λαών τους Έλληνες χωρικούς ως τους «αληθινούς» απογόνους των αρχαίων. Η εικόνα της αγροτοποιομενικής Ελλάδας σε φιλελληνικά κείμενα του τέλους του 19ου αιώνα λειτουργούσε ως απόδειξη της επιβίωσης του αρχαιοελληνικού παγανιστικού πνεύματος στην ελληνική ύπαιθρο, στην οποία μπορούσε να δραπετεύσει το αποξενωμένο υποκείμενο του δικτωριανού άστεως. Κατ' επέκταση προσέφερε σε πολιτικό επίπεδο ένα επιχείρημα διαφορετικής μεταχείρισης της Ελλάδας στο πλαίσιο πιθανών αναμορφώσεων της Βαλκανικής.¹⁹

κής λαογραφίας: Κριτική Ανάλυση, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1978, σ. 102-110, 150-152· Michael HERZFELD, *Ours Once More: Folklore, Ideology, and the Making of Modern Greece*, Pella, N. Υόρκη 1986 [1982], σ. 102-105· πιο πρόσφατα Βασιλική ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, «Ο Νικόλαος Πολίτης και οι Βρετανοί αλληλογράφοι του: Επιστημονικές και φιλελληνικές ανταλλαγές» στον τόμο *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας*, 2 τόμοι, τ. 2, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2012, σ. 1029-1043; 1032-1034, όπου και άλλες βιβλιογραφικές αναφορές. Η διαφορετική στόχευση του Έλληνα λαογράφου ήταν ορατή στην ενήμερη ματιά του Tozer. Στην κριτική του για το δεύτερο μέρος (1874) της *Νεοελληνικής μυθολογίας* παρέδτε τις απόψεις του Πολίτη για τις βαθιές, ακλόνητες από τον χριστιανισμό, ρίζες της πολυθεΐας στο πνεύμα του ελληνικού λαού και προσέδτε: «On this legacy of paganism M. Polites dwells, not without a feeling of national pride». Βλ. H. F. TOZER, «Modern Greek Mythology. Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων, υπό Ν. Γ. Πολίτου: Vol. I. Νεοελληνική Μυθολογία: Part 2 (Athens: Wilberg.)», *The Academy* (18.9.1875), σ. 298-299; 299.

18. Βλ. ASSINDER, *Greece*, σ. 47-50.

19. Βλ. David ROESSEL, *In Byron's Shadow: Modern Greece in the English and American Imagination*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002, ιδ. σ. 8, 165-168. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι καθώς ο διευρυμένος φιλελληνισμός έγινε στοιχείο

Παρ' όλα αυτά, οι διαπιστώσεις της Edmonds και του Tozer για τη νεωτερική μεταλλαγή της ελληνικής κοινωνίας, το ενδιαφέρον τους για τα ιδιώματα, τα ήθη και τις αντιλήψεις του λαού των νησιών και των επαρχιών και η έγνοια τους για τη διάσωσή τους φωτίζονται σε μεγαλύτερο βάθος αν συναρτηθούν με τα ανθρωπολογικά αιτήματα της Αυτοκρατορίας για κατανόηση της εξελικτικής διαδικασίας και καλύτερη γνώση (και έλεγχο) «εξωτικών» ή μη πλήρως εξαστισμένων λαών. Οι επιστολές της Edmonds και του Tozer προς τον Νικόλαο Πολίτη²⁰ φανερώνουν την επιθυμία των δύο Βρετανών λογίων, οι οποίοι είχαν ταξιδεύσει στη χώρα, γνώριζαν νέα Ελληνικά και αρθρογραφούσαν από κοινού στις σελίδες του περιοδικού *The Academy* για ελληνικά θέματα, να αποκτήσουν πρωτογενή και ειδικότερη εθνογραφική γνώση. Ο Έλληνας λαογράφος, ο οποίος τους προμηθεύει με αντίτυπα εργασιών του και εκδόσεις που είχε επιμεληθεί και μεριμνά για τη γνωστοποίηση των ερευνών του στο ειδήμον βρετανικό κοινό, επιδιώκει να έχει πρόσβαση σε έναν ευρωπαϊκό επιστημονικό διάλογο.²¹ Από την άλλη, η Αγγλίδα συγγραφέας και ο Οξφορδιανός γεωγράφος μέσω της εθνογραφικής ενασχόλησης με την Ελλάδα, και μάλιστα μέσω του Τύπου ή και του ειδικού περιοδικού της *Folklore Society*, καλλιεργούν μία αυτόνομη ακαδημαϊκή ταυτότητα ως ειδικών στα περί σύγχρονης Ελλάδας θέματα, με την οποία συμμετέχουν σε διαλογικές κοινότητες του ιστορικού τους παρόντος.²²

του κυρίαρχου πολιτικού λόγου, απέβαλε σε μεγάλο βαθμό τις αρχικές, κοινωνικά ριξοσπαστικές, συνδηλώσεις του. Στη βάση αυτή εξηγεί τη νοσταλγία για τον αγώνα της ανεξαρτησίας στη φιλελληνική γραφή της δεκαετίας του 1890: επειδή ήταν πλέον ανώδυνη έβρισκε απήχηση σε ένα ευρύτερο μεσοαστικό κοινό (σ. 137).

20. Τις επιστολές της Edmonds και του Tozer, όπως επίσης του Tylor και του κλασικιστή λαογράφου John Cuthbert Lawson προς τον Ν. Γ. Πολίτη, εντόπισε στο αρχείο του, που απόκειται στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη, η Βασιλική Χρυσανθοπούλου και παρουσίασε στοιχεία τους στο άρθρο της «Ο Νικόλαος Πολίτης και οι Βρετανοί αλληλογράφοι του». Δεν είχα υπόψη μου το δημοσίευμα αυτό όταν έκανα αναφορά σε γράμματα της Edmonds προς τον Πολίτη στην εργασία μου για την πρόσληψη του Βιζυηνού στην Αγγλία. Βλ. ΓΚΟΤΣΗ, σ. 340, σημ. 14, και σ. 341, σημ. 21.

21. Βλ. και ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 1039, η οποία επισημαίνει ότι η επαφή με τους Βρετανούς επιστήμονες και λογίους έδιναν στον Πολίτη «τη δυνατότητα και την ικανοποίηση της προβολής του έργου του» εκτός των συνόρων της Ελλάδας, ενώ παράλληλα φανερώνει την αναγνώριση «της επιστημονικής αξίας του ίδιου και του έργου του».

22. Για την εκτίμηση της Edmonds ως «that competent authority in modern Greek» βλ. «Among the Books», *The National Review* 20/115 (Σεπτ. 1892), σ. 120-128: 127. Επίσης ASSINDER, *Greece*, σ. 57, 106. Η Edmonds είχε δημοσιεύσει στο

Παρόλο που ο χαρακτήρας των κειμένων τους διαφέρει και το κοινό στο οποίο απευθύνονται δεν είναι απαραίτητα ενιαίο, το σημαντικό, σε ό,τι μας αφορά εδώ, είναι ότι η εθνογραφική οπτική διαμορφώνει τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν και ερμηνεύουν τη νεοελληνική λογοτεχνία. Αυτό φαίνεται εναργέστερα στην περίπτωση του ποικίλου έργου της Edmonds.

Στον περιορισμένο χώρο που μου διατίθεται θα εστιάσω σε λίγα μόνο παραδείγματα, ξεκινώντας με το κριτικό έργο του Tozer, ακάματου ταξιδιώτη περιοχών της Ελλάδας, των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας. Οι αντιλήψεις του για τη γεωγραφία ως συνολική και εκ του σύνεγγυς μελέτη του φυσικού περιβάλλοντος, του κοινωνικού βίου, της ιστορίας και της παράδοσης ζωντανών πληθυσμών τον έδωσαν σε έκκεντρη θέση εντός των κλασικιστικών κύκλων της Οξφόρδης.²³ Επομένως, ο τρόπος που προσέγγιζε τη μετεπαναστατική Ελλάδα απομακρυνόταν προγραμματικά από την αρχαιολογική περιήγηση και την ιστορική ενατένιση του τόπου. Σε βιβλιοκρισία του, το 1871, τόνιζε:

In consequence of the beauty of the scenery and the absorbing interest of the historical associations, they [the travellers] have too often been dis-

The Folk-Lore Journal ένα κείμενό της καθώς και μια μετάφραση δύο παραδόσεων που της είχε στείλει ο Πολίτης. Βλ. αντίστοιχα EDMONDS, «Notes on Greek Folk-Lore», *The Folk-Lore Journal* 2/6 (1884), σ. 168-172· «Local Greek Myths. Communicated by Y. N. Politès to Mrs. Edmonds», *The Folk-Lore Journal* 4/3 (1886), σ. 250-252. Το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον Βρετανών συγγραφέων ταξιδιωτικών βιβλίων για τους νεότερους Έλληνες έχει σχολιαστεί από τη Rodanthi TZANELLI, «“Disciplining” the Neohellenic Character: Records of Anglo-Greek Encounters and the Development of Ethnological-Historical Discourse», *History of the Human Sciences* 16/3 (2003), σ. 21-50, με έμφαση στα αποικιοκρατικά κίνητά του, καθώς και από τη Churnjeet MAHN, *British Women’s Travel to Greece, 1840-1914: Travels in the Palimpsest*, Farnham Surrey and Burlington VT, Ashgate 2012, σ. 73-98, με αναφορά σε γυναίκες συγγραφείς.

23. Βλ. σχετικά P. M. FRAZER, «Tozer, Henry Fanshawe (1829-1916)» στο *Oxford Dictionary of National Biography*, αναθεώρηση Elizabeth Baigent, Oxford University Press 2004, Ημερομηνία πρόσβασης [23/11/2013] από <http://www.oxforddnb.com/view/article/38073>. Επίσης William A. KOELSCH, «Henry Fanshawe Tozer: A “Missing Person” in Historical Geography?», *Yearbook of the Association of Pacific Coast Geographers* 72 (2010), σ. 118-127· D. I. SCARGILL, «The RGS and the Foundations of Geography at Oxford», *The Geographical Journal* 142/3 (1976), σ. 438-461 με αναφορά στις απόψεις του Tozer για τη διεύρυνση του προγράμματος σπουδών στην Οξφόρδη, όπου η πρώτη έδρα Γεωγραφίας δημιουργήθηκε μόλις το 1887.

posed to regard the present inhabitants either as ideal representatives of the Hellenes, or as a race of unreclaimable knaves, without inquiring into their real character and the circumstances of the country.

Για να αναδειχθεί, λοιπόν, ο «αληθής χαρακτήρας» των Ελλήνων, ο Tozer επέμενε στη σημασία της έγκαιρης και πρωτογενούς συλλογής λαογραφικού υλικού και διαλεκτικών στοιχείων. Συνεπώς, επαναλαμβάνοντας έναν ευρωπαϊκό επιστημονικό τόπο, προέτρεπε σε διάσωση των νεοελληνικών ιδιωμάτων που απειλούνταν με εξαφάνιση κάτω από την ομογενοποιητική πίεση του εκπαιδευτικού συστήματος και των διαδικασιών εξαστισμού της χώρας:

It is the traditional fondness for the study of language which has caused the general uniformity of the Romaic tongue over so wide an area with little help from literature; and it is well worthy of the consideration of those who care for the dialects and idioms of the modern language that these are being rapidly driven out by the Neo-Hellenic of Athens, in consequence of the rapidity with which this is acquired by the people, and are liable to become extinct if they are not soon collected and compared.²⁴

Δεκατέσσερα χρόνια μετά, σε ενθουσιώδες σημείωμά του για το βιβλίο του Theodore Bent, *The Cyclades; or, Life among the Insular Greeks*, απέρριπτε ξανά την ενασχόληση με την αρχαιολογία ως ένα από τα αδύναμα σημεία του πονήματος. Αντίθετα, ξεχώριζε το βιβλίο επειδή στις σελίδες του, διαφορετικά από ό,τι συνέβαινε σε συναγωγές προλήψεων και δοξασιών, οι δεισιδαιμονίες αποτελούσαν μέρος της αφήγησης για την καθημερινή ζωή ανθρώπων που εξακολουθούσαν να τις πιστεύουν. Αυτή ακριβώς η «αυθεντική» εικόνα προ-νεωτερικού βίου, την οποία διέσωζε το βιβλίο, ήταν επιστημονικά σημαντική γιατί, όπως κατέληγε ο Tozer, διατηρώντας την υπεροχή του νεωτερικού δυτικού υποκειμένου απέναντι στον αμαθή νησιωτικό λαό και αποδίδοντας στο φωτισμένο ντόπιο ιερατείο τον ρόλο των αποικιοκρατών ιεραποστόλων

[...] in a few years' time, if any traveler be found so enduring as to attempt once more the task which he has so well performed, it is highly probable that a great part of these interesting customs and ideas will have disappeared. We hope so; for *superstitions*, however attractive to the curious, are closely associated with *mental degradation as picturesqueness in buildings*

24. Βλ. TOZER, «*Impressions of Greece. By the Right Hon. Sir Thomas Wyse, K.C.B., &c., with an Introduction by his Niece, Miss Wyse; and Letters from Greece to Friends at Home, by Arthur Penrhyn Stanley, Dean of Westminster. London: Hurst and Blackett, 1871*», *The Academy* (1.5.1871), σ. 233-234.

*is with dirt and unhealthiness. Anyhow, we have Mr. Bent's own testimony that the higher Greek clergy have set their faces sternly against them, and that reforming demarchs are beginning to eradicate them.*²⁵

Η θεωρία των «επιβιωμάτων», που τροφοδοτούσε τον κριτικό λόγο του Tozer, χρωμάτιζε και την ερμηνεία του για την εξέλιξη της νεοελληνικής ποίησης. Στη διμερή κριτική του για την πρώτη έκδοση της ανθολογίας νεοελληνικής ποίησης της Edmonds (1885) και τη συλλογή δημοτικών ασμάτων της Lucy Garnett σημείωνε:

These [songs and ballads] became the heritage of the race, and naturally influenced *the poets of a later and more civilized period*, especially as some of these took part themselves in the struggle for independence, in which –as in the great contest between the North and the South in America, and in the Franco-German war– these popular songs were a powerfully inspiring element. Thus the long ballad metre, in which they were mostly composed, *has survived* in modern Greek literature, and is still much employed, both on account of familiarity, and because it is well adapted for the treatment of narrative and idyllic, and even, as Mr. Bikelas has shown in his translations from Shakespeare, of dramatic subjects.

Στο ίδιο κείμενο η παραλογή του «Γιοφυριού της Άρτας», που είχε δησαυρίσει η Garnett στη συλλογή της, συναρτάται με τις αναφορές του Tylor σε αφηγηματικές επιβιώσεις της θυσίας στερέωσης οικοδομημάτων: «Here, too, [in the mythological poems] is the story of the “Bridge of Arta,” one of many stories that Mr. Tylor refers to the “foundation-sacrifice” of barbarous times [...]».²⁶

25. TOZER, «*The Cyclades; or, Life among the Insular Greeks*. By J. Theodore Bent. (Longmans.)», *The Academy* (9.5.1885), σ. 322-323: 323 (η έμφαση δική μου). Για τις «εκκαθαριστικές» ενέργειες των εκκλησιαστικών αρχών απέναντι σε «προ-νεωτερικές» αντιλήψεις βλ. Charles STEWART, «Dreaming of Buried Icons in the Kingdom of Greece» στον τόμο *Networks of Power in Modern Greece: Essays in Honor of John Campbell*, επιμ. Mark Mazower, Columbia University Press, N. Υόρκη 2008, σ. 89-108.

26. Βλ. TOZER, «Two Translations of Modern Greek Poetry. *Greek Lays, Idylls, Legends, &c. A Selection from Recent and Contemporary Poets*. Translated by E. M. Edmonds. (Trübner.) *Greek Folk-Songs from the Turkish Provinces of Greece*. Literal and Metrical Translations. By Lucy M. J. Garnett. (Elliot Stock.)», *The Academy* (4.7.1885), σ. 1-2: 1. Την εξοικειώσή του με τη μελέτη του Tylor (με τον οποίο συνυπήρξαν στην Οξφόρδη) μαρτυρούν και οι σημειώσεις των διαλέξεων

Συνεπώς, αν η φιλελληνική διάθεση του Τοzer υποκινούσε το ενδιαφέρον του για τη χώρα, η «ανθρωπολογική» οπτική του το κατηύθυνε σε στοιχεία της γλώσσας, του βίου και της ποιητικής παραγωγής των κατοίκων της τα οποία ο ίδιος αντιλαμβανόταν ως ζωντανά κατάλοιπα ενός παλαιότερου κοινωνικού συστήματος. Ενώ η αρχαιολατρική θέαση αντικαθιστούσε τη σύγχρονη Ελλάδα με την ετεροτοπία του κλασικού παρελθόντος, η εθνογραφική ματιά τη συρρίκνωνε στην ετεροτοπία ενός κοντινού προ-νεωτερικού παρελθόντος.

Ο εθνογραφικός προσανατολισμός προσδιορίζει εξαρχής και την πρόσληψη της Ελλάδας από την Edmonds. Στο ταξιδιωτικό της βιβλίο *Fair Athens* (1881), που εκδίδει αμέσως μετά την επίσκεψή της στη χώρα το 1880, η μεσήλιξ Αγγλίδα διηγείται τις εντυπώσεις από τη διαμονή της στην Αθήνα ξεδιπλώνοντας μια διεισδυτική καταγραφή της εικόνας της πρωτεύουσας που εισέρχεται στη νεωτερικότητα. Αν και με σαφή πολιτική πρόθεση τονίζει την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας και τα θετικά στοιχεία ενός εξαγγλισμού της, η επίγνωση της μέλλουσας εξαφάνισης της λαϊκής αισθητικής και της «ποίησης» των εθίμων, για την οποία έγινε λόγος προηγουμένως, της προκαλεί ένα αίσθημα μελαγχολίας.²⁷ Το προγενέστερο πολιτισμικό στάδιο που εκπροσωπεί ο ελληνικός λαϊκός βίος, μολονότι γίνεται αντικείμενο ρεαλιστικής πραγμάτευσης, δεν παύει να τυλίγεται με τα εξωραϊστικά χρώματα ενός «εξευγενισμένου πριμιτιβισμού».²⁸

Στα επόμενα χρόνια η Edmonds στρέφεται όλο και περισσότερο στην περιγραφή λαογραφικών στοιχείων και παραστάσεων της ελληνικής ζωής, ανταποκρινόμενη στις ζητήσεις της εποχής της για εθνογραφική πληροφόρηση. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι το βραχύβιο περιοδικό *The Eastern and Western Review*, το οποίο στις αρχές της δεκαετίας του 1890 φιλοξένησε ηθογραφικού χαρακτήρα άρθρα και μεταφράσεις της, προωθούσε προγραμματικά μέσω παρόμοιων δημοσιευμάτων και για άλλους λαούς των Βαλκανίων και της

του που σώζονται στο αρχείο του. Βλ. ενδεικτικά MS. Top. Oxon.e.314, Oxford University Archives.

27. Για τα θέματα αυτά βλ. την ανάλυση της ASSINDER, *Greece*, σ. 47-50· ASSINDER, «“Reading the Gray Sky... in a Sun-Drenched Translation”: Translating Modern Greece into English in *Fair Athens* by Elizabeth Edmonds» στον τόμο «*His words were nourishment and his counsel food*»: A Festschrift for David W. Holton, επιμ. Efrosini Camatsos – Tassos A. Kaplanis – Jocelyn Pye, Cambridge Scholars, Newcastle Upon Tyne 2014, σ. 159-172.

28. Βλ. ROESSEL, σ. 165, με αναφορά στην ειδυλλιακή θέαση της Ελλάδας στο έργο Άγγλων και Αμερικανών συγγραφέων του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Ασίας «the dissemination among the Anglo-Saxon race of all necessary information respecting the East in every aspect of their present and past history».²⁹ Μέρος από το εθνολογικό υλικό που είχε συγκεντρώσει η συγγραφέας στο *Fair Athens* ανακυκλώνεται σε μεταγενέστερα λαογραφικά και κριτικά δημοσιεύματά της, ενώ επανέρχεται η έκφραση θλίψης για την αναπόφευκτη απώλεια της μαγείας και του αυθορμητισμού των «ζωντανών» ακόμα εκδηλώσεων του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού: «they will only be got up –if they survive at all– as an attraction to the casual visitor, out on a tour or holiday, and that prosaic motive will be death to the poetry with which they are surrounded to-day» σημειώνει το 1892.³⁰ Καθώς η Edmonds δεν επιστρέφει στην Ελλάδα, το ελληνικό βίωμα του 1880 μοιάζει να έχει μετατραπεί σε ένα μνημονικό αρχείο στο οποίο ανατρέχει για δύο δεκαετίες. Μαζί με όσα στοιχεία αντλεί από κείμενα που διαβάζει και την ηθογραφική λογοτεχνία που μεταφράζει αντιμετωπίζοντάς την ως δεξαμενή λαογραφικού υλικού, οι ακινητοποιημένες αυτές μνήμες συνδέτουν την εικόνα των νεότερων Ελλήνων που εμφανίζει στο κοινό της.

Σε μεγάλο βαθμό και η εικόνα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, την οποία συστήνει μέσω των μεταφράσεων και των ανθολογήσεων της ως δείγμα της πνευματικής προόδου του έθνους, ρυθμίζεται από το κριτήριο της εθνογραφικής αξίας της τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη γλωσσική εκφορά της. Στον πρόλογο του τόμου *Greek Lays, Idylls, Legends, &c.*, που εκδίδει αρχικά το 1885 και επανεκδίδει εμπλουτισμένο με πρόσθετες μεταφράσεις ποιημάτων και σημειώσεις το 1886, εξηγεί: «It is possible, however, by collecting a few national and descriptive poems, to illustrate the feelings and characteristics of the people by whose almost unguided efforts the War of Liberation was carried on». Για τον λόγο αυτό, όπως διευκρινίζει στη συνέχεια, τοποθέτησε δίπλα δίπλα «legendary poems, folk-songs, and other lyrics containing any cherished customs, which, whether derived from archaic or Christian epochs, have been from time to time gracefully

29. Βλ. τη στήλη «The Two Hemispheres», *The Eastern and Western Review* 2/4 (1892), σ. 315.

30. Βλ. EDMONDS, «Quaint Customs of Rural Greece», *The Eastern and Western Review* 2/2 (1892), σ. 115-122: 115. Πρβλ. για παράδειγμα τα όσα γράφει για την παραδοσιακή ενδυμασία στο EDMONDS, *Fair Athens*, Remington and Co., Λονδίνο 1881, σ. 10-11, με τη σημείωσή της στο EDMONDS, *Greek Lays*, σ. 39, όπου επαναλαμβάνει ότι «the “fustanella” will soon be obsolete», και την ανάλογη διαπίστωσή της στο EDMONDS, «Quaint Customs of Rural Greece», σ. 115.

clothed in verse by several living poets».³¹ Όπως συμβαίνει με όλα τα προλογικά σημειώματα της Edmonds, το κείμενο αποσκοπεί στην αύξηση του αναγνωστικού κοινού και στη διαμόρφωση συνθηκών αποδοχής της νεοελληνικής θεματικής της. Αν διαβάσουμε τον πρόλογο σε συνάρτηση με τη δυσμενή κριτική που έλαβε αργότερα η ανθολογία της στο *The Woman's World*, έχουμε την εντύπωση ότι η συγγραφέας φροντίζει να ανταποκριθεί σε μια πλειάδα αναγνωστικών προσδοκιών που της ήταν γνωστές. Τα μεταφρασμένα ποιήματα μπορούσαν να ικανοποιήσουν τη δίψα για εθνογραφική γνώση, να τροφοδοτήσουν την ερμηνεία των αρχαίων κειμένων και, κυρίως, να εγείρουν τις ρομαντικές μνήμες του 1821: Το γενναίο ήθος και η χριστιανική πίστη του λαού του Αγώνα υπηρετούσαν καλύτερα την προαγωγή των ελληνικών δικαίων στο παρόν. Στα συμφραζόμενα αυτά οι μυθοποιημένες αρετές του ηρωικού παρελθόντος μεταβάλλονται σε εθνολογικά χαρακτηριστικά του παρόντος.

Ξανά και ξανά, σε συνδυασμό με τις σχολιασμένες φεμινιστικές αναζητήσεις της Αγγλίδας λογίας, το εθνογραφικό κριτήριο οργανώνει εσωτερικά τις επιλογές της ανεξάρτητα από τις θεματικές ή τις ειδολογικές αποκλίσεις των κειμένων που ανθολογεί, σχολιάζει ή μεταφράζει. Μέσα από το πρίσμα αυτό φωτίζονται καλύτερα και διάφορες εκτιμήσεις της, όπως η πρωτοκαθεδρία που δίνει στον Βαλαωρίτη μαζί με άλλους συγκαιρινούς της κριτικούς. Αν και ο θαυμασμός της για τον Λευκαδίτη ποιητή χωνεύει στοιχεία της επαινετικής ροϊδίας κρίσης που της ήταν οικεία, στην ουσία υπαγορεύεται από τη θέση ότι ο χαρακτήρας ενός λαού αποτυπώνεται στα ήθη, τη γλώσσα και την ποιησή του και συνεκδοχικά στο έργο όσων τα περιγράφουν ή τα αναπαράγουν: «it is naturally to be expected that a greater number of pages would be devoted to Aristotle Valaōritēs than to any other poet; for Valaōritēs [...] is through and through, alike in language as in thought, *the poet of the people*».³²

Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα αυτής της στάσης: λόγου χάρη, η επιλογή του Βιζυηνού ιδίως για το μυθολογικό και το δρακικό λαογραφικό περιεχόμενο των ποιημάτων του όπως και τον αβίαστο δημοτικό του λόγο,³³ η παρου-

31. Για τα παραδείγματα βλ. EDMONDS, «Preface» στο *Greek Lays*, σ. v-vi. Πρβλ. «Preface» στην πρώτη έκδοση *Greek Lays, Idylls, Legends, &c. A Selection from Recent and Contemporary Poets*. Translated by E. M. Edmonds. With Introduction and Notes, Trübner & Co., Λονδίνο 1885, σ. vii-viii.

32. EDMONDS, «Preface» στο *Greek Lays*, σ. vi. Πρβλ. την πρώτη έκδοση, *ό.π.*, σ. viii.

33. Βλ. αναλυτικότερα ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 88· ΓΚΟΤΣΗ, σ. 331-332.

σίαση του δημοφιλούς (αν και διασκευασμένου από τα Ιταλικά) «Φιλήματος» (1853) του Ζαλοκώστα ως εξεικόνισης της ελεύθερης αγροτοποιμενικής ζωής, ανάλογης με αυτήν που ανακαλύπτει στην Εύβοια του Δροσίνη,³⁴ ή ακόμα η μετάφραση του συγκινητικού ποιήματος «Το παιδάκι και ο Χάρος» (1849) του Τυπάλδου, με το σκεπτικό ότι εμφάνιζε ίχνη αρχαϊκών αντιλήψεων για τον θάνατο οι οποίες είχαν σχολιαστεί σε σύγχρονο δημοσίευμα του διακεκριμένου αρχαιολόγου Cecil Smith (1859-1944).³⁵

Η εθνογραφική προσήλωση της Edmonds ρύθμιζε ακόμα τη μεταφραστική συγκομιδή της από τους καρπούς της ελληνικής πεζογραφικής παραγωγής.³⁶ Το ενδιαφέρον της αυτό δεν είχε περάσει απαρατήρητο από τους ίδιους τους εμπλεκόμενους συγγραφείς· το είχε επισημάνει, κάπως αρνητικά, ο Δροσίνης το 1887 σε επιστολή του από τη Λειψία προς τον μέντορά του Δημήτριο Βικέλα:

Η Edmond[s] δεν θα θελήσει του τελευταίου να μεταφράση [του «ακατάστατου εν γένει εις το ύφος και την οικονομίαν των θεμάτων» του Μεταξά-Βοσπορίτη], διότι τα θέλει ελληνικά τα θέματα, ηθογραφίας μάλιστα. Εν τούτοις προσμένω απάντησίν της να ιδώ αν προτιμά εκ πολλών να μεταφράση, ή διά τινων ακόμη μικρών ιδικών μου να συμπληρώση τους τόμους. Εκ των του Βιζυηνού δεν της υπέδειξα τι. Βεβαίως το «Αμάρτημα» θα της ειπώ κ' εγώ. Προτιμώ τον «Φονέα» ως τελειότερον, αρτιώτερον, αλλά είνε τόσον μακρόν!... (Αν θέλετε ειπύητε μου σεις ποία προτιμάτε εκ των του Κουριτίδου (των μη δημοσιευθέντων εν τω τόμω του) και του Παλαμά;³⁷

Πράγματι, όπως είδαμε, τα επόμενα χρόνια τα κείμενα του Δροσίνη, μολοντί η ίδια κατά κάποιον τρόπο τον υποτιμά,³⁸ τροφοδοτούν τη «γρηνιάρρα»

34. EDMONDS, «Modern Greek Poets», σ. 317.

35. Βλ. EDMONDS, «A Translation from Typaldos», *The Academy* (22.9.1883), σ. 195· Cecil SMITH, «Vase with Representation of Herakles and Geras», *The Journal of Hellenic Studies* 4 (1883), σ. 96-110.

36. Για το θέμα βλ. αναλυτικότερα ΓΚΟΤΣΗ, «Elizabeth Mayhew Edmonds: Η ελληνική πεζογραφία στην αγγλική μεταφραστική σκηνή», *Σύγκριση/Comparaison/Comparison* 25 (2015), σ. 23-60.

37. Βλ. την επιστολή αρ. 15 του Δροσίνη προς τον Βικέλα (Εν Λειψία 9/21 Απριλ. 87). Περιλαμβάνεται στον τόμο *Δημήτριος Βικέλας – Γεώργιος Δροσίνη: Εναγώνιος Διάλογος για τα Γράμματα και τον Πολιτισμό*, φιλολογική επιμ. – εισαγωγή – σημειώσεις – σχόλια Γιάννης ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, Σύλλογος «Οι Φίλοι του Μουσείου Δροσίνη», Κηφισιά 2015, σ. 87-91: 89-90.

38. Βλ. όσα σχετικά σημειώνει η ASSINDER, *Greece*, σ. 107-108, καθώς και 145-146, όπου δημοσιεύει γράμματα της μεταφράστριας που αναφέρονται στον Δροσίνη.

μεταφράστρια,³⁹ έναντι άλλων αισθητικά αρτιότερων διηγημάτων της γενιάς του 1880. Πέρα από λόγους προσωπικών προτιμήσεων ή υποδείξεων που δέχεται από μέλη του κύκλου της, αυτή η επιμονή της Edmonds μπορεί να εξηγηθεί εν μέρει με βάση την εθνογραφική περιέργεια που σχολιάσαμε και στο ευρύτερο πλαίσιο τάσεων τις οποίες εξέφρασε η αγγλική λογοτεχνία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα: τη ρομαντική επιθυμία επανένωσης με τη φύση, τη νοσταλγική αναπόληση της ειρηνικής ζωής αγροτοποιομενικών κοινοτήτων ή την παρνασσιστική και αργότερα παρακαμιακή αναβίωση του παγανιστικού πνεύματος της αρχαιότητας.

Η εγρήγορση της Edmonds απέναντι στον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνωστικού κοινού της διαγράφεται για μια ακόμα φορά στον πρόλόγό της στο *The Herb of Love* (1892), όπως αποδίδει το «Βοτάνι της αγάπης» (1888) του Δροσίνη:

The following story is a faithful detail of customs, as well as of many superstitions, which are still prevalent in well-wooded picturesque Euboea, where the girths of its magnificent plane trees are the wonder of beholders. So short a distance, comparatively, from Athens, this island is more remote, in regard to the maintenance of old traditions, than places far more distant. This accounts for the credulity of its peasant population, especially for that of the shepherds, who, both boys and girls, pass their very early days –almost, in fact, their whole childhood– alone among its woods and hills keeping flocks, and only returning to their parents for supplies of food.⁴⁰

Στην ουσία, η μεταφράστρια σπεύδει να συγκεράσει δύο τρόπους προσέγγισης του πολιτισμικού πριμιτιβισμού, αποσιωπώντας τεχνηέντως τα «νατουρα-

Πρβλ. το σχόλιο «His prose –or, [...], his poetry in prose form– is equally pleasant [to his poetry] to read» της EDMONDS, «Modern Greek Poets», σ. 321.

39. Βλ. την επιστολή αρ. 17 του Δροσίνη προς τον Βικέλα (Εν Λειψία, Παρασκευή 15 Απριλ. 1887) στον τόμο ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, σ. 94-96: 96.

40. Βλ. The Translator, Eliz. M. EDMONDS, «Prefatory» στον τόμο Γεώργιος Δροσίνης, *The Herb of Love*, T. Fisher Unwin, Λονδίνο 1892, σ. 7-8: 7. Πρβλ. EDMONDS, «Quaint Customs of Rural Greece», σ. 115. Το βιβλίο φιλοξενείται στην πετυχημένη σειρά της «Pseudonym Library», σχεδιασμένη, όπως διαφημίζεται, για «να κάνει γνωστούς μεγάλους συγγραφείς ξένων χωρών» («The series has been, besides, a great means of making known great writers of foreign countries, to mention only Potapenko (the Russian), Drosines (the Greek), and Drachmann (the Dane)»). Βλ. το αθησαύριστο σημείωμα «London Publishers – Mr. T. Fisher Unwin», *The Bookman*, 4/20 (Μάιος 1893), σ. 51.

λιστικά» στοιχεία της νουβέλας που διαγράφουν νοσηρές όψεις της αγροτικής κοινωνίας. Καταρχάς ταυτίζει τη μυθοπλασία με την έγκυρη και έγκαιρη εθνογραφική μαρτυρία («a true picture [...] at the present time»), υπογραμμίζοντας το ανθρωπολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει το κείμενο: Οι ενήμεροι Βρετανοί αναγνώστες, και πιθανοί ταξιδιώτες, μπορούσαν να ανακαλύψουν στο νησί της νουβέλας –ένα μέρος ευκολότερα προσβάσιμο σε σχέση με άλλες απομακρυσμένες περιοχές– ζωντανά ίχνη μιας προγενέστερης (χωρίς διακρίσεις φύλου) μορφής κοινωνικού βίου, που είχαν χαθεί από την εκβιομηχανισμένη πραγματικότητά τους. Ενώ όμως οι βοσκοί της Εύβοιας δεν συνδέονται ρητά με τους αρχαίους βουκόλους, η νήσος σκιαγραφείται παράλληλα ως ένας «locus amoenus», μια ουτοπία αδώου ποιμενικού βίου η οποία, μέσω της οικείας στο βρετανικό μορφωμένο κοινό κλασικής παράδοσης, μπορούσε να συνδεθεί με την αρχαιότητα όπως και να προσφέρει την ευχαρίστηση της επιστροφής σε ένα ειδυλλιακό παρελθόν. Αξιοσημείωτο είναι ότι για την κατασκευή αυτή η Edmonds αντλεί από τη «Χρυσούλα» του Δροσίνη, διασκευασμένη μετάφραση της οποίας δημοσιεύει τον επόμενο χρόνο· στη μετάφραση, ωστόσο, μεταθέτει σε έναν απροσδιόριστο χρόνο την εξιδανικευτική εικόνα του ποιμενικού παρελθόντος που είχε περιγράψει εκεί ο Δροσίνης.⁴¹

Η παγανιστική θέαση και η νοσταλγία της ελεύθερης φυσικής ζωής που αυτή εμπειρείχε ασφαλώς προσδιόριζαν την πρόσληψη και σίγουρα εξυπηρετούσαν την υποδοχή των μεταφράσεων της (νεο)ελληνίστριας Edmonds. Το βάρος του αρχαιοελληνικού παραδείγματος στη σκέψη και την αισθητική αντίληψη της δικτωριανής Αγγλίας ρύθμιζε την αξιολόγηση της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το διαπιστώσαμε στα λόγια του αρνητικού κριτικού της ανθολογίας *Greek Lays, Idylls, Legends*, που ξεχώριζε τα δημοτικοφανή ειδύλλια του Δροσίνη για το μυθολογικό τους περιεχόμενο. Αλλά και προηγουμένως ο Oscar Wilde, στη δική του ευμενή βιβλιοκρισία για την ίδια συλλογή, συναρτούσε την ποιότητα της νεοελληνικής μούσας με τα αρχαία πνοής ηρωικά/πολεμικά και βουκολικά στοιχεία της: «As regards the quality of this poetry, if the old Greek spirit can be traced at all, it is the spirit of Tyrtæus and of Theocritus».⁴² Αντίστοιχα, μια άλλη κριτική παρουσίαζε το *The Herb of*

41. Βλ. EDMONDS, «Scenes in Greek Life. Chrysoula. After the Greek of George Drosines. (A Sketch)», *The Eastern and Western Review* 3/4 (1893), σ. 291-295; 293-294. Πρβλ. Γεώργιος ΔΡΟΣΙΝΗΣ, «Χρυσούλα. Δίηγμα βραβευθέν εν τω Α΄ διαγωνισμῷ της Εστίας», *Εστία* 16/414 (1883), σ. 765-780; 768.

42. Δημοσιεύθηκε ανυπόγραφη στην εφημερίδα *The Pall Mall Gazette*, 27.5.1885, σ. 5. Σχολιάζεται από την ASSINDER, *Greece*, σ. 62-67, 106-107.

Love ως «a pastoral tragedy», ενώ μια δεύτερη, περισσότερο επιδέξια, ως «Theocritian in its native simplicity, combining the qualities of a tale of sorcery with a genuine idyl»· με άλλα λόγια, η νουβέλα εμφανιζόταν ως συνδυασμός κλασικών και λαογραφικών στοιχείων και γι' αυτό, σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη της, κανένας αναγνώστης δεν έπρεπε να την αγνοήσει: «no reader of literary taste – above all, no reader with a taste for folklore».⁴³

Στα γράμματα του Δροσίνη προς τον Βικέλα διακρίνονται οι επιβολές που υφίσταται η εγχώρια παραγωγή μέσω μιας ηγεμονικής μεταφραστικής μεταφοράς και η συγκατάνευση του πρώτου στην ευνοϊκή ευρωπαϊκή υποδοχή της.⁴⁴ Γίνεται πλέον φανερό ότι η συνειδητοποίηση των Ελλήνων συγγραφέων για την ευρωπαϊκή ζήτηση διηγημάτων πλούσιων σε εθνολογικά και διαλεκτολογικά στοιχεία επηρέασε, παρά τις όποιες καλλιτεχνικές αντιστάσεις τους, τα χαρακτηριστικά της γραφής τους. Πάντως, μερικά χρόνια αργότερα –το ξέρουμε από τον Ροΐδη και κυρίως από τον Μήτσο Χατζόπουλο–⁴⁵ αυτή η εστίαση των ξένων μεταφραστών στη γραφική Ελλάδα θα προκαλέσει έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό.

Ολοκληρώνω, συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις. Η φιλελληνική πολιτισμική μεταφορά της νεότερης Ελλάδας στη βικτωριανή Αγγλία είχε πολιτική στόχευση –την προάσπιση και ενίσχυση της χώρας– και διαμορφώθηκε από μια δέσμη αλληλοεξαρτώμενων παραγόντων: από τη φιλελεύθερη ιδεολογική

43. Βλ. τα αθησαύριστα σημειώματα «Among the Books», ό.π.: EDMONDS, «Novels of the Week», *The Athenaeum* 3384 (3.9.1892), σ. 317-318: 317. Πρβλ. τα σχόλια Άγγλων κριτικών που αναπαράγονται στο «Αναγνωστήριον» της *Εικονογραφημένης Εστίας* 40 (1893), σ. 222.

44. Βλ. την επιστολή αρ. 4 του Δροσίνη προς τον Βικέλα (Αθήνησι, 21 7βρίου 1885) στον τόμο ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, σ. 56-60: 57: «Και τι άλλο φιλοδοξούμεν επί τέλους ημείς οι εν στενώ κύκλω εργαζόμενοι, τι άλλο παρά να ιδωμεν έργα ημών εξερχόμενα των ελληνικών ορίων;»

45. Βλ. Εμμανουήλ Ροΐδης, «[“Σκηναί της Ερήμου” του Κ. Μετ. Βοσπορίτου] – Πρόλογος» (1899) στα *Άπαντα*, φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου, τ. 5, Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 287-295· ΜΠΟΕΜ, «Ημείς και μερικοί ξένοι», *Ο Διόνυσος* 1 (1901), σ. 82-89: 83: «[...] όταν δε δεν παράγονται Νταβέληδες οι εν Ελλάδι γράφοντες οφείλουν να κατασκευάζουν διηγήματα με φουστανελλοφόρους ήρωας, με περιγραφάς τέλος βουνών και δασών, με ποιμνία και με καρδάρας, κάτι εντελώς το εγχώριον, το ελληνικόν, το οποίον να ελκύη την προσοχήν των Ευρωπαίων, όπως ελκύουν εις τον τόπον μας την προσοχήν των τα κόκκινα τσαρούχια και οι χονδροί ντορβάδες, τα οποία αγοράζουν ως ελληνικήν ενθύμησιν».

ταυτότητα των φορέων της μεταφοράς και τη διάθεσή τους για απομάκρυνση από την αρχαιογνωσία, από τις υποδείξεις που τους υπέβαλλαν τα δίκτυα στα οποία εντάσσονταν, από τις εκδοτικές δυνατότητες που τους ήταν διαθέσιμες. Κυρίως όμως, μορφοποιήθηκε από τις ιδεολογικές αναζητήσεις της ίδιας της βικτωριανής κοινωνίας στην οποία απευθυνόταν, μιας κοινωνίας που εντρυφούσε στη συγκριτική μελέτη παλαιότερων πολιτισμών, αξιοδοτούσε τη γνώση της φυσιογνωμίας των πληθυσμών με τους οποίους ερχόταν σε επαφή ή εξουσίαζε η Αυτοκρατορία, αναρωτιόταν για τις εξελικτικές δυνατότητες των λαών και συνάμα γοητευόταν από ανακλήσεις ενός αρμονικού αγροτικού χρονόπου, απομακρυσμένου από τα δεινά της υλικής και της επιστημονικής ανάπτυξης. Η ποικιλία των προσδιορισμών φωτίζει την εσωτερική αντινομία που διέπει την προβολή της νέας Ελλάδας στον αγγλοσαξωνικό χώρο του ύστερου 19ου αιώνα· μας βοηθά δηλαδή να ερμηνεύσουμε γιατί ο φιλελληνικός λόγος, ενώ υπογράμμιζε την πρόοδο και τις εξελικτικές δυνατότητες της νεοελληνικής κοινωνίας, έμενε σε μεγάλο βαθμό αγκυλωμένος στην αναπαραγωγή προ-νεωτερικών χαρακτηριστικών της.

-

Γυναικεία γραφή και πολιτισμική διαμεσολάβηση. Αικατερίνης Ζάρκου: «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών»

Η Αικατερίνη Ζάρκου εμφανίζεται στα ελληνικά γράμματα το 1878, σε ηλικία 23 ετών, με τη μετάφραση από τα Γαλλικά ενός φιλοσοφικού δοκιμίου του Καμίλ Φλαμμαριόν (Nicolas Camille Flammarion, 1842-1925) με τίτλο *Ο Θεός εν τη φύσει* (*Dieu dans la nature*, 1866).¹ Η μετάφραση, που προκάλεσε στην εποχή της εντύπωση γιατί προερχόταν από μια νέα γυναίκα, δεν θα μείνει το μόνο αυτοτελώς δημοσιευμένο μετάφρασμα αυτής της σημαντικής δοκιμογράφου και κριτικού λογοτεχνίας. Η ίδια θα μεταφράσει και ένα μέρος από το *Πάρεργα και Παραλειπόμενα* (*Parerga und Paralipomena*, 1851) του Σοπενχάουερ (Arthur Schopenhauer, 1788-1860), και συγκεκριμένα το κεφάλαιο με τίτλο «Συγγραφείς και ύφος», ένα κατεξοχήν ποιητολογικό κείμενο του φιλοσόφου.² Το μετάφρασμα αυτό θα δημοσιευτεί το 1911. Ήδη αυτά τα δύο μεταφραστικά πονήματα καταδεικνύουν όχι μόνο την ευρύτατη παιδεία της αλλά και την ποικιλία των ενδιαφερόντων της.

Ανάμεσα στην πρώτη εμφάνισή της στα γράμματα έως τον θάνατο της, σε ηλικία μόνο 44 ετών, η Ζάρκου θα συνεργαστεί με πολλά περιοδικά της εποχής, δημοσιεύοντας επωνύμως μεταφράσεις και δοκίμια. Σε ένα από αυτά τα άρθρα, και συγκεκριμένα ένα δοκίμιο με τίτλο «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών»³, δημοσιευμένο το 1881 στο περιοδικό *Ποικίλη Στοά*, είναι

1. Αικατερίνη ΖΑΡΚΟΥ, «Ο Θεός εν τη φύσει του Φλαμμαριόν», *Αττικόν Ημερολόγιο του έτους 1877* II (1876), σ. 212-235.

2. ΖΑΡΚΟΥ, *Συγγραφείς και ύφος: (Πάρεργα και Παραλειπόμενα) του Arthur Schopenhauer*, μτφρ. Αικατερίνης Ζάρκου, Φέξης, Αθήνα 1911.

3. ΖΑΡΚΟΥ, «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών», *Ποικίλη Στοά* 1/1 (1881), σ. 134-154.

αφιερωμένο το παρόν άρθρο. Η «ερανισθείσα εκ του γαλλικού» μελέτη αυτή είναι, όπως θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια, ενδεικτική της προσπάθειας των γυναικών συγγραφέων να δημιουργήσουν τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να κατοχυρώσουν και εκείνες το δικαίωμα στη λογοτεχνική δημιουργία, το δικαίωμα στην εκφορά δημόσιου λόγου στη νέα τάξη πραγμάτων όπως διαμορφώνεται προς το τέλος του 19ου αιώνα στη νεότερη Ελλάδα.

Το άρθρο της Ζάρκου, που είναι εμφανώς διαποτισμένο από ρομαντικό πνεύμα, παρά τον τίτλο του που μοιάζει να υπόσχεται ένα πανόραμα της γυναικείας λογοτεχνικής σκηνής της Γερμανίας, παρουσιάζει αναλυτικά μόνο τρεις συγγραφείς, ενώ άλλες αναφέρονται μόνο ονομαστικά. Το άρθρο ξεκινά ξεκαθαρίζοντας ότι οι Γερμανίδες συγγραφείς δεν είναι ούτε τόσο πολυάριθμες ούτε τόσο αξιόλογες όπως οι Γαλλίδες ή οι Αγγλίδες και με παρόμοιο τρόπο τελειώνει, δηλώνοντας στον επίλογο ότι οι γυναίκες συγγραφείς στη Γερμανία δεν έχουν διακεκριμένη θέση στην ιστορία της λογοτεχνίας. Και αυτό είναι το πρώτο ερώτημα που ανακύπτει διαβάζοντας τη μελέτη της Ζάρκου. Γιατί να διαβάσει ο αναγνώστης ένα άρθρο είκοσι σελίδων για συγγραφείς που δεν έχουν ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία;

Απαντώντας στο ερώτημα αυτό η Ζάρκου σπεύδει να εξηγήσει, ήδη στην πρώτη σελίδα του άρθρου της, ότι μπορεί τα έργα των Γερμανίδων συγγραφέων να μην είναι σημαντικά, αλλά είναι η ζωή τους ενδιαφέρουσα, μια ζωή που αποτυπώνεται έστω και «ως ωχρά αντανάκλαση», όπως το διατυπώνει, στα έργα τους. Και η Ζάρκου πράγματι εστιάζει πολύ περισσότερο σε βιογραφικά στοιχεία, παρουσιάζοντας έτσι έμμεσα γυναικεία συγγραφικά μοντέλα – δηλαδή το πώς μπορεί και τι σημαίνει για μια γυναίκα να γίνει συγγραφέας –, από ό,τι στη λογοτεχνική πράξη των συγγραφέων.

Και αυτό ακριβώς, η απόπειρα δηλαδή δημιουργίας μιας παράδοσης, η σκιαγράφηση συγγραφικών προτύπων προς μίμηση ή προς αποφυγή, είναι εκείνο που καθιστά τη μελέτη της Ζάρκου τόσο ενδιαφέρουσα για τη μελέτη της γυναικείας γραφής στη Ελλάδα, της ‘αόρατης’ γραφής, για να αναφερθούμε εδώ στο τόσο σημαντικό έργο της Σοφίας Ντενίση,⁴ που έβγαλε μόλις πρόσφατα από την αφάνεια τόσες και τόσες γυναίκες συγγραφείς σχεδόν δύο αιώνες αργότερα – κάτι που είναι ενδεικτικό μιας συστηματικής και σχεδόν δεσμικής περιθωριοποίησης της γυναικείας συγγραφικής πράξης του 18ου και του 19ου αιώνα.

4. Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή. Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού διαφωτισμού – ρομαντισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2014.

Την εποχή που γράφει η Ζάρκου ζητούμενο είναι ακόμα το δικαίωμα των γυναικών στον δημόσιο λόγο και βέβαια και στη λογοτεχνική έκφραση. Και από αυτή την άποψη η μελέτη της είναι κατατοπιστική σχετικά με τις στρατηγικές που αναπτύσσουν γενικότερα οι γυναίκες συγγραφείς, και ειδικότερα η Ζάρκου, για να προωθήσουν τη γυναικεία γραφή στην Ελλάδα χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα μια ξένη χώρα, εν προκειμένω τη Γερμανία. Κυρίως σε τρεις γυναίκες συγγραφείς εστιάζει η Ζάρκου. Στη συνέχεια θα επικεντρωθούμε στις δύο πρώτες, στις οποίες είναι αφιερωμένο το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης, και συγκεκριμένα στην Ida von Hahn (1805-1880) και στη Fanny Lewald (1811-1889). Και οι δύο είναι πολύ γνωστές στην εποχή τους συγγραφείς, ενώ έργα τους, ήδη τότε, έχουν μεταφραστεί και στα Γαλλικά και στα Αγγλικά αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες.

Η Ida von Hahn, αριστοκρατικής καταγωγής, που έζησε σε φτωχικές συνθήκες μετά τον χωρισμό του πατέρα της από τη μητέρα της, αναγκάστηκε να παντρευτεί τον ξάδελφό της, με τον οποίο χώρισε λίγα χρόνια μετά και μάλιστα έναν μήνα πριν να γεννηθεί η κόρη της. Η μετέπειτα πολύχρονη σχέση της με τον βαρόνο Bystram, ο οποίος τη συνόδευσε στα πολλά της ταξίδια –μεταξύ άλλων και στην Ανατολή–, θεωρήθηκε σκανδαλώδης, ενώ παράλληλα είχε και άλλες σχέσεις, με πιο γνωστή τη σχέση της με τον δημοκράτη πολιτικό August Heinrich Simon (1805-1860).⁵ Μετά τον θάνατο του συντρόφου της βαρόνου Bystram γίνεται καθολική και ιδρύει ένα μοναστήρι, ζώντας εκεί χωρίς όμως ποτέ να γίνει η ίδια μοναχή. Η Ida von Hahn δημοσίευσε πλήθος βιβλίων, μεταξύ των οποίων ποιητικές συλλογές, μυθιστορήματα και ταξιδιωτικά ημερολόγια και επιστολές.⁶

Η Fanny Lewald από την άλλη, κόρη Εβραίων ταπεινής καταγωγής, με τη σύμφωνη γνώμη του πατέρα της, που ήθελε τα παιδιά του να μην υποστούν την περιωριοποίηση που υπέστη ο ίδιος, ασπάστηκε τον προτεσταντισμό. Ο πατέρας της, ωστόσο, στάθηκε μετέπειτα εμπόδιο στο να σπουδάσει στο πανεπιστήμιο, επειδή ήταν γυναίκα. Αυτό όμως δεν την πτόησε. Άρχισε να δημοσιεύει, αρχικά ανώνυμα και μετά τις πρώτες επιτυχίες και επώνυμα, μετακόμισε μόνη της στο Βερολίνο, όπου γνώρισε τον μεγάλο έρωτα της ζωής της, έναν

5. Fritz MARTINI, «Hahn-Hahn, Ida Marie Luise Gustave Gräfin von», *Neue Deutsche Biographie* 7 (1966), σ. 498-500, Ημερομηνία πρόσβασης [02.11.2014] από <http://www.deutsche-biographie.de/pnd118544918.html>

6. Για το έργο της Ida von Hahn βλ. μεταξύ άλλων Todd KONTJE, *Women, the Novel, and the German Nation 1771-1871. Domestic Fiction in the Fatherland*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σ. 140-152.

παντρεμένο άντρα που μετά από πολλά χρόνια πήρε την απόφαση να χωρίσει τη γυναίκα του και να αφήσει τα παιδιά του για να την παντρευτεί.

Η Lewald, που έγραψε πάνω από είκοσι μυθιστορήματα, μεταξύ των οποίων ορισμένα που ανήκουν στην ταξιδιωτική λογοτεχνία, είχε, όπως και η Ida von Hahn, μια σύντομη δυελλώδη σχέση με τον πολιτικό Simon και πιθανώς με αφορμή αυτό έγραψε ένα μυθιστόρημα στο οποίο σατιρίζει την αντίζηλό της. Και οι δύο γυναίκες θεωρούνται σήμερα από τις πρωτεργάτριες της γυναικείας χειραφέτησης στη Γερμανία.

Και αν η μεν Ida von Hahn φαντάζεται κατ' αρχάς την ισότητα μεταξύ των φύλων και τη χειραφέτηση της γυναίκας στο πλαίσιο της αριστοκρατίας, την οποία καταγγέλλει παράλληλα για υποκρισία και ανηθικότητα, η Lewald αποτυπώνει στο έργο της την καταπίεση των γυναικών της μεσαιάς τάξης, τα εμπόδια που συναντούσαν τόσο στην εκπαίδευση όσο και στην επιθυμία τους για προσωπική πραγμάτωση και αυτονομία.⁷ Να σημειώσω εδώ ότι η πρώτη μελέτη που αναδεικνύει τη σημασία τους για το γυναικείο ζήτημα στη Γερμανία γράφτηκε μόλις το 1977. Πρόκειται για τη μελέτη της Renate Möhrmann *Die andere Frau. Emanzipationsansätze deutscher Schriftstellerinnen*.⁸

Πώς όμως παρουσιάζει τη ζωή και το έργο των δύο αυτών γυναικών συγγραφέων η Αικατερίνη Ζάρκου; Κατ' αρχάς προετοιμάζει, ήδη από την αρχή του άρθρου, τον αναγνώστη ότι θα αντιμετωπίσει ιδιορρυθμούς βίους και έναν παράδοξο κόσμο. Ξεκινώντας με την Ida von Hahn, το ανυπότακτο πνεύμα της και τον ζωηρό χαρακτήρα της, τα παιδικά της χρόνια μέχρι τον χωρισμό της με τον άνδρα με τον οποίο την πάντρεψε η οικογένειά της –«νομίζουσα ότι εξασφαλίζει την ευτυχία αυτής»–,⁹ προχωρά στα δημιουργικά χρόνια της συγγραφέως.

Αναφέρεται στον βαρόνο Brystam ως έναν «ευγενή και τρυφερό συνάμα», που ένωνε «τον άνδρα του νεότερου πολιτισμού προς τον ενδουσιώδη ιππότην των μεσαιωνικών χρόνων», και στα ταξίδια που έκανε μαζί του. Για το έργο της αναφέρει τα εξής:

7. Βλ. Margaret E. WAR, *Fanny Lewald: Between Rebellion and Renunciation*, Peter Lang, N. Υόρκη 2007, σ. 209-217.

8. Renate MÖHRMANN, *Die andere Frau. Emanzipationsansätze deutscher Schriftstellerinnen im Vorfeld der Achtundvierziger-Revolution*, Metzler, Στουτγάρδη 1977.

9. ΖΑΡΚΟΥ, «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών», σ. 136.

Τα πρώτα ποιήματα της κομήσης χρονολογούνται έκτοτε [μετά τη γνωριμία της με τον βαρόνο]. Συγκεχυμένος τις ενδουσιασμός είνε ο επικρατών τόνος εν τοις δοκιμίοις τούτοις εκδοθείσι βραδύτερον. Η κ. Χαν δεν είχεν έτι λάβει την δόνησιν εκείνην της ψυχής ήτις έμελλε να ορίση την διεύθυνσιν του πνεύματος αυτής.¹⁰

Η «δόνηση» έρχεται με τη γνωριμία με τον δημοκράτη πολιτικό Σίμων, που όπως σημειώνει η συγγραφέας «Αναφαίνεται ημίν ως ρωμαντικός τις Γιρονδίνος εμφορούμενος του πνεύματος τόσον του Λόρδου Βύρωνος, όσο και του Πλουτάρχου.»¹¹

Ο χωρισμός με τον Σίμων, που η Ζάρκου εξηγεί ως αποτέλεσμα πολιτικών και ταξικών διαφορών μεταξύ των δύο –αυτή αριστοκράτισσα, αυτός δημοκράτης–, είναι η κινητήριος δύναμη που την ωθεί να γράψει: «Αφού δε άπαξ άρχισε να συγγράφη δεν εσταμάτησε πλέον. Περιέγραψε εαυτόν υπό μυρίας μορφάς και μετέπλασε την ιδίαν της την ύπαρξιν καταστάσα το κέντρον απάντων των μυθιστορημάτων της.»¹² Ακολουθεί αναλυτική περιγραφή του μυθιστορήματος *Φαουστίνη*, ενός κειμένου που θεωρείται σήμερα μανιφέστο υπέρ της χειραφέτησης και των δικαιωμάτων των γυναικών.

Δεν είναι τυχαίο από αυτή την άποψη ότι η Ζάρκου, μετά την παρουσίαση του μυθιστορήματος και σύμφωνα με τις ηθικές επιταγές της εποχής, καταλήγει:

Η κ. Χαν εύρε [...] θερμότερες αναγνώστριες παρ' εκείνας, ας ο γάμος κακώς εξυτηρήτησε και κακώς εννοούμενον αίσθημα εξετροχίασε της ευθείας οδού. Τα δύματα ταύτα παρηγορούντο ανευρίσκοντα εν τοις έργοις της κ. Χαν τας ιδί-
ας αυτών αληθδόνας και ίδια ονειροπολήματα παραμορφούμενα υπό ψευδούς λάμψεως μεγαλείου.¹³

Ακολουθεί η παρουσίαση της αντιζήλου της Χαν, της Φανής Λεβάλδ. Εδώ έχουμε επίσης τη σκιαγράφηση των παιδικών χρόνων της συγγραφέως, τον ασπασμό του χριστιανισμού και τον έρωτά της για τον Σίμων, την απόφαση να μην παντρευτεί άλλον εκτός από αυτόν που της υποδεικνύει η καρδιά της, καθώς και το πώς αντιλαμβάνεται ότι ο Σίμων είναι ερωτευμένος με τη Χαν και δεν πρόκειται να γίνει ποτέ δικός της. Και εκεί, εν μέσω της δυστυχίας, βρίσκονται και οι φωτεινότερες σελίδες του έργου της σύμφωνα με τη Ζάρκου: «Η

10. Το ίδιο, σ. 137.

11. Το ίδιο, σ. 138.

12. Το ίδιο, σ. 139.

13. Το ίδιο, σ. 142.

Φανή περιέπεσε τότε εις φοβεράν απελπισίαν και αι σελίδες εν αις περιγράφει το άλγος της είναι αι ευγλωττώταται του έργου της.»¹⁴

Συνερχόμενη από το χτύπημα αυτό και με δεδομένο ότι δεν είχε αλλάξει γνώμη για τον γάμο «εξ όλων των σχεδίων, α εμελέτα, το του καλλιτέχνου, υπερηφάνου, ανεξαρτήτου, ενδόξου, ίσως την εσαγήνευσεν υπέρ παν άλλο». Έτσι, υπερπηδώντας τους δισταγμούς της οικογένειάς της, μετακομίζει στο Βερολίνο, όπου κάνει καριέρα ως συγγραφέας και παντρεύεται τελικά τον ιστορικό και συγγραφέα Αδόλφο Σταρ (Adolf Stahr, 1805-1876).

Αν η Ζάρκου θεωρεί την ερωτική απογοήτευση ως κινητήρια δύναμη της ποίησης και από αυτή την άποψη εκκινεί από μια ρομαντική κοσμοθεώρηση, η συγγραφική της πράξη είναι διαποτισμένη από τις αρχές του Διαφωτισμού. Έτσι χρησιμοποιεί τη Χαν με «τας φεουδαλικάς αυτής αρχάς» και τα υπερροπτικά αισθήματα ως παράδειγμα προς αποφυγή, διαβεβαιώνοντας τον αναγνώστη ότι δεν είναι της «ημετέρας» εποχής, ενώ αναδεικνύει τη Λεβάλδ, που –όπως διατείνεται η Ζάρκου– είναι των ημετέρων χρόνων, ως εκείνη που εκπροσωπεί το νέο, και το νέο είναι η χειραφέτηση των γυναικών. «Η Λεβάλδ», γράφει η Ζάρκου, «δίγει ζήτημα δι' ου απέκτησε δημοτικότητα μεγίστην, τούτο δε είναι το περί χειραφετήσεως των γυναικών».¹⁵

Η Ζάρκου σπεύδει στο σημείο αυτό να καθησυχάσει τους άντρες αναγνώστες, βρίσκοντας όμως ταυτόχρονα την ευκαιρία να διατυπώσει βασικά γυναικεία αιτήματα: «Ο αναγνώστης λοιπόν, ας μένει ήσυχος, δεν πρόκειται να τω αφαιρεθεί προνόμιον, και η φοβερά αυτή λέξις χειραφετήσις δεν περιλαμβάνει ειμή μετριοπαθείς ιδέας εφαρμοσίμους και δικαίας».¹⁶ Όπως εξηγεί η Ζάρκου, η Λεβάλδ στρέφει την προσοχή της στον τρόπο με τον οποίο ανατρέφονται οι γυναίκες, εξαιτίας του οποίου δεν αναπτύσσονται επαρκώς διανοητικά, πράγμα που με τη σειρά του τις εμποδίζει να ανεξαρτητοποιηθούν και να ασκήσουν επαγγέλματα τα οποία επωφελώς θα μπορούσαν να εξασκήσουν. Και η Ζάρκου καταλήγει: «Η κ. Λεβάλδ δεν επαινεί τας γυναίκας, ουδέ παρορομά ταύτας εις αφροσύνας και τας αυταπαρνήσεις του μοναστηρίου, τας ενισχύει μόνον εις ανδρικά φρονήματα και καδιστά εφικτόν το ηδικόν υπερπήδημα, όπερ και εις αυτήν έδωκε την ανεξαρτησίαν, την δόξαν, την ευτυχίαν.»¹⁷

14. Το ίδιο, σ. 147.

15. Το ίδιο, σ. 149.

16. Ό.π.

17. Το ίδιο, σ. 150.

Αν η Λεβάλδ λειτουργεί ως το επιτυχημένο μοντέλο μιας συγγραφέως, με ανδρικό βέβαια φρόνημα, που υπόσχεται ανεξαρτησία, δόξα, ευτυχία, σημαντική προϋπόθεση για τα οποία είναι η παιδεία, η τρίτη συγγραφέας που παρουσιάζεται –ένα ακόμα δετικό, μάλλον το δετικότερο και το πιο εξιδανικευμένο μοντέλο γυναίκας συγγραφέως, με την οποία κλείνει και το αφιέρωμα της Ζάρκου στις Γερμανίδες συγγραφείς– είναι η Fredrika Bremer (1801-1865), Σουηδή συγγραφέας, πολύ γνωστή τότε στη Γερμανία, που παραμένει και σήμερα γνωστή, κυρίως για την επίδραση που άσκησε μέσω των λογοτεχνικών της κειμένων στο κίνημα για την ισότητα των γυναικών στη χώρα της.

Πρόκειται για μια γυναίκα που επίσης ταξίδεψε πολύ, όπως και οι άλλες δύο, και μάλιστα ακόμα περισσότερο από τις άλλες. Η Bremer, που επισκέφθηκε μεταξύ άλλων τη βόρεια και τη νότια Αμερική συναντώντας ακτιβίστριες υπέρ των γυναικείων δικαιωμάτων, στα έργα της υποστηρίζει πως οι γυναίκες για να χειραφετηθούν και να μπορέσουν να αποκτήσουν και πολιτικά δικαιώματα θα πρέπει να μετέχουν τόσο της γενικής παιδείας όσο και της δραστηριοποιημένης εκπαίδευσης που λαμβάνουν οι άντρες. Η Bremer υποστήριξε ενεργά το δικαίωμα των γυναικών να ψηφίζουν και η Σουηδία –και χάρη στις δημόσιες παρεμβάσεις της– ήταν μία από τις πρώτες χώρες (ήδη το 1862) όπου οι γυναίκες απέκτησαν δικαίωμα ψήφου, έστω και περιορισμένο στις τοπικές εκλογές.

Η Ζάρκου πάντως στην περίπτωση της Bremer καταδέτει στον αναγνώστη, που ίσως τον έχει τρομάξει μέχρι εκεί, μια αγιογραφία. Η Bremer παρουσιάζεται ως μια τυπική εκπρόσωπος του πεισιδανάτιου Ρομαντισμού και ταυτόχρονα ως υπέρμαχος της οικογένειας. «Το ζήτημα της χειραφετήσεως, ην πας γενναίος κάλαμος υποστηρίζει», γράφει η Ζάρκου, «επί πολύ την απησχόλησεν. Αλλ' ό,τι η κ. Λεβάλδ ζητεί ως τιμή και δικαίωμα, η δεσποινίς Bremer επικαλείται ως επανόρθωσιν του κακού. Η οικογένεια διέμεινε πάντοτε δι' αυτήν η αληθής σφαίρα της γυναικός.»¹⁸ Και το άρθρο κλείνει με την απαξίωση των

18. Το ίδιο, σ. 152. Το γεγονός ότι η Bremer αρνήθηκε σε όλη της ζωή να παντρευτεί, προφανώς είτε διαφεύγει της Ζάρκου είτε το αποσιωπά. Σε κάθε περίπτωση το πορτρέτο της Bremer, που καταδέτει η Ζάρκου, είναι πολύ πιο μακριά από την πραγματικότητα από ό,τι τα λογοτεχνικά πορτρέτα της Χαν και της Λεβάλδ. Η Bremer είναι από τις πρώτες ακτιβίστριες της γυναικείας χειραφέτησης που κατέστησαν το γυναικείο ζήτημα διεθνές, όχι μόνο μέσω προσωπικών επαφών με πρωτεργάτριες του γυναικείου κινήματος, αλλά και με το έργο της που μεταφράστηκε την εποχή του σε πολλές γλώσσες. Βλ. μεταξύ άλλων Bonnie G. SMITH (επιμ.), *The Oxford Encyclopedia of Women in World History*, τ. 1, Oxford University Press, Ν. Υόρκη 2008, σ. 257-258.

Γερμανίδων συγγραφέων και τις «ελλείψεις των κομησών Χαν και των κυριών Λεβάλδ» όπως σημειώνει η Ζάρκου. Αυτή δε η απαξίωση μοιάζει να υπηρετεί μια αμυντική ρητορική που είναι προφανής σε όλο το κείμενο.

Η Ζάρκου, γράφοντας αυτό το δοκίμιο που είναι ένα κείμενο και με λογοτεχνικές αξιώσεις, αναπτύσσει μια στρατηγική που έχει διπλό στόχο. Από τη μια πλευρά, παρουσιάζοντας τις μυθιστορηματικές σχεδόν ζωές των συγγραφέων και το έργο τους αλλά κατακρίνοντάς τες ταυτόχρονα, δεν ξεπερνά τα εσκαμμένα. Άλλωστε αυτά συμβαίνουν στη μακρινή, παράδοση και ιδιόρρυθμη Γερμανία, κάτι που η Ζάρκου θυμίζει κάθε τόσο και λιγάκι στον αναγνώστη. Από την άλλη όμως υπηρετεί τον κύριο στόχο της, που δεν είναι παρά να δώσει ώθηση στις γυναίκες να γράψουν, να υπερπηδήσουν τα ηθικά εμπόδια, να αποκτήσουν, εν ανάγκη, αντρικό φρόνημα όπως η Λεβάλδ ή να γίνουν, ακόμα καλύτερα, όπως η Bremer, αυτό το σπάνιο δείγμα «αφοσιώσεως, ελέους και ειλικρινείας»,¹⁹ όπως τονίζει η Ζάρκου.

Σίγουρα δεν είναι τυχαίο ότι από τις Γερμανίδες συγγραφείς της εποχής, όπως π.χ. την Günderrode, την Bettina von Arnim και άλλες, η Ζάρκου διαλέγει να εστιάσει σε τρεις, που θεωρούνται και σήμερα πρωτεργάτριες του φεμινιστικού κινήματος – και γι' αυτό η τρίτη είναι (αναγκαστικά σχεδόν) Σουηδή. Το γεγονός δε ότι οι περισσότεροι αναγνώστες της ανήκουν στο αντρικό φύλο, για το οποίο η λέξη και μόνο χειραφέτηση είναι φοβερή, δεν διαφεύγει της Ζάρκου ούτε μια στιγμή. Γι' αυτό τον λόγο όλο το κείμενο είναι οργανωμένο έτσι, ώστε να διαβαστεί και από τα δύο φύλα εξίσου, μεταφέροντας ωστόσο διαφορετικά μηνύματα.

Και από αυτή την άποψη το άρθρο της Ζάρκου είναι ενδεικτικό τόσο της δύσκολης θέσης των γυναικών συγγραφέων την εποχή αυτή όσο και της επιθυμίας και της προσπάθειας να αλλάξει αυτή η κατάσταση. Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι τη δεκαετία του 1870 εκδίδεται η *Ευριδίκη*, που παροτρύνει τις γυναίκες να εκφραστούν δημόσια, ενώ επτά χρόνια μετά τη δημοσίευση του άρθρου της Ζάρκου, το 1888, αρχίζει να δημοσιεύεται η *Εφημερίς των Κυριών*, που συντάσσεται από γυναίκες.²⁰

Στη Γερμανία την ίδια εποχή τα πράγματα δεν είναι πολύ διαφορετικά. Οι γυναίκες δεν είχαν νομικά δικαιώματα, έπρεπε να είναι αφιερωμένες στην οικογένεια και στην ανατροφή των παιδιών τους, ήταν αποκλεισμένες από την ανώτερη ή ανώτατη εκπαίδευση. Η μορφωμένη γυναίκα ως τρόμος του άντρα ήταν αντικείμενο παρωδιών και γελοιογραφιών, η γυναίκα ως αναγνώστρια επι-

19. ΖΑΡΚΟΥ, «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών», σ. 153.

20. Βλ. ΝΤΕΝΙΣΗ, σ. 102-103.

τρεπόταν να διαβάσει μόνο ελαφρά λογοτεχνία, ενώ η γυναίκα ως συγγραφέας ήταν η δακτυλοδεικτούμενη εξαίρεση. Χωρίς αυτές τις εξαιρέσεις όμως δεν θα μπορούσαν να αναδειχτούν μεγάλες γυναικείες λογοτεχνικές φωνές. Χωρίς αυτές τις Χαν, Λεβάλδ, Bremer, χωρίς τη διαμεσολάβηση της Ζάρκου και όλων των γυναικών που υποστήριξαν το δικαίωμα των γυναικών στην παιδεία, την αυτοδιάθεση, τη δημόσια έκφραση πιθανώς να μην είχε ακουστεί ποτέ η φωνή της Μαρίας Πολυδούρη, της Λιλής Ζωγράφου, της Κρίστα Βολφ ή της Ελφρίντε Γέλινεκ.

A. Διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές

II. *Η μετάφραση στο επίκεντρο της διαπολιτισμικής μεσολάβησης*

Και οικείο και ξένο: Οι ομηρικές μεταφράσεις του Πολυλά στην απορία του ελληνικού 19ου αιώνα

Στο δοκίμιό του για το εγχείρημα του μεταφραστή, ο Walter Benjamin σημείωνε ότι, υπό τη μεταφραστική οπτική, «οι γλώσσες δεν είναι ξένες μεταξύ τους, αλλά είναι, a priori και πέρα από κάθε ιστορικό συσχετισμό, εσωτερικά συνάλληλες μέσα σε αυτό που θέλουν να εκφράσουν».¹ Σχολιάζοντας το δοκίμιο, ο Paul de Man υπογραμμίζει μια κρίσιμη παράμετρο του προβλήματος, μιλώντας για «μία διαρκή διάξευση [*disjunction*] που ενυπάρχει σε κάθε γλώσσα, ιδίως μάλιστα στη γλώσσα που θεωρούμε δική μας». Και συμπληρώνει: «αυτό που γίνεται οικεία μας γλώσσα είναι η πλέον έκτοπη, η πλέον αποξενωμένη».² Οι προβληματισμοί αυτοί κλονίζουν ένα βασικό εννοιολογικό εργαλείο των γλωσσικών και των πολιτισμικών σπουδών, δηλαδή τη διάκριση οικείου και ξένου, η οποία συνδέεται στενά με ζητήματα ταυτότητας και ετερότητας.

Ο ελληνικός 19ος αιώνας είναι εποχή όπου δοκιμάζονται ευρύτατα οι έννοιες του ξένου και του οικείου ως όροι του τρέχοντος κοινωνικού και πολιτικού λόγου, αλλά και ως κατηγορίες ανάλυσης των όρων αυτών. Η έντονα μεταφραστική του φυσιογνωμία συμβάλλει σημαντικά στην κατεύθυνση αυτή.³ Στη

1. Walter BENJAMIN, «Το έργο του μεταφραστή» στον τόμο *Δοκίμια φιλοσοφίας της γλώσσας*, μτφρ. Φώτης Τερζάκης, Νήσος, Αθήνα 1999, σ. 64.

2. Paul DE MAN, «Conclusions: Walter Benjamin's "The Task of the Translator"» στον τόμο *The Resistance to Theory*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1986, σ. 92.

3. Πρβλ. Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, «Identité et diversité culturelle. Le mouvement des traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIe siècle – début XIXe)», *Σύγκριση/Comparaison* 9 (1998), σ. 71-91· Στέση ΑΘΗΝΗ – Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ (επιμ.), *Ταυτότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία*, τ. 2: *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις*, Β' Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Δόμος, Αθήνα 2001.

μελέτη που ακολουθεί επικεντρώνω την προσοχή μου στις ομηρικές μεταφράσεις του Ιάκωβου Πολυλά. Θα προσπαθήσω, πιο συγκεκριμένα, να ελέγξω τη διάκριση οικείου και ξένου στη μεταφραστική του γραφή, συγκρίνοντας με άλλες νεοελληνικές μεταφράσεις, προηγούμενες και επόμενες. Θα ξεκινήσω με ορισμένα στοιχεία της περιρρέουσας ατμόσφαιρας.

Συμφραζόμενα εποχής

Ο 19ος αιώνας είναι, στη δυτική Ευρώπη, η εποχή της νεότερης αναμόρφωσης του ομηρικού ζητήματος και δη της αντιπαράθεσης αναλυτικής και ενωτικής σχολής, ενώ η γενικότερη κριτική ή και η θεωρία της λογοτεχνίας και της μετάφρασης παίρνουν συχνά τη μορφή ανεπτυγμένου φιλοσοφικού στοχασμού. Παράλληλα, πληθαίνουν εντυπωσιακά οι μεταφράσεις των ομηρικών επών.⁴ Ξεχωρίζουν παλαιότερες μεταφράσεις που έχουν επηρεάσει σημαντικά τη λογοτεχνία της γλώσσας τους, ενώ πολλές καινούργιες αναφέρουν την ανάγκη ακριβέστερης αποτύπωσης ιστορικά ελεγχόμενων χαρακτηριστικών στοιχείων του πρωτοτύπου.⁵ Έχουμε συνάμα σημαντικά κείμενα κριτικής των μεταφράσεων αυτών.⁶

Στον ελληνόφωνο χώρο εμφανίζονται ανάλογες, αν και μάλλον περιορισμένες και αποσπασματικές, τάσεις. Για τις ομηρικές μεταφράσεις θα δώσω εδώ μια γενικότερη εικόνα, ξεχωρίζοντας εκείνες στις οποίες θα επικεντρώσω τον συγκριτικό σχολιασμό μου.⁷ Σημαντική είναι η έκδοση ή επανέκδοση ύστερων βυζαντινών και μεταβυζαντινών μεταφράσεων και δη με αρκετά αναλυτικές

4. Πρβλ. Philip YOUNG, *The Printed Homer*, McFarland & Co, Β. Καρολίνα 2003.

5. Μετά τη γαλλική *Ιλιάδα* της Mme Dacier (1711) έχουμε, ανάμεσα σε άλλα νεότερα παραδείγματα, εκείνο του Leconte Delisle το 1867. Μετά την αγγλική *Ιλιάδα* του Alexander Pope (αρχίζει να εκδίδεται το 1715) έχουμε πολλές σημαντικές νεότερες αγγλικές εκδοχές, μεταξύ των οποίων και εκείνες του Andrew Lang και των συνεργατών του από το 1879.

6. Το 1861 έχουμε τη δημοσίευση των διαλέξεων του Matthew Arnold για τη μετάφραση του Ομήρου που θεωρούνται έως και σήμερα από τις πιο ολοκληρωμένες σχετικές προσεγγίσεις. Βλ. Matthew ARNOLD, «On Translating Homer» στον τόμο *On the Classical Tradition*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1960, σ. 97-216.

7. Για τα στοιχεία που ακολουθούν αξιοποιώ το Γεώργιος ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ – Γεώργιος ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑΣ, *Βιβλιογραφία των έμμετρων μεταφράσεων της αρχαίας ελληνικής ποιήσεως*, Αθήνα 1979. Χρησιμότητα παραμένει και το Κ. ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Ο Όμηρος στη νέα ελληνική λογοτεχνία*, Ελληνική Παιδεία, Αθήνα 1976.

εισαγωγές: της πεξής απόδοσης της *Ιλιάδας* από τον Θεόδωρο Γαζή (1400-1475), που εκδίδεται το 1812,⁸ και της έμμετρης μετάφρασης της *Ιλιάδας* του Νικολάου Λουκάνη, που επανεκδίδεται το 1870 μετά την πρώτη έκδοση του 1526.⁹ Ο Γεώργιος Ρουσιάδης δίνει το 1817 την έμμετρη *Ιλιάδα* του και την αποσπασματική του *Οδύσσεια* τριάντα χρόνια αργότερα.¹⁰ Η γλώσσα του θα μπορούσε να θεωρηθεί, με σημερινά κριτήρια, μετρημένη καθαρεύουσα. Ο Νεόφυτος Δούκας δίνει πεξή απόδοση και των δύο επών σε αρχαϊζούσα καθαρεύουσα το 1835.¹¹ Πεξή απόδοση και των δύο επών σε καθαρεύουσα που θεωρείται 'καδομιλουμένη' έχουμε στην Κωνσταντινούπολη το 1867 και το 1868 (σε μετάφραση Ν. Αργυριάδη, Δημ. Νικολαΐδου και Χρ. Γρηγορά), ενώ ανάλογη έκδοση, που σε πολλά ακολουθεί ή και αντιγράφει την προηγούμενη, έχουμε και στην Αθήνα (μετάφραση Α. Σκαλίδη).¹² Απλούστερου ύφους είναι και η «εξάμετρος απλοελληνική μετάφρασις» των πρώτων 12 ραψωδιών της *Ιλιάδας* στην Αλεξάνδρεια το 1888 (μετάφραση Β. Αποστολίδου).¹³ Από τις μεταφράσεις επιλεγμένων ραψωδιών ή αποσπασμάτων αναφέρω επιλεκτικά: την ήπια έμμετρη καθαρεύουσα των Τανταλίδη και Ραγκαβή, την έμμετρη δημοτική του Χριστόπουλου, αλλά και του Βικέλα.¹⁴ Η έκδοση του συνόλου

8. *Ομήρου Ιλιάς μετά παλαιάς παραφράσεως*, Τυπ. Νικολάου Κάρλη, Φλωρεντία 1811-1812.

9. *Ομήρου Ιλιάς μεταβληθείσα πάλοι εις κοινήν γλώσσαν*, Εκδ. Αιμιλίου Λεγρανδίου, Τυπ. Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, Αθήνα 1870.

10. *Ομήρου Ιλιάς παραφρασθείσα και ομοικαταλήκτως στιχουργηθείσα*, Τυπ. δε Χίρσφελδ, Βιέννη 1817-1819· *Ομήρου Οδύσσεια (α-δ) ακριβής παράφρασις δεκαπεντασυλλάβω ρυθμώ*, Τύποις Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1848.

11. *Όμηρος, παραφρασθείς, σχολιασθείς τε και εκδοθείς*, Τυπ. Ανδρέου Κορομηλά, Αίγινα 1835.

12. *Ομήρου Οδύσσεια, μεθερμηνευθείσα εις καθομιλουμένην προς χρήσιν του λαού*, Τυπ. Επταλόφου, Κωνσταντινούπολη 1867· *Ομήρου Ιλιάς, μεθερμηνευθείσα εις καθομιλουμένην προς χρήσιν του λαού*, Τυπ. Επταλόφου, Κωνσταντινούπολη 1868· *Ομήρου Ιλιάς, μετενεχθείσα εις την καθομιλουμένην*, Τυπ. Ν. Γ. Πάσσαρη, Αθήνα 1871· *Ομήρου Οδύσσεια, μετενεχθείσα εις την καθομιλουμένην*, Τυπ. Ν. Γ. Πάσσαρη, Αθήνα 1873.

13. *Ομήρου Ιλιάδος εξάμετρος απλοελληνική μετάφρασις προς χρήσιν των Σχολείων και των Παρθεναγωγείων*, μέρος πρώτον (Α-Μ), Τυπολιθογρ. Β. Πενάσων, Αλεξάνδρεια 1888.

14. Για την *Ιλιάδα* βλ. Ηλίας ΤΑΝΤΑΛΙΔΗΣ, *Παίγνια ή ποιήματα διάφορα*, Τυπ. Η Ηώς, Σμύρνη 1839, σ. 181-200· Αθανάσιος ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Το Α στοιχείον της Ιλιάδος» στον τόμο *Ελληνικά Αρχαιολογήματα*, Τυπ. Εφημερίδος του λαού, Αθήνα 1853, σ. 107-171 (επανεκδοση Παρίσι και Αθήνα 1870). Για την *Οδύσσεια* βλ. Α. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, «Της Ομήρου Οδυσσεΐας το α (μετάφρασις)» στον τόμο *Διάφορα Ποιήματα*, Τυπ.

της *Οδύσσειας* από τον Πολυλά σε τεύχη, στα χρόνια 1875-1881, είναι έτσι η πρώτη έμμετρη νεοελληνική μετάφραση του συνόλου της *Οδύσσειας*, μα και η πρώτη μετάφραση ολόκληρου ομηρικού έπους σε ιδίωμα δημοτικής.¹⁵ Από την *Ιλιάδα* ο Πολυλάς δημοσιεύει, όσο ξει, μόνο αποσπάσματα σε φιλολογικά περιοδικά, ενώ το σύνολο που επεξεργάζεται και ολοκληρώνει θα δημοσιευτεί μετά θάνατον.¹⁶ Η πρώτη έκδοση της *Ιλιάδας* του Πάλλη, στην Αθήνα, θα μπορούσε να θεωρηθεί σύγχρονη εκείνης του Πολυλά.¹⁷

Ως προς τη γενικότερη κίνηση των ιδεών, το δεύτερο ήμισυ και τα τέλη του 19ου αιώνα είναι εποχή έντονων ζυμώσεων για το εθνικό και το γλωσσικό ζήτημα σε ένα πλαίσιο πολυφωνίας, όπου διαμορφώνεται και αναδεικνύεται σταδιακά, δίχως όμως να κυριαρχεί ακόμα, η οπτική Παπαρρηγόπουλου και Ζαμπέλιου.¹⁸ Γενικότερα ζητήματα λογοτεχνικής ιστορίας και κριτικής, συμπεριλαμβανομένου και του ομηρικού ζητήματος, συζητούνται ευρύτατα, κυρίως στα πολυάριθμα φιλολογικά περιοδικά, με διάσπαρτα στοιχεία θεωρητικού προβληματισμού.¹⁹ Οι μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων γίνονται συχνά αντικείμενο αποτίμησης και κριτικής, με έμφαση στην πιστότητα αλλά και τη λογοτεχνική τους επάρκεια.²⁰ Οι μεταφράσεις έργων αρχαίας ελληνικής γραμματείας και

Α. Κορομηλά, Αθήνα 1840, σ. 399-414· Δ. ΒΙΚΕΛΑΣ, *Οδυσσεΐας Ραψωδία ζ μεταφρασθείσα εις δημοτικούς στίχους*, Τυπ. Ανδρέα Κορομηλά, Αθήνα 1872 (πρώτη δημοσίευση στο *Εθνικόν Ημερολόγιον*, 1869). Δεν αναφέρω τα σημαίνοντα δείγματα σχετικής γραφής του Σολωμού και του Κάλθου.

15. *Ομήρου Οδύσσεια, έμμετρος μετάφρασις*, Τυπ. Εφημερίδος των Συζητήσεων, Αθήνα 1875-1877 και Τυπ. Ελληνικής Ανεξαρτησίας, Αθήνα 1880-1881. Πρώτη έκδοση σε ενιαίο τόμο από τον Γ. Ι. Βασιλείου, Αθήνα 1922 (από όπου και το απόσπασμα που χρησιμοποιώ στη συνέχεια).

16. *Παρνασσός* 13 (1890), σ. 333-347, (*Ιλιάδος Ζ*), *Νέα Ελλάς* 1 (1894), σ. 207-209 (από Ν), *Εστία* 14 (1895), σ. 111 (από Ο), *Κερκυραϊκή Ανθολογία* 1 (1915), σ. 51-52 (από Γ).

17. *Η Ιλιάδα*, Τυπ. Σ. Κ. Βλαστού, Αθήνα 1892 και 1900. Το πρώτο τεύχος της μετάφρασης αυτής έρχεται μετά την πρώτη δημοσίευση ιλιαδικού αποσπάσματος του Πολυλά στον *Παρνασσό*.

18. Η Έλλη Σκοπετέα είχε μιλήσει πολύ εύστοχα για ένα «κλίμα που μπορεί να στεγάσει πολλές και ποικίλες αντιφάσεις, όχι όμως και σαφείς πολώσεις ή γενικευμένα διλήμματα». Βλ. Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 132.

19. Το ερευνητικό πρόγραμμα «Χρυσσαλίσ», που οργάνωσε και διευθύνει η καθηγήτρια Άννα Ταμπάκη και μετέχει στη διοργάνωση του συνεδρίου όπου εντάσσεται το παρόν, είναι η σημαντικότερη πρόσφατη προσπάθεια αποδελτίωσης και μελέτης σχετικών στοιχείων από τα φιλολογικά περιοδικά.

20. Ενδεικτικά επισημαίνουμε τον Οικονόμιο μεταφραστικό αγώνα του 1872 με

ειδικότερα του Ομήρου γίνονται και αυτές αντικείμενο ανάλογης προσοχής.²¹

Στο πλαίσιο αυτό εμφανίζεται ο κριτικός στοχασμός του Πολυλά. Τα *Ευρισκόμενα* του Σολωμού, που εκδίδονται το 1859, τον έχουν αναδείξει σε κεντρικό σημείο αναφοράς της επτανησιακής λογιόσύνης και των γλωσσικών της αναζητήσεων στο πεδίο της δημοτικής, ενώ στέκονται και η αφορμή για μια βαρύνουσα σημασία διένεξη μεταξύ Πολυλά και Ζαμπέλιου για τη σημασία του Σολωμού και της ποιητικής του γλώσσας. Ο Πολυλάς αναπτύσσει στη συνέχεια, κυρίως με τη μορφή άρθρων σε φιλολογικά περιοδικά, στοιχεία ενός θεωρητικού προβληματισμού περί γλώσσας και λογοτεχνίας, αλλά και ειδικότερα περί μετάφρασης.²² Με το έργο αυτό συναρτάται και ένα εκτεταμένο κριτικό κείμενο του Καλοσγούρου, που είναι όχι μόνο εξηγητικό του Πολυλά, μα και το πρώτο ίσως εκτενές νεοελληνικό δοκίμιο που πραγματεύεται αναλυτικά ζητήματα λογοτεχνικής μετάφρασης αρχαίας αλλά και νεότερης λογοτεχνίας.²³

τις σχετικές εισηγήσεις και κρίσεις. Βλ. Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Οικονόμειος μεταφραστικός αγών: επίμετρο κειμένων*, ΣΔΩΒ, Αθήνα 2003. Για μία από τις πιο συγκροτημένες προσπάθειες σύνοψης ζητημάτων μεταφραστικής μεθόδου βλ. Σταμάτιος ΒΑΛΒΗΣ, «Περί μεταφράσεως ποιητών» στον τόμο *Φιλολογικά μελετήματα*, Τυπ. Α. Κοντογόνη, Αθήνα 1890, σ. 16-29 (πρώτη δημοσίευση στο *Αθηναϊον*, 1878). Ο Βάλβης πριμοδοτεί την «κατ' έννοιαν» ή και την «κατά λέξιν» μετάφραση σε αντιδιαστολή με την «ελεύθερη», με τρόπο που δείχνει επίγνωση των σχετικών συζητήσεων στη δυτική Ευρώπη, ίσως μάλιστα ειδικότερα των απόψεων του Schleiermacher.

21. Αξιοσημείωτη είναι η εισαγωγή της επανέκδοσης της μετάφρασης Λουκάνη (ό.π.) που συνιστά μια πρώτη ίσως απόπειρα ιστορικής καταγραφής των νεότερων ευρωπαϊκών μεταφράσεων. Σημειώνω και ένα ανώνυμο άρθρο για την ιστορία των ελληνικών και των ευρωπαϊκών μεταφράσεων του Ομήρου: «Παραφράσεις ομηρικών επών», *Εστία* 6 (1878), σ. 554-556.

22. Βλ. «Προλεγόμενα» στον τόμο Διονύσιος ΣΟΛΩΜΟΣ, *Τα ευρισκόμενα*, Τυπ. Ερμής, Κέρκυρα 1859, σ. γ-νδ· *Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπελίου*; Τυπ. Ερμής, Κέρκυρα 1860· «Ποιητική μετάφρασις», *Εστία* 31 (1891), σ. 148· «Περί γλώσσης», *Εστία* 37 (1894), σ. 257-262· *Η φιλολογική μας γλώσσα*, Τυπ. Εστίας, Αθήνα 1892. Οι παραπομπές μου είναι στην πρόσφατη έκδοση: Ιάκωβος ΠΟΥΛΛΑΣ, *Τα κριτικά κείμενα*, επιμ. Θεοδόσης Πυλαρινός, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2015.

23. Γεώργιος ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, «Κριτικά παρατηρήσεις» στον τόμο *Αμλέτος, Τραγωδία Σαιξπηρίου*, μτφρ. Ιακώβου Πολυλά, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2008, σ. 293-351 (πρώτη δημοσίευση στον *Παρνασσό*, 1890). Ας σημειώσω πάντως εδώ ότι η παρουσίαση στοιχείων που συχνά αποκαλούμε «παρακείμενα» δεν αποσκοπεί στο να εντοπίσει μια θεωρία που διαπνέει το κυρίως έργο (εν προκειμένω τις ομηρικές μεταφράσεις του Πολυλά), αλλά στο να σκιαγραφήσει μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα που συναρτάται με αυτό, δίχως όμως να το ορίζει πλήρως ή έστω και επαρκώς.

Σχετικά πρόσφατες μελέτες οι οποίες συνδέουν τον Πολυλά με ρεύματα ρομαντικού θεωρητικού στοχασμού, και δη με μια κατεύθυνση «κριτικού ιδεαλισμού»,²⁴ φωτίζουν κρίσιμες πτυχές των ιδεών του για τη γλώσσα, τη λογοτεχνία και τη μετάφραση.²⁵ Σωστά, νομίζω, έχει υπογραμμιστεί η «απορητική διάσταση» που προσδίδει ο Πολυλάς σε ζητούμενα όπως η διαμόρφωση του εθνικού χαρακτήρα και η λειτουργία της γλώσσας και της λογοτεχνίας.²⁶ Εδώ βρίσκεται και ο πυρήνας της διαφοράς του με τον δετικότερο ιστορικισμό του Ζαμπέλιου. Κατά τον Ζαμπέλιο, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος η νεότερη λογοτεχνία να κατασκευάσει «εναέριον ικρίωμα» όπου «ο νους και ο σκοπός του δημιουργήματος» καθίστανται «κοσμοπολίται, ή ακριβέστερον απάτριδες».²⁷ Για τον Πολυλά, η «εθνική βιολογία»²⁸ που καλλιεργεί ο Ζαμπέλιος οδηγεί σε μια «νέα της Ελληνικότητας εικόνα»,²⁹ υπερβολικά περιοριστική για τον τρόπο ανάπτυξης της νέας ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας. Δεν είναι άνευ σημασίας η μεταφορά που χρησιμοποιεί ο Πολυλάς για να περιγράψει πώς ορισμένες νεότερες γλώσσες, όπως η Νεοελληνική, αναπτύσσουν τον αναλυτικό

24. Πρβλ. Δημήτριος ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, *Ο κριτικός ιδεαλισμός του Ιακώβου Πολυλά: Ερμηνευτική παρουσίαση του αισθητικού και γλωσσικού του συστήματος*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2002, όπου προσδίδεται ιδιαίτερη σημασία στις σχέσεις του Πολυλά με τον Schiller. Για τις σχέσεις Πολυλά και Humboldt πρβλ. Γιώργος ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, «Γλωσσοφιλογικές εμπεδώσεις του Wilhelm von Humboldt στο θεωρητικό έργο του Ιακώβου Πολυλά», *Πόρφυρας* 84-85 (1998), σ. 193-208. Για τις σχέσεις Πολυλά και Ζαμπέλιου βλ. Γιώργος ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ, «Ο διάλογος Πολυλά – Ζαμπέλιου για την ποίηση του Σολωμού», *Πόρφυρας* 84-85 (1998), σ. 209-230· Σπυρίδων ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, «Εισαγωγή» στον τόμο *Τα κριτικά κείμενα*, επιμ. Γιώργος Αλισανδράτος, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999.

25. Η διερεύνηση των σχέσεων με τάσεις φιλοσοφικού λόγου της Δυτικής Ευρώπης είναι, βεβαίως, σύνθετο πρόβλημα. Οι ιδιαιτερότητες του ύφους των Ελλήνων λογίων, ιδίως όταν πρόκειται για άρθρα σε φιλολογικά περιοδικά, ενδέχεται να καθιστά τον λόγο τους ασύμμετρο με την περισσότερο πειδαρχημένη φιλοσοφική ρητορική που καλλιεργείται πλέον στη δυτική Ευρώπη, ακόμα και όταν έχουμε ρητές αναφορές σε εκπροσώπους της. Εύστοχα έχει υπογραμμιστεί και ο λογοτεχνικός χαρακτήρας της σχετικής ρητορικής. Βλ. Vassilis LAMBROPOULOS, «The Fictions of Criticism: The “Prolegomena” of Iakovos Polyklas as *künstlerroman*» στον τόμο *Literature as National Institution*, Princeton University Press, Princeton 1988, σ. 66-84. Η διαμεσολάβηση της μετάφρασης, αναπόφευκτη και συχνά ακούσια, μπορεί να επιφέρει και αυτή σημαντικές μετατοπίσεις.

26. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, σ. 313.

27. «Ο κ. Ιούλιος Τυπάλδος» στο ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, σ. 261.

28. Το ίδιο, σ. 269.

29. «Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπελίου; Στοχασμοί» στο ΠΟΥΛΛΑΣ, σ. 126.

τους χαρακτήρα: «αναβλάστημα από ήμερην πεπαλαιωμένην ρίζαν».³⁰ Η φράση αυτή υποδεικνύει, αν θέλαμε να χρησιμοποιήσουμε ορολογία πιο σύγχρονη μας, *άναρχο ρίζωμα*³¹ μάλλον παρά εξελισσόμενο οργανισμό. Έτσι θα πρέπει να αντιληφθούμε και την πολυλαϊκή ζήτηση μιας Νεοελληνικής που είναι

μεσινή μεταξύ της γραμματικής πολυτυπίας των αρχαίων γλωσσών και της απλότητας των νεωτέρων, με ταις οποίαις εσυμμορφώθηκε, [και] φαίνεται προωρισμένη να δεχθή μέσα της και να συγχωνέψη ό,τι σώζεται άφθαρτο εις την κληρονομία της αρχαιότητας, και ό,τι έβγαλε ο νέος ευρωπαϊκός κόσμος.³²

Δεν είμαι βέβαιος ότι η «μεσινή» του Πολυλά ως «αναβλάστημα» αντιστοιχεί επακριβώς στην έννοια του «μέσου όρου» που ανιχνεύει ο Καλοσγούρος ζητώντας γλώσσα που να απέχει και από τους «καθαρεύοντες» και από τον «αφελέστερον αυτής δημοτικόν τύπον».³³ Ο ίδιος ο Καλοσγούρος εξ άλλου αποσπά τη ζητούμενη γλώσσα από τις όποιες ιστορικές πλώσεις, συναρτώντας τη με τη λειτουργία κάθε ιδιαίζοντως ισχυρού λογοτεχνικού έργου, από τα αρχαία ελληνικά στα νεότερα ευρωπαϊκά:

Βεβαίως η γλώσσα των στίχων τούτων δεν είναι δημοτική καθ' ην έννοιαν ονομάζεται ούτως η γλώσσα του δημοτικού άσματος ή η των απλουστέρων και δημοτικωτέρων ασμάτων αυτού του Σολωμού, αλλ' είναι δημοτική μόνον καθ' ην έννοιαν δύναται ούτω να ονομασθεί η γλώσσα του Ομήρου, του Σοφοκλέους, του Σαικσπέιρου, του Δάντου.³⁴

Έχουμε οπωσδήποτε σημαντική μετατόπιση της αντιδιαστολής οικείου και ξένου: ξένες αναγνωρίζονται από τον Πολυλά όχι μόνο οι μορφολογικά διαφορετικές νεότερες γλώσσες, αλλά και οι προστάθειες να συντηρηθούν παλαιότερες μορφές της Ελληνικής που οδηγούν σε γλώσσα «κατ' ουσίαν και κατά μορφήν ξένην προς το έθνος, ξένην προς αυτούς οι οποίοι την έπλασαν και την γράφουν».³⁵

Ο Ζαμπέλιος θέλει την ποίηση να εμβαδύνει στο ιστορικό μεσαιωνικό

30. «Περί γλώσσης», *το ίδιο*, σ. 331-332.

31. Πρβλ. Gilles DELEUZE – Felix GUATARI, *Mille plateaux*, Minuit, Παρίσι 1980.

32. «Προλεγόμενα» στο ΠΟΛΥΛΑΣ, σ. 92.

33. Πρβλ. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 303. Την έννοια του «μέσου όρου» ο Πολυχρονάκης εξετάζει αναλυτικότερα, θεωρώντας παράλληλα ότι ο Καλοσγούρος μετατοπίζει κάπως τον Πολυλά «επί το ευελικότερον». Βλ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, «Η μεταφραστική ηθική του Ιακώβου Πολυλά» στον τόμο *Αμλέτος, Τραγωδία Σαιξσπέιρου*, σ. 37. Φαίνεται μάλιστα να βλέπει υιοθετούμενη στην περίπτωση του δεκατρισύλλαβου στίχου του *Αμλέτου*.

34. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 298.

35. «Η φιλολογική μας γλώσσα» στο ΠΟΛΥΛΑΣ, σ. 276.

παρελθόν του ελληνισμού για να ανασύρει σταθερή και διαυγή την εικόνα του. Ο Σολωμός του Πολυλά τοποθετεί τον ζητούμενο «αναθιβασμό» της νέας ελληνικής γλώσσας κυρίως «εις το ύφος του λόγου»,³⁶ η δε μετάφραση γίνεται ο άξονας περαιτέρω διερεύνησης της ελληνικότητας και της γλώσσας της, και μάλιστα με τρόπους που συναρμολογούν εποχές ιστορικά αλλότριες, οδηγώντας το γλωσσικό έργο του Σολωμού «εις τας εσχάτας αυτού συνεπειάς».³⁷

Σε ένα σύντομο αλλά σημαντικό σημείωμά του με τον τίτλο «Ποιητική μετάφρασις», εισαγωγικό μετάφρασής του ενός ποιήματος του Άλβιου Τίβουλλου, ο Πολυλάς εξηγεί ότι, στον βαθμό που προϋποθέτουν «φανταστικήν δύναμιν και ενθουσιασμόν», οι μεταφράσεις «δεν θεωρούνται πλέον έργα μηχανικά αλλά καλλιτεχνικά· είναι λογοτεχνήματα που θέτουν τη γλώσσα τους «εις αγώνα με μορφωμένας γλώσσας αρχαίων και νεωτέρων» και συμβάλλουν έτσι «εις εξημέρωσιν και εξευγενισμόν» της γλώσσας αυτής που βρίσκεται σε «φιλολογικήν απορία».³⁸ Αναφέρει παραδείγματα μεταφραστών του Ομήρου, όπως ο Voss και ο Monti, επισημαίνοντας ότι η μετάφραση μεταδίδει «την ζώην και το πνεύμα» του πρωτοτύπου, παρά τις τεχνικές της ατέλειες ή και παρά το γεγονός ότι «δεν σώζη τον αρχαίον χαρακτήρα» του. Το εγχείρημα της λογοτεχνικής μορφοποίησης πρωτεύει, λοιπόν, σε σχέση με εκείνο της ιστορικής αναγωγής· η δε διάκριση οικείου και ξένου υποχωρεί μπροστά στην άμιλλα μεταξύ γλωσσών στο πεδίο της λογοτεχνικής γραφής, είτε πρόκειται για μια γλώσσα σε διαφορετικές φάσεις ιστορικής εξέλιξης είτε για γλώσσες σύγχρονες αλλά μορφολογικά αλλότριες. Και είναι πράγματι πολύ σημαντική η συναρμογή στο έργο του Πολυλά των μεταφράσεων του Ομήρου με μεταφράσεις του Shakespeare, σε μια πορεία που μοιάζει να δοκιμάζει διαδοχικές προσεγγίσεις στη ζητούμενη λογοτεχνική γλώσσα και τον «μεσινό» χαρακτήρα της: λίγα χρόνια πριν από τα *Ευρισκόμενα*, το 1855, η γλώσσα της πολυλαϊκής *Τρικυμίας* θα μπορούσε να θεωρηθεί προσεγμένη δημοτική.³⁹ η *Οδύσεια*, στην περίοδο 1875-1881, εισάγει στοιχεία πιο ιδιόρρυθμου λεξιλογίου αλλά και σύνταξης· ο *Αμλέτος*, το 1889, εκπλήσσει όχι μόνο με τη στιχουργική του, αλλά και με τις γλωσσικές του ιδιοτροπίες· αμέσως μετά και σε ημιτελή μορφή,

36. «Πόθεν η μυστικοφοβία του κ. Σπ. Ζαμπελίου; Στοχασμοί», το ίδιο, σ. 203.

37. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 300.

38. «Ποιητική Μετάφρασις» στο ΠΟΛΥΛΑΣ, σ. 239-240.

39. Η *τρικυμία*, δράμα Ουιλιέλμου Σέικσπηνρ, Τυπ. Σχερία, Κέρκυρα 1855. Τοποθέτηση της μετάφρασης αυτής στο ιστορικό της πλαίσιο έχουμε στο Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, «Η *Τρικυμία* του Πολυλά και οι άλλες μεταφράσεις του έργου», *Πόρφυρας* 84-85 (1998), σ. 275-312.

στα χρόνια 1890-1985, έρχεται η *Ιλιάδα*, με χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ακραία εκδοχή της πολυλαϊκής ζήτησης.⁴⁰ Το «κολοσσιαίο» έργο του πολυλαϊκού Ομήρου είναι πάντως, κατά τον Καλοσγούρο, «έκπληξις» αλλά και ενέργεια «σχεδόν αφροσύνης»,⁴¹ καθώς η νέα Ελληνική τολμά να εκφραστεί λογοτεχνικά παρά την ελλιπή της καλλιέργεια ή, ακριβέστερα, με το προνόμιο που συνιστά

αυτός ακριβώς ο άπλαστος και αφελής της γλώσσας ημών χαρακτήρ, δι' ον, ως πολύ μάλλον των άλλων γλωσσών συνάδοντα προς την κλασσικήν απλότητα της φαντασίας και του αισθήματος, ο Έλλην απείρως κατ' ουσίαν πλεονεκτεί του Ευρωπαϊού μεταφραστου μη δυναμένου να απαλλαγή ποτέ εντελώς του ρωμαντικού τρόπου του φαντάζεσθαι και αισθάνεσθαι.⁴²

Λογοτεχνικά ζητούμενα

Ο πολυλαϊκός Όμηρος έχει απασχολήσει πολύ τη φιλολογική κριτική και ανάλυση έως σήμερα.⁴³ Αν θέλουμε κατηγορίες σύγχρονές μας και εύστοχα περιγραφικές, μπορούμε να κρατήσουμε τη «γλωσσική πολυτυπία» που αποδίδει, πολύ εμπειριστατωμένα, στην πολυλαϊκή *Ιλιάδα* ο Γαραντούδης⁴⁴ ή και τον «αναρχικό εκλεχτισμό» που προτείνει, πιο τολμηρά, ο Μπαλάσκας.⁴⁵ Πρέπει πάντως να υπογραμμιστεί ότι η γλωσσική πολυτυπία, μα και ο έλεγχός της, είναι κοινός τόπος του ελληνικού 19ου αιώνα, που τον διαφοροποιεί αισθητά από τις καθαρότερες τομές του 20ού. Ο ίδιος ο Πολυλάς φαίνεται να ενδιαφέ-

40. Η πορεία είναι όντως ευδιάκριτη, δεν είμαι ωστόσο καθόλου βέβαιος ότι μπορεί κανείς να διακρίνει σε αυτή στάδια διαλεκτικής, τρόπον τινά, ανέλιξης ή ωρίμανσης. Πρβλ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, σ. 52-53, όπου μιλά για σχήμα σταδίων του Γκαίτε και για βαθμιαίο πέρασμα, στο πλαίσιο διαλεκτικής έντασης ανάμεσα στην οικείωση και στο αλλότριο, από απλή πληροφοριακή πρόξα (*Τρικυμία*) σε αφομοίωση του αλλότριου (*Οδύσσεια*), νέα ενότητα με οξύτερη προβολή του ξένου (*Αμλέτος*).

41. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 309.

42. Ό.π.

43. Τις αποστάσεις του από τον δρόμο του Ψυχάρη είδε, ως γνωστόν, με μεγάλη επιφύλαξη ο δημοτικισμός του 20ού αιώνα. Για μια περιεκτική παρουσίαση της πρόσληψης του Πολυλά βλ. Ευριπίδης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, «Η μεταφραστική αντίληψη του Ιακώβου Πολυλά και οι αποδόσεις του ποιητικών κειμένων της κλασσικής λογοτεχνίας» και «Ο Ιάκωβος Πολυλάς, οι σύγχρονοι και οι νεώτεροι του επτανήσιοι – συνέχεια και ρήξη», *Πόρφυρας* 84-85 (1998), σ. 492-498 και 249-259.

44. *Το ίδιο*, σ. 492.

45. Κώστας ΜΠΑΛΑΣΚΑΣ (επιμ.), «Εισαγωγή» στο *Ιακώβου Πολυλά. Η Φιλολογική μας γλώσσα*, ΣΔΩΒ, Αθήνα 2005, σ. 46.

ρεται για ένα «ομοίομορφον και κανονικόν»⁴⁶ ή και «άμικτον [...] γλωσσικόν ύφασμα»⁴⁷ ως αρμόζον για τη νεοελληνική «φιλολογική μας γλώσσα». Και διατηρεί σοβαρές επιφυλάξεις για την αξία του «περιέργου [...] γλωσσικού κράματος» που προκύπτει από τη «συγχωνευτική μέθοδο» που καταλογίζει στον Ραγκαβή, κάνοντας μάλιστα αναλυτική κριτική στην κατά τόπους αμφίρορη καθαρεύουσα των μεταφράσεών του.⁴⁸ Τις θέσεις του Πολυλά απηχεί αλλά και εκλογικεύει ο Καλοσγούρος όταν, στο δοκίμιό του για τη μεταφραστική μέθοδο, διακρίνει διάφορες τάσεις ανάμεσα στα άκρα του αρχαϊσμού και του ψυχαρισμού και καταδικάζει το «θέαμα ανηκούστου αναρχίας» της ελληνικής πεζογραφίας, χαρακτηριστικά του οποίου είναι «η αναρχία, ο κυκεών, η σύγχυσις».⁴⁹ Ο Καλοσγούρος διαβλέπει όμως και μια δετική λειτουργία της γλωσσικής αναρχίας:

Ημείς φρονούμεν ότι η αναρχία [...] είναι ως πάσαι αι επαναστάσεις προάγγελος νέας τάξεως εν τω μέλλοντι, η δε ιδέα ταύτης της μελλούσης και ποδομένης τάξεως πρέπει να ζητηθή, ως συμβαίνει εν ταις πολιτικαίς επαναστάσεσιν, εν τοις κόλποις αυτής ταύτης της αναρχίας, αφαιρουμένων των υπερβολών.⁵⁰

Σε ένα τέτοιο πεδίο, η πολυλαϊκή «μεσινή» δεν είναι τόσο μια μέση πορεία ανάμεσα σε δεδομένα άκρα όσο ένας λογοτεχνικά κριτικός τρόπος διαχείρισης και ελέγχου μιας γενικής κατάστασης γλωσσικής αταξίας. Ο Καλοσγούρος επισημαίνει και το εξής πολύ σημαντικό για την κατεύθυνση στην οποία λειτουργεί η πολυλαϊκή παρέμβαση: «το κοινόν και το σύνηδες παύουν να είναι τοιαύτα».⁵¹ Νωρίτερα στο ίδιο δοκίμιο μιλά για ένα «κατασκευάσμα όπερ είναι και συγχρόνως δεν είναι το κοινόν καθωμιλούμενον ιδίωμα».⁵² Απηχεί έτσι ειρωνικά τον Ζαμπέλιο που είχε θέσει ως εξής το ζήτημα της κατανόησης του σολωμικού στίχου: «εννώ και συγχρόνως δεν εννώ τα περιεχόμενα».⁵³ Τίθεται λοιπόν το ερώτημα πώς λειτουργεί η πολυτυπία σε σχέση με την πολύ διαδεδομένη, για τις σημερινές μεταφραστικές σπουδές, διάκριση ανάμεσα σε στρατηγικές οικειοποίησης του πρωτοτύπου και γλωσσικού ξενισμού.⁵⁴ Πόσο

46. «Η φιλολογική μας γλώσσα» στο ΠΟΛΥΛΑΣ, σ. 314.

47. Το ίδιο, σ. 253.

48. Το ίδιο, σ. 261 κ.εξ.

49. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 345-346.

50. Το ίδιο, σ. 346.

51. Το ίδιο, σ. 336.

52. Το ίδιο, σ. 298.

53. «Πόθεν η κοινή λέξις τραγουδώ» στο ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, σ. 173 σημ.

54. Πρβλ. Antoine BERMAN, *La Traduction et la lettre ou l'auberge du lointain*,

ισχυρή είναι η διάκριση αυτή για τη λογοτεχνική μετάφραση και δη για τον ελληνικό 19ο αιώνα;

Υπάρχει, πράγματι, κάτι που αναιρεί την ίδια την αντιπαράθεση οικείου και ξένου μέσα στην αταξία των γλωσσικών πρακτικών του ελληνικού 19ου αιώνα. Πρόκειται για την ίδια τη νεότερη ελληνική γλώσσα στις συγκεκριμένες συνθήκες ανάπτυξης και διαμόρφωσής της. Είναι γνωστές οι δυσκολίες της ελληνικής λογιόσύνης, ήδη από τον 18ο αιώνα και σε όλη τη διάρκεια του 19ου, απέναντι στην επιλογή του ιδιώματος όπου θα γράψει ή θα μεταφράσει κανείς, αναλόγως μάλιστα του γραμματειακού είδους που υπηρετεί.⁵⁵ Και κάθε επιλογή χαρακτηριζόταν αναπόφευκτα από ανομοιογένεια και εκλεκτισμό, έτσι ώστε η γλωσσική πολυτυπία να είναι ενδεχομένως πιο οικεία από την όποια αυστηρή πειθαρχία, καθότι η ελληνική γλώσσα δεν είχε διαμορφώσει τα χαρακτηριστικά της οικειότητας που είχαν βαθμιαία προσλάβει άλλες νεότερες εθνικές γλώσσες για τους φυσικούς ομιλητές τους ως επίσημες γλώσσες εθνικού κράτους και αντίστοιχης παιδείας. Απεναντίας, η εκμάθηση ξένων γλωσσών γινόταν οργανωμένα και συστηματικά για ορισμένα ελληνόφωνα κοινωνικά στρώματα του 19ου αιώνα, όπως και η εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής – δημιουργώντας την ιδιαίτερη οικειότητα που καλλιεργεί η εκπαίδευση και τα εργαλεία της. Κατά συνέπεια, η γλώσσα ήταν πεδίο δοκιμών και στοχαστικών αναπροσαρμογών σε ένα έδαφος όπου καμία εκδοχή της τρέχουσας Ελληνικής δεν ήταν απολύτως οικεία· και όπου δεν ήταν απολύτως ξένο ούτε το ελληνόγλωσσο παρελθόν της αρχαιότητας μα ούτε και το αλλόγλωσσο παρόν της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας. Η ιδιαίτερη σημασία της μεταφραστικής γλώσσας του Πολυλά έγκειται στο ότι καθιστά γλωσσικά εναργέστερη και λογοτεχνικά δραστικότερη την απορία της περιπλοκής αυτής.

Για τη δική μας οπτική, το λογοτεχνικό ερώτημα σχετικά με τις μεταφράσεις είναι πώς οι ασαφείς και συγκεχυμένες εντάσεις μεταξύ του οικείου και του ξένου θα απηχήσουν τη λογοτεχνική ιδέα που πρώτο έδειξε το πρωτότυπο. Κρίσιμη από την άποψη αυτή είναι, για τον Νεοέλληνα μεταφραστή, η ένταση ανάμεσα στην ιστορική απόσταση και τη μορφολογική εγγύτητα της ομηρικής γλώσσας. Σημαντικό όμως είναι και το δίλημμα που φαίνεται ότι

Seuil, Παρίσι 1999 (1985)· Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility*, Routledge, Λονδίνο 1995.

55. Πρβλ. Στέση ΑΘΗΝΗ, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2010, κυρίως το κεφάλαιο «Η αναζήτηση της γλωσσικής ταυτότητας», όπου συγκρίνονται οι γλωσσικές απόψεις και τα μεταφραστικά εγχειρήματα Καταρτζή και Κοδρικά, σ. 391-401.

όρισε γενικότερα τη σχέση της δυτικής νεωτερικότητας με τον Όμηρο ως λογοτεχνικό πρότυπο: Πώς συντονίζεται το στοιχείο του ύψους, και άρα η ιδεατή του απόσταση, με το στοιχείο της αφέλειας και την ιδιάζουσα εγγύτητά του. Την ένταση αυτή ο Schiller ανήγαγε σε βασικό στοιχείο διάκρισης της επικής παράδοσης από τη νεότερη λυρική ποίηση. Αλλά και στην Ελλάδα του 19ου αιώνα το θέμα κυριαρχούσε στη συζήτηση για την ομηρική ποίηση και για τις σχέσεις της με το δημοτικό τραγούδι. Ο Καλοσγούρος ορίζει, πολύ εύγλωττα, την ομηρική γλώσσα ως «το μοναδικόν εκείνο σύγκραμα του πνευματικού ύψους και της άκρας αφελείας και φυσικότητας»⁵⁶ και θεωρεί τον συνδυασμό αυτό κλειδί για την εκτίμηση της πολυλαϊκής μεταφραστικής γλώσσας. Εκτιμώντας το πολυλαϊκό ποιητικό ιδίωμα μιλά, πιο συγκεκριμένα, για «χαρίεσαν όψιν φυσικότητος», που επιτυγχάνεται «διά της ευκαίρου και σχεδόν ανεπαισθήτου μεταβάσεως από της ανωτέρας εκφράσεως εις την δημοτικωτάτην αφέλειαν».⁵⁷ Αναγνωρίζει συνάμα ότι

εκ της ειρημένης τάσεως του συγγραφέως προς το υψηλόν και το ευγενές της εκφράσεως και εκ της λίαν επιφυλακτικής αυτού θέσεως προς το χυδαίον προήλδον πολλάκις εν τη Οδυσσειά ανωμαλίας ή υπερβάσεις των ορίων εκείνων της φυσικότητος, άτινα επιβάλλονται υπ' αυτής της εννοίας της Τέχνης και μάλιστα της αρχαίας.⁵⁸

Δίνοντας μεγαλύτερη έμφαση στη λόγια πλευρά του πολυλαϊκού ιδιώματος, ο Μαβίλης ελέγχει την άποψη της «επιτροπείας των κριτών των αναγνωστικών βιβλίων» ότι η πολυλαϊκή *Οδύσεια* χαρακτηρίζεται από «στρυφήν γλώσσα» ή από το «ατιμέλητον στιχουργίας» σε σύγκριση με μια γλώσσα η οποία, «φυσική και αβίαστος», θα είχε την «αφέλεια και χάρι» του Βικέλα. Θεωρεί απεναντίας ότι η γλωσσική ιδιοτυπία του Πολυλά ελέγχει την «όλως χυδαίαν και κλέφτικην αλλ' όχι ομηρικήν αφέλειαν» που ο δημοτικισμός του Βικέλα καλλιεργεί φορώντας στον Όμηρο «δημώδη κάπαν».⁵⁹

56. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 308.

57. Το ίδιο, σ. 311.

58. Το ίδιο, σ. 319.

59. Λορέντζος ΜΑΒΙΛΗΣ, «Απάντησις προς τους κριτάς των αναγνωστικών βιβλίων τους επικρίναντας την έμμετρον μετάφρασιν του κ. Πολυλά», *Παιδαγωγικόν Σχολείον* (Ιούλ. 1884), σ. 176-178. Παράλληλα ο Μαβίλης ειρωνεύεται την απλουστευμένη έννοιας «ροή» του ποιητικού κειμένου που από τότε ταλάνιζε, καθώς φαίνεται, τη μεταφραστική κριτική: «Συνήθως οι δέλοντες να κρίνωσι περί στίχων και μη έχοντες τας απαιτούμενας προς τούτο γνώσεις καταφεύγουσιν εις την έκφρασιν ο στίχος ρέει ή δεν ρέει. Κ' εάν μεν ηξεύρουν να τον αναγώσωσι, τότε ρέει, εάν δε μη, δεν ρέει» (ό.π., σ. 185).

Βρισκόμαστε όμως σε πεδίο κινούμενης άμμου. Κάθε μετάφραση μας υποχρεώνει να επανεκτιμήσουμε την εικόνα της γλωσσικής κανονικότητας, παράλληλα με εκείνη της ομηρικής ιδέας. Κάθε μεταφραστικό ιδίωμα, ξενίζοντας και εξοικειώνοντας με τον δικό του τρόπο, προτείνει τη δική του, περισσότερο ή λιγότερο πειστική, διαχείριση της σχετικής έντασης, στη μία ή την άλλη κατεύθυνση, ορίζοντας εκ νέου τα κριτήρια της αφέλειας και του ύψους σε συνάρτηση με αυτά του ξένου και του οικείου. Μπορεί να ανιχνευθεί κάτι το ποιητικά υψηλό και στον πόλο της καθαρεύουσας αρχαιοπρέπειας μα και σε εκείνον της δημοτικής λαϊκότητας· ενώ υπάρχει κάτι το ποιητικά αφελές και στη ρέουσα αφηγηματικότητα του δημοτικού τραγουδιού μα και στη δύσβατη καλλιπέπεια του γλωσσικού αρχαϊσμού, και μάλιστα με τρόπους ιστορικά μεταβαλλόμενους, που λειτουργούν διαφορετικά στις διάφορες εποχές. Το ζητούμενο είναι λόγος που είναι και συνάμα δεν είναι κοινά κατανοητός και που κάνει ποίηση αυτή την αμφιβολία. Κι έτσι ανακτούν ενδιαφέρον, υπό την οπτική του εκάστοτε παρόντος, πολλές πεπαλαιωμένες ακρότητες ή και αδεξιότητες και της καθαρεύουσας και της δημοτικής. Ας δούμε όμως τα πράγματα από πιο κοντά, ξεκινώντας από τις μεταφράσεις στο έδαφος των οποίων αναφάνηκε και ξεχώρισε η πολυλαϊκή ποιητική γλώσσα.

Μεταφραστικές συγκρίσεις

Το απόσπασμα όπου θα επικεντρώσω τη συγκριτική μου προσέγγιση είναι το προοίμιο της *Ιλιάδας* (Α 1-7). Τυπικά ομηρικό από πολλές απόψεις (διασκελισμοί, σχετικά σύνθετη σύνταξη, χρήση λογότυπων κυρίως στους συνδυασμούς επιθέτων και κυρίων ονομάτων), επιτρέπει συγκρίσεις ανάμεσα σε χαρακτηριστικά διαφορετικές μεταφραστικές προσεγγίσεις:

Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος
 οὐλομένην, ἣ μυρὶ Ἄχαιοῖς ἄλγε' ἔδηκε,
 πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν
 ἠρώων, αὐτοὺς δὲ ἑλώρια τεύχε κύνεσσιν
 οἰωνοῖσὶ τε πάσι, Διὸς δ' ἔτελείετο βουλή,
 ἐξ οὔτ' ἄρ' αὖτις πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε
 Ἄτρεΐδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἀχιλλεύς.⁶⁰

Η «κοινή» που επικαλείται στον τίτλο της μετάφρασής του ο Λουκάνης

60. HOMER, *The Iliad*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1988, σ. 2.

(επανεκδίδεται, όπως είπαμε, το 1870) παραμένει από τη μεταβυζαντινή εποχή της πολύ αβέβαιη, σχεδόν ασχημάτιστη. Η μετρική της δομή, με τον τροχαϊκό ρυθμό των δεκαεξασύλλαβων στίχων, επιτείνει την αίσθηση αυτή. Και στο επίπεδο της σύνταξης ξεχωρίζει η χρήση τροπικών αντί αναφορικών προτάσεων, με τα «πώς» να υπογραμμίζουν το ζητούμενο μιας ανέφικτης αφηγηματικότητας:

Την οργήν άδε και λέγε, ω θεά μου Καλλιόπη,
 Του Πηλείδου Αχιλλέως, πώς εγένετ' ολεθρία,
 Και πολλές λύπας εποίσε εις τους Αχαιούς δη πάντας,
 Και πολλές ψυχάς ανδρείας πώς απέστειλεν εις άδην,
 Και κυσί και τοις ορνέοις προς βοράν έδωκε τούτους –
 Ο γαρ Ζεύς ήθελεν ούτως – αφ' ου γουν φιλονεικούντες
 Εχωρίσθησαν αλλήλων ο τε βασιλεύς Ατρείδης,
 Και ο Αχιλλεύς ταχύπους. (σ. 2)⁶¹

Δεν μπορούμε να μη σημειώσουμε εδώ και την πολύ εκφραστική αμηχανία του «άδε και λέγε» που σαν να πασχίζει να συμπεριλάβει όχι μόνο το ιλιαδικό «άειδε» μα και το οδυσσειακό «έννεπε». Σε όλο τον υπόλοιπο 19ο αιώνα θα επιβληθεί το υψηλότερο «ψάλλε». Είναι και η παράδοση ισχύς που αποκτά το απλό μα και σαν παράταιρο «ήθελεν ούτως» του Διός, στη δέση της «βουλής» που θα αποτελέσει αργότερα κοινό μεταφραστικό τόπο.

Για τις νεότερες μεταφράσεις μπορούμε να ξεκινήσουμε αντιπαραβάλλοντας δύο πεζές εκδοχές. Η απόδοση του Δούκα (1835) μπορεί να θεωρηθεί η αυστηρότερη εκδοχή αρχαΐζουσας καθαρεύουσας. Όμως αποφεύγει συστηματικά τη χρήση ομηρικών λέξεων ακόμα και όταν αυτές διατηρούν σχετικά σταθερή σημασία («άειδε», «μυρία», «άλγεα»). Συνολικά δίνει την αλλόκοτη αίσθηση μιας γλώσσας που ανθίσταται σε κάθε ιστορική τοποθέτηση και είναι για τον λόγο αυτό ιδιόρρυθμα ομηρική:

Δεύρ' ειπέ ημίν, ω θεά, τίποδ' ούτω χαλεπώς Αχιλλεύς ο Πηλέως εμήνισεν, εξ ου τοσαύτα μεν κακά επέσκησαν τοις Έλλησι, πολλών δ' ηρώων ψυχάι ες άδου κατήχθησαν, τα δε σώματ' αυτών κυσί τε και όρνεσι βορά βουλή του Διός εγένοντο πάσιν, αφ' ου ούτος αυτός και Αγαμέμνων ο βασιλεύς διηνέχθησαν προς αλλήλους. (σ. 3)

Η «καδομιλουμένη» του Σκαλίδου (1871) χάνει την ιδιορρυθμία αυτή, αλλά ο εκλεκτισμός της είναι κατά τόπους εκφραστικά αισθητός. Κρατά επίμονα τύπους καθαρεύουσας (αναφορικές αντωνυμίες, ρηματική αύξηση, καταλήξεις

61. Για κάθε μετάφραση σημειώνω σε παρένθεση τη σελίδα της έκδοσης που ήδη έχω αναφέρει στο πρώτο μέρος του κειμένου μου.

πτώσεων και ρημάτων), αλλά απλουστεύει το λεξιλόγιο. Παράλληλα όμως επιμένει σε ομηρικές λέξεις που άλλες μεταφράσεις αποφεύγουν και των οποίων ο αρχαϊκός τόνος θυμίζει εμφατικά το ζητούμενο του ύψους («μυρίας» και, κυρίως, «άναξ ανδρών»):

Ψάλλε, ω θεά, την οργήν Αχιλλέως του Πηλείδου, την ολεθρίαν, ήτις μυρίας οδύνας επροξένησεν εις τους Αχαιούς, πολλάς γενναίας ψυχάς ηρώων εσφενδόνισεν εις τον Άδην και τα σώματά των παρέδωκε βοράν των σκύλων και των ορνέων. Ούτως ετελέσθη η απόφασις του Διός, αφ' ότου κατά πρώτον εχωρίσθησαν φιλονεικήσαντες ο άναξ ανδρών Αγαμέμνων και ο κραταιός Αχιλλεύς. (σ. 3)

Η πρώτη νεότερη έμμετρη απόδοση της *Ιλιάδας* από τον Ρουσιάδη (1817) κινείται σε καθαρεύουσα αρκετά αυστηρή, αν και αμφίβολη και αυτή. Το λεξιλόγιό της μοιάζει να γλιστρά αφελώς σε τύπους απλούς που της προσδίδουν κατά τόπους ενδιαφέρον: «σκυλία [...] πετεινά [...] άγρια θηρία». Προτείνει το «Ψάλλε», που συνδέει αναπόφευκτα το επικό ξεκίνημα με την εκκλησιαστική παράδοση, καθώς και άλλες επιλογές που θα επιμείνουν, όπως η νεωτερίζουσα «οργή» του Αχιλλέα και η αρχαιοπρεπής «βουλή» του Διός. Ο δεκαπεντασύλλαβος στίχος της ενδιαφέρει ίσως κυρίως για το πώς προβάλλει τη δυσκολία της συνάρθρωσης της νεότερης ποιητικής παράδοσης με το μέλημα του ομηρικού ύψους. Επίμονα αλλά και βεβιασμένα πειδαρχημένος, ανδίσταται στους διασκελισμούς, η δε ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία ενοχλεί με τη μονοτονία της και τις αστοχίες λεξιλογίου που επιβάλλει («ανίας»):

Ψάλλε ολύμπιος Θεά την του υιού Πηλέως
 Φθοροποιόν τε και σκληράν οργήν του Αχιλλέως.
 Ήτις πολλάς τοις Αχαιοίς προξένησεν ανίας,
 Πολλών ηρώων τας ψυχάς, αώρωσ, τας ανδρείας,
 Ήπεμψ' εις άδην δους αυτούς ως θρώσιν εις σκυλία,
 Εις σαρκοφάγα πετεινά, και άγρια θηρία,
 Να τους σπαράττωσιν ωμός, και ούτω εκυρούτο,
 Η του θεού Διός βουλή, ούτω απεπληρούτο,
 Αφ' ου ο θείος Αχιλλεύς κατά Ατρείδ' ωργίσθη,
 Φιλονεικήσας αυστηρώς, και απ' αυτού χωρίσθη. (σ. 24, 26)

Ο Ρουσιάδης θα περάσει αργότερα σε πολιτικό στίχο για την *Οδύσειά* του. Πολιτικό δεκαπεντασύλλαβο χρησιμοποιεί και ο Χριστόπουλος, ο οποίος δημοσιεύει το 1853 παλαιότερη μεταφραστική δοκιμή του για την πρώτη ραψωδία της *Ιλιάδας*. Η γλώσσα του μετατοπίζει για πρώτη φορά τον εκλεκτισμό στο πεδίο μιας έμμετρης δημοτικής. Κρατά στοιχεία καθαρεύουσας μορφολογίας, ιδίως στην ορθογραφία και στις καταλήξεις πτώσεων, με τρόπους

που πλησιάζουν εκείνους του Πολυλά. Χαρακτηριστικά είναι ορισμένα σημεία όπως ο εμφατικός διασκελισμός των «Ηρώων», το γλωσσικά αμφίδυμο «η βουλή τελείωσε», η αντιδιαστολή του «δοξασμένος» με το «βασιλεύς», αλλά και η γλαφυρή επιλογή λέξεων και εκφράσεων τρέχουσας δημοτικής («έχδρα», «αναριθμήτους πόνους», «έρριξε», «δα εμάλωσαν»):

Την έχδραν ψάλλε την κακήν, θεά, του Αχιλλέως
 Ή που έφερε τους Αχαιούς αναριθμήτους πόνους,
 Και εις τον άδην έρριξε πολλαίς ψυχαίς ανδρείαις
 Ηρώων· και τους έκαμεν αυτούς φαγί των σκύλων,
 Κι' όλων των όρνιων· κ' η βουλή τελείωσε του Δία.
 Από τι δα εμάλωσαν, κι εχώρισαν τα πρώτα
 Ο δοξασμένος Αχιλλεύς, κ' ο βασιλεύς Ατρείδης; (σ. 111)

Ο Χριστόπουλος συνέδεσε τον στίχο του με «τους τροχαϊκούς του Αισχύλου στίχους». ⁶² Και η δοκιμή του πρώτη δείχνει πως όσο και αν ο δεκαπεντασύλλαβος μιας μετάφρασης φαίνεται να προσδίδει στον Όμηρο τόνους ελληνικής δημοτικής ποίησης, άλλο τόσο ο Όμηρος υποσκάπτει και μετατοπίζει τους τόνους αυτούς. Το τονικό εξάμετρο του Τανταλίδη (1839) ⁶³ αποκτά το ξεχωριστό ενδιαφέρον του όχι επειδή μοιάζει με το ομηρικό μετρικό σχήμα, αλλά επειδή κλονίζει την παράδοση του δεκαπεντασύλλαβου δίχως ωστόσο να παύει να τη θυμίζει. Και σε αυτό συντείνει η διστακτική του καθαρεύουσα, που δεν αποφεύγει τρόπους δημοτικής («έφερε [...] έστειλε [...] όλα») ενώ κρατά και καθαρά ομηρικούς τύπους («άναξ ανδρών»):

Ψάλλε, Θεά, την οργήν του Πηλέως υιού, Αχιλλέως
 Την ολεθρίαν, που πάθ' εις τους Έλληνας έφερε πλείστα.
 Κ' έστειλε τόσας ανδρείας ψυχάς εις τον Άδην ηρώων,
 Κ' εις τους νεκρούς των αυτούς εις τους κύνας εξέδρασαν άγραν
 Και εις τα όρνεα όλα. (βουλή του Διός ήτον τούτο)
 Αμ' αφ' ου μίαν φοράν χωρισθέντες εις έριδα ήλθον,
 Ό,τε Ατρείδης ο άναξ ανδρών και ο δειός Πηλείδης. (σ. 181)

Ανάλογη αίσθηση μετρημένης απομάκρυνσης από τα οικεία εδάφη της

62. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 108.

63. Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής είχε ήδη αναπτύξει και τη θεωρία του για τις δυνατότητες απήχησης των αρχαίων ποσοτικών μέτρων σε παρόμοια νεότερα τονικά μετρικά σχήματα. Βλ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ, «Περί της αρχαίας ελληνικής προσωδίας και αντιπαράθεσις αυτής προς την νέαν» στον τόμο *Διάφορα ποιήματα*, Τυπ. Α. Κορομηλά, Αθήνα 1837, σ. 399-437.

νεότερης δημοτικής ποίησης δίνει και η «εξάμετρος απλοελληνική» του Αποστολίδη, που συνδυάζει το δύσκολο μέτρο της με σχεδόν άναρχο γλωσσικό εκλεκτισμό. Εξαιρετική είναι εδώ η πρόκληση που συνιστά το «πείσμα [...] το τρομερόν», καθώς αντιφάσκει προς τη μεγαλοστομία της συμβατικής επικής ρητορικής μα και προς το «Ψάλε» που επιμένει στη αρχή:

Ψάλε το πείσμα θεά, τ' Αχιλλέως του υιού του Πηλέως
το τρομερόν, το οποίον τους Έλληνας τόσας πικρίας
πότισε κ' όχι ολίγων ηρώων ψυχάς εις τον Άδην
πρόωρα έστειλ', αυτούς δε τροφήν εις τα όρνε' αφήκε
και εις τους σκύλους· (κ' η θεία βουλή του Διός επληρώθη)
άρχισε δε απ' την 'μέραν, 'που ήλθαν το πρώτον εις λόγους
ο βασιλεύς Αγαμέμνων κι' ο άξιος υιός του Πηλέως. (σ. 3)

Ο Πολυλάς κρατά τον δεκαπεντασύλλαβο τόσο για την *Οδύσσεια* όσο και για την *Ιλιάδα* του. Η επιλογή του αυτή δεν έχει, εκ πρώτης όψεως, τη σπουδαιότητα που έχει αποδοθεί στον καινοφανή δεκατρισύλλαβο του *Αμλέτου*.⁶⁴ ούτε έχει την ιδιορρυθμία της πρότασης για συνδυασμό δεκαπεντασύλλαβου και δεκαεπτασύλλαβου που διατυπώνει συζητώντας για τον Τίβουλλό του⁶⁵ και υποδεικνύοντας μια κατεύθυνση που οι Καζαντζάκης και Κακριδής θα αξιοποιούσαν συστηματικά αργότερα. Ο στίχος του Ομήρου του όμως ποικίλλει ως προς τον ρυθμό και το σχήμα του με τρόπους που καθιστούν συχνά την έμμετρη μορφή του δυσδιάκριτη και φαίνεται να απηχούν την ομηρική ταλάντευση ανάμεσα στο προφορικό και το πεζό, την αφηγηματική ροή και τις δραματικές ανακοπές της. Έχουμε, επί παραδείγματι, επίμονους διασκελισμούς που στο απόσπασμα όπου επικεντρώνομαι ακολουθούν το πρωτότυπο:⁶⁶

64. Ο στίχος αυτός μοιάζει πολύ εύκολα, σχεδόν απλουστευτικά, να υλοποιεί έναν γλωσσικό «μέσο όρο» καθώς στέκεται ανάμεσα στον ξενικό ενδεκασύλλαβο και τον οικείο δεκαπεντασύλλαβο. Βλ. τη σχετική προσέγγιση στο ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗΣ, σ. 44.

65. «Ποιητική μετάφρασις» στο ΠΟΛΥΛΑΣ, σ. 240.

66. Σε άλλα χωρία οι διασκελισμοί επιμένουν ακόμα εμφατικότερα, ποικίλλοντας τη δραματική ροή του κειμένου:

*Εκείνος χαμογέλασε κοιτώντας το παιδί του
ήσυχ' κι απ' το χέρι του πιασμένη η Ανδρομάχη
εδάκρυσε και του 'λεγεν: «Οϊμέ! Θα σ' αφάνιση
τούτη σου η τόλμη, ω τρομερέ. [...]*

(Z 404-413).

Ψάλλε, θεά, τον τρομερόν θυμόν του Αχιλλέως,
 πώς έγεινε 'ς τους Αχαιούς αρχή πολλών δακρύων·
 που ανδράγαθαις ροβόλησε πολλαίς ψυχαίς 'ς τον Άδη
 ηρώων, κ' έδωκεν αυτούς αρπάγματα των σκύλων
 και των ορνέων – και η βουλή γενόνταν του Κρονίδη,
 απ' ότ' εφιλονείκησαν κ' εχωρισθήκαν πρώτα
 ο Ατρείδης, άρχος των ανδρών και ο δειός Αχιλλέας. (σ. 3)

Από πλευράς γλωσσικού ιδιώματος οι αποστάσεις που ο Πολυλάς κρατά από την όποια δημόδη κανονικότητα είναι ιδιαίτερα αισθητές, σχεδόν προκλητικές, δίχως όμως να τοποθετούνται πάντα στην αντίρροπη κατεύθυνση, της καθαρεύουσας. Η ποιητική τους λειτουργικότητα έγκειται, απεναντίας, στο ότι συνολικά είναι μάλλον απροσδιόριστης ροπής. Έχουμε, πράγματι, κάτι πολύ πιο ιδιότροπο από μια μέση οδό, έναν εκλεκτισμό περισσότερο επίμονο αλλά και περισσότερο άναρχο από κάθε προηγούμενο και, κυρίως, μια γλωσσική αμηχανία ισχυρής εκφραστικότητας πολύ κοντά στην κατεύθυνση που υποδεικνύει ο Steiner όταν γράφει:

Η προσεγμένη μετάφραση, αντιθέτως, μπορεί να οριστεί ως μετάφραση στην οποία η διαλεκτική της ερμητικότητας και της εισόδου, της ατίθασης αλλοτριότητας και της αισθητής οικειότητας, παραμένει ανεπίλυτη αλλά εκφραστική.⁶⁷

Η σύνταξη δίνει αρχικά μια δευτερεύουσα τρόπον («πώς έγεινε») και στη συνέχεια αναφορικές («που [...] ροβόλησε [...] κ' έδωκεν») χαλαρώνοντας τους συντακτικούς αρμούς του κειμένου και θυμίζοντας τις δυσκολίες της ομηρικής αφηγηματικής ροής. Σε μορφολογικό επίπεδο, η ιδιόρρυθμη ορθογραφία συναρμολογεί παλαιότερους με νεότερους τύπους («έγεινε [...] ανδράγαθαις [...] πολλαίς ψυχαίς [...] εφιλονείκησαν») εντείνοντας την ανάλογη ροπή των καταλήξεων των ονομάτων. Παρόμοιες τάσεις είδαμε και στον Χριστόπουλο, αλλά στον Πολυλά συνδυάζονται με ποιητικά δραστικότερες επιλογές λεξιλογίου και τρόπων έκφρασης. Το «Ψάλλε» της αρχής συνεχίζει και κλείνει τον 19ο αιώνα, μιας και οι μεταφράσεις του 20ού αιώνα θα περάσουν στο «τραγουδά». Στη συνέχεια όμως ο τόνος ξεχωρίζει, καθώς κυμαίνεται ανάμεσα στα άκρα ενός πολύ δημοτικού «έδωκεν [...] αρπάγματα» και του ομηρικού «άρχος των ανδρών» που σε ύστερες εκδόσεις θα αλλάξει.⁶⁸ Εκφράσεις όπως το «βουλή γενόνταν» συμπυκνώνουν αδρά την ένταση. Χαρακτηριστικότερη

67. George STEINER, *Μετά τη Βαβέλ*, Scripta, Αθήνα 2004, σ. 630.

68. Στην έκδοση της Βιβλιοθήκης Αρχαίων Ελλήνων Κλασικών (Φιλολογική, χ.χ.) διαβάζουμε: «Ο Ατρείδης άρχων των ανδρών [...]» (σ. 1).

στιγμή του χωρίου που εξετάζουμε είναι η έκφραση «ανδράγαθαις ροβόλησε», όπου έχουμε όχι τόσο σημασιολογική ή υφολογική ασάφεια όσο αβεβαιότητα για τον όποιο βαθμό σαφήνειας ή ασάφειας νοήματος ή τόνου, τέτοια που να κλονίζει και το δίπολο οικειοποίησης και ξενισμού καθώς και ύψους και αφέλειας. Κάτι ανάλογο χαρακτηρίζει όλη την *Ιλιάδα* του, καθώς ο Πολυλάς δανείζεται διαρκώς λέξεις από το κερκυραϊκό ομιλούμενο ιδίωμα και ευρύτερα από τη δημοτική ποίηση, μα πλάθει και ο ίδιος. Σε πολλές περιπτώσεις («ακρόνεος», «αμοιριά», «αντιπαρακινούμαι», «χερομανώ», για να περιοριστώ σε ελάχιστα από τα όσα εντοπίζει ο Καλοσγούρος),⁶⁹ η σημασία της λέξης είναι μάλλον ασαφής, όπως εξ άλλου και η θέση της ανάμεσα στη δημοτική και την καθαρεύουσα, στο οικείο και το παράξενο, στον υψηλό και τον αφελή τόνο. Αναδεικνύονται έτσι οι αινιγματικές πτυχώσεις της ομηρικής ιδέας.

Ο Καλοσγούρος υπογραμμίζει ότι η πολυτυπία του Πολυλά αφορά όχι μόνο τη σχέση δημοτικής και καθαρεύουσας, αλλά και τη σχέση μεταξύ ιστορικά και κοινωνικά διακριτών ιδιωμάτων, καθώς στρέφεται «προς την δημοτικήν, την μεσαιωνικήν, την Κρητικήν ημών ποιήσιν, προς τον εκκλησιαστικόν, προς τον αρχαίον ελληνισμόν».⁷⁰ Θα άξιζε να διερευνηθεί συστηματικότερα και κατά πόσον ορισμένες από τις επιλογές του Πολυλά απηχούν το σολωμικό λεξιλόγιο.⁷¹ Στο απόσπασμα που μελετάμε δεν είναι μόνο το «Ψάλλε» της αρχής ή το «βουλή» μα και εκείνο το «ανδράγαθαις ροβόλησε».⁷² Έχουμε έτσι μια σύζευξη της ομηρικής ιδέας με τη νέα ελληνική ποιητική γλώσσα, σύζευξη που ο Πολυλάς είχε προαναγγείλει όταν απέδιδε στη σολωμική ποίηση των αποσπασμάτων αρετές ύφους που χαρακτήρισε «ομηρικό, δηλαδή απλούστατο και φυσικό».⁷³

Δεν νομίζω ότι ο Πάλλης και, αργότερα, οι Καζαντζάκης και Κακριδής

69. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 312, σημ. 1 και 2.

70. ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ, σ. 310. Ίσως είναι υπερβολική η εκτίμηση του Καλοσγούρου ότι «τα στοιχεία ταύτα πρώτος αποπειράται να συγχωνεύσει εις ενότητα». Από τις πιο χαρακτηριστικές πάντως τέτοιες στιγμές του το βυζαντινότροπο σημασιολογικό ψηφιδωτό του «Θεά θεών, ω Αθηνά, σωσίπολις, αγία» για το ομηρικό «πότνι' Ἀθηναίη ἐρυσίπτολι δια θεάων» (Ζ 305).

71. Γιώργος ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, *Που γλυκολαμπυρίζει ωσάν το λάδι...: Ο Διονύσιος Σολωμός εντρυφεί στον Όμηρο και μεταφράζει στίχους από την Ιλιάδα*, Κέρκυρα 1999.

72. Πρβλ: «Έβλεπε και Τούρκων κεφαλαίς σπού εροβολούσαν μέσα εις τον λάκκο που ετριγύριζε το πολιορκημένο Μεσολόγγι, και ο ενδουσιασμένος μάρτυρας τους εφώναζε» (*Ο Λάμπρος*, 10) και «Η γη αισθάνεται την τόση/Του χεριού σου ανδραγαθιά (*Ο Ύμνος εις την Ελευθερίαν*, στρ. 103).

73. «Προλεγόμενα» στο ΠΟΛΥΛΑΣ, σ. 116.

αλλάζουν το ζητούμενο επιβάλλοντας μονοφωνία τυποποιημένης δημοτικής. Απεναντίας, συνεχίζουν τον Πολυλά μεταφέροντας στο πεδίο της δημοτικής εντάσεις ανάλογες εκείνων της πολυλαϊκής πολυτυπίας. Η γλώσσα του Πάλλη ξένισε στην εποχή της και συνέχισε να ξενίζει με μια αποκοτιά που συχνά ξεπερνά τα δημώδη πρότυπα που επικαλείται και κλονίζει κάθε αίσθηση γλωσσικής οικειότητας και τυποποιημένου δεκαπεντασύλλαβου. Αρκεί να θυμίσει κανείς το «κραςύ πέλαγο» για τον ομηρικό «οίνοπα πόντον». Στο εξεταζόμενο χωρίο το επικό ύψος υποδεικνύεται μέσα από τη δυνατότητα της δημοτικής να δώσει τρόπους των οποίων η επιτηδευμένη ακρότητα αντιστρέφει, σχεδόν ειρωνικά, τη συμβατική δημοτική αφέλεια:

Μούσα, τραγούδα το θυμό του ξακουστού Αχιλλέα,
τον έρμο! π' όλους πότισε τους Αχαιούς φαρμάκια,
και πλήθος έστειλε ψυχές λεβέντικες στον Άδη
καπεταναίων, κι' έθρεψε με τα κορμιά τους σκύλους
κι' όλα τα όρνια (κι βουλή γινότανε του Δία),
απ' την αρχή σαν πιάστηκε με το γοργό Αχιλλέα
τ' Ατρέα ο γιος ο βασιλιάς και χώρισαν οι δυο τους.⁷⁴

Οδηγώντας την τάση αυτή στα άκρα, ο δεκαεπτασύλλαβος των Καξαντζάκη – Κακριδή κινείται ανάμεσα στην έμμετρη ροή και την πεζή αφήγηση με τρόπους που απομακρύνονται επίμονα και από το δημοτικό τραγούδι και από την τρέχουσα επικοινωνία:

Τη μάνητα, θεά, τραγούδα μας του ξακουστού Αχιλλέα,
ανάδεμά τη, πίκρες που 'δωκε στους Αχαιούς περίσσιες
και πλήθος αντρειωμένες έστειλε ψυχές στον Άδη κάτω
παλικαριών, στους σκύλους ρίχνοντας να φάνε τα κορμιά τους
και στα όρνια ολούθε –έτσι το θέλησε να γίνει τότε ο Δίας–
απ' τη στιγμή που πρωτοπιάστηκαν και χώρισαν οι δυο τους,
του Ατρέα ο γιος ο στρατοκράτορας κι ο μέγας Αχιλλέας.⁷⁵

Ας προσέξουμε τον χειρισμό της βασικής ομηρικής έννοιας του «ήρωα». Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι μεταφράσεις, μαζί με εκείνη του Πολυλά, κρατούν τη λέξη. Ο δημοτικισμός του 20ού αιώνα αποτολμά τη συναρμογή των ομηρικών ηρώων με τους «καπεταναίους» ή τους «οπλαρχηγούς» που

74. Το απόσπασμα που χρησιμοποιώ εδώ είναι από την πρώτη έκδοση σε ενιαίο τόμο: *Η Ιλιάδα*, Charonnet, Παρίσι 1904, σ. 7.

75. *Ομήρου Ιλιάδα*, Αθήνα 1966, σ. 17.

γυροφέρνει ο Πάλλης⁷⁶ και αργότερα με τα «παλικάρια» των Καξαντζάκη – Κακριδίη. Έρχεται έτσι στην επιφάνεια το πόσο παράδοση είναι και πρέπει να μείνει η ζητούμενη ιδέα: Όσο οι νεότερες εικόνες ηρώων μετατοπίζουν την όποια αρχική ομηρική ιδέα άλλο τόσο η ομηρική ποίηση αποσπά τις εικόνες αυτές από το νεωτερικό τους έδαφος. Και την ίδια στιγμή άλλες λέξεις, όπως εκείνη της «ψυχής», επιμένουν επαναλαμβανόμενες παρά τις σημασιολογικές τους μετατοπίσεις.

Ο σύγχρονός μας Όμηρος του Μαρωνίτη μοιάζει να ξαναπιάνει το νήμα του Πολυλά σε πολύ ηπιότερους τόνους, όπως υπαγορεύουν οι συνθήκες της μετανεωτερικής μας γλωσσικής ομαλότητας, επιμένοντας ιδιαίτερα στην απήχηση του ύφους συγκεκριμένων νεότερων ποιητών, με τον δεκαπεντασύλλαβο να παραμένει αποσπασματική ανάμνηση:

Τον άγριο θυμό, θεά, τραγούδησε του Αχιλλέα, γιου του Πηλέα,
ολέθριο θυμό, που τόσα πάθη φόρτωσε στους Αχαιούς,
τόσες γενναίες ψυχές κατέβασε στον Άδη,
ηρώων ψυχές, κι άφησε λεία στα σκυλιά τα σώματά τους,
στα λαίμαργα όρνια, έτσι που συντελέστηκε η βουλή του Δία,
αφότου μεταξύ τους χώρισαν και πήραν να διχογνωμούν
του Ατρέα ο γιος, ο πρώτος του στρατού, κι ο θείος Αχιλλέας.⁷⁷

Το λογοτεχνικό πρωτότυπο είναι, σύμφωνα με τον Benjamin, ουσιωδώς μεταφράσιμο καθώς, αναλόγως της λογοτεχνικής του ισχύος, απομακρύνεται από τις πολιτισμικές συνθήκες εμφάνισης και χρήσης του και ζει στην κυριολεξία, δηλαδή αναπτύσσεται διατρέχοντας διάφορες εποχές και γλώσσες.⁷⁸ Το πρωτότυπο όμως συμπαρασύρει και τις μεταφράσεις που συσσωρεύονται γύρω από την ιδέα που εκείνο έχει αρχικά δείξει· τις μεταφέρει και αυτές σε ένα πεδίο πύκνωσης του ιστορικού χρόνου όπου οι ποικίλες γλώσσες, όσο και αν διαφέρουν μεταξύ τους, συνάμα συγγενεύουν, καθώς γίνονται πεδία όπου συνεχίζει να ζει το ζητούμενο διαρκώς αναπτυσσόμενο, διαρκώς διαφέροντας από τις προηγούμενες εκδοχές του. Αυτό μας επιτρέπει ή και μας επιβάλλει, εν τέλει, μια ανάγνωση που αντί να συγκρίνει θα συμφύρει, αντί να εντοπίζει διαφορές ή ομοιότητες θα τις εντείνει. Λέξεις, ρυθμοί, τρόποι, κάθε είδους γλωσσικά σχήματα του πρωτότυπου και των μεταφράσεων δεν μένουν αυτάρεσκα στις εποχές τους, με την απόσταση ασφαλείας της πολιτισμικής τους

76. Η έκδοση του Oxford University Press (Λονδίνο 1917) δίνει, μεταξύ άλλων αλλαγών, «οπληρχηγών».

77. *Ομήρου Ιλιάς*, Άγρα, Αθήνα 2009, σ. 13.

78. Πρβλ. BENJAMIN, σ. 61-63.

ετερότητας, παρά, αποσπώμενα από αυτές και εκτιθέμενα στη ζήτηση μιας κοινής ιδέας, συνδέτουν τον διαρκώς μεταβαλλόμενο δύσανο που είναι η ισχύς και το νόημα, η ζωή της ιδέας αυτής. Η δε κριτική των μεταφράσεων ενέχει έτσι όχι μόνο την ιστορική τοποθέτηση πρωτοτύπου και μεταφράσεων, αλλά και την αναίρεση μιας τέτοιας ιστορικής οπτικής, καθώς τα κείμενα μετεωρίζονται στο επίπεδο μιας ιδιαίτερης συγχρονίας, προβάλλοντας όλα μαζί, στην κάθε παρούσα στιγμή, ανόμοιες αλλά ενδεχομένως ισάξια δραστικές όψεις του ίδιου πράγματος.

Και για να μείνουμε στα ελληνικά ομηρικά: ο ποιητής και «ψάλλει» και «τραγουδά» για την «οργή», τη «μάνητα» μα και τον «θυμό» ή και το «πείσμα» ακόμα· και οι «ψυχές ηρώων» μένουν επίμονα «ψυχές ηρώων» μα παίρνουν και τη μορφή «παλικαριών», «οπλαρχηγών» ή «καπεταναίων»· και χάνονται με χίλιους δυο τρόπους, ως και «ροβολώντας»· «βορά» «φαγί» κι «αρπάγματα» των ζώων· και επιμένει η «βουλή» του θεού· σε ρυθμούς που ολοένα θα σπάνε από την ένταση ανάμεσα στον δεκαπεντασύλλαβο και τις αναπλάσεις ή τις ανατροπές του. Ασφαλώς αυτά δεν είναι Όμηρος όπως τον θέλησε η φιλολογία· μα ούτε και ακριβώς Νέα Ελληνικά όπως τα ζητούν γραμματικές και λεξικά.

Ο ελληνικός Όμηρος του 19ου αιώνα, σήμερα, για μας: η λογοτεχνία και η μετάφρασή της δολώνουν τα περιγράμματα του όποιου τότε και του όποιου τώρα, δεν μας αφήνουν ούτε εδώ ούτε εκεί. Την επίγνωση αυτή ο Πολυλάς έκανε λογοτεχνική γραφή που μας θυμίζει, με την οξύτητά της, ότι έννοιες όπως αυτή του έθνους και της εθνικής ταυτότητας ενδέχεται να λειτουργούν όπως η λογοτεχνική ιδέα για τη μετάφραση: σημαίνουν κάτι που υπάρχει ασφαλώς, μα με τρόπο άδηλο, ας πούμε σαν ιστορική απορία – απορία που ο ελληνικός 19ος αιώνας εξέφρασε σε τόνους που θα μένουν για μας, και υψηλοί και αφελείς και οικείοι και ξένοι, αναπόδραστα.

«Η Λίμνη» του Λαμαρτίνου, ποίημα μεταφρασθέν
υπό Α. Βλάχου, Σ. Βασιλειάδη, Ι. Καρασούσα
και Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, εν Αθήναις, 1878.

Μία έκδοση που αποζητά τον μεταφρασεολογικό σχολιασμό

Εισαγωγή

Το ολιγοσέλιδο βιβλίο που εκδίδεται το 1878 στην Αθήνα από το τυπογραφείο του Πέτρου Πέρρη περιέχει το ποίημα του Λαμαρτίνου «Η Λίμνη» στο γαλλικό πρωτότυπο μαζί με τέσσερις εκδοχές του στην ελληνική γλώσσα. Δεν υπάρχει κάποιο εισαγωγικό σημείωμα που να δηλώνει τους λόγους αυτής της συμπαρουσίας. Υπάρχουν όμως δύο παρακειμενικά στοιχεία, εξαιρετικά σύντομα αλλά πυκνά και περιεκτικά: Στην κορυφή κάθε ελληνικής εκδοχής υπάρχει η χρονολογία της δημοσίευσης και ο χαρακτηρισμός «μετάφρασις» για τα κείμενα των Βλάχου, Βασιλειάδη και Καρασούσα, ενώ το κείμενο του Βαλαωρίτη χαρακτηρίζεται ως «παράφρασις». Έτσι, εκείνο που διαβάζουμε ως παρακειμενική πληροφορία της έκδοσης είναι το εξής: Μετάφρασις Άγγελου Βλάχου 1864, Μετάφρασις Σπυρίδωνος Βασιλειάδη 1870, Μετάφρασις Ιωάννου Καρασούσα 1872, Παράφρασις Αριστοτέλους Βαλαωρίτου 1878¹.

Όπως δηλώνεται στον τίτλο της ανακοίνωσης, η συγκεκριμένη έκδοση αποζητά τον μεταφρασεολογικό σχολιασμό, όχι μόνο τον δικό μας, των σύγχρονων μελετητών δηλαδή, αλλά κυρίως των αναγνωστών της, του αθηναϊκού και του ελληνόφωνου κοινού του 1878. Ποιες αναγνωστικές διαδρομές θα μπορούσε να προσφέρει μια τέτοια έκδοση, όπου υπάρχει το πρωτότυπο μαζί με τέσσερις εκδοχές του στα Ελληνικά, και ποια στάση μπορεί να σηματοδοτεί η

1. Πρόκειται για τον Ιωάννη Καρασούσα το όνομα του οποίου συναντάται και ως «Καρασούσας». Τη δεύτερη αυτή εκδοχή του ονόματος υιοθετεί και η έκδοση που σχολιάζουμε

συμπαρουσία αυτή αναφορικά με την ξένη λογοτεχνία και τη μετάφραση;

Είναι προφανές ότι ο αναγνώστης καλείται διαβάζοντας το πρωτότυπο και τις τέσσερις μεταφράσεις να τις συγκρίνει, να τις αξιολογήσει. Παράλληλα, καθώς δεν πρόκειται για εγχειρίδιο προς χρήση διδακτική, αλλά για βιβλίο που απευθύνεται στο αναγνωστικό κοινό της ποίησης, υποθέτουμε ότι αυτή η αντιπαραβολική ανάγνωση από τη μία εκδοχή στην άλλη, από το ένα απόσπασμα στο άλλο, χωρίς μάλιστα την καθοδήγηση ενός κριτικού κειμένου, θα αποτελούσε και πηγή απόλαυσης. Η εκδοτική αυτή χειρονομία απευθύνεται σε αναγνώστες που θα απολαύσουν την προσπάθειά τους να διατυπώσουν ένα μεταφρασεολογικό σχόλιο.

Η ανακοίνωση επιχειρεί να φωτίσει τη διαδρομή των ενδεχόμενων αναγνώσεων καθώς και τη σημασία της έκδοσης ως προς την αδήλωτη προτροπή προς τους αναγνώστες να επιχειρήσουν έναν μεταφρασεολογικό σχολιασμό, ο οποίος όμως για να γίνει απαιτεί, εξ ορισμού, συστηματική ανάγνωση – ανάλυση² που θα αναδιατάξει τα στοιχεία του κειμένου. Το ιδιαίτερο στοιχείο αυτής της έκδοσης είναι ότι τα πέντε κείμενα δεν συνοδεύονται από κανένα απολύτως σχόλιο, ούτε των μεταφραστών ούτε του εκδότη ούτε κάποιου σχολιαστή του Λαμαρτίνου. Έτσι ο αναγνώστης προκαλείται να βρει μόνος του το νήμα του σχολιασμού, εντοπίζοντας τα στοιχεία εκείνα –σημασιολογικά ή μορφικά– στα οποία ο ίδιος θα αποδώσει σπουδαιότητα.

Ανίχνευση του υπόβαθρου ενός μεταφρασεολογικού σχολιασμού

Ας εξετάσουμε ποιο ήταν το υλικό που είχαν οι αναγνώστες του 1878. Το δημοφιλές ποίημα του Λαμαρτίνου των δεκαέξι τετράστιχων εντάσσεται στην κλασική ρομαντική θεματική: Ο ποιητής βρίσκεται μόνος στη λίμνη όπου πριν από αρκετούς μήνες είχε βρεθεί με την αγαπημένη του. Αναπολεί την εμπειρία εκείνη αλλά, κυρίως, αναλογίζεται τη σχέση του ανθρώπινου βιώματος, του ευφρόσυνου ερωτικού βιώματος στην προκειμένη περίπτωση, με τον χρόνο. Ο Λαμαρτίνος σκηνοθετεί ως εξής τη μοναχική βόλτα του στη λίμνη: Αφού δέσει με τη μορφή απελπισμένου ερωτήματος το δέμα της συνεχούς πορείας του ανθρώπου προς τον θάνατο, παρουσιάζοντας τον χρόνο ως ωκεανό που συνεχώς μας ωθεί προς το εγκόσμιο τέλος, απευθύνεται, από τη δεύτερη έως την πέμπτη στροφή,

2. Το δέμα της αναδιάταξης των στοιχείων του κειμένου κατά την ανάγνωση-ανάλυση αναπτύσσει διεξοδικά η Nathalie KREMER, «La lecture comme tableau: la microlecture entre révélation et réécriture», *Fabula-LhT 3: Complications de texte: les microlectures*, Σεπτ. 2007, Ημερομηνία πρόσβασης [20/4/15] από <http://www.fabula.org/lht/3/kremer.html>

στη λίμνη, την οποία καλεί να αναπολήσει μαζί του τις όμορφες στιγμές που έζησε ο ίδιος μέσα στον δικό της χώρο. Από την έκτη έως την ένατη στροφή παρατίθενται τα λόγια της αγαπημένης του κατά την περιπλάνηση εκείνη, όπου, απευθυνόμενη στον χρόνο, τον καλεί να επιβραδύνει τη γρήγορη ροή του, ώστε όσοι είναι ευτυχισμένοι να απολαμβάνουν περισσότερο τις όμορφες στιγμές τους. Από τη δέκατη στροφή και έως το τέλος του ποιήματος τον λόγο έχει και πάλι ο ποιητής, που αρχικά απευθύνεται κι εκείνος στον χρόνο, εκφράζοντας σε δραμητικό τόνο το παράπονό του για την απώλεια των ευτυχισμένων στιγμών, ενώ στις τέσσερις τελευταίες στροφές καλεί τη λίμνη και τα φυσικά στοιχεία που την περιβάλλουν να διαφυλάξουν την ανάμνηση του έρωτά του. Το ποίημα είναι ένα κλασικό δείγμα του Ρομαντισμού χάρη στον ελεγειακό του τόνο, την υπερχείλιση του προσωπικού συναισθήματος και, κυρίως, χάρη στη συνομιλία που σκηνοθετεί ο ποιητής με τη φύση, τη γνωστή στους ρομαντικούς ανταπόκριση της φύσης στην ανθρωπινή συναισθηματική φόρτιση.

Θα πρέπει να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι αναφορικά με την παρουσία του φυσικού στοιχείου στην ποίηση του Λαμαρτίνου έχουν αναδειχθεί πτυχές πολύ πιο σύνθετες, που υπερβαίνουν μια προσέγγιση όπου η φύση προσλαμβάνει για τον ποιητή ρόλο συνομιλητή. Συγκεκριμένα, ο φυσικός χώρος μεταμορφώνεται σε ένα κλειστό αλλά και άπειρο σύμπαν, όπου αντανakλώνται οι ψυχικές καταστάσεις διεσταλμένες. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις μελέτες των Georges Poulet, Jean-Pierre Richard και Jean-Marie Gleize.³ Η «Λίμνη» λοιπόν εισάγει μια «γραφική του αισθητού» κατά τους Jean-Pierre Bertrand και Pascal Durand, η οποία, αν και κλασική στη μορφή, προτείνει μια νέα πρόσληψη του αισθητού κόσμου και κυρίως του τοπίου και του χώρου.⁴

Το ποίημα είχε δημοσιευτεί το 1820 και εντάσσεται στη συλλογή *Méditations poétiques*. Άρα η χρονική στιγμή ακόμη και της πρώτης μετάφρασης, εκείνης του Βλάχου το 1868, είναι αρκετά μεταγενέστερη, ενώ ο Λαμαρτίνος ήταν ήδη γνωστός και αγαπητός. Επίσης, χάρη στη γαλλομάθεια του 19ου αιώνα, θα είχε διαβαστεί πολλάκις και στο πρωτότυπο. Για την εποχή των μεταφράσεων, η

3. Georges POULET, *Les métamorphoses du cercle*, Flammarion, Παρίσι 1979 (Plon, 1961)· Jean-Pierre RICHARD, *Études sur le romantisme*, Seuil, Παρίσι 1970· Jean-Marie GLEIZE, *Poésie et figuration*, Seuil, Παρίσι 1983.

4. «La nouveauté de Lamartine est, par delà le classicisme de son écriture, de proposer une perception nouvelle du monde sensible, tout particulièrement de l'espace et du paysage. "Le Lac" et le "Vallon" sont les plus célèbres de cette écriture de la vision». Βλ. Jean-Pierre BERTRAND – Pascal DURAND, *La modernité romantique. De Lamartine à Nerval*, Les Impressions Nouvelles, Παρίσι – Βρυξέλες 2006, σ. 38.

μορφή του ποιήματος –στιχουργικά και γλωσσικά– δεν είχε τη δυνατότητα να εισαγάγει κάποια καινοτομία, ώστε να εστιαστεί το ενδιαφέρον του μεταφρασεολογικού σχολίου στην εισαγωγή μιας καινούργιας ποιητικής μορφής αλλά και εμπειρίας στην ελληνική γλώσσα. Η θεματική είναι οικεία, ενώ εξίσου οικεία είναι και τα σχήματα λόγου και, κυρίως, η τόσο κοινότοπη μεταφορά του χρόνου ως υδάτινου στοιχείου που ρέει. Οι μεταφραστές, άρα, δεν καλούνται να δεξιωθούν κάτι ανοίκειο ούτε οι αναγνώστες να σχολιάσουν μια τέτοια δεξίωση⁵.

Επίσης γόνιμο έδαφος μεταφρασεολογικού σχολίου αποτελεί συχνά και ο χρόνος δημιουργίας των μεταφράσεων, των αναμεταφράσεων στην προκειμένη περίπτωση, καθώς πρόκειται για το ίδιο ποίημα. Όμως κι αυτός ο άξονας του σχολιασμού απουσιάζει, μια και η πρώτη από την τελευταία απέχει μόνο 14 χρόνια, χρονικό διάστημα που ελάχιστα μπορεί να ενεργοποιήσει τον παράγοντα ‘χρονικότητα’. Η χρονική στιγμή των μεταφράσεων δεν θα άλλαξε τη στάση των μεταφραστών λόγω των λογοτεχνικών και των αισθητικών αναφορών τους οι οποίες διαφοροποιούνται ανάλογα με την εποχή.⁶ Όσο για τη γλώσσα

5. Ήδη το 1835, ο Παναγιώτης Σούτσος στο ποίημά του «Η θάλασσα της Αττικής ή Αι ενδυμήσεις εκείνης», που εντάσσεται στην ποιητική συλλογή του *Η Κιθάρα*, δανείζεται πολλά στοιχεία της «Λίμνης». Ο Έλληνας ποιητής δανείζεται την ιδέα του υδάτινου στοιχείου –της θάλασσας της Αττικής και ό,τι την περιβάλλει– ως μάρτυρα ευτυχισμένων στιγμών. Ωστόσο το υδάτινο στοιχείο είναι απλώς ένα σκηνικό, χωρίς να προσφέρει τη μεταφορά του χρόνου που κυλά. Αντίθετα, ο Λαμαρτίνος κατασκευάζει ένα ποιητικό σύμπαν όπου το ανθρώπινο βίωμα, ο χρόνος και το νερό της λίμνης δημιουργούν από κοινού την αίσθηση της ροής, της κίνησης, με την έννοια της απομάκρυνσης αλλά και της απώλειας εντέλει. Το δάνειο αυτό του Σούτσου εντοπίζει ο Παλαμάς. Βλ. Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, *Αλληλογραφία*, τ. Α΄, εισαγωγή – φιλολογική επιμ. – σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνης, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, Αθήνα 1975, σ. 38.

6. Ενδεικτικό παράδειγμα συμπαρουσίας αναμεταφράσεων στην ίδια έκδοση είναι η γαλλική έκδοση Friedrich HÖLDERLIN, *Hymnes, élégies et autres poèmes*, μτφρ. Armel Guerne, εισαγωγή – σημειώσεις Philippe Lacoue-Labarthe, Flammarion, Παρίσι 1983. Η ιδιαιτερότητα της έκδοσης αυτής είναι ότι, εκτός από τις μεταφράσεις του Guerne, ο Lacoue-Labarthe κλείνει την έκδοση συγκεντρώνοντας πέντε αναμεταφράσεις της ελεγείας «Brot und Wein». Η πρώτη χρονολογείται το 1942 και η τελευταία, η δική του, το 1980. Υπάρχει βέβαια και εκείνη του Guerne, του 1950, η οποία είναι στο κύριο σώμα της έκδοσης, στην ενότητα «Grandes élégies (1800-1802)». Στο σύντομο σημείωμα που συνοδεύει τις αναμεταφράσεις, ο Lacoue-Labarthe αναφέρεται μόνο στη μετάφραση του Guerne, που τη χαρακτηρίζει ως δείγμα πρόσληψης του Γερμανού ποιητή ως ρομαντικού, ενώ καλεί τους αναγνώστες όχι να εμπλακούν στο παιχνίδι των «προτιμήσεων», αλλά να παρακολουθήσουν σε διάρκεια σαράντα περίπου ετών το έργο που παράχθηκε από το κείμενο του Hölderlin στη γαλλική μετάφραση: «Il ne s'agira pas pour le lecteur de se livrer au petit jeu

των μεταφράσεων, δημοτική ή καθαρεύουσα δηλαδή, αμιγώς δημοτική έχουμε μόνο στην περίπτωση της παράφρασης του Βαλαωρίτη. Ίσως περισσότερο θα ενδιέφεραν οι μεταφραστικές στρατηγικές. Ωστόσο, αν και τα κείμενα των τριών μεταφράσεων είναι προφανώς διαφορετικά όταν τα εξετάσουμε στην κλίμακα της λεπτομέρειας, η στρατηγική τους είναι παρόμοια: Είναι έμμετρες⁷ μεταφράσεις σε δεκαπεντασύλλαβο ως επί το πλείστον, με σημασιολογικές αποκλίσεις όχι ευρείας έκτασης, αλλά στο βαθμό που απαιτήθηκαν προκειμένου ο μεταφραστής να τηρήσει το μέτρο και την ομοιοκαταληξία.

Τι θα μπορούσε όμως να αναφέρει το μεταφρασεολογικό σχόλιο για την παράφραση του Βαλαωρίτη, ο οποίος αναδιατάσσει τις εικόνες μεταξύ των στροφών και επιχειρεί ριζικότερες σημασιολογικές αποκλίσεις; Δεν θα μπορούσε αυτό να είναι το βασικό στοιχείο πρόκλησης για τον σχολιαστή; Θα μπορούσε, αν δεν είχε ακριβώς δηλωθεί ότι πρόκειται για παράφραση, για διασκευή. Ωστόσο, δεν μπορεί να ισχυριστεί ο σχολιαστής ότι ο Βαλαωρίτης εξαπατά τον αναγνώστη μη σεβόμενος το πρωτότυπο, επειδή αφενός το πρωτότυπο είναι παρόν, αφετέρου ο μεταφραστής δηλώνει με τον χαρακτηρισμό «παράφραση» τη διάθεσή του να πειραματιστεί με τη δημοτική, με έναν πιο μελωδικό στίχο και με ένα λεξιλόγιο περισσότερο φορτισμένο βιωματικά. Όπως λέει και ο Γάλλος μεταφρασεολόγος Antoine Berman, ο οποίος είναι πολέμιος των παραμορφωτικών μεταφράσεων, ο μεταφραστής έχει κάθε δικαίωμα πάνω στο πρωτότυπο αρκεί να δηλώσει έντιμα τι ακριβώς κάνει και να μην το αποσιωπά.⁸ Ο Βαλαωρίτης ανήκει ακριβώς σε αυτή την κατηγορία των μεταφραστών. Βέβαια θα μπορούσε να διατυπωθεί και η ακριβώς αντίθετη άποψη, σύμφωνα

de la “préférence”, mais de suivre, sur une quarantaine d’années, le travail que le texte hölderlinien a imposé à la traduction.», (σ. 183-186).

7. Θα μπορούσαν να μην είναι έμμετρες. Στη Γαλλία ο Baudelaire και ο Mallarmé μεταφράζουν το ποίημα «The Raven» του E. A. Poe σε μορφή πεζού. Βλ. E. A. Poe, «Le corbeau», μτφρ. Charles Baudelaire, *L’Artiste* (1.3.1853)· Poe, *Le corbeau*, μτφρ. Stéphane Mallarmé, Lesclides, Παρίσι 1875.

8. Ο Berman υποστηρίζει ότι μόνο η στάση αποσιώπησης των παραμορφώσεων που υφίσταται το πρωτότυπο από την πλευρά του μεταφραστή δέτει το θέμα της αξιοπιστίας και πως κάτι τέτοιο θα πρέπει να επικρίνεται από τον κριτικό της μετάφρασης: «Il n’y a pas cependant non-véridicité que dans la mesure où les manipulations sont tuées, passées sous silence. Ne pas dire ce qu’on va faire –par exemple adapter plutôt que traduire– ou faire autre chose de ce qu’on a dit, voilà ce qui a valu à la corporation l’adage italien traduttore traditore, et ce que le critique doit dénoncer durement. Le traducteur a tous les droits dès lors qu’il joue franc jeu.». Βλ. Antoine BERMAN, *Pour une critique des traductions: John Donne*, Gallimard, Παρίσι 1995, σ. 93.

με την οποία η διασκευή είναι απόλυτα επιθυμητή. Και πράγματι, την κρίση αυτή διατύπωσε ο Παλαμάς: «η απιστία του παραφραστή χίλιες φορές περισσότερο χαρακτηριστική της ομορφιάς του πρωτοτύπου, από τα πιστότερα μα κρύα ξαναντύματα των καθαρευουσιάνων στιχουργών [...]».⁹

Δείγματα μεταφρασεολογικού σχολιασμού

Με βάση όσα υποστηρίχθηκαν παραπάνω, ο μεταφρασεολογικός σχολιασμός του αναγνώστη της έκδοσης, τουλάχιστον για τις τρεις πρώτες μεταφράσεις, θα πρέπει να εξαντληθεί στη μικροκλίμακα του κειμένου. Θα χρειαστεί δηλαδή ο αναγνώστης να καθορίσει κάποιους άξονες σχολιασμού που θα ομαδοποιούν στοιχεία που διατρέχουν το κείμενο. Ο σχολιασμός της μετάφρασης του Βαλαωρίτη θα ήταν εξαιρετικά πρόσφορος ως πεδίο σύγκρισης με τις άλλες τρεις. Η αναδιάταξη των εικόνων, οι προσθήκες και οι σημασιολογικές αποκλίσεις θα γεννούσαν είτε τον έπαινο, ως γόνιμη δεξίωση του ξένου, είτε την επίκριση, ως παραποίηση του πρωτοτύπου. Η δυσκολία του μεταφρασεολογικού σχολιασμού εντείνεται όταν οι μεταφράσεις ακολουθούν κοινή στρατηγική. Όπως ήδη αναφέραμε, οι τρεις μεταφράσεις ακολουθούν μέτρο και ομοιοκαταληξία, γεγονός που επιφέρει σημασιολογικές αποκλίσεις μικρής κλίμακας, χωρίς να διαφοροποιούνται ωστόσο τα δομικά στοιχεία της ποιητικής σύνδεσης. Ένας τέτοιος σχολιασμός θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από την ιδιοσυγκρασία του μεταφραστή, δηλαδή από όλους εκείνους τους παράγοντες που υπαγορεύουν τις μεταφραστικές επιλογές, όπως είναι η δική του συγκρότηση ως αναγνώστη αλλά και ως δημιουργού προσωπικής ποιητικής γραφής, το δικό του βιωματικό φορτίο εν τέλει.¹⁰

Σε αυτή την περίπτωση λοιπόν, σε μια εξέταση της μικροκλίμακας, τι είναι εκείνο που θα μπορούσε ενδεχομένως να τραβήξει την προσοχή του αναγνώστη;

9. Βλ. Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Το μεταφραστικό έργο του Καρασούτσα» στον τόμο *Νεοελληνικά. Μελέτες και άρθρα*, τ. Α', Γνώση, Αθήνα 1984.

10. Ο Berman προτείνει τρεις άξονες που θα όριζαν «μία θεωρία του μεταφράζοντος υποκειμένου»: Πρωτίστως είναι η θέση του μεταφραστή ως προς τη μετάφραση (*position traductive*), η αντίληψη, δηλαδή, που έχει ο μεταφραστής για τη μετάφραση, η οποία όμως δεν είναι αμιγώς προσωπική, καθώς φέρει το στίγμα του λόγου, ιστορικού, κοινωνικού, λογοτεχνικού και ιδεολογικού, που αρθρώνεται αναφορικά με τη μετάφραση. Δεύτερος άξονας είναι η θέση του μεταφραστή ως προς την ξένη γλώσσα, αλλά και τη μητρική (*position langagière*). Τρίτος άξονας είναι η θέση του μεταφραστή ως προς τη γραφή και τα έργα του λόγου (*position scripturaire*). Βλ. BERMAN, σ. 74-75.

Η μορφή στην ποίηση και το ρυθμικό και ηχητικό αποτέλεσμα, σε μια εκτενή μελέτη, δεν θα μπορούσαν να μείνουν ασχολίαστα. Μια λεπτομερή ανάλυση της μορφής του γαλλικού κειμένου μας δίνει το άρθρο του Nicolas Ruwet «La musique du “Lac”». Με αφετηρία το συγκεκριμένο άρθρο, που εστιάζει στο πλέγμα από συμμετρίες και ασυμμετρίες που δημιουργείται στο συγκεκριμένο ποίημα,¹¹ θα μπορούσαν να αναζητηθούν οι παράγοντες που επιτυγχάνουν, περισσότερο ή λιγότερο, την αίσθηση μουσικότητας στις ελληνικές μεταφράσεις. Σχετικά με τις συγκεκριμένες ελληνικές μεταφράσεις, σύντομη αναφορά στο μέτρο και την ομοιοκαταληξία γίνεται από τον Π. Δ. Μαστροδημήτρη.¹²

Εκτός από τον ρυθμό και τη μουσικότητα κάθε εκδοχής, ο αναγνώστης και σχολιαστής θα μπορούσε να αντιπαραβάλει τους μετασχηματισμούς των σημμάτων λόγου και την επιλογή του λεξιλογίου. Με βάση την κατεύθυνση αυτή επιλέξαμε και εμείς τα παραδείγματα που πρόκειται να εξετάσουμε. Εκτός λοιπόν από την περίπτωση του Βαλαωρίτη, με τη δημοτική του γλώσσα και την περισσότερο εθνοκεντρική του διάθεση, οι τρεις μεταφράσεις δεν έχουν εύκολα ανιχνεύσιμη διαφοροποίηση ως προς τη στρατηγική τους. Οι αναμεταφράσεις που τίθενται στην κρίση του κοινού θα συγκριθούν μέσα από τα μικροσύμπαντα που δημιουργούν, τα οποία, αν και συγκλίνουν στη μήτρα του πρωτοτύπου, δεν παύουν να είναι διαφορετικά. Θα χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα τους δύο πρώτους στίχους της τελευταίας στροφής, όπου ο ποιητής απευθυνόμενος στη λίμνη εύχεται όλα τα στοιχεία που την περιβάλλουν να κρατήσουν την ανάμνηση του έρωτά του. Παραθέτουμε από το πρωτότυπο ολόκληρη τη στροφή:

Que le vent qui gémit, le roseau qui soupire,
 Que les parfums légers de ton air embaumé
 Que tout ce qu'on entend, l'on voit, l'on respire,
 Tout dise : ils ont aimés !

Από τις μεταφράσεις παραθέτουμε τους δύο πρώτους στίχους

Βλάχος:

Εΐδε ό στένων κάλαμος, ή αύρα ήτις κλαίει,
 Τά θεΐα της άρώματα, ή μάγος όλη φύσις

11. «Le “Lac” est fait d'un ensemble complexe de symétries et d'asymétries (il en va de même de toute grande œuvre musicale)». Βλ. Nicolas RUWET, «La musique du “Lac”», *Langue Française* 110, 1996, σ. 86-102.

12. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, σ. 123-126.

Βασιλειάδης:

Εἶδ' ὁ στενάξων ἄνεμος, ὁ καλαμῶν ποῦ κλαίει,
Τοῦ ἐλαφροῦ ἀέρος σου οἱ μοσχοβόλοι ὕμνοι

Καρασούτσας:

Εἶδ' ὁ στενάξων ἄνεμος, ὁ δόναξ ὅστις κλαίει,
Ὁ μυροβόλος σου αὐτὸς ἀήρ καὶ ζωογόνος

Βαλαωρίτης:

Τ' ἄστρο τ' ἀσημομέτωπο, ἡ μυρωδιὰ ποῦ χύνει
Τὸ γαλανὸ τὸ κύμα σου, ὦ λίμνη μου γλυκειά

[το ἄστρο εμφανίζεται στην προηγούμενη στροφή]

Οι πρώτοι στίχοι μοιάζουν να επαναλαμβάνονται, αν και μικρές αποκλίσεις υπάρχουν. Στον δεύτερο στίχο οι αποκλίσεις είναι μεγαλύτερες ως προς τις εικόνες που δημιουργούνται. Έτσι, στον Βλάχο προστίθεται «ἡ μάγος ὅλη φύσις», στον Βασιλειάδη προστίθεται το ηχητικό στοιχείο «οἱ ὕμνοι», οι οποίοι είναι ὅμως του «ἐλαφροῦ ἀέρος», και μέσω του σχήματος της υπαλλαγῆς γίνονται και «μοσχοβόλοι», στον Καρασούτσα ο «ἀήρ» γίνεται και «ζωογόνος». Προφανῶς εξαιτίας της δυσκολίας να συνταιριαστούν ηχητικά και τα ελαφρά αρώματα και ο μοσχοβολημένος αέρας του πρωτοτύπου, οι μεταφραστές δημιουργοῦν ο καθένας το δικό του μικροσύμπαν με τον αέρα και τα αρώματά του, μέσα ἀπὸ τις κοντινές ἀλλὰ ὄχι ἴδιες συνδηλώσεις.

Ένα ἀκόμη παράδειγμα ἀνάλυσης της μικροκλίμακας θα μπορούσε να εἶναι η τρίτη στροφή, η οποία ἀποτελεῖ μέρος των λόγων του ποιητῆ προς τη λίμνη:

Tu mugissais ainsi sous ces roches profondes ;
Ainsi tu te brisais sur leurs flancs déchirés ;
Ainsi le vent jetait l'écume de tes ondes
Sur ses pieds adorés

Βλάχος:

Οὔτω τοὺς βράχους ἔδαιρον τὰ κύματά σου λάβρα,
Κατὰ τῶν ἀποτόμων των θρανόμενα πλευρῶν,
Καὶ τὸν ἀφρόν των τὸν λευκὸν προσπνεύουσα ἡ αὔρα,
Οὔτω πρὸ τῶν ποδῶν αὐτῆς ἔρριπτε τῶν ἀβρῶν

Καρασούτσας:

Οὔτω καὶ τότε τὰ γλαυκὰ νερά σου ἐκυμάτουν
Εἰς βράχους οὔτως ἔθραυες τὸ κύμα σου φλοισβῶδες
Ὅμοίως ἄχνην ἔρριπτες δρόσου ἔνθα ἐπάτουν
Οἱ λατρευτοὶ της πόδες.

Βασιλειάδης:

Οὕτω καὶ τότε ἔγούγγυζες ὑπὸ βαθεῖς σου βράχους
Καὶ εἰς πλευράς ἐδραύετο τό κύμα σου ἀγρίας,
Οὕτω καὶ τότε ὁ ἄνεμος ἀφροὺς πολυταράχους
Ἐρόριπτεν εἰς τοὺς πόδας της ὡς λίβανον λατρείας.

Βαλαωρίτης:

Καθὼς καὶ τώρα ἐμούγγριζες καὶ τότε ἀγριεμένη
Κ' ἐξέσχιζες τὰ στήθη σου ζ' τοῦ βράχου τὰ πλευρά,
Ἀνήσυχη ἐπαράδερνες ζ' τὴν ἄκρη θυμωμένη
Κ' ἐράντιζες τὰ πόδια της μὲ τὸν ἀφρὸ συχνά.

Παρατηρούμε ὅτι στους δύο πρώτους στίχους του πρωτοτύπου υποκειμένο είναι ἡ λίμνη: Εκείνη μούγκριζε κάτω ἀπὸ τους βαθεῖς βράχους καὶ εκείνη ἐσπαγε στα σχισμένα τους πλευρά. Στη μετάφραση του Βλάχου τα «λάβρα κύματα» «τοὺς βράχους ἔδαιρον», ἐνὼ καὶ πάλι τα κύματα ἐμφανίζονται «θραυόμενα». Σύμφωνα με τον Καρασούτσα τα νερά της λίμνης «ἐκυμάτουν», ἐνὼ στον δεύτερο στίχο ἡ λίμνη «ἔδραυε» τὸ κύμα της στους βράχους. Μπορεῖ το υποκειμένο να εἶναι ἡ λίμνη ἀλλὰ, καθὼς τὸ ρῆμα εἶναι μεταβατικό, τὸ κύμα εἶναι ἐκεῖνο που καταλήγει να σπάει πάνω στους βράχους. Κατὰ τον Βασιλειάδη, ἡ λίμνη «ἐγούγγυζε» ἀλλὰ τὸ κύμα «ἐδραύετο». Κατὰ τον Βαλαωρίτη ὁμως ἡ λίμνη «ἐμούγκριζε» καὶ ἐκείνη πάλι ἐξέσχιζε τα στήθη της. Το ἐνδιαφέρον στο σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὅτι στο πρωτότυπο ἡ λίμνη που «μούγκριζε» καὶ που ἡ ἴδια «ἐσπαγε» δημιουργεῖ τὴν εἰκόνα ἐνὸς κινούμενου ὄντος. Το «κύμα που σπάει» εἶναι μὴ τετριμμένη μεταφορὰ, χάρις στην ὁποία ἀναπαριστοῦμε νοητικά ἓνα μικρὸ καὶ σαφῶς διακριτὸ τμήμα ἐνὸς υδάτινου ὄγκου να διαλύεται πάνω στα βράχια. Το ἴδιο ἰσχύει καὶ για τὸ νερὸ ἢ τὴ θάλασσα, που μποροῦν να νοηθῶν ὡς διακριτὴ ποσότητα που διαλύεται πάνω σε μὴ ἀγρία ἐπιφάνεια ὅπως ὁ βράχος. Ἡ λίμνη ὁμως γίνεται ἀντιληπτὴ στο σύνολό της ὡς μὴ συγκεκριμένη ἐκταση νεροῦ στη στεριά. Ἐτσι, με τὸ να σπάζει ἡ ἴδια ἡ λίμνη στα βράχια ἢ να μούγκριζε, δημιουργεῖται ἡ αἰσθησιμὴ ἐνὸς τεράστιου κινούμενου ὄντος πολὺ πιο τρομακτικὸ ἀπὸ τὸ κύμα που σπάζει. Στους στίχους αὐτοὺς ὁ Βαλαωρίτης εἶναι, λοιπόν, ἐκεῖνος που διατηρεῖ για τὴ λίμνη τὴν εἰκόνα του δρώντος υποκειμένου καὶ με τὸ ἀμετάβατο ρῆμα «ἐμούγκριζες» καὶ με τὴν ἐκφραση «ἐξέσχιζες τὰ στήθη σου» που δηλώνει αυτοπάθεια. Μία ἄλλη παρατήρηση σχετικά με τους δύο αὐτοὺς στίχους εἶναι ὅτι ὁ Καρασούτσας δημιουργεῖ ἓνα σκηνικὸ λιγότερο βίαιο ἀπὸ τους υπόλοιπους μεταφραστὲς, ὅπου τα νερά εἶναι «γλαυκά» καὶ τὸ κύμα «φλοισβῶδες». Αξίζει ὁμως να σημειωθεῖ ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ στον Καρασούτσα ἐμφανίζεται μόνον στους συγκεκριμένους

νους στίχους και δεν διατρέχει όλο το κείμενο. Στους δύο πρώτους στίχους της δωδέκατης στροφής, για παράδειγμα, όπου ο Λαμαρτίνος αποδίδει τον χρόνο όχι ως ωκεανό αλλά ως σκοτεινή άβυσσο –αν και ο ωκεανός εμπεριέχει και αυτή τη συνδήλωση–, ο Καρασούτσας επιλέγει κι εκείνος λεξιλόγιο από το σημασιολογικό πεδίο του άμορφου και του άπειρου:

Éternité, néant, passé, sombres abîmes,
Que faites-vous des jours que vous engloutissez ?

Καρασούτσας:

Αιωνιότης, παρελθόν, μηδέν, άβυσσον χάος,
Τί τας ημέρας κάμνετε όσας χανδόν ροφάτε;

Ας δούμε και τις αποδόσεις των άλλων τριών μεταφραστών:

Βλάχος:

Αιωνιότης, παρελθόν, μηδέν, μυχοί σκοτίας,
Τί τας ημέρας κάμνετε, όσας μᾶς αφαιρεῖτε;

Βασιλειάδης:

Αιωνιότης, παρελθόν, κενόν, άβύσσου βάθη
Τί τας στιγμάς μας κάμνετε ᾗς σεῖς ἀπορρόφᾶτε;

Βαλαωρίτης:

Λοιπόν, απ' όσα έχάρηκα δὲ θ' απομείνη τρίμμα
Δὲν θὰ ν' άφίσω τίποτε ᾗς αὐτὴν τὴ μαύρη γῆ!
Ἄπ' τὸ γοργό μας πέρασμα δὲν εἶναι τάχα κρίμα
Νὰ μὴ σωθῆ ἓνα πάτημα, ᾧ χρόνε άδικητή [...]

Είναι ενδιαφέρον να σχολιάσουμε τη μετάφραση του Βαλαωρίτη, στην οποία, σε αντίθεση με την τρίτη στροφή, δεν χρησιμοποιείται λεξιλόγιο που να δηλώνει το άπειρο και το άμορφο. Κατονομάζει όμως τον χρόνο και του αποδίδει τον χαρακτηρισμό «άδικητή». Βέβαια, μπορούμε να πούμε ότι η φράση «δὲ θ' απομείνη τρίμμα» αποδίδει το «néant», το μηδέν δηλαδή, και ότι η ονομαστική φράση «μαύρη γῆ» υποδηλώνει θρηνητική διάθεση ως προς το βίωμα που δεν θα ξανάρθει. Ωστόσο δεν υπάρχει η συνδήλωση του σκοτεινού και άμορφου, άρα και τρομακτικού όγκου.

Διαπιστώνουμε ότι ο μεταφρασεολογικός σχολιασμός δύσκολα θα μπορούσε να βασιστεί στην ανίχνευση μιας συστηματικότητας στις επιλογές του μεταφραστή αναφορικά με την απόδοση των σχημάτων λόγου. Βέβαια, μπορεί οι συγκεκριμένοι μεταφραστές να μην αναζήτησαν τη συστηματικότητα εκεί όπου εστιάζεται το δικό μας ενδιαφέρον. Μπορεί, δηλαδή, η ανάγνωσή τους να μην ανέδειξε το άμορφο και άπειρο ως στοιχεία που πρέπει να διατρέχουν το κείμενο.

Ωστόσο ο Βαλαωρίτης εμφανίζει στο κείμενό του μια συστηματικότητα. Πρόκειται για τις επιλογές του αναφορικά με το σημασιολογικό πεδίο του έρωτα. Στο πρωτότυπο, καθώς και στις υπόλοιπες μεταφράσεις, ο έρωτας είναι μεν διάχυτος αλλά δεν υπάρχουν νύξεις για σεξουαλική συνεύρεση.¹³ Αντίθετα, ο Βαλαωρίτης χρησιμοποιεί κατά τόπους λεξιλόγιο που συνδηλώνει τον σαρκικό έρωτα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι παρακάτω στίχοι:

Καὶ σὺ μὴ φεύγῃς, νύχτα μου, μὲ τὴν ἀστροφεγγιά σου,
Τώρα ποὺ ζευγαρώσαμε εἶναι εὐμορφή ἢ ζωὴ
(6η στροφή)

Χρόνε μου, πέτα κι ἄφισε ἔς τοῦ ἔρωτα τὰ βρόχια
Τὰ δύο μας νὰ χορτάσωμε τόσο γλυκεῖα σκλαβιά.
(7η στροφή)

Ἐσ' εἶδες τὴν ἀγάπη μας καὶ μόνη ἐσὺ θυμᾶσαι
Πῶς ἄναφταν τὰ στήθη μας καὶ δὲ μᾶς συμπονηῖς.
(14η στροφή)

Επίσης, στη 2η στροφή ο μεταφραστής δημιουργεί μια εικόνα με μεγάλη απόκλιση από το πρωτότυπο, στο οποίο δηλώνεται ότι η γυναικεία παρουσία, την οποία αναπολεί ο ποιητής, θα έπρεπε να βρίσκεται εκεί, στη λίμνη, μαζί του. Παραδέτουμε τον δεύτερο και τον τρίτο στίχο:

Et près des flots chéris qu'elle devait revoir,
Regarde ! je viens seul m'asseoir sur cette pierre

Πῶπεξε μὲ τὸ κῆμα σου χαρούμενη, τρελλή,
Καὶ τώρα, τώρα ὁ δύστυχος, κάθομαι, λίμνη, μόνος

Καθώς η εικόνα μιας γυναίκας που παίζει με το κύμα παραπέμπει, κυρίως, σε λουόμενα, δημιουργούνται συνειρμικά στον αναγνώστη περισσότερο αισθησιακές εικόνες.

Περνώντας σε ένα άλλο παράδειγμα μεταφρασεολογικού σχολιασμού, θα αναφερθούμε σε μια ομοιότητα που εντοπίσαμε στις τέσσερις αυτές μεταφράσεις, καθώς και στις μεταγενέστερες του Παράσχου και του Σημηριώτη. Η ομοιότητα αυτή αφορά μια απόκλισή τους από το πρωτότυπο. Σε αυτό, στην

13. Τη διάσταση αυτή της μετάφρασης του Βαλαωρίτη μου την έδωσε ο Απόστολος Κατής, μεταπτυχιακός φοιτητής στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, ο οποίος εργάζεται πάνω στο θέμα των μεταφράσεων της «Λίμνης» για τη διπλωματική του εργασία, και τον ευχαριστώ.

έκτη στροφή του ποιήματος, η αγαπημένη του ποιητή ζητά απευθυνόμενη στον χρόνο να σταματήσει το πέταγμά του, ενώ απευθυνόμενη στις όμορφες ώρες να ανακόψουν τη ροή τους. Στην επόμενη στροφή καλεί πάλι τις ώρες να ρέουν για τους δυστυχισμένους μόνο, όχι για τους ευτυχισμένους. Καμία μετάφραση δεν κρατά και τις δύο μεταφορές, τη μεταφορά δηλαδή του πουλιού και της πτήσης του, για τον χρόνο, και της ροής του νερού, για τις ώρες. Συγκεκριμένα, κρατούν όλες τη μεταφορά του πουλιού ακόμη και όταν αναφέρονται στις ώρες.

O temps ! Suspend ton vol ; et vous, heures propices,
Suspendez votre cours

Βλάχος:

Χρόνοι, μὴ σπεύδετε, καὶ σεις, στιγμαὶ τῶν εὐδαιμόνων
Ἵρῶν μας, ὧ̄ σταθῆτε!

Βασιλειάδης:

Εὐφρόσυνοι ὦραι, μὴ φεύγετε, στήτε!
ἽΩ χρόνε, τὴν πτήσιν, τὸ βῆμα σου κράτει,

Καρασούτσας:

Μὴ φεύγης, χρόνε ἄπονε, καί, ὦραις σεις ταχείας
Μὴ πτέρυγας κινεῖτε!

Βαλαωρίτης:

Δίπλωσε, χρόνε, δίπλωσε τ' ἀκούραστα φτερά σου
ἽΩραις γλυκαῖς μὴν τρέχετε, σταθῆτε μιὰ στιγμῆ,

Στον δεύτερο στίχο που παραθέτουμε, η προστακτική που απευθύνει η απούσα πια αγαπημένη του ποιητή κατά λέξη σημαίνει: «ευτυχισμένες στιγμές αναστείλατε τη ροή σας». Η ροή δεν αποδίδεται από κανέναν μεταφραστή. Φυσικά η λέξη «cours» –όπως και στα Ελληνικά η λέξη «ροή» άλλωστε– στη χωρική της διάσταση σημαίνει ροή υγρού, ενώ στη χρονική της διάρκεια των γεγονότων. Θα μπορούσαμε να μη σταθούμε στο σημείο αυτό αν δεν υπήρχε η λεξιλογική αλυσίδα που εντάσσεται στο σημασιολογικό πεδίο του νερού, αλλά και της ροής του νερού. Για παράδειγμα, στην επόμενη στροφή εμφανίζεται η προστακτική «coulez», που σημαίνει «ρέετε»:

Έτσι οι πρώτοι δύο στίχοι του πρωτοτύπου είναι οι εξής:

Assez de malheureux ici-bas vous implorent
Coulez, coulez pour eux;

Βλάχος:

Τὴν ταχυτέραν πτῆσίν σας πλῆθος δυστήνων ὄντων
Θερμῶς ἐπικαλεῖται [...]

Βασιλειάδης:

Ἦ χρόνε, ἡμᾶς τοὺς ὀλβίους λησμόνει [...]
Καὶ φεῦγε πτερόπους δ' ὄσους θρηνοῦσι,

Καρασούτσας:

Πολλοὶ στενάξουν δυστυχεῖς καὶ σᾶς ἐπικαλοῦνται.
Ἦ δι' αὐτοὺς πετάτε!

Βαλαωρίτης:

Τοῦ κόσμου αὐτοῦ τὰ βάσανα, τὴν ἐρημίᾳ, τὴ φτώχεια
Θέλουν νὰ φύγουν ἄμετροι· γι' αὐτοὺς γοργὰ γοργὰ,
Χρόνε μου, πέτα κι ἄφισε 'ς τοῦ ἔρωτα τὰ βρόχια
Τὰ δυό μας νὰ χορτάσωμε τόσο γλυκεῖα σκλαβιά.

Φυσικά η μεταφορά του χρόνου ως υγρού στοιχείου που ρέει, όπου ο χρόνος δηλαδή γίνεται χώρος, είναι εξαιρετικά συνηθισμένη και ο λόγος που δεν μεταφράστηκε δεν μπορεί να είναι το ανοίκειο στοιχείο. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κανένας μεταφραστής δεν κατάφερε να την εντάξει στον στίχο του. Το πιθανότερο όμως είναι ότι, κατά την ανάγνωση-ανάλυση που έκαναν οι μεταφραστές, δεν δέωρησαν κρίσιμη την απόδοση της ροής και θέλησαν να ενδυναμώσουν την εικόνα του πουλιού που με το πέταγμα του απομακρύνεται. Πάντως, αν αξιολογήσουμε την απώλεια, θα λέγαμε ότι αποδυναμώνεται η μεταφορά με άξονα το υγρό στοιχείο εν κινήσει, η οποία διατρέχει όλο το ποίημα χάρη στην παρουσία του ωκεανού και των κινούμενων νερών της λίμνης, όπως αυτά εμφανίζονται στην τρίτη στροφή στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω. Επομένως, ως έναν βαθμό η συγκεκριμένη μεταφραστική επιλογή, που υιοθετήθηκε και από τους τέσσερις μεταφραστές, επηρεάζει τη μακροδομή του κειμένου.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η συμπαρουσία αυτή καλεί τους αναγνώστες να θέσουν κριτήρια αξιολόγησης. Μπορούμε να υποθέσουμε, επίσης, πως ο σύγχρονος της έκδοσης αναγνώστης θα είχε τις δικές του προτιμήσεις αναφορικά και με το πρόσωπο του μεταφραστή. Δηλαδή θα επηρέασε την κρίση του και η υπογραφή που φέρει κάθε μετάφραση. Μπορεί, επίσης, να εντόπισε σημεία που κατά τη δική του γνώμη ήταν επιτυχεστέρες μεταφραστικές λύσεις και ότι οι επιμέρους αυτές προτιμήσεις επηρέασαν συνολικά την κρίση του σχετικά με τα τέσσερα μεταφραστικά έργα. Κάποιες αποδόσεις, δηλαδή, μπορεί να συγκίνησαν ιδιαίτερα τον αναγνώστη και, με αφετηρία τη συγκίνηση

αυτή, να διατύπωσε μια προτίμηση ως προς το σύνολο του μεταφράσματος. Σε κάθε περίπτωση, οι παράλληλες αυτές αναγνώσεις δίνουν το ερέθισμα στους αναγνώστες να προσεγγίσουν τα πέντε κείμενα, συμπεριλαμβανομένου και του πρωτοτύπου, με τρόπο συστηματικό. Τους ωθούν, δηλαδή, να επινοήσουν ένα μοντέλο αναλυτικό και ερμηνευτικό ως προς τον τρόπο που διατυπώνεται το περιεχόμενο και αναπτύσσεται ποιητικά.

Συμπέρασμα

Θα προσπαθήσουμε, καταληκτικά, να ανιχνεύσουμε τη στάση μιας τέτοιας έκδοσης ως προς το έτερο. Το πρώτο και προφανές στοιχείο είναι η οικειότητα με το ξένο, το οποίο η έκδοση υποδέχεται πολλαπλασιάζοντάς το επί τέσσερα. Η συμπαρουσία τριών μεταφράσεων και μίας διασκευής ενός ποιήματος του γαλλικού Ρομαντισμού, που είχε δημοσιευτεί 58 χρόνια νωρίτερα και που είχε ήδη διαβαστεί λόγω πρόσβασης των Ελλήνων λογοτεχνών στη γαλλική γλώσσα και τη γαλλική λογοτεχνία, δηλώνει ότι το ξένο δεν είναι απόμακρο, αλλά αποτελεί πεδίο δοκιμής δημιουργίας ποιητικής γραφής. Το ενδιαφέρον επίσης που παρουσιάζουν, όπως και κάθε έμμετρη μετάφραση που υπόκειται σε περιορισμούς, είναι το γεγονός ότι το κείμενο υφίσταται περισσότερες μεταμορφώσεις προκειμένου να ανταποκριθεί στη μορφική αντιστοιχία μιας παραδοσιακής μορφής στίχου με μια άλλη μορφή επίσης παραδοσιακή και άρα οικεία για τον πολιτισμό υποδοχής. Έτσι η αντιπαραβολή των μεταφράσεων καταγράφει ποικιλία εικόνων που, αν και τις συνδέτουν παρόμοια στοιχεία, διαφοροποιούνται ως προς το ποιητικό αποτέλεσμα. Επιπλέον, καλούνται οι αναγνώστες να θέσουν σε λειτουργία την αναγνωστική τους κριτική ικανότητα, να κάνουν κι εκείνοι άσκηση ανάγνωσης της ποίησης μέσα από τη μεταμόρφωση της πρώτης αρχικής μορφής σε τέσσερις άλλες μορφικές και σημασιολογικές εκδοχές. Το έτερο λοιπόν, προ πολλού αφομοιωμένο στην περίπτωση αυτή, μπορεί να δώσει το έναυσμα για ένα παιχνίδι δοκιμών δημιουργίας ποιητικού λόγου με άξονα τις μεταμορφώσεις ενός αρχικού κειμένου. Το αρχικό αυτό κείμενο επιδέχεται συνεχώς τη μεταμόρφωση για τον απλό λόγο ότι πρόκειται για ποίηση γραμμένη σε άλλη γλώσσα. Εν τέλει, αυτό που προβάλλει η συγκεκριμένη έκδοση είναι ότι το οικείο μπορεί πολλαπλώς να δοκιμάζεται και να διαμορφώνεται μέσω του ξένου. Θα λέγαμε επίσης ότι αποκαλύπτει μια προσδοκία αναγνωστικής ωριμότητας. Το πέραςμα από το ένα κείμενο στο άλλο είναι κάτι επίπονο. Απαιτεί άσκηση στην ανάγνωση της λεπτομέρειας και ικανότητα να αναδιατάσσει το ποιητικό κείμενο ο ίδιος ο αναγνώστης, προκειμένου να διατυπώσει μια κρίση. Τέλος, η συμπαρουσία των πέντε κειμένων της «Λίμνης»,

με τη δυνατότητα που προσφέρει στον αναγνώστη να περνά στις σελίδες του ίδιου βιβλίου από το ένα μετάφρασμα στο άλλο, αποτελεί την υλική προϋπόθεση για να αναπτυχθεί μεταφρασεολογικός σχολιασμός.

Ας σημειωθεί ότι η «Λίμνη» του Λαμαρτίνου είχε και συνέχεια ως δείγμα αναμετάφρασης. Έτσι, το 1969, σε αφιέρωμα της *Νέας Εστίας*¹⁴ στον Γάλλο ποιητή, ο Γεώργιος Ζώρας παρουσιάζει τη «Λίμνη» αναδημοσιεύοντας τις μεταφράσεις των Βλάχου, Βασιλειάδη, Βαλαωρίτη και Σημηριώτη.

14. Γεώργιος ΖΩΡΑΣ, «“Η Λίμνη” του Λαμαρτίνου», *Νέα Εστία* 1007 (1969), σ. 870-879.

Μετάφραση και μετρική: Λορέντσο Μαβίλης

Με ειδική αναφορά στον Επτανήσιο ποιητή και μεταφραστή Λορέντσο Μαβίλη (1860-1912), στη σύντομη αυτή μελέτη θα επικεντρωθώ στο θέμα της μετάφρασης και της μετρικής, δηλαδή στο θέμα της κατά τη μετάφραση μεταφοράς της μορφής του ποιήματος σε (νέα) μετρικά δεδομένα, ένα θέμα που συχνά αποσιωπάται σε επίπεδο κριτικής της ποιητικής μετάφρασης. Το θέμα αυτό συζητείται από τον Νάσο Βαγενά στη μελέτη του «Η μετάφραση των έμμετρων μορφών στην εποχή του ελεύθερου στίχου» (1989), με αναφορά σε συγκεκριμένα παραδείγματα από το μεταφραστικό έργο των Ιωάννη Βηλαρά, Διονυσίου Σολωμού και Κωστή Παλαμά. Ο Βαγενάς αναγνωρίζει ως «μεγάλα μεταφραστικά επιτεύγματα», «κορυφαίες στιγμές όχι μόνο της μεταφραστικής τέχνης μιας χώρας αλλά και της ίδιας της ποίησης της εποχής τους» τα μεταφραστικά πονήματα που διαπνέονται από την επίγνωση της μεταφοράς της μορφής ενός ποιήματος στα μετρικά δεδομένα της δικής τους ποίησης και της δικής τους εποχής. Ο Βαγενάς επισημαίνει ότι «εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, από την άποψη που μας απασχολεί, είναι ορισμένες μεταφράσεις που γίνονται σε μια μεταβατική για την ποιητική παράδοση μιας χώρας περίοδο» και σχετικά με αυτό αναφέρει ως παράδειγμα τη μετάφραση της «Υπατίας» του Leconte de Lisle από τον Παλαμά σε ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο.¹ Είναι οπωσδήποτε μεταβατική για τη νεοελληνική ποιητική παράδοση ως προς το συγκεκριμένο θέμα η περίοδος του Παλαμά, καθώς και του Σολωμού, αλλά, όπως θα δούμε, και κάποιων συνεχιστών τους, μεταξύ των οποίων του Λορέντσου Μαβίλη, του αποκαλούμενου Βενιαμίν της Επτανησιακής Σχολής, σε μια χρονική στιγμή διάχυσης των Επτανησίων στο αθηναϊκό περιβάλλον.

1. Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, *Ποίηση και μετάφραση*, Στιγμή, Αθήνα 1989, σ. 77.

Ο Σολωμός στην ώριμη ποιητική του φάση θα συνεχίσει την παράδοση του ιαμβικού δεκαπεντασύλλαβου, και βέβαια με τους δικούς του ποιητικούς όρους, αλλά στην πρώιμη ποιητική του φάση, μέσω των μεταφρασμάτων του, θα μεταφέρει τη μορφή σε νέα μετρικά δεδομένα, σε μια εποχή κατά την οποία η ποίηση στα Ελληνικά (στην καθομιλουμένη) είναι υπό διαμόρφωση. Ο Μαβίλης, που γεννιέται τρία χρόνια μετά τον θάνατο του Σολωμού, θα καταλήξει και αυτός, στην ώριμή του ποιητική φάση, σε ένα αρκετά παγιωμένο στιχουργικό μοντέλο, που ωστόσο (και εδώ είναι μία από τις πρώτες φορές που θα κάνουμε λόγο για ετερότητα) είναι άλλο από αυτό του Σολωμού, αλλά και άλλο, στον βαθμό και με τον τρόπο που τουλάχιστον το χρησιμοποιεί, από τα περισσότερα μέλη της Επτανησιακής ή και της Κερκυραϊκής Σχολής. Πρόκειται για το σονέτο (γνήσιο ιταλικό προϊόν) σε ιαμβικό ενδεκασύλλαβο, που είναι στίχος όχι ελληνικός (πρβλ. τον στίχο που επέλεξε ο Σολωμός), αλλά ιταλικός. Για να φωτίσω αυτή τη στιχουργική διαφορά ως προς τον Σολωμό και τον Μαβίλη, σχετικά με την επιλογή του δεκαπεντασύλλαβου και του ενδεκασύλλαβου αντίστοιχα, θα παραδέσω το ακόλουθο χωρίο του Γεράσιμου Σπαταλά:

το εφτανησιακό περιβάλλον δεν ήταν ξένο σ' εκείνου [του ενδεκασύλλαβου] το ρυθμό και στην επιρροή που εξάσκησεν επάνω του το ιταλικό περιβάλλον, όπου εσπούδαξε. Όταν όμως εσκέφτηκε να γράφει έργον ελληνικό σύμφωνα με την ψυχική υπόσταση της ελληνικής φυλής, για να της γίνει φίλαρχος και καθοδηγητής και προφήτης, πράγμα που πολύ λίγο χτιμείται στις ημέρες μας, αποκλειστικά εδούλευε το δημοτικό δεκαπεντασύλλαβο, που το έθνος τότε ζει στο άρτιο.²

Για τον ενδεκασύλλαβο, από την άλλη, και τον χαρακτήρα του βρήκα αντιπροσωπευτικότερη για τον Μαβίλη την ακόλουθη αναφορά, πάλι του Σπαταλά, σχετικά με την απουσία του: α) «μαρτυράει για το ακουστικό χαλάρωμα του Ρωμιού», β) «δείχτει ακόμα και το πόσο λίγο εκαλλιεργήθηκεν η τέχνη στην Ελλάδα».³

Ο Μαβίλης υπήρξε ποιητής και μεταφραστής, ίσως μάλιστα πρωτίστως μεταφραστής και δευτερευόντως ποιητής (από την Επτανησιακή Σχολή δεν είναι ο μόνος για τον οποίο θα αποτολμούσαμε αυτή την ιεράρχηση), δεδομένου ότι στην πρώτη έκδοση των *Έργων* του, αυτή του περιοδικού των *Γραμ-*

2. Γεράσιμος ΣΠΑΤΑΛΑΣ, *Η στιχουργική τέχνη. Μελέτες για τη νεοελληνική μετρική*, επιμ. Ε. Γαραντούδης – Α. Κατσιγιάννη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 108-109.

3. *Το ίδιο*, σ. 122.

μάτων της Αλεξάνδρειας το 1915, περιλαμβάνονται στο πρώτο μέρος τα μεταφράσματα (πολύ δηλωτικό αυτό ως προς τη σημασία που απέδιδε ο ίδιος αλλά και οι εκδότες του σε αυτά), σε δύο ενότητες, «Ανέγδοτα» και «Δημοσιευμένα από τον ποιητή», και στο δεύτερο τα πρωτότυπα ποιήματα. Η τάση της λογοτεχνικής κριτικής να αναγνωρίζει τον Μαβίλη πρωτίστως ως ποιητή ενισχύεται από το γεγονός ότι μετά την πρώτη έκδοση των *Έργων* του από τα *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας το μεταφραστικό έργο του Μαβίλη απομονώθηκε, περιορίστηκε ή και εγκαταλείφθηκε από τους εκδότες. Πιστεύω, ωστόσο, ότι το μεταφραστικό αυτό έργο είναι σημαντικό και θα πρέπει να συνεξετάζεται με το πρωτότυπο ποιητικό όχι μόνο επειδή είναι εκτενές, όχι μόνο επειδή μαρτυρεί τις λογοτεχνικές καταβολές του ποιητή ως προς την κοσμοθεωρία και τα θέματα, αλλά και επειδή το διακρίνει μια ιδιότυπη και μελετημένη μετρική συμπεριφορά, που τη χαρακτηρίζει βαθιά θεωρητική κατάρτιση.

Οι επιλογές ως προς τα έργα που μεταφράζονται είναι αρκετά διαφορετικές σε σχέση με αυτές του Σολωμού, ακόμη περισσότερο (τουλάχιστον ως προς τα κειμενικά είδη) σε σχέση με αυτές του μέντορά του Ιάκωβου Πολυλά. Δεν θα βρούμε εδώ Πετράρχη και Μεταστάσιο, που θα βρούμε στον Σολωμό, δεν θα βρούμε Shakespeare και Όμηρο, που θα βρούμε στον Σολωμό και τον Πολυλά (ενδεικτικό ότι αντί του Ομήρου θα βρούμε Βιργίλιο, αλλά και το έπος της *Μαχαμπχαραάτας*), δεν θα βρούμε πολύ θέατρο, που θα βρούμε στον Πολυλά, θα βρούμε προπαντός ρομαντική ποίηση και μάλιστα μπαλάντες (είναι πολύ ενδεικτικό ότι τα τρία από τα τέσσερα δημοσιευμένα μεταφράσματα είναι μπαλάντες, δύο του Ludwig Uhland και ένα του Georg Büchner).

Εντοπίζουμε μια αναλογία στα μεταφράσματα του Μαβίλη με αυτά του Σολωμού (είναι ως προς αυτό πολύ σολωμικότερος ο Μαβίλης από τον Πολυλά). Ο Σολωμός μεταφράζει canzone, το τραγούδι της Δεσδεμόνας, canzonette, libretto που μελοποιήθηκε σε όπερα του Vinci και, επομένως, τα πρώιμα σολωμικά μεταφράσματα, στον δρόμο της διαμόρφωσης της ελληνικής ποίησης μετά τον *Ερωτόκριτο*, υπενθυμίζουν την οργανική σχέση της ποίησης με το τραγούδι. Πράγματι, όπως έχουμε δείξει, στη νέα του ποίηση, στη νέα του ποιητική γλώσσα (τα Ελληνικά) θα δημιουργήσει μορφολογικούς συσχετισμούς με την ιταλική ποίηση, αλλά και με την ποίηση που επηρεάστηκε από αυτή και θα «σπείρει» νέα μετρικά δεδομένα, εισάγοντας, μέσω των μεταφρασμάτων του, ελεύθερες, ιδιοσυγκρασιακές μεταπλάσεις των ποιητικών μορφών. Για τον λόγο αυτό, νομίζω, επιλέγει μεταφράσματα από τα Ιταλικά με οργανική σχέση με το τραγούδι, για να διακόψει την όποια μέχρι τότε πορεία της ποίησης στα Ελληνικά, και δη στην καθαρεύουσα, και να δημιουργήσει μια εκκίνηση εκλεπτυσμένης, ιδιοσυγκρασιακής έμμετρης ποίησης στη δημο-

τική.⁴ Ο Μαβίλης συνεχίζει ως προς το θέμα αυτό το σολωμικό μεταφραστικό πρόγραμμα, αντλώντας από διαφορετικούς συγγραφείς, από επιπλέον εθνικές γλώσσες, και θα εντυπώσει με ποικίλους τρόπους στους μορφολογικούς συσχετισμούς με την ιταλική ποίηση, επιχειρώντας και αυτός μεταπλάσεις των ποιητικών μορφών.

Με τον παραπάνω στόχο, ο Σολωμός μετέφρασε σε έντονα προσωπικό ύφος και με τεχνητό τρόπο. Ο Μαβίλης θα αποφύγει (αλλά και δεν θα μπορούσε να έχει επιτύχει) το έντονα ιδιοσυγκρασιακό, ωστόσο τεχνητό, ύφος του Σολωμού. Καθώς ωριμάζει, απομακρύνεται σιωπηλά από την «πατρική εστία» των μεντόρων και δασκάλων συντοπιτών του. Νομίζω ότι ο πραγματικός ποιητικός χώρος του, το πνευματικό πεδίο στο οποίο ένωσε δημιουργικός και ελεύθερος είναι το καθαρογραμμένο χειρόγραφο με τίτλο «Σονέττα», που δημοσιεύθηκε μετά θάνατον. Κάποια από τα ποιήματα που περιλαμβάνονται στη συλλογή αυτή έχουν προηγουμένως δημοσιευθεί σε περιοδικά εκτός Κέρκυρας, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα το περιοδικό του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου *Η Τέχνη* (π.χ. ο «Ανεμόμυλος», η «Καλλιπάτεια» και το «Καρδάκι» το 1898 και η «Λήθη», το «Excelsior!» και το «Μούχρωμα» το 1899) και αργότερα το περιοδικό *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας («Αφιέρωση», «Αμίλητα», «Ιάκωβος Πολυλάς», «Νίκος Κογεβίνας», «Χάρρις» το 1911 και «Άλκης Παλαμάς» και «Angelica Farfalla» το 1912), στοιχείο που νομίζω ότι σηματοδοτεί μια νέα φάση πνευματικής δράσης και ποιητικής γραφής, που συμπίπτει με την περίοδο διάχυσης, όπως ανέφερα παραπάνω, Επτανησίων στο αθηναϊκό περιβάλλον και τελικά μερικής ή κατά σημεία αφομοίωσής τους από τη Γενιά του 1880 και τον εθνικό λογοτεχνικό κανόνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο αναφορές που κάνει ο Mario Vitti στον Μαβίλη στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* αναδεικνύουν αυτή την κάποια ετερότητα. Για παράδειγμα, στο κεφάλαιο για την ποίηση των Ιονίων Νήσων αντιμετωπίζει τον Μαβίλη ως εξαίρεση «που αναβαπτίζεται στον παρνασσισμό»,⁵ ενώ η δεύτερη αναφορά βρίσκει τον Μαβίλη να συνεξετάζεται με ποιητές όπως ο Ιωάννης Γρυπάρης και ο Λάμπρος Πορφύρας στα πλαίσια του περιοδικού *Η Τέχνη*, στη χρονική μάλιστα στιγμή που ο ελληνικός Συμβολισμός απομακρύνεται από τη βόρεια ατμόσφαιρα και βρίσκει τρόπο εφαρμογής με αναφορά

4. Βασίλης ΛΕΤΣΙΟΣ, «Ο Σολωμός ως μεταφραστής των ποιητικών μορφών» στον τόμο *Πρακτικά Ι΄ Πανιόνιου Συνεδρίου (Κέρκυρα 30.4 – 4.5.2015)* (υπό δημοσίευση).

5. Mario VITTI, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσέας, Αθήνα 2008, σ. 253.

σε ελληνικές εμπειρίες.⁶ Ο Μάβιλης δείχνει να αναζητεί την αναμέτρηση με τη νέα λογοτεχνική πραγματικότητα, φαίνεται ότι προσαρμόζει στην επτανησιακή παράδοση νέα ρεύματα της εποχής, συμπεριλαμβανομένου και του Συμβολισμού, τα οποία γνώρισε στη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία.

Επιστρέφοντας στο ειδικό θέμα μας, βλέπουμε τρεις κυρίως κατηγορίες μετρικής απόδοσης των μεταφρασμάτων του Μάβιλη: την πρώτη με κύριο στίχο τον δεκαπεντασύλλαβο, τη δεύτερη με κύριο στίχο τον δεκατρισύλλαβο και την τρίτη με κύριο στίχο τον ενδεκασύλλαβο. Ο συνδυασμός των τριών αυτών μετρικών κατηγοριών κατά τη μεταφορά σε ελληνικό ποιητικό λόγο αναδεικνύει την πρόθεση του ποιητή-μεταφραστή να αποφύγει τα μετρικά στεγανά, να πατήσει σε γνωστούς προσωδιακούς τρόπους αλλά και να τους τροποποιήσει, ενώ γίνεται φανερό από την ποικιλία των κειμενικών ειδών, των συγγραφέων και των ξένων γλωσσών από όπου αντλεί ότι κατά τη μεταφορά σε νέα μετρικά δεδομένα γίνεται ευέλικτος ως προς τη χρήση των παραπάνω στίχων, εξ ολοκλήρου ή σε ποικίλους συνδυασμούς. Η επιλογή διαφορετικών μετρικών συστημάτων κατά τη μεταφορά-μετάφραση από τον Μάβιλη αναδεικνύει τον πλούτο του ελληνικού ποιητικού λόγου, σε μια εποχή κατά την οποία το μεγαλύτερο μέρος του είναι σε δεκαπεντασύλλαβο. Ο Μάβιλης δεν εγκαταλείπει τον εθνικό στίχο, όμως, στην προσπάθειά του να προσδιορίσει την ατομική του ποιητική φωνή, αλλά και τον πλούσιο ελληνικό ποιητικό κανόνα, θα δοκιμάσει με ζήλο τον δεκατρισύλλαβο, τον ενδεκασύλλαβο, αλλά και πιο ποικίλα και σύνθετα μετρικά συστήματα. Θα παρουσιάσουμε με συντομία το γενικό μετρικό τοπίο των μεταφρασμάτων του Μάβιλη και θα καταλήξουμε σε μερικά παραδείγματα, τα οποία και θα σχολιάσουμε.

Ειδικότερα, από τα ποικίλα προσωδιακά φαινόμενα που βρίσκουμε στα μεταφράσματά του θα ήθελα να αναφερθώ στη χρήση του ενδεκασύλλαβου ως στιχουργικής πρότασης (ή αντιπρότασης;) στα μεταφράσματά του. Ο στίχος αυτός είναι ο κυρίως στίχος της ιταλικής προσωδίας, ο πιο κατάλληλος, σύμφωνα με τον Dante, να αποδοθούν τα αρτιότερα δείγματα ποιητικής έκφρασης στην καθομιλουμένη και για τον λόγο αυτό ο δημοφιλέστερος στίχος για το *canzone*, το τραγούδι. Τον βλέπουμε για πρώτη φορά στα κυπριώτικα ερωτικά του Ιβου αιώνα και ύστερα στην κρητική ποίηση (*Βοσκοπούλα*, χορικά του κρητικού θεάτρου). Στη νεότερη εποχή τον βλέπουμε στο έργο ποιητών δρεμμένων με την ιταλική ποίηση και το γνωστότερο (στον Μάβιλη) πρέπει να είναι

6. Το ίδιο, σ. 324.

ο *Λάμπρος* του Σολωμού. Για τα θέματα γλώσσας, θεωρίας της ποίησης και της μετάφρασης ο Μαβίλης συμπλέει με τους υπόλοιπους Επτανήσιους, προγενέστερους και σύγχρονους, είναι ο μαθητής που ακολουθεί το πρόγραμμα των λαμπρών Επτανήσιων δασκάλων του. Για τα θέματα στιχουργικής, όμως, και ειδικότερα ως προς τον ενδεκασύλλαβο (και το σονέτο αργότερα), στα μεταφράσματα και στα ποιήματά του (εμείς θα σταθούμε στα πρώτα) ο Μαβίλης εμφανίζει στοιχεία «πρωτότοκου» παιδιού: Θα κάνει την επανάστασή του, θα σταθεί απέναντι στους «γονείς», μέντορες και δασκάλους του, και προπαντός στον Πολυλά. Το 1885, σε επιστολή του προς τον Ανδρέα Κεφαλληνό, γράφει για την επινόηση του Πολυλά «να αποδώση τον συνδυασμόν του εξαμέτρου με τον πεντάμετρον» με «μέτρο μικτόν, δηλ. έναν δεκαεπτασύλλαβο ιαμβικό και έναν δεκαπεντασύλλαβο πλεγμέν[ους]»: «Εγώ δεν ξέρω ακόμα αν ο δεκαεπτασύλλαβος ακούεται καλά ή όχι».⁷ Επίσης, το απόσπασμα του μεταφράσματος από τους «Τάφους» του Ugo Foscolo «καμωμένο λίγο στερνώτερα από την έκδοση της μετάφρασης των “Τάφων” του Καλοσγούρου στην *Τέχνη* του 1899, σκοπό είχε ν’ αποδείξει τη χρησιμότητα του ενδεκασύλλαβου στίχου σε μεταφραστικά έργα, που ως τότες την αρνιότου η σχολή του Πολυλά».⁸

Ο Μαβίλης επιλέγει τον δεκαπεντασύλλαβο κατά τη μεταφορά αφηγηματικών κυρίως ποιημάτων. Γίνεται εξ ολοκλήρου χρήση του δεκαπεντασύλλαβου στα περισσότερα από αυτά («Μαχαμπχαράτα, Νάλας και Νταμαγιάντη», «Δύο στίχοι του Lenau», «Λουδοβίκου Ούλανδ, Η κατάρα του τραγουδιστή», «Ροβέρτου Μπράουνινγκ, Σαούλ», «Ουεργιλίου Αινειάδα», «Tennyson, από τον Ενώχ Άρδεν»), ενώ στα τρία πρώτα γίνεται χρήση της ομοιοκαταληξίας. Σε δύο μεταφράσματα, στα «Schiller, από τον Γουλιέλμο Τέλλο» και «Βύργερ, Λεονώρα», ο δεκαπεντασύλλαβος δεν χρησιμοποιείται εξ ολοκλήρου, αλλά σε στροφικά συστήματα με ποικίλους συνδυασμούς. Για το πρώτο γίνεται σύντομος λόγος παρακάτω (καθώς ο κύριος στίχος του είναι ο δεκατρισύλλαβος). Το δεύτερο ωστόσο, που είναι ενδεχομένως και το γνωστότερο από τα μεταφράσματα του Μαβίλη καθώς μεταφράζει ένα έργο που είχε μεγάλη απήχηση στη λογοτεχνία, το θέατρο και τη μουσική, είναι σε 31 ομοιόμορφες ως προς τον συνδυασμό των στίχων και της ομοιοκαταληξίας στροφές των οκτώ στίχων των 15-7-15-7-15-6-8-7 συλλαβών. Σε αυτές τις στροφές, το σύστημα των οποίων εμπνέεται από το γερμανικό πρωτότυπο, ο δεκαπεντασύλλαβος ομοιοκαταληκτεί με το δεύτερο

7. [Λορέντσος ΜΑΒΙΛΗΣ], *Τα έργα του Λορέντσου Μαβίλη*, έκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού *Γράμματα*, Αλεξάνδρεια 1915, σ. 184.

8. *Το ίδιο*, σ. 84.

ημιστίχιο του (τον ιαμβικό επτασύλλαβο), ενώ το πρώτο ημιστίχιο του (ο ιαμβικός οκτασύλλαβος) ομοιοκαταληκτεί άπαξ με ιαμβικό εξασύλλαβο (*ααββγδδγ*), ιδιότυπος συνδυασμός που αποδυναμώνει τη μονοτονία του εθνικού στίχου και συνομιλεί τολμηρά με τον δεκαπεντασύλλαβο της ελληνικής μπαλάντας με παρόμοιο θέμα, της παραλογής «Του νεκρού αδερφού».

Η «Μαχαμπχαράτα» είναι μία από τις ενδιαφέρουσες μεταφραστικές δοκιμές του Μαβίλη ως προς την επιλογή του έργου (το γεγονός ότι συνεχίστηκε μετά θάνατον από τον Κωνσταντίνο Θεοτόκη δηλώνει τη σημασία που έδωσε ο μεταφραστής σε αυτό). Γνωρίζουμε από τον Γιώργο Βελουδή ότι ο Μαβίλης μνήθηκε στη σανσκριτική γλώσσα και φιλολογία στο Μόναχο το 1884 από τον καθηγητή του Ernst Kuhn, ινδολόγο και γλωσσολόγο, ενώ συμφοιτητής του στη Γερμανία ήταν ο ινδολόγος φίλος του και συμπολίτης του Ανδρέας Ν. Κεφαλληνός, μεταφραστής και αυτός ινδικών και άλλων κειμένων.⁹ Το πρωτότυπο έργο είναι σε συλλαβικό στίχο (*akṣaravṛtta*) με επικρατέστερο τον στίχο σλόκα (*shloka*), που σημαίνει «τραγούδι», ο οποίος αποτελείται από δύο ημιστίχια των οκτώ συλλαβών. Ο ινδικός αυτός δεκαεξασύλλαβος είναι ο κατεξοχήν στίχος της ινδικής ποίησης και τόσο η οργανική του σχέση με το τραγούδι όσο και η μορφή του ενθαρρύνουν αναλογίες με τον ελληνικό δεκαπεντασύλλαβο. Η «Μαχαμπχαράτα» του Μαβίλη είναι σε δεκαπεντασύλλαβο σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα, ενώ τόσο η μετρική αυτή επιλογή όσο και το συγκεκριμένο επεισόδιο των 112 στίχων που επιλέγει, με αναφορά στην ιστορία αγάπης του Νάλα και της Νταμαγιάντης, απηχούν σε κάποιον βαθμό τον *Ερωτόκριτο*: «η Νταμαγιάντη μ' ωμορφιά, με νειότης γλύκα αφράτη,/με δόξας φεγγαογάλλιαση, με καλομοίρας χάρη,/του κόσμου εγίνηκε ολουνού το βλογητό καμάρι».¹⁰ Το δίστιχο, που αντλεί από τον αυστριακό ποιητή Nikolaus Lenau (1802-1850), είναι ένα πολύ μικρό δείγμα, ωστόσο είναι ενδιαφέρον ότι μέσω του δεκαπεντασύλλαβου των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών συνομιλεί με την παράδοση των *Lieder*.

Επίσης σε δεκαπεντασύλλαβο, όχι όμως με ομοιοκαταληξία, είναι το μετάφρασμα «Ροβέρτου Μπράουνινγκ, Σαούλ». Το πρωτότυπο ποίημα του Robert Browning είναι ένα από τα 51 ποιήματα της ποιητικής συλλογής *Men and Women* (α' δημ. 1855, β' δημ. 1863) και ο Μαβίλης πιδανότατα το ξεχωρίζει για τη μετρική του ιδιαιτερότητα, καθώς το πρωτότυπο συνδυάζει το δακτυλικό και το τροχαϊκό μέτρο. Το μετάφρασμα «Ουεργιλίου Αινειάδα» (Βιβλίο Β' 1885,

9. Γιώργος ΒΕΛΟΥΔΗΣ, «Οι σπουδές του Μαβίλη στη Γερμανία», *Παρνασσός* 6 (1964), σ. 495. Βλ. επίσης Σπύρος Αλ. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, «Η επίδραση της ινδικής φιλοσοφίας στην ποίηση του Μαβίλη», *Πόρφυρας* 91 (1999), σ. 34.

10. [Λορέντσος ΜΑΒΙΛΗΣ], *Τα έργα του Λορέντσου Μαβίλη*, σ. 15.

Βιβλίο Α΄ 1894 – και τα δύο με την υποσημείωση των εκδοτών «απόσπασμα ακατέργαστο») είναι επίσης σε ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο. Η μετρική απόδοση του αρχαίου έπους σε δεκαπεντασύλλαβο εμμέσως προοικονομεί τη μετάφραση της *Ιλιάδας* του Αλέξανδρου Πάλλη, που ολοκληρώθηκε το 1901 και δημοσιεύθηκε το 1905. Το μετάφρασμα «Tennyson, από τον Ενώχ Άρδεν» (αδημοσίευτο) μεταφέρει σε ανομοιοκατάληκτο δεκαπεντασύλλαβο απόσπασμα από το αφηγηματικό ποίημα του Alfred Tennyson (1864) και το οποίο, αν κρίνουμε από τη σειρά δημοσίευσής του από τους εκδότες της Αλεξάνδρειας στα *Έργα*, ενδεχομένως ακολουθεί (ίσως και εμπνέεται από) το ομώνυμο μελόδραμα για αφηγητή και πιάνο του Richard Strauss (1897, Op. 38, TrV. 181). Για την ώρα δεν βρήκαμε στοιχεία, αλλά αν πράγματι το μετάφρασμα ακολουθεί χρονικά το συγκεκριμένο μελόδραμα, η σχέση της μετάφρασης με τη μουσική παράσταση (στοιχείο που εντοπίσαμε και στον Σολωμό) μένει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Τα μεταφράσματα του Μαβίλη σε δεκατρισύλλαβο («Shelley, από τον Προμηθέα λυόμενο», «Schiller, από τον Γουλιέλμο Τέλλο» και «Goethe, από τον Φάουστ») έχουν επιπλέον ενδιαφέρον καθώς, εκτός των άλλων, φωτίζουν τη μετρική σχέση του Μαβίλη με τον Πολυλά, ο οποίος διαμόρφωσε τον στίχο αυτό ως κατάλληλο για τη μετάφραση δραματικών έργων. Στο «Προοίμιον» του μεταφράσμάτος του *Αμλέτος. Τραγωδία Σαικσπέιρου* (1899) ο Πολυλάς χαρακτηρίζει τον δεκατρισύλλαβο «ως κατάλληλον όργανον της δραματικής ποιήσεως» και αναφέρει:

το μέτρον τούτο, ενώ έχει αρκετήν έκτασιν, έχει και το μέγα πλεονέκτημα να επιδέχεται ποικιλία ρυθμού τοιαύτην, ώστε δύναται φυσικώς να αναβιβασθή εις την λυρικωτέραν έντασιν, καθώς και να κατέλθη εις τον τόνον της συνήθους ομιλίας – όπως αρμόζει εις την φύσιν του νεωτέρου δράματος, ιδίως του Shakespeare.¹¹

Ο Φαίδων Μπουμπουλίδης σημειώνει ότι «μεταξύ των μαθητών του Πολυλά, ο Μαβίλης είναι από τους κύριους ποιητές που προχώρησε σε χρήση του δεκατρισύλλαβου στίχου»· και πράγματι ο Μαβίλης επιλέγει ως επί το πλείστον δραματικά έργα, αποσπάσματα των οποίων μεταφέρει στα Ελληνικά σε δεκατρισύλλαβο.¹² Ωστόσο, ο Σπαταλάς αναφέρει ότι ο Μαβίλης

11. [Ιάκωβος ΠΟΥΛΑΣ], *Αμλέτος. Τραγωδία Σαικσπέιρου. Έμμετρος μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά, Ιδεόγραμμα*, Αθήνα 2008, σ. 65.

12. Φαίδων Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, *Λορέντσος Μαβίλης (1860-1912)*, Επτανησιακή Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1954, σ. 61.

[ο οποίος] χρησιμοποίησε το δεκατρισύλλαβο σε μερικές νεανικές του προσπάθειες, καθώς και μία φορά στην ώριμη ηλικία του, για να υπερασπίσει με τα λόγια αυτό το στίχο, [...] στο κύριο έργο του τον απόφυγε συστηματικά, όπως άλλως τε τον απόφυγε κι' ο Μαρκοράς.¹³

Νόμιμες χρήσεις του δεκατρισύλλαβου θα βρούμε στα μεταφράσματα του Μαβίλη «Shelley, από τον Προμηθέα λυόμενο» (το εκτενέστερο) και «Goethe, από τον Φάουστ», αποσπάσματα από το λυρικό δράμα του Shelley *Prometheus Unbound* (1820) και την τραγωδία του Goethe *Faust* (α' δημ. 1808). Ο Μαβίλης μεταφέρει την τραγωδία του Schiller *Wilhelm Tell* (1804) επίσης σε δεκατρισύλλαβο (μάλιστα το 1829 ο Gioachino Rossini μεταφέρει το σιλερικό έργο σε όπερα τεσσάρων πράξεων στα Γαλλικά, ενισχύοντας έτσι την οργανική σχέση ποίησης και μουσικής που αναφέραμε παραπάνω), ενώ βρίσκουμε ποικίλα στροφικά συμπλέγματα στα μη διαλογικά μέρη (ο δεκαπεντασύλλαβος συνδυάζεται με ιαμβικούς στίχους τεσσάρων, πέντε, έξι, οκτώ, δέκα και έντεκα συλλαβών).

Τα μεταφράσματα σε ενδεκασύλλαβο (εξ ολοκλήρου ή με ποικίλους συνδυασμούς) είναι από τα πιο ενδιαφέροντα παραδείγματα («Δάντη, από την Κόλαση», «Δάντη, από τον Παράδεισο» και «Ούγου Φώσκολου, από τους Τάφους», «Schiller, Το παράπονο της Δήμητρας», «Byron, από την Parisina», «Shelley, από την Αρέθουσα», «Leopardi, Το Σαββάτο 'ς το χωριό», «Λουδοβίκου Ούλαντ, Ο τυφλός βασιλιάς»), κυρίως επειδή ο ενδεκασύλλαβος είναι ο στίχος που ο Μαβίλης θα χρησιμοποιήσει περισσότερο στην πρωτότυπή του ποίηση και προπαντός επειδή σε αυτά θα τον απασχολήσει, όπως θα δούμε στα παραδείγματα, η σχέση μορφής και νοήματος.

Ως προς τα μεταφράσματα εξ ολοκλήρου σε ενδεκασύλλαβο, ο Μαβίλης επιλέγει δύο μικρά αποσπάσματα από την «Κόλαση» και από τον «Παράδεισο» της *Θείας κωμωδίας* του Δάντη και τα αποδίδει με τη μορφή τρίστιχων ενδεκασύλλαβων που ομοιοκαταληκτούν. Για το σημαντικό μετάφρασμα του Μαβίλη «Ούγου Φώσκολου, από τους Τάφους» είναι θεωρώ δηλωτική η υποσημείωση των εκδοτών των *Γραμμάτων* της Αλεξάνδρειας που αναφέρθηκε παραπάνω. Το έργο *Dei sepolcra* του Ugo Foscolo (1807), το οποίο γράφεται ως ένδειξη διαμαρτυρίας για το διάγγελμα του Ναπολέοντα που απαγόρευε τις επιτύμβιες επιγραφές, ελκύει σε επίπεδο μετάφρασης το ενδιαφέρον αρκετών Επτανήσιων ποιητών και μεταφραστών, όπως του Ματθαίου Γ. Κάλλου

13. ΣΠΑΤΑΛΑΣ, «Λορέντσος Μαβίλης (1860-1960). Το έργο του», *Νέα Έστία* 803 (Χριστούγεννα 1960), σ. 17.

το 1841, του Αντωνίου Μάτεση το 1872, του Ναθαναήλ Ιωάννη Δομενεγί-νη το 1888, του Π. Κοκόλη το 1889 και του Φρειδερίκου Καρρέρ το 1890, ωστόσο το μετάφρασμα του Μαβίλη σε ενδεκασύλλαβους στίχους φαίνεται ότι συνομιλεί περισσότερο, σύμφωνα μάλιστα με τους εκδότες του Μαβίλη, με το μετάφρασμα του *Dei sepolcra* από τον Γεώργιο Καλοσγούρο, που πρωτο-δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Η Τέχνη* το 1898. Ο Καλοσγούρος αφιερώνει το μετάφρασμά του στους Ιταλούς εδελοντές που έπεσαν στον πόλεμο του 1897, αναγνωρίζει την ευεργετική επίδραση του ιταλικού πνεύματος στην επτανη-σιακή λογοτεχνία και δηλώνει ότι ακολουθεί και το παράδειγμα του αείμνη-στου διδασκάλου του [γνωώντας τον Πολυλά]. Ο Καλοσγούρος ακολουθεί ως προς τη μετρική απόδοση του μεταφράσματος τον αείμνηστο δάσκαλο Πολυ-λά, αποδίδοντας τους 295 ενδεκασύλλαβους του πρωτοτύπου με ισάριθμους δεκατρισύλλαβους (για τη διαμόρφωση του δεκατρισύλλαβου από τον Πολυλά ασχοληθήκαμε παραπάνω). Ο Μαβίλης, που επίσης εντάσσεται το διάστημα αυτό στους κύκλους του περιοδικού *Η Τέχνη*, μεταφέρει απόσπασμα από το πρωτότυπο ιταλικό έργο σε 53 ενδεκασύλλαβους (αντί για δεκατρισύλλαβους) στίχους, προκειμένου, καθώς φαίνεται, όντως «ν' αποδείξει τη χρησιμότητα του ενδεκασύλλαβου στίχου σε μεταφραστικά έργα» (όπως λένε οι εκδότες των *Γραμμάτων*), ειδικά εφόσον το πρωτότυπο ποίημα είναι και αυτό σε ενδε-κασύλλαβο στίχο και ο ενδεκασύλλαβος δεν είναι άγνωστος στην ελληνική ποιητική παράδοση. Το χαρακτηριστικό ως προς τον ενδεκασύλλαβο αυτού του μεταφράσματος είναι οι διασκελισμοί και οι μακροπερίοδοι στίχοι (βλ. π.χ. τη συνεχόμενη περίοδο των στίχων 3-16, 17-23, 32-41 κ.λπ.), που προσδίδουν επιπλέον εσωτερικότητα.

Εκτός από τα εξ ολοκλήρου σε ενδεκασύλλαβο μεταφράσματα, ο Μαβί-λης χρησιμοποιεί τον ενδεκασύλλαβο σε ποικίλους συνδυασμούς, στοιχείο που καταδεικνύει την προσπάθειά του να αναδείξει τη «χρησιμότητα» του στί-χου αυτού σε βάρος της όποιας μονοτονίας. Το μετάφρασμα «Shelley, από την Αρέδουσα» μεταφέρει το πρωτότυπο λυρικό ποίημα του Shelley (α' δημ. 1824) σε στίχους μεσοτονικού ρυθμού (οι μεσοτονικοί στίχοι τονίζονται στις συλλαβές δεύτερη, πέμπτη, όγδοη, ενδέκατη κ.λπ.), όπου ο μονοί είναι μεσοτο-νικοί παροξύτονοι δωδεκασύλλαβοι, που ομοιοκαταληκτούν μεταξύ τους, και οι ζυγοί μεσοτονικοί οξύτονοι ενδεκασύλλαβοι, που επίσης ομοιοκαταληκτούν μεταξύ τους. Τα μεταφράσματα «Schiller, Το παράπονο της Δήμητρας», «Λουδοβίκου Ούλανδ, Ο τυφλός βασιλιάς» και «Byron, από την Parisina» είναι σε ομοιόμορφα στροφικά συστήματα με συνδυασμούς ομοιοκαταληξίας με κοινό χαρακτηριστικό τη μερική αλλά ομοιόμορφη χρήση του οξύτονου ιαμβικού δεκασύλλαβου (δηλ. με κομμένη την τελευταία συλλαβή του ιαμβικού

ενδεκασύλλαβου) σε συνδυασμό με τον ιαμβικό ενδεκασύλλαβο. Το πρώτο παράδειγμα είναι από το μετάφρασμα «Λουδοβίκου Ούλαντ, Ο τυφλός βασιλιάς» (1891, τελευταίο από τα δημοσιευμένα μεταφράσματα της έκδοσης του 1915), από την μπαλάντα του Ludwig Uhland «Der blinde König» (1815):

<p>[...] “Ο Sohn! der Feind ist riesenstark, Ihm hielt noch Keiner Stand. Und doch! in dir ist edles Mark, Ich fühl’s am Druck der Hand. Nimm hier die alte Klinge! Sie ist der Skalden Preis. Und fällst du, so verschlinge Die Flut mich armen Greis!”</p> <p>Und horch! es schäumt und es rauscht Der Nachen über’s Meer. Der blinde König steht und lauscht, Und Alles schweigt umher; Bis drüben sich erhoben Der Schild’ und Schwerdter Schall, Und Kampfgeschrei und Toben, Und dumpfer Wiederhall. [...]”¹⁴</p>	<p>[...]«Αυτός ο εχθρός μας, γυιε μου, είναι <u>θερίο</u>· Δεν βρέθηκε κανείς να τον ἔμπορή· Μα κ’ εσ’ είσαι από σόι γερό κι <u>αντρείο</u>, Του χεριού σου η σφιξιὰ το μαρτυρεί· Πάρε, σου δίνω τούτη την <u>αρχαία</u> Από τους Σκάλδους φουμιστή <u>ρομφαία</u>, Κι α σκοτωθής κ’ εγώ θα πέσω <u>ναύρω</u> Ἵ το κύμα, ο θλιβερός, θάνατο <u>μαύρο</u>»</p> <p>Κι άκου! Η θάλασσ’ αφρίζοντας <u>ταράζεται</u> Δαρμένη από της θάρκας το <u>κουπί</u>. Στέκει ο τυφλός ο βασιλιάς κι’ <u>αυτιά-</u> <u>ζεται</u>, Κι ολόγυρά του είν’ άκρα <u>σιωπή</u>. Ως που βρόντησ’ η αντάρα των <u>αρμάτων</u> Κ’ εβουίξαν ᾽ς τα <u>σκουτάρια τα σπαδιά των</u>, Ως που αντίπερ’ αντήχησαν οι <u>βράχοι</u> Απ’ τις <u>κραυγές</u> κι’ από την <u>άγρια μάχη</u>. [...]¹⁵</p>
--	--

Είναι σε οκτάβες, αντλώντας από το πετραρχικό σονέτο, με έντονη την παρουσία της ομοιοκαταληξίας (με υπογράμμιση μονή και διπλή) της οποίας οι συνδυασμοί είναι πανομοιότυποι στις δύο στροφές, π.χ. ο πρώτος με τον τρίτο ή ο έβδομος με τον όγδοο. Είναι όλοι ιαμβικοί ενδεκασύλλαβοι εκτός από τον δεύτερο και τον τέταρτο στίχο κάθε οκτάβας (με έντονο χρώμα) που είναι οξύτονοι ιαμβικοί δεκασύλλαβοι (έχει δηλαδή κοπέι η τελευταία συλλαβή του ιαμβικού ενδεκα-

14. Ludwig UHLAND, «Der blinde König» από http://www.mumag.de/gedichte/uhl_109.html [ημερομηνία πρόσβασης: 2/9/2015].

15. [Λορέντσος ΜΑΒΙΛΗΣ], *Τα έργα του Λορέντσου Μαβίλη*, σ. 100-101.

σύλλαβου). Ενώ υπάρχει κανονικότητα και συμμετρία ως προς τον συνδυασμό ενδεκασύλλαβων και οξύτων δεκασύλλαβων, αλλά και ως προς την παρουσία της ομοιοκαταληξίας, στην καρδιά του ποιήματος, στην έκτη στροφή (με έντονα πλάγια γράμματα), επέρχεται μια μετρική «ταραχή» στους στίχους 1 και 3 (ανάλογη με την ταραχή της θάλασσας που περιγράφεται εδώ: «η θάλασσ' αφρίζοντας ταράζεται»). Η προσήλωση στην αίσθηση της ακοής (δεδομένου ότι ο βασιλιάς είναι τυφλός: «Στέκει ο τυφλός βασιλιάς κι' αυτιάζεται») ειρωνικά συμπίπτει με το μοναδικό παρατονισμένο σημείο του μεταφράσματος, καλούμαστε δηλαδή κι εμείς να στήσουμε αντί μέσα στην απόλυτη αυτή σιωπή στο μέσο του ποιήματος για να προσέξουμε αυτό τον παρατονισμό που έχει σκηνοθετήσει ο Μαβίλης.

Και τώρα θα πάμε στο «Byron, από την Parisina», στην πρώτη από τις επτά στροφές του μεταφράσματος:

<p>It is the hour when from the boughs The nightingale's high note is heard; It is the hour when lovers' vows Seem sweet in every whisper'd word; And gentle winds, and waters near, Make music to the lonely ear. Each flower the dews have lightly wet, And in the sky the stars are met, And on the wave is deeper blue, And on the leaf a browner hue, And in the heaven that clear obscure, So softly dark, and darkly pure, Which follows the decline of day, As twilight melts beneath the moon away. [...]¹⁶</p>	<p>Η ώρα είν' αυτή που από τους κλώνους βγαίνει Ο ψιλός τ' αηδονιού κελαιδισμός. Που εις κάθε του μιλά μουρμουρισμένη Φαίνεται ο πόθος του εραστή γλυκός. Και τ' αεράκι που τερπνά φυσάει Και το ρυάκι που σιμά κυλάει Μουσική χύνουν στα φιλέριμ' αυτιά. Είναι ψηλά τ' αστέρι' ανταμωμένα, Κάτου στη γην είν' ελαφρά βρεμένα Όλα τα λουλουδάκια με δροσιά. Το γαλάζιο το κύμα είναι μαυρότερο Και το χρώμα στα φύλλα είναι θαυ- τερο Κ' ένα ξάστερο σκότος 'ς τον αιθέρα. ΄Στη γλυκειά του μαυράδα καθαρό, Όπ' έρχεται όταν βασιλεύσ' η μέρα Την ώρα που φεγγάρι λαμπηρό Του δειλινού το φως σκορπίζει πέρα. [...]¹⁷</p>
---	---

16. George Gordon BYRON, «Parisina» από <http://www.mykeep.com/lordbyron/parisina.html> [ημερομηνία πρόσβασης: 2/9/2015].

17. [Λορέντσος ΜΑΒΙΛΗΣ], *Τα έργα του Λορέντσου Μαβίλη*, σ. 79.

Και εδώ ο ενδεκασύλλαβος συνδυάζεται, σχεδόν σε απόλυτη κανονικότητα, μετά από κάθε δύο στίχους, με έναν (κάποιες φορές παρατονισμένο) οξύτονο ιαμβικό δεκασύλλαβο (με έντονα γράμματα), όμως περίπου στην καρδιά της στροφής, στους στίχους 11 και 12, εκεί που κανονικά θα είχαμε ενδεκασύλλαβους, έχουμε μια μετρική ανατροπή, που αποδίδει την αλλαγή του φυσικού τοπίου και προσδίδει εσωτερικότητα. Έτσι, το ειδυλλιακό, ισορροπημένο φυσικό περιβάλλον (π.χ. «Και τ' αεράκι που τερπνά φυσάει/Και το ρυάκι που σιμά κυλάει») αλλάζει χρωματισμό και διάθεση και η δηλωτική αυτή αλλαγή (που είναι δηλωτική σε όλο το έργο του Μαβίλη) είναι και στιχουργική: «Το γαλάζιο το κύμα είναι μαυρύτερο/Και το χρώμα στα φύλλα είναι βαθυότερο».

Πιο άναρχο (και γι' αυτό ελεύθερο ως προς τη σχέση του με το νόημα) είναι το μετρικό σύστημα του μεταφράσματος «Leopardi, Το Σαββάτο 'ς το χωριό», που αποτελείται κατά βάση από ενδεκασύλλαβους και σκόρπιους επτασύλλαβους, που κατά σημεία πυκνώνουν (βλ. π.χ. το χωριό για τον ήχο της καμπάνας), και μεμονωμένους οκτασύλλαβους ή εξασύλλαβους. Το μετάφρασμα δεν είναι σε στροφές και η ομοιοκαταληξία κατά σημεία εγκαταλείπεται, ίσως για τον λόγο αυτό, περισσότερο από τα άλλα, κατά το παράδειγμα του Σολωμού, προσθέτει, συνδυάζει, με δύο λόγια απελευθερώνει το ταλέντο του:

<p>[...] Garzoncello scherzoso, cotesta età fiorita è come un giorno d'allegrezza pieno, giorno chiaro, sereno, che precorre alla festa di tua vita. Godi, fanciullo mio; stato soave, stagion lieta è cotesta. Altro dirti non vo'; ma la tua festa ch'anco tardi a venir non ti sia grave.¹⁸</p>	<p>[...] Άκουσε, παιγνιδιάρικο παιδάκι· Τ' ανδισμένα σου νειάτα, Ημέρα δίχως ένα συγνεφάκι, Χαραίς είναι γεμάτα, Παραμονή γλυκειά είναι της γιορτής σου, Χαρμόσυνο Σαββάτο της ζωής σου. Χάρου, παιδί μου, την ευτυχισμένη Και απίκραντη εποχή! Άλλο να 'πω δεν θέλω· αλλ' αν αργή Της ζωής σου η γιορτή, μη σε θαραίνη.¹⁹</p>
---	--

Εδώ θα δούμε την κανονικότητα στην ομοιοκαταληξία, αλλά θα δούμε να παρεμβαίνουν ακανόνιστα όχι οξύτονοι δεκασύλλαβοι, αλλά επτασύλλαβοι (με

18. Giacomo LEOPARDI, «Il sabato del villaggio» από <http://www.filosofico.net/leopardidifestaa.htm> [ημερομηνία πρόσβασης: 2/9/2015].

19. [Λορέντσος ΜΑΒΙΛΗΣ], *Τα έργα του Λορέντσου Μαβίλη*, σ. 89.

έντονα γράμματα) με τονική ποικιλία, π.χ. στον στίχο 2 τονίζεται η τρίτη αντί για τη δεύτερη συλλαβή (στοιχείο που θα βρούμε στον ενδεκασύλλαβο), ενώ ο στίχος 8 είναι οξύτονος. Εδώ όμως θα δούμε και μια τακτική που θα καλλιεργήσει ποικιλότροπα στα σονέτα του, όπου μπορεί να αρχίζει και να τελειώνει με έναν σοβαρό παρατονισμό. Κατ' αναλογία με το προηγούμενο παράδειγμα, η αλλαγή της διάθεσης, από την απόλυτη χαρά στη συνειδητοποίηση της απουσίας της, αποδίδεται από τον μεταφραστή με τον σοβαρό παρατονισμό των δύο τελευταίων στίχων, που ακυρώνει το ίδιο το μέτρο (με έντονα πλάγια γράμματα): «Άλλο να 'πω δεν θέλω· αλλ' αν αργή/Της ζωής σου η γιορτή, μη σε βαραίνη».

Και θα κλείσω με δύο αναφορές από κριτικά κείμενα του Μαβίλη με αναφορά στον ενδεκασύλλαβο, που κατατέθηκαν το 1911 (ένα τον Μάιο και ένα τον Ιούνιο), τα οποία είναι απολύτως διαφωτιστικά ως προς τα παραπάνω, καθώς εντοπίζουμε σε αυτά τη σημασία που αποδίδει ο ποιητής-μεταφραστής στην «ελευθέρωση των μορφών» και τη σχέση της με το νόημα:

ο λεγόμενος endecasillabo dantesco (για τη μεγάλη χρήση που έκαμε ο Dantes του στίχου αυτού του τονισμένου στην έφτατη αντί στην έξατη μέσα στα ποιήματά του) στες μετέπειτα εποχές αποφεύγεται και μονάχα τότε τον μεταχειρίζονται όταν πρόκειται να εκφράση η αρρυθμία ή μάλλον η ιδιορρυθμία μία στενοχώρια που εκφράζουν τα νοήματα του στίχου, ή για μιμητική αρμονία. Κλασικό πρότυπο αυτής της χρήσης είναι π.χ. οι δύο στίχοι του Δάντη

e come quei che con lena affanata
uscito fuor del pelago alla riva.

όπου ο ρυθμός εκφράζει και την αγωνία του κολυμπητή.

Μιμητικό σκοπό έχει ο στίχος του Σολωμού στο «Λάμπρο»

Λάμνουν με κάτι κουπιά τσακισμένα.

Στο σονέτο μου, μου φαίνεται, πως και ο κακός ήχος και ο ρυθμός προσπαθεί να αποδώσει το ξεψύχημα και το λίσωμα του κακομοίρη του σονετίστα.

Σε άλλα σονέτα προσπάθησα και για άλλο λόγο δευτερεύοντα που συντρέχει και εδώ να μεταχειριστώ αυτόν τον στίχο. Καθώς εις τη μουσική οι dissonanzen, οι δυσηχίες δηλ. προετοιμάζουν τη μεγαλύτερη απόλαψη της τέλειας συνηχίας (accord perfetto) έτσι μπροστά σ' ένα στίχο γεμάτο και ηγερό μ' αρέσει να βάνω έναν άπλερο και τραχύν. Άρχισα όμως και σονέτο με τέτοιο στίχο (πράμα σπάνιο σε άλλες φιλολογίες): Μούχρωμα,

Φυσάει τ' αεράκι μ' ανάλαφρη φόρα,

όπου μου φαίνεται πως εκφράζεται η ανάλαφρη φόρα του ανέμου, χωρίς όμως να μπορώ να δικαιολογήσω τη γνώμη μου [...].²⁰

20. Το ίδιο, σ. 187-188.

Και στο δεύτερο (με αναφορά στο σονέτο «Ελιά»):

[...] Σου το 'στειλα περισσότερο γιατί τελιώνει κ' εκείνο μ' ένα endecasillabo dantesco από εκείνα που δε σ' αρέσουν [αναφέρεται στον στίχο «Και άλλες ψυχές της ψυχής σου αδερφάδες»]. Είναι πολύ τολμηρό να τελειώνη κανείς καθώς και ν' αρχίξη με τέτοιο στίχο ένα σονέτο. Το «Μούχρωμα» αρχίζει μ' ένα τέτοιο με τον τόνο στην έφτατη. Εγώ το κάνω γιατί αιστάνομαι που εκφράζει εκείνο που θέλω. Θα μου είχε σταθή εύκολο να γράψω αλλιώς. Μολοντούτο είμαι βέβαιος πως ο Μαρκοράς, ο Χρυσομάλλης και άλλοι Κορφιάτες θα μου το λογάριζαν ως ατέλεια ή αμέλεια. Είναι κάτι primitif (Dante και σύγχρονοί του) μέσα σε μια τεχνοτροπία μοντέρνα [δική μου υπογράμμιση].²¹

21. Το ίδιο, σ. 188.

Ο μεταφραστής Νικόλαος Δραγούμης: Κοινωνικός αναμορφωτής

Παρόλο που ο ελληνικός 19ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί αιώνας των μεταφράσεων, το μεταφραστικό φαινόμενο έχει απασχολήσει συγκριτικά ελάχιστα τη φιλολογική κριτική ως τις μέρες μας και μόλις τις τελευταίες δεκαετίες ένας μικρός αριθμός μελετητών το έχει θέσει στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του.¹ Όμως η πρόσφατη δημοσίευση σημαντικών βιβλιογραφικών εργαλείων, η οποία προσφέρει πλέον ολοκληρωμένη εικόνα των αυτοτελών εκδόσεων της περιόδου, μπορεί να αλλάξει δραματικά την παραπάνω εικόνα.² Κάτι αντί-

1. Με τις μεταφράσεις του 19ου αιώνα έχουν ασχοληθεί συστηματικά: Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ (ενδεικτικά), *Η Νεοελληνική Δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.)*. Μια συγκριτική προσέγγιση, Σειρά: Θεατρική Έρευνα 2, Ergo, Αθήνα 2002 (1993)· *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών*. Εννέα μελέτες, Ergo, Αθήνα 2008· Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880*, Περίπλους, Αθήνα 1995 (με εισαγωγική μελέτη για το αγγλικό μεταφρασμένο μυθιστόρημα)· *Ανιχνεύοντας την «αόρατη» γραφή, γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού – Ρομαντισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2014 (για τις γυναίκες μεταφράστριες) καθώς και το άρθρο «Η “ταπεινή” τέχνη της μετάφρασης και οι ελληνίδες μεταφράστριες της γαλλικής γραμματείας του 19ου αιώνα: απόπειρα αποτίμησης» [υπό δημοσίευση]· Βίκυ ΠΑΤΣΙΟΥ, «Η μεταφραστική πεζογραφική παραγωγή της περιόδου 1830-1880» στον τόμο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 181-190. Ακόμη αριθμός μελετητών έχουν ασχοληθεί με συγκεκριμένους συγγραφείς του 19ου αιώνα: Δέσποινα ΠΡΟΒΑΤΑ, *Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885). Ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας*. 200 χρόνια από τη γέννησή του, επιμ. Δέσποινα Προβατά – Άννα Ταμπάκη, Σειρά Επιστήμης Κοινωνία, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις, ΕΙΕ, Αθήνα 2002· Στέση ΑΘΗΝΗ, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας, 1700-1830. Ο διάλογος με τις ελληνικές και ξένες παραδόσεις στη θεωρία και την πράξη*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Σειρά: Βιβλιοθήκη των Ιδεών 7, Αθήνα 2010, σ. 582.

2. Φίλιππος ΗΛΙΟΥ – Πόπη ΠΟΛΕΜΗ, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*, συνο-

στοιχο δεν ισχύει ακόμη στο πεδίο του περιοδικού Τύπου, η σχέση του οποίου με το μεταφραστικό φαινόμενο είναι διεθνώς και εθνικά γνωστή και δεν χρειάζεται ειδικές συστάσεις.³ Οι παλαιότερες μελέτες των Δημητρίου Μάργαρη και Αποστόλου Σαχίνη, αλλά και η μεταγενέστερη της Μάρδας Καρπόζηλου, έχουν αναφερθεί αναλυτικά στη μεγάλη σημασία που είχε η μεταφρασμένη λογοτεχνική ύλη, αφενός για τη μετακένωση των ιδεών της Δύσης και την επίτευξη εθνικών στόχων, αφετέρου για την επιβίωση αυτών των εντύπων.⁴

Στη σημερινή εισήγηση θα προσεγγίσουμε το εκτενές μεταφραστικό έργο ενός σημαντικού λογίου του 19ου αιώνα, του Νικολάου Δραγούμη. Ο Δραγούμης (1809-1879) είναι γνωστός ως πολιτικός, ως ο συγγραφέας των *Ιστορικών αναμνήσεων* (1874), ως εκδότης περιοδικών (*Πανδώρα* 1850-1872, *Spectateur d'Orient* 1853-1856) και ως δημοσιογράφος (αρθρογράφος εφ. *Αιών*, περ. *Ευτέρπη*, περ. *Πανδώρα*, εφ. *Spectateur d'Orient*). Επιπλέον διακρίθηκε στην εποχή του για τα ξεχασμένα στις μέρες μας αφηγήματά του, αλλά και για το μεταφραστικό του έργο, το οποίο δεν είναι άσχετο από την εκδοτική του ιδιότητα, παρόλο που προηγήθηκε αυτής, μέσω των συνεργασιών του με το περιοδικό *Ευτέρπη* του Γρηγορίου Καμπούρογλου.⁵ Στόχος μας είναι αφενός η καταγραφή του μεταφραστικού του εγχειρήματος, το οποίο φαίνεται πως συναρτάται άμεσα με την εκδοτική ιδιότητα του Δραγούμη, ώστε να αποκτήσουμε σαφή εικόνα του εύρους του, και αφετέρου η αναζήτηση της σχέσης μεταξύ των μεταφραστικών του επιλογών και της ιδεολογίας του για την ωφέλεια της ελληνικής κοινωνίας, η οποία χαρακτηρίζει τη στάση του και ως πολιτικού άνδρα αλλά και ως εκδότη.

πτική αναγραφή, τ. 1-3, Βιβλιολογικό εργαστήρι «Φίλιππος Ηλίου», ΕΛΙΑ, Αθήνα 2006· Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ'-Κ' αι.*, τ. Α', 1801-1900, ΣΔΩΒ, Αθήνα 2006. Ο Β' τόμος το 2013.

3. Για τις μεταφράσεις στον βρετανικό και αμερικανικό Τύπο βλ. ενδεικτικά Peter FRANCE – Kenneth HAYNES (επιμ.), *The Oxford History of Literary Translation in English*, τ. IV, 1790-1900, Οξφόρδη 2009 (12006), σ. 142-151.

4. Δημήτριος ΜΑΡΓΑΡΗΣ, *Τα παλιά περιοδικά: η ιστορία τους και η εποχή τους*, Σιδέρης, Αθήνα 1954· Απόστολος ΣΑΧΙΝΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλαιών περιοδικών*, χ.ε., Αθήνα 1964, σ. 32, 70· Μάρδα ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Επιστημονική επετηρίδα του Παιδαγωγικού τμήματος δημοτικής εκπαίδευσης, Παράρτημα αρ. 1, Ιωάννινα 1991, σ. 184-189.

5. ΝΤΕΝΙΣΗ, λ. «Νικόλαος Δραγούμης» στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας, από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Γ', 1830-1880, Σοκόλης, Αθήνα 1996, σ. 404-441.

Πριν να εξετάσουμε όμως εκ του σύνεγγυς τις μεταφράσεις του Δραγούμη, θα διερευνήσουμε το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζονται οι μεταφράσεις αυτές. Αρχικά αξίζει τον κόπο να σταθούμε στην ιδρυτική προκήρυξη του περιοδικού *Πανδώρα* της 12ης Δεκεμβρίου 1849, η οποία θα μας διευκολύνει να κατανοήσουμε τα κίνητρα του Δραγούμη, ενός από τους πέντε αρχικούς ιδρυτές του εντύπου και μοναδικού ιδιοκτήτη από το 1855 και έπειτα, σε σχέση με το μεταφραστικό του έργο. Γράφει λοιπόν η προκήρυξη αυτή πως στόχος του περιοδικού δεν είναι άλλος από τη διάδοση των φώτων σε όλες τις τάξεις του λαού και η προσπάθεια εθισμού στην ανάγνωση μεγάλης μερίδας του έθνους.⁶ Το περιοδικό απευθύνεται στους πολλούς, έχει στόχο την εθνική πρόοδο και επιδιώκει να την επιτύχει μέσω της τέρψης που μπορεί να προσφέρει η ανάγνωση, παραλληλίζοντάς τη με όσους «και τα ιαματικά φάρμακα από μόνην φιάλην πίνοντας, ης μέλι χρίει τα χείλη».⁷ Ας μην ξεχνάμε άλλωστε πως η φιλοπατρία και η εθνωφέλεια ήταν δύο από τους βασικούς στόχους όλων των περιοδικών του αιώνα ήδη από την προεπαναστατική περίοδο.⁸ Στην περίπτωση της *Πανδώρας* η στόχευση αυτή διατυπώνεται σε αγγελία του 1853· εκεί δηλώνεται πως οι εκδότες του εντύπου «ούτε κόπων μεγάλων ούτε δυσιών φείδονται προς ευόδωσιν επιχειρήσεως, ην νομίζουσι δυναμένην κατά τι να συντελέση εις την εθνικήν πρόοδον της φίλης πατρίδος».⁹ Η εθνική πρόοδος υλοποιείται, μεταξύ άλλων, και μέσω ενός μεγάλου αριθμού μεταφρασμένων έργων, διηγημάτων αλλά και μυθιστορημάτων, σε συνέχειες ή σε παράρτημα, περισσότερο ή λιγότερο γνωστών στις μέρες μας ξένων συγγραφέων.¹⁰ Για την πραγμάτωση αυτών των εθνωφελών απόψεων φαίνεται πως αγωνίστηκε συνειδητά ο Δραγούμης, εμπλεκόμενος για μία τουλάχιστον εικοσαετία στο μεταφραστικό εγχείρημα.

Το αποτέλεσμα της μεταφραστικής του εμπλοκής είναι δεκατρείς τίτλοι έργων, εκ των οποίων δέκα είναι μυθιστορήματα: οκτώ επιφανών Γάλλων συγγραφέων της εποχής του, των Eugène Scribe, Gabriel Ferry, Alexandre Dumas, Élie Berthet, Octave Feuillet και Eugène Sue, και δύο σημαντικών αγγλόφωνων, των Edward Bulwer-Lytton και Jonathan Swift. Τα υπόλοιπα τρία μεταφράσματά του είναι μία πολιτική βιογραφία για τον George

6. Το ίδιο, σ. 411.

7. Ό.π.

8. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ, σ. 209-211.

9. Το ίδιο, σ. 210.

10. Στα είκοσι δύο χρόνια της κυκλοφορίας του εντύπου κυκλοφόρησαν είκοσι τέσσερα έργα σε Παράρτημα. Για τους τίτλους αυτούς βλ. ΜΑΡΓΑΡΗΣ, σ. 46-47.

Washington της Αμερικανίδας Anne Reed, ένα ιστορικό έργο για τον Σκεντέρμπεη του Camille Paganel και ένα εγχειρίδιο για την εργατική τάξη του Théodore-Henri Barrau. Από τους δεκατρείς τίτλους οι εννέα γνώρισαν πρώτη κυκλοφορία ως παράρτημα περιοδικών: δύο της *Ευτέρπης* και οι υπόλοιποι της *Πανδώρας*. Το σύνολο των δεκατριών έργων γνωρίζει τριάντα μία εκδόσεις από το 1849 έως το 1898, που συναντάμε την τελευταία επανέκδοση.¹¹ Από αυτές, οι δεκατρείς έγιναν ως παράρτημα περιοδικών σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη. Ας προσεγγίσουμε συνοπτικά τις μεταφράσεις αυτές.

Η πρώτη εμφάνιση του Δραγούμη στον μεταφραστικό στίβο γίνεται το 1849 στο περιοδικό *Ευτέρπη* (1847-1855), το οποίο απηχεί αντίστοιχες περί μεταφράσεων απόψεις με όσες αναφέραμε. Ο Δραγούμης, ένας από τους βασικούς συνεργάτες του περιοδικού, δημοσιεύει στο παράρτημά του τις μεταφράσεις δύο έργων του Eugène Scribe, συγγραφέα που γνωρίζει την εποχή εκείνη ημέρες δόξης: του διηγήματος *Ο Ρήγας Καρρώ* και του μυθιστορήματος *Πικουίλλος Αλλιάγας ή οι Μαύροι επί Φιλίππου του Γ΄*.¹² Γίνεται έτσι με τις μεταφράσεις αυτές ο εισηγητής του έργου του Scribe στην Ελλάδα.¹³ Ο *Πικουίλλος Αλλιάγας* είναι ιστορικό μυθιστόρημα με θέμα τους διωγμούς των εκχριστιανισμένων Μαυριτανών της Ισπανίας κατά τον 17ο αιώνα από τον Φίλιππο τον ΙΙΙ. Φαίνεται πως είχε μεγάλη απήχηση στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, αφού γνώρισε πέντε εκδόσεις κατά τη διάρκεια του αιώνα, με τελευταία μια διπλή έκδοση το 1898, σχεδόν είκοσι χρόνια μετά τον θάνατο του Δραγούμη. Με το ιστορικό του θέμα κινείται στις προδιαγραφές περί ωφελίμου μυθιστορήματος, όπως θα τις θέσει ο Δραγούμης το 1856 με άρθρο του στην *Πανδώρα* υπερασπιζόμενος το μυθιστορηματικό είδος αλλά και το ίδιο το περιοδικό.

Με την ίδρυση της *Πανδώρας* ο Δραγούμης, προφανώς για πρακτικούς λόγους, πρωτοστατεί στο πεδίο των μεταφρασμένων μυθιστορημάτων που κάνουν την εμφάνισή τους στο περιοδικό. Συγκεκριμένα, από τα 24 έργα που δημοσιεύονται στο παράρτημα του εντύπου τα επτά είναι δικές του μεταφράσεις, εκ των οποίων οι τέσσερις εγκαινιάζουν την έναρξη του παραρτήματος του περιοδικού στα πρώτα χρόνια της κυκλοφορίας του. Τα πρώτα αυτά

11. Το σύνολο των εκδόσεων παρατίθεται στο Παράρτημα που συνοδεύει το παρόν άρθρο.

12. Οι τίτλοι πρωτοτύπου αντίστοιχα για τα δύο έργα είναι: *Le roi de carreau* (1837) και *Piquillo Alliaga, ou les maures/mores sous Philippe III* (1846).

13. Το ότι είναι ο εισηγητής του έργου του Scribe στην Ελλάδα προκύπτει από έλεγχο της *Βιβλιογραφίας* Κ. Γ. Κασίνη.

μεταφράσματα είναι: *Ριένζης. Ο τελευταίος των Ρωμαίων Δημάρχων* του Bulwer-Lytton (1850), *Ο Κυνηγός* του Ferry (1852), *Ο Ιππότης Αρμαντάλ* του Δουμά πατέρα (1854) και *Ο Δασοφύλαξ* του Berthet (1854). Ας τα δούμε.

Το μυθιστόρημα του Bulwer Lytton, πολιτικού και πασίγνωστου στις μέρες του μυθιστοριογράφου κυρίως ιστορικών έργων, είναι βασισμένο στην άνοδο και την πτώση του Cola di Rienzo ή Rienzi (1313-1354), Ιταλού πολιτικού άνδρα που διετέλεσε δήμαρχος Ρώμης στα μέσα του 14ου αιώνα. Η μετάφραση, πρώτη μετάφραση έργου του Bulwer Lytton στην Ελλάδα, γνώρισε τρεις εκδόσεις, φανερώνοντας σχετική επιτυχία.¹⁴ Όμως το μυθιστόρημα του Ferry *Ο κυνηγός*, που δημοσιεύεται δύο χρόνια αργότερα, μπορούμε να πούμε πως είναι ένα ακόμη μεταφραστικό best-seller του Δραγούμη, μετά τον *Πικουίλλο Αλλίαγα*, αφού και τα δύο έργα γνώρισαν από πέντε εκδόσεις έκαστο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο Δραγούμης, με το μυθιστόρημα του Ferry, γίνεται ο εισηγητής ενός ακόμη συγγραφέα στα ελληνικά γράμματα, αλλά και ενός μυθιστορηματικού είδους εμπνευστής του οποίου είναι ο Fenimore Cooper. Είναι τα μυθιστορήματα που οι Βρετανοί αποκάλεσαν *pioneer novels*, «μυθιστορήματα των πιονιέρων», ή *westerns*, «μυθιστορήματα της Δύσης», και διαδραματίζονται στη Βόρεια Αμερική, περιγράφοντας τη ζωή των τυχοδιωκτών εκεί, αλλά και την πρωτόγονη ζωή των ερυθρόδερμων.¹⁵

Η επόμενη επιλογή του Δραγούμη, η μετάφραση του ιστορικού μυθιστορήματος του Δουμά *Ο ιππότης Αρμαντάλ* (1854), ακολουθεί μια άλλη λογική. Για πρώτη φορά επιλέγει όχι έναν συγγραφέα άγνωστο στο ευρύ κοινό, αλλά τον δημοφιλέστερο συγγραφέα της περιόδου, του οποίου κυκλοφορούν ήδη στην ελληνική αγορά περισσότεροι από δέκα τίτλοι μυθιστορημάτων.¹⁶ Την ίδια χρονιά κυκλοφόρησε και *Ο Δασοφύλαξ* του Berthet, έργο το οποίο ξεπερνούσε σε δημοτικότητα και αυτά του Δουμά στην εποχή του.¹⁷ Στην Ελλάδα, αν και εισηγητής του έργου του Berthet υπήρξε ο Δραγούμης, ο συγγραφέας έγινε

14. Τα στοιχεία αντλούνται από τη *Βιβλιογραφία* Κ. Γ. Κασίνη.

15. Terry HALE, «Popular Fiction» στο *The Oxford History of Literary Translation in English*, Vol. 4, 1790-1900, σ. 373-374.

16. Τίτλος πρωτοτύπου *Chevalier d'Harmental* (1842). Το συγκεκριμένο έργο είναι το πρώτο της ειδικής κατηγορίας ιστορικών μυθιστορημάτων στα οποία διακρίθηκε ο Δουμάς, που ονομάστηκαν «του μανδύα και του ξίφους». Το έργο του Δουμά έχει μεταφραστεί στα Ελληνικά ήδη από το 1845.

17. Τίτλος πρωτοτύπου *Le garde-chasse* (1854). Η τεράστια παραγωγή του μυθιστορημάτων ευρείας κατανάλωσης και παιδικών έργων, καθώς και η συνεργασία του με την εφημερίδα *Le Siècle*, της οποίας υπήρξε βασικός συνεργάτης, τον κατέστησαν σημαντική προσωπικότητα των γραμμάτων στην εποχή του.

κυρίως γνωστός από το παιδικό μυθιστόρημα *Το παιδίον των δασών*, το οποίο γνώρισε πολλαπλές εκδόσεις.¹⁸

Δύο χρόνια αργότερα, τη χρονιά που η *Πανδώρα* δέχεται την επίθεση της εφημερίδας *Αθηνά* για τη βλάβη που προκαλούν οι ανήθικες γαλλικές μεταφράσεις μυθιστορημάτων τις οποίες δημοσιεύει, κυκλοφορεί η επόμενη μετάφραση του Δραγούμη. Δεν είναι τυχαίο πιστεύω ούτε το περιεχόμενο του έργου ούτε το γεγονός ότι κυκλοφόρησε αυτοτελώς. Πρόκειται για τον *Βίο Γεωργίου Ουασιγκτώνος*, μετάφραση από τα Αγγλικά του έργου της Anne C. Reed *The Life of George Washington* (1832), το οποίο είχε γραφτεί αρχικά για τα κατηχητικά σχολεία. Μια αφιερωματική επιστολή, γραμμένη στα Αγγλικά και απευθυνόμενη στον 14ο πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, General Franklin Pierce, αποτίει φόρο τιμής στη χώρα της ελευθερίας, που βοήθησε ενεργά την Ελλάδα στα χρόνια του Αγώνα. Ο Δραγούμης, μέσω της μετάφρασης της ζωής του Ουάσιγκτων, εκφράζει την επιθυμία του να παραδειγματιστούν οι νέοι της πατρίδας του.¹⁹ Το έργο θα γνωρίσει άλλες δύο εκδόσεις, το 1857 και το 1863, η τελευταία «χάριν των σχολείων και των οικογενειών» με τη συνδρομή του μεγαλεμπόρου Ιωάννη Αντωνιάδου «ίνα διανεμηθή δωρεάν».²⁰

Τα επόμενα τρία μεταφράσματα του Δραγούμη έχουν κυκλοφορήσει και αυτά ως παράρτημα της *Πανδώρας*. Είναι η *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του Επιλεγμένου Σκεντέρμπεη* του Camille Paganel, το 1861, και τα μυθιστορήματα *Ημερολόγιον Απόρου Νέου, ή Μελέτη περί του Ανθρωπίνου Βίου* του Octave Feuillet και *Κωστάλ ο Ινδός* του Ferry, το 1858.

Τη μετάφραση της *Ιστορίας Γεωργίου Καστριώτου του Επιλεγμένου Σκεντέρμπεη* του Γάλλου Paganel έχει ήδη προγραμματίσει ο Δραγούμης από το 1856,²¹ όταν μετά την επίθεση της *Αθηνάς* αποφασίζει να αντικαταστήσει τη δημοσίευση μυθιστορημάτων με ιστορικές πραγματείες, ώστε «να αναπτυχθή

18. Τίτλος πρωτοτύπου *L'Enfant des bois* (1865).

19. Νικόλαος ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Το General Franklin Pierce, President of the United States of America», σ. Χ-ΧΙΙ, *Βίος Γεωργίου Ουασιγκτώνος*. Μεταφρασθείς εκ του Αγγλικού. Υπό Ν. Δραγούμη. ----. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1856.

20. *Βίος Γεωργίου Ουασιγκτώνος*. Πόνημα ηθικώτατον, μεταφρασθέν μεν εκ του αμερικανικού πρωτοτύπου χάριν των Σχολείων και των οικογενειών υπό Ν. Δραγούμη, μετά προσθήκης εικονογραφιών, εκδοθέν δε αναλώμασι του εν μεγαλεμπόροις φιλογενεστάτου Κ. Ιωάννου Αντωνιάδου ίνα διανεμηθή δωρεάν. Εν Αθήναις, Τύποις Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1863.

21. Paganel CAMILLE (1797-1859). Τίτλος πρωτοτύπου *Histoire de Scanderbeg, ou Turks et chrétiens au XVe siècle* (1855).

έτι πλέον το φρόνημα και έτι πλέον να εξαφδή ο προς την πατρίδα έρωσ» των αναγνωστών.²² Το έργο πραγματεύεται τη ζωή του εθνικού ήρωα της Αλβανίας Σκεντέρμπεη, ο οποίος λειτούργησε ως σύμβολο αντίστασης των χριστιανών κατά των Τούρκων τον 15ο αιώνα. Ο πρόλογος προς τον αναγνώστη είναι ένα εξαιρετικά οξύ κείμενο, καταγγελτικό, που φανερώνει τη μεγάλη ενόχληση του Δραγούμη από την επικρατούσα πολιτική κατάσταση.²³ Σχολιάζει το ότι όχι απλώς όσοι Έλληνες κατοικούν «εν τω ελευθέρω ψυχίω της Ελλάδος» δεν βοηθούν ώστε να πραγματοποιηθεί η απελευθέρωση του συνόλου των ελληνικών εδαφών, αλλά αντίθετα πως οι κάτοικοι του ελευθέρου βασιλείου αντί να αποζητούν την εθνική ενότητα ή να αγωνίζονται για το κοινό συμφέρον «εντρυφώσι [...] εν αμίλλαις πονηραίς περί υπουργικών και βουλευτικών και γερουσιαστικών αξιωμάτων και μισθών».²⁴ Ο πρόλογος ολοκληρώνεται με την έκθεση του στόχου του μεταφραστικού εγχειρήματος: την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος που έχει μαραθεί.²⁵

Το επόμενο έργο που κυκλοφόρησε ως παράρτημα της *Πανδώρας* είναι το best-seller του Feuillet *Ημερολόγιον Απόρου Νέου* μεταφράζεται τη χρονιά της εμφάνισής του στη Γαλλία, το 1858, και ανήκει στην κατηγορία των κοινωνικών-αισθηματικών μυθιστορημάτων που είχε τεράστια απήχηση στο γαλλικό κοινό στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.²⁶ Καθόλου τυχαία, πιστεύω, ο Δρα-

22. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Η καλύθη, διήγημα εκ του γαλλικού», *Πανδώρα* Ζ'/159 (1.11. 1856), σ. 350.

23. Στο Αρχείο Δραγούμη σώζεται μια προγενέστερη έκδοση, χωρίς σελίδα τίτλου, την οποία έχει συμπληρώσει χειρόγραφα ο ίδιος ο Δραγούμης και φέρει ως χρονολογία το 1856. Η χειρόγραφη σελίδα τίτλου φέρει τον τίτλο *Ιστορία. Σκεντέρμπεης ή Τούρκοι και Χριστιανοί κατά την Ιστ' Εκατονταετηρίδα*, υπό Καμίλλου Παγανέλου. Εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις τύποις Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1856.

24. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ, «Τω αναγνώστη», *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του Επιλεγόμενου Σκεντέρμπεη*. Επεξεργασθείσα κατά Παγανέλ υπό Ν. Δραγούμη. ---. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Οδός Περικλέους, αριθ. 226, 1861, σ. V-VI. [Παράρτημα Νο 13 *Πανδώρας*].

25. Το ίδιο, σ. VI.

26. *Ημερολόγιον Απόρου Νέου, ή Μελέτη περί του Ανθρωπίνου Βίου*. Υπό Octave FEUILLET. Μετάφρασις Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1858. Του Feuillet Octave (1821-1890). Τίτλος πρωτοτύπου *Le roman d'un jeune homme pauvre* (1858). Παράρτημα Νο 9 *Πανδώρας*· *Κωστάλ ο Ινδός*. Παράρτημα Νο 10 *Πανδώρας* ά.έ., αλλά του 1858. Χωρίς όνομα μεταφραστή, αλλά όπως προκύπτει και από τη β' δημοσίευση του έργου μεταφραστής είναι ο Ν. Δραγούμης. FERRY Gabriel. Τίτλος πρωτοτύπου *Costal l'Indien; roman historique. Scènes de la guerre de l'indépendance du Mexique* (1852).

γούμης αποδίδει τη λέξη «roman» του τίτλου με τη λέξη «ημερολόγιον». Στο ίδιο παράρτημα δημοσιεύεται την ίδια χρονιά και το μυθιστόρημα του Ferry *Κωστάλ ο Ινδός*, ένα ακόμη διεθνές best-seller της περιόδου. Μυθιστόρημα της κατηγορίας των *western*, με μεγάλη απήχηση στην εποχή του, αναφέρεται, όπως φανερώνει άλλωστε ο γαλλικός υπότιτλος που παραλείπεται στην ελληνική έκδοση, στον πόλεμο της ανεξαρτησίας του Μεξικού. Ο Δραγούμης παραλείπει το όνομά του στην πρώτη έκδοση του 1858, όμως η ταυτότητα του μεταφραστή αποκαλύπτεται στη μεταθανάτια δεύτερη έκδοση του έργου, τριάντα σχεδόν χρόνια αργότερα.²⁷

Η επόμενη μετάφραση του Δραγούμη αξίζει, πιστεύω, την προσοχή μας. Πρόκειται για επιτομή του πασίγνωστου μυθιστορήματος του Jonathan Swift *Gulliver's Travels* (1726) ή *Τα ταξίδια του Γύλλιβερ*, όπως το απέδωσε ο Δραγούμης, έργο μεταφρασμένο από τα Αγγλικά όχι όμως για ένα ενήλικο κοινό αλλά για τα μικρά παιδιά.²⁸ Με το έργο είχε καταπιαστεί ήδη από το 1850, όταν είχε δημοσιεύσει μέρος του στο περιοδικό *Ευτέρπη*.²⁹ Εννέα χρόνια αργότερα το εκδίδει αυτοτελώς, προσαρμόζοντας τη μετάφραση για ένα νεανικό κοινό, εφόσον το βιβλίο φιλοδοξεί να είναι το πρώτο μιας «Βιβλιοθήκης παιδών», όπως δηλώνει ο μεταφραστής στον πρόλογο του έργου που δημοσιεύεται στην *Πανδώρα*. Η σειρά αυτή θα περιλαμβάνει έργα τα οποία θα παρέχουν στοιχειώδεις επιστημονικές ή τεχνικές γνώσεις, θα είναι τερπνά, ηθικά και εικονογραφημένα. Ο Δραγούμης με τη μετάφραση αυτή γίνεται εισηγητής του έργου του Swift στον τόπο μας, έστω και μέσω μιας διασκευής για τα παιδιά.

Οι δύο τελευταίοι τίτλοι του μεταφραστικού έργου του Δραγούμη είναι πολύ διαφορετικοί μεταξύ τους: Αφενός έχουμε τον *Περιπλανώμενο Ιουδαίο*, κορυφαίο έργο του Sue, και από την άλλη ένα εγχειρίδιο για τους χειρώνακτες με τίτλο *Εγκόλπιον του Εργατικού Λαού ή Συμβουλαί προς τους χειρώνακτας* του Théodore-Henri Barreau, μεγάλο μέρος του οποίου δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Πανδώρα*, παρόλο που ο Δραγούμης στο εισαγωγικό σημείωμα εξέφρασε την πεποίθηση πως θα έπρεπε να εκδο-

27. Επιφυλλίς «Κωνσταντινουπόλεως». Γαβριήλ ΦΕΡΡΥ. *Κωστάλ ο Ινδός*. (Μετάφρασις Ν. Δραγούμη). Αδεία του Υπουργείου της Δημ. Εκπαιδεύσεως. Εν Κωνσταντινουπόλει 1887.

28. *Ταξίδια του Γύλλιβερ ή τα περιεργότερα των συμβάντων αυτού*, μετά εικονογραφιών. Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Λαζ. Δ. Βιλαρά (Οδός Βύσσης αριθ. 815) 1859.

29. [Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ], «Των περιφήμων ταξιδίων του Γκιούλλιβερ, συγγράμματος του δόκτωρος Σουίφτ, Τα περιεργότερα», *Η Ευτέρπη* 3/57 (1 Ιαν. 1850), σ. 769-771· 3/59 (1 Φεβρ. 1850), σ. 825-829.

δεί αυτοτελώς ή σε ειδικού τύπου περιοδικό, το οποίο δεν κυκλοφορεί στη Ελλάδα.³⁰

Το έργο του Sue κυκλοφορεί αυτοτελώς σε δέκα τόμους το 1861.³¹ Πιθανολογώ πως λόγω της έκτασής του δεν προσφερόταν να κυκλοφορήσει ως παράρτημα της *Πανδώρας*. Παρά την έντονα περιπετειώδη του δράση, για την οποία και αγαπήθηκε, η σαφής θέση του μυθιστορήματος ενάντια στον θρησκευτικό φανατισμό και υπέρ μιας θρησκευτικής ανοχής το καθιστούσαν μεταφράσιμο από τον Δραγούμη. Τέλος, το *Εγκόλπιον του Εργατικού Λαού ή Συμβουλαί προς τους χειρώνακτες*, το οποίο επεξεργάστηκε σε μεγάλο βαθμό ο μεταφραστής για να το καταστήσει χρήσιμο στην ελληνική πραγματικότητα, εντάσσεται στο πλαίσιο των διδακτικών έργων που δεν απευθύνονται στις γυναίκες ή στα παιδιά, αλλά στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.³² Το έργο είναι ένα από τα πρώτα επιμορφωτικά εγχειρίδια της εποχής.

Έχοντας δει συνοπτικά το εκτενές μεταφραστικό έργο του Νικολάου Δραγούμη μπορεί κανείς να οδηγηθεί σε κάποια συμπεράσματα: Πρώτον πως ο Νικόλαος Δραγούμης έχει να επιδείξει ένα πολύ πλουσιότερο μεταφραστικό έργο από ό,τι του έχει αναγνωρίσει ακόμη και η πρόσφατη βιβλιογραφική έρευνα. Συγκεκριμένα, στην εισαγωγική μελέτη της βιβλιογραφίας Κ. Γ. Κασίνη ο Δραγούμης αναφέρεται ως ο τρίτος σε αριθμό βιβλιογραφικών μονάδων μεταφραστής για τον 19ο αιώνα, με 45 καταγραφές.³³ Η έρευνα για την παρούσα εργασία αποκάλυψε έναν αριθμό μεταφρασμένων έργων που δεν του αποδίδονται, ανεβάζοντάς τον στη δεύτερη θέση, με 70 καταγραφές, μετά τον γνωστότερο μεταφραστή του αιώνα Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση. Ακόμη αξίζει να παρατηρήσει κανείς πως ο Δραγούμης γίνεται ο εισηγητής του έργου πολλών επιφανών συγγραφέων της εποχής του (Scribe, Bulwer-Lytton, Ferry,

30. Το έργο δημοσιεύτηκε από το φυλλάδιο 360 (15 Μαρτ. 1865) έως το φυλλάδιο 399 (1 Νοεμ. 1866) της *Πανδώρας* με ενδιάμεσα κενά σε κάποια τεύχη. Η ακαταλληλότητα της *Πανδώρας* για ένα τέτοιου είδους έργο πρέπει να ευθύνεται και για τη διακοπή της μετάφρασης προτού να έχει ολοκληρωθεί.

31. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. Ευγενίου Σγου, Μεταφρασθείς εκ του Γαλλικού Υπό Ν. Δραγούμη, Εκδίδοται αναλώμασι Σ. Ανδρεάδου, εις τόμους δέκα. Τόμοι 1-10. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου «Ο Λόγιος Ερμής», 1861.

32. Στον πρόλογο του έργου ο Δραγούμης διευκρινίζει πως «*Το Εγκόλπιον* δεν είναι πρωτότυπον, αλλ' ούτε και απλή μετάφρασις». Αρχή της δημοσίευσής του, πάντα σύμφωνα με τον πρόλογο του έργου, είχε γίνει στην *Πανδώρα*, αλλά επειδή κριθike ακατάλληλο το έντυπο για ένα τέτοιο έργο ομογενείς συνέδραμαν οικονομικά για την αυτοτελή του έκδοση και τη δωρεάν διανομή του στους χειρώνακτες.

33. ΚΑΣΙΝΗΣ, σ. λα'.

Berthet, Swift), αλλά και μυθιστορηματικών ειδών («μυθιστόρημα των πονιέρων ή της Δύσης») ή κατηγοριών («παιδική λογοτεχνία»). Τέλος, και αυτό πιστεύω πως είναι το πιο σημαντικό, γίνεται σαφές πως ο Δραγούμης προσπαθεί συστηματικά να δώσει στο αναγνωστικό κοινό έργα που μέσω της ανάγνωσης θα το ωφελήσουν και θα το οδηγήσουν στην εθνική πρόοδο. Έτσι οι επιλογές του περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο ιστορικά μυθιστορήματα, μυθιστορήματα ηθών και εθίμων διαφόρων λαών, ιστορικές βιογραφίες, αλλά και έργα παιδικής λογοτεχνίας, τα οποία όμως απευθύνονται εξίσου στις γυναίκες ή επίσης στους αδαείς, αλλά και έργα που θα συντελέσουν στην πρόοδο της εργατικής τάξης. Επιπλέον, ο Δραγούμης προσπαθεί μέσα από τους προλόγους των μεταφράσεών του να περάσει πολιτικά μηνύματα: να καταστήσει σαφή την ανάγκη για ενότητα του έθνους, για παραγκωνισμό των προσωπικών συμφερόντων, για αναδέρμανση του θρησκευτικού συναισθήματος. Εκφράζει, τέλος, την αγανάκτησή του μπροστά στην επιθυμία μεγάλης μερίδας ατόμων των υψηλών στρωμάτων για πολιτικά αξιώματα και εξουσία εις βάρος του έθνους. Με τη στάση του αυτή βλέπουμε πως ο εκδότης, ο μεταφραστής και ο πολιτικός άνδρας Δραγούμης έχει έναν κοινό στόχο: την ωφέλεια του έθνους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

**Εργογραφία αυτοτελών μεταφράσεων
Νικολάου Δραγούμη 19ου αιώνα**

Ο κατάλογος που ακολουθεί καταγράφει το σύνολο των μεταφράσεων αυτοτελών έργων του Νικολάου Δραγούμη. Έχει βασιστεί στις βιβλιογραφίες των μεταφράσεων της γράφουσας και του Κ. Γ. Κασίνη, καθώς και στις βιβλιογραφίες Ηλιού – Πολέμη και Γκίνη – Μέξα, αλλά και σε αυτοψία του αρχείου Νικολάου Δραγούμη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Εφόσον πρόκειται για μεταφρασμένα έργα, παραπέμπω στη βιβλιογραφία Κ. Γ. Κασίνη, την οποία συμπληρώνω, όταν κάποιο έργο δεν συμπεριλαμβάνεται, με την αντίστοιχη πηγή. Στο τέλος των λημμάτων αναγράφω μέσα σε αγκύλες τον τίτλο του πρωτοτύπου και τη χρονολογία της πρώτης έκδοσης του έργου. Συμπληρώνω ακόμη οποιαδήποτε πληροφορία θεωρώ απολύτως απαραίτητη.

1849

1. **Ο Πλοίαρχος Πάμφυλος**. Μυθιστόρημα υπό Αλεξ. Δουμά. Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό Α. Ρ. Ραγκαβή. **Ο Ρήγας Καρρώ**. Διήγημα υπό Ευγ. Σκριβ. Μεταφρασθέν εκ του γαλλ. υπό Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις. [Παράρτημα *Ευτέρπης*], 1849.
[Τίτλος πρωτοτύπου *Le roi de carreau* (1837)] Κ. Γ. Κασίνης: 438.
2. **Πικουίλλος Αλλιάγας ή οι Μαύροι επί Φιλίππου του Γ΄**. Μυθιστόρημα του Ευγ. Σκριβ εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Τόμος Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄. Εν Αθήναις, [Παράρτημα *Ευτέρπης*], 1849.
[Τίτλος πρωτοτύπου *Piquillo Alliaga, ou les maures/mores sous Philippe III* (1846)] Κ. Γ. Κασίνης: 449.

1850

3. **Ριέντζης. Ο τελευταίος των Ρωμαίων Δημάρχων**. Υπό Ε. Λ. Βούλουερ. Εκ του Αγγλικού υπό Ν. Δραγούμη. [Αθήναι, Παράρτημα Νο 1 του περ. *Πανδώρα*, τόμ. Α΄, φύλλ. 1-26, 1850-51].
[Τίτλος πρωτοτύπου *Rienzi, the Last of the Roman Tribunes* (1835)] Κ. Γ. Κασίνης: 461.

1851

4. **Ο Κυνηγός**. Υπό Γαβριήλ Φερρύ. Εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. [Αθήναι, Παράρτημα Νο 2 του περιοδικού *Πανδώρα*, φύλλ. 28-67, 1851].
[Τίτλος πρωτοτύπου *Le coureur des bois* (1850)] Κ. Γ. Κασίνης: 503.

1852

5. **Ο Κυνηγός** υπό του Κ. Βελλεμάρ (Γαβριήλ Φερρύ), Εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της *Ν. Πανδώρας*, 1852.
[Η έκδοση αυτή δεν καταγράφεται ούτε από τους Γκίνη – Μέξα ούτε από τον Κασίνη, αλλά υπάρχει στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Αντίθετα η παραπάνω του 1851, στην οποία αναφέρονται οι ανωτέρω βιβλιογράφοι, δεν εντοπίστηκε στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη].

1854

6. **Ο Ιππότης Αρμαντάλ.** Μυθιστορία, συγγραφέισα μεν Γαλλιστί υπό Αλεξάνδρου Δυμά, μεταφρασθείσα δε υπό Ν. Δ. [Αθήναι, Παράρτημα Νο 3 *Πανδώρας*, τόμ. Γ', 1852-3, φύλλ. 68-72, και τόμ. Δ', 1853-4 φύλλ. 73-93]. [Τίτλος πρωτοτύπου *Chevalier d'Harmental* (1842)] Κ. Γ. Κασίνης: 588.
7. **Ο Δασοφύλαξ.** Μυθιστορία συνταχθείσα μεν Γαλλιστί υπό Ηλία Βερτέ, Μεταφρασθείσα δε υπό Ν. Δ. [Αθήναι, Παράρτημα Νο 4 *Πανδώρας*, τόμ. Δ' 1853-54, φύλλ. 94-103, 1854]. [Άνευ έτους αλλά του 1854. Τίτλος πρωτοτύπου *Le garde-chasse* (1854)] Κ. Γ. Κασίνης: 584.

1856

8. **Βίος Γεωργίου Ουασιγκτώνας.** Μεταφρασθείς εκ του Αγγλικού. Υπό Ν. Δραγούμη. Μετά προσθήκης εικονογραφιών και τοπογραφικού πίνακος. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1856. [Της *Reed Anne C.* Τίτλος πρωτοτύπου *The Life of George Washington* (1832)] Κ. Γ. Κασίνης: 620.
9. **Ιστορία. Σκενδέρμπεης ή Τούρκοι και Χριστιανοί κατά την Ιστ' Εκατονταετηρίδα,** υπό Καμίλλου Παγανέλου. Εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις τύποις Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1856. [Την έκδοση εντόπισα στο αρχείο Δραγούμη. Λείπει η σελίδα τίτλου και έχει συμπληρωθεί από χειρόγραφη σελίδα. Το σχήμα είναι 4ο. *Paganel Camille* (1797-1859). Τίτλος πρωτοτύπου *Histoire de Scanderbeg, ou Turks et chrétiens au XVe siècle* (1855)] Αρχείο Ν. Δραγούμη. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

1857

10. **Βίος Γεωργίου Ουασιγκτώνας.** Μεταφρασθείς εκ του Αγγλικού. Υπό Ν. Δραγούμη. Μετά προσθήκης εικονογραφιών και τοπογραφικού πίνακος. Έκδοσις Δευτέρα. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1857. [Reed Anne C.] Κ. Γ. Κασίνης: 635.

1858

11. **Ημερολόγιον Απόρου Νέου, ή Μελέτη περί του Ανθρωπίνου Βίου.** Υπό Octave Feuillet. Μετάφρασις Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις, Εκ της Τυπογραφίας Λαζάρου Δ. Βιλαρά, 1858. [Τίτλος πρωτοτύπου *Le roman d'un jeune homme pauvre* (1858). Παράρτημα Νο 9 της *Πανδώρας*] Κ. Γ. Κασίνης: 667.
12. **Κωστάλ ο Ινδός.** [Παράρτημα Νο 10 *Πανδώρας* ά.έ. αλλά του 1858. Χωρίς όνομα μεταφραστή, αλλά όπως προκύπτει και από τη 6' δημοσίευση του έργου μεταφραστής ο Ν. Δραγούμης. Του *Ferry Gabriel*. Τίτλος πρωτοτύπου *Costal l'Indien; roman historique. Scènes de la guerre de l'indépendance du Mexique* (1852)] Γκίνης – Μέξας: 10846.

1859

13. *Ταξείδια του Γύλλιβερ ή τα περιεργότερα των συμβάντων αυτού*, μετά εικονογραφιών. Εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Λαζ. Δ. Βιλαρά (Οδός Βύσσης, αριθ. 815) 1859.
[Swift Jonathan (1667-1745). Τίτλος πρωτοτύπου *Gulliver's Travels* (1726). Χωρίς όνομα μεταφραστή, αλλά του Ν. Δραγούμη στο Σοφία ΝΤΕ-ΝΙΣΗ: *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880*, Περίπλους, Αθήνα 1995, λ. 232. Η έκδοση του 1855, την οποία αναφέρει η *Εφημερίς των βιβλιοφίλων*, έτος Α, αρ. 12 (23 Νοεμ. 1874), δεν προκύπτει από τις μαρτυρίες του Δραγούμη στον πρόλογο του έργου ή από την αρθρογραφία του στην *Πανδώρα*. Την έκδοση αυτή δίνουν και οι Γκίνης – Μέξας: 6566] Γκίνης – Μέξας: 8062, χωρίς όνομα μεταφραστή.

1861

14. *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του Επιλεγμένου Σκεντέρμπεη*. Επεξεργασθείσα κατά Παγανέλ υπό Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, Οδός Περικλέους, αριθ. 226, 1861. [Παράρτημα Νο 13 *Πανδώρας*] Κ. Γ. Κασίνης: 803.
15. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. Ευγενίου Σύου, Μεταφρασθείς εκ του Γαλλικού Υπό Ν. Δραγούμη, Εκδίδεται αναλώμασι Σ. Ανδρεάδου, εις τόμους δέκα. Τόμος πρώτος. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου «Ο Λόγιος Ερμής», 1861.
[Τίτλος πρωτοτύπου *Le Juif errant* (1844-45)] Κ. Γ. Κασίνης: 811.
16. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος δεύτερος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 812.
17. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος τρίτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 813.
18. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος τέταρτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 814.
19. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος πέμπτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 815.
20. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος έκτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 816.
21. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος έβδομος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 817.
22. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. Τόμος όγδοος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 818.
23. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος ένατος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 819.
24. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. Τόμος δέκατος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 820.

1863

25. *Βίος Γεωργίου Ουασιγκτώνος*. Πόνημα ηδικώτατον, μεταφρασθέν μεν

εκ του αμερικανικού πρωτοτύπου χάριν των Σχολείων και των οικογενειών υπό Ν. Δραγούμη, μετά προσθήκης εικονογραφιών, εκδοθέν δε αναλώμασι του εν μεγαλεμπόροις φιλογενεστάτου Κ. Ιωάννου Αντωνιάδου ίνα διανεμηθή δωρεάν. Εν Αθήναις, Τύποις Λαζάρου Δ. Βιλλάρá, 1863.
[Reed Anne C. Πρόκειται για γ' έκδοση] Κ. Γ. Κασίνης: 867.

1867

26. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. **Πικουίλλος Αλλιάγας ή οι Μαύροι επί Φιλίππου Γ΄**. Μυθιστορία του Ευγ. Σκριβ. Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Τόμος πρώτος. Έκδοσις δευτέρα. Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου «Ν. Επταλόφου», 1867.
Κ. Γ. Κασίνης: 1059.
27. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. ----Τόμος δεύτερος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 1060.
28. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. ----Τόμος τρίτος----
Κ. Γ. Κασίνης: 1061.

1868

29. Παράρτημα «Επταλόφου». **Ο Κυνηγός**. Μυθιστορία Γαβριήλ Φερρού. Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Έκδοσις Δευτέρα. Μέρος πρώτον. Τόμος πρώτος. Εν Κωνσταντινουπόλει, Τυπογραφείον Επταλόφου, 1868.
Κ. Γ. Κασίνης: 1101.
30. Παράρτημα «Επταλόφου». ---- Μέρος πρώτον. Τόμος δεύτερος----
Κ. Γ. Κασίνης: 1102.
31. Παράρτημα «Επταλόφου» ---- Μέρος Δεύτερον. Τόμος Πρώτος ----
Ηλιού – Πολέμη: 1868.456.
32. Παράρτημα «Επταλόφου» ---- Μέρος Τρίτον. Τόμος Πρώτος ----
Ηλιού – Πολέμη: 1868.457.
33. Παράρτημα «Επταλόφου» ---- Μέρος Τρίτον. Τόμος Δεύτερος ----
Ηλιού – Πολέμη: 1868.458.
34. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. **Πικουίλλος Αλλιάγας** ---Μυθιστορία Ευγ. Σκριβ. Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Έκδοσις Δευτέρα. Τόμος Τέταρτος. Εν Κωνσταντινουπόλει, Εκ του Τυπογραφείου «Επταλόφου» ---1868.
[οι τόμοι 1-4 το 1867] Ηλιού – Πολέμη 1868. 460.
35. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. --- Τόμος Πέμπτος ----
Ηλιού – Πολέμη: 1868. 461.
36. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. --- Τόμος Έκτος ----
Ηλιού – Πολέμη: 1868. 462.

37. Παράρτημα του Πολιτικού Δελτίου της *Νέας Επταλόφου*. --- Τόμος Έβδομος ---
Ηλιού – Πολέμη: 1868. 463.

1869

38. *Εγκόλπιον του Εργατικού Λαού ή Συμβουλαί προς τους χειρώνακτας*. Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Λαζάρου Δ. Βιλλάρά. 1869.
[Διασκευή έργου του Th. H. Barrau από τον Ν. Δραγούμη. Barreau Théodore-Henri (1794-1865). Τίτλος πρωτοτύπου *Conseils aux ouvriers sur les moyens d'améliorer leur condition* (1869)] Ηλιού – Πολέμη: 1869.98.

1876

39. Εδουάρδος Λύτων Βούλβερ. *Ριένζης. Ο Τελευταίος των Ρωμαίων Δημάρχων*. Μυθιστορία εκ του Αγγλικού μεταφρασθείσα υπό Ν. Δραγούμη. Εκδιδόντων Β. Σωτηριάδου, Δ. Γ. Στεργιανέλη και Θ. Δ. Ολυμπίου, Αδεία του Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Εν Κωνσταντινουπόλει, 1876.
[Τύποις Δζεριδεϊ Χαβαδίς] Κ. Γ. Κασίνης: 1597.
40. Εδουάρδος Λύτων Βούλβερ. *Ριένζης. Ο Τελευταίος των Ρωμαίων Δημάρχων*. Μυθιστορία εκ του Αγγλικού μεταφρασθείσα υπό Ν. Δραγούμη. Εκδιδόντων Β. Σωτηριάδου, Π. Β. Σωτηριάδου, Αδεία του Υπουργείου της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Εν Κωνσταντινουπόλει, 1876.
Ηλιού – Πολέμη: 1876.137.

1880

41. *Ιστορία Γεωργίου Καστριώτου του επιλεγόμενου Σκεντέρμπεη*, Επεξεργασθείσα κατά Παγανέλ υπό Ν. Δραγούμη. Εκδίδεται υπό Ι. Μάνου. Εν Σμύρνη, 1880.
Ηλιού – Πολέμη: 1880.370.

1883

42. Γαβριήλ Φερρύ. *Ο Κυνηγός*. Μυθιστορία. Μετάφρασις εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Τόμος πρώτος. Εν Αθήναις, Τυπογραφείον Εθνικού Πνεύματος, 1883.
[Πρόκειται για β' έκδοση] Κ. Γ. Κασίνης: 2133.
43. Γαβριήλ Φερρύ. --- Τόμος δεύτερος ---
Κ. Γ. Κασίνης: 2134.
44. Γαβριήλ Φερρύ. --- Τόμος τρίτος ---
Κ. Γ. Κασίνης: 2135.
45. Γαβριήλ Φερρύ. --- Τόμος τέταρτος ---
Κ. Γ. Κασίνης: 2136.
46. Γαβριήλ Φερρύ. --- Τόμος πέμπτος ---
Κ. Γ. Κασίνης: 2137.
47. Γαβριήλ Φερρύ. --- Τόμος έκτος ---
Κ. Γ. Κασίνης: 2138.

1884

48. Octave Feuillet. *Ημερολόγιον απόρου νέου ή μελέτη περί του ανθρωπίνου βίου ...* Εν Σμύρνη. Τυπογραφείον και Λιθογραφείον «Ο Τύπος»...1884.
[Πρόκειται για 6' έκδοση του έργου του 1858. Δεν αναγράφεται το όνομα του μεταφραστή, αλλά κατόπιν αυτοψίας πρόκειται για την αυτή μετάφραση] Ηλιού – Πολέμη: 1884.652, χωρίς όνομα μεταφραστή.

1887

49. Επιφυλλίς «Κωνσταντινουπόλεως». Γαβριήλ Φερρύ. *Κωστάλ ο Ινδός*. (Μετάφρασις Ν. Δραγούμη). Αδεία του Υπουργείου της Δημ. Εκπαιδεύσεως. Εν Κωνσταντινουπόλει 1887.
Κ. Γ. Κασίνης: 2469.

1888

50. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. Εκδιδόμενη περιοδικώς. Αδεία του Αυτ. Υπουργ. της Παιδείας υπ' αρ. 761. 22 Οκτωβρ. 1303. Β'. *Πικουίλος Αλλάγας ή Οι Μαύροι εν Ισπανία επί Φιλίππου Γ'*. Μυθιστορία εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εκδοθείσα υπό Α. Μαζούρη και Π. Σωτηριάδου. Τόμος Α'. Εν Κωνσταντινουπόλει, Τυπογραφείον Α. Μαζούρη και Β. Φιλιππίδου, Γαλατά, 1888.
Κ. Γ. Κασίνης: 2604.
51. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. ---- Τόμος Β' ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2605.
52. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. ---- Τόμος Γ' ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2606.
53. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. ---- Τόμος Δ' ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2607.
54. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. ---- Τόμος Ε' ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2608.
55. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. ---- Τόμος Στ' ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2609.
56. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. Ευγενίου Σύη. Μεταφρασθείς εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εκδίδεται δαπάνη Αυτ. Γελαντάλη εις τόμους δέκα. Τόμος πρώτος. Εν Πειραιεί, Βιβλιοπωλείον «Ο Κοραΐς» Αντωνίου Γελαντάλη, 1888.
Κ. Γ. Κασίνης: 2615.
57. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος δεύτερος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2616.
58. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος τρίτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2617.
59. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος τέταρτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2618.
60. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος πέμπτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2619.

61. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος έκτος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2620.
62. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος έβδομος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2621.
63. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος όγδοος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2622.
64. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος ένατος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2623.
65. *Ο Περιπλανώμενος Ιουδαίος*. ---- Τόμος δέκατος ----
Κ. Γ. Κασίνης: 2624.

1889

66. Μυθιστορική Βιβλιοθήκη. Εκδομένη περιοδικώς. Αδεία του Α.Υ. της Δ. Εκπ. Υπ. Αριθ. 76121, Οκτωβ. 1304. Β'. *Πικουίλος Αλλίαγας ή Οι Μαύροι επί Φιλίππου Γ'*. Μυθιστορία εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εκδίδεται υπό Π. Σωτηριάδου. Τόμος Ζ'. Εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Σ. Ι. Βουτυρά, 1889.
Κ. Γ. Κασίνης: 2700.

1890

67. *Ο Ιππότης Αρμαντάλ*. Μυθιστορία. Μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού υπό Ν. Δραγούμη. Εκδίδεται υπό Ιωάννου Καπνισάκη. Τόμος πρώτος. Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Ο «Παρνασσός», 1890.
Κ. Γ. Κασίνης: 2725

1898

68. Ευγενίου Σκριπ. *Διήγημα*. Μετάφρασις Ν. Δραγούμη. Αλεξάνδρεια, Τύποις Π. Ζαννουδάκη, 1898.
[Πιθανότατα πρόκειται για άλλη έκδοση της μετάφρασης που περιγράφεται στον επόμενο αριθμό (3089)] Κ. Γ. Κασίνης: 3114.
69. Ευγενείου Σκριβ. *Πικουίλος Αλλίαγας*. Μετάφρασις Νικ. Δραγούμη. Εν Αθήναις. Εκ του Τυπογραφείου της Κορίννης του εκδότη Χρ. Σ. Χιώτου, 1898.
Κ. Γ. Κασίνης: 3115.

1899

70. Γαβριήλ Φερρύ. *Ο Κυνηγός ή Η Κοιλιάς του Χρυσού*. Μετάφρασις Ν. Δραγούμη. Εν Αθήναις, Κεντρικόν Βιβλιοπωλείον Δράκου Δ. Παπαδημητρίου, 1899.
[Στη βιβλιογραφία Κ. Γ. Κασίνη ο Δ. Παπαδημητρίου λανθασμένα αναγράφεται Δ. Παπαδήμας] Κ. Γ. Κασίνης: 3125.

Δουλεύοντας για την τέχνη, την πολιτική και την επιβίωση. Ο μεταφραστής Παναγιώτης Πανάς

Η συστηματική ενασχόληση των Επτανήσιων με τη μετάφραση είναι γνωστή. Από την άποψη αυτή τα γνωρίσματα ενός τυπικού Επτανήσιου λόγιου, όπως τα απαριθμεί ο Γρ. Ξενοπούλος στο διήγημά του «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», είναι χαρακτηριστικά:

Ο Πώπος ήταν λόγιος, από τους λόγιους εκείνους που μόνο η καλή Επτάνησο έχει –ή τουλάχιστον είχε– από τους λόγιους που κληρονομούν από τον πατέρα τους (συχνά μαζί και μ' ένα τίτλο) τη βιβλιοθήκη και την αγάπη του βιβλίου –που περισσότερο διαβάζουν παρά γράφουν– που δημοσιεύουν μια φορά στα πέντε χρόνια κανένα άρθρο ή κανένα ποίημα στα ντόπια περιοδικά – και που καλλιεργούν τα γράμματα όχι για τη φήμη, όχι για το χρήμα, παρ' απ' ανάγκη επιβλητική της ψυχής, από τον πόθο του ωραίου και του αληθινού. Είναι οι άνθρωποι της υπομονής, της μετριοφροσύνης και της μελέτης. Όσες ώρες τους αφήνουν ελεύθερες οι φροντίδες του κτήματος και τα κοινωνικά χρέη, τις περνούν κλεισμένοι στη βιβλιοθήκη. Ξέρουν απέξω τους κλασσικούς· κατέχουν τις γνώσεις των συγχρόνων τους· παρακολουθούν τα ρεύματα των ιδεών· κι όταν πεθαίνουν, άγνωστοι όπως έζησαν, αφήνουν τα χειρόγρατά τους, άλλος μια μετάφραση του Πετράρχη, άλλος μια μελέτη περί Εγέλου, άλλος μια Ιστορία του τόπου του.¹

Ωστόσο, η περίπτωση του ριζοσπάστη ρομαντικού λόγιου Παναγιώτη Πανά είναι διαφορετική. Αν και ανήκε σε παλαιά και μεγάλη επτανησιακή οικογένεια, δεν ήταν πλούσιος. Επιπλέον, δεν έζησε αποτραβηγμένος από τη δημό-

1. Γρηγόριος ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Ο τρελλός με τους κόκκινους κρίνους», *Άπαντα*, τ. 10, Μπίρης, Αθήνα 1969, σ. 361-362. Στα αποσπάσματα που δημοσιεύω διατηρήθηκε η ορθογραφία και η στίξη του πρωτοτύπου αλλά στο μονοτονικό.

σια ζωή αφοσιωμένος στην πνευματική του καλλιέργεια, αντίθετα ήταν ένας εξαιρετικά μαχητικός άνθρωπος της δράσης. Χρησιμοποίησε όμως πολύτροπα τη μετάφραση ως όπλο στα πεδία της πολιτικής και καλλιτεχνικής ζωής.

Θέλοντας, ακριβώς, να σχολιάσω τη μεταφραστική πορεία του Πανά, θα χρησιμοποιήσω κυρίως υλικό από μια αρκετά παλαιότερη έρευνά μου για τη σύνθεση της διατριβής μου με θέμα τη ζωή, την πνευματική πορεία και τη δημιουργία του Πανά.² Στη μελέτη μου εκείνη είχα στόχο να συνδέσω μια συνολική εικόνα αυτού του προσώπου, διότι μετά από πολύχρονη έρευνα έφερα στο φως πολύ άγνωστο υλικό για έναν άνθρωπο που μας ήταν ελάχιστα γνωστός. Ακριβώς τριάντα χρόνια αργότερα επανέρχομαι στα ίδια στοιχεία, με διαφορετική αυτή τη φορά οπτική, και επικεντρώνομαι στο μεταφραστικό του έργο. Δεν έχω σκοπό να κρίνω τις μεταφραστικές του ικανότητες όσο να δω τις επιλογές και τις επιδιώξεις του. Με ενδιαφέρει δηλαδή όχι πώς αλλά τι, γιατί και με ποιο στόχο μεταφράζει. Άλλωστε, η ατομική του μεταφραστική πορεία στο πλαίσιο του κατακλυσμού μεταφράσεων στον ελληνικό 19ο αιώνα μπορεί να μας οδηγήσει σε συμπεράσματα που προσφέρονται για περαιτέρω επεξεργασία και μελέτη.

Ο Παναγιώτης Πανάς γεννήθηκε στην Κεφαλονιά το 1832 και πέθανε στην Αθήνα το 1896. Πολύ νέος εντάχθηκε στο κίνημα των ριζοσπαστών, και μάλιστα των λεγόμενων ‘αληθών’, εκείνων δηλαδή που επεδίωκαν εκτός από την ένωση με την Ελλάδα και την αλλαγή του πολιτεύματος σε δημοκρατία. Το 1860 ήρθε στην Αθήνα για να συμμετάσχει στον αντιοθωνικό αγώνα, ενώ από τα τέλη της ίδιας δεκαετίας, σε συνεργασία με Ιταλούς και Βαλκάνιους δημοκράτες, συνδέθηκε με την εταιρεία της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας, που επεδίωκε τη λύση του ανατολικού ζητήματος με έναν σύνδεσμο ομόσπονδων δημοκρατικών κρατών. Η εταιρεία είχε σαφή ιδεολογική εξάρτηση από τα ομοσπονδιακά σχέδια του Ιταλού δημοκρατικού ηγέτη Giuseppe Mazzini (1805-1872), πρόβαλλε όμως κάποιες γενικές σοσιαλιστικές αρχές και έδειχνε έντονη αντιρωσική τοποθέτηση.³ Στα μέσα περίπου της επόμενης δεκαετίας υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του αθηναϊκού συλλόγου «Ρήγας»,

2. Ερασμία-Λουίζα ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1987. Τα βιογραφικά και τα εργογραφικά στοιχεία του Πανά, καθώς και οι βασικές απόψεις και οι πληροφορίες που παραδέτω εδώ προέρχονται από αυτή τη μελέτη.

3. Βλ. σχετικά το άρθρο μου Έρη ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Ελλάδα και η “Ανατολική Ομοσπονδία”». Οι περιπέτειες ενός οράματος το 19ο αιώνα», *Ουτοπία* 3 (1992), σ. 41-53.

με ανάλογους με την εταιρεία σκοπούς.⁴ Ο Πανάς, επεκτείνοντας τη δράση του, εγκαταστάθηκε για αρκετά χρόνια στη Ρουμανία, αλλά από τις αρχές της δεκαετίας του 1880, απογοητευμένος από τη μικρή ανταπόκριση που είχαν οι δημοκρατικές ιδέες στην Ελλάδα, μείωσε αισθητά την πολιτική του δραστηριότητα. Και αυτό, γιατί φαίνεται ότι δεν είχε την ικανότητα να ενσωματώσει στο έργο του τις καινούργιες ιδέες που άρχισαν να αναπτύσσονται στη χώρα μας ούτε να συμμετάσχει στις σοσιαλιστικές κινήσεις των νεότερών του Πλάτωνα Δρακούλη και Σταύρου Καλλέργη, παρόλο που εκφραζόταν θετικά για τη δράση τους.⁵

Η κύρια επαγγελματική του δραστηριότητα σχετίζεται με τη δημοσιογραφία και τη συγγραφή γενικότερα.⁶ Ο ίδιος εξέδωσε δέκα εφημερίδες και ένα περιοδικό στο Αργοςτόλι, στην Αθήνα, την Αλεξάνδρεια και τη Βραΐλα, ενώ είναι άγνωστο αν κατόρθωσε να εκδώσει άλλα τρία έντυπα που είχε διαφημίσει. Επιπλέον συνεργάστηκε με μια άλλη μεγάλη σειρά εντύπων, πιθανότατα περισσότερων από τριάντα, στα Επτάνησα, στην Αθήνα και τη Ρουμανία. Το υπόλοιπο έργο του περιλαμβάνει τέσσερις ποιητικές συλλογές, πέντε ακόμη βιβλία με διάφορα θέματα και πολλές μεταφράσεις.⁷

Ένα μέρος του συνολικού μεταφραστικού του έργου είναι απλώς δημοσιογραφικό: Μεταφράζει και διασκευάζει άρθρα, σχόλια και ειδήσεις από τον ξένο Τύπο για τα δικά του έντυπα ή για εκείνα με τα οποία συνεργαζόταν. Ένα άλλο μέρος αποτελούν τα πολιτικά κείμενα, με τα οποία προσπαθεί αφενός να ενημερώσει τους αναγνώστες του για το μείζον ζήτημα του δημοκρατικού πολιτεύματος, στην προβολή και τη διάδοση του οποίου είχε αφιερωθεί, και αφετέρου να στηρίξει τις προσωπικές του θέσεις και ιδέες. Για τους λόγους αυτούς μετέφρασε το «Περί των καθηκόντων του ανθρώπου» του Mazzini, μεγάλα μέρη του οποίου δημοσίευσε σε τέσσερις εφημερίδες, και την ομιλία του Gustave Flourens (1838-1871) «Περί Ελληνισμού».⁸ Ο Πανάς υπήρξε

4. Για τον σύλλογο αυτό βλ. Χαρίτων Σ. ΚΟΡΙΖΗΣ, *Συμβολή στην έρευνα της ελληνικής πολιτικής ζωής και κοινωνίας στον 19ο αιώνα. Ο σύλλογος Ρήγας, χ.ε.*, Αθήνα 1969· ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παναγιώτης Πανάς*, σ. 85-104.

5. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παναγιώτης Πανάς*, «Κεφάλαιο Β΄. Ιδεολογικοπολιτική διαμόρφωση και δράση», σ. 51-106.

6. Ως προς άλλα επαγγέλματα που τυχόν άσκησε γνωρίζουμε μόνο ότι από τον Σεπτέμβριο του 1866 ως τις αρχές του 1867 διορίστηκε υποδιευθυντής στο ταχυδρομείο Αργοςτολίου και ότι τη δεκαετία του 1870 είχε ανοίξει εμπορικό γραφείο στη Ρουμανία. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παναγιώτης Πανάς*, σ. 37, 39.

7. Αναλυτική εργογραφία του Πανά βλ. το ίδιο, σ. 307-344.

8. Παναγιώτης ΠΑΝΑΣ, «Περί των καθηκόντων του ανθρώπου», *Αναγέννησις*

ο κύριος υποστηρικτής των απόψεων του Mazzini στην Ελλάδα, τις οποίες προσπάθησε συστηματικά και μέσα από δικά του άρθρα να παρουσιάσει στον Τύπο, ενώ αναμφισβήτητα είχε συγκινηθεί από τις περιπέτειες του Flourens στην Ελλάδα (Αθήνα – Κρήτη 1866-1868) και από τον θάνατό του το 1871 στη διάρκεια της Κομμούνας του Παρισιού.⁹ Αυτό φανερώνει και ο πρόλογος της μετάφρασής του «Περί Ελληνισμού», που απευθύνεται «Τη Ιερά και Φίλη Σκιά του Γουσταύου Φλουράνης»:

Ότε αι απεμπολημένοι των δημοσιογράφων της Ευρώπης συνειδήσεις ηγόρευον εκθύμως υπέρ του μουσουλμάνου δεσπότη, τον λίθον του αναδέματος κατά των υπέρ της ελευθερίας εξεγερθέντων Κρητών ρίπτουσαι [...] συ [...] προσεπάδεις το υπό των αργυρωνήτων του Ααλή οργάνων διαστραφέν δημόσιον της Ευρώπης φρόνημα, υπέρ του αγωνιζομένου ασθενούς να εξεγείρης. [...] Το όνομά σου, ως και εκείνο του φίλου σου Δελεκλούζ, θέλουσι γράφει αι επερχόμεναι γενεαί πλησίον εις τα ιερά του Άγιδος, του Κλεομένουσ και των Γράκχων ονόματα.¹⁰

Αλλά πλέον θα με απασχολήσουν μόνο οι λογοτεχνικές του μεταφράσεις.¹¹ Ο Πανάς ήταν οπλισμένος με τη γνώση της ιταλικής και της γαλλικής γλώσσας και ως έναν βαθμό της ρουμανικής, της αγγλικής και της γερμανικής. Διακήρυττε ότι το έργο του μεταφραστή ήταν δύσκολο και υπεύθυνο και υποστήριζε ότι η λογοτεχνία, και κατ' επέκταση η μεταφρασμένη λογοτεχνία, μπορούσε να συμβάλει στην ηθικοποίηση της κοινωνίας με σοβαρά και διδακτικά έργα. Στη «Δημοκρατική», σύμφωνα με τον υπότιτλό της, εφημερίδα του *Εργάτης*, επιτίθεται με σφοδρότητα εναντίον των εκδοτών και όσων μπορούν να επιχορηγήσουν εκδόσεις για τις κακές επιλογές τους ως προς τα έργα που προωθούν στη δημοσιότητα, θέτοντας οικονομικά και ταξικά κριτήρια:

(Αργοςτόλι), 18.4 – 23.5.1859· *Η Τρις* (Βουκουρέστι), 11.3 – 18.5.1872· *Εξέγερσις* (Αργοςτόλι), 5.10.1874 – 15.3.1875· *Εργάτης*, 30.8 – 22.10.1875· ΠΑΝΑΣ, «Γ. Φλουράνης, “Περί Ελληνισμού”», *Η Τρις* (Βουκουρέστι), 4.10.1873 –;

9. Λεωνίδα Φ. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1998.

10. ΠΑΝΑΣ, «Επιφυλλίς», *Η Τρις* (Βουκουρέστι), 4.10.1873.

11. Για τη συγκέντρωση των μεταφράσεων στον ελλαδικό χώρο γίνεται τις τελευταίες δεκαετίες συστηματική δουλειά. Οι κυριότερες σχετικές εκδόσεις είναι: Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830-1880: Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Περίπλους, Αθήνα 1995· Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ΄-Κ΄ αι.*, Αυτοτελείς εκδόσεις, Αθήνα 2006· Σόνια ΙΛΙΝΣΚΑΓΙΑ (εποπτεία έρευνας, επιμ.), *Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα. 19ος αιώνας. Βιβλιογραφική δοκιμή*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006.

Δυστυχώς οι παρ' ημίν ολίγιστοι εκδότηι, αποβλέποντες μάλλον εις την ταχείαν εξόδευσιν ή εις την αξίαν των βιβλίων, προτιμώνσιν ανήδικα μυθιστορήματα και παιδαριώδη διηγήματα, συντεινοντες και αυτοί εις την δηλητηρίασιν της παρ' ημίν καλαισθησίας· οι δε πλούσιοι, θαμβούμενοι εκ του εις αυτούς καιομένου θυμιάματος, υποστηρίζουσι μόνον τους εις τους αντιδαλάμους αυτών έρποντας εκπορνευτάς των Μουσών.¹²

Στη δική του μεταφραστική πορεία έδωσε από την αρχή σοβαρούς στόχους. Ο πρώτος ήταν να γνωρίσει στο ελληνικό κοινό την ποίηση του Ossian:

Τα ποιήματα του Οσσιάνου, περιέχοντα ό,τι υψηλόν και ευγενές, εμεταφράσθησαν εις όλαις ταις ευρωπαϊκαίς γλώσσαις, και εμόρφωσαν πολλούς από τους νέους ποιητάς.

Μία άκρατη επιθυμία ναν τα κάμω γνωστά εις τους Έλληνες, οι οποίοι και αυτό το όνομα Οσσιάνος αγνοούνε, με έκαμε να επιχειρισθώ τη μετάφρασι. Τούτο, το γνωρίζω, είναι κάτι τι περισσότερο από τόλμη. Είναι το ίδιο σα να εγύρευα να περάσω κολυμβώντας τον ωκεανό [...]. Και όμως, υπάρχουνε πάθη, ή αν θέλετε μονομανίαις εις τους ανθρώπους, απέναντι εις ταις οποίαις το λογικό είναι ανίσχυρο! [...].¹³

Στην εποχή του το όνομά του συνδέθηκε με το όνομα του Ossian, ως του πρώτου και συστηματικότερου μεταφραστή του στην Ελλάδα.¹⁴ Το 1862 εξέδωσε αυτοτελώς στην Κεφαλονιά δύο ποιήματα του Ossian, *Δαρτούλα* και *Λάτμος*, ενώ συνέχισε να δημοσιεύει συστηματικά και άλλα οσσιανικά ποιήματα σε διάφορα έντυπα, περιέλαβε μάλιστα και ένα απόσπασμα στην τρίτη ποιητική του συλλογή *Μέμνων* (1865).¹⁵

Ο δεύτερος στόχος του, όπως διαφημίστηκε στα τέλη του 1864, ήταν να συστήσει «Ιταλική Βιβλιοθήκη» με τη μετάφραση έργων της Αναγέννησης σε σειρά εβδομαδιαίων φυλλαδίων:

12. [ΠΑΝΑΣ], «Βιβλιογραφία. Κόλασις του Δάντου», *Εργάτης*, 31.1.1876. Η εφημερίδα αυτή είναι η γνωστότερη και ίσως σημαντικότερη του Πανά. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παναγιώτης Πανάς*, σ. 140-147.

13. ΠΑΝΑΣ, «Πρόλογος», *Δαρτούλα, Λάτμος*. Ποιήματα του Οσσιάνου. Μεταφρασθέντα υπό Παναγιώτου Πανά, Εκ του τυπογραφείου Η Κεφαλληνία, Εν Κεφαλληνία 1862, σ. α'-β'.

14. Η συνεργασία του στο περιοδικό *Εβδομάς*, όπου δημοσίευσε πέντε οσσιανικές μεταφράσεις, προβλήθηκε πολύ επαινετικά μαζί με κάποιες πληροφορίες για την τύχη του Ossian στην Ελλάδα. Βλ. «Φιλολογικά, Επιστημονικά, Καλλιτεχνικά», *Δελτίον της Εβδομάδος Α'*, τχ. 32 (7.10.1884), σ. 1-2.

15. Βλ. και Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, «Ο Όσσιαν στην Ελλάδα», *Παρνασσός Θ'* (1967), σ. 172-190.

Τα αριστουργήματα της Ιταλικής Φιλολογίας, διακεκριμένην κατεχούσης θέσιν εν τη καθολική φιλολογία –ο Αριόστος, ο Τάσος, ο Δάντης κ.τ.λ.– μετεφράσθησαν εις όλας τας ευρωπαϊκάς γλώσσας, εκτός της ελληνικής. [...] Είναι δε λυπηρόν ότι, ενώ βλέπει τις καθεκάστην δημοσιευόμενας μεταφράσεις και των ανουσιωτέρων διηγημάτων, των κλασσικών της Ιταλίας συγγραφέων και αυτά τα ονόματα αγνοούνται σχεδόν εν Ελλάδι.¹⁶

Στην προσπάθειά του αυτή δεν φαίνεται να βρήκε ανταπόκριση και το σχέδιο εγκαταλείφθηκε. Μόλις το 1884 εκδόθηκε το *Δεκαήμερο* του Βοκκάκιου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είχε μεταφράσει ο Πανάς, ενώ τον 1ο τόμο ο Αλέξανδρος Σκαλίδης.

Αντίθετα, αρκετή επιτυχία γνώρισε ο τρίτος στόχος του, περισσότερα από είκοσι χρόνια αργότερα, να δημοσιεύσει ως παράρτημα του περιοδικού *Εβδομάς* σειρά έργων μεγάλων «πατριωτών», Ιταλών και Πολωνών, «πολύτιμων και λίαν επίκαιρων», όπως διαφημιζονταν από το έντυπο.¹⁷ Το μόνο πολωνικό έργο που γνωρίζω ότι μετέφρασε ήταν ο «Νυμφικός δακτύλιος» (1886)¹⁸ της Άννας Ναρκβάσκα, για την ύπαρξη της οποίας δυστυχώς δεν έχω καθόλου πληροφορίες.

Είχε όμως αρχίσει, αρκετά χρόνια νωρίτερα, να δημοσιεύει έργα Ιταλών, στις ιδέες των οποίων έβρισκε αναλογίες με τις δικές του απόψεις και επιδιώξεις. Είναι άγνωστο αν κατόρθωσε να δημοσιεύσει τις μεταφράσεις δύο τραγωδιών (*Άγρις* και *Δον Γκαρσία*) του Alfieri (1749-1803), ο οποίος αγωνιζόταν να εμπνεύσει στους συμπατριώτες του το μίσος εναντίον κάθε μορφής τυραννίας, και την *Φραγκίσκη εξ Αριμίνου* του επίσης πολύ γνωστού τότε στην Ελλάδα για την πατριωτική του δράση και τα πολιτικά του έργα Silvio Pellico (1789-1854). Εξέδωσε, όμως, την *Εταίρα* (1862, 1876) του δημοσιογράφου και συνεργάτη του Mazzini, Medoro Savini (1836-1888), έργο που φαίνεται ότι προκάλεσε αρκετή εντύπωση στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, όπως δείχνει η επανέκδοσή του, για το τολμηρό θέμα, την κριτική στην κοινωνική αδικία και την υπεράσπιση μιας κατηγορίας «ανήθικων» γυναικών.¹⁹ Δημοσίευσε επιπλέον τη *Λουκία* (1866) του Fabio Nannarelli (1825-1894), ιστο-

16. «Αγγελία. Ιταλική Βιβλιοθήκη. Π. Πανάς», *Φως*, 30.10.1864.

17. «Γνωστοποιήσεις», *Εβδομάς* Γ' (1886), σ. 457.

18. Η ημερομηνία σε παρένθεση αφορά στην ελληνική δημοσίευση των έργων.

19. Για το έργο βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Κριτική στη ρομαντική κοινωνία. Δημήτριος Παπαρηγόπουλος – Παναγιώτης Πανάς» στον τόμο *Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Στέφανος Κακλαμάνης – Αλέξης Καλοκαιρινός – Δημήτρης Πολυχρονάκης, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015, σ. 465-476.

ρικό διήγημα εμπνευσμένο από την ελληνική επανάσταση με επίκεντρο την καταστροφή στο Πέτα,²⁰ και τις *Ελληνικές Σκηνές* (1877-1879) του Angelo Brofferio (1802-1866), που είχε αναμειχθεί ενεργά στον αγώνα για την ένωση της Ιταλίας, ενώ παράλληλα έδειχνε θερμό ενδιαφέρον για τον απελευθερωτικό αγώνα της Ελλάδας.²¹ Και άλλες απόπειρες είχαν γίνει προηγουμένως να μεταφραστεί αυτό το κορυφαίο, ίσως, έργο που ενέπνευσε ο ιταλικός φιλελληνισμός.²² Ο Πανάς, όμως, δημοσίευσε το μεγαλύτερο μέρος του σε μια περίοδο εθνικά φορτισμένη, στη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου. Όπως έγραφε, η πρόθεσή του με αυτό το κείμενο, που παρουσίαζε επεισόδια από την επανάσταση του 1821, ήταν να συντελέσει στην αφύπνιση του εθνικού φρονήματος των υπόδουλων ελληνικών επαρχιών.²³

Στο πλαίσιο ακριβώς του στόχου να δημοσιεύσει επίκαιρα και σημαντικά κείμενα μεγάλων πατριωτών, μετέφρασε και δύο έργα του Francesco Guerrazzi (1804-1873), ενός από τους ηγέτες των δημοκρατικών της Ιταλίας, γνωστού για τα φιλελεύθερα κηρύγματα στα έργα του. Πρόκειται για τα «Η πολιορκία της Φλωρεντίας» (1886) και «Η μάχη του Βενεβέντου» (1890-91).²⁴ Όπως οι Ιταλοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν τα ιστορικά θέματα για να παραδειγματίσουν τους αναγνώστες τους και να ξυπνήσουν τα πατριωτικά τους αισθήματα, ανάλογα και ο Πανάς έγραφε το 1886 για τον Guerrazzi:

Δεν είναι ο δηλυπρεπής συγγραφεύς, ο διά περιπαδών περιγραφών φέρων τα δάκρυα εις τους οφθαλμούς ή το μειδίαμα εις τα χείλη αβράς δεσποινίδος: είναι η σάλπιγξ του Αρχαγγέλου, η κράζουσα προς τους εις τον άτιμον της δουλείας ύπνον βεβυθισμένους λαούς: Εγέρθητε! [...] Δημοσιεύοντες την μετάφρασιν της *Πολιορκίας* κατά τας ημέρας ταύτας της εθνικής χαινώσεως, ευχόμεθα όπως οι φλογεροί λόγοι του Ιταλού πατριώτου ξεγείρωσι και παρά τοις ημετέροις συμπολίταις ανάλογα αισθήματα αγανακτήσεως και μίσους κατά των επί του βωμού του ατομικού συμφέροντος την εθνικήν τιμήν και το της πατρίδος μέλλον δυσιαζόντων.²⁵

20. Βλ. «Διάφορα», *Αναμόρφωσις* (Αργοστόλι), 6.8.1866.

21. Αγγέλου Βροφφεριού, «Ελληνικά Σκηναί», *Τηλέγραφος* (23.5.1877 – 30.1.1878· 1.3 – 1.11.1879) [με διακοπές].

22. Βλ. σχετικά ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Παναγιώτης Πανάς*, σ. 280-282.

23. «Αγγελία» και «Διάφορα», *Τηλέγραφος* (20.5.1877 και 24.5.1877).

24. Φραγκίσκου ΓΟΥΕΡΑΤΣΗ, «Η πολιορκία της Φλωρεντίας», *Παράρτημα της Εβδομάδος* 1-13 (5.10 – 28.12.1886)· F. D. GUERAZZI, «Η μάχη του Βενεβέντου», *Εκλεκτά Μυθιστορήματα ΣΤ'* (17.6.1890 – 27.1.1891). Η δημοσίευση και των δύο δεν ολοκληρώθηκε.

25. ΠΑΝΑΣ, «Αντί Προλόγου», *Παράρτημα της Εβδομάδος* 1 (5.10.1886).

Από τα προηγούμενα γίνεται φανερό ότι ο Πανάς προσπάθησε να χαράξει τη μεταφραστική του πορεία με σοβαρότητα και συνέπεια. Τα κριτήρια που έδωσε για την επιλογή των έργων που θα μετέφραζε ήταν: α) να ανήκουν στα σημαντικά έργα που έπρεπε να γίνουν γνωστά στο ελληνικό κοινό, β) το θέμα τους να σχετίζεται με την Ελλάδα και επομένως, άσχετα με την καλλιτεχνική τους αξία, να υπηρετούν την εθνική αυτογνωσία, παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο ένας ξένος έβλεπε τα ελληνικά ζητήματα, και γ) να προβάλλουν τα ιδανικά της πατρίδας και της ελευθερίας. Η τρίτη προϋπόθεση σχετιζόταν και με την επιλογή όχι μόνο κειμένου αλλά και συγγραφέα: πατριώτη, αγωνιστή και με δημοκρατικό φρόνημα. Αυτά τα τρία κριτήρια, ενώ είχαν τεθεί την περίοδο του Ρομαντισμού στην Ελλάδα, στην ουσία δεν ίσχυαν για το μεγαλύτερο μέρος των μεταφράσεων. Μόνο το επιχείρημα της παιδευτικής αξίας ορισμένων έργων προβαλλόταν σταθερά στους προλόγους και τις διαφημίσεις των μεταφράσεων, ιδιαίτερα όσον αφορά την πεζογραφία, η οποία, όπως είναι γνωστό, δέχτηκε τις μεγαλύτερες επικρίσεις.

Από την άποψη αυτή η προσπάθεια του Πανά, που έχει οπωσδήποτε τις ρίζες της στη συστηματική μεταφραστική ενασχόληση των Επτανήσιων με σημαντικά λογοτεχνικά έργα, παρουσιάζει έναν βαθμό πρωτοτυπίας και κυρίως συνέπειας. Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε το στοιχείο της διδαχής ήταν ιδιαίτερος, διότι το ενδιαφέρον του επικεντρωνόταν σε εθνικά και κοινωνικά ζητήματα και όχι σε ζητήματα ηθικής. Μεταφράζοντας ιστορικά μυθιστορήματα με πατριωτικό θέμα σχολίαζε: «βιβλία εξαιρόντα τας υπέρ της πατρίδος και της ελευθερίας δυσίας θα αναγινώσκονται πάντοτε απλήστως όπου του ξένου η χειρ βαρύνει και το πάτριον έδαφος μιάνεται υπό των αντιπροσώπων αιμοχαρούς δεσπότης.»²⁶

Οι πρόλογοι και οι αφιερώσεις των μεταφράσεών του φανερώνουν το πνεύμα με το οποίο φρόντιζε να εισαγάγει τα κείμενα αυτά, καθώς προσπαδούσε να προβάλλει τις πολιτικές του ιδέες τόσο στα πρωτότυπα όσο και στα μεταφρασμένα κείμενά του. Για παράδειγμα, αφιέρωσε το βιβλίο του *Δαρτούλα*, *Λάτμος* «Εις την ιεράν μνήμην των αισχρώς και ανάνδρωσ εν Κύδνω δολοφονηθέντων Ηρώων: Λεωτσάκου, Μωραϊτίνη και Σκαρβέλη», οι οποίοι είχαν σκοτωθεί σε σύγκρουση με τον στρατό στη διάρκεια της επανάστασης του 1862 εναντίον του Όθωνα. Συνόδευε μάλιστα την αφιέρωσή του με ένα φλογερό πατριωτικό ποίημά του («Ωδή εις τον Ορσίνην»), στο οποίο τόνιζε ότι η δυσία τους θα δικαιωνόταν μόνο με την αποπομπή του «τυράννου».²⁷

26. ΠΑΝΑΣ, «Σημ. μεταφραστού», *Εβδομάς Γ'* (1886), σ. 547.

27. ΠΑΝΑΣ, *Δαρτούλα*, *Λάτμος*, σ. ε'-στ'.

Ο Πανάς έβρισκε πράγματι τον τρόπο να στρέψει τους αναγνώστες του στην κατεύθυνση που εκείνος επιθυμούσε να πάρει η ανάγνωσή τους. Εκτός από όσα σχολίασα προηγουμένως, δίνω ένα ακόμη χαρακτηριστικό δείγμα: Μεταφράζοντας την *Ιφιγένεια εν Αυλίδι* του Ρακίνα για την εφημερίδα *Τρις* του Βουκουρεστίου, καθώς γνώριζε ότι ένα ‘ελληνικό’ θέμα θα είχε απήχηση στο αναγνωστικό κοινό των Ελλήνων της Ρουμανίας, βρήκε την ευκαιρία να δίξει το ζήτημα της αποστολής της τέχνης και της επιλογής των θεμάτων της. Κατέκρινε ιδίως την προβολή και την εξύμνηση των αρχαίων κατακτητών, που προβάλλονταν ως παραδείγματα ανδρείας, χωρίς να στηλιτεύονται οι θάνατοι και οι καταστροφές που προκαλούσαν με τους κατακτητικούς τους πολέμους. Για τον Κεφαλονίτη λόγιο, τον φανατικό υποστηρικτή της δημοκρατίας, ο μόνος αποδεκτός πόλεμος ήταν ο αγώνας των αλύτρωτων πληθυσμών να ενωθούν με τη χώρα τους. Επομένως, γι’ αυτόν ο Αγαμέμνονας υπήρξε «Η τελειωτέρα εικών του κατακτητού όλων των εποχών» και τον συνέκρινε με τον Ναπολέοντα, τον αρνητή των ιδεών της γαλλικής επανάστασης. Η επίκρισή του, φυσικά, αφορούσε τους σύγχρονους του ηγεμόνες:

Σημείωσις. – Και εν αυταίς έτι ταις εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις εν χρήσει ιστορίαις απαντώμεν κατά κόρον ότι ο Αλέξανδρος διέδωκεν τον Ελληνισμόν εν Ασία. Οι ταύτα γράφοντες και διδάσκοντες λησιμονούσιν ότι ο Αλέξανδρος εφόνευσε τον Ελληνισμόν εν Ελλάδι. Αν έλεγον ότι ο Ελληνισμός παρακολοιθήσας δέσμιος τα όπλα του Αλεξάνδρου κατέστη ενεργητικός τοις κατακτηθείσιν λαοίς, θα ήταν λογικότερον [...] Ο Αλέξανδρος καθ’ εαυτόν θεωρούμενος ήτο η άρνησις του Ελληνισμού [...] ως ο Ναπολέων ην η άρνησις της Γαλλικής επαναστάσεως καίτοι διά των νικών αυτού συντείνας εις των υψηλών αρχών αυτής την διάδοσιν.»²⁸

Εξίσου αρνητικά εκφράστηκε και για τους υπόλοιπους ήρωες του έργου.²⁹

Συνολικά η μεταφραστική πορεία του δείχνει ότι ο Πανάς, με τους μεταφραστικούς του στόχους, είχε παραμείνει στο πλαίσιο του Ρομαντισμού μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε: εξύμνηση των πατριωτικού ιδεώδους, προβολή του παρελθόντος και, αντίστοιχα, δημοσίευση μεγάλων ιστορικών μυθιστορημάτων. Είναι αξιοσημείωτο ότι ενώ ο ίδιος τη δεκαετία του 1880 έγραψε λίγα πρωτότυπα διηγήματα με θέμα ηθογραφικό, παρακολοιθώντας τη μεγάλη άνθηση της ηθογραφίας εκείνη την εποχή, δεν άλλαξε τις μεταφραστικές επιλογές του. Επίσης διατήρησε

28. ΠΑΝΑΣ, «*Ιφιγένεια εν Αυλίδι*», ό.π.

29. Βλ. σχετικά και Ηλίας Α. ΤΟΥΜΑΣΑΤΟΣ, «Ρουμανία 1871. Ένας Κεφαλονίτης μεταφράζει Ρακίνα στα ελληνικά και οραματίζεται την Ένωση της Ευρώπης», *Πόρφυρας* (Κέρκυρα), Αφιέρωμα στο Επτανησιακό Θέατρο, ΚΕ΄ (2005), σ. 711-722.

στα πεζά του κείμενα, πρωτότυπα και μεταφρασμένα, την καθαρεύουσα. Παρόλο, λοιπόν, που ήταν πλέον αρκετά γνωστός ως μεταφραστής και η παρουσία του σε ένα έντυπο διαφημιζόταν, οι απόψεις του και η εφαρμογή τους, όπως στην πολιτική του δράση έτσι και στο επίπεδο της λογοτεχνίας, τον οδηγούσαν σταδιακά εκτός εποχής. Να συνυπολογίσουμε ότι μερικές από τις μεταφράσεις του των τελευταίων χρόνων είτε έμειναν ανέκδοτες είτε δεν ολοκληρώθηκε η έκδοσή τους, πιθανόν λόγω έλλειψης χρημάτων ή αδιαφορίας των αναγνωστών.

Ενώ, λοιπόν, το 1888 εξέδωσε το *Άσμα των Χριστουγέννων* του Dickens, το θέμα του οποίου ασφαλώς θα τον ενδιέφερε, στη σειρά της «Ελληνικής Βιβλιοθήκης» των Γ. Μπαρτ και Κ. Βίλμπεργ, που περιελάμβανε καλούς Έλληνες και ξένους συγγραφείς, παράλληλα φαίνεται ότι άρχισε να αποδέχεται αδιαμαρτύρητα τις προτάσεις των εκδοτών ή να υποκύπτει στο γούστο του αναγνωστικού κοινού.

Στα περιοδικά *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* και *Εβδομάς* παρουσίασε δύο ξανα-μεταφρασμένα από τον Ροΐδη διηγήματα του Edgar Allan Poe, το μυθιστόρημα *Η εκδίκησης του δασοφύλακος* του Xavier de Montépin, την *Πάπισσα Ιωάννα* του Ernesto Mezzabotta (1852-1901)³⁰ και άλλα κείμενα λιγότερο γνωστών συγγραφέων (Adrien Robert, B. De Riviere κ.ά.), κάποτε με την ένδειξη απλώς «Εκ του ιταλικού». Είναι προφανές ότι κυρίως οικονομικοί λόγοι ρύθμιζαν πλέον τις μεταφράσεις του. Αλλά, όπως φαίνεται, όχι ικανοποιητικά ούτε για πολύ.

Η αυτοκτονία του στα μέσα περίπου της επόμενης δεκαετίας, σε ηλικία 64 χρόνων, φανερώνει τη συναισθηματική απομόνωσή του, αλλά οφείλεται, όπως γράφτηκε, στη φτώχεια του. Σύμφωνα μάλιστα με μία από τις πολλές νεκρολογίες του, εκείνη του Κώστα Καιροφύλα, οι οικονομικές του δυσκολίες προέρχονταν από την αλλαγή της ώρας που έρχονταν οι ξένες ειδήσεις. Με την άφιξη των ευρωπαϊκού ταχυδρομείου τις βραδινές ώρες έχασε τη δουλειά του, γιατί δεν έβλεπε καλά τη νύχτα και δεν μπορούσε να μεταφράζει για τις εφημερίδες.³¹

30. Το βιβλίο αυτό, που εκδόθηκε το 1895, είναι το τελευταίο που μετέφρασε. Η έκδοση του πρωτότυπου (1885) όσο και της μετάφρασης εντάσσεται στη σειρά των έργων τα οποία προέκυψαν από τον γενικό δόρυβο που είχε ξεσπάσει στην Ευρώπη στους εκκλησιαστικούς και τους λογοτεχνικούς κύκλους γύρω από την ύπαρξη ή όχι αυτής της πάπισσας. Βλ. Klaus WÖLKER, *Päpstin Johanna. Ein Lesebuch mit Texten vom Mittelalter bis heute*, Verlag Klaus Wagenbach, Βερολίνο 1977. Η μετάφραση από τον Πανά, δαυμαστή του Ροΐδη, διαλέγεται κατά κάποιον τρόπο με το κείμενο εκείνου.

31. Κώστας ΚΑΙΡΟΦΥΛΑΣ, «Παναγιώτης Πανάς», *Η Νέα Εποχή* (13.10.1896).

Συμπερασματικά, στο λογοτεχνικό στερέωμα η λάμψη του μεταφραστικού έργου του Πανά υπήρξε σύντομη σε διάρκεια και ποιοτικά λίγη, αν μάλιστα την αξιολογήσουμε τη σημερινή εποχή. Αν όμως τον εξετάσουμε στον καιρό του, μέσα στο πλήθος των ελασσόνων λογίων του 19ου αιώνα, που είτε κατέλιπαν ανέκδοτες μεταφράσεις είτε κατέκλυσαν ποικίλα έντυπα με μεταφράσεις και διασκευές κειμένων (συχνά πολύ χαμηλής ποιότητας), θα τον κρίνουμε ακριβέστερα. Θα συνυπολογίσουμε, δηλαδή, την παράδοση του επανησιακού του περίγυρου, την αφοσίωσή του στον αγώνα για τη διάδοση των δημοκρατικών ιδεών στην Ελλάδα, τις αγαθές προθέσεις του στην επιλογή των ξένων κειμένων και στην προσπάθειά του να ισορροπήσει ανάμεσα στο όραμά του για την πολιτική και την τέχνη και στην πίεση του βιοπορισμού. Θα συμφωνήσουμε λοιπόν πιθανότατα με την, έστω και ειρωνικά διατυπωμένη, άποψη του Παλαμά ότι «εις τον καλόν παλαιόν καιρόν [...] εθεωρείτο μέγα φιλολογικόν γεγονός η μετάφρασις ενός μυθιστορήματος του Σύη ή του Πονσόν Δε Τεράιγ, και πρότυπον σοφού και μεγαλοφυούς συγγραφέως ο μεταφραστής».³² Σε αυτή την εποχή διαμορφώθηκαν τα ιδανικά του Πανά, τα οποία υπηρέτησε όσο καλύτερα μπορούσε και για όσο διάστημα ήταν ικανός.

32. Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, «Βιβλία και συγγραφείς. Πνεύμα», *Απαντα*, τ. 15, Μπίρης, Αθήνα χ.χ., σ. 253.

Ο πολιτιστικός διαμεσολαβητικός ρόλος
του Δημητρίου Βικέλα ως μεταφραστή του Σαίξπηρ:
Η μετάφραση του *Βασιλιά Ληρ*

«[...] πλην έννοια σου και δεν ξιπάζομαι,
μόνον καμαρώνω [...]»¹

«Αν ήμασταν υποχρεωμένοι από ένα και μόνο τεκμήριο να εκτιμήσουμε την πνευματική ανθοφορία του νέου Ελληνισμού κατά τον 19ο αιώνα, σε σχέση προς τον δυτικό κόσμο, θα έπρεπε χωρίς δισταγμό να σταθούμε στο όνομα του Σαίξπηρ», γράφει ο Άλκης Αγγέλου στα «Προλεγόμενα» του Γ' τόμου των *Απάντων* του Δημητρίου Βικέλα,² ο οποίος, βέβαια, εντάσσεται στη χορεία των εξαιρετών εκείνων μεταφραστών που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία του 19ου αιώνα στον αντίστοιχο χώρο. Ανάμεσα, μάλιστα, στους Ιάκωβο Πολυλά, Ιωάννη Περβάνογλου, Ν. Κ. Ιωνίδη, Κλεάνθη Τριανταφύλλου, Παντολέοντα Καβάφη, Μιχαήλ Δαμιράλη και Αλέξανδρο Πάλλη, ο Δημήτριος Βικέλας υπήρξε εκείνος που γνώρισε τον Σαίξπηρ στο ελληνικό κοινό με τη σκηνική παράσταση των μεταφράσεών του.³

Ωστόσο, ο πολιτιστικός διαμεσολαβητικός ρόλος του Δημητρίου Βικέλα ως μεταφραστή του Σαίξπηρ στην ελληνική γλώσσα αποτελεί, όπως γνωρίζουν οι

1. Βλ. Αλέξανδρος Αρ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Τρεις Άνθρωποι. Συμβολή εις την Ιστορίαν του Ελληνικού Λαού (1780-1935)*, τ. Β', *Δημήτριος Μ. Βικέλας*, ΣΔΩΒ, Αθήνα 2008, σ. 450. Στο εξής, οι παραπομπές σε αυτή την έκδοση θα ενσωματώνονται στο κείμενο χωρίς περαιτέρω διευκρίνιση.

2. Βλ. Δημήτριος ΒΙΚΕΛΑΣ, *Άπαντα*, τ. Γ', *Μεταφράσεις Σαίξπηρ Α'*, φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου, ΣΔΩΒ, Αθήνα 1997, «Προλεγόμενα», σ. 9-13: 9.

3. Για τα παραπάνω βλ. Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, *Διασταυρώσεις*, τ. Α', *Μελέτες για τον 19^ο και Κ' αι., Χατζηνικολή*, Αθήνα 1998, σ. 97-98.

περισσότεροι, ένα μόνο μέρος της πολυδιάστατης και εξαιρετικά σημαντικής προσφοράς του σε ό,τι αφορά την αποκατάσταση της πρότερης υψηλής και, από μία συγκεκριμένη σκοπιά, υψίστης θέσης της Ελλάδας στο ευρωπαϊκό, αλλά και στο παγκόσμιο πολιτιστικό γίγνεσθαι, διαχρονικά. Πριν να προχωρήσουμε λοιπόν στο ειδικό αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης, οφείλουμε να αναφερθούμε, έστω επί τροχάδην, στον γενικότερο αυτόν πολιτιστικό, διαμεσολαβητικό ρόλο, του οποίου, βεβαίως, ο πιο γνωστός σταθμός ήταν η τέλεση των πρώτων για την νεότερη εποχή Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, το 1896. Ωστόσο, του σταθμού αυτού προηγήθηκαν πολλά στάδια, τα οποία και αποτελούν την πορεία συγκρότησης της μεγάλης αυτής πνευματικής και πολιτικοκοινωνικής προσωπικότητας, του Δημητρίου Βικέλα. Τον Μάιο του 1894 ο Βικέλας, στο Παρίσι όπου διέμενε, έλαβε μετ' εκπλήξεως, καθώς ουδέποτε «είχε αναμιχθή εις αθλητικά» (σ. 457), το έγγραφο του «Πανελληνίου Γυμναστικού Συλλόγου Αθηνών», διά του οποίου αφ' ενός του γνωστοποιείτο ότι ονομαζόταν «αντεπιστέλλον τακτικόν μέλος αυτού» (ό.π.) και αφ' ετέρου του εξητείτο να αντιπροσωπεύσει τον Σύλλογο στο, προσεχές τότε, «Διεθνές Συνέδριο διά την ανασύστασιν των Ολυμπιακών Αγώνων» (ό.π.), σύμφωνα με την ιδέα του βαρώνου Pierre de Coubertin. Τόσο ο ίδιος ο παραλήπτης όσο και οι αποστολείς γνώριζαν (αυτό ακριβώς ήταν άλλωστε που ήθελαν οι τελευταίοι να εκμεταλλευθούν) ότι η εν λόγω αντιπροσώπηση είχε υπολογίσιμο ειδικό βάρος, χάρη στην πνευματική – κοινωνική ακτινοβολία του αντιπροσώπου καθεαυτόν. Πράγματι, η εκλογή του Βικέλα ως προέδρου της μίας εκ των δύο Επιτροπών του Συνεδρίου έγινε «και προς τιμήν της Ελλάδος, μητρός των Αγώνων, αλλά και ένεκα εκτιμήσεως διά το άτομόν του» (σ. 458). Σε τι οφειλόταν λοιπόν η συγκεκριμένη εκτίμηση;

Ο έμπορος κατ' επάγγελμα, ποιητής, πεζογράφος⁴ και μεταφραστής Δημήτριος Βικέλας, ο οποίος, από 17 ετών και εκτός των πάντοτε πολλών ταξιδιών του,⁵ μοίραζε τη διαμονή του μεταξύ του Λονδίνου, όπου είχε την έδρα της

4. Γνωστός, κατά κύριο λόγο, για το εμβληματικό για τη νεοελληνική λογοτεχνία σύντομο μυθιστόρημά του *Λουκής Λάρας* (1879). Για μια σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας, αλλά και για μια νέα, διαφορετική θεώρηση βλ. Σοφία ΝΤΕΝΙΣΗ, *Το Ελληνικό Ιστορικό Μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Καστανιώτης, Αθήνα 1994, ιδ. σ. 256-293. Βλ. επίσης Δημήτρης ΤΖΙΟΒΑΣ, «Ο αποδημητικός Δημήτριος Βικέλας: Αναμνησιολογία, χαρακτηρολογία και γλώσσα» στο *Κοσμοπολίτες και αποσυνάγωγοι. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία και κριτική 1830-1930*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, σ. 249-279.

5. Βλ. σχετικά Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα. Δέκα δραματολογικά μελετήματα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, κεφ. 8, «Ο Βικέλας και το Θέατρο», σ. 285-

η Εταιρεία την οποία διηύδυνε μέχρι τη διάλυσή της το 1876 (σ. 229-231), και των Παρισίων, στα περίχωρα των οποίων (σ. 216) νοσηλευόταν, για πολύ μεγάλα διαστήματα, η ψυχικός νοσούσα σύζυγός του,

ο έχων αποκτήσει προσωπική γνωριμία ακόμη και με την πρώην βασίλισσα της Ελλάδας Αμαλία (σ. 177-181),

εκείνος του οποίου οι μεταφράσεις των σαιξπηρικών έργων είχαν πλέον καταλάβει σημαίνουσα θέση «εν τω κύκλω της διεθνούς διανοήσεως» (σ. 246),⁶

ο τόσο γνωστός στο εξωτερικό, ώστε ακόμα και ο Karl Krumbacher να συγγράφει γραμματολογικά άρθρα για αυτόν,⁷

ο ανέκαθεν πασχίζων, προφορικός και γραπτώς, διά των εργασιών του αλλά και διά των ισχυρών φίλων του, «να διαδέτη ευμενώς υπέρ της Ελλάδος τους εν Παρισίοις και Λονδίνω» πολιτικούς κύκλους (σ. 247),

εκείνος που είχε καταστήσει γνωστούς τους σύγχρονους Έλληνες ποιητές με σειρά μελετών του στη Γαλλική (σ. 278-280), επιτυγχάνοντας να δημιουργήσει ευνοϊκή ατμόσφαιρα και στους κύκλους των ξένων διανοουμένων (σ. 280),

είχε, επιπροσθέτως όλων αυτών, κατορθώσει, με τις ποικίλες ιστορικές μελέτες του,⁸ να αποκαταστήσει τη νέα Ελλάδα στα μάτια των ξένων,⁹ σε μια εποχή μάλιστα κατά την οποία τα έργα του Edmond About διαμόρφωναν τις κρατούσες αντιλήψεις (σ. 300-305). Όπως άφηγε να εννοηθεί σε μία επιστολή του, στις 30/1/1887, και ο Μάρκος Ρενιέρης «αν όχι “θέσει” ο Βικέλας είχαν ήδη συν τω χρόνω αποβή “πράγματι” ανεπίσημος αντιπρόσωπος του Ελληνικού Έθνους εις το εξωτερικόν». Ο Sully Prudhomme τον αποκαλούσε «un

309: 287-288· Πέτρος ΛΙΝΑΡΔΟΣ, *Ο άλλος Βικέλας. Το οδοιπορικό μιας ζωής*, Δήμος Ερμούπολης, Σύρος 2008, σ. 257-261. Βλ. επίσης ΤΖΙΟΒΑΣ, σ. 262-264.

6. Βλ. σχετικά και Andreas MORBACH, *Δημήτριος Βικέλας. Πατριώτης, συγγραφέας και κοσμοπολίτης. Η ζωή και το έργο του πρώτου προέδρου της Διεθνούς Ολυμπιακής Επιτροπής*, μτφρ. Αννέτε Φωσβίνκελ, ΣΔΩΒ, Αθήναι 2009, σ. 44, 166-168.

7. Βλ. σχετικά Π. Δ. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Δόμος, 2005, σ. 358· ΛΙΝΑΡΔΟΣ, σ. 201· Μαρία ΒΕΡΔΙΑΚΗ, «Το μεταφραστικό εργαστήρι του Δημητρίου Βικέλα», ανάπτυπον από το παράρτημα του περιοδικού *Παλίμψηστον* 20/21, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2006-2007, σ. 48, σημ. 3. Βλ. επίσης Απόστολος ΣΑΧΙΝΗΣ, *Παλαιότεροι πεζογράφοι*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 1973, σ. 72 και σημ. 2, σ. 95.

8. Για λεπτομερή, σαφώς καταγεγραμμένη «Βιβλιογραφία των Απάντων του Δημητρίου Βικέλα» βλ. MORBACH, «Παράρτημα Α'», σ. 383-406.

9. Για τη σχετική περί αποκαταστάσεως του Βυζαντίου, από τον Βικέλα, άποψη του Γλάδστωνος βλ. ενδεικτικά ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 389-390. Για τις σχετικές παρατηρήσεις βλ. ΤΖΙΟΒΑΣ, σ. 249, σημ. 2. Σχετικά με μια βιβλιοκρισία του Βικέλα προκειμένου για την τεκμηρίωση της ύπαρξης θεάτρου στο Βυζάντιο βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, σ. 296, σημ. 32.

diplomate Grec hors cadre», ενώ ο παλαιός του φίλος πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης του είχε απονεμίσει τον Χρυσούν Σταυρόν του Σωτήρος «διά τας υπέρ των Ελληνικών Γραμμάτων και υπέρ των εθνικών συμφερόντων ενεργείας του» (σ. 320).

Πάντως, αν και ο Δημήτριος Βικέλας είχε πολύ ενδιαφέρουσες και ευφυείς απόψεις, ακόμα και επί συγκεκριμένων, ενδεικνυόμενων πολιτικών χειρισμών (επί παραδείγματι, σχετικά με το ζήτημα του ελληνισμού στην Τουρκία και ιδίως στην Κωνσταντινούπολη),¹⁰ για πολλούς και διαφορετικούς μεταξύ τους λόγους «ουδέποτε επεζήτησε, αλλ' ούτε και θα εδέχετο, δημοσίαν θέσιν» (σ. 331). Γνώριζε ωστόσο πολύ καλά και το παραδεχόταν, τουλάχιστον στις στενές προσωπικές του σχέσεις, ότι είχε κατακτήσει μια, από κάθε πλευρά, αξιοζήλευτη κοινωνική θέση: «Πηγαίνω να γίνω είδος διεθνούς προξένου εδώ με τας σχέσεις μου ανά την Υφήλιον! [...]» έγραφε στη μητέρα του (σ. 383), ενώ το σπίτι του στο Παρίσι ομοιάζε με «εντευκτήριον ηθικόν και πνευματικόν» (σ. 416). Όταν δε τον Απρίλιο του 1893 κυκλοφόρησε το 18ο βιβλίο του Βικέλα, με τον τίτλο *La Grèce Byzantine et Moderne – Essais historiques*, πέραν των ευφήμων γαλλικών, αγγλικών, γερμανικών, ολλανδικών, ιταλικών, αλλά και άλλων ελληνικών κριτικών, ο Κωστής Παλαμάς έγραψε χαρακτηριστικά:

Ο κ. Βικέλας κατοικών εν Παρισίοις, διά την Ελλάδα εργάζεται [...] μεταδίδων προς ημάς μεταφρασμένα δραματικά αριστουργήματα, ή γνωρίζων εις τους ξένους παν ό,τι άξιον λόγου περί των ελληνικών πραγμάτων δύναται να μεταδοθή [...] παν σημαίνον ότι και ζώμεν και κινούμεθα και υπάρχομεν [...] Ο κ. Βικέλας [...] πιστεύει εις το κλέος του Βυζαντινού Ελληνισμού και εις του Συγχρόνου Ελληνισμού την πρόοδον· ταύτα προσπαθεί να εξάρη εις το αρτιφανές βιβλίον του [...] Ο κ. Βικέλας είναι φύσει αισιόδοξος [...] δεν τυφλώττει όμως εις τας ελλείψεις μας [...] Ανά την Ιστορίαν περιπατητής θάινει προς ηθικόν τι τέλος.¹¹

Παρατηρούμε ότι, εκπροσωπώντας την ελληνική πλευρά, ο Παλαμάς –γνώστης και δεατής εξάλλου και ο ίδιος των σκηνικών τους παραστάσεων—¹² θεωρεί και τις μεταφράσεις των σαιξπηρικών έργων από τον Βικέλα σημαντικό συστατικό στοιχείο της σύνολης πνευματικής προσφοράς του και της διαμεσολαθητικής του προσπάθειας. Αλλά και από την άλλη πλευρά, εκείνη της

10. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 329-331, 578-579, σημ. 1.

11. Ό.π., σ. 441. Για το εν λόγω άρθρο του Παλαμά, δημοσιευμένο στην εφ. *Εφημερίς* στις 29 Ιουνίου 1893 με τον τίτλο «Βυζαντινή και Νεωτέρα Ελλάς», δανεισμένο από το βιβλίο του Βικέλα, βλ. Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, *Άπαντα*, τ. ΙΕ', 2η έκδ., Μπίρης, σ. 226-232.

12. Βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Ο Παλαμάς και το θέατρο*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

Μεγάλης Βρετανίας, και πιο συγκεκριμένα της Σκωτίας, υπάρχει επίσης πολύ ενοική υποδοχή, άλλου είδους ωστόσο. Ο Δημήτριος Βικέλας αναγορεύεται επίτιμος διδάκτορας του αρχαιότερου πανεπιστημίου της Σκωτίας, του St Andrews, χαρακτηριζόμενος, κατά την παρουσίασή του στη Σύγκλητο, ως ακολούθως:

Ο Δημήτριος Βικέλας, πιθανώς ο πλέον διακεκριμένος σύγχρονος Έλληνας λογογράφος (essayist), διηγηματογράφος και ποιητής (επευφημία), συνεπλήρωσε εις τα διάφορα έργα του μίαν από τας πλέον σημαντικές προσπαθείας τας οποίας εις άνθρωπος των γραμμάτων δύναται να επιτελέση, τουτέστι να χρησιμεύση ως διερμηνεύς ή μεσάζων μεταξύ δύο χωρών και δύο λαών, οι οποίοι τόσον αξιοσημειώτως ομοιάζουν ως εκείνοι της Μ. Βρετανίας –και ιδίως της Σκωτίας– και της Ελλάδος (επευφημία): Ο Βικέλας μετέφρασε εις Ελληνικούς στίχους τα κυριώτερα έργα του Σαίξπηρ, εις τρόπον ώστε οι Έλληνες επικοινωνήσαν με τον μεγάλον μας δραματοουργόν εις την γλώσσαν των και τα θέατρα των (επευφημία). Ο ευπατρίδης ούτος έγραψεν ομοίως το πρώτον ελληνικόν βιβλίον περί Σκωτίας,¹³ εν τω οποίω, μεταξύ άλλων, περιγράφει αυτήν και εξαιρεί τον εθνικόν μας ποιητήν Burns (παραταταμέναι επευφημία).¹⁴

Ας δούμε λοιπόν εκ του σύνεγγυς το ως άνω προαναφερθέν μεταφραστικό έργο του Δημητρίου Βικέλα. Από τα έργα του Ουίλιαμ Σαίξπηρ ο Έλληνας λόγιος μετέφρασε (με τη σειρά με την οποία αυτά έχουν συμπεριληφθεί στα *Απαντά* του) τα: *Ο Βασιλεύς Αηρ, Ρωμαίος και Ιουλιέτα, Οθέλλος* (συμπεριληφθέντα στον τόμο Γ'), *Αμλέτος, Μάκβεθ, Ο Έμπορος της Βενετίας* (συμπεριληφθέντα στον τόμο Δ'). Σύμφωνα δε και με το εκδοτικό σημείωμα, το οποίο καταχωρίζεται στην τελευταία σελίδα του Δ' τόμου των *Απάντων*.¹⁵ «Η συνεχής μέριμνα του Βικέλα για τις μεταφράσεις του Σαίξπηρ τον οδήγησε και σε επανειλημμένες βελτιωμένες εκδόσεις.¹⁶ Όπως είναι φυσικό, στην έκδοση των *Απάντων* χρησιμοποιούνται οι τελευταίες», των ετών 1896-1897.

Ο Δημήτριος Βικέλας είχε επιδοθεί, από την αρχή της διαμονής του στο Λονδίνο, στην τελειοποίηση της εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας (σ. 69), η οποία, σε συνδυασμό και με τις άοκνες προσπάθειές του για την όσο το

13. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 372 και στις σημ. 1 και 2.

14. Οι προηγηθείσες πληροφορίες, όπως και το απόσπασμα της παρουσίας/εγκωμίου παρατίθενται στο ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 449-450. Βλ. και MORBACH, σ. 165 και σημ. 3, σ. 166.

15. Βλ. ΒΙΚΕΛΑΣ, *Απαντα*, τ. Δ', *Μεταφράσεις Σαίξπηρ Β'*, φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου, ΣΔΩΒ, Αθήνα 1997, σ. 399.

16. Για τις συγκεκριμένες «ανα-μεταφράσεις» βλ. ΒΕΡΔΙΑΚΗ, σ. 71-72.

δυνατόν ευρύτερη και πληρέστερη φιλολογική του κατάρτιση,¹⁷ τον κατέστησαν άρτια εξοπλισμένο για το αντίστοιχο μεταφραστικό έργο του. Είναι επίσης αλήθεια ότι η περίοδος κατά την οποία ο Βικέλας ασχολήθηκε συστηματικά με τη μετάφραση των έργων του Σαίξπηρ (οι πρώτες δημοσιεύσεις των οποίων πραγματοποιήθηκαν από το 1874 έως το 1884) υπήρξε από τις τραγικότερες της ζωής του, καθώς το 1874 παρουσιάζονται τα πρώτα συμπτώματα της ψυχικής ασθένειας της συζύγου του. Έτσι, εφόσον «δεν υπήρχε άλλο μέσον παρά η εργασία», προκειμένου «να διατηρήσει την σωματική και ψυχική υγιάν του, την ισορροπίαν και τας δυνάμεις του», ο Βικέλας

εξανάπιασε τον Σεπτέμβριον 1874 την παλαιάν αγγλικήν έκδοσιν¹⁸ των έργων του Σαικσπέιρου, αλλ' αυτήν την φοράν ήρχισε από την τραγωδίαν *Βασιλεύς Αηρ*,¹⁹ η οποία ανταπεκρίνετο περισσότερον εις την τότε τραγικήν του κατάστασιν [...] βοηθούσης δε και της αφθάστου καλλονής του έργου και της εμφύτου κλίσεώς του προς την στιχουργίαν, επροχώρει ικανοποιητικώς (σ. 222-223).

Έναν χρόνο αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1875, ο μεταφραστής είχε ολοκληρώσει και τα άλλα δύο έργα (δηλαδή, συνολικά, τα τρία πρώτα από τα έξι τα οποία μετέφρασε, τελικά), τα *Ρωμαίος και Ιουλιέτα* και *Οθέλλος*.

Εκτός από την αυτοτελή έκδοση εκάστης των τριών τραγωδιών, κυκλοφόρησε, εντός του 1876 (σ. 225), και ένας «εντυπωσιακός τόμος»²⁰ 668 σελίδων, που περιελάμβανε και τις τρεις (υπό τον τίτλο «*Σαικσπέιρου Τραγωδίαί, εκ του Αγγλικού μεταφρασθείσαι, υπό Δημητρίου Βικέλα. Μέρος Αον. Ρωμαίος και Ιουλιέτα (198 σελ.) – Μέρος Βον. Οθέλος (234 σελ.) – Μέρος Γον. Ο Βασιλεύς Αηρ (236 σελ.)*. Εν Αθήναις 1876, (μετά Προλεγομένων και πολλών

17. Αξίζει εδώ να παραπέμψουμε στην εκτενή αναφορά του Αλέξανδρου Οικονόμου (ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 85-96) στα περίφημα «Τετράδια αναγνώσεων» του Βικέλα, τα οποία έχουν εκδοθεί πλέον στα *Απαντα*, τ. 9. Βλ. «*Και έμπορος ατελής και ατελής λόγιος*». Τα τετράδια αναγνώσεων του Δημητρίου Βικέλα, φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου – Μαρία Βαλάση, ΣΔΩΒ, Αθήναι 2001, όπου περιλαμβάνονται περιλήψεις και κριτικές 82 ογκωδών βιβλίων, τα οποία, μεταξύ και άλλων, είχε αναγνώσει ο Βικέλας κατά τα έτη 1853-1870.

18. Για τις εκδόσεις των έργων του Σαίξπηρ τις οποίες χρησιμοποιούσε ο Βικέλας, αλλά και για τις σχετικές ξενόγλωσσες μελέτες στις οποίες παραπέμπει από τις σημειώσεις του βλ. ΒΕΡΔΙΑΚΗ, σ. 73-75, όπου καταγράφονται όσα βιβλία βρίσκονται στο «Αρχείο Βικέλα» της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου.

19. Προ τινων ετών ο Βικέλας «είχεν αρχίσει να μεταφράζει εμμέτρως τον “Οθέλλον” του Σαικσπέιρου». Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 223.

20. Σύμφωνα και με τον χαρακτηρισμό του Βάλτερ Πούχνερ. Βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα*, σ. 295.

Σημειώσεων ιστορικών, επεξηγηματικών κριτικών, παραβολών προς άλλα έργα, κτλ.» και ο οποίος, παρόλο που δεν αγοράσθηκε τότε πολύ, πωλήθηκε περισσότερο αργότερα, επ' ευκαιρία των θεατρικών παραστάσεων από τον Νικόλαο Λεκατσά και τον Ιταλό τραγωδό Rossi.²¹

Στα «Προλεγόμενα» του εν λόγω τόμου²² ο Βικέλας αναφερόταν, μεταξύ πολλών άλλων, και στο ζήτημα της γλώσσας των μεταφράσεων, ζήτημα το οποίο τον απασχολούσε, βεβαίως, γενικότερα και για το οποίο είχε συχνά διατυπώσει τις απόψεις του και στο παρελθόν.²³ Εδώ θα περιοριστούμε να παραθέσουμε τη σχετική δήλωση της προθέσεώς του:

[...] επροσπάθησα μεταφράζων τον Σαικσπίρον να τηρήσω μέσον τινά όρον γράφων την καθομιλουμένη ως σήμερα κοινώς λαλείται.²⁴ Άλλοι θα κρίνουν²⁵ εάν, ή κατά πόσον, επέτυχα εις την εφαρμογήν της θεωρίας, ότι διά τοιαύτης γλώσσης δύναται εν μέρει να διατηρηθή η ορμή και το πάθος, η φυσικότης, εν ενί λόγω, του πρωτοτύπου.

21. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 225-226 και σημ. 2, σ. 360.

22. Αυτά τα «Προλεγόμενα» αναδημοσιεύονται, μαζί με άλλα αντίστοιχα «Συνοδευτικά κείμενα», στον τ. Δ' των *Απάντων*, σ. 383-388: 387-388.

23. Για τις απόψεις του Δημητρίου Βικέλα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα βλ. ενδεικτικά ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 126-133, 135, 161-162, 193-194, 285, 442-445.

24. Να σημειωθεί ότι στο βιβλίο του με τον τίτλο *Διαλέξεις και Αναμνήσεις*, το οποίο αποτελεί τον τ. ΣΤ' των *Απάντων*, ο Βικέλας δημοσιεύει, υπό τον τίτλο «Προλεγόμενα», ένα δοκίμιο γραμμένο στις 10/22 Ιουλίου 1893, όπου αναπτύσσει και επεξηγεί το γλωσσικό του πιστεύω («την μέσην οδόν») και τη συνακόλουθη πρακτική την οποία υιοθέτησε (με σχετική εκτενή αναφορά και στις σαιξπηρικές του μεταφράσεις) και η οποία τον εξέδωσε «εις καταδίκην και εκ των δύο άκρων». Βλ. ΒΙΚΕΛΑΣ, *Άπαντα*, τ. Ε', *Δοκίμια*, φιλολογική επιμ. Άλκης Αγγέλου, ΣΔΩΒ, Αθήναι 1997, «Προλεγόμενα», σ. 11-24: 23. Για τις αντιδράσεις που προκάλεσαν οι γλωσσικές επιλογές του Βικέλα βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα*, σ. 289 και σημ. 13, σ. 300-301, 303-307 (με αναφορά και στην άποψη του Ψυχάρη)· ΒΕΡΓΙΑΚΗ, σ. 68-71 (όπου γίνεται γενικότερη αναφορά στην υποδοχή των σαιξπηρικών παραστάσεων στη μετάφραση του Βικέλα), σ. 61 και σημ. 61 (για κάποιες πολύ ενδιαφέρουσες αναφορές/παραπομπές σχετικές με την «αρμοδιότητα» της νεοελληνικής «προς μετάφρασιν του Σαικσπίρου»)· ΛΙΝΑΡΔΟΣ, σ. 114 (όπου γίνεται αναφορά στον «αντιβικελισμό» του Γιάννη Σιδέρη)· ΜΟΡΒΑΧ, σ. 43-44, 165-168 (όπου επιπλέον γίνεται αναφορά και στη συμμετοχή των ξένων διανοουμένων σε αυτή τη συζήτηση για τη γλώσσα).

25. Η κριτική όντως απεφάνθη, και μάλιστα τις περισσότερες φορές, δετικά για τη (μετριοπαθή) γλωσσική μορφή των θεατρικών μεταφράσεων του Δημητρίου Βικέλα. Βλ. σχετικά ΚΑΣΙΝΗΣ, *Διασταυρώσεις*, Α', σ. 97· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ (ενδεικτικά), σ. 225, σημ. 1, σ. 281-284.

Πρέπει δε να παρατεθεί εδώ και η διατυπωμένη στο ίδιο προλογικό κείμενο κινητήριος ελπίδα, η οποία και ώθησε τον Βικέλα στη δημοσίευση των μεταφράσεών του: «[...] ηδυνάμην ούτω να συντελέσω εις τε την παρ' ημίν εξάπλωσιν της δόξης του Σαικσπέιρου, και εις πλουτισμόν της νέας Ελληνικής σκηνης».

Αξίζει, μάλιστα, να επισημανθεί ότι ο Βικέλας δεν δίστασε να διαφωνήσει με καθιερωμένους στον διεθνή χώρο σαιξπηριστές επί συγκεκριμένων δυσεπίλυτων κειμενικών προβλημάτων.²⁶ Αλλά πέραν των θεατρικών μεταφράσεων, οι οποίες έτυχαν γενικά ευμενών σχολίων από Έλληνες και ξένους κριτικούς και ερευνητές (γεγονός που του εξασφάλισε, όπως προείπαμε, σημαντική θέση στην «περί Σαικσπέιρου γραμματολογία»),²⁷ και των σημειώσεων οι οποίες τις συνόδευαν, ο Έλληνας λόγιος μετέφρασε και σχετικά μελετήματα, τα οποία τώρα συνοδεύουν επίσης, μαζί με τις σημειώσεις του, τα σαιξπηρικά έργα στα *Άπαντά* του.²⁸

Επικεντρωνόμενοι δε στα καθ' ημάς, σε ό,τι αφορά στην υποδοχή των σαιξπηρικών μεταφράσεων του Βικέλα, αρκεί να παραδέσουμε τη σχετική δήλωση του Στάθη Δρομάζου:

Για να αξιολογήσουμε [sic] τα πρώτα βήματα της ελληνικής σαιξπηρολογίας πρέπει να σημειώσουμε πως σταθμό αποτελούν οι μεταφράσεις του Βικέλα καμωμένες πριν από την έκδοση του *Ταξειδιού* σε μια «απλή δημοτική». Τι υπήρχαν πριν απ' αυτές; Οι μεταφράσεις του Περβάνογλου και Ιωνίδη σε μια καθαρεύουσα αντάξια του νεοελληνικού ψευτοκλασικισμού [...] Οι μεταφράσεις του Βικέλα, όπως είπαμε, στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα αποτέλεσαν σταθμό. Δώσανε μια γλωσσική ευκαμψία, ένα πλησίασμα προς την ποίηση κι έτσι επέδρασαν στο να απαλλαγεί η διδασκαλία από τον στόμφο της καθαρεύουσας. Μ' αυτές τις μεταφράσεις πρωτοεμφανίζεται ο ξενοφερμένος Λεκατσάς. Τις διδάσκει και παίζει ο ίδιος. Ο Βικέλας κι ο Λεκατσάς βάλανε τη

26. Σχετικά με το ζήτημα της θανατώσεως της Δυσδαιμόνας και την καταγεγραμμένη στην αλληλογραφία του Βικέλα ανταλλαγή απόψεων βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 245-246.

27. Η φράση ανήκει στον Βλάση Γαβριηλίδη. Βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 283.

28. Πρόκειται για τα δύο μελετήματα του Paul STAFFER, «Ο χαρακτήρ του Αμλέτου» και «Το υπέρ φύσιν εν τω Μάκβεθ και εν τη Τραγωδία εν γένει», ενταγμένα τώρα στα *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 150-157 και 253-278 αντίστοιχα, τα όποια, όπως ο ίδιος ο Βικέλας δηλώνει (σ. 149, 253), έχει αντλήσει από το σύγγραμμα του STAFFER, *Shakespeare et l'Antiquité*. Ωστόσο, τόσο ο Αλέξανδρος Οικονόμου (βλ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 278, 280) όσο και οι μελετητές/ερευνητές που (τον) ακολούθησαν (Τερδήμου, Πούχγερ, Βερδιάκη) δεν αναφέρουν ότι πρόκειται εδώ για μεταφράσεις και όχι για πρωτότυπες μελέτες. Σωστή (και λεπτομερής βιβλιογραφική) καταγραφή MORBACH, σ. 402.

σαιξπηρολογία σ' ένα σωστό για την εποχή της δρόμο· τόσο στην Αθήνα όσο και στις παροικίες του εξωτερικού.²⁹

Η έμμετρη μετάφραση του *Βασιλιά Ληρ*, για να έρδουμε και στο ειδικότερο αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης, υπήρξε, όπως είδαμε, η πρώτη ολοκληρωμένη από τις σαιξπηρικές μεταφράσεις του Δημητρίου Βικέλα, η οποία, όπως και οι άλλες εξάλλου, πριν να ενταχθεί μαζί με τις υπόλοιπες πέντε στους δύο τόμους (Γ' και Δ') των *Απάντων*, είχε ήδη εκδοθεί και επανεκτυπωθεί αρκετές φορές, αρχής γενομένης από το 1876.³⁰ Ενώ ωστόσο τα υπόλοιπα πέντε από τα μεταφρασμένα σαιξπηρικά έργα συνοδεύονται και από τις σημειώσεις του μεταφραστή, το *Ο Βασιλιάς Ληρ* συμπεριελήφθη στα *Άπαντα* του Δημητρίου Βικέλα χωρίς τις σημειώσεις οι οποίες το συνόδευαν στις προηγούμενες εκδόσεις του (ως προς τις σημειώσεις του Βικέλα στον *Βασιλιά Ληρ*, ας επισημανθεί ότι έχουν απαλειφθεί και οι δείκτες παραπομπής από το κύριο σώμα του κειμένου, όπως αυτό εντάχθηκε στον Γ' τόμο των *Απάντων*). Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπ' όψιν και τη σχετική δήλωση του ακαδημαϊκού Δημητρίου Μπαλάνου:

Της μεταφράσεως εκάστου έργου έπονται “σημειώσεις” αναφερόμεναι εις την υπόθεσιν και τα πρόσωπα αυτού, επεξηγούσαι πολλά δυσνόητα, υπαινιγμούς, αλληγορίας, ήθη και έθιμα της εποχής, διασαφηνίζουσαι εσωτερικά συμβάντα και δρούλους, και συσχετίζουσαι τα λεγόμενα με ρήσεις των αρχαίων Ελλήνων δραματικών και στίχους των δημοτικών τραγουδιών. Μόνον ο γνωρίζων τας δυσχερείας τοιούτου εγχειρήματος δύναται δεόντως να εκτιμήση την αξίαν του επιτελεσθέντος έργου,³¹

θεωρούμε πως οφείλουμε να αναφερθούμε ειδικότερα στις συγκεκριμένες, παραλειφθείσες από τα *Άπαντα*, «Σημειώσεις» του μεταφραστή στον *Βασιλιά Ληρ* του Σαίξπηρ, ενώ εξακολουθούμε να διατελούμε εν απορία για τους λόγους αυτής της απουσίας.

Κατ' αρχάς, η ύπαρξη –καθεαυτή– σημειώσεων οι οποίες συνοδεύουν το μετάφρασμα αποτελεί γεγονός άξιο προσοχής, καθώς δεν παρατηρείται συχνά

29. Βλ. Στάθης ΔΡΟΜΑΖΟΣ, *Σαιξπηρικά*, Δίφρος, Αθήνα 1959, σ. 16-17.

30. Γενικά για τις εν λόγω επανεκδόσεις/επανεκτυπώσεις των μεταφράσεων του *Βασιλιά Ληρ* (όχι μόνον εκείνων του Βικέλα) βλ. ΚΑΣΙΝΗΣ, σ. 92· ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 225-226, σημ. 2, σ. 281, σημ. 1· ΠΟΥΧΝΕΡ, παντού. Ο τελευταίος παραπέμπει στο Γ. ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ-ΤΖΟΥΦΗ, *Οι αρχές του νεοελληνικού θεάτρου (Βιβλιογραφία των έντυπων εκδόσεων 1637-1879)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982.

31. Βλ. Δ. Μ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, «Δημήτριος Βικέλας», *Εστία* 38 (1945), σ. 493-498: 496, 574-581.

(χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρατηρείται καθόλου· έχουμε, επί παραδείγματι, τις εξαιρετικές σημειώσεις του Ιάκωβου Πολυλά στον *Αμλετ*),³² ούτε στα παλαιότερα χρόνια ούτε στα νεότερα, με την εξαίρεση της περίπτωσης του Βασίλη Ρώτα, ο οποίος συστηματικά συνόδευε με έναν περιορισμένο αριθμό σημειώσεων τις σαιξπηρικές μεταφράσεις του. Στην παρούσα εισηγητική αναφορά δεν θα μπορούσαμε, βεβαίως, να επιχειρήσουμε αντιπαραβολή με το πρωτότυπο του σαιξπηρικού έργου και το εκεί φιλολογικό/κριτικό υπόμνημα. Εκείνο το οποίο φιλοδοξούμε να επιτύχουμε είναι μια σύντομη παρουσίαση των ποικίλων αντικειμένων των εν λόγω Σημειώσεων του Δημητρίου Βικέλα, γεγονός το οποίο οπωσδήποτε μαρτυρεί, αναντίρρητα όσο και έγκυρα, τη φιλολογική επάρκεια του μεταφραστή, όπως το επισημάναμε νωρίτερα.

Στη σημείωση υπ' αριθμόν 1 ο Δημήτριος Βικέλας παραθέτει εν συντομία τις πηγές του Σαίξπηρ ως προς «τον μύθον του βασιλέως Ληρ και των θυγατέρων αυτού», χαρακτηρίζοντας και ο ίδιος «το δραματικόν τούτο αριστούργημα» του 1605-1606 ως «το παθητικώτερον των δραμάτων» του Άγγλου βάρδου. Να υπενθυμίσω εδώ ότι ο *Βασιλιάς Ληρ* έχει συγκεντρώσει από δοξαστικές κριτικές, που είναι και οι συχνότερες (όπως εκείνη του Maurice Maeterlinck, ο οποίος στην ερώτηση: «Αν κατέβαινε έξαφνα κανείς από τον Άρην και σας εξητούσε το καλλίτερον έργον επί της Γης, τι θα του εδίδετε;» είχε απαντήσει «αμέσως και αδιστάκτως»: «-Τον «Βασιλέα Ληρ»»),³³ μέχρι την ακραία, βέβαια, όσο και απόλυτη απόρριψη του Tolstoi, ο οποίος είχε εξαπολύσει, εξάλλου, γενικότερη επίθεση ενάντια στον Σαίξπηρ και το έργο του.³⁴

Στη συνέχεια της ίδιας σημείωσης, ο Βικέλας αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί σχετικά με την εξελληνίση του ονόματος του πολυπαδούς βασιλέως, η οποία «ίσως δεν επιδοκιμασθή παρά τινων των αναγνωστών μου». Αν δεχθούμε την εν λόγω μετάφραση του *Βασιλιά Ληρ* από τον Βικέλα ως την πρώτη στην ελληνική γλώσσα, όπως αναφέρει και ο Βάλτερ Πούχνερ,³⁵ τότε με αυτήν εισάγεται αυτομάτως και η πρώτη επίσημη απόδοση του ονόματος του *King Lear* στα καθ' ημάς, οπότε ήταν μάλλον αναμενόμενο να δελήσει να

32. Βλ. *Αμλέτος* Τραγωδία Σαικσπέιρου, έμμετρος μτφρ. Ιακώβου Πολυλά, εισαγωγή Δημήτρης Πολυχρονάκης, κριτικά παρατηρήσεις Γεώργιος Καλοσγούρος, φιλολογική επιμ. Μάρα Γιαννή, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2008· για τις Σημειώσεις βλ. σ. 267-281.

33. Όπως παρατίθεται στο ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 223, σημ. 1.

34. Βλ. σχετικά George ORWELL, *Ο Τολστόη, ο Βασιλιάς Ληρ και ο Τρελός*, μτφρ. Νίνα Μπάρτη και Επίμετρο του Αλέξη Μινωτή, Γνώση, Αθήνα 1983.

35. Ο Βάλτερ Πούχνερ (ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα*, σ. 298-299) παραπέμπει συγκεκριμένα στο ΛΑΔΟΓΙΑΝΝΗ-ΓΖΟΥΦΗ, λ. υπ' αριθμ. 790, σ. 203 κ.εξ. και σημ. 78.

εξηγήσει γιατί επέλεξε τη γραφή «Ληρ» και όχι «Λέαρ», ευχόμενος, παράλληλα, «η καιριωτέρα» της μεταφράσεώς του «έλλειψις να είναι η σόλοικος του Ληρ γραφή».³⁶

Με τη σημείωση υπ' αριθμόν 2 ο Βικέλας παραπέμπει τους θέλοντας εκ των αναγνωστών του «να παραβάλωσι την μετάφρασιν προς το κείμενον» στην υπ' αριθμόν 3³⁷ σημείωση της τραγωδίας *Ο Ρωμαίος και η Ιουλιέτα*, τραγωδία η οποία, στις σελίδες της έκδοσης, τόσο της αρχικής τριμερούς όσο και των μεταγενέστερων που την αναπαρήγαγαν (αλλά όχι και στις σελίδες του Γ' τόμου των *Απάντων*),³⁸ προηγείτο του *Βασιλιά Ληρ*.³⁹ Στην περί ης ο λόγος σημείωση ο Βικέλας απευδύνεται στους «προτιθέμενους να παραβάλωσι την μετάφρασίν μου προς το αγγλικόν κείμενον», στους οποίους οφείλει, όπως γράφει,

απολογητικήν τινά επεξήγησιν διά την μετρίασιν, ἔστιν ὅτε δε και την παράλειψιν εκφράσεών τινων του πρωτοτύπου. Απέναντι της δυσκολίας του να μεταφράσω ή και της συστολής του να δημοσιεύσω τας τοιαύτας εκφράσεις εν πάση αυτών τη γυμνότητι, εδεώρησα πρακτικώτεραν την συγκάλυψιν ή την αποσιώπησιν ολιγίστων τινών χωρίων.⁴⁰ Άλλως τε, εις πολλάς των προς χρήσιν σχολείων ή οικογενειών αγγλικάς του ποιητού εκδόσεις πλείστα τοιαύται εκφράσεις παραλείπονται, ενώ ο μεταφραστής αντί της αποκοπής έχει το πλεονέκτημα να προσφεύγη εις την μετρίασιν αυτών. Και κατά τας θεατρικάς δε παραστάσεις πολλά επίσης αποσιωπώνται.⁴¹

Στο ίδιο ζήτημα, μάλιστα, ο μεταφραστής επανέρχεται από μια λίγο διαφορετική σκοπιά και αργότερα, όταν στη σημείωση υπ' αριθμόν 20, επί παρα-

36. Για τις παρουσιαζόμενες εδώ «Σημειώσεις» του Δημητρίου Βικέλα στον *Βασιλιά Ληρ* βλ. *Σαικσπέιρου Δράματα Εμμέτρως μεταφρασθέντα εκ του αγγλικού υπό Δημητρίου Βικέλα. Ο Βασιλεύς Ληρ*, Ιωάννης Δ. Κολλάρος, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Εν Αθήναις 1914, σ. 156-176: 156-157.

37. Λόγω τυπογραφικού (;) λάθους πιθανότατα αναφέρεται ως η σημείωση υπ' αριθμόν 4. Βλ. *Σαικσπέιρου Δράματα*, σ. 157.

38. Να είναι αυτή η αλλαγή σειράς, στην έκδοση του ΣΩΒ, η πραγματική όσο και απρόσμενη αιτία της παράλειψης, εκ παραδρομής, των Σημειώσεων του *Βασιλιά Ληρ*, έργου το οποίο προηγήθηκε, αντί, όπως έπρεπε, να μπει τρίτο στη σειρά στον Γ' τόμο των *Απάντων*;

39. Για την αιτιολόγηση από τον Δ. Βικέλα της κατάταξης των τριών τραγωδιών με ηλικιακή του ανθρώπου σειρά και όχι με τη σειρά με την οποία τις μετέφρασε βλ. «Προλεγόμενα της Α' εκδόσεως των τριών δραμάτων, *Ρωμαίου και Ιουλιέτας, Οθέλλου και Βασιλέως Ληρ*, εν έτει 1876», *Άπαντα*, τ. Δ', σ. 386.

40. Βλ. σχετικά και ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, σ. 226.

41. Για τα παραπάνω βλ. *Άπαντα*, τ. Γ', σ. 243.

δείγματι, γράφει τα εξής: «Παραλείπω ενταύθα φράσεις τινάς, των οποίων οι υπαινιγμοί μένουσι και εν τω Αγγλικώ κειμένω ανεξήγητοι. Ως προς τας υβριστικές δε λέξεις ομολογώ και ενταύθα, ότι ατελώς ηδυνήθην, και εν μέρει μόνον, να εξελληνίσω το πλούσιον του Κεντ λεκτικόν».⁴² Με τις προαναφερθείσες εδώ «μεθοδολογικού ενδιαφέροντος» σημειώσεις, ο Δημήτριος Βικέλας, εκτός των άλλων, παρουσιάζει ανάγλυφα, πέραν των αναμενόμενων δυσκολιών, τα μεταφραστικά «ήδη και έδιμα» μιας άλλης εποχής, τα οποία βεβαίως έχουν τη δική τους ιστορική, κοινωνιολογική και, φυσικά, φιλολογική αξία.

Ο μεταφραστής παραπέμπει εκ νέου στο *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, στην αντίστοιχη εκεί σημείωση, όταν ανακλύπτει ένα παρόμοιο, δηλαδή «μεθοδολογικού», ενδιαφέροντος πρόβλημα και πιο συγκεκριμένα το πρόβλημα της μεταφράσεως των (αγγλικών) λογοπαιγνίων. Έτσι, από τη σημείωση υπ' αριθμόν 26 του *Βασιλιά Αηρ* παραπέμπει στην υπ' αριθμόν 20 του *Ρωμαίος και Ιουλιέτα*, όπου και γράφει τα ακόλουθα:

Επροσπάδησα και ενταύθα και αλλαχού δι' ισοδυνάμου τινός λογοπαιγνίου ν' αντικαταστήσω τα εν τω πρωτοτύπω, όπως διατηρηθή, καθ' όσον τούτο μοι ήτο δυνατόν, το ύφος του κειμένου. Αλλά συχνάκις ηναγκάσθην να υποχωρήσω ενώπιον της δυσκολίας και να παραλείψω αυτά. Εννοείται δε ότι λογοπαίγνια δεν μεταφέρονται επιτυχώς από μιας γλώσσης εις ετέραν. Αλλά και εν τω κειμένω αυτώ τα του Σαικσπέιρου είτε λογοπαίγνια είτε αστειότητες δυσκόλως εννοούνται άνευ σχολίων και επεξηγήσεων.⁴³

Διακλάδωση του ίδιου ζητήματος αποτελούν και οι περιπτώσεις εκείνες στις οποίες η απόδοση της ξενόγλωσσης λέξης ή έκφρασης στην Ελληνική αποβαίνει χωρίς νόημα, εφόσον στην ξένη γλώσσα είναι με άλλον τρόπο, και όχι ενδογλωσσικά, νοηματοδοτημένη. Έτσι, η επονομασία «*poor Tom*», χαρακτηριστική για τους παράφρονες επαίτες του φρενοκομείου *Bedlam* στην Αγγλία, επονομασία την οποία φέρει στον *Βασιλιά Αηρ* και ο μεταμφιεσμένος Έντγκαρ, ορθώς παρατηρείται από τον Βικέλα, στην υπ' αριθμόν 25 σημείωση, ότι μεταφραζόμενη ως «πτωχός Θωμάς» (ή κάτι παρόμοιο) «δεν ήθελε μεταβιβάσει εις ελληνικά ότα την του αγγλικού έννοιαν».⁴⁴ Άλλοι μεταφραστές, με διαφορετικές πιδανόν απόψεις και/ή μεθοδολογία και/ή θεωρητική κατάρτιση, μετέφρασαν αυτολεξεί, όπως ο Βασίλης Ρώτας ή ο Ερρίκος Μπελιές, χωρίς πάντως και να επεξηγούν την επιλογή τους με κάποια υποσημείωση·

42. Βλ. *Σαικσπέιρου Δράματα*, σ. 165.

43. Βλ. *Απαντα*, τ. Γ', σ. 246.

44. Βλ. *Σαικσπέιρου Δράματα*, σ. 166.

ο Κοσμάς Πολίτης, από την πλευρά του, και διαφοροποιήθηκε εν μέρει και συνόδευσε το μετάφρασμα με μια διευκρινιστική υποσημείωση.⁴⁵ Θα πρέπει να γίνει παραδεκτό εδώ ότι, παρόλο που οι παραλείψεις ή οι αποσιωπήσεις του Δ. Βικέλα στερούν, οπωσδήποτε, από τον αναγνώστη τη βασική δυνατότητα να έχει πλήρη εικόνα του κειμένου, οι καταγεγραμμένες στις σημειώσεις επεξηγήσεις και αιτιολογήσεις του μαρτυρούν, αν μη τι άλλο, τη (μεταφραστική) ευσυνειδησία και την υπευθυνότητά του.⁴⁶

Αλλά, περισσότερο και από αυτές τις τελευταίες, εκείνο που αναδεικνύεται από τις συνοδευτικές σαιξπηρικές σημειώσεις του Δημητρίου Βικέλα είναι η αναντίρρητη αλήθεια των όσων είχε επισημάνει ως «προσωπική κατάθεση» ο Άλκης Αγγέλου στα «Προλεγόμενα» του Γ' τόμου των *Απάντων* σχετικά με το ότι «αυτός ο πολυάσχολος και ποικιλογράφος λόγιος παρακολουδούσε από πολύ κοντά», όπως μαρτυρεί ο έλεγχος του καταλόγου της βιβλιοθήκης του στη «Βικελαιά» του Ηρακλείου, «όλη την –κάθε άλλο παρά φτωχή– βιβλιογραφία γύρω από το έργο του Σαίξπηρ».⁴⁷ Πράγματι, ο Βικέλας ενσωματώνει στις «εμβριδέστατες σημειώσεις του» (σύμφωνα και με τον χαρακτηρισμό του Άλκη Αγγέλου) παραθέματα από τις σαιξπηρικές μελέτες των Georg Gottfried Gervinus, J. W. Hales, Alfred Jean Francois Mézières, Samuel Taylor Coleridge, August Wilhelm Schlegel, Sir John Charles Bucknill, M. E. Onimus και, βέβαια, του επιστήθιου φίλου του Dr Wilhelm Wagner, αλλά και παραπομπές σε αυτές. Επίσης, ο Βικέλας επισημαίνει στις σημειώσεις του τις πληροφορίες οι οποίες έχουν αντληθεί από τις αντίστοιχες σημειώσεις Άγγλων σχολιαστών και μελετητών, προερχομένων όχι μόνον από τον χώρο της φιλολογίας ή της λογοτεχνίας, αλλά και από τον χώρο των εικαστικών τεχνών (Sir Joshua Reynolds, σημ. 16) ή και της μουσικής (Dr Charles, σημ. 12).⁴⁸ Τα παραπάνω βέβαια μαρτυρούν για μια εκπληκτική γλωσσομάθεια, η οποία τον καθιστούσε ικανό να διαβάξει στο πρωτότυπο και να κατανοεί δύσκολα συγγράμματα από πέντε τουλάχιστον γλώσσες (Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά,

45. Για τα παραπάνω βλ. William SHAKESPEAR, *Βασιλιάς Ληρ*, μτφρ. Βασίλης Ρώτας, ειδική έκδοση για την εφημερίδα *Το Βήμα*, *Επικαιρότητα*, 2009, σ. 72· Ουίλλιαμ ΣΑΙΞΠΗΡ, *Βασιλιάς Ληρ*, μτφρ. Ερρίκος Μπελιές, Κέδρος, Αθήνα 2006, σ. 66· ΣΑΙΞΠΗΡ, *Ο Βασιλιάς Ληρ*, μτφρ. Κοσμάς Πολίτης, Κέδρος, Αθήνα 2001, σ. 64, 169, σημ. 6.

46. Πάντως, οι ως άνω παραλείψεις είναι δυνατόν να οφείλονται σε ποικίλους λόγους. Βλ. π.χ. τις σημ. 39, 40, 42, 45 στον *Βασιλιά Ληρ*, στο *Σαικσπέριου Δράματα*, σ. 169-170.

47. Βλ. *Άπαντα*, τ. Γ', σ. 12.

48. Για τα προηγηθέντα βλ. *Σαικσπέριου Δράματα*, σ. 163-165.

Γερμανικά, Ισπανικά). Στις «Σημειώσεις» ο Βικέλας παραπέμπει, θεβαίως, και σε έργα και πληροφορίες εκ της ελληνικής γραμματείας, όπως, επί παραδείγματι, γίνεται με την παραπομπή στον Ιωάννη Μαλάλα (τον οποίο αναφέρει ως Μαλαλά στη σημ. 10) ή στο Έπος του Διγενή Ακρίτα (σημ. 32) ή στον Νίκανδρο Νούκιο (σημ. 43) ή στον Ερωτόκριτο (σημ. 46).⁴⁹ Επιπλέον, η ως άνω ευρυμάθειά του συνοδεύεται και από ένα πολύ ανεπτυγμένο, όπως ήταν εξάλλου αναμενόμενο, κριτικό πνεύμα, το οποίο ο Βικέλας δεν παραλείπει να εξασκεί, καταγράφοντας τις προσωπικές του παρατηρήσεις πάνω στο σαιξπηρικό κείμενο. Τέλος, ο Έλληνας λόγιος βρισκόταν στην προνομιακή θέση να έχει δυνατότητα πρόσβασης στα Αρχεία των βρετανικών πανεπιστημίων· εξ ου και μπόρεσε να παραδέσει (στη σημ. 30) ένα εξελληνισμένο, σε αρχαϊζουσα βέβαια γλώσσα, από τον C. J. Vaughan χωρίο του Βασιλιά Αηρ, το οποίο και είχε τιμηθεί με το «βραβείον Porson κατά τον εν έτει 1837 διαγωνισμόν εν τω πανεπιστημίω της Κανταβριγίας».⁵⁰

Ως κατακλείδα της παρούσας εισηγητικής ανακοίνωσης θα χρησιμοποιήσω τη συνολική σχετική αποτίμηση διά στόματος Βάλτερ Πούχνερ:

[...] το όλο θέμα της αξιολόγησης των μεταφράσεων αυτών [των σαιξπηρικών έργων από τον Βικέλα] δεν πρέπει, πια, να αντιμετωπίζεται μόνο από την οπτική γωνία του γλωσσικού ζητήματος (όπως κάνει ο Σιδέρης και άλλοι). Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι οι μεταφράσεις του Βικέλα αποτελούν την πρώτη συστηματική προσπάθεια μιας ουσιαστικότερης πρόσληψης των πιο σημαντικών τραγωδιών του μεγάλου Άγγλου δραματουργού στην Ελλάδα και προβολής ποιοτικά καλύτερων μεταφράσεων στο νεοελληνικό θέατρο. Το γεγονός αυτό αποτελεί και την ιστορική τους σημασία.⁵¹

Σε αυτή δε την «ιστορική σημασία», την οποία εξαίρει ο Βάλτερ Πούχνερ, τον ιδιαίτερο ρόλο τους παίζουν και οι συνοδευτικές «Σημειώσεις» του μεταφραστή, στις οποίες ο Δημήτριος Βικέλας συμπεριέλαβε, μεταξύ άλλων, όπως και ο ίδιος γράφει στα «Προλεγόμενα» της πρώτης τριμερούς έκδοσης του 1876:

εκ των δοκιμωτέρων Σαικσπειριστών κριτικά τινά και εξηγηματικά αποσπάσματα, άτινα εν μεταφράσει προσήρτηνται εις εκάστην των προκειμένων τραγωδιών, όπως δι' αυτών λάβη ο Έλλην αναγνώστης ιδέαν τινά της πληθύος και της ποικιλίας της τοιαύτης ύλης.⁵²

49. Το ίδιο, σ. 162, 168-170.

50. Το ίδιο, σ. 167-168.

51. Βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα*, σ. 300-301.

52. Βλ. *Απαντα*, τ. Δ', σ. 386.

Από όλα όσα προηγήθηκαν θεωρώ, εν τέλει, πως θα συμφωνήσουμε ότι ο Δημήτριος Βικέλας «Ήταν ίσως ένας από τους τελευταίους *homines universales* του 18ου και 19ου αιώνα, οι οποίοι κατά καιρούς ήταν κυριολεκτικά οι στυλοβάτες του νεοελληνικού πολιτισμού, ακόμα και της κρατικής οντότητας της Ελλάδας».⁵³

53. Βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Κείμενα και Αντικείμενα*, σ. 309· Μαρία ΤΕΡΔΗΜΟΥ, «Πρόλογος», *Χρονολόγιο Δημητρίου Βικέλα*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Δήμος Ηρακλείου Κρήτης, Ηράκλειον 1991, σ. 9-12.

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

Ι. Γραμματειακά είδη

Το ευρωπαϊκό παράδειγμα στην αναζήτηση της υψηλής ποίησης την περίοδο του ώριμου νεοελληνικού Διαφωτισμού

Τον Σεπτέμβριο του 1818 ο Κοραΐς εύχεται στον Ιωάννη Ζαμπέλιο να βρει μιμητές της ποιητικής που εφάρμοσε στον αντιτυραννικό *Τιμολέοντα*: «να ελευθερώσετε την νέαν Γραμματικήν από τοιαύτην ψώραν, και να κατασταθήτε αληθείς τυραννοκτόνοι της ρίμας».¹ Δεν πρόκειται απλώς για ευφυολόγημα. Η προτροπή για «απελευθέρωση» από την «τυραννία» της ρίμας σκόπιμα συντηρούσε τις πολιτικές συνδηλώσεις των λέξεων. Η αλλαγή αισθητικού παραδείγματος συνυφαίνεται με την ευρύτερη υπόθεση της εθνικής αναγέννησης. Όχημα της αναγέννησης θα ήταν η ποίηση που θα συνδύαζε το διαφωτιστικό μήνυμα με την κλασικιστική αισθητική. Το ύφος έπρεπε να είναι σοβαρό και υψηλό, με εμφανείς αρχαιοελληνικές αναφορές. Η ρίμα στεκόταν εμπόδιο σε έναν τέτοιο στόχο. Για τον Κοραΐ η ρίμα ήταν τα δεσμά που κρατούσαν την ποιητική εκφορά παγιδευμένη σε μια τραγουδιστική ελαφρότητα φαναριώτικου τύπου. Μόνον η απελευθέρωση από τη ρίμα μπορούσε να επιτρέψει την πολύτροπα αρμονική ποιητική εκφορά.

Ο Κοραΐς είχε δίξει το ζήτημα και άλλοτε. Στην πολύ γνωστή επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, τον Σεπτέμβριο του 1816, ανέπτυξε κάπως πιο αναλυτικά τις ίδιες απόψεις. Το θέμα της επιστολής ήταν η μετάφραση του *Ταρτούφου* (Βιέννη 1815) σε ομοιοκατάληκτους στίχους. Ο Κοραΐς θεωρούσε την πιεστική ανάγκη να τηρηθεί η ρίμα αιτία των μεταφραστικών σφαλμάτων του Κοκκινάκη: «Πηγή πρώτη δυσκολεύουσα την ακριβή μετάφρασιν είναι η βάρβαρος ρίμα, ήτις επροσκολλήθη και εις ημάς ως ψώρα».²

1. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΪΣ, *Αλληλογραφία*, εκδοτική επιτροπή: Κ. Θ. Δημαράς – Άλκης Αγγέλου – Αικατερίνη Κουμαριανού – Εμμανουήλ Ν. Φραγκίσκος, τ. Δ', ΟΜΕΔ, Αθήνα 1982, σ. 109.

2. *Το ίδιο*, τ. Γ', Αθήνα 1979, σ. 500.

Σχεδόν μονότονα στα γραπτά του Κοραή η ρίμα χαρακτηρίζεται ως «βάρβαρος». Γράφει για τον «βάρβαρον τρόπον των ομοιοκαταλήκτων στίχων» σε επιστολή του στον Αλέξανδρο Βασιλείου το 1803.³ Η «βάρβαρος ρίμα» τον απασχολεί και στο γράμμα του προς τον Ζαμπέλιο. Ο χαρακτηρισμός δεν είναι επινόηση του Κοραή. Είναι σε χρήση στην Ευρώπη από αιώνες.⁴ Εντοπίζεται επίσης σε ευρωπαϊκά εγχειρίδια ποιητικής, ορισμένα από τα οποία ξέρουμε θετικά ότι γνώριζε ο Κοραής. Ανάλογα, η ρίμα παρομοιάζεται με «ψώρα», κολλητική νόσο. Αντίθετα με τον προσδιορισμό «βάρβαρος», ο παραλληλισμός της ρίμας με «ψώρα» είναι μάλλον κοραϊκής κοπής και φυσικά παραπέμπει στην ιατρική εκπαίδευσή του. Είναι επίσης ενδεικτικός για το πώς αντιλαμβανόταν ο Κοραής την προσκόλληση και την ανάπτυξη του «παρασίτου» της ρίμας στην ελληνική ποίηση. Έγραφε στον Κοκκινάκη το 1816:

Εις τας βαρβάρους των Ευρωπαϊών γλώσσας, ήτον ίσως αναγκαίον το ομοιοτέλειον, διά να των μετριάση την τραχύτητα· αλλ' εις την ιδικήν μας, αν και βαρβαρωδείσαν, πολύ όμως υπερτέραν εκείνων, η ρίμα εμβήκε δι' οργήν των Μουσών.⁵

Η εκβαρβαρωμένη Ευρώπη ήταν η πηγή του κακού. Εάν, γενικά, ο εξευρωπαϊσμός αποτελούσε κεντρικό άξονα του προγράμματος του Κοραή, στη συγκεκριμένη περίπτωση πρότεινε ως θεραπεία την απόκλιση από το ευρωπαϊκό παράδειγμα. Προτρέπει τον Κοκκινάκη –όπως αργότερα θα επαινέσει γι' αυτό τον Ζαμπέλιο– να στιχουργήσει «διά στίχων ανομοιοτελετών», χωρίς να εγκλωβίζεται στην πιστή αναπαραγωγή των ευρωπαϊκών προτύπων, αφού «[ε]ίς τας τελειωμένας τούτων γλώσσας η εξόρισις της ρίμας είναι πλέον τόσον αδύνατος».⁶ Όμως, ούτε στη σκέψη του Κοραή ούτε και στην πράξη των ποιητών που τον ακολουθούσαν μπορούσε να υπάρξει αυτόνομη πορεία μακριά από το ευρωπαϊκό παράδειγμα. Στην ίδια επιστολή του προς τον Κοκκινάκη ο Κοραής σημειώνει: «και εις τούτους [τους Ευρωπαίους] η τυραννία της ρίμας δεν είναι καθολική· επειδή οι Άγγλοι και οι Ιταλοί εφύλαξαν την άδειαν να στιχουργώσι κάποτε στίχους λευκούς (*vers blancs*) ως τους ονομάζουσι».⁷ Στην επιστολή αυτή επανέρχεται η λέξη «τυραννία» και χρησιμοποιείται δύο φορές η λέξη «εξόρισις», συντηρώντας σκόπιμα και εμφαντικά τις πολιτικές συνδηλώσεις της νέας ποιητικής.

3. Το ίδιο, τ. Β', Αθήνα 1966, σ. 414.

4. Νάσος ΒΑΓΕΝΑΣ, «Σημείωμα στον Κάλβο», *Παρνασσός* 12 (1970), σ. 664-665.

5. ΚΟΡΑΗΣ, τ. Γ', σ. 500.

6. Το ίδιο, σ. 502.

7. Ο.π.

Στην προσέγγιση του Κοραή μπορούμε να διακρίνουμε το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξαγόταν η συζήτηση για την προσωδιακή αναγέννηση του έθνους. Η Ευρώπη, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, αποτέλεσε σχεδόν πάντα το σημείο αναφοράς στη σχετική συζήτηση κατά τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες και ιδίως το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1810. Μέσα από την επαφή με ευρωπαϊκά λογοτεχνικά έργα, ή συνηθέστερα με τη μεταφορά τους στη νεοελληνική γλώσσα, επιχειρήθηκε η ποιητική ανανέωση. Προς την ίδια κατεύθυνση αλλαγής ποιητικού παραδείγματος ασκούσαν πίεση οι υποτιμητικές κρίσεις Ευρωπαίων για τη σύγχρονη πολιτισμική κατάσταση του ελληνισμού. Αλλά και οι υποστηρικτές της ρίμας κατέφυγαν στις ευρωπαϊκές αυθεντίες για να επενδύσουν τις θέσεις τους με κύρος. Ορισμένες από αυτές τις ποικίλες εκδηλώσεις θα επιχειρήσουμε να εκθέσουμε στη συνέχεια.

Αν οι διαπιστώσεις και οι προτροπές του Κοραή, που παρουσιάστηκαν πιο πάνω, περιορίστηκαν στην αλληλογραφία του, πάντως ο τρόπος της προσέγγισής του πήρε τη μορφή καταστατικού δημόσιου λόγου στο εγχειρίδιο Ποιητικής που εξέδωσε ο Κωνσταντίνος Οικονόμος το 1817. Γνωρίζουμε πως τα *Γραμματικά* του Οικονόμου διαμορφώθηκαν με πρότυπο ευρωπαϊκά εγχειρίδια, τα οποία του υπέδειξε και του προμήθευσε ο Κοραής.⁸ Θίγοντας το ζήτημα της ομοιοκαταληξίας ο Οικονόμος έγραφε: «Όσον διά της ομοιοκαταληξίας το χάρισμα, ίσως το εδανείσθησαν από το ομοιοτέλευτον σχήμα της Ρητορικής, αν δεν το έλαβαν και τούτο ύστερον μαζί με άλλα πολλά καλά!!! από την τότε άγευστον των καλών Ευρώπην».⁹ Και επαναλαμβάνει έναν κοινό τόπο όταν θεωρεί τη ρίμα αντιστάθμισμα των προσωδιακών απωλειών της αρχαίας γλώσσας:

Αφ' ου εις την παρακμήν των τα δύο ταύτα έθνη [Έλληνες και Λατίνοι] έχασαν την γνησίαν προφοράν των γλωσσών των, έχασαν επομένως και το Μέτρον της Ποίσεως, και αντεισήγαγον την ομοιοκαταληξίαν εις τους στίχους. Τούτο λοιπόν το είδος της στιχουργίας έχει την αρχήν του από την βαρβαρότητα των εθνών.¹⁰

8. Για τις πηγές και τη φυσιογνωμία των *Γραμματικών* βλ. Άννα ΓΑΜΠΑΚΗ, «Νεωτερικότητα και ανάδυση των λογοτεχνικών και δραματουργικών κανόνων: Η Ποιητική (*Γραμματικά*) του Κωνσταντίνου Οικονόμου», *Παράβασις/Parabasis* 6 (2005), σ. 353-365· Γιάννης ΞΟΥΡΙΑΣ, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων. Το φιλολογικό του έργο (Η θεωρία των «γραμματικών τεχνών»)*, Ίδρυμα Ριζαρείου Εκκλησιαστικής Σχολής, Αθήνα 2007.

9. Κωνσταντίνος ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Γραμματικών ή Εγκυκλίων μαθημάτων βιβλία Δ΄*, Βιέννη 1817, σ. 148, σημ. α.

10. Ο.π.

Διαπιστώσεις περί βαρβαρότητας της ρίμας γίνονται –αν και η προσέγγιση είναι πιο ισορροπημένη και όχι εντελώς απορριπτική– στο έργο του Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, που μεταφρασμένο στα Γαλλικά αποτέλεσε μία από τις βασικές πηγές του Οικονόμου καθ' υπόδειξη του Κοραή.¹¹ Ακολουθώντας παρόμοια συλλογιστική πορεία με τον Κοραή, ο Οικονόμος εντόπιζε στον ευρωπαϊκό χώρο όχι μόνον την προέλευση του δεινού, αλλά και τη θεραπεία του. Η σύγχρονη γερμανική ποίηση προσέφερε μια διέξοδο και ένα παράδειγμα προς μίμηση:

Είναι αληθές, ότι το μονότονον κάμνει την τωρινή μας στιχουργίαν να ήναι πολλά ολιγώτερον μουσική και εκφραστική των πραγμάτων, παρά την προγονικήν, ήτις έδελγε τους ακούοντας επίσης με των ήχων την ενέργειαν, και με την δύναμιν των νοημάτων, αλλά πρέπει να υπομένωμεν και ταύτην την καταδίκην, έως ου ανατείλη ποτέ η θεραπεία της. Οι φιλόμουσοι Γερμανοί ετυραννούντο πολύν χρόνον από την ομοιοκαταληξίαν, αλλ' οι αδάνατοι Ποιηταί των Κλώπστοκος και Σίλλερρος μάλιστα εισήγαγον εις την Γλώσσαν των τους Ηρωϊκούς στίχους και τους Ιάμβους.¹²

Ανάλογη πίεση –ευρωπαϊκής προέλευσης– προς την κατεύθυνση της ανανέωσης πρέπει να ασκούσαν οι αρνητικές κρίσεις Ευρωπαίων για τη νεοελληνική ποίηση, που απαξιωνόταν συγκρινόμενη με την αρχαία πρόγονο. Συγχρόνως, στο ελληνόφωνο κοινό έφταναν ειδήσεις για ανάλογους ευρωπαϊκούς προβληματισμούς, αναζητήσεις ή επιτεύγματα. Πρόκειται για τη διαπίστωση της εντόπιας πολιτισμικής υστέρησης αφενός και αφετέρου για την ανάγκη συγχρονισμού με τις ευρωπαϊκές εξελίξεις.

Σχετικά πρόωμη είναι η αρνητική κρίση του Jacob Salomon Bartholdy στο *Bruchstücke zur näheren Kenntniss des heutigen Griechenlands* (1805), έργο που πολύ γρήγορα μεταφράστηκε στα Γαλλικά με τον τίτλο *Voyage en Grèce fait dans les années 1803-1804* (1807). Είναι γνωστές οι αντιδράσεις που προκάλεσε στους Έλληνες λόγιους το βιβλίο του Bartholdy,¹³ στο οποίο

11. Για παράδειγμα, πρβλ. όσα σημειώνει ο Blair για την ομοιοκαταληξία στην τραγωδία: «comme un pur reste de barbarie, comme un ornement puérile, introduit pour satisfaire le faux goût qui régnoit alors parmi les spectateurs». Βλ. Hugh BLAIR, *Cours de Rhétorique et des Belles-Lettres*, μτφρ. Pierre Prevost, τ. IV, Γενεύη 1808, σ. 264.

12. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, σ. 149.

13. Εμμ. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Δύο “κατηγοροί του Γένους”»: C. de Pauw (1788) και J. S. Bartholdy (1808)», *Εποχές* 41 (1966), σ. 281-296· Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, «Κριτική και πολιτική: η ιδεολογική σημασία της επίκρισης του Ελληνισμού από τον J. L. S. Bartholdy», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 24 (1981), σ. 377-410.

μέσα από διάφορες όψεις της νεοελληνικής πραγματικότητας δινόταν η εικόνα παρακμής. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονταν και οι διαπιστώσεις του για τη νεοελληνική ποίηση:

Οι Νεοέλληνες δεν έχουν χάσει την όρεξη της στιχουργίας· αλλά, για να χρησιμοποιήσω ένα ποιητικό σχήμα, εκεί που άλλοτε από το δέντρο της ποίησης «χιόνι από λουλούδια κάλυπτε τη γη», δεν πέφτουν σήμερα παρά μερικά αποξηραμένα φύλλα χωρίς χυμό, και ο σύζυγος της νεαρής Αυγής δεν είναι παρά ένα αδύναμο τζιτζίκι. Οι θεοί προσφέρουν τόση λίγη αθανασία στους λαούς όση και στα άτομα. Τα πάντα στην ελληνική ποίηση αναδίδουν κόπωση και εξάντληση. Αιώνιες επαναλήψεις και πολυλογία χωρίς μέτρο, που διακόπτεται μόνο μερικές φορές από επιτηδευμένες και υπερβολικές εκφράσεις, έχουν αντικαταστήσει την ευγενική απλότητα των αρχαίων. Το αυτί έχει χάσει την αίσθηση του εξαμέτρου. Δεν τίθεται πλέον θέμα ούτε για μέτρο ούτε για ποσότητα των συλλαβών· τα πάντα εξαρτώνται από τον τονισμό, την ομοιοκαταληξία και έναν κάποιο πλεονασμό στους ήχους, για την επίτευξη του οποίου χρησιμοποιούν τις αποστρόφους και τις πιο έντονες εκθλίψεις.¹⁴

Τέτοιου τύπου διαπιστώσεις θα ενίσχυαν την πεποίθηση ότι η νεοελληνική ποίηση χρειαζόταν εκ βάθρων αναμόρφωση, προκειμένου να αποκτήσει και πάλι την «αίσθηση του εξαμέτρου» και να επιβεβαιώσει με τον τρόπο αυτόν την αμφισβητούμενη πολιτισμική συνέχεια. Ο αντίκτυπος του βιβλίου του Bartholdy στην ελληνική λογιοσύνη ήταν ισχυρός και εν πολλοίς διαμορφωτικός, καθώς προσδιόριζε τους όρους οι οποίοι θα έπρεπε να εκπληρωθούν.

Την ίδια αρνητική κρίση για τη σύγχρονη νεοελληνική ποίηση διατύπωνε μία δεκαετία αργότερα ο William Martin Leake. Οι ελληνικές αναζητήσεις του είχαν επεκταθεί και στον χώρο της νεοελληνικής ποιητικής παραγωγής. Και εδώ η αρχαία γλώσσα και ποίηση ήταν το σημείο αναφοράς. Οι επιφυλά-

14. Jacob Salomon BARTHOLDY, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803-1804*, τ. II, Dentu, Παρίσι 1807, σ. 113: «Les Grecs modernes n'ont pas perdu le goût des vers; mais, pour me servir de la figure du poète, au lieu que jadis de l'arbre de la poésie, "une neige de fleurs venait couvrir la terre", il n'en tombe plus aujourd'hui que quelques feuilles desséchées et sans suc, et l'époux de la jeune Aurore n'est plus qu'une chétive cygale. Les dieux accordent tout aussi peu l'immortalité aux peuples qu'aux individus. Tout, dans la poésie grecque, sent la fatigue et l'épuisement. D'éternelles répétitions et une prolixité sans mesure, interrompue seulement quelquefois par des expressions précieuses et boursoufflées, ont remplacé la noble simplicité des anciens. L'oreille a perdu le sentiment de l'hexamètre. Il n'est plus question ni de mesure, ni de quantité; tout repose sur l'accent, sur la rime et sur une certaine redondance dans les sons, l'effet de quoi ils emploient les apostrophes et les élisions les plus forces».

ξεις του Leake για την ποιότητα της νεοελληνικής ποίησης σαφώς έχουν να κάνουν με τη ρυθμική της ταυτότητα: τη μονοτονία των τονικών ομοιοκατάληκτων μέτρων.

It is to be feared, that the poetry of the ancient Greeks will not obtain all the credit it deserves with their living descendants, until these are masters of the true method of reciting it; and that while accent continues to be the only indicator of harmony among them, modern metre, and the jingle of rhyme, are likely to maintain their place.¹⁵

Το βιβλίο του Leake όπως και οι κρίσεις του δεν πέρασαν απαρατήρητα από την ελληνική διάνοηση. Εκτενές απόσπασμα μεταφρασμένο στα Ελληνικά παρουσιάστηκε στον *Λόγιο Ερμή* τον Δεκέμβριο του 1816. Το παραπάνω απόσπασμα αποδιδόταν ως εξής:

Πρέπει δε να φοβούμεθα μήπως οι τωρινοί απόγονοι των Ελλήνων δεν δέλουν εμπορέσει να φέρωσι την Ποιητικήν των αρχαίων εις την πρέπουσαν αυτή λαμπρότητα, αν δεν γενώσιν εγκρατείς της μεθόδου του προφέρειν αυτήν, και ότι δέλουν διαμείνει αμετάβλητα το σημερινόν μέτρον και ομοιοτέλευτον κουδούνισμα της στιχουργίας των, εν όσω θέλει είναι παρ' αυτοίς ο τόνος ο μόνος δείκτης της Αρμονίας των.¹⁶

Το «ομοιοτέλευτον κουδούνισμα της στιχουργίας» και «ο τόνος [ως] ο μόνος δείκτης της Αρμονίας» κρίνονται απαξιωτικά: είναι τα τεκμήρια της παρακμής. Συνεπώς, θα μπορούσε να συμπεράνει κάποιος, η ευρωπαϊκή καταξίωση της νεοελληνικής ποίησης προϋπέθετε τον εξοβελισμό τους, την «εξόρισίν» τους, όπως θα έλεγε ο Κοραΐς. Εκείνο που σίγουρα αντιλαμβανόταν ο Έλληνας αναγνώστης από τη διαπίστωση του Leake ήταν ότι η ποιητική εκφορά έπρεπε οπωσδήποτε να αναμορφωθεί. Η «εξόριση» της ρίμας και η χρήση άλλων μέσων για την «αρμονική» οργάνωση της ποιητικής φράσης ήταν ένα ζητούμενο. Ποια θα ήταν τα μέσα, αυτό ήταν ένα άλλο ζητούμενο στο οποίο τα ευρωπαϊκά παραδείγματα θα έδιναν πάλι κάποιες κατευθύνσεις.

Παρεμπιπτόντως, ας σημειωθεί ότι ανάλογες (αν και όχι ταυτόσημες) διαπιστώσεις γίνονται και από άλλους Ευρωπαίους που έρχονται σε επαφή με τη νεοελληνική πραγματικότητα. Μπορεί οι περισσότερες από αυτές να μη διακινούνται δημόσια, ωστόσο είναι ενδεικτικές για την ατμόσφαιρα μέσα στην οποία οι Νεοέλληνες λόγιοι θα έπρεπε να σκεφτούν τα σχετικά ζητήματα. Από τις πιο χαρακτηριστικές είναι οι κρίσεις του Byron σε επιστολή του προς

15. William Martin LEAKE, *Researches in Greece*, J. Booth, Λονδίνο 1814, σ. 253.

16. *Ερμής ο Λόγιος* (1816), σ. 415-416.

τον Henry Drury στις 3 Μαΐου 1810: «By the bye, I speak the Romaic or Modern Greek tolerably, it does not differ from the ancient dialects so much as you would conceive, but the pronunciation is diametrically opposite, of verse except in rhyme they have no idea».¹⁷ Δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι ο Byron θεωρεί μειονέκτημα την απουσία ανομοιοκατάληκτης ποίησης. Η σύνδεση, όμως, του ζητήματος με την αρχαιοελληνική καταγωγή πρέπει να εκφράζει ένα γενικότερο κλίμα και έναν τρόπο σκέψης που με τη σειρά τους ήταν φυσικό να προκαλούν ανάλογες πειστικές συνδηλώσεις. Για να αντιληφθούμε το κλίμα, χρήσιμη είναι και η παρατήρηση του John Cam Hobhouse, συντρόφου του Byron στο οδοιπορικό στην Ανατολή, το οποίο αποτύπωσε στο έργο του *A Journey through Albania, and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810* (Λονδίνο 1813). Στη νεοελληνική ποιητική παραγωγή εντόπιζε αρκετή ανατολίτικη παθητικότητα και πληθωρικότητα, αλλά «τίποτε από τη δύναμη και το ύψος της αρχαίας ποίησης».¹⁸ Πιθανότατα αναφερόταν στα φαναριώτικα ερωτικά τραγούδια, εκείνα που απεχθανόταν ο Κοραΐς.¹⁹

Η αναδημοσίευση του αποσπάσματος από το βιβλίο του Leake στον *Λόγιο Ερμή*, καθώς και μια σειρά από άρθρα, ειδήσεις και δημόσιες παρεμβάσεις στο ίδιο περιοδικό ή άλλου δείχνουν ότι η επιζητούμενη ποιητική αναμόρφωση απασχολούσε μέρος της ελληνικής διανόησης. Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1810, ο *Λόγιος Ερμής* είχε γίνει πια ένα κοραϊκό περιοδικό και πολλές από τις προτάσεις ποιητικής ανανέωσης διατυπώθηκαν από συγγραφείς και διανοούμενους που είχαν υιοθετήσει τις ιδέες του Κοραΐ και συμμερίζονταν την αισθητική του. Είναι άλλωστε η ίδια περίοδος που, όπως είδαμε, ο Κοραΐς προσπάθησε με τις επιστολές του να καθοδηγήσει προς μια ανομοιοκατάληκτη ποίηση.

Η πεποίθηση όσων προωθούν την ανομοιοκατάληκτη ποίηση είναι ότι εάν η ποιητική εκφορά απελευθερωθεί από τη ρίμα, τότε θα μπορέσει να κατακτήσει ένα ορισμένο επίπεδο πολύτροπης αρμονίας αρχαιοελληνικού τύπου. Η ιδέα αυτή αποτελούσε την αφετηρία των αναζητήσεων. Στον *Λόγιο Ερμή*, τον Ιούνιο του 1813, εντοπίζουμε μια σχετικά πρόωμη, αν και έμμεση, νύξη

17. Αντλώ το παράδειγμα από τη μελέτη: Kiriakoula SOLOMOU, *Byron and Greek Poetry*, National and Capodistrian University of Athens, School of Philosophy (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, αρ. 77), Αθήνα χ.χ. [1990:], σ. 170.

18. *Το ίδιο*, σ. 173.

19. ΚΟΡΑΪΣ, τ. Β', σ. 221, 370. Βλ. και Αλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, «Κοραΐς και Φοριέλ», *Ο Εραμιστής* 11 (1974), σ. 281.

που μάλλον είχε πολλαπλό ενδιαφέρον και για το ελληνικό λόγιο κοινό. Ανταπόκριση από το Παρίσι ενημέρωνε για την προκήρυξη διαγωνισμού με θέμα τη συγγραφή μελέτης που θα διερευνούσε ζητήματα σχετικά με τη ρίμα και «την εισαγωγή του ρυθμού των Ελλήνων και Ρωμαίων εις την ποίησιν των Γάλλων». Συγκεκριμένα, η προκήρυξη ανέφερε με πολύ εύγλωττο τρόπο, για όποιον ήθελε να διαβάσει πίσω από τις γραμμές, τα εξής:

Οι επί της γαλλικής γλώσσης και φιλολογίας του Ινστιτούτου των Παρισίων διορίζουσι βραβείον, εξαιτήσιν ανωνύμου τινός και καισαροβασιλική ευδοκήσει, έν χρυσούν νόμισμα (Médaille) χιλίων φράγκων επί τη αρίστη λύσει των εξής προβλημάτων: «Ποίαι άραγε είναι αι αληθείς δυσκολίαι, αι οποίαι γίνονται εμπόδιον εις την εισαγωγήν του ρυθμού των Ελλήνων και Ρωμαίων εις την ποίησιν των Γάλλων; Διατί δεν δύναται τις να στιχουργήσιν εις την γαλλικήν γλώσσαν, ειμή δι' ομοιοκαταλήκτων στίχων; Ποίαι είναι αι μέχρι τούδε επί τω αντικειμένω τούτω γεγονυίαι δοκιμαί, έρευναι και αξιολογώτερα πονήματα; Ταύτα πρέπει να αναλυθώσι, και να αποδειχθή εξ αυτών, πόσον επροχώρησαν εις ταύτην την τόσον αξιόλογον έρευνα, και πώς τελευταίον, αν η επίτευξις είναι αδύνατος, έφθασαν αι άλλαι νέαι γλώσσαι εις τούτο;». Αι διατριβαί πρέπει να σταλώσι προ της 2. Φεβρουαρίου 1814 προς τον Γραμματέα του Ινστιτούτου.²⁰

Τα ερωτήματα του διαγωνισμού θα μπορούσαν να είναι ζητούμενα και για τη νεοελληνική ποίηση. Δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν ο ανώνυμος ανταποκριτής που ενημέρωνε το κοινό του περιοδικού. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα να είχε αποσταλεί από τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, που είχε θέση βιβλιοθηκάρου στο Ινστιτούτο. Θερμός οπαδός του Κοραή, τα επόμενα χρόνια προώθησε μαχητικά την ιδέα μιας ποίησης απαλλαγμένης από τη ρίμα, προσωδιακά αναμορφωμένης στο πλαίσιο ενός κλασικιστικού Διαφωτισμού και ανταγωνιστικής προς το «ελαφρύ» φαναριώτικο ποιητικό ύφος. Πιθανόν η ανταπόκριση αποσκοπούσε όχι μόνον να ενημερώσει, αλλά και να προκαλέσει ανάλογες αναζητήσεις, επενδυμένες με το κύρος ενός σοφού πνευματικού ιδρύματος της φωτισμένης Ευρώπης.

Το ερώτημα ήταν πράγματι κρίσιμο: Πώς είναι δυνατόν να επιτύχουμε «την εισαγωγήν του ρυθμού των Ελλήνων και Ρωμαίων εις την ποίησιν;». Όπως αναφέρθηκε, γενική πεποίθηση ήταν πως η ομοιοκαταληξία αναπλήρωσε σε κάποιο βαθμό την απώλεια της προσωδίας. Δεν λείπουν οι περιπτώσεις που η αναβίωση της αρχαίας προσωδίας στη νεότερη γλώσσα προβάλλεται ως ευχολόγιο. Έγραφε ο Οικονόμος το 1817:

20. *Ερμής ο Λόγιος* (1813), σ. 84.

Εύχομαι οι νέοι μας Ποιηταί και Συγγραφείς, να πλουτίσωσι του φιλτάτου μου γένους την γλώσσαν, καθώς με τ' άλλα καλά, παρομοίως και με την προφοράν των προγόνων, και τούτο με φαίνεται δυνατόν μάλιστα να κατορθωθή εις τας αρχάς της μορφώσεως της γλώσσης. Φοβούμαι μήπως την χάριν ταύτην η παρούσα γενεά δεν την απολαύση. Αλλά, γλυκυτάτη ελπίς!²¹

Επρόκειτο μόνον για μια γενικόλογη ευχή. Ο Κωνσταντίνος Ασώπιος έφεγε τον Οικονόμο γιατί δεν υποδείκνυε «πόθεν και πώς να αρχίσωμεν, πώς να βαδίσωμεν, διά να αποκτήσωμεν αυτό το καλόν, αφ' ου μάλιστα το νομίζει δυνατόν».²² Παρομοίως, ο Στέφανος Κανέλος ειρωνευόταν τέτοιες ιδέες. Στη δημόσια παρέμβασή του, για να υποστηρίξει τη χρήση της ρίμας, καταφερόταν

κατά της γνώμης εκείνης, ότι πρέπει και ημπορούμεν τάχα να φκιάσωμεν μιαν καινούριαν προφοράν· και κατά της ιδέας εκείνων, οπού με δάκρυα και αναστεναγμούς προσμένουν να αναγεννηθή η ίδια η προφορά των προγόνων μας, χωρίς καν να ειπούν τίποτα, μήτε ο πρώτος, μήτε ο δεύτερος, απ' όσα τους έδειξαν και τους δείχνουν το πράγμα δυνατόν, ωφέλιμον, ή αναγκαίον, διά να λάβουν νύξιν και άλλοι ομογενείς μας σπουδαίοι, και να σκεφθούν εις το ίδιον αντικείμενον· και διά τούτο δικαίως οι περισσότεροι στοχάζονται ως ιδέαις χιμερικαίς, και της κατασκευής μιας νέας προφοράς, και της αναγεννήσεως της (άγνωστης) παλαιάς.²³

Η ειρωνική διαπίστωση του Κανέλου αποτελούσε κείμενο επιχείρημα για την επικράτηση της δέσης του. Γιατί όντως το πρόβλημα ετίθετο με τη μορφή απόλυτων επιλογών: είτε προσωδία και ανομοιοκατάληκτη ποίηση είτε απώλεια προσωδίας και ομοιοκατάληκτη ποίηση. Δεν δινόταν περιθώριο για ενδιάμεσες λύσεις προσαρμοσμένες στη νέα πραγματικότητα της γλώσσας. Από τη στιγμή που χάθηκε η προσωδία, ήταν αναπόφευκτο να γίνεται ποίηση με ρίμα.

Ωστόσο, δεν θα μπορούσε να ανακληθεί με κάποιον τρόπο, έστω εν μέρει, η αίσθηση της αρχαίας πολύτροπης αρμονίας, παρόλο που είχε χαθεί ένα από τα βασικά συστατικά της (η προσωδία); Σε αυτό το ερώτημα φαίνεται να έδινε έμμεση απάντηση πάλι μια ευρωπαϊκή αυθεντία. Επρόκειτο για απόσπασμα μελέτης του D'Alembert, που δημοσιεύθηκε στον *Λόγιο Ερμή* τον Απρίλιο του 1817.²⁴ Ο μακροσκελής τίτλος της μελέτης ήταν κείρια εύγλωττος: «Περί της αρμονίας των γλωσσών και ιδίως περί της αρμονίας, την οποίαν νομίζουσι τινές ότι αισθάνονται εις τας νεκράς γλώσσας. Εντεύθεν και περί του Λατι-

21. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, σ. 148-149.

22. *Ερμής ο Λόγιος* (1820), σ. 245.

23. *Το ίδιο*, σ. 643-644.

24. Το άρθρο σε δύο συνέχειες, *Ερμής ο Λόγιος* (1817), σ. 164-180, 193-205. Μεταφραστής του ήταν ο Θ. Π. Βυζάντιος.

νισμού των νεωτέρων». Η απώλεια της αρχαίας αρμονίας σε επίπεδο λέξης (λόγω της ποσοτικής εξίσωσης μακρών και βραχέων φωνηέντων) δεν σήμαινε ότι αυτή ήταν οριστικά χαμένη και σε επίπεδο φράσης και σύνθεσης.

Δεν ευρίσκεται, με φαίνεται, εις τας Λατινικάς και Ελληνικάς φράσεις, ειμή έν μόνον είδος αρμονίας, το οποίον ημπορούμεν να αισθανόμεθα μέχρι τινός. Τούτο δε είναι το προκύπτον από την μεταξύ των κώλων μιας και της αυτής περιόδου αναλογία, και την μεταξύ του αριθμού των συλλαβών εκάστου κώλου. Εις τούτο μόνον συνίσταται, νομίζω η εκ της αρμονίας ηδονή, την οποία μας προσξενούσιν αι περίοδοι του Κικέρωνος· ηδονή, η οποία δεν με φαίνεται πάντη πλασματώδης, μάλιστα όταν παραβάλλωμεν τας φράσεις τούτου του Ρήτορος με το αντίτυπον και κομματικόν ύφος του Τακίτου και του Σενέκα.

Εις ταύτην την κυρίαν πηγήν τής, είτε αληθινής, είτε δοκούσης, ηδονής, την οποίαν μας προσξενεί η Λατινική αρμονία, ημπορεί τις να προσθήσει και δευτέραν, όμως τη αληθεία πολλά μικροτέραν και ατελεστέραν· λέγω δε την των μακρών και βραχέων διαφοράν, ήτις είναι πλέον αισθητή εις εκείνην την γλώσσαν παρά εις την εδικήν μας και όλας ίσως τας νεωτέρας γλώσσας, αι οποίαι μ' όλον τούτο πολύ απέχουν από το να στερούνται προσωδίας.²⁵

Η αρμονία της σύνθεσης επιφορτίζεται με την αναπλήρωση της χαμένης προσωδιακής αρμονίας των φθόγγων. Πραγματικά, με την εξάλειψη της ομοιοκαταληξίας η ποιητική εκφορά απελευθερωνόταν, για να προσεγγίσει σε επίπεδο συνταγματικό –στην άρθρωση της φράσης– την πολύτροπη αρμονική δομή της αρχαιοελληνικής ποίησης. Πρόκειται για την αρμονία των κώλων και των περιόδων, την οποία είχε περιγράψει με ανάλογο τρόπο με εκείνον του D'Alembert ο Οικονόμος στη *Ρητορική* του το 1813:

άλλα μεν να λέγονται διά περιόδων, άλλα δε εκτός περιόδου· και πάλιν των περιόδων άλλη μεν να ήναι συμπεπλεγμένη εκ πλειοτέρων, άλλη δε εξ ολιγοτέρων κώλων· και αυτών δε τούτων των κώλων τούτο μεν να ήναι μακρότερον, άλλο δε τι βραχύτερον, και οι ρυθμοί και αι στάσεις της φωνής προσηκόντως να παραλλάσσωνται, και σχήματα λέξεων και διανοίας ευφυώς να συνευφαινώνται.²⁶

Αυτή την αρμονία της σύνθεσης θα επιδιώξουν και οι ανανεωτικές προτάσεις του Πλάτωνα Πετρίδη και του Ιωάννη Ζαμπέλιου, που εμφανίστηκαν τα ίδια χρόνια, το 1817 και το 1818. Γενικά, οι ποιητικές συνθέσεις που επιχειρούν συνειδητά να καινοτομήσουν προσωδιακά, εξοβελίζοντας την ομοιοκαταληξία, στηρίζονται άμεσα ή έμμεσα σε ευρωπαϊκά παραδείγματα. Τον Αύγουστο του 1817 ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος παρουσίασε μεταφρασμένους τρεις μόνον στίχους

25. Το ίδιο, σ. 169-170. Βλ. επίσης και σ. 168.

26. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ, *Τέχνης Ρητορικής βιβλία Γ'*, Βιέννη 1813, σ. 210-213.

του Marie-Joseph Chénier, για να τους αντιπαραθέσει χλευαστικά προς όλα «τα άθλια εκείνα και χαμερπή [φαναριώτικα] ασμάτια», εναντίον «του ομοιοκατάληκτου, ως αναξίου της καλής και εναρμονίου γλώσσης των Ομήρου και Σοφοκλέους απογόνων». ²⁷ Αυτή η δημόσια παρέμβασή του προκάλεσε μεγάλη αντιπαράθεση με θέμα τη ρίμα, που ίχνη της εντοπίζονται μέχρι και το 1819. ²⁸

Στην προέκταση αυτής της διαμάχης εμφανίστηκε και η μετάφραση ενός γαλλικού ποιήματος από τον Κωνσταντίνο Κοκκινάκη, τον Απρίλιο του 1818. ²⁹ Το ποίημα «Le Tombeau d'Homère» του Jean-Pierre Brès μεταμορφώνεται στην ελληνική εκδοχή του, καθώς οι συνεχείς ομοιοκατάληκτοι αλεξανδρινοί στίχοι του πρωτοτύπου αποδίδονται με ποικιλία μέτρων και τη ρίμα περιορισμένη στο ελάχιστο. Στην περίπτωση αυτή ο Έλληνας μεταφραστής διόρθωνε τη ρυθμική σύσταση του γαλλικού ποιήματος. Κατά κάποιον τρόπο ο Κοκκινάκης έδεξε σε εφαρμογή τις προτροπές του Κοραή από εκείνη την επιστολή του 1816: «αν ήσαι αρκετά ανδρείος να δοκιμάσης και μίαν μετάφρασιν διά στίχων ανομοιοτελεύτων». ³⁰ Απέκλινε από το ευρωπαϊκό παράδειγμα, ακριβώς όπως τον είχε συμβουλευσει ο Κοραής.

Η πιο επιτυχής και περισσότερο αποδεσμευμένη από αρχαιοελληνικές εμμονές πρόταση προήλθε από τον Πλάτωνα Πετρίδη, και πάλι το 1817. Μολονότι ο Πετρίδης επεδίωξε να προσμετράται στον κύκλο του Κοραή, ο κύκλος αυτός δεν τον είδε ποτέ με καλό μάτι και αντιμετώπισε τις μεταφραστικές του προσπάθειες εμφανώς εχθρικά. Ο Πετρίδης εξέδωσε τη μετάφραση ενός εκτενούς αποσπάσματος από το περιγραφικό ποίημα *The Seasons* του James Thomson, το οποίο είχε γραφτεί σε «στίχους λευκούς» (*blank verse*), κατά την ορολογία του Κοραή στην επιστολή του προς τον Κοκκινάκη. Η μετάφραση πλαισιωνόταν από εισαγωγή, όπου παρουσιάζονταν οι στόχοι μιας νέας υψηλής ποίησης του έθνους, η οποία όφειλε να πραγματεύεται σοβαρά δέματα,

όπου αι υπερβολαί ή αι ελλείψεις του συνδέσμου των ανθρωπίνων ενεργειών ή των κινήσεων της καρδιάς, παριστάμεναι με τα ζωντανά χρώματα του ρυθμού και Ποικιλίας, υψώνουν την ανθρωπίνον ψυχήν ανώτερα της συνειδημένης της καταστάσεως. ³¹

27. *Ερμής ο Λόγιος* (1817), σ. 399-400.

28. ΞΟΥΡΙΑΣ, «Η Ιλιάδα του Γεώργιου Ρουσιάδη και η διαμάχη για την ποιητική έκφραση (1816-1819)», *Κονδυλοφόρος* II (2013), σ. 23-49.

29. «Ο Τάφος του Ομήρου», *Ερμής ο Λόγιος* (1818), σ. 145-148.

30. ΚΟΡΑΗΣ, τ. Γ', σ. 502.

31. ΠΛΑΤΩΝ ΠΕΤΡΙΔΗΣ, *Ειδωποίησις και πρότασις προς τους Ίωνας διά να ανορθώσωσι την γλώσσαν της παλαιάς Ελλάδος*, Κέρκυρα 1817, σ. 2.

Το μέτρο, το οποίο για τον Πετρίδη μπορούσε να αναλάβει την προσωδιακή αναμόρφωση της νεοελληνικής ποίησης, ήταν ο ανομοιοκατάληκτος ενδεκασύλλαβος,³² ο οποίος σαφώς παραπέμπει στον ιταλικό «λυμένο ενδεκασύλλαβο» (*endecasillabo sciolto*). Για τον Πετρίδη η απευθείας υιοθέτηση ενός τέτοιου μέτρου αποτελούσε την πιο πρακτική επιλογή. Η επινόηση νέων ρυθμικών σχημάτων με μήτρα τα αρχαία μέτρα θα ήταν αχρείαστη ταλαιπωρία με αβέβαια αποτελέσματα. Όντως, η μετάφρασή του είναι η προσωδιακά αποτελεσματικότερη πρόταση που διατυπώθηκε τα χρόνια εκείνα.³³

Στον αντίποδα, η πρόταση του Ιωάννη Ζαμπέλιου με την τραγωδία *Τιμολέων* (1818) αναζητά με εμμονή την εθνική ρυθμική καθαρότητα. Είναι διαπιστωμένο πόσα οφείλει η τραγωδία του στο ομώνυμο έργο του Alfieri.³⁴ Αλλά σε ό,τι αφορά τη μετρική κατασκευή της, ο Ζαμπέλιος προτίμησε να επινοήσει ένα νεοελληνικό ισοδύναμο του αρχαίου ιαμβικού τρίμετρου, παρακάμπτοντας τις ανάλογες ευρωπαϊκές αναζητήσεις και κατακτήσεις. Η μετρική ιδαγένεια προβλήθηκε από τον ίδιο ως ουσιώδης παράμετρος της ανακαινιστικής ποιητικής του.³⁵

Αν το ευρωπαϊκό παράδειγμα ανομοιοκατάληκτης ποίησης χρησιμοποιή-

32. Ο ανομοιοκατάληκτος ενδεκασύλλαβος κρίθηκε «από όλους ως το αρμοδιότερον μέτρον διά να γράφηται με καλλιωτέραν έκβασιν η διεξοδική [= εκτενής, πολύστιχη] ή η υψηλή ποίησις». *Το ίδιο*, σ. 4.

33. Για τη μετάφραση του Πετρίδη και το ιστορικό και γραμματολογικό πλαίσιο της βλ. ΓΑΜΠΑΚΗ, «Ο Πλάτων Πετρίδης ως μεταφραστής: Ιδεολογικά και αισθητικά ρεύματα στα Επτάνησα» στο *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών. Εννέα μελέτες*, Ergo, Αθήνα 2008, σ. 117-136· ΞΟΥΡΙΑΣ, «Η προσωδιακή αναγέννηση του έθνους: η πρόταση του Πλάτωνος Πετρίδη (1817) για μια νέα ποιητική ταυτότητα» στον τόμο *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα) (Γρανάδα 9-12.9.2010)*, τ. Β', επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 407-424.

34. Για τον Ζαμπέλιο βλ. ΓΑΜΠΑΚΗ, «Στοιχεία ιδεολογίας και αισθητικής στο δραματικό έργο του Ιωάννη Ζαμπέλιου» στο *Η νεοελληνική δραματολογία και οι δυτικές της επιδράσεις (18ος-19ος αι.). Μια συγκριτική προσέγγιση*, Ergo, Αθήνα 2002, σ. 91-107, ιδ. 96-97· ΓΑΜΠΑΚΗ, «Η μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό στον ελληνικό 19ο αιώνα: η περίπτωση του Ιωάννη και του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου» στο *Ζητήματα συγκριτικής γραμματολογίας και ιστορίας των ιδεών*, σ. 99-115.

35. Βλ. σχετικά Ιωάννης ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ, *Τραγωδία*, τ. Β', Ζάκυνθος 1860, σ. 478, 482-483. Για τη μετρική θεωρία του Ζαμπέλιου βλ. Ευριπίδης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, *Αρχαία και νέα ελληνική μετρική. Ιστορικό διάγραμμα μιας παρεξήγησης*, εισαγωγή Massimo Peri, Πάδοβα 1989, σ. 50-52· ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ, *Πολύτροπος Αρμονία. Μετρική και Ποιητική του Κάλβου*, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1995, σ. 71-72.

θηκε σε μεγάλο βαθμό για την επικύρωση του νέου ποιητικού ύφους και την «εξόριση» της ρίμας, η ευρωπαϊκή αυθεντία αξιοποιήθηκε εξ ίσου και από την αντίθετη πλευρά. Επρόκειτο για αναγκαστική επιλογή τακτικής. Ο Νικόλαος Σκούφος, για τις ανάγκες της δημόσιας διαμάχης του με τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο, κατέφυγε στις κρίσεις του Βολταίρου υπέρ της ομοιοκαταληξίας, όπως παρουσιάζονταν στο *Discours sur la tragédie à Mylord Bolingbroke*:

Η γλώσσα μας επιδέχεται ολίγας αναστροφάς [στο γαλλικό πρωτότυπο: *inversions* (με τη σημασία της μετατόπισης μιας λέξης ή ομάδας λέξεων σε σχέση με τη συνήδη συντακτική διάταξη της/τους)]· οι σίχοι μας δεν υποφέρουσιν ανασκελισμούς [*enjambement*], τουλάχιστον η ελευθερία αυτή είναι σπανία· αι συλλαβαί μας δεν παράγουσι καμμίαν αισθητικήν αρμονίαν διά των μακρών και βραχέων των· αι λήξεις των ημιστίχων μας και ολίγοι πόδες αρκετοί δεν είναι να διαχωρίζωσι τον πεζόν λόγον από την στιχουργίαν· η ομοιοκαταληξία είναι λοιπόν αναγκαία εις τους Γαλλικούς σίχους.³⁶

Ωστόσο, οι διαπιστώσεις αυτές έδειχναν αντιστρόφως κάποιους πιθανούς τρόπους με τους οποίους θα μπορούσε να προκληθεί η επιδιωκόμενη αρμονία: «αναστροφάς», «διασκελισμούς», «λήξεις ημιστίχων». Πρόκειται για τεχνικές που είχαν σημειωθεί και στο μεταφρασμένο μελέτημα του D’Alembert.

Για τη δικαίωση της ομοιοκατάληκτης ποίησης πολύ πιο αποτελεσματικά αξιοποίησε την ευρωπαϊκή αυθεντία ο Στέφανος Κανέλος. Στηρίχθηκε πρωτίστως στις επιστημονικά τεκμηριωμένες αναλύσεις Ευρωπαίων κριτικών, προκειμένου να αναίρεσει παραδοχές και βεβαιότητες της ελληνικής λογιόσυνης, πιο συγκεκριμένα του κοραϊκού κύκλου. Μολονότι τα χρόνια αυτά ο Κανέλος ήταν τακτικός συνεργάτης του κοραϊκού *Λόγιου Ερμή*, στο δέμα της ρίμας κράτησε εμφανώς διαφοροποιημένη στάση από τον Νικολόπουλο, τον Ζαμπέλιο και τον Κοκκινάκη. Χρησιμοποίησε το θήμα που του προσέφερε το περιοδικό για να διατυπώσει μάλλον αιρετικές απόψεις.

Το εκτενές άρθρο του με τίτλο «Περί ομοιοκαταληξίας», που αποτελείται από μια εισαγωγική τοποθέτηση και τα μεταφρασμένα αποσπάσματα δύο ευρωπαϊκών μελετών, δημοσιεύθηκε σε τρεις συνέχειες στον *Λόγιο Ερμή* από τον Δεκέμβριο του 1818 έως τον Μάρτιο του 1819.³⁷ Τα μεταφρασμένα κείμενα ήταν ένα απόσπασμα από τη μελέτη *Elements of the Philosophy of the Human Mind* (α΄ έκδ. 1792) του Άγγλου Dugald Stewart και ένα, πολύ εκτενέστερο και αναλυτικότερο, από τη μελέτη *Versuch einer Theorie des Reims*

36. Φιλολογικός Τηλέγραφος (1818), σ. 17-18.

37. *Ερμής ο Λόγιος* (1818), σ. 633-652· 1819, σ. 159-167, 193-202.

nach Inhalt und Form (1802) του Γερμανού Johann Stephan Schütze. Είναι κυρίως η τελευταία μελέτη που σηκώνει το βάρος της στρατηγικής αντεπίθεσης του Κανέλου. Ο Schütze, στη βάση όχι προσωπικού γούστου αλλά μεθοδικής ανάλυσης, αναιρούσε παγιωμένες αντιλήψεις, μία από τις οποίες ήταν εκείνη που συνέδεε ιστορικά την ομοιοκαταληξία με την παρακμή και τη βαρβαρότητα γλωσσών και πολιτισμών. Μια ιδέα που, όπως είδαμε, εμφανίζεται συνεχώς στις κρίσεις του Κοραή. Αντιλαμβανόμαστε γιατί η επιλογή του Κανέλου να μεταφράσει το κείμενο αυτό αποτελούσε κίνηση τακτικής. Απαντούσε με τη συνδρομή της πιο ενημερωμένης και εξελιγμένης ευρωπαϊκής βιβλιογραφίας σε όλα τα κατά τη γνώμη του στερεότυπα και τις προκαταλήψεις που έτειναν να επικρατήσουν ως αναντίλεκτες παραδοχές. Στον Κανέλο ίσως θα μπορούσε κάποιος να φέρει αντιρρήσεις, αλλά ποιος θα τολμούσε να το κάνει στην τετραγωνισμένη ανάλυση του Schütze;

Είναι φανερό ότι το ευρωπαϊκό παράδειγμα λειτούργησε ως σημείο αναφοράς. Σε αρκετές περιπτώσεις εκείνο που βάρυνε περισσότερο ήταν η ισχύς της αυθεντίας. Ωστόσο, ιδιαίτερα για τις ανανεωτικές και αναμορφωτικές επιδιώξεις του κοραϊκού κύκλου, ο διάλογος που αναπτύχθηκε δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να θεωρηθεί μονοσήμαντος ή απροβλημάτιστος. Για τον Κοραή και τους συνοδοιπόρους του το ευρωπαϊκό παράδειγμα υιοθετείται στον βαθμό που μπορεί να εξυπηρετήσει τα ιδεολογικά και αισθητικά προτάγματά τους. Η απόρριψη πτυχών αυτού του παραδείγματος κρίθηκε και νόμιμη και επιβεβλημένη. Στοχαστικές προσαρμογές τέθηκαν σε λειτουργία κατά περίπτωση, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι προϋποθέσεις του διαφωτιστικού Κλασικισμού.

Η παρουσία του ξένου σε εξυμνητικά ποιητικά είδη. Εθνική και ειδολογική ταυτότητα

Η εξυμνητική ποίηση αντλούσε ανέκαθεν το θέμα της από σημαντικές προσωπικότητες και αξιοσημείωτα γεγονότα του δημόσιου βίου. Από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα εξυμνητικά ποιήματα (ωδές, ύμνοι, επιγράμματα) διαμορφώνονται θεματικά θέτοντας στο επίκεντρο υψηλά ιστάμενα πρόσωπα του δημόσιου, πολιτικού και δρασκευτικού, βίου. Στη διάρκεια της επανάστασης του 1821 η εξύμνηση προσανατολίζεται στις επαναστατικές εξεγέρσεις, εκλαμβάνοντάς τες ως πτυχές ενός γεγονότος μοναδικού, της Επανάστασης. Οι δύο αυτές τάσεις της εξυμνητικής ποίησης, και ειδικότερα του είδους της ωδής, η ποιητική καταξίωση ένδοξων προσωπικοτήτων και η ποιητική ανάδειξη σπουδαίων γεγονότων, συναιρούνται, από την ενθρόνιση του Όθωνα και έπειτα, σε ποιήματα όπου ο νέος βασιλιάς, ως αποδέκτης μιας εξύμνησης που απορρέει από τον δεσμό τον οποίο εκπροσωπεί, γίνεται και αποδέκτης της εξυμνητικής αφήγησης των επαναστατικών γεγονότων χάρη στα οποία προέκυψε το αξίωμα του.¹ Όμως, μια τέτοια ώσμωση σύντομα οδηγεί σε επανάληψη του είδους, το οποίο για την ανανέωσή του καταφεύγει σε άλλα θέματα.

Μεταξύ αυτών είναι η εξύμνηση προσώπων που δεν σχετίζονται άμεσα με την ελλαδική πραγματικότητα, αλλά και γεγονότων που έχουν απήχηση και τη δυναμική να καταξιωθούν, όπως συνέβη και με την ελληνική επανάσταση. Κομβικό ρόλο διαδραματίζουν οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις από το 1848-1849 έως και τις αρχές του 1860. Σε αυτό το χρονικό πλαίσιο, με το τέλος του να συμπίπτει με την έξωση του Όθωνα, τα εμπνευσμένα από ευρωπαϊκές εξε-

1. Βλ. αναλυτικά Θάλεια ΙΕΡΩΝΥΜΑΚΗ, *Το είδος της ωδής στη νεοελληνική λογοτεχνία (Από την αρχή του 19ου αιώνα έως το 1880)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών – Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2005, σ. 67-120, 199-218.

γέρσεις ποιήματα, αν και ευάριθμα, είναι ενδεικτικά της άμεσης και έγκαιρης ποιητικής πρόσληψης των επαναστάσεων και των πρωταγωνιστών τους· διαφοροποιημένα από την κυρίαρχη εθνοκεντρική θεματική, αποτυπώνουν παράλληλα τις μεταβολές των αντιλήψεων για τον εαυτό, συμβάλλοντας κάποτε στην παγίωσή τους· επιπλέον, αντανακλούν τους μετασχηματισμούς του κατεχοχί εξυμνητικού είδους στο οποίο εντάσσονται, της ωδής.

Τα εξυμνητικά αντανακλαστικά Ελλήνων ποιητών και στιχοπλόκων απέναντι στην ευρωπαϊκή επικαιρότητα αποδεικνύονται ταχύτατα, ιδίως όσων ζουν στην Ευρώπη. Ήδη από το 1830 ο Ιωάννης Κόνιαρης δημοσιεύει στο Παρίσι *Ποιήματα προς τους Γάλλους και Εις την τρίχροον σημαίαν*, με γαλλική πεζή μετάφραση, εκφράζοντας ποιητικά τις προσδοκίες από την εξέγερση των «Trois Glorieuses» του Ιουλίου του ίδιου έτους. Με αναφορές στα ανδραγαθήματα του Θησέα και του Ηρακλή επιχειρείται η ηρωοποίηση των πρωταγωνιστών, η μυθολογική σύνδεση μέσω των Γαλατών με τον Ηρακλή και, με ένα έωλο άλμα, η ιστορική σύνδεσή τους με τους Έλληνες: Τη δέση των Παριζιάνων παίρνουν στο ποίημα οι Γάλλοι, οι οποίοι στη συνέχεια ταυτίζονται με τους νότιους Γάλλους της Μασσαλίας ώστε να προβληθούν ως γνήσιοι απόγονοι των αρχαίων Φωκαέων, των οποίων αποικία αποτέλεσε η Μασσαλία:

Ω σκιά του Ηρακλέους,
Αρχαιότης παντός κλέους,
ω Αδάμ των Γαλατών!
Χαίρε, βλέπων, τους αξίους
απογόνους σου τους δείους
του Γαλάτου σου φυτόν.

Με έν άθλον πάντη νέον
ένδοξον, ακαριαίον
υπερέβησαν αυτά,
τα δεσπέσια, γενναία,
δώδεκ' άθλα σου αρχαία,
εις την γην όλην γνωστά.

Όσους δύματα ανδρείας
ίδεν της ελευθερίας
η ροδόχροος αυγή,
επιτάφιον ευκλείας
έχουν όλων τας καρδίας,
τάφος των ειν' όλ' η γη.

Θαύμα έγιναν συγχρόνων
 και παράδειγμ' απογόνων
 αρετών προγονικών·
 δρέμματ' άξια Φωκέων,
 άξιον και έτι πλέον
 βλάστημα Ελληνικόν.²

Η καταγωγική σύνδεση με ένα ένδοξο παρελθόν αποτελεί δομικό χαρακτηριστικό της εξυμνητικής ποίησης· καθώς το αρχαίο ελληνικό παρελθόν νοείται ως το απόλυτο πρότυπο ανδρείας και ηρωισμού, στη συνείδηση του Κόνιαρη οι ηρωικές πράξεις οφείλουν να συνδεθούν με αυτό για να εδραιωθούν ως παραδείγματα για τους γνήσιους απογόνους των αρχαίων, τους σύγχρονους Έλληνες. Η σύνδεση δεν αναδεικνύει μόνο την ελληνική ταυτότητα του στιχοπλόκου και την πρόθεση εμφατικής προβολής της· η γαλλική μετάφραση των ποιημάτων υποδηλώνει και την ανάγκη επικύρωσής της από το ευρωπαϊκό κοινό.

Το ευρωπαϊκό, ειδικότερα το γαλλικό, κοινό λαμβάνει υπόψη³ και η «Ωδή πολεμική προς τους Βέλγας» του Ι. Σ. Καλογερόπουλου. Δημοσιεύεται με αφορμή την αναγνώριση της βελγικής ανεξαρτησίας το 1839⁴ και κυριαρχείται από τη διάθεση να εμψυχώσει και άλλους σύγχρονους επαναστατικούς αγώνες, όπως των Πολωνών. Στο ίδιο πλαίσιο διατυπώνεται η επιθυμία δράσης και εκ μέρους των Ελλήνων:

Αχ! Πότε νάλθη η ημέρα 'κείν' η τόσον ποδητή,
 που κι ημείς το σκουριασμένο να γυμνώσωμεν σπαθί.
 Θα αστράψ' η ατμοσφαίρα απ' την λάμπιν του σπαδιού,
 και ο άδης δ' αντηχήση απ' τον βρόντον κανονιού.

2. Ιωάννης ΚΟΝΙΑΡΗΣ, *Ποιήματα προς τους Γάλλους και Εις την Τρίχροον σημαίαν*, Firmin Didot, Παρίσι 1830, σ. 3-4.

3. Βλ. και τη δημοσιευμένη στο Παρίσι, με γαλλική μετάφραση, συλλογή του Π. Λαζαρά που περιλαμβάνει μία ελεγεία για τον θάνατο του Lafayette και μία ωδή αφιερωμένη στον Γάλλο φυσιοδίφη G. Cuvier. Παναγιώτης ΛΑΖΑΡΑΣ, *Ελεγείον εις τον στρατηγόν Λαφαιέττην, Το Φάσμα του Μάρκου Δεινοπαθούν, και Ωδή εις Γ. Κυβιέρον*, Firmin Didot, Παρίσι 1834.

4. Οι Βέλγοι, έχοντας νωρίτερα επαναστατήσει, είχαν αποκτήσει φιλελεύθερο σύνταγμα ήδη από το 1831. Για τα ιστορικά γεγονότα βλ. πρόχειρα Ι. Σ. ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993 (1987), σ. 135. Βλ. επίσης Edward M. BURNS, *Ευρωπαϊκή ιστορία. Ο Δυτικός Πολιτισμός: Νεότεροι χρόνοι*, μτφρ. Τάσος Δαρβέρης, επιμ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 569-570.

Ως κι ο Έρεβος ο μαύρος θα στενάξ' απ' τους κλαυθμούς
και ο σκοτεινός ο Άδης θα γεμίσ' από νεκρούς.⁵

Αν το «σκουριασμένο σπαδί» είναι νύξη για την πολεμική αδράνεια, η περιγραφή της μάχης δεν είναι παρά ποιητική προσδοκία χωρίς απτή πολιτική πρόταση, εκπορευόμενη από τη δικαίωση του αγώνα των Βέλγων, αντίστοιχο του οποίου –και αντίστοιχη δικαίωση–, μοιάζει να προσδοκά το υποκείμενο.

Δεν έχουν όμως όλα τα γεγονότα παραδειγματική βαρύτητα. Οι ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848-1849, αν και προκαλούν το ποιητικό ενδιαφέρον, προσεγγίζονται λόγω της σκληρής καταστολής και της πολιτικής αποτυχίας τους με ελεγειακή διάθεση, όπως δείχνουν ποιήματα του Ιωάννη Καρασούτσα⁶ ή του Επτανήσιου Γεράσιμου Μαυρογιάννη.⁷ Στην «Ωδή εις την Ιταλίαν και Ρώμην» του τελευταίου, χρονολογικά προσδιορισμένη τον Ιούλιο του 1849 όταν γαλλικό εκστρατευτικό σώμα κατέστειλε τις επαναστάσεις στην ευρύτερη περιοχή της Ρώμης, αναγνωρίζεται ο καταλυτικός ρόλος των εξεγέρσεων στη διεκδίκηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των λαών. Με επικριτική διάθεση αντιμετωπίζονται όσοι (όχι οι λαοί, αλλά οι κυβερνήσεις) επιβουλεύτηκαν τη δέση και καθόρισαν την τύχη της Ιταλίας –ανάμεσα σε αυτούς και η Ελλάδα:

Αλλ' η άφρων μου Μητέρα
μ' ασεβείς πάει κι' αυτή,
κ' ένα μόνον «καλημέρα»
εφοβήθη να σου πη.

5. Ι. Σ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ωδή πολεμική προς τους Βέλγας. Ode guerrière aux Belges*, Τυπογρ. Moquet et compagnie, Παρίσι 1839, σ. 6.

6. Βλ. λ.χ. τα ποιήματα «Επωδοί. Οι Γάλλοι εις Ιταλίαν» και «Αι σφαγαί της Νεαπόλεως (1848)». Ιωάννης ΚΑΡΑΣΟΥΤΑΣ, *Απάνθισμα Ποιητικόν. Μέρος Πρώτον*, Τυπογρ. Ν. Αγγελίδου, Αθήνα 1849, σ. 39-41, 71-73.

7. Στην πρώτη ποιητική συλλογή του Μαυρογιάννη *Λυρικάί Ποιήσεις* υπάρχουν ελεγειακού χαρακτήρα ποιήματα στον αντίκτυπο των ευρωπαϊκών επαναστάσεων, όπως λ.χ. τα «Ελεγείον η Βιέννη. 1846», «Μηδέν τυραννικόν διαρκές», «Οι εις την Επτάνησον και λοιπήν Ελλάδα πρόσφυγες Ιταλοί». Βλ. Γ. Ε. ΜΑΥΡΟΪΩΑΝΝΟΥ [= Γεράσιμος ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ], *Λυρικάί ποιήσεις*, Τυπογρ. «Η Κεφαλληνία», Κεφαλονιά 1849, σ. 26-29, 41-42, 56-57 αντιστοίχως. Είναι χαρακτηριστικό και το στιχούργημα του Γ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ, «Έκδημος Ιταλός», *Αθηνά. Εφημερίς πολιτική και φιλολογική*, 8.9.1846, που μεταφράζεται μάλιστα στα ιταλικά και αναδημοσιεύεται μαζί με τη μετάφρασή του στα Επτάνησα. Βλ. *Εφημερίς Επίσημος του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων*, 19.10.1846.

Σ' εξορκίζω εις τους προγόνους
 οπού ελάβαμε κοινούς,
 και 'ς τους ένδοξούς μας χρόνους
 που επεράσαμε πολλούς,

τες βρισιές να λησμονήσης
 και να μην τες θυμηθής,
 όταν 'λεύθερη καθίσης
 με τα έθνη όλα της γης!⁸

Η οπτική του Επτανήσιου Μαυρογιάννη επιτρέπει την εθνική αυτοκριτική, ενώ η ταυτότητά του ως υποκειμένου εκφοράς της ωδής ευνοεί τον οραματισμό για δικαίωση του αδικημένου και τη διεκδίκηση μεγαλοψυχίας εκ μέρους του. Η προσδοκία για μελλοντική ανεξαρτησία της Ιταλίας ανταποκρίνεται στον ειδολογικό δυναμισμό της ωδής, χάρη στον οποίο αμβλύνεται η ελεγειακή διάθεση για τη δυστυχία του λαού της.

Η ποιητική προσέγγιση των επαναστάσεων του 1848-1849 δεν μπορεί παρά να συνδυάζει την εξύμνηση με την ελεγεία, γεγονός εμφανές και σε δύο ωδές για τον θάνατο του βασιλιά της Σαρδηνίας Κάρολου Αλβέρτου. Ο «ηρωικός ούτος και δυστυχής βασιλεύς»⁹ προσελκύει το ενδιαφέρον λόγω ακριβώς του ηρωισμού και της τραγικότητάς του. Στην «Ωδή εις Κάρολον Αλβέρτον» του Ιωάννη Καρασούτσα,¹⁰ περισσότερο από ό,τι στην ωδή του μιμητή του Νικολάου Κατρέβα,¹¹ υπερτερεί ο θαυμασμός, εφόσον δεν χρεώνεται αποκλειστικά στον εξυμνούμενο η ατυχής έκβαση των ενεργειών του. Στο τέλος του ποιήματος προβάλλεται μια αντάξιά του δύναμη, ικανή να εκπληρώσει τους στόχους του:

Έλληνας ως στρατιώτας
 ήσουν άξιος να έχης,
 Κάρολε·εις του θριάμβου
 τώρα έμελλες να τρέχης
 το άρμα, τας καλές δάφνας τρυγών.
 Πολλάς φύουσι τα Τέμπη

8. Βλ. ΜΑΥΡΟΪΩΑΝΝΟΥ, σ. 55.

9. Βλ. «Κάρολος Αλβέρτος, Βασιλεύς της Σαρδηνίας», *Ευτέρπη* 3/50 (15.9.1849), σ. 615-617: 615.

10. ΚΑΡΑΣΟΥΤΣΑΣ, *Ωδή εις Κάρολον Αλβέρτον*, Τυπογρ. Κ. Αντωνιάδου, Αθήνα 1849.

11. Νικόλαος ΚΑΤΡΕΒΑΣ, «Ωδή εις τον αποθανόντα βασιλέα της Σαρδηνίας Κάρολον Αλβέρτον», *Ποιητικά δοκίμια ήτοι Συλλογή διαφόρων ποιημάτων*, Τυπογρ. Ν. Σταμένη, Σμύρνη 1849, σ. 11-12.

και της Θράκης αι κοιλάδες·
πολλάι φρίσσουσιν ανδρείων
εκεί κάτω μυριάδες
βραχίονα ποδοῦσαι οδηγόν.¹²

Ο Κάρολος Αλβέρτος, παρότι ξένος και νεκρός, εγγράφεται στη ρητορική του ποιητικού μεγαλοϊδεατισμού για την επίλυση του αλυτρωτικού ζητήματος. Η προσωπικότητα και η επαναστατική δράση ωστόσο συνεπικουρούνται από τη διασύνδεση με τα ανυπέρβλητα αρχαιοελληνικά πρότυπα της ιστορίας ή της μυθολογίας, με στόχο τη συμβολοποίηση. Στην ωδή του Κατρέβα ο θάνατος, που δεν επήλθε στο πεδίο της μάχης, παρουσιάζεται υπαινικτικά ως αυτοθυσία και ο Κάρολος Αλβέρτος λαμβάνει ισότιμη θέση με τον μυθικό Κόδρο:

Κ' εκ της εσχάτης απελπισίας
μένεα πνέων μελαγχολίας
κατά τυράννων,
σ' τον άγγελόν σου επαραδώθης
Κάρολε, όμως δεν εδουλώθης
ποτέ εκ νάνων.

Πλην τώρα κείσαι σ' τας αιωνίους
σκηνάς εκείνας τας ουρανίους
μετά του Κόδρου,
και συναγέλλεσθε, και λαλείτε
τα παρελθόντα σας, και θρηνείτε
την Ιταλίαν.¹³

Στην ωδή του Καρασούτσα η ατυχία του βασιλιά της Σαρδηνίας συσχετίζεται, με μια υποθετική αντίθεση, με τον θάνατο του Επαμεινώνδα στη μάχη της Μαντινείας:

Αγνοείς τους δυστυχούντας
πως κ' ο θάνατος προδίδει;
τροπαιούχος εάν ήσουν
ίσως ήθελες τον ιδει
όταν δεν είχες χρείαν απ' αυτόν.
Πλην και τότε ως του Θηβαίου

12. ΚΑΡΑΣΟΥΤΣΑΣ, *Ωδή εις Κάρολον Αλβέρτον*, σ. 6.

13. ΚΑΤΡΕΒΑΣ, σ. 12.

ήρωος της Μαντινείας,
 η νικήτρια ψυχή σου
 φρίσσουσα εκ θυμηδίας
 θα έφευγε το έρκος το θνητόν.

Εις της εξευτελισμένης
 βασιλείας την πορφύραν
 Συ ενώ την απορρίπτεις
 ρίπτεις δόξαν, και την μοίραν
 των θρόνων την εχθράν εξιλειούς.
 Αν το ευγενές σου βλέμμα
 πλανωμένου συναντήση
 λάτρις της Ελευθερίας,
 μεταξύ θα τον πτοήση
 τυράννων τόσων άνευ θρόνου είς!¹⁴

Η συμβολοποίηση του Κάρολου Αλβέρτου ανταποκρίνεται στην πάγια καταξίωση νεκρών ή αλλοεθνών από τους ωδοποιούς στο μέσον του αιώνα.¹⁵ Η εξύμνηση αλλοεθνών ενισχύεται από την εξασθένιση της αίγλης του Όθωνα κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του και από την ακτινοβολία των επαναστατικών εξεγέρσεων στο τέλος της δεκαετίας του 1850. Εμβατήρια άσματα γράφονται κατά τον ήχο «του Ιταλικού άσματος “la ronda” του έχοντος στροφήν “Viva Garibaldi e liberta”».¹⁶ ποιήματα εξυμνούν τις νίκες, όπως η ωδή «Τοις Ιταλοίς. (Μετά την εν Βιλλαφράνκα ειρήνην)» του Άγγελου Βλάχου¹⁷ και το εμπνευσμένο εν θερμώ από την εξέγερση στη Σικελία τον Απρίλιο και την εκδίωξη των Βουρβόνων τον Σεπτέμβριο του 1860¹⁸ ποίημα του Αλέξανδρου Βυζάντιου «Τη ελευθέρα Σικελία»¹⁹ δεν απουσιάζει και το

14. ΚΑΡΑΣΟΥΤΣΑΣ, *Ωδή εις Κάρολον Αλβέρτον*, σ. 6.

15. Βλ. σχετικά ΙΕΡΩΝΥΜΑΚΗ, σ. 271-283.

16. Βλ. Θεόδωρος ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ, «Άσμα εμβατήριον Εις τιμήν της Δεκάτης Οκτωβρίου 1862», *Το μέλλον της Ανατολής*, 20.10.1862. Βλ. επίσης Π. Σ., «Άσμα Η ελευθερωθείσα πατρίς (Ήχος του Ιταλικού άσματος La Ronda, του έχοντος επωδόν Viva Garibaldi la nostra Libertà)», *Η Ανατολή*, Κέρκυρα, 30.5.1864.

17. Άγγελος ΒΛΑΧΟΣ, *Ωραι, Ποιήσεις*, Τυπογρ. Δ. Αθ. Μαυρομαμάτη, Αθήνα 1860, σ. 57-59.

18. Βλ. σχετικά Αντώνης ΛΙΑΚΟΣ, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα. 1859-1862*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 27.

19. Στο ποίημα οι εξεγέρσεις ενάντια στην τυραννία διανοίγουν τον δρόμο για την αντίσταση των πολιτών σε κάθε μορφή απολυταρχικής διακυβέρνησης, και της σουλτανικής συμπεριλαμβανομένης:

ποιητικό κάλεσμα για την ανάληψη ανάλογης εγχώριας δράσης, ιδίως προς Έλληνες γαριβαλδινούς,²⁰ όπως λ.χ. στο ποίημα «Τω Αλέξανδρω Δοσίω» του Βυζάντιου.²¹ Τα περισσότερα *Ποιήματα* της ομότιτλης συλλογής του Βυζάντιου, ο οποίος ανήκει στην αντιοθωνική νεολαία,²² με πρότυπα και ιδέες από τις επαναστάσεις του 1848 και τους θεωρητικούς τους,²³ μοιάζουν να απηχούν απόψεις του Giuseppe Mazzini.²⁴ Έτσι, η επίτευξη της ανεξαρτησίας και της ισοτιμίας των εθνών, ως πρόνοια ταυτόχρονα μιας θείας βούλησης,

*Μωροί είν' οι μονάρχαι, όσοι
επιθυμούν να τυραννώσι,
νάνοι, τον γίγαντα λαόν·
οι παραβιασταί του νόμου,
οι ερασταί της λαιμητόμου,
οι φίλοι των εξοριών.*

*Όσοι του θρόνου των πλησίον
δέτουνσι όργανα δημίων,
κ' έχουν Τριστάνα υπουργόν
οι απερίτμητοι Σουλτάνοι,
οι εν οργίοις και εν πλάνη
βίον διάγοντες αργόν.*

*Θα πέσουν! μάτην οχυρούσι
τ' ανάκτορά των, και καλούσι
προς φυλακήν των τον στρατόν.
Πολίτης είν' ο στρατιώτης,
δεν θέλη να κληθεί προδότης
των αδελφών του πολιτών.*

Βλ. Αλέξανδρος Σ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Ποιήματα*, Τυπογρ. Διονυσίου Κορομηλά, Αθήνα 1860, σ. 31-32.

20. Βλ. σχετικά ΛΙΑΚΟΣ, σ. 137. Για τη συμμετοχή Ελλήνων γαριβαλδινών στις ιταλικές επαναστάσεις βλ. και Χρήστος ΛΑΖΟΣ, *Έλληνες στα λαϊκά απελευθερωτικά κινήματα*, Αίολος, Αθήνα 2001, σ. 91-116.

21. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, σ. 39-41.

22. Βλ. [Ανωνύμως], «Αλέξανδρος Βυζάντιος (βιογραφικών σημείωμα)», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου* 15 (1900), σ. 161-163.

23. Βλ. σχετικά ΛΙΑΚΟΣ, σ. 100.

24. Κατά τον Mazzini τα έθνη λογίζονται ως ενδιάμεσες βαθμίδες ανάμεσα στο άτομο, την ανθρωπότητα και τον Θεό, ενώ η ελευθερία τους δεν μπορεί να επιτευχθεί αν πρώτα δεν ανατραπούν οι τύραννοι και οι μονάρχες που την έχουν παραβιάσει. Για τις απόψεις του Mazzini βλ. ΛΙΑΚΟΣ, σ. 51-62.

διατυπώνεται ρητά στο ποίημα «Εἰς τὸν Δανιὴλ Ἡγεμόνα τοῦ Μαυροβου-
νίου δολοφονηθέντα». Οἱ διαρκεῖς αγώνες καὶ ἡ νίκη τοῦ 1858 ἐναντίον
τῶν Ὀθωμανῶν κατατάσσουν τὸν Δανιὴλ στὴν τριάδα, κατὰ τὸν Βυζάντιο, τῶν
περίφημων ἡρώων τοῦ 19οῦ αἰῶνα, κατὰ τὰξιν βασισιμένη ὄχι στὴ δρησκευτικὴ
ἢ ἐθνικὴ τοὺς ταυτότητα, ἀλλὰ στὸν αγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν λαῶν
τοὺς. Οἱ ἄλλοι δύο εἶναι ὁ Ἀβδὲλ Καδὲρ τῆς Ἀλγερίας, τὸν αγώνα τοῦ οὐοίου
ἐναντίον τῶν Γάλλων εἶχε ἀπὸ τὸ 1853 ἐξυμνήσει καὶ ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας²⁵
καὶ ὁ Καυκάσιος (Τσετσένος) Ἰμάμ Σαμήλ:

Τρεῖς περιφήμους ἥρωας ἐγέννησ' ὁ αἰὼν αὐτός
κατὰ πολλὰ ομοίους
ηγέτας ὀλιγοπληθῶν, ἀλλὰ πολεμικῶν λαῶν,
φρονίμους καὶ ἀνδρείους.

Ὁ πρῶτος ἠμφισβήτησε πρὸς σπιδαμὴν τὴν Ἀφρικὴν
γενναίως κατὰ Γάλλων,
ἀλλ' ἔπεσε μετὰ μακρὰν ἀντίστασιν κ' ἠρωικὴν
εἰς χεῖρας ἀντιπάλων.

[...]
Ὁ ἄλλος εἰς τὸν Καύκασον τὰ δάση τοῦ καὶ τὰ βουνὰ
ἐπότισε με αἶμα,
καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐπὶ στιγμὴν μ' ἔργα τοσοῦτον φαεινά
προσήλωσε παν βλέμμα·

[...]
Σὺ μόνος διετήρησας τοὺς βράχους σου τοὺς γηραιούς
πρὸς πάντας ἀπροσίτους,
τὸ κράτος τῶν πατέρων σου σῶσον ἀφείς εἰς τοὺς υἱούς,
ἀγνοὺς καὶ ἀηττήτους.

Συνήθης δὲν υπήρξας σὺ μονάρχης ἢ αἰμοχαρής,
προδότης δὲν ἐφάνης,
δὲν κατεπάτης τὸν λαόν ὑπὸ τὴν πτέρναν σου βαρὺς
καὶ δὲν τὸν ἐτυράνησες.

[...]
Κεῖσαι νεκρός, ὦ Δανιὴλ! ἡ μάχαιρα ἡ μισθωτὴ
σ' ἐφόνευσεν ἀγρίως.

25. Βλ. Ζ. [= Γεώργιος Ζαλοκώστας], «Ὁ Ἀβδὲλ Καδὲρ», *Ευτέρπη* 7/27 (1.11.1853),
σ. 67-68.

Τις την βαρείαν σπάδην σου, ως συ εκράτεις, να κρατή
 θα δυνηθή αξίως;

Οπόταν έλθη η στιγμή, ην προσδιώρισ' ο θεός,
 οπόταν γίνουν ίσιοι
 πάντες οι άνθρωποι, και πας όχλος ελεύθερος λαός
 να καταστή ζητήση,

το Μοντενέγρον άρα γε τις εις το έργον το κλεινόν
 αυτό θα οδηγήση;
 Τις νέας νίκην Γράχοντας κατά στρατόν Οθωμανών
 ενδόξως θα νικήση;²⁶

Από την άλλη, η πεποίθηση ότι η κατάλυση της τυραννίας συνδέεται με την ωριμότητα, την ενηλικίωση των λαών ανιχνεύεται στον μεταγενέστερο «Ύμνο εις την επανάστασιν», γραμμένο με αφορμή τις αντιοθωνικές εξεγέρσεις του 1862: «Αυτός [ο Όθων] έμενεν οπίσω, και το έθνος επροχώρει./Αυτός έμενεν παιδίον, και ηνδρούτο η Ελλάς».²⁷ Παρά την πίστη στη σχεδόν νομοτελειακή απελευθέρωση, σύμφωνη με τη βούληση και τη δράση των λαών, η καθοδήγηση από μια ισχυρή προσωπικότητα εξακολουθεί να επιδιώκεται. Ο θαυμασμός όμως παραχωρεί τη θέση του στην επίκριση όταν κρίνεται ότι θίγεται ή ονειδίζεται το έθνος και η ιστορία του, όπως φαίνεται στο σύντομο ποίημα του Βυζάντιου με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Εις τον Γαριβάλδην. Μνημονεύσαντα εις τον προς τους στρατιώτας του λόγον την υπό των Ρωμαίων ήτταν της Μακεδονικής φάλαγγος»:

Λοιπόν κι εσύ μας ύβρισας; εις απογόνων ώτα
 τα πάθη τα προγονικά ανέμνησας τα πρώτα,
 ανέφερεις την ήτταν μας ως καύχημα των Ιταλών
 και την βαθείαν άβυσσον υπερπηδών των χρόνων
 τους μαχητάς σου χαιρετάς σκληρώς των Μακεδόνων
 την φάλαγγαν αναπολών.

Ω Γαριβάλδη, έπρεπε να μη μας ονειδίσης,
 και φέρεις εις την μνήμην μας δακρύων αναμνήσεις·
 ο Έλλην εάν ήθελεν ανάνδρωσ να εκδικηθή

26. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, σ. 46-49.

27. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, «Ύμνος εις την Επανάστασιν», *Εθνοφύλαξ*, 23.10.1862.

ν' ανακαλέσ' ηδύνατο αισχύνας νέων χρόνων,
 κι εις την ανάμνησιν αυτήν της ήττης των προγόνων
 «Νοβάρα» να αποκριθή.²⁸

Η αντιφατική προσέγγιση των προσώπων δεν είναι ανεξάρτητη από την ίδια τη συμπεριφορά τους, ιδίως σε ό,τι αφορά τις σχεδιαζόμενες βαλκανικές επαναστάσεις και εκστρατείες στην Ανατολή.²⁹ Ο Γαριβάλδι ειδικότερα, όσο διοχετεύονται φήμες στον Τύπο για αποβάσεις του στα Βαλκάνια,³⁰ τροφοδοτεί την εξυμνητική ποίηση, η οποία συμβάλλει παράλληλα με την ειδησεογραφία, τις δηλώσεις του ίδιου και των ελληνικών κοιμημάτων στην ενίσχυση του μύθου του ως ελευθερωτή της Ανατολής, όπως φαίνεται ενδεικτικά στον «Ύμνο εις τον Γαριβάλδη»: «Όλα τα έθνη σε περιμένουν / δώσε το σύνθημα και προβαίνουν / ως ένα σώμα να εγερθούν».³¹ Η εξυμνητική αντιμετώπιση όμως δεν είναι αδιάπτωτη, αφού όταν γίνεται αντιληπτή η αποστασιοποίηση του εξυμνούμενου η εξύμνηση υποχωρεί. Ο στίχος του Παναγιώτη Συνοδινού «Το θείο Γαριβάλδη μου κοντεύω να μισήσω»³² συμπυκνώνει την αμφιθυμία απέναντί του, αμφιθυμία ωστόσο πρόσκαιρη, αφού εντέλει ο μύθος εξακολουθεί να συντηρείται στον χρόνο (όπως εύγλωττα φαίνεται στο αρκετά μεταγενέστερο ποίημα του Κωστή Παλαμά «Γαριβάλδης (1807-1907)».³³

Ανάλογη είναι η αντιμετώπιση του Γάλλου αυτοκράτορα Ναπολέοντα Γ'. Αρχικά ο ίδιος μοιάζει να αναξωπυρώνει τις προσδοκίες για την απελευθέρωση των λαών της Ανατολής και την πραγμάτωση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας. Η εκτεταμένη διείσδυση της δημαγωγικής και προπαγανδιστικής ρητορείας του στην ελληνική πολιτική ζωή,³⁴ στην ποίηση γίνεται το εφελτήριο απελευθερωτικών οραμάτων. Έτσι, εκτός από τα αμιγώς εξυμνητικά για τις

28. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Ποημάτια*, σ. 50.

29. Ιδιαίτερα επικριτικό είναι το ποίημα «Προς τον πρωθυπουργόν της Αγγλίας Λόρδον Παλμεστρώνα» του Παναγιώτη Συνοδινού. Βλ. Παναγιώτης Σ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, *Σκιαί και Σπινθήρες. Συλλογή εβδόμη Λυρικο-επικών ποιήσεων*, Τυπογρ. Ε. Π. Χριστοδούλου, Πάτρα 1863, σ. 64-68.

30. Βλ. σχετικά ΛΙΑΚΟΣ, σ. 134. Βλ. και ανάλογη είδηση «Απόβασις Γαριβάλδη εις Αντίβαρι» συνοδευμένη από εθνεγερτικό στιχούργημα στην *Αυγή*, 15.05.1861.

31. Α. Ψ., *Ύμνος εις τον Γαριβάλδη*, Κέρκυρα 1861. Βλ. και ΛΙΑΚΟΣ, σ. 134.

32. Βλ. ΣΥΝΟΔΙΝΟΣ, σ. 69.

33. Βλ. Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, *Απαντα*, τ. Ε', Μπίρης – Γκοβόστης, Αθήνα [1964], σ. 164-170.

34. Βλ. σχετικά ΛΙΑΚΟΣ, σ. 103-107.

πραγματοποιηθείσες ενέργειες του ποιήματα,³⁵ γράφονται και άλλα εκπορευόμενα από την προσδοκία. Στη δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Αθηνά* με το αρχικό Α. «Ωδή εις τον Ναπολέοντα Γ΄. Αυτοκράτορα των Γάλλων»,³⁶ αλλά και στην «Ωδή προς τον Τρίτον Ναπολέοντα (διά τας εσπερίδας του ηθοποιού Κ. Α. Καπέλλα)» του Βυζάντιου³⁷ διατυπώνεται ρητά ως αίτημα, δομικό χαρακτηριστικό του είδους της ωδής, η επέμβαση του εξυμνούμενου για την απελευθέρωση των ελληνικών πληθυσμών, εδραζόμενη στη δράση του:

Αλλά δεν ετελείωσαν οι ευγενείς σου κόποι,
την αρωγήν σου κ' έτεροι ελπίζουν έτι τόποι,
το στάδιον ευρύχωρον παρέχει η ανατολή·
υπάρχουν έτι τύραννοι και δύματα μυρία,
Μονάρχα λαοφρούρητε, καθώς η Ιταλία
και η Ελλάς σε προσκαλεί.³⁸

Όταν ο παραλήπτης δεν ανταποκρίνεται στις προσδοκίες, η εξύμνηση γίνεται επίκριση και η συμπόρευση σε κοινά ιδανικά και επιδιώξεις εγκαταλείπεται, όπως γίνεται το 1866 στην «Ωδή εις Ναπολέοντα» του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου.³⁹ Θέμα του ποιήματος είναι η κρητική επανάσταση και η στάση του Ναπολέοντα Γ΄ απέναντι σε αυτή. Η επανάσταση συνδέεται από τον Παπαρρηγόπουλο με τις αρχές του Γάλλου αυτοκράτορα και τοποθετείται σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο επίτευξης της ελευθερίας των εθνικοτήτων:

Ω κήρυξ των ενώσεων και των εθνικοτήτων,
εάν οι Κρήτες μάχωνται υπέρ ελευθερίας,
Συ υπεκίνησες αυτούς το δόγμα σου κηρύττων,
πώς ήδη οπισθοδρομείς μεστός οργής αγρίας;

Ή μη ως εθνικότητας υπολαμβάνεις μόνον
τα έθνη τα την δύουσαν τιμώντα εκκλησίαν;

35. Βλ. λ.χ. Ε. Π. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, «Ωδή εις τον Ναπολέοντα τον Γ΄ Εκστρατεύοντα εις την Ιταλίαν (Κατά Μάϊον του 1861)», *Η γλυκεία φλοξ ήτοι διάφορα ποιημάτια της καρδιάς*, Τυπογρ. Ε. Π. Χριστοδούλου, Πάτρα 1861, σ. 103-105.

36. Α., «Ωδή εις τον Ναπολέοντα Γ΄. Αυτοκράτορα των Γάλλων», *Αθηνά. Εφημερίς πολιτική και φιλολογική*, 4.5.1861.

37. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Ποιημάτια*, σ. 25-28.

38. Ό.π., 27.

39. Βλ. Δημήτριος ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Ωδή εις Ναπολέοντα», *Ποιήσεις*, Τυπογρ. Ν. Πάσσαρη, Αθήνα 1867, σ. 35-37.

Τι; Θέλεις να λατρεύσωμεν τα αίσχη των αιώνων,
τον τύφον, την υπόκρισιν και την αβελτηρίαν;

Ηττήθης εν τω Μεξικώ, ηττήθης εν Πρωσσία,
απώλεσε του βλέμματος την δύναμιν ο λέων·
το φέρετρον της δόξης σου κρατεί η Ιταλία,
παρέπεται το έθνος σου περιύλπον και κλαίον.⁴⁰

Και όπως στις εξυμνητικές ωδές η χριστιανική δρασκεία των λαών της Ανατολής ενδυνάμωνε την επιχειρηματολογία του αιτήματος, έτσι και εδώ η δρασκευτική ταυτότητα προβάλλεται ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό, μόνο που διαφοροποιείται ειρωνικά από τον χριστιανισμό της Δύσης. Εν προκειμένω η εθνική ταυτότητα συγκροτείται αντιπαραβαλλόμενη με την επιβουλή του ξένου και η ειδολογική μετασχηματίζεται με τη μεταστροφή της εξύμνησης σε ψόγο.

Η επίκριση σε τέτοιου είδους ποιήματα δεν είναι αποκομμένη από την ευρύτερη στάση της κοινωνίας απέναντι στα πρόσωπα και την απογοήτευση από τη δράση ή την αδράνειά τους. Όταν η αρχή «η Ανατολή διά της Ανατολής» «ήρχισεν να εξοικειούται με τας συνειδήσεις απάντων»,⁴¹ το ποιητικό ενδιαφέρον μετατοπίζεται στη νοτιοανατολική Ευρώπη, όπως φαίνεται στο στιχούργημα «Ύμνος παραινετικός Εις τους υπό τον οθωμανικόν ζυγόν καταπιεζομένους δούλους Έλληνας, Ερζεγοβινίους, Μαυροβουνιώτας, Σέρβους, Σλάβους και Δάκας»,⁴² δημοσιευμένο ενδεχομένως στον απόηχο της «διακήρυξης αρχών» των ελληνοσερβικών διαπραγματεύσεων,⁴³ επίσης στη μετάφραση στα Ελληνικά των στιχουργημάτων «Πρόσκλησις (Εκ του συγγρικού του Μιχαήλ Vörösmarty)»⁴⁴ και «Φωνή της Ερζεγοβινιώτιδος φυλής διά το νέον έτος 1862»,⁴⁵ αλλά και στη μεταγενέστερη «Ωδή. Οι ήρωες του Μαυροβουνίου» (1878) του Επτανήσιου Γεωργίου Μαρτινέλη, όπου η ανδρεία

40. Ό.π., σ. 35.

41. Θεόδωρος ΑΦΕΝΤΟΥΑΗΣ, *Η Ανατολή διά της Ανατολής*, Τυπογρ. Ι. Αγγελουπούλου, Αθήνα 1861, σ. 1. Βλ. και ΛΙΑΚΟΣ, σ. 127.

42. Βλ. Αντώνιος Α. ΜΑΥΡΟΓΙΑΝΝΗΣ, «Ύμνος παραινετικός Εις τους υπό τον οθωμανικόν ζυγόν καταπιεζομένους δούλους Έλληνας, Ερζεγοβινίους, Μαυροβουνιώτας, Σέρβους, Σλάβους και Δάκας», *Αυγή*, 11.7.1862.

43. Βλ. σχετικά ΛΙΑΚΟΣ, σ. 173-177.

44. Βλ. Ι. ΓΕΑΦΥ, «Πρόσκλησις (Εκ του συγγρικού του Μιχαήλ Vörösmarty)», *Πανδώρα* 11/264 (15.3.1861), σ. 614-615.

45. Βλ. «Διακήρυξις Βουκάλοβιτζ», *Αυγή*, 5.2.1862 και 10.2.1862.

των εξυμνούμενων παραλληλίζεται, με ένα ρητορικό ερώτημα, και πάλι με την προγονική ελληνική.⁴⁶

Το ελληνικό παρελθόν αποτελεί σημείο αναφοράς των εξυμνητικών ποιημάτων. Αμέσως έπειτα από την ανεξαρτησία και κατά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου η συσχέτιση των σύγχρονων Ελλήνων με τους αρχαίους δεν διεκδικεί την αποκλειστικότητα. Η αρχαιότητα ανάγεται σε ιδεατή πηγή ηρωισμού από την οποία αρδεύεται κάθε σύγχρονη ηρωική πράξη, εγχώρια ή οθνεία. Ο παραλληλισμός των αλλοεθνών με μυθολογικούς ήρωες ή ιστορικά πρόσωπα διευκολύνει την εγκόλπωσή τους. Στην πραγματικότητα, μια τέτοια εικόνα συμπυκνώνει, ποιητικά μεγεθυμένα, όλα τα χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στη φαντασιακή εικόνα για τον εαυτό ως σύγχρονο αγωνιστή της ελευθερίας και απόγονο των αρχαίων Ελλήνων. Η αρχαιότητα από τη μία και η σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα από την άλλη, αν και επιστρατεύονται ως σταθερές του εθνικού αυτοπροσδιορισμού, στην ουσία αποσπούν τον σύγχρονο Έλληνα από τον τόπο και τον χρόνο. Η προσπάθεια ποιητικής σύζευξης του χώρου και του χρόνου (του έτερου χώρου και του απομακρυσμένου χρόνου), ως προσπάθεια τοποθέτησης του εαυτού εντός χωροχρονικού ιστορικού πλαισίου, καταλήγει στη μετάθεση του αυτοπροσδιορισμού, καθώς μάλιστα οι επαναστατικές ενέργειες στις αλύτρωτες περιοχές δεν ευοδώνονται.

Ωστόσο, αν και η οικειοποίηση των ξένων εμβληματικών προσωπικοτήτων και η συμπόρευση μαζί τους μοιάζει ανέφικτη, η παραδειγματική δράση και οι ιδέες τους διαμορφώνουν εν τέλει και την ίδια την ελληνική ταυτότητα ή έστω μία πλευρά της· στο τέλος της οθωνικής βασιλείας και στον απόηχο των ιταλικών επαναστάσεων, τόσο οι Επτανήσιοι ριζοσπάστες όσο και οι αντιοθωνιστές νέοι της Αθήνας διαπνέονται από τις αρχές των Ιταλών επαναστατών και ενίοτε δρουν υπό την καθοδήγηση και τις οδηγίες τους. Οι Έλληνες ποιητές και στιχοπλόκοι δεν επιδιώκουν πια να ενσωματώσουν υπερβατικά τον ξένο στην ελλαδική πραγματικότητα· έχοντας την ετοιμότητα να αναγνωρίζουν τη σπουδαιότητά του, αλλά και να ασκούν κριτική όταν οι περιστάσεις το απαιτήσουν, τον ανάγουν σε απαραίτητη παράμετρο για την προβολή ή την υπεράσπιση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, έστω κι αν αυτή διαρκώς διαφεύγει, στοιχειοθετημένη φαντασιακά από την παρελθοντική δόξα και τη μελλοντική προσδοκία.

46. Γεώργιος ΜΑΡΤΙΝΕΛΗΣ, *Οι ήρωες του Μαυροβουνίου. Ωδή*, Τυπογρ. Η Κερκύρα, Κέρκυρα, 1878.

Η Κόμησσα Ποτόσκη:

Ένα «ιστορικών διήγημα πρωτότυπον» του Κωνσταντίνου Ράμφου

Άγνοημένο συγγραφέα και, εν πολλοίς, άγνωστο άνθρωπο χαρακτηρίζει τον Κωνσταντίνο Ράμφο (1796-1871) η Αικατερίνη Κουμαριανού στην εισαγωγή που συνοδεύει την έκδοση των δύο ιστορικών μυθιστορημάτων του συγγραφέα *Ο Κατσαντώνης* και *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά* από το Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη το 1994.¹ Η μελετήτρια έχει, κατά βάση, δίκιο: Καμία μονογραφία δεν έχει γραφεί, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, με άξονα τον βίο και το έργο αυτού του πεζογράφου, που στη νεότητά του υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας και αγωνιστής της Επανάστασης του 1821, ενώ μετά την Απελευθέρωση ανέλαβε υπεύθυνες διοικητικές θέσεις (δικαστής, πολιτικός διοικητής επαρχιών, πρόξενος) και ασχολήθηκε με τη δικηγορία, τη δημοσιογραφία και τη συγγραφή.² Ωστόσο, υπάρχουν ως βασικές πηγές άντλησης

1. Αικατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Εισαγωγή» στον τόμο Κωνσταντίνος ΡΑΜΦΟΣ, *Ο Κατσαντώνης, Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1994, σ. 7-62.

2. Ίδου πώς συνοψίζει τον βίο του Ράμφου ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: «Ο Ράμφος [...] είναι ο άνθρωπος της ενέργειας. Τα ζωντανά του χρόνια τα ξοδεύει, για να υπηρετήσει την πατρίδα του. Ένας φιλικός, που ζει από σιμά, ο ίδιος μέτοχος, μέρα τη μέρα την Επανάσταση. Έρχεται σε γνωριμία μ' ένα σωρό πρόσωπα, τα περιστατικά ξετυλίγονται μπροστά στα μάτια του. Ύστερ' από την Επανάσταση παίρνει μέρος στην οργάνωση της ελεύθερης ελληνικής επικράτειας. Ίσως και να μην είναι αποφασισμένος να γράφει· ακόμη και τη δημοσιογραφία την αισθάνεται σαν έναν τρόπο υπηρεσίας προς την πατρίδα, δηλαδή την αισθάνεται πολύ σωστά. Και, ξαφνικά [...] σε μια εποχή της ζωής του, όπου θα έπρεπε να επιζητεί την ανάπαυση, προβαίνει αφηγητής και μυθιστοριογράφος». Βλ. Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το ιστορικών μυθιστόρημα*, Αετός, (σειρά Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 17), Αθήνα 1955, σ. κβ'.

πληροφοριών για τον πολυκύμαντο βίο του οι νεκρολογίες του Ιωάννη Φιλήμονα στην εφημερίδα *Αιών* (28.10.1871)³ και του Νικολάου Κορέσιου στην εφημερίδα *Εκλεκτική* (21.3.1872),⁴ ενώ εντοπίζονται και επιμέρους αξιόλογες μελέτες επικεντρωμένες στο έργο του: σύντομα κείμενα του Νικολάου Βέη,⁵ του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου,⁶ του Αποστόλου Σαχίνη,⁷ η προαναφερθείσα εκτενής κατατοπιστική εισαγωγή της Κουμαριανού και ένα ακόμη άρθρο της σε συλλογικό τόμο για την πεζογραφία του 19ου αιώνα,⁸ το κείμενο του Henri Tonnet στην ανθολογία των εκδόσεων Σοκόλη με τίτλο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*,⁹ τρεις εργασίες της Αναστασίας Τσαπανίδου (η μεταπτυχιακή εργασία της που επικεντρώνεται στις ιδεολογικές κατευθύνσεις του συγγραφικού έργου του Ράμφου,¹⁰ ένα τμήμα της διδακτορικής διατριβής της¹¹ και ένα άρθρο της¹²), δύο εργασίες του Λάμπρου Βαρελά (ένα εγκυκλοπαιδικό λήμμα¹³ και ένα πλούσιο σε πληροφορίες άρθρο για τη σχέση του Ράμφου με τον χώρο του εφήμερου και της παραλογοτεχνίας)¹⁴ και ένα άρθρο των Νίκου

3. Ιωάννης ΦΙΛΗΜΩΝ, «Κωνσταντίνος Ράμφος», *Αιών*, 28.10.1871, σ. 3.

4. Νικόλαος ΚΟΡΕΣΙΟΣ, «Κωνσταντίνος Ράμφος», *Εκλεκτική*, 21.3.1872.

5. Νίκος ΒΕΗΣ, «Ο Κωνσταντίνος Ράμφος ως θεατρικός συγγραφέας και ως μυθιστοριογράφος», *Πρωία*, 19.4.1942.

6. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, σ. κα΄-κγ΄.

7. Απόστολος ΣΑΧΙΝΗΣ, «Κωνσταντίνος Ράμφος» στο *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Εστία, Αθήνα 1958, σ. 82-92.

8. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Κωνσταντίνος Ράμφος: Άγνωστος άνθρωπος – αγνοημένος συγγραφέας» στον τόμο *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, επιμ. Νάσος Βαγενάς, ΠΕΚ, Ηράκλειο 1997, σ. 245-256.

9. Henri TONNET, «Κωνσταντίνος Ράμφος» στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Δ΄, 1830-1880, Σοκόλης, Αθήνα 1996, σ. 282-304.

10. Αναστασία ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, *Κωνσταντίνος Ράμφος. Βιογραφία – Εργογραφία – Ιδεολογικές κατευθύνσεις του συγγραφικού του έργου*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ, 1998.

11. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία 1830-1880*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ, 2012, σ. 550-584.

12. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, «Ξένα πρότυπα για την “Κόμησα Ποπότση” του Κων. Πωπ και την “Κόμησα Ποτόση” του Ράμφου», *Μικροφιλολογικά* 30 (2011), σ. 5-10.

13. Λάμπρος ΒΑΡΕΛΑΣ, «Κωνσταντίνος Ράμφος (1796-1871)» στο συλλογικό τετράτομο έργο *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου 1784-1974*, επιμ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπάναγου, τ. Δ΄, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2008, σ. 29-30.

14. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Ράμφος στον χώρο του εφήμερου» στον τόμο *Πρακτικά της ΙΓ΄ Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης (3-6.11.2011) Μνήμη Παν*

Θεοχαράκη και Μιχάλη Ψαλιδόπουλου για τη θεατρική κωμωδία του Ράμφου *Το παπί του οικονομολόγου*.¹⁵

Θα επιχειρήσω εδώ μια ανάγνωση του πεζογραφήματος *Η Κόμησση Ποτόσκη*, που πρωτοδημοσιεύεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Πανδώρα* το 1869¹⁶ και κλείνει τον κύκλο της παρουσίας του Κωνσταντίνου Ράμφου στη νεοελληνική πεζογραφία. Αρκετά μακριά από τα ελληνοκεντρικά, «εθνικά»,¹⁷ ιστορικά μυθιστορήματα του συγγραφέα *Αι τελευταίαι ημέραι του Αλή-Πασά* (1862) και *Ο Κατσαντώνης* (1862), τα οποία έχουν ως βασικούς ήρωες πρόσωπα που σημάδεψαν τη νεότερη ελληνική ιστορία, και το τρίτομο μυθιστόρημα *Ο Χαλέτ Εφέντης* (1867-1869), που επικεντρώνεται στις δολοπλοκίες στην αυλή του Σουλτάνου Μωάμεθ Β΄ και στις διοικητικές δομές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το πεζογράφημα *Η Κόμησση Ποτόσκη*, «ιστορικών διήγημα πρωτότυπον», σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του ίδιου του Ράμφου, τοποθετείται στο μεγαλοαστικό περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης¹⁸ του τέλους του 18ου αιώνα και συγκεντρώνει χαρακτήρες ποικίλων εθνικοτήτων (Έλληνες, Γάλλους, Τούρκους, Πολωνούς, Κιρκάσιους, Ολλανδούς).

Μουλλά, Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα, Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ. 687-696.

15. Νίκος ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ – Μιχάλης ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, «*Το παπί του οικονομολόγου*: Μια σάτιρα της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», Εισήγηση στο Ε΄ Πανελλήνιο Θεατρολογικό Συνέδριο «Θέατρο και Δημοκρατία» (Νοέμ. 2014), Ημερομηνία πρόσβασης [23/7/2015] από <https://theatredemocracy.files.wordpress.com/2014/10/psalidopoulos-theocarakis-economists-duck-5th-theater-conference-greek-2014-final.pdf>

16. *Πανδώρα* 19/455 (1869), σ. 445-451· 20/458, σ. 30-33· 20/459, σ. 48-53· 20/461, σ. 86-89· 20/466 (1869), σ. 185-192.

17. Έχει διατυπωθεί από την Αικατερίνη Κουμαριανού η άποψη ότι τα μυθιστορήματα του Ράμφου εγγράφονται στην παράδοση του «εθνικού μυθιστορήματος», κόντρα στο ρεύμα της εποχής, που άρχιζε να θεωρεί το μυθιστορηματικό είδος παρωχημένο. Βλ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Εισαγωγή», σ. 50-51. Από τη δική του οπτική γωνία, ο Λάμπρος Βαρελάς διακρίνει μυθιστορική άμιλλα ανάμεσα στον Ράμφο και τον Στέφανο Ξένο γύρω από τη θεματική της Οθωμανοκρατίας και της Επανάστασης του 1821 και θεωρεί ότι ο Ράμφος δεν κινείται κόντρα στο ρεύμα, αλλά ακολουθεί έναν δρόμο που είχε ήδη χαράξει ο Ξένος, συνδυάζοντας την ικανοποίηση του πατριωτικού του αισθήματος και τη μερική θεραπεία των βιοποριστικών αναγκών του. Βλ. ΒΑΡΕΛΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Ράμφος στον χώρο του εφήμερου», σ. 694-695. Πάντως, ο Henri Tonnet πιστεύει ότι μόνο ο *Κατσαντώνης* κινείται σε μια καθαρά πατριωτική προβληματική, ενώ τα δύο επόμενα, ιδιαίτερα ο *Χαλέτ Εφέντης*, δείχνουν εγκατάλειψη αυτής της θεματικής. Βλ. TONNET, σ. 287.

18. Για την παρουσία της Κωνσταντινούπολης στο πεζογράφημα βλ. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία 1830-1880*, σ. 581-584.

Ο βασικός γυναικείος χαρακτήρας του πεζογραφήματος του Ράμφου εμπνέεται από ένα υπαρκτό πρόσωπο του τέλους του 18ου αιώνα, την Πολωνέζα κόμησσα Sophie Potocka, η οποία χρωστά τη φήμη της στην εκπληκτική ομορφιά της και στον περιπετειώδη βίο της, που περιλαμβάνει αγοραπωλησίες σε πολύ νεαρή ηλικία και γάμους, πρώτα με τον Ολλανδό κόμη de Witt και κατόπιν με τον Πολωνό Félix Potocki. Με την περίπτωση της ασχολείται πρώτα το 1850 ο Κωνσταντίνος Πωπ στη στήλη «Έργα και ημέραι» που διατηρεί στην *Ευτέρπη*¹⁹ και, στη συνέχεια, ο Ράμφος, που αντλεί πληροφορίες για την πραγματική Sophie Potocka από το περιηγητικό έργο *Turquie* των Joseph-Marie Jouannin και Jules van Gaver, επιφέροντας σημαντικές αλλαγές προς μια ηθικοπλαστική χροιά, έτσι ώστε η μοιραία Sophie να μετατρέπεται στη σεμνή Ελένη Ποτόσκη, που παρουσιάζεται ως ένα γυναικείο πρότυπο ηθικής.²⁰

Υπόθεση του πεζογραφήματος

Η *Κόμησσα Ποτόσκη* ανοίγει με προσδιορισμό του χρόνου και του τόπου, ενώ ευθύς εξαρχής εισάγεται και ο κεντρικός ανδρικός χαρακτήρας: Στο τέλος του 18ου αιώνα ο Γάλλος Μάρκος Βαλλιέρος (Μαρκίων), αφού περιηγείται σε διάφορες ιταλικές πόλεις, καταλήγει στην Κωνσταντινούπολη, όπου φιλοξενείται στο σπίτι της εξαδέλφης του, η οποία ζει μια ευτυχισμένη οικογενειακή ζωή δίπλα στον σύζυγό της, τον Γάλλο μεγαλέμπορο κύριο Γλ., και τα δίδυμα κοριτσάκια τους. Ακούγοντας ότι ένας Οθωμανός ζητά δάνειο από τον κύριο Γλ. για να αγοράσει μια πανέμορφη δούλη από την Κιρκασία, ο Μαρκίων φλέγεται από περιέργεια να τη δει και, χάρη στη συνδρομή του πανέξυπνου Έλληνα μεσίτη Δημητράκη, κατορθώνει να μπει στο Αβράτ-Παζάρ και να αγοράσει ο ίδιος την κοπέλα, που ονομάζεται Ελένη και είναι κόρη Κιρκάσιου ιερέα. Κατόπιν, με τη συνδρομή μιας άλλης Ελληνίδας, της κυρίας Φρόσως, την υιοθετεί επισήμως, με σκοπό να καλύψει το κενό που άφησε στον ίδιο και στη σύζυγό του ο θάνατος της κόρης τους. Στο ταξίδι προς τη Γαλλία ο Μαρκίων συναντά τον Ολλανδό κόμητα Ουήττ, που θέλει την κοπέλα για σύζυγό του, αλλά, όταν εκείνη αρνείται, στέλνει ανδρώπους του να την απαγάγουν· ο Μαρκίων, με τη βοήθεια Γάλλων στρατιωτών, αποκρούει τους απαγωγείς και κατόπιν πάει στη Βαρσοβία, όπου συναινεί στον γάμο της Ελένης με τον κόμη-

19. ΓΟΡΓΙΑΣ (= Κωνσταντίνος Πωπ), «Έργα και ημέραι», *Ευτέρπη* 77 (1.10.1850), σ. 115-117.

20. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, «Ξένα πρότυπα για την “Κόμησσα Ποτόσκη” του Κων. Πωπ και την “Κόμησσα Ποτόσκη” του Ράμφου», σ. 7-8.

τα Ποτόσκη. Μετά από ενάμιση περίπου χρόνο, η Ελένη, ως χήρα κόμησσα Ποτόσκη και μητέρα πλέον ενός παιδιού, πηγαίνει στη Γαλλία για να μείνει μαζί με τους θετούς γονείς της, μια που ο σύζυγός της πέθανε στην Κρακοβία σε συμπλοκή με τους Αυστριακούς.

Η γλωσσική επικοινωνία

Το πεζογράφημα αποτελεί, μεταξύ άλλων, ένα παιγνιώδες σχόλιο πάνω στις δυνατότητες και τους περιορισμούς της γλωσσικής επικοινωνίας, με άξονες την ελληνική, τη γαλλική και την τουρκική γλώσσα. Οι Γάλλοι εμφανίζονται ως κοινωνοί της ελληνικής γλώσσας και του ελληνικού πολιτισμού. Ο Γάλλος έμπορος Γλ., αν και ζει είκοσι χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, δεν έχει μάθει Τουρκικά, αλλά γνωρίζει μόνο την ελληνική γλώσσα λόγω των σχέσεών του με Έλληνες εμπόρους (σ. 4).²¹ Ο Γάλλος Μαρκίων είναι θερμός θαυμαστής της κλασικής αρχαιότητας και διασώτης της ελληνικής γλώσσας, την οποία σπούδασε μαζί με τη Λατινική (σ. 63), αλλά αδυνατεί να προφέρει έστω και μία λέξη τουρκική (σ. 8). Η Κιρκασία δούλη, η Ελένη, δεν εννοεί ούτε τη γαλλική ούτε την ελληνική γλώσσα, αλλά όταν υιοθετείται επισήμως από τον Μαρκίωνα κάνει εντατικά μαθήματα γαλλικής γλώσσας, με εξαιρετικά αποτελέσματα.

Η γλωσσική ασυνεννοησία φτάνει στο απόγειό της στο επεισόδιο με την τουρκική περίπολο που συλλαμβάνει τον –περιπλανώμενο στους δρόμους του Γαλατά– Μαρκίωνα ως κλέφτη, μια που ο Γάλλος ευγενής αγνοεί την Τουρκική και οποιαδήποτε άλλη ανατολική γλώσσα, ενώ οι Τούρκοι δεν γνωρίζουν καμία άλλη γλώσσα πέρα από τη μητρική τους (σ. 33-36).

Οι χαρακτήρες των Ελλήνων και ο διαμεσολαθητικός τους ρόλος

Μέσα σε αυτή τη γλωσσική Βαβέλ οι χαρακτήρες των Ελλήνων, ο μεσίτης Δημητράκης και η κυρία Φρόσω, άριστοι γνώστες τόσο της τουρκικής όσο και της γαλλικής γλώσσας, αντιπροσωπεύουν την υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα των ελληνόφωνων χριστιανών στην εσωτερική πυραμίδα της οθωμανικής αυτοκρατορίας,²² βρίσκονται σε προνομιακή θέση σε σχέση με άλλα πρόσωπα της

21. Όλες οι παραπομπές σε σελίδες του πεζογραφήματος είναι σε παρένθεση και αντιστοιχούν στην έκδοση Κωνσταντίνος ΡΑΜΦΟΣ, *Η Κόμησσα Ποτόσκη*, ιστορικό διήγημα εκδιδόμενο υπό Νικολάου Κ. Ράμφου, εκ του τυπογραφείου Θ. Παπαλεξανδρή, Αθήνησιν 1879.

22. Βλ. τα όσα σχετικά επισημαίνει ο Αλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεο-*

ιστορίας που ομιλούν μόνο τη μητρική τους γλώσσα και δρουν ως διερμηνείς-διαμεσολαβητές στη γλωσσική επικοινωνία μεταξύ Γάλλων και Τούρκων, αλλά και μεταξύ των Γάλλων και της Ελένης από την Κιρκασία. Επιπροσθέτως, οι δύο Έλληνες είναι επινοητικοί, προσαρμοστικοί, έχουν άριστες διαπροσωπικές σχέσεις με τους Γάλλους,²³ βοηθώντας τους με το αζημίωτο, και, χάρη στην εις βάθος γνώση τους της οθωμανικής νοοτροπίας και του οθωμανικού ενδυματολογικού κώδικα, είναι σε θέση να διεισδύουν σε χώρους όπου οι Τούρκοι απαγορεύουν την είσοδο σε αλλοεθνείς, όπως λ.χ. στο παζάρι, όπου ο Δημητράκης μπαίνει ντυμένος ως Τούρκος και μεταμφιέζει ανάλογα και τον Μαρκίωνα. Αλλά και η Φρόσω είναι ικανή να περνάει άλλοτε για Οθωμανή και άλλοτε για κομψή Ευρωπαία. Άρα και οι δύο ελληνικής καταγωγής χαρακτήρες κινούνται συμβολικά στο μεταίχμιο μεταξύ δυτικού και ανατολικού πολιτισμού. Ειδικά ως προς τον χαρακτήρα του Δημητράκη, η Αναστασία Τσαπανίδου τον θεωρεί μια θετική εκδοχή του χαρακτήρα της Σφύρλας από το μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου *Ο διάβολος εν Τουρκία* και εύστοχα υποστηρίζει ότι «λανθάνει εδώ μια από τις βασικότερες ιδεοληψίες των Ελλήνων λογοτεχνών του 19ου αιώνα [...], ότι δηλ. η κατανόηση και εντέλει η χειραγώγηση του Οθωμανού Άλλου είναι δυνατή μόνο μέσα από τη βαθιά γνώση που έχει γι' αυτόν ο Έλληνας και όχι από τη δυτική αντίληψη».²⁴

Πιο αναλυτικά, ο μεσίτης Δημητράκης, ο οποίος γεννήθηκε στα Ταταύλα από Έλληνες γονείς και έμαθε τέλεια τη γαλλική γλώσσα, είναι αυτός που υπόσχεται στον Μαρκίωνα να τον βοηθήσει να πάει στο Αβράτ-Παζάρ και να δει την πανέμορφη Κιρκασία δούλη, αρκεί να ακολουθήσει τις συμβουλές του

λογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, δεύτερη φωτοανατύπωση τρίτης έκδοσης, Θεωρία και μελέτες Ιστορίας 14, ΕΜΝΕ-Μνήμων, Αθήνα 2009 (1993), σ. 67: «Στην εσωτερική πυραμίδα της οθωμανικής αυτοκρατορίας οι ελληνόφωνοι χριστιανοί κρατούσαν μια υψηλότερη κοινωνική βαθμίδα ήδη από τα χρόνια της κατάκτησης, γιατί αυτοί έλεγχαν το πατριαρχείο και την εκκλησιαστική ηγεσία γενικότερα. Η άνοδος του εμπορίου από τα μέσα του 18ου αιώνα τους ενίσχυσε ακόμα περισσότερο, με αποτέλεσμα μεμονωμένα άτομα ή και σύνολα να ελληνοφωνούν· η διάδοση των γραμμάτων, και λοιπόν των σχολείων, πολλαπλασίασε ετούτην την τάση, γιατί γλώσσα των γραμμάτων ήταν, πάλι, τα ελληνικά».

23. Πρβλ. το διήγημα του Ράμφου *Η απροσδόκητος συνάντησις* (1860), όπου πρωταγωνιστεί ένα αναπάντεχο ελληνογαλλικό ζευγάρι, ένας Έλληνας παλιός στρατιώτης του Ναπολέοντα Βοναπάρτη και η Γαλλίδα σύζυγός του, τους οποίους συναντά στην ορεινή Ήπειρο ο Λουδοβίκος Ναπολέον Βοναπάρτης.

24. ΤΣΑΠΑΝΙΔΟΥ, *Η Κωνσταντινούπολη στην ελληνική πεζογραφία 1830-1880*, σ. 583-584.

(σ. 7-8). Το επόμενο πρωινό εμφανίζεται στο σπίτι του κυρίου Γλ. ως καλοντυμένος Τούρκος αγάς και αναλαμβάνει και τη μεταμόρφωση του Μαρκίωνα σε Οθωμανό, καθώς είναι ο μόνος τρόπος να εισέλθει στην αγορά των δούλων. Η όλη ιεροτελεστία της μεταμφίεσης είναι απολαυστική και έχει συμβολικό χαρακτήρα: ο Έλληνας ψαλιδίζει τα μαλλιά και τα γένια του Γάλλου, του φοράει κίδαρι, που καλύπτει και τις τρίχες των κροτάφων του, τις οποίες κουρεύει μέχρι τον αυχένα, «διότι οι Οθωμανοί έχουν ξυρισμένες τας κεφαλάς των» (σ. 9), και τον ντύνει με «τουρκικήν ενδυμασίαν μεγαλοπρεπή και πλουσίαν» (σ. 9). Ο Δημητράκης καταστρώνει σχέδιο, παραπέμποντας στον Μολιέρο,²⁵ και προτείνει στον Μαρκίωνα να υποδυθεί τον κωφάλαλο και, εάν του αρέσει η σκιάδα, να του δείξει την προτίμησή του με νεύματα (σ. 15). Ο Γάλλος χαρακτηρίζει τον Έλληνα μεσίτη «έξυπνο» και «διάβολο» (σ. 15).

Η κυρία Φρόσω είναι μια γυναίκα που φαίνεται Οθωμανή, αλλά στην πραγματικότητα είναι χριστιανή που υπηρέτησε επί πολλά χρόνια σε πλούσια οθωμανική οικογένεια και «κατέχει την τουρκικήν γλώσσαν εντελώς, και την λαλεί ως αι των χαρεμιών χανούμισσαι» (σ. 10). Η Ελληνίδα, άτομο της απολύτου εμπιστοσύνης του Δημητράκη και των Γάλλων αστών, αναλαμβάνει να παραλάβει την Ελένη από το Αβράτ-Παζάρ, μετά την ολοκλήρωση της αγοραπωλησίας της κοπέλας, και να την ντύσει σύμφωνα με την ευρωπαϊκή μόδα. Η Φρόσω είναι εκείνη που θα μεταφράσει από τα Τουρκικά στα Γαλλικά τη δραματική ιστορία της Ελένης και θα ανακοινώσει αργότερα στην κοπέλα ότι ο Μαρκίων την έχει αγοράσει. Όταν ο Μαρκίων αποφασίζει να προχωρήσει στην υιοθεσία της Ελένης στη γαλλική πρεσβεία θα του χρειαστεί η Φρόσω ως διερμηνέας· μετά τη σύνταξη των εγγράφων η Φρόσω μεταφέρει το «εμπεριχόμενον» στην Ελένη, η οποία εκφράζει την ευγνωμοσύνη της με δάκρυα και πέφτει στην αγκαλιά του ευεργέτη της (σ. 56).

25. Ο Δημητράκης λέει στον Μαρκίωνα «Συ δε γνώσκεις την τουρκικήν γλώσσαν και πιθανόν να κάμη λόγον και εις σε ο πωλητής, και αν λησμονήσης ότι παίζομεν κωμωδίαν και τω αποκριθείς γαλλιστί, θα πάθωμεν ό,τι έπαθεν ο ιατρός Σγαναρέλος.» (σ. 14). Υπενθυμίζεται ότι ο Ράμφος μεταφράζει την κωμωδία του Μολιέρου *Ο κατά φαντασίαν ασθενής* το 1834 και γράφει το 1866 τη σατιρική κωμωδία *Το παπί του οικονομολόγου*, με σαφείς μολιερικές επιδράσεις. Για τη θεατρική αυτή δημιουργία του Ράμφου βλ. ΘΕΟΧΑΡΑΚΗΣ – ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π.

Ενσωμάτωση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος – Αδιάσπαστη ενότητα του ελληνισμού

Πέρα από τον κομβικό ρόλο των δύο Ελλήνων και την πολιτισμική διαμεσολάβηση της ελληνικής γλώσσας, το κείμενο του Ράμφου είναι διάσπαρτο από αναφορές στον ελληνικό πολιτισμό, αρχαίο και νεότερο, δείγματα της ευρύτερης τάσης της εποχής να καταδειχθεί η αδιάσπαστη ενότητα του ελληνισμού.

Στην αρχή της περιοδείας του ο Μαρκίων παρουσιάζεται να περνά από την Τροία και ο Ράμφος βρίσκει την ευκαιρία να προβάλλει την έντονη αντίθεση ανάμεσα στην πόλη που συνδέεται με τους τύμβους του Αχιλλέα και του Πάτροκλου, την «πολύκροτον της Φρυγίας Ίδη», και τον ομηρικό Σκάμανδρο και το σημερινό «μικρόν και ευτελές ποιμένων χωρίδιον» και το μικρό ποτάμι (σ. 62). Ο Μαρκίων στενοχωριέται που δεν βρίσκει ούτε «λιθάριον φέρον οπωσούν τον τύπον του αρχαίου» (σ. 63) και επισκέπτεται τις Κυδωνίες, ωραία παραθαλάσσια πόλη που κατοικείται «υπό μόνων χριστιανών Ελλήνων» (σ. 63), με αυτοδιοίκητη κοινότητα, αλλά χωρίς εκπαιδευτήριο· ωστόσο, σχολιάζει ο αφηγητής, αν ζούσε ο Γάλλος μέχρι το 1800 θα μάθαινε ότι οι Κυδωνείς είχαν χτίσει θαυμάσια σχολή όπου δίδασκε ο Θεόφιλος Καΐρης και σύντομα έγινε «ο εν τη Ανατολή φάρος του φωτισμού των εν Τουρκία Ελλήνων» (σ. 63). Ο Μαρκίων διέρχεται και από τη Σμύρνη, όπου βρίσκει σχολή με διευθυντή τον Ιερόθεο Ίθακήσιο, συνάπτει φιλικές σχέσεις μαζί του και παρακολουθεί πολλές από τις παραδόσεις του· ο Γάλλος ευγενής χαρακτηρίζει τους Ευρωπαίους «τυφλούς» και εξομολογείται ότι συχνά αγνοούν εάν υπάρχει ελληνική φυλή, αλλά ο ίδιος διαπιστώνει τώρα με τα μάτια και τα αυτιά του ότι «Έλληνες υπάρχουν και την γλώσσαν των προγόνων των ομιλούν μικρόν παρηλλαγμένην» (σ. 64), για να λάβει από τον Ιερόθεο την απάντηση ότι δεν είναι παρηλλαγμένη, αλλά αναλελυμένη, «χωρίς ν' απολέση τας ρίζας της και να παραλλάξη τους τύπους της» (σ. 64). Υπάρχουν, επίσης, αναφορές στην Ασπασία του Περικλέους (σ. 64) και στον Φίλιππο τον Μακεδόνα (σ. 90) και, επιπροσθέτως, το όνομα του κεντρικού γυναικείου χαρακτήρα παραπέμπει στην ομηρική Ελένη.

Ευρωπαίος vs Οθωμανός

Και για τους Έλληνες και για τους Γάλλους της *Κόμησας Ποτόσκη* ο Οθωμανός είναι ο απόλυτος Άλλος. Παρά το γεγονός ότι στη νουβέλα του Ράμφου υπάρχουν διάφορες επιμέρους διπολικές αντιθέσεις (καλός κόμης Ποτόσκη vs κακός κόμης Ουήττ, Ανατολικοευρωπαίος vs Αφρικανός δούλης, Ρωμαίοι vs

Οθωμανοί), η βασική αντίθεση είναι Ευρωπαίος vs Οθωμανός. Με την εξαίρεση του Ολλανδού ραδιούργου κόμητος Ουήττ, όλοι οι άλλοι Ευρωπαίοι της ιστορίας, Γάλλοι, Έλληνες, Πολωνοί, άνδρες και γυναίκες, είναι χαρακτήρες με θετικό πρόσημο: γενναίοι πολεμιστές, υπερασπιστές του δικαίου και της ηθικής, γενναιόδωροι, ανοιχτοί στο διαφορετικό, φιλόδημοι, καλλιεργημένοι, ήρεμοι, ευαίσθητοι, έτοιμοι ανά πάσα στιγμή να βοηθήσουν τον συνάνθρωπο. Αντίθετα, οι Οθωμανοί παρουσιάζονται με τα πλέον μελανά χρώματα: δουλέμποροι, βάρβαροι, επιδεικτικοί, φιλοχρήματοι, ενώ η Τουρκία χαρακτηρίζεται από τον Γάλλο κύριο Γλ. ως ένας τόπος «ένθα κλείουσιν εις τας φυλακάς τους πρόσβεις» (σ. 59). Ο Οθωμανός δεν παύει ποτέ να είναι ο Άλλος, με την αρνητική έννοια: Η γενιτσαρική περίπολος αντιμετωπίζει ως κλέφτη τον Μαρκίωνα και τον πετάει στον δρόμο, το Αβράτ-Παζάρ, η αγορά των δούλων, παρομοιάζεται με «κτηνοτροφείον ή ορνιδοτροφείον» (σ. 15), ο δουλέμπορος Ισούφ ενδιαφέρεται μόνο για το κέρδος, οι δικαστές ενίοτε εμπλέκουν στις αποφάσεις τους το Κοράνι (σ. 60). Επιβεβαιώνεται λοιπόν και στην *Κόμησσα Ποτόσκη* η άποψη του Henri Tonnet ότι ο Ράμφος επαναλαμβάνει συχνά στα έργα του την προσφιλή του θεωρία ότι «η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν θα μεταρρυθμιστεί ποτέ αρκετά για να μοιάζει με τις ευρωπαϊκές χώρες»²⁶ και ότι «η μουσουλμανική θρησκεία, που στην ουσία της είναι οπισθοδρομική και μισαλλόδοξη, θα αντιστέκεται πάντα σε κάθε πρόοδο».²⁷

Βεβαίως, πέρα από τη βασική αυτή κατεύθυνση, ο Ράμφος δεν παραλείπει να αναφερθεί και σε αρνητικές πτυχές των Ευρωπαίων: Οι Λουδοβίκοι θεωρούνται από τον Μαρκίωνα υπεύθυνοι όχι μόνο για τα πένθη της οικογένειάς του, αλλά και για τη διασπάδιση του δημόσιου χρήματος και την οικονομική εξαθλίωση του γαλλικού λαού («Αυτοί προετοίμαζον την καταστροφήν της Βουρβονικής δυναστείας, κατασπεύσαντες εις αισχράς εταιράς τον δημόσιον πλούτον, καταντήσαντες τον λαόν δι' αυθαιρέτων και δυσβαστάκτων φόρων πένητα», σ. 49) και η Πολωνία παρουσιάζεται να κινδυνεύει από «τους όνυχας των Πρώσων, των Αυστριακών και των Ρώσων», με δεδομένη τη διχόνοια των Πολωνών ευγενών (σ. 92). Από την άλλη πλευρά, υπάρχει επαινετική αναφορά στο οθωμανικό Δίκαιο, το Κανούν (κώδικα), το οποίο συντάχθηκε, κατά διαταγή του Σουλτάν Σουλεϊμάνη, από τον μεγάλο διερμηνέα Νικουσή, που αξιοποίησε τον ρωμαϊκό κώδικα σε θέματα εργασιών, κτήσεων και αγοραπωλησιών, και θα μπορούσε να εξασφαλίσει ισονομία, υπό ορισμένες προϋποθέσεις (σ. 60).

26. TONNET, σ. 295.

27. Ό.π.

Επίλογος

Η Αικατερίνη Κουμαριανού συμπεριλαμβάνει την *Κόμησσα Ποτόσκη* στις νουβέλες που δημοσίευσε ο Ράμφος στην *Πανδώρα*, όπου το ενδιαφέρον του πεζογράφου στρέφεται σε περιπτώσεις ατόμων που ανήκουν στην αστική τάξη και δίνεται έμφαση στην περιγραφή συναισθηματικών καταστάσεων και απροσδόκητων συναντήσεων και εξελίξεων.²⁸ Πράγματι, όλα αυτά τα στοιχεία ενυπάρχουν στο συγκεκριμένο πεζογράφημα: Επιλέγοντας τη φόρμα της νουβέλας, ο πεζογράφος φτιάχνει ένα απολαυστικό ανάγνωσμα για το ευρύ κοινό, αναδεικνύοντας και πάλι την ικανότητά του στη σκιαγράφιση χαρακτήρων και στις περιγραφές της φύσης, συνδυάζει το κοσμοπολιτικό στοιχείο (με την τοποθέτηση της δράσης στην Κωνσταντινούπολη και τη Βαρσοβία, σε μια ατμόσφαιρα που θυμίζει διηγήματα του Ραγκαβή) με μια ιστορική βάση, εκφράζει έναν ήπιο προβληματισμό αναφορικά με τις διαφορές ευρωπαϊκής Δύσης και οθωμανικής Ανατολής, θέτει ζητήματα εθνικής, γλωσσικής και δρασκευτικής ετερότητας. Παράλληλα, η ισχύς των εθνικών συμβόλων και η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας είναι στοιχεία παρόντα και εδώ: Αναδεικνύονται το δαιμόνιο και η αντοχή της ελληνικής φυλής και προβάλλεται η ιδέα ενός υπερούσιου και διαχρονικού ελληνικού πολιτισμού.

28. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Κωνσταντίνος Ράμφος: Άγνωστος άνθρωπος – αγνοημένος συγγραφέας», σ. 250.

Αναζητώντας νέους ορίζοντες: Η ‘βορειομανία’, ο ‘ψευνογερμανισμός’ και η σύνδεσή τους με τον δημοτικισμό στα τέλη του 19ου αιώνα

Ο όρος ‘βορειομανία’ εισάγεται το 1895 από τον Γεώργιο Τσοκόπουλο.¹ Η αφορμή δίνεται από την πρώτη παράσταση των *Βρυκολάκων* του Ibsen στην Ελλάδα και την επίδραση που αυτή ασκεί στους Έλληνες δημιουργούς. Η σταδιακή μετακίνηση του ενδιαφέροντος των τελευταίων από τις παραδοσιακές χώρες εισροής ιδεών σε άλλες, βορινές, κατ’ αρχάς ξενίζει και κατόπιν γίνεται σκωπτικά δεκτή. Η ‘βορειομανία’ εκφράζει τη νέα τάση που αρχικά αφορά στην πρόσληψη των έργων του Ibsen, αλλά που σύντομα ανοίγει και φιλοξενεί κάτω από την ομπρέλα της πλείστα ύφη και διαφορετικούς δημιουργούς, όχι απαραίτητα προερχόμενους από τη Σκανδιναβία.² Ο όρος φορτίζεται αίφνης με ένα αρνητικό σημασιολογικά περιεχόμενο και χρησιμοποιείται για να καυτηριάσει την άκριτη αποδοχή νέων μοτίβων από τις βορινές χώρες. Ο ευρύτερος Βορράς τοποθετείται στον αντίποδα των ευρωπαϊκών χωρών από τις οποίες γινόταν παραδοσιακά ως τότε η μεταλαμπάδευση ιδεών στην Ελλάδα, που είναι πρωτίστως η Γαλλία και δευτερευόντως, την εποχή εκείνη, η

1. Ο Γ. Δ. Τσοκόπουλος, κρίνοντας το έργο του Ξενοπούλου *Ο τρίτος*, βρίσκει αυτό «στενάξον υπό την επιρροή ξενικών αναγνώσεων, βαρυνόμενον από τους αιώνιους “Βρυκόλακας” και προδίδον από της πρώτης σκηνής την Βορειομανίαν της οποίας θύματα κλαίονεν τόσους και τόσους διακεκριμένους εργάτας των γραμμάτων». Βλ. Γεώργιος Δ. ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Θεατρική κίνησης: [...] Γρ. Ξενοπούλου *Ο τρίτος*», *Τα Ολύμπια*, 9.12.1895, σ. 40.

2. Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Οι βόρειες λογοτεχνίες και το νεοελληνικό θέατρο» στο *Κείμενα και Αντικείμενα: δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997, σ. 320.

Ιταλία. Ήδη από τη στιγμή που πρωτοπαίξονται οι *Βρυκόλακες*, ο Ξενόπουλος υπογραμμίζει τον καθοριστικό ρόλο που έχει διαδραματίσει η Γαλλία στην πνευματική ζωή της Ελλάδας. «Φιλολογικώς αποτελούμεν μίαν επαρχία της Γαλλίας. Δύσκολα εμπορούμεν να γνωρίσωμεν πράγμα ξένον, το οποίον δεν εγνώρισαν πρώτα εις το Παρίσι».³

Ο όρος ‘βορειομανία’ συμπεκνώνει την αντίδραση απέναντι στα νεωτεριστικά έργα, τη νέα ‘μόδα’, που απομακρύνεται από τα ιδεώδη του κλασικισμού και εκφράζει την κοινωνική διαμαρτυρία. Στις αντιδράσεις για το ιδεολογικό περιεχόμενο προστίθεται και η γεωγραφική απόσταση· οι κλιματολογικές διαφορές μεταξύ του γεωγραφικού αντίποδα Βορράς – Νότος παρουσιάζονται εξ αρχής, ήδη από την πρεμιέρα των *Βρυκολάκων*,⁴ και επανέρχονται κάθε φορά που παρίστανται έργα βορείων συγγραφέων. Τα έργα τους θεωρούνται ξένα προς τη μεσογειακή νοοτροπία, σκοτεινά και δυσνόητα, νέφη που διαλύονται κάτω από τον ζεστό αττικό ήλιο. Τα «σκοτεινά και ομιχλώδη έργα του Βορρά» είναι η αντίληψη που κυριαρχεί και ο κοινός αυτός τόπος συνοδεύει τη δραματουργική παραγωγή του Ibsen,⁵ του Strindberg αργότερα, καθώς και των υπολοίπων Βορειοευρωπαίων δημιουργών.

Η αντίληψη αυτή πηγάζει και πάλι από την κυριαρχούσα γαλλική επιρροή

3. Γρηγόριος ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι *Βρυκόλακες*, διάλεξις γενομένη εν τω θεάτρω των *Κωμωδιών* την εσπέρα της 29ης Οκτωβρίου, υπό του κ. Γρηγορίου Ξενόπουλου», *Εστία*, 30.10.1894.

4. Στην *Εστία* της 29ης Οκτωβρίου 1894 δημοσιεύεται εκτενές άρθρο με τίτλο «Ίψεν» και υπογραφή Γρ., προφανώς του Ξενόπουλου. Σε αυτό ο αρθρογράφος αναρωτιέται εάν το κοινό των Αθηνών είναι σε θέση να παρακολουθήσει ανάλογα έργα και δεν έχει διαφθαρεί από τα συνήθη θεάματα, στα οποία κυριαρχεί η «άκοπος απόλαυσις». Σπεύδει να διαβεβαιώσει ότι «Οι “Βρυκόλακες” σκοτεινοί δεν είναι. Όχι· μη το πιστεύετε, είνε μία πρόληψις αυτό. [...] Μόνον ότι χρειάζεται ολίγη προσοχή διά να το παρακολουθήση κανείς, εις τρόπον ώστε να εννοήση τα συμβαινόντα». Στο ίδιο φύλλο σχολιάζεται ο καιρός ως αρμόζων σε τέτοιο έργο: «Και ο καιρός ευνοεί σήμερον την παράστασιν των “Βρυκολάκων”. Όχι με ήλιον και με κυανούν ουρανόν, αλλ’ όπως αρμόζει εις εν έργον του Ίψεν, εν έργον του βορρά ομιχλώδες, και με τοιούτον μάλιστα τίτλον. [...] Ο ουρανός είναι φαιός, σκοτεινός, και ο άνεμος ανεγείρει εις νέφη την σκόνην, την οποία δεν έρριψε ακόμα η αραιώς πίπτουσα βροχή. Νομίζεις, ότι το τοπίον των Αθηνών, αμιλλάται σήμερον να προσεγγίση το τοπίον του νορβηγικού εκείνου κόλπου, όπου η σκηνή του δράματος».

5. «Το μοτίβο ήτανε: “Στη χώρα της χαράς, της διαφανούς ατμόσφαιρας και της χρυσής αιθρίας ουδεμιάν έχουν θέσιν τα σκοτεινά και καταθλιπτικά δημιουργήματα του Βορρά”. Είχαν ένα περίεργο “και αόριστο” φόβο από τα έργα του Ίψεν. Σαν να πίστευαν, πως ήτανε φορείς κάποιου μικροβίου, κάποιας αρρώστειας μεταδοτικής, πολύ επικίνδυνης για την Ελλάδα [...)]. Βλ. Σπύρος ΜΕΛΑΣ, *Πενήντα χρόνια θέατρο*, Γ. Φέξης, Αθήνα 1960, σ. 79.

που δέχεται η Αθήνα την εποχή εκείνη, μεταφράζοντας ως ‘βορειομανία’ τη γαλλική λέξη ‘*nordmanie*’. Στην ίδια τη Γαλλία εξάλλου «για πολύ καιρό οι Γάλλοι μονάχα χωράτευαν και σάρκαζαν σχετικά με το μυστήριο που περιέβαλε τους Σκανδιναβούς συγγραφείς· δεν ήθελαν να δεχτούν την εισβολή από τις “ομίχλες του Βορρά”».⁶ Στην Ελλάδα, όμως, η αντίληψη αυτή εμμένει χρονικά και ξεπερνιέται ακόμα πιο δύσκολα από ό,τι στην πνευματική μητρόπολη.

Ωστόσο, η άποψη ότι οι βορινοί συγγραφείς ζουν, αναπνέουν και δημιουργούν μέσα σε σκιώδη τοπία που γεννούν ζοφερά μοτίβα δεν καλλιεργείται μονάχα από τους πολέμιους, ως φόγος για την αντίθεσή τους προς την πνευματικότητα των μεσογειακών φωτεινών λαών, αλλά και από τους φίλα προσκείμενους Έλληνες, που αντιμετωπίζουν με θαυμασμό τις ονειρικές ποιότητες που φέρουν μαζί τους οι ομίχλες του Βορρά. «Ω! να η Βορειοθάλασσα, να οι πάγοι, να τα φιορδ, να η ομίχλη, η ομίχλη!»,⁷ αναφωνεί σε κείμενό του για τον Δανό Jens Peter Jacobsen ο Γιάννης Καμπύσης. Ανάλογες περιγραφές θα πυροδοτήσουν ακόμα περισσότερο τις αντιδράσεις απέναντι στους Βόρειους συγγραφείς, οι οποίοι βάλλονται λόγω της διαφορετικότητας που υπερτονίζε-ται και από όσους επιχειρούν να τους εισαγάγουν στην Ελλάδα.

Παράλληλα, η υποδοχή των βορινών λογοτεχνιών, όπως μετακενώνεται μέσα από τα βραχύβια λογοτεχνικά περιοδικά των τελών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού, γρήγορα συμπλέει με τη χρήση της δημοτικής. Έτσι, μέσω των σχετικών μεταφράσεων, παρουσιάσεων και κριτικών σημειωμάτων που εμφανίζονται στα λογοτεχνικά περιοδικά *Η Τέχνη*, *Το περιοδικόν μας* και *Ο Διόνυσος*, στις προαναφερθείσες βολές προστίθεται το δέμα της γλώσσας και η μορφική δομή.

Για μια μερίδα των δημοτικιστών, οι βορινοί συγγραφείς αποτελούν έκφραση της ανάγκης ανανέωσης και διεύρυνσης των πνευματικών οριζόντων· πρωτίστως όμως χρησιμοποιούνται ως όχημα στο γλωσσικό ζήτημα. Είναι τόση η σταδιακή ταύτιση των έργων με τη δημοτική, λόγω της προβολής τους από τους δημοτικιστές, που πολύ σύντομα οι Σκανδιναβοί συγγραφείς κατηγορούνται ως «μαλλιαροί», σαν να είχαν οι ίδιοι θέση στο ελληνικό γλωσσικό ζήτημα.⁸

6. «For too long the French had merely bantered sarcastically about the mystery surrounding the Scandinavian writers; they had not wanted themselves to be invaded by the *mists of the north*». Βλ. Maurice GRAVIER, «Strindberg and the French Drama of His Time» στον τόμο *Strindberg's Dramaturgy*, επιμ. Göran Stockenström, Almqvist & Wiksell International, Στοκχόλμη 1988, σ. 150.

7. Γιάννης Α. ΚΑΜΠΥΣΗΣ, «Ο Γιάκοψεν», *Η Τέχνη* 7 (Μάιος 1899), σ. 162-163.

8. «Ο μαλλιαρός Σκανδιναυός ποιητής ημπορεί να είναι μέγας διά την νεωτέραν

Η συνάρτηση των βορινών συγγραφέων είτε με τη δημοτική είτε με περιεχόμενο δυσνόητο για τους πολλούς, που ξενίζει ή καυτηριάζει καθιερωμένες κοινωνικές πρακτικές, είτε με προέλευση ξένη προς τη γνώριμη γαλλική γεννά, τελικά, ποικίλες αντιδράσεις. Ωστόσο, η πολεμική που συναντούν τα έργα τους έρχεται πανταχόθεν. Δεν απωθούν μόνο τους ένθερμους πολέμιους της δημοτικής γλώσσας, με την οποία σταδιακά ταυτίζονται, αλλά και τους ένθερμους πολέμιους της απομάκρυνσης από το ελληνικό στοιχείο, αν και δημοτικιστές, όπως λ.χ. ο Ψυχάρης. Έτσι, το βορινό πνεύμα εισπράττει σταδιακά επικρίσεις και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές του γλωσσικού ζητήματος.

Οι αντιδράσεις καταφθάνουν όχι μόνο από τους κύκλους που αναφέραμε, αλλά και από ανθρώπους των γραμμάτων που κατά καιρούς έχουν διαδραματίσει ρόλο υπερασπιστή. Χαρακτηριστική είναι η αμφίροπη στάση του Ξενοπούλου. Μολονότι προλογίζει την πρώτη παράσταση των *Βρυκολάκων* –και αργότερα της *Δεσποινίδας Τζούλιας* του 1908, που θα προκαλέσει σωρεία αρνητικών σχολίων στον Τύπο–, δεν θεωρεί τον εαυτό του ως έναν από τους βορειομανείς. Παρόλο, όμως, που στηλιτεύει την παντοκρατορία του γαλλικού πνεύματος, ήδη από το 1894, και κατηγορείται κατά καιρούς ότι τα δικά του έργα προδίδουν αισθητά τα σημάδια της ‘βορειομανίας’, ο ίδιος γράφει σχετικά με την «ασθένεια της βορρομανίας», όπως την αποκαλεί λίγο μετά τη στροφή του αιώνα:

Η βορρομανία, [...] είναι η παραδοξότερα των φιλολογικών τάσεων, ή, αν θέλετε, των νέων ασθενειών. Φαντασθήτε ανθρώπους μεσημβρινούς, ανθρώπους νεολατίνους, ν’ αγαπούν εμπαιδώς, να λατρεύουν, να μεταφράζουν, να σχολιάζουν, να προσποιούνται ότι εννοούν, ότι αισθάνονται, και να θέλουν να επιβάλουν εις τους ομοφύλους των παν το εκ βορρά προερχόμενον! Αρκεί να είναι σκοτεινόν, ψυχρόν και ομιχλώδες, αρκεί να έχη μορφήν όλως ξένην διά την φύσιν μας, διά την ιδιοσυγκρασίαν μας, διά το κλίμα μας, και τότε είναι αληθές αριστούργημα τέχνης, προ του οποίου αδύνατον να συγκριθούν τα ιδικά μας, – τουλάχιστον όσα δεν αγωνίζονται, δι’ ενέσεων ομίχλης, να προσεγγίσουν τη μορφήν αυτήν. Ας λέγουν εις τους βορρομανείς ότι [...] η εξωτερική μορφή των απέχει πολύ από της καθαρότητος εκείνης, η οποία θα ήτο εν αρμονία προς την καθαρότητα των ουρανών μας· ας τους λέγουν ότι τιαυτή θα ήτο φυσικώς αδύνατον να προσαρμοσθή εδώ, και να τέρψη, και να συγκινήση, και να επιβληθή, και ν’ αντικαταστήση τας ιδικάς μας· ας τους λέγουν ότι [...] οι γερμανοί και οι

υστερικήν κριτικήν, αλλ’ είναι πολύ δυσκολοχώνευτος εν τη κοιτίδι του καλού», γράφουν για τον Ibsen μετά την παράσταση της *Duse, Εφημερίς*, 24.1.1899. Βλ. Νικηφόρος ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα. Από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση, 1890-1910*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 69-70.

σκανδιναυοί και οι βόρειοι εν γένει συγγραφείς επηρεάσθησαν πάρα πολύ από την γαλλική φιλολογία, –αυτήν την περιφρονημένη τάχα τότε ...– και ότι εις τα έργα των απαντώντων συχνά, μετημφισμένας υπό το ένδυμα της χώρας, τας ιδέας της Σάνδης, του Δουμά υιού, του Βαλζάκ και του ... Ζολά· ας τους ψάλλουν ακόμη ότι και αυτή η δραματική τεχνοτροπία, εις μερικά έργα των, είνε ατυχής απομίμησις της νεωτέρας γαλλικής *comédie*, των σκηνικών ακριβειών του Σκριβ, του Δουμά, του Σαρδού και του Ωζιέ. Οι βορρομανείς δεν ακούουν τίποτε. Υβρίζουν ως αμαθείς, και ως επιπολαίους, και ως προληπτικούς, και ως μισονεϊστάς –εις την Γαλλίαν εννοώ και εις την Ιταλίαν– τους καταδεικνύοντας τ' ανωτέρω αναμφισβήτητα, και εις παν επιχείρημα λογικόν απαντούν με νεφελώδεις θεωρίας και μ' επιφωνήματα παθολογικού θουασμού. Α, ο Ίβεν!... Α, ο Μπιέρνσον!... Α, ο Χάουπτμαν!...

Ευτυχώς η ασθένεια αυτή δεν κατέλαβεν ακόμη τους ιδικούς μας λογίους, ούτε πολύ ολιγώτερον το ιδικόν μας κοινόν. Δύο ή τρεις άνθρωποι, μετριοπαθείς και ευσυνειδητοί, καταγινόμενοι με αγάπην εις τας βορείους φιλολογίας και εξαιτών αρυόμενοι τας εμπνεύσεις των και τον μεταφραστικόν των ζήλον, δεν αποτελούν βέβαια σύμπτωμα ανησυχαστικόν. Άλλως τε και αυτοί αναχωρούν από την αρχήν, ότι πρέπει να γνωρίσωμεν σιγά-σιγά όλας τας ξένας φιλολογίας, διά να ελαττωθή κάπως –αν είνε δυνατόν,– η τόσο καταφανής και αποπνικτική επίδρασις της γαλλικής. Και υπό την έποψιν ταύτην είνε πολύ αξιέπαινοι.⁹

Στο «διφωνικό»¹⁰ αυτό κείμενό του εντυπωσιάζουν αφ' ενός οι αποστάσεις που επιθυμεί ο Ξενόπουλος να λάβει από την «ασθένεια», την οποία άλλωστε καταμαρτυρούν και στον ίδιο εδώ και χρόνια, και αφ' ετέρου η παράλληλη προσπάθεια να μην προσβάλει όσους κατηγορούνται ότι επιδεικνύουν ανάλογα «συμπτώματα», υπενθυμίζοντας διαρκώς ότι δεν αναφέρεται στην ελληνική πραγματικότητα, που, κατ' αυτόν, δεν έχει πληγεί. Ομοίως εντυπωσιακή αποδεικνύεται η στροφή του ως προς το θέμα της γαλλικής πνευματικής παντοκρατορίας. Ο Ξενόπουλος του παραπάνω κειμένου έχει διαγράψει μεγάλη στροφή από την εποχή που προλογίζει την πρώτη ελληνική παράσταση Ibsen, υπερασπιζόμενος πια τη γαλλική φιλολογία, «την περιφρονημένη τάχα τότε [...]».

9. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, «Θεατρική Ζωή: Θέατρον Τσόχα: Λεονάρδα, υπό Μπιέρνσον [...]», *Παναθήναια*, έτος Β', τ. Γ' (31 Αυγ. – 15 Σεπτ. 1902), σ. 345-347.

10. Όπως χαρακτηριστικά εξηγεί η Έφη Βαφειάδη: «[...] χαρακτήρισα την κριτική του Ξενόπουλου “διφωνική”. Πρόκειται για συνηθισμένη, πάγια θα μπορούσα να πω, τακτική που συναντάμε στο κριτικό του έργο. Μετά τον καταπέλτη, ακολουθεί η ανασκευή». Βλ. Έφη ΒΑΦΕΙΑΔΗ, «Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος και η Άλκηστις της Νέας Σκηνής» στον τόμο *Ζητήματα Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου. Μελέτες αφιερωμένες στον Δημήτρη Σπάδη*, επιμ. Νικηφόρος Παπανδρέου – Έφη Βαφειάδη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2007, σ. 258.

Σύντομα το ευρύ πεδίο της ‘βορειομανίας’ αποκτά πιο συγκεκριμένη αιχμή του δόρατος μέσω του, χρονικά κατά τι μεταγενέστερου, ‘ιφενογερμανισμού’. Ο όρος ‘ιφενογερμανισμός’ αναφέρεται στην τάση να θεωρούνται σημεία αναφοράς από τη μία πλευρά η γερμανική φιλοσοφία με τον Nietzsche και από την άλλη η σκανδιναβική λογοτεχνία με δεσπόζουσα μορφή τον Ibsen, τάση η οποία χρησιμοποιεί ως όχημα έκφρασης τα περιοδικά *Τέχνη* και *Διόνυσος*. Η μεγάλη προβολή της οποίας τυγχάνει το έργο του Nietzsche και οι συχνές αναφορές τόσο στον Ibsen όσο και σε άλλους Σκανδιναβούς συγγραφείς οδηγούν από το προγενέστερο εκτενές σχήμα της ‘βορειομανίας’ στην πιο συγκεκριμένη έκφραση, αυτή του δίπολου του ‘ιφενογερμανισμού’.¹¹

Ωστόσο το πεδίο μέσα στο οποίο δημιουργούνται οι παραπάνω αρνητικές κρίσεις και ιδεολογικές μετατοπίσεις σχετίζεται λιγότερο με την πηγή των χωρών πρόσληψης και περισσότερο με τον ορίζοντα υποδοχής της Ελλάδας. Είναι σαφές ότι η τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα σφραγίζεται από τρία σημαντικά γεγονότα, που διαμορφώνουν την περιρρέουσα ατμόσφαιρα μέσα από την οποία γεννιούνται οι προϋποθέσεις για την αναζήτηση νέων πνευματικών οριζόντων. Πρώτο σημαντικό γεγονός αποτελεί, το 1893, η πτώχευση της χώρας και η επίβλεψή της, λίγα χρόνια μετά, από τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο. Δεύτερο γεγονός, το 1896, αποτελεί η τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα, η οποία δίνει μια ανάσα εθνικής υπερηφάνειας στην κατακερματισμένη οικονομικά χώρα. Το τρίτο γεγονός, η ήττα του 1897 από τους Τούρκους, αποτελεί σημείο καμπής για τη μετέπειτα πορεία των Ελλήνων. Καθώς η χώρα οδηγείται ανέτοιμη σε έναν πόλεμο που δεν είναι σε θέση να κερδίσει, η θεωρούμενη ατιμωτική ήττα κόβει νωρίς τα φτερά του ονείρου της Μεγάλης Ιδέας. Μετά την ήττα του 1897 και την αναμενόμενη αποδυνάμωση του Μεγαλοϊδεατισμού, το πρώτο ζητούμενο για τους διανοούμενους της χώρας είναι η απομάκρυνση από την ασφυκτική αγκαλιά του κλασικισμού

11. «Κι’ ως τόσο άξαφνα [...] μας πρόβαλε σκοταδερό –σύννεφο να το πούμε δεν είνε και τόσο όμορφο– ένα είδος παράξενη καταχνιά από τα βορεινά – ο Ιφενογερμανισμός. Μερικοί μας νέοι, εκεί που νανουρίζοντανε στα βουνά και στα λαγκάδια της Αρκαδίας τους και κάτι μας φίλευαν από τ’ αγριολούλουδά τους, βρέθηκαν ξάφνω στα δάσια της γερμανικής της τέχνης και σκιάχτηκαν, ξαφνίστηκαν και πήγαν». Βλ. Αργύρης ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ, «Αληθινή και ψεύτικη τέχνη», *Άστυ*, 21.7.1899. Ο Εφταλιώτης έχει προφανώς κατά νου τον γεννημένο στο Αγρίνιο Κωνσταντίνο Χατζόπουλο και τον αδελφό του Δημήτριο (είχε εκδώσει το 1894 την ηθολογική συλλογή διηγημάτων τα *Αγριολούλουδα*), ενώ δεν διστάζει παρακάτω να κατονομάσει ανοικτά το περιοδικό *Η Τέχνη* και τους συντελεστές του ως μισοπνιγμένους «απάνω στα κύματα ξένης ποιητικής και φιλοσοφικής τρικυμίας».

και η αναζήτηση «νέας ζωής για το Έθνος».¹² Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα από επιστολή του Καμπύση στον Karl Dieterich, στις 2 Μαΐου 1897:

[...] Ο Κλασικισμός!... Βραχνάς μου κάθεται στα στήδια. [...] Δεν είναι για μας μεγαλύτερο άλλο κατάμουτρα πέταμα της μικρότητάς μας και της αδυναμίας μας, παρά να μας θυμίζουν τον Κλασικισμό και [...] να μας λένε ένα γλυκό λόγο, σαν ψίχαλο σε διακονάρη, μόνο γιατί ζούμε στους τόπους, που έζησαν άλλοτε ο Περικλής κι ο Φειδίας!... [...] Το βάρος των προγόνων μας είναι πολύ, πολύ μεγάλο... Τ' όνομά τους και μόνο με πλακώνει, σα θουνό, σαν τον Όλυμπο!... Δεν είμαι λεύτερος καθόλου μα είμαι καταδικασμένος να είμαι αιώνια σκλάβος τους. Να κάμω τίποτε δε μπορώ, γιατί είμαι απόγονος του Ευριπίδη. [...] Εγώ είμαι φτωχός καταδικασμένος της Μοίρας. Είμαι απόγονος!¹³

Το έτερο ζητούμενο είναι η γλώσσα, η καδιέρωση της ομιλούμενης γλώσσας ως γραφόμενης και εμβληματικής μιας νέας 'διαδρομής' για το Έθνος, που θα οδηγήσει την Ελλάδα σε μια νέα τροχιά, μακριά από τις αντιδράσεις των γλωσσολογικών, πρεσβευτών του πάλαι ποτέ ένδοξου παρελθόντος, και πιο κοντά στα σύγχρονα ευρωπαϊκά δεδομένα. Η επιθυμία για τον εξευρωπαϊσμό της χώρας και την πνευματική της συμπόρευση συμπλέει με τον κοινωνικό εξαστισμό.

Η σταδιακή ανάδυση μιας, ακόμα αδιαμόρφωτης, αστικής τάξης στον ελλαδικό χώρο στρέφει αρχικά τους δημιουργούς προς την ηθογραφία, μια καλλιγραφία των αναμνήσεων τους από την ύπαιθρο. Σύντομα, ωστόσο, αποτελεί το εφαλτήριο για τη στροφή προς άλλες μορφές δημιουργίας, πιο κοντά στη σύγχρονη ζωή της νέας τάξης.¹⁴ Σε αυτό συμβάλλει και πάλι καθοριστικά η ήττα του 1897, η οποία λειτουργεί και ως σημείο επαναπροσδιορισμού των ενδιαφερόντων των εκπροσώπων του πνεύματος, οι οποίοι αναζητούν νέους άξονες για τα έργα τους, μακριά από τη μέχρι πρότινος κυριαρχούσα θεματολογία των ρομαντικών και κλασικιστικών μοτίβων. Γενικότερα, μετά τη διάψευση των εθνικών ελπίδων, τόσο οι δημιουργοί όσο και ο διαμορφούμενος

12. Όπως τυπώνεται και στην πρώτη σελίδα του πρώτου φύλλου του περιοδικού *Η Τέχνη* (Νοέμ. 1898).

13. Βλ. ΚΑΜΠΥΣΗΣ, *Άπαντα*, αναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Πηγή, Αθήνα 1972, σ. 620-621.

14. «Ο όρος ηθογραφία, με το να χρησιμοποιηθεί για συγγραφείς με διαφορετικό μέγεθος και διαφορετική κατεύθυνση, πήρε σιγά-σιγά αρνητική σημασία, που δεν την είχε αρχικά». Βλ. Χριστόφορος ΜΗΛΙΩΝΗΣ, *Το διήγημα*, Σαββάλας, Αθήνα 2002, σ. 97. Βλ. επίσης, σχετικά με τη 'δαιμονοποίηση της ηθογραφίας', Αλέξης ΖΗΡΑΣ, «Το ελληνικό διήγημα στην περίοδο 1870-1950» στον τόμο *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες* (Θεωρία – Γραφή – Πρόσληψη), επιμ. – εισαγωγή Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού – Σοφία Ντενίση, Gutenberg, Αθήνα 2009, σ. 52-53.

κοινωνικός ιστός που τους περιβάλλει επιχειρούν να ανακαλύψουν άλλους δρόμους, που θα τους οδηγήσουν και πάλι στην ουσία και στον προσδιορισμό της εθνικής τους ταυτότητας.¹⁵ Παράλληλα, και καθώς το αποκλειστικό γαλλικό πρότυπο παρουσιάζεται περιοριστικό, το ενδιαφέρον που εκδηλώνεται για το γερμανικό πνεύμα και η αίγλη της γερμανικής πολιτικής σκηνής, με την ενοποίηση των κρατιδίων από τον Bismarck, γίνεται ολοένα πιο έντονη και θελκτική. Ανάμεσα σε αυτούς που θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη συνέχεια βρίσκονται οι Γιάννης Καμπύσης και Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, μέσω του περιοδικού *Η Τέχνη*, που κυκλοφορεί στα τέλη του 1898 και για ένα έτος. Περισσότερο ο Καμπύσης εναγκαλίζεται το ζωγόνο, γι' αυτόν, γερμανικό πνεύμα και τις εξελίξεις που συναντά εκεί και σπεύδει κατόπιν να τα μεταφέρει στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, μέσα από τις ανταποκρίσεις που αποστέλλει από τη Γερμανία στο περιοδικό.¹⁶

Ο Καμπύσης, ταξιδεύοντας στη Γερμανία, γίνεται ο απόλυτος δέκτης της πολιτικής αίγλης και της πνευματικής άνθησης της μπισμαρκιανής περιόδου.¹⁷ Οι ανταποκρίσεις του δείχνουν το δάμβος που νιώθει ο Έλληνας συγγραφέας όσο ζει και ταξιδεύει μακριά από την Ελλάδα της ήττας και μακριά, όπως λέει ο ίδιος, από τη «σαπίλα που μας κατέχει».¹⁸ Η αντίστιξη ανάμεσα στην τότε

15. Βλ. Ελίθα-Άννα ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ, «Το 1897 και το θέατρο» στον τόμο *Ο πόλεμος του 1897: διήμερο με την ευκαιρία των 100 χρόνων (4-5.12.1997)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας – Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα 1999, σ. 131.

16. Για την *Τέχνη*, αλλά και τον κατοπινό *Διώνυσο* βλ. Βασίλειος ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Νεοελληνική βιβλιογραφία: Τα περιοδικά *Τέχνη* και *Διώνυσος*», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. Κ', περίοδος Β', 1969-1970, σ. 120-154. Για την *Τέχνη* βλ. Μαρία ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΓΙΛΙΟΥ, *Το περιοδικό «Η Τέχνη» (1898-1899). Συμβολή στη μελέτη της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας – Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1989. Για τον *Διώνυσο* βλ. Χαράλαμπος Λ. ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, *Ο Διώνυσος (1901-1902)*, σειρά Περιοδικά Λόγου & Τέχνης, Διάττων, Αθήνα 1992.

17. «Έχομε τη γνώμη ότι το φαινόμενο οφείλεται πρώτα-πρώτα σε αίτια πολιτικά, που είναι άλλωστε τις περισσότερες φορές τα αποφασιστικότερα, τα επικρατέστερα. Ήτανε τότε η μπισμαρκιανή περίοδος της Ευρώπης, ύστερα από τον πόλεμο του Εβδομήντα, όταν η ενωμένη Γερμανία είχε φτάσει στο αποκορύφωμα της ισχύος της. [...] Την δύναμη την επλαισίωσε σ' όλα τα γερμανικά κράτη μια ευρύτερη πνευματική άνθιση». Βλ. Γ.[εώργιος] ΦΤΕΡΗΣ, «Ο Γιάννης Καμπύσης και η έλξη του Βορρά», *Νέα Εστία* 50/587 (Χριστούγεννα 1951), σ. 1471.

18. Από επιστολή του Καμπύση προς τον Κωνσταντίνο Χατζόπουλο τον Γενάρη του 1899. Βλ. ΚΑΜΠΥΣΗΣ, *Απαντα*, σ. 583.

πραγματικότητα των δύο χωρών είναι συντριπτική: Εκεί βλέπει «ένα έθνος που πιστεύει στον εαυτό του, ενώ η Ελλάδα του Ενενήντα εφτά δεν πιστεύει σε τίποτε».¹⁹ Στις προσωπικές επιστολές προς τον φίλο και διευθυντή του περιοδικού *Η Τέχνη* Κωνσταντίνο Χατζόπουλο οδηγείται μάλιστα στο σημείο να αναφωνήσει: «Κατάρα που ήρδα στη Γερμανία. Κατάρα, γιατί εγνώρισα τι είμαι κι απελπίστηκα! Κατάρα, γιατί εγνώρισα την Γερμανία και δεν είμαι Γερμανός και αύριο θαν την αφήσω».²⁰ Αλλά και ο ίδιος ο Κ. Χατζόπουλος θεωρεί ότι οφείλει πολλά για την έκδοση της *Τέχνης* στην επαφή με τη Γερμανία, μολονότι η δική του περιήγηση θα πραγματοποιηθεί ύστερα από το κλείσιμο του περιοδικού.²¹ Το σίγουρο είναι πάντως πως και εκείνος έχει δοκιμάσει στο έπακρο την απογοήτευση του 1897, αφού πολέμησε ως έφεδρος αξιωματικός στον στρατό της Ηπείρου,²² με την πίκρα του να αποτυπώνεται στο διήγημά του με τίτλο *Αντάρτης*.²³

Η έκδοση της *Τέχνης* του Κ. Χατζόπουλου στη δημοτική, αλλά και η μετακένωση πλείστων κειμένων που ανήκουν στη βόρεια λογοτεχνία οδηγούν σε ταύτιση των δύο καινοτομιών που εισηγείται το περιοδικό στα τέλη του 19ου αιώνα. Το ενδιαφέρον για τους λογοτέχνες του Βορρά συνεπάγεται μεταφράσεις στη δημοτική, όπως η *Δεσποινίς Τζούλια* του Strindberg που φιλοξενείται στις σελίδες του. Το «πταίσμα» είναι διπλό, καθώς σημαίνει όχι μόνο απο-

19. Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Η μνήμη του Καμπύση», *Νέα Εστία* 50/587 (Χριστούγεννα 1951), σ. 1473.

20. ΚΑΜΠΥΣΗΣ, *ό.π.*

21. «Το περιοδικό μου “Τέχνη” που βγαίνει δύο χρόνια τώρα το οφείλω στα Ταξίδια στη Γερμανία» αναφέρει στη σύζυγό του. Βλ. Σάννη ΧΑΙΓΚΜΑΝ-ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Η αυτοβιογραφία μου: η ζωή μου με τον Κώστα Χατζόπουλο*, μτφρ. από τα Γερμανικά Σέντα Χατζοπούλου, αρχείο Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ, δακτυλόγραφο, σ. 18. Για τη σχέση του Χατζόπουλου με τη Γερμανία βλ. επίσης Ειρήνη η ΑΘΗΝΑΙΑ [Ειρήνη Πολ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ], «Το βόρειο στοιχείο στην τέχνη του Χατζόπουλου», *Νέα Εστία* 28/332 (15.10.1940), σ. 1299-1300.

22. Ο Παλαμάς μνημονεύει τις επιστολές που λάμβανε από τον Χατζόπουλο κατά τη διάρκεια που ο τελευταίος υπηρετούσε στον στρατό: «Ξέσπασεν ο πόλεμος του 1897. Ο Χατζόπουλος έφεδρος αξιωματικός στο στρατό της Ηπείρου. Τα χάλια του στρατού μας εκεί αξιοδρήνητα, απερίγραπτα. Τα γράμματα του Χατζόπουλου από εκεί προς εμένα, καθρέφτιζαν και την ελεεινή κατάσταση των πραγμάτων, και το φωτεινό μυαλό ενός ποιητή. [...] Από τα γράμματά του εκείνα φαίνεται η απελπισία του στην εντέλεια, και παριστάνεται κακό που γιατρεμό δεν έχει». Βλ. Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, *Άπαντα*, τ. 8, επιμ. Γ. Κ. Κατσιμπαλής, Γκοδόστης – Μπίρης, [Αθήνα 1962-1969], σ. 424-425.

23. Για τον *Αντάρτη* βλ. Τάκης ΚΑΡΒΕΛΗΣ, *Κωνσταντίνος Χατζόπουλος, ο πρωτοπόρος*, Σοκόλης, Αθήνα 1998, σ. 132-135.

μάκρυνση από το ασφυκτικό νεοκλασικό μοντέλο, που επιτάσσει μια γλώσσα φτιαχτή, την καθαρεύουσα, αλλά και από τη σφαίρα της ως τότε παντοδύναμης γαλλικής επιρροής.²⁴ Ως εκ τούτου στη ρετσινιά του «μαλλιαρού» προστίθεται, για τους δημιουργούς του περιοδικού, και η «ρετσινιά» του βορειομανή.

Οι αντιδράσεις που συναντούν οι συγγραφείς που πλαισιώνουν το περιοδικό δεν έρχονται, όπως είδαμε, μόνο από τους αναμενόμενους κύκλους, αλλά και από τους κύκλους όσων συμπορεύονται υποθετικά στο ζήτημα της γλώσσας. Ο Ψυχάρης, από το Παρίσι, αρνείται τη γερμανολατρία που επιδεικνύουν οι επιστολές του Καμπύση, την απομάκρυνση από την ελληνική παράδοση και την ελληνική ψυχή, ελέγχοντας τις νιτσεικές επιδράσεις²⁵ και θεωρώντας το γερμανικό πνεύμα μάλλον επικίνδυνο για το ελληνικό ζήτημα.²⁶ Από την

24. Στη σύντροφο της ζωής του λέει ο Κ. Χατζόπουλος χαρακτηριστικά: «Η λαϊκή ποίηση, η δημοτική γλώσσα και η γνήσια λαϊκή ζωή σε μας δεν υπολογίζεται αρκετά. Όλα βρίσκονται σαν αναδεματισμένα κάτω από το μαγικό ραβδί της Φιλολογίας των αρχαίων Ελλήνων. [...] Η γλώσσα που γράφεται είναι νεκρή, χωρίς ζωντάνια και αυτήν θέλουν να επιβάλλουν και στα παιδιά μας στα σχολεία». Βλ. ΧΑΪΓΚΜΑΝ-ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 18.

25. «Έχοντας πρόσφατες τραυματικές εμπειρίες από την ήττα του '97 οι Έλληνες λογοτέχνες δέχονται με ανακούφιση σχεδόν το κήρυγμα του Νίτσε και εντυπωσιάζονται από την εφαρμογή του στην πολιτική πράξη με το έργο του Μπίσμαρκ». Βλ. Θόδωρος ΓΡΑΜΜΑΤΑΣ, *Το Ελληνικό θέατρο στον 20ό αιώνα: πολιτισμικά πρότυπα και πρωτοτυπία*, τ. Α', Εξάντας, Αθήνα 2002, σ. 130. Η Μέλμπεργκ κάνει λόγο για «σύνδρομο ενοχής», που έπληξε τους Έλληνες λογοτέχνες μετά την ήττα του '97, και επισημαίνει «την ιδιορροδμία του πράγματος: πως, δηλαδή, ένα ζήτημα καθαρά εθνικό, μετατρέπεται στις συνειδήσεις των ευαίσθητων λογοτεχνών σε πρόβλημα σαφώς υπαρξιακό και τους ωθεί, στη συνέχεια, σε αναζητήσεις ανάμεσα σε ετερόκλητες κοινωνικές, πολιτικές και αισθητικές θεωρίες και τοποθετήσεις. [...] Στον υπεράνθρωπο του Νίτσε αναζητούν ένα έρεισμα, προκειμένου να απαλλαγούν από το μηδενισμό που τους καταδυναστεύει». Βλ. Μαργαρίτα ΜΕΛΜΠΕΡΓΚ, «Επιδράσεις της σκανδιναβικής λογοτεχνίας στην ελληνική, από τα τέλη του 19ου ως τις αρχές του 20ού αιώνα» στον τόμο *Συμπόσιο για τον Στρίντμπεργκ (7-12.5.1998)*, *Ο Στρίντμπεργκ και η σύγχρονη δραματουργία*, δίγλωσση έκδοση, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1997, σ. 82-83.

26. Βλ. Γιάννης ΨΥΧΑΡΗΣ, «Πρόλογος» στο *Για το Ρωμαϊκό θέατρο*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1901, σ. 4, από όπου και η περίφημη αποστροφή: «Μήτε Νίτσηδες γνωρίζω, μήτε Ιμπσένηδες μήτε διαβόλους». Ο Ψυχάρης «εξαπολύει μια δριμύτατη πολεμική ενάντια στο γερμανικό πολιτισμό των ημερών του, τη Γερμανία και τον Κάιζερ γενικότερα, καθώς και τη “βορειομανία” και γερμανολατρεία στην Ελλάδα». Βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, «Ο πρόλογος *Για το ρωμαϊκό θέατρο* (1900) του Ψυχάρη. Ένα ιδιότυπο μανιφέστο του *θεάτρου των ιδεών*» στο *Φιλολογικά και θεατρολογικά ανάλεκτα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995, σ. 38.

άλλη, για τον κύκλο του Ψυχάρη η τόση προβολή των βόρειων λογοτεχνιών δεν συντελεί στον εθνικό σκοπό, αλλά ενέχει κινδύνους «εθνικού αποχρωματισμού».²⁷ Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η κατοπινή απομάκρυνση του Καμπύση από το μοντέλο του δημοτικισμού που προτείνει ο Ψυχάρης και τα κριτικά άρθρα που δημοσιεύει γι' αυτόν μετά το κλείσιμο της *Τέχνης*.²⁸

Παράλληλα, η άποψη ότι η «υψηλή Τέχνη» προορίζεται για τους λίγους, καθώς και ο «απροκάλυπτος αισθητισμός των συνεργατών»²⁹ του περιοδικού, συσκοτίζουν περισσότερο παρά βοηθούν στην υποδοχή των νέων πρωτοποριών. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από τη θεατρική κριτική του Ξενόπουλου για τις παραστάσεις που έδωσε η Duse στην Ελλάδα. Έχοντας αναλυθεί σε ύμνους για την ερμηνεία της, κυρίως στην *Έντα Γκάμπλερ* του Ibsen, αισθάνεται υποχρεωμένος να υπερτονίσει ότι η χλιαρή υποδοχή του κοινού απέναντι στην ηρωίδα του Ibsen αποτελεί σαφή ένδειξη μεγάλης δημιουργίας:

Στην αρχή φοβηθήκαμε μήπως η μεγάλη Τέχνη της Ντούζε ήδελε κάμη καταληπτό και στους χυδαίους ακόμη το αριστούργημα της νεώτερης δραματικής τέχνης. Αλλά όχι! Καμμία ερμηνεία –ούτε κριτικού, ούτε υποκριτού– δεν έχει τη δύναμη να προστυχήσει ένα δράμα του Ίψεν. [...] Τέχνη συγγραφέως ή ηθο-

27. Γιάννης Παπακώστας, «Κ. Χατζόπουλος: Από την *Τέχνη* στον *Υπεράνθρωπο*. Θεωρητικές διαφοροποιήσεις» στον τόμο *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος ως συγγραφέας και θεωρητικός*, Δωδώνη, Αθήνα 1998, σ. 487-495. Ο Παπακώστας ανδολογεί στο παραπάνω κείμενο ορισμένα από τα σχόλια του Ψυχάρη που βάλλουν τόσο κατά του Καμπύση όσο και κατά του Κ. Χατζόπουλου (σ. 490) και αναφέρει την προσπάθεια που κατέβαλε ο τελευταίος να συμβιβάσει τα πράγματα, αλλά έπεσε στο κενό από πλευράς Ψυχάρη (σ. 490-491). Στις αντιδράσεις του Ψυχάρη προστίθενται και αυτές του φίλου του Αργύρη Εφταλιώτη, ο οποίος στο κομβικό κείμενό του «Αληθινή και ψεύτικη τέχνη», ό.π., καταδικάζει ουσιαστικά την προσπάθεια της *Τέχνης* ως ένα χαμένο στοίχημα. «Μεγάλο κι ασυχώρητο κρίμα, ναρχίζη ένα περιοδικό με την εθνική τη γλώσσα, κι αντίς να μας γενή περιβόλι ρωμαϊκό, να κάδεται και ναρμηνεύη ξένες Βαβυλωνίες».

28. ΚΑΜΠΥΣΗΣ, «Ο ψυχαρισμός κ' η ζωή», *Το Περιοδικόν μας, δεκαπενθήμερος επιθεώρησης* (Εν Πειραιεί), τ. Α', 1900, σ. 33-37, 86-89, 169-163, 201-208. Αναδημοσιεύεται στο: ΚΑΜΠΥΣΗΣ, *Άπαντα*, σ. 415-436. Ήδη από τις 13.5.1899 στέλνει επιστολή στον Κ. Χατζόπουλο όπου σχολιάζει αρνητικά τον Ψυχάρη: «βεβαιώθηκα πως ο Ψυχάρης είναι Schauspieler ηθοποιός και τίποτις άλλο. Και θαν το πω πολύ γλήγορα [...] όμως χαίρω, χαίρω [...]. Οι συμπάθειες του Ψυχάρη δεν είναι γερμανικές! Ωσάν να μη το ήξερα. Ωσάν να μην το προκαλούσα. [...] Ωσάν να μην το έκαμα επίτηδες να τα γράφω σε Γάλλο πολίτη!». Βλ. ΚΑΜΠΥΣΗΣ, *Άπαντα*, σ. 599.

29. ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΤΙΛΙΟΥ, σ. 52.

ποιού, που την εννοούν όσοι διερμηνεύουν του χυδαίου κόσμου την αντίληψη, όχι, δεν είχε Τέχνη!³⁰

Εν κατακλείδι, κάτω από τη βαριά σκιά της ήττας του 1897, την επιθυμία για μια νέα πορεία του Έθνους, η *Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου στην εκπνοή του 19ου αιώνα έρχεται να εκφράσει ορισμένα από τα όνειρα των δημοτικιστών, από τις ελπίδες για νέα εθνικά και πνευματικά δεδομένα, αλλά και να προκαλέσει και τελικά να δημιουργήσει νέες διαφωνίες, πέρα από το πεδίο των ορκισμένων φυσικών της και αναμενόμενων πολέμων. Αντιθέτως, μέσα στο στρατόπεδο των προβλεπόμενων υπερασπιστών θα προκύψουν πλείστες έριδες, που θα διαλύσουν παρά θα ενώσουν σε κοινό μέτωπο ομοφωνίας και υπεράσπισης των ιδεών του περιοδικού. Έτσι, ως αποτέλεσμα του φιλογερμανισμού, κυρίως του Καμπύση, η *Τέχνη* θα εισπράξει την αδιάφορη στάση του Ψυχάρη και την αρνητική του Εφταλιώτη, ενώ, ως απόρροια του εκλεκτικισμού και του αισθητισμού που εκφράζεται μέσα από κείμενα του Παλαμά και του Ξενοπούλου, θα ξεσπάσει η διαμάχη με τον Καρκαβίτσα, ο Νιρβάνας θα οδηγηθεί σε επεξηγήσεις και απολογία, ο Επισκοπόπουλος σε εκφρασμένες αμφισβητήσεις, ο Ξενοπούλος θα αποστασιοποιηθεί πλήρως αργότερα, ενώ ακόμα και ο Μποέμ, ο αδελφός του εκδότη, θα κρατήσει τις αποστάσεις του από το περιοδικό.³¹ Εν τέλει και ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος θα παραμείνει στον «διαχειριστικό ρόλο» του εκδότη,³² όπως ο ίδιος τον χαρακτηρίζει, με εμφανή απογοήτευση και κάποια δυσαρέσκεια. Αμέσως μόλις ολοκληρωθεί η απαιτούμενη περίοδος ζωής του περιοδικού, λόγω των ήδη καταβεβλημένων συνδρομών, θα αποχαιρετήσει με εμφανή ανακούφιση την *Τέχνη*, «όχι για τις κωμικές κραυγές της δημοσιογραφικής ταβέρνας, ούτε για το ανακάτωμα τόσων απaráσκευων κι ανίκανων στην ανακίνηση των ζητημάτων που η πορεία της *Τέχνης* ξεπέταξε, όσο γιατί ο χρόνος αυτός έδειξε και την πνευματική δυστυχώς στείρωση κι ανωμαλία που σφίγγει το φτωχό μας τόπο».³³

Από την απόπειρα του σημαντικότερου περιοδικού στο κλείσιμο του 19ου αιώνα θα απομείνει η δυναμική του κινήματος του δημοτικισμού ως «το μόνο

30. Γρ.[ηγόριος] Ξ.[ΕΝΟΠΟΥΛΟΣ], «Πνευματική ζωή: Τα θέατρα. Το πέρασμα της Ντούζε», *Η Τέχνη* 4 (Φεβρ. 1899), σ. 94.

31. Σχετικά με τις έριδες που δημιουργήθηκαν γύρω από την *Τέχνη* βλ. ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΤΙΛΙΟΥ, σ. 136-168.

32. ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΤΙΛΙΟΥ, σ. 175.

33. Κωνσταντίνος ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, [άτιτλο], *Η Τέχνη* 12 (Οκτ. 1899), σ. 306.

ίσως ντόπιο “κίνημα” της εποχής»,³⁴ αφήνοντας ανοικτό το ερώτημα αν η πρόσληψη των ξένων πρωτοποριών αποτελεί εν τέλει «αναφομοιώτη απόπειρα εξευρωπαϊσμού που προσπάθησε να έρθει σε ρήξη με την εγχώρια δραματουργία του 19ου αιώνα».³⁵

34. Αντώνης ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Πρωτοπορίες και νεοελληνικό θέατρο» στον τόμο *Ζητήματα Ιστορίας του Νεοελληνικού Θεάτρου*, σ. 268.

35. ΓΛΥΤΖΟΥΡΗΣ, το ίδιο, σ. 273. Ο Γλυτζουρής, μιλώντας για τον μοντερνισμό, υπογραμμίζει το γεγονός ότι «αποτελεί, από κάθε άποψη, μια σημαντική ελληνική ιδιαιτερότητα της πρόσληψης της θεατρικής πρωτοπορίας το ότι εκπρόσωποι της τελευταίας, όπως ο Ίμπσεν, πολιτογραφήθηκαν στη χώρα ως “μαλλιαροί”!».

Βιζυηνός και Ίψεν: Αμαρτήματα και παλαιές ιστορίες στα άκρα της Ευρώπης*

Το 1892 ο Γεώργιος Βιζυηνός δημοσίευσε στην *Εστία* ένα άρθρο σε δύο συνέχειες για τον «Ερρίκο Ίψεν».¹ Όπως έχει γραφτεί «το κείμενο αυτό, από τα σημαντικότερα που γράφτηκαν στον τόπο μας για τον Ίψεν, μας διαφωτίζει και σχετικά με τον ίδιο τον Βιζυηνό και με τους ελληνικούς πνευματικούς προβληματισμούς της εποχής».² Περαιτέρω έχει επισημανθεί ότι σ' αυτό

γίνεται για πρώτη φορά προσπάθεια να συνδεθεί οργανικά η πρωτοποριακή καλλιτεχνική κίνηση της Δύσης με την εγχώρια πνευματική ζωή, να μελετηθεί ο δυσνόητος δραματοουργός όχι πλέον ως ένα ακόμη εξωτικό φρούτο της ευρωπαϊκής εκκεντρικότητας, αλλά μέσα από το πρίσμα ζωτικών ντόπιων προβληματισμών.³

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Λάμπρο Βαρελά για την πολύτιμη και γενναιόδωρη βοήθειά του σε θέματα της βιβλιογραφίας του Βιζυηνού και για όλες τις γόνιμες συζητήσεις μας κατά τη διάρκεια της έρευνας και της συγγραφής αυτού του άρθρου.

1. Γεώργιος ΒΙΖΥΗΝΟΣ, «Ερρίκος Ίψεν», *Εστία* 10 (1892), σ. 153-156· 11 (1892) σ. 167-171. Το κείμενο γράφεται αφού ο Βιζυηνός προσλαμβάνεται στο Ωδείο Αθηνών το 1891 ως διευθυντής της δραματικής του σχολής. Βλ. Λάμπρος ΒΑΡΕΛΑΣ, *Μετά θάρρους ανησυχίαν εμπνέοντος: η κριτική πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού (1873-1896)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 129. Βλ. στο ίδιο και τις αναφορές στο «Ερρίκος Ίψεν» από τον Νικ. Ι. Βασιλειάδη (*Ημερολόγιο Σκόκκου*, 1894) στο αναδημοσιευμένο «Γεώργιος Μ. Βιζυηνός: ο Έλλην Γκυ δε Μωπασάν», σ. 417, 422. Βλ. επίσης Βαγγέλης ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ. Βιζυηνού*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1992, σ. 60-61.

2. Νικηφόρος ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, *Ο Ίψεν στην Ελλάδα: από την πρώτη γνωριμία στην καθιέρωση (1890-1910)*, Κέδρος, Αθήνα 1983, σ. 16-19: 19.

3. Θόδωρος ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, «Ο ιδιόμορφος χαρακτήρας της Πρωτοπορίας στο

Παίρνοντας αφορμή από τους παραλληλισμούς, σε πολλά επίπεδα –ιστορικό, γλωσσικό, λογοτεχνικό–, που κάνει ο Βιζυηνός ανάμεσα στη Νορβηγία και την Ελλάδα, θα επιχειρήσω να δείξω πώς αυτοί οι δύο συγγραφείς μοιράζονται κάποιους προβληματισμούς για τη ζωή και την τέχνη στην εποχή τους. Ως προς τα βιογραφικά τους, γνωρίζουμε ότι είναι περίπου σύγχρονοι, γιατί όταν γεννήθηκε ο Βιζυηνός (το 1849) ο Ίβεν ήταν 21 ετών και έγραφε τον *Κατρίνα* του.⁴ Αυτά τα είκοσι χρόνια διαφοράς καθώς και η απόσταση που τους χωρίζει, γεωγραφικά και πολιτισμικά, θα αρκούσαν για να δυσχεράνουν την κατανόηση του έργου του μεγαλύτερου από τον νεότερο. Κι όμως, καθώς η πνευματική τους διαμόρφωση παρουσιάζει πολλές ομοιότητες, που προαπαιτούνται για τη μύηση του Βιζυηνού στον Ίβεν, ανοίγονται διάφορα μονοπάτια που τα πρωτοδιάβηκε ο Βιζυηνός δείχνοντας τον δρόμο στους συμπατριώτες του. Οι παράλληλοι βίοι τους ξεκινούν από τη νεότητά τους, όταν παρά την ξεχωριστή ευφυΐα τους αναγκάζονται από νωρίς και οι δύο να ασχοληθούν με επαγγέλματα που δεν τους ενδιέφεραν, φαρμακοτρίφτης ο ένας και ράφτης ο άλλος· κατά έναν παράξενο τρόπο όμως και τα δύο αυτά επαγγέλματα συνδέονται με τη σύνδεση. Μια κοινή, καθοριστική εμπειρία ήταν και για τους δύο ο ξενιτεμός, δηλαδή η ετερότητα ως βίωμα· η αυτοεξορία που επέλεξε ο Ίβεν στα 36 του⁵ του επέτρεψε να γράψει τα ρεαλιστικά έργα του, στηλιτεύοντας την υποκρισία και τη διαφθορά του νορβηγικού σπιτικού και της κοινωνίας που το περιβάλλει. Η πόρτα που βροντάει στο *Κουκλόσπιτο* η Νόρα (το

ελληνικό θέατρο: το παράδειγμα των *Βρυκολάκων*» στον τόμο *Πρακτικά του Γ΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Παράδοση και εκσυγχρονισμός στο νεοελληνικό θέατρο: από τις απαρχές ως τη μεταπολεμική εποχή*, επιμ. Αντώνης Γλυτζουρής – Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2010, σ. 629-639: 631. Επίσης βλ. σχετικά και Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, *Ο Γεώργιος Βιζυηνός και το αρχαίο θέατρο: λογοτεχνία και λαογραφία στην Αθήνα της Μπελ Επόκ*, Πατάκης, Αθήνα 2002, και πιο συγκεκριμένα το κεφ. «Το δοκίμιο “Ερρίκος Ίβσεν” (1892)», σ. 63-71.

4. Για ένα χρονολόγιο της ζωής του Ίβεν βλ. τον σχετικό σύνδεσμο στον εξαιρετικό ιστότοπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νορβηγίας, Ημερομηνία πρόσβασης [16/8/2015] από <http://ibsen.nb.no/id/1431.0> Επίσης βλ. *The Cambridge Companion to Ibsen*, επιμ. James McFarlane, Cambridge University Press, Cambridge 2005 (1994), και πιο συγκεκριμένα το κεφ. 1 «Ibsen's Dramatic Apprenticeship», σ. 1-11.

5. Toril Moi, «Ibsen in Exile: “Peer Gynt”, or the Difficulty of Becoming a Poet in Norway», *Field Day Review* 4 (2008), σ. 24-39. Η Moi εξηγεί ότι η απόφαση της αυτοεξορίας/μετανάστευσης πάρθηκε από τον Ίβεν λόγω αδυσώπητων οικονομικών δυσκολιών, μετά από μερικά χρόνια οικονομικής εξαθλίωσης που τον είχαν εξωθήσει να βρει παρηγοριά στο ποτό (σ. 28).

1879), παρατώντας σύζυλο τον Τόρβαλντ, εξακολουθεί να αντηχεί στ' αυτιά μας ακόμη και σήμερα, πάνω από εκατόν τριάντα χρόνια μετά. Φεύγοντας από την πατρίδα του ο Ίψεν, μετά την καλλιτεχνική και την οικονομική επιτυχία του *Μπραντ* (το 1866), έγινε κυριολεκτικά άλλος άνθρωπος, άλλαξε εμφάνιση (αγοράζοντας πολυτελή ενδύματα και ξυρίζοντας την πλούσια γενειάδα του) και τροποποίησε ακόμη και τον γραφικό χαρακτήρα του.⁶ Κατά τα είκοσι επτά χρόνια που έζησε κυρίως μεταξύ Ιταλίας και Γερμανίας δημιούργησε αξιωματικότερες ηρωίδες και εμμονικούς ήρωες που αλληλοβασανίζονται, σε μια εποχή που η εκβιομηχάνιση έκανε τη ζωή όλων πολύ πιο εύκολη σε πρακτικό επίπεδο.

Από την άλλη, η ξενιτιά του Βιζυηνού ξεκινάει από πολύ νεαρότερη ηλικία, όταν στέλνεται δεκάχρονος στην Κωνσταντινούπολη (ο Ίψεν πάει στην παλαιά Ρώμη και ο Βιζυηνός στη νέα) για να μάθει τη ραπτική τέχνη.⁷ Αφού μεταβαίνει στην Κύπρο, μετακινείται στη Χάλκη και μετά από μια στάση στην Αθήνα καταλήγει στη Γερμανία (1875-1881: Γκαίτινγκεν, Λειψία, Βερολίνο), όπου σπουδάζει φιλοσοφία και ψυχολογία. Δεν χωράει καμιά αμφιβολία ότι αν είχε περάσει τη ζωή του στην ανατολική Θράκη ο Βιζυηνός όχι μόνο δεν θα ήξερε για την ύπαρξη του Ίψεν, δεν θα είχε καταφέρει να δει τον τόπο του με άλλα μάτια, που τον έκαναν να εκτιμήσει τα λαϊκά ήδη, τα έδιμα και τη γλώσσα,⁸ αλλά θα είχε αποφύγει και τα βάσανα που τον οδήγησαν στον θάνατο στο Δρομοκαϊτείο σε ηλικία 47 ετών.

Στην προσπάθειά μου να φανερώσω κάποιες βαθύτερες συγγένειες που ίσως προκάλεσαν το ενδιαφέρον και τη συγκίνηση του Βιζυηνού στην επαφή του με τον Ίψεν, θα είμαι πολύ επιλεκτική, για να μείνω εντός των πλαισίων αυτής της ανακοίνωσης. Αφού συνοψίσω κάποιες ομοιότητες μεταξύ τους, αλλά και κάποιες διαφορές, θα πιάσω το νήμα της συγγένειας από έναν μύθο της βόρειας λαϊκής θαλασσινής παράδοσης που τον επεξεργάζονται και οι δύο, στοχαζόμενοι το ζευγάρι, με εντελώς διαφορετικά συμφραζόμενα, ανάλογα με τα προσωπικά βιώματά τους.

Ξεκινάω από τις διαφορές, που είναι λιγότερες, πέραν της διαφορετικής εθνικής, γεωγραφικής και πολιτισμικής καταγωγής, με πρώτη και καλύτερη το γεγονός ότι ο Βιζυηνός γνώριζε την ύπαρξη του Ίψεν, ενώ το αντίθετο δεν

6. Το ίδιο, σ. 30.

7. Βλ. την εισαγωγή Παν. ΜΟΥΛΛΑΣ, «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός» στον τόμο *Γ. Μ. Βιζυηνός, Νεοελληνικά Διηγήματα*, Ερμής, Αθήνα 1986, και πιο συγκεκριμένα σ. ξ'-πε'· επίσης ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 37-47.

8. ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 88.

ισχύει, και δεύτερη και εξίσου σημαντική την ειδολογική, καθώς ο Νορβηγός μεγαλούργησε στο δράμα και ο Βιζυηνός στο διήγημα. Μία επίσης σημαντική διαφορά είναι και η γλώσσα στην οποία έγραψαν, με τον Βιζυηνό (των διηγημάτων) να γράφει κυρίως στην καθαρεύουσα και τον Ίψεν (των δραμάτων) να γράφει στην καθομιλουμένη, καθώς μέγα αίτημα της εποχής του ήταν να καθιερωθούν τα Νορβηγικά ως γραπτή γλώσσα.⁹ Αλλά –και μ’ αυτό περνάμε στις ομοιότητες– και οι δύο έγραψαν ποίηση. Περαιτέρω, μπορούμε να απαριθμήσουμε ενδεικτικά και πιο γενικές ομοιότητες, αλλά και πιο ειδικές: Για παράδειγμα, και οι δύο στηρίζονται οικονομικά κατά την περίοδο της διανοητικής διαμόρφωσής τους από ιδιωτικές (Βιζυηνός και Ίψεν) ή δημόσιες υποτροφίες (Ίψεν)· και οι δύο (ως εκ της ταπεινής καταγωγής τους) έχουν εμμονή με το χρήμα, τον πλούτο και τον πλουτισμό, με τον Ίψεν να το πετυχαίνει και τον Βιζυηνό να το επιδιώκει σε όλη του τη ζωή¹⁰ και οι δύο συμβάλλουν ενεργά με το έργο τους στη διαμόρφωση μιας ουσιαστικά εθνικής λογοτεχνίας της πατρίδας τους, έχοντας συναίσθηση της συμβολής τους¹¹ και οι δύο είναι προσηλωμένοι στο ψυχικό και το ανθρωπογεωγραφικό τοπίο που γνωρίζουν καλύτερα και από άποψη χαρακτήρων και από άποψη καταστάσεων· και στον δύο το έργο υπάρχει αυτοαναφορικότητα,¹² ψυχογραφική διεξόδυση και ισχυρές δραματικές εσωτερικές συγκρούσεις των ηρώων τους· και οι δύο χρησιμοποιούν τη λαϊκή παράδοση των χωρών τους, κατόπιν επεξεργασίας, για τους δικούς τους αισθητικούς σκοπούς και στόχους· οι χαρακτήρες και των δύο στοιχειώνονται από το παρελθόν, από λάθη και αμαρτήματα, πληρώνοντας τις συνέπειες στο παρόν. Τα παραδείγματα για τον Βιζυηνό είναι προ-

9. Inga-Stina EW BANK, «Henrik Ibsen: National Language and International Drama», *Contemporary Approaches to Ibsen VI* (1988), σ. 57-67.

10. ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 122 και αλλού· Jan W. DIETRICHSON, «“[...] Since I Cannot Afford to Lose or even Risk Anything”: Henrik Ibsen’s Road from Want to Wealth», *Ibsen Studies* 6/1 (2006), σ. 68-89.

11. Για τον Βιζυηνό βλ. ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 70. Στην περίπτωση του Ίψεν, δεδομένης της θριαμβευτικής επιστροφής του στη Νορβηγία το 1891 και του διεθνούς εορτασμού των εβδομηντάχρονών του το 1898, δεν χωράει αμφιβολία ότι είχε συναίσθηση της εγχώριας και διεθνούς επιρροής του.

12. Για τον Βιζυηνό βλ. Δημήτρης ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ, «Ο Βιζυηνός και το υποκείμενο της γραφής» στον τόμο *Το εύρος του έργου του Γ. Βιζυηνού: Παλαιότερες αναγνώσεις και νέες προσεγγίσεις – Εις μνήμην Κυριακής Μαμώνη*, Σοκόλη-Κουλεδάκη, σ. 57-70. Αν και η Toril Μοί ισχυρίζεται για τον Ίψεν ότι είναι ο λιγότερο αυτοβιογραφικός συγγραφέας (βλ. υποσημ. 5), εν τούτοις και η ίδια και πολλοί άλλοι μελετητές εντοπίζουν θραύσματα των προσωπικών εμπειριών του συγγραφέα στα βάσανα που στοιχειώνουν τους χαρακτήρες του.

φανή, καθώς οι ίδιες οι λέξεις αναφέρονται στον τίτλο κάποιων διηγημάτων, και στον Ίψεν μπορούμε να σκεφτούμε πολλά έργα, όπως τους *Βρουκόλακες*, το *Ρόσμερσχολμ*, τον *Αρχιμάστορα Σόλνες*, τον *Ιωάννη Γαβριήλ Μπόρκμαν* κ.ά., για να αναφέρω μόνο μερικά. Και οι δύο χάνουν τα λογικά τους πριν από τον θάνατό τους, καθώς ο Βιζυηνός «παρεφρόνησε»¹³ και ο Ίψεν έπαθε αλλεπάλληλα εγκεφαλικά από το 1901 και εξής που έπληξαν τη σωματική και τη διανοητική του ρώμη. Ένα ακόμη κοινό σημείο, ως προς την πρόσληψή τους, είναι το γεγονός ότι τόσο η μορφή όσο και το περιεχόμενο των έργων τους σε πολλές περιπτώσεις προκάλεσαν αντιδράσεις όταν πρωτοδημοσιεύτηκαν (ή/και πρωτοανεβάστηκαν στην περίπτωση του Ίψεν), αλλά με την πάροδο του χρόνου απέκτησαν όλο και περισσότερους ένθερμους διασώτες –εγχώριους και διεθνείς– και άντεξαν και αντέχουν σε όλο και πιο ετερόκλητες θεωρητικές προσεγγίσεις, από την ψυχαναλυτική μέχρι τον Φουκώ και από τις θεωρίες του φύλου μέχρι τη μετα-αποικιοκρατική θεωρία. Αντίθετα συγγραφείς που έκαναν θραύση στον καιρό τους, όπως ο Μπγιέρνσον ή ο Δροσίνης (τηρουμένων των αναλογιών), τώρα πια αποτελούν αντικείμενο μελέτης για τους φιλόλογους και τους ιστορικούς της πατρίδας τους.¹⁴

Στη συνέχεια θα ήθελα να προτείνω μια σύντομη παράλληλη ανάγνωση των «Συνεπειών της παλαιάς ιστορίας» (του 1884) και της περίπου σύγχρονης *Κυράς της θάλασσας* (του 1888), που είναι από τα πρώτα έργα που παρουσιάζονται στον Τύπο στην Ελλάδα, σε ένα δημοσιογραφικό κείμενο (που γράφεται σχεδόν ταυτόχρονα με το άρθρο του Βιζυηνού στην *Εστία*) με τον τίτλο «Είς μέγας δραματικός».¹⁵ Μετά την παράθεση της περίτεχνης πλοκής της

13. Βλ. σχετικό σχόλιο του Γρηγόριου Ξενόπουλου με το ψευδώνυμο ΑΝΤΙΑΛΛΟΣ, «Ο Βιζυηνός παρεφρόνησεν!», *Εστία* (1892), όπως αναδημοσιεύεται στο ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 392: «Η παραφροσύνη! Οποίος κίνδυνος διά τους δυστυχείς αυτούς εγκεφάλους εργαζομένους νυχθημερόν υπό τους δυσμενείς ηθικούς και υλικούς όρους, υπό τους οποίους ζώσιν οι πνευματικοί τής σήμερον παραγωγοί!». Φαίνεται ότι δεν έχουν αλλάξει και πολλά για τους «νυχθημερόν εργαζομένους εγκεφάλους» στην Ελλάδα μεταξύ του 1892 και του 2015...

14. Για την πρόσληψη του Ίψεν σε διάφορες χώρες υπάρχει ογκωδέστατη βιβλιογραφία. Εντελώς ενδεικτικά από την πιο πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. *Global Ibsen: Performing Multiple Modernities*, επιμ. Erika Fischer-Lichte – Barbara Gronau – Christel Weiler, Routledge, Ν. Υόρκη 2011· Julianio D'AMICO, «Six Points for a Comparative Ibsen Reception History», *Ibsen Studies* 14/1 (2014), σ. 4-37. Ως προς την υποδοχή του Βιζυηνού στον 19ο αιώνα βλ. ΒΑΡΕΛΑΣ, όπου συμπεριλαμβάνεται εκτενέστατη λεπτομερής εισαγωγή και 123 κείμενα με επικρίσεις και επαίνους, κάποια ήδη γνωστά, αλλά και 50 αβιβλιογράφητα.

15. *Εφημερίς*, 8.2.1892. Βλ. και ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, σ. 19.

Θαλασσινής (όπως αποδίδεται ο νορβηγικός τίτλος), που «φαίνεται απλου-
στάτη» σύμφωνα με τον ανώνυμο αρθρογράφο, στην τελευταία παράγραφο
αναφέρεται ότι το έργο «είνε δράμα απ' αρχής έως τέλους συμβολικόν», όπως
διαβαζόταν το έργο από τους συγκαιρινούς του. Εκτός των άλλων κοινών
σημείων, όπως η μετακίνηση/μετανάστευση των ηρώων για αναζήτηση καλύ-
τερης τύχης, η σύνδεση της φύσης με τη διάθεση (όσο κι αν η αποκορύφωση
της ερωτικής ιστορίας στις «Συνέπειες» διαδραματίζεται ένα καλοκαίρι μέσα
στη γερμανική καταχνιά, ενώ στην *Κυρά της Θάλασσας* όλα συμβαίνουν σ'
ένα ηλιόλουστο νορβηγικό φιορδ), ο διάλογος ανάμεσα στο ρομαντικό κλίμα
και την ωμή πραγματικότητα κ.ά., και τα δύο κείμενα κρύβουν μέσα στον
πυρήνα τους, ανάμεσα σε άλλα, και τον μύθο του *Ιπτάμενου Ολλανδού*: τον
επεξεργάζονται διαφορετικά, τον αφομοιώνουν σε διαφορετικές πλοκές, με
διαφορετική κατάληξη, αλλά υπάρχει και στα δύο.¹⁶ Στις «Συνέπειες» η Κλά-
ρα λέει στον Πασχάλη ότι μοιάζει με τον «Πετώντα Ολλανδό» (όπως τον μετα-
φράζει ο Βίζυηνός) στην ομώνυμη όπερα του Βάγκνερ, που εμπνέεται από
τη λαϊκή παράδοση των χωρών της Βόρειας Θάλασσας και ανέβαινε συχνά
πυκνά σε διάφορες σκηνές της Ευρώπης από το 1843 και μετά:

ο υποκριθείς το πρόσωπον τούτου ηθοποιός επαρουσιάσθη, ως συνήθως μαυροφο-
ρεμένος, με μαύρα μάτια, μαύρα μαλλιά και γένεια, αλλά με τέτοιο κόψιμο και
τόσον ωχρός και μελαγχολικός, ώστε πολλοί ενόμισαν ότι έβλεπον εμέ επί της σκη-
νής. Μετ' ολίγας ημέρας δεν ηξεύρω πώς έτυχε λόγος, και η Κλάρα μοι το είπεν¹⁷

λέει ο Πασχάλης στον αφηγητή. Η εξέλιξη της ιστορίας της Κλάρας και του
Πασχάλη –και ειδικά το γεγονός ότι και οι δύο πεθαίνουν με μία ημέρα δια-
φορά με τις ψυχές τους να ενώνονται στον θάνατο, όπως δεν κατάφεραν να
ενωθούν στη ζωή– είναι πολύ κοντά στο τέλος του βαγκνερικού έργου, όπου η

16. Τη σχέση του Βίζυηνού με τον Βάγκνερ έχει επισημάνει ο Μιχαήλ ΠΑΣΧΑΛΗΣ, «Όμηρος, Γκαίτε και Βάγκνερ στο διήγημα “Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας” του Γ. Μ. Βίζυηνού» στον τόμο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης – Μνήμη Παν. Μουλλά, Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα* (Θεσσαλονίκη, 3-6.11.2011), επιμ. Ναταλία Δελγιαννάκη, Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ. 422-433. Επίσης, το θέμα συζητείται διεξοδικά στο Στέλλα ΚΟΥΡΜΠΑΝΑ, «Ο Γεώργιος Βίζυηνός και η μουσική», *Μουσικός Ελληνομνήμων* 11 (2012), σ. 3-19· ευχαριστώ την κ. Κουρμπανά για τη βοήθειά της επί του θέματος. Για την ανάγκη περαιτέρω μελέτης της επιρροής του Βάγκνερ στο νεοελληνικό θέατρο βλ. και ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, σ. 636, σημ. 20.

17. ΒΙΖΥΗΝΟΣ, «Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας» στο *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμ. Παν. Μουλλάς, Ερμής, Αθήνα 1986, σ. 142.

Σέντα και ο Ολλανδός αναλήφθηκαν στους ουρανούς συντροφιασμένοι.¹⁸ Από την άλλη, η ζωή και η καθημερινότητα της Ελλίντας, της κυράς της θάλασσας, επίσης στοιχειώνεται από την ύπαρξη ενός μυστηριώδους ναυτικού, στον οποίο έδωσε υπόσχεση πίστης πριν από χρόνια. Στη συνέχεια όμως παντρεύτηκε και γέννησε ένα παιδί, που πέθανε βρέφος, κάτι που η Ελλίντα ερμηνεύει ως τιμωρία για την αδέτηση της υπόσχεσής της στον ναυτικό. Όταν ο ξένος ναυτικός (που ακούει στο όνομα Φρήμαν) επανεμφανίζεται, έχοντας μάθει για τον γάμο της από τις εφημερίδες, και τη διεκδικεί από τον άντρα της μπροστά στα μάτια μας, η Ελλίντα επιλέγει να μείνει με τον τελευταίο, ακριβώς γιατί αυτός της δίνει την ελευθερία να διαλέξει. Είναι φανερό ότι το καλό τέλος (πράγμα σπάνιο στο θέατρο του Ίψεν) μαζί με τους λόγους που κάνουν την Ελλίντα να μείνει με τον άντρα της τοποθετούν το έργο σε μια τελείως άλλη βάση από την ιδεαλιστική προσέγγιση του μύθου στον Βάγκνερ.¹⁹ Στον Βιζυηνό ο Ιπτάμενος Ολλανδός είναι αυτό που θα ήθελε να είναι ο ξενόφερτος αμαρτωλός (όπως θεωρεί τον εαυτό του) Πασχάλης για να αξίζει στην άρια Κλάρα.²⁰ Στην *Κυρά της Θάλασσας* η Ελλίντα ζει με τον φόβο των συνεπειών της αδέτησης της υπόσχεσής της στον μυστηριώδη ξένο.²¹ Για τον Πασχάλη η κατάληξη είναι τραγική, για την Ελλίντα η απελευθέρωση από το παρελθόν που τη στοιχειώνει επιτυγχάνεται με τη βοήθεια του γιατρού συζύγου της, που την υποβάλλει σε ένα είδος διαλογικής ψυχοθεραπείας, ανάλογης με αυτή που κάνει ο αφηγητής στον Πασχάλη.

18. Αντίστοιχα με τον Βιζυηνό και τον Ίψεν, ο Βάγκνερ «χρησιμοποίησε ένα ποίημα του Heine για να φτιάξει το λιμπρέτο του Ολλανδού». Βλ. ΚΟΥΡΜΠΑΝΑ, σ. 11. Βλ. και το έμπλοο εγκωμίων λ. «Βάγκνερ» που υπογράφεται από τον Γ. Μ. Βιζυηνό στο *Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν Μπαρτ και Χριστ*, τ. 2 (Μάιος 1890 – Νοέμ. 1891), σ. 635α-636α.

19. Βλ. σχετικά την εξαιρετική ανάλυση της Μοι, *Henrik Ibsen and the Birth of Modernism: Art, Theater, Philosophy*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006, και πιο συγκεκριμένα το κεφ. 10 «The Art of Transformation: Art, Marriage, and Freedom in *The Lady from the Sea*», σ. 294-315. Σύμφωνα με την ανάλυση της Μοι, εκτός του *Ιπτάμενου Ολλανδού*, ο Ίψεν έχει συνυφάνει στο έργο του και τη *Μικρή Γοργόνα* του Χανς Κρίστιαν Άντερσεν (1837).

20. Βλ. Patricia BARBEITO, «Altered States: Space, Gender, and the (Un)making of Identity in the Short Stories of Georgios M. Vizyenos», *Journal of Modern Greek Studies* 13/2 (Οκτ. 1995), σ. 299-326· πιο συγκεκριμένα για τις «Συνέπειες» βλ. σ. 308-312, για μια ανάλυση των δύο χαρακτήρων με όρους βορρά-νότου και ανατολής-δύσης, με τελικό αποτέλεσμα την αδυναμία 'συνεύρεσης' των δύο, γιατί «συμπεριφέρονται ο ένας προς τον άλλο σαν ασώματα λογοτεχνικά κατασκευάσματα», σ. 310, (μτφρ. δική μου).

21. Βλ. Μοι, *Henrik Ibsen and the Birth of Modernism*, το υποκεφ. «Disavowing Finitude: Ellida and the Stranger», σ. 305-307.

Η σχέση και των δύο έργων με τις εξελίξεις της εποχής τους στη λογοτεχνία (μια λεπτή ισορροπία μεταξύ Ρομαντισμού, Συμβολισμού και Ρεαλισμού) και στην επιστήμη (όπως η ψυχολογία και η ψυχιατρική) έχει επισημανθεί από τους μελετητές.²² Από τα πολλά στοιχεία που έχουν συζητηθεί θα ξεχωρίσω το ζήτημα της παρουσίας της συμπεριφοράς των δύο φύλων. Στην περίπτωση των «Συνεπειών» η Κλάρα διεκδικεί τον Πασχάλη, ενώ εκείνος νιώθει ένα «ποδοπατημένο σκύβαλον· έν αιματόφυρτον ράκος, μόλις και μετά βίας διασωθέν εκ των ρυπαρών ονύχων μιας υαίνης».²³ Υποφέρει γιατί δεν είναι επαρκώς αγνός για την Κλάρα, τη «βασίλισσα των κορασίδων [...] το άξιον αντικείμενον της λατρείας όλου του κόσμου».²⁴ Αντίστοιχα, στην *Κυρά της θάλασσας* ο υπομονετικός και γεμάτος κατανόηση είναι ο σύζυγος, απέναντι στο «βεβαρημένο» παρελθόν της γυναίκας του. Χάρη στη δική του ωριμότητα και ετοιμότητα η Ελλίντα καταφέρνει να λυτρωθεί, επιλέγοντας τη χειροπιαστή πραγματικότητα με τον άντρα της και απορρίπτοντας ένα άδηλο μέλλον με τον μυστηριώδη ξένο που την κρατούσε αμέτοχη στη ζωή για χρόνια. Ακόμη και ο ανώνυμος Έλληνας αρθρογράφος του 1892 είχε αντιληφθεί επακριβώς το κομβικό ζήτημα της ελεύθερης βούλησης στο έργο:

Ο Ξένος είνε το σύμβολον της ατομικής ελευθερίας. Αφ' ης ημέρας η ελευθερία αύτη ευρίσκει αντιπρόσωπον εν τω δόκτωρι Βάγγελ, δεν υπάρχει λόγος να επανέλθη του λοιπού ο Ξένος, και γίνεται άφαντος. Ο Βάγγελ δεν είναι γελοίον πρόσωπον, ως είνε κίνδυνος να εκληφθή υπό των επιτολαίων. Η υπερηφάνεια του επιβάλλει να υποχωρήση εις την γυναίκα του εν η περιπτώσει αύτη δεν έχει κοινάς μετ' αυτού τας ιδέας και τα αισθήματα. Τοιουτοτρόπως εννοεί τον γάμον ο Ερρίκος Ίψων [sic]. Ελευθέραν συμφωνίαν βασιζομένην επί αμοιβαιότητας, εκτιμήσεως και αισθημάτων.²⁵

22. Βλ. περαιτέρω για τον Βιζυηνό Μιχάλη ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεώργιος Βιζυηνός: μεταξύ φαντασίας και μνήμης*, Εστία, Αθήνα 1994, πιο συγκεκριμένα το κεφ. 5 «Η ερμηνεία της επιθυμίας και η επιθυμία της ερμηνείας: “Αι συνέπειαι της παλαιάς ιστορίας”», σ. 89-109.

23. ΒΙΖΥΗΝΟΣ, σ. 139. Η Barbeito κάνει λόγο για «παρωδία των αισθηματικών μυθιστορημάτων του 19ου αιώνα [...] όπου η ντροπαλή ηρωίδα που αντιστέκεται στην αποπλάνηση από τον κακό δεν είναι γυναίκα, αλλά άντρας», σ. 311.

24. ΒΙΖΥΗΝΟΣ, σ. 143. Βλ. και Yota BATSAKI, «“There Was Only One Thing Paradoxical about the Man”: An Oblique Perspective on Madness in Four Stories by Georgios M. Vizyenos» στον τόμο *Modern Greek Literature: Critical Essays*, επιμ. Gregory Nagy – Anna Stavrakopoulou, Routledge, N. Υόρκη 2003, σ. 79-98, και για τις «Συνέπειες», σ. 85-89.

25. «Είς δραματικός», *Εφημερίς*, 8.2.1892 (η υπογράμμιση είναι δική μου). Επίσης στο άρθρο ο Ίψεν αναφέρεται παντού ως «Ίψων», που μάλλον οφείλεται σε αβλεψία

Παραδέτω αυτό το χωρίο του 1892, στο οποίο ο γράφων αποδίδει με δικά του λόγια το ουσιαστικό μήνυμα του έργου με το οποίο ασχολείται και η σύγχρονη κριτική, εξαιρώντας τη μεγαλοφυή επεξεργασία του Ύπεν προηγούμενων ατελέσφορων λογοτεχνικών στερεότυπων στις σχέσεις των δύο φύλων, καθώς και την εξεύρεση λύσεων που ταιριάζουν όχι μόνο σε ανθρώπους της εποχής του, αλλά απηχούν μελλοντικές εξελίξεις στον αγώνα των ζευγαριών για συνεννόηση.

Με την απόφασή της να μείνει στον γάμο της και να παλέψει για την ένταξη στην οικογένεια του άντρα της, η Ελλίντα κατορθώνει να αγγίξει την ευτυχία που προσφέρει η συμβίωση, όσο κοινές κι αν είναι οι χαρές της, βιώνοντας κάτι που στερήθηκε για πάντα ο βασανισμένος Πασχάλης. Η Ελλίντα, ο Πασχάλης και ο αφηγητής των «Συνεπειών» είναι όλοι ξένοι, μακριά από τον τόπο τους, και υφίστανται και τις συνέπειες του μη ανήκειν – και οι τρεις είναι άρρωστοι, πάσχουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, και η ασθένειά τους επηρεάζει τη συναναστροφή τους με τους άλλους. Και οι τρεις βιώνουν νοσταλγία λόγω της εξορίας και επιθυμούν να γυρίσουν στα μέρη τους. Η κυρά της θάλασσας επιλέγει το ακρογάλι από το αρμένισμα και ο Πασχάλης τις σήραγγες των ορυχείων, όπου βρίσκει τραγικό θάνατο από το εκτυφλωτικό φως της Κλάρας.

Προσπαθώντας να τεκμηριώσω περαιτέρω την ψυχική και την πολιτισμική συνάφεια ανάμεσα στον κοσμοπολίτη Νορβηγό και στον ευρωπαϊστή Τουρκομερίτη, θα κλείσω συγκρίνοντας τις απόψεις του Βιζυηνού για τον Ύπεν με αυτές ενός άλλου κολοσσού της πεζογραφίας, του Χένρυ Τζέημς,²⁶ ο οποίος παρακολούθησε τις πρώτες παραστάσεις του Ύπεν στο Λονδίνο και έγραψε εκτενή σχόλια για αρκετά έργα, με σημαντικότερο ίσως το κείμενο για την *Έντα Γκάμπλερ*. Γράφει ο Τζέημς το 1891 ότι υπάρχουν «τρία χαρακτηριστικά [...] σε όλο το έργο του, όπως το έχουμε, [...] χωρίς να μπορούν να καταστρέψουν την έκφραση της ζωής σ' αυτό: εννοώ φυσικά την απουσία του χιούμορ, την απουσία της ελεύθερης φαντασίας και την απουσία του στυλ».²⁷ Αντίστοιχα, γράφει ο Βιζυηνός το 1892:

του γράφοντος, όπως παρατηρεί και ο ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, σ. 19. Ο Παπανδρέου υποδέτει ότι γράφων είναι ο Μιχ. Δ. Γιαννουκάκης, μετέπειτα μεταφραστής των *Βρυκολάκων*, σ. 142.

26. Ο Παν. Μουλλάς είναι ο πρώτος που συνδέει τον Τζέημς, και πιο συγκεκριμένα το *The Art of the Novel*, με τη μελέτη του Βιζυηνού. Βλ. ΜΟΥΛΛΑΣ, «Νεοελληνικό Διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός», σ. πθ'· ΧΡΥΣΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, σ. 89.

27. Το κείμενο που έγραψε ο Τζέημς μετά την παράσταση της *Έντας Γκάμπλερ* στο Λονδίνο το 1891 (μτφρ. δική μου) δημοσιεύτηκε το 1893. Βλ. Henry JAMES, *Essays in London and Elsewhere*, Harper & Brothers Publishers, Λονδίνο 1893, και στον ιστότοπο της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νορβηγίας, Ημερομηνία πρόσβασης [16/8/2015] από <http://ibsen.nb.no/id/11168022.1>. Βλ. επίσης Herbert EDWARDS, «Henry James and Ibsen», *American Literature* 24/2 (1952), σ. 208-223.

τα νεώτερα έργα του αντιπροσωπεύουσιν αποκλειστικώς μόνον την κατά φύσιν αλήθειαν. Καταπλήττει εν τοις δράμασιν αυτού το απλούν και ομοιοάληδες και φυσικόν πάντων των στοιχείων. Οι ήρωές του είνε συνήθως ιερείς, επαρχιακοί σύμβουλοι, γυναίκες οικονόμοι, χωρικοί και αγρόται, περιορισμένον διάγοντες βίον. [...] Φαίνονται μάλιστα ότι λησμονούσι την παρουσίαν των θεατών και δεν σκέπτονται να κατασκευάσουν λέξεις, δι' ων να τους θαμβώσουν ή να κινήσουν εις γέλωτα.²⁸

Διαβάζοντας κανείς τα σχόλια και των δύο είναι ολοφάνερο ότι ο Βιζυηνός είναι εντυπωσιασμένος από την «απαράμιλλο του Νορβηγού πρωτοτυπία», ενώ ο Τζέμς (όπως έχει επισημανθεί και από την κριτική) είναι «δεμελιωδώς εχθρικός προς τον Ίψεν».²⁹ Είναι ενδιαφέρον ότι ο Βιζυηνός έχει βαθύτερη κατανόηση και ειλικρινή θαυμασμό για τον Ίψεν και δεν δείχνει να απειλείται από το ψενικό σύμπαν, όπως ο Τζέμς, που –ειρήσθω εν παρόδω– την τελευταία δεκαετία του 19ου αι. επιχείρησε να κάνει καριέρα θεατρικού συγγραφέα και έγραψε κάποια θεατρικά έργα τα οποία όμως δεν είχαν την επιτυχία που προσδοκούσε.

Ο Βιζυηνός εγκαινιάζει τη μακρά θριαμβευτική –παρά τις διαφορές που χώριζαν και χωρίζουν τη νορβηγική από την ελληνική κοινωνία– πορεία του Ίψεν στην Ελλάδα³⁰ με το να υπογραμμίζει τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στις δύο χώρες· μισό αιώνα αργότερα, ένας άλλος Τουρκομερίτης, ο Κάρολος Κουν, έρχεται να τον καθιερώσει με το ανέβασμα των έργων του, εισάγοντας τον Μοντερνισμό.³¹ Αν κρίνουμε από την πρόσληψη του Ίψεν, που αποτυπώνεται

28. ΒΙΖΥΗΝΟΣ, *Εστία* II (1892), σ. 170. Η καθηγήτρια Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, σε προφορική της παρέμβαση στο συνέδριο, ανακοίνωσε ότι σύμφωνα με την έρευνά της ο Βιζυηνός δανείζεται αυτούσιες παραγράφους από κάποιες πηγές της εποχής του (κάποιες δημοσιογραφικές και κάποιες επιστημονικές) στη συγγραφή της παρουσίασης του Ίψεν. Είμαστε εν αναμονή της δημοσίευσής της επί του θέματος, έτσι ώστε να έχουμε πλήρη εικόνα των πρωτότυπων και δάνειων στοιχείων. Την ευχαριστώ και από εδώ γι' αυτή την υπόδειξη, που με οδήγησε σε κάποιες αλλαγές στην τελική μορφή αυτού του άρθρου. Εν τούτοις, πρέπει να πούμε ότι η μετάφραση/παραφράση των ξένων πηγών είναι κοινή πρακτική των Ελλήνων λογίων που αρθρογραφούν την εποχή εκείνη (και όχι μόνο τότε) και είναι βέβαιο ότι κάποια στοιχεία (όπως η σύγκριση της Ελλάδας με τη Νορβηγία) φέρουν αναμφισβήτητα την υπογραφή του Βιζυηνού.

29. EDWARDS, σ. 117.

30. Βλ. ενδεικτικά ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ό.π.: Γιάννης Μοσχός, «Ο Ερρίκος Ίψεν στην ελληνική σκηνή», Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Θεάτρου, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2012.

31. Αντώνης ΓΑΥΤΖΟΥΡΗΣ, «Ο Χένρικ Ίψεν, ο Κάρολος Κουν και η διαμόρφωση του ελληνικού θεατρικού μοντερνισμού» στον τόμο *Σκηνική πράξη στο μεταπολεμι-*

στα ανεβάσματα και στα έργα που αρχίζουν να γράφονται σχεδόν αμέσως,³² μπορούμε να υποστηρίξουμε εκ των υστέρων ότι ο Ίψεν, με τις εμπειρίες, τους προβληματισμούς, τις ιστορικές και τις γλωσσικές συνθήκες που τον διαμόρφωσαν, έτυχε νωρίς θερμής υποδοχής από τους λογίους και στην Ελλάδα. Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι στην Ελλάδα η αστική οικογένεια και κουλτούρα είναι ζητούμενο· και η κατάρρευσή της, όπως αποτυπώνεται στα έργα του Ίψεν, έχει κι αυτή τη γοητεία της, ενώ σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (όπως στη Γερμανία και την Αγγλία) μια ενδεχόμενη ταύτιση της εγχώριας αστικής οικογένειας με την πάσχουσα νορβηγική θα ήταν πολύ οδυνηρή. Για παράδειγμα, ο βρετανικός Τύπος στον απόηχο των πρώτων παραστάσεων του Ίψεν οικτρίζει τα δεινά των Σκανδιναβών, αδυνατώντας να εντοπίσει ομοιότητες στον δεσμό του γάμου ανάμεσα στην αλλότρια και την οικεία κοινωνία. Όπως όμως επισημαίνει ο Βιζυηνός στις «Συνέπειες»: «ούτω συμβαίνει συνήθως, οσάκις ζητούμεν ν' ανακαλύψωμεν ως αλήθειαν ουχί το τι εστί, αλλά το ό,τι επιθυμούμεν».³³

Μπορεί οι δύο αυτές ιστορίες να μην ταυτίζονται με τις ζωές των συγγραφέων τους, καθώς η ιστορία του Πασχάλη περιέχει επανεπεξεργασμένα κάποια στοιχεία από τη ζωή του Βιζυηνού και, αντίστοιχα, η ιστορία της Ελλίντας Βάγκελ έχει στο υφάδι της έναν απόηχο από τη συζυγική ζωή του Ίψεν, εν τούτοις στη σύνθεση των κειμένων τους και στον τελικό προσανατολισμό τους, ρομαντικό και μοντερνιστικό αντίστοιχα, έπαιξαν ρόλο οι συγκεκριμένες συντεταγμένες του βίου τους, που τους διαμόρφωσαν ως υπάρξεις και ως βαθιά σκεπτόμενες, ευφυείς και ευαίσθητες προσωπικότητες. Ο Ίψεν σώθηκε φεύγοντας από τη Νορβηγία, στην οποία επέστρεψε μετά από μακρόχρονη θριαμβευτική πορεία και αδιαμφισβήτητη διεθνή αναγνώριση. Ο Βιζυηνός επέστρεψε νωρίς και, παρά την αποδοχή και την εκτίμηση που γνώρισε όσο ζούσε, έσβησε πριν προλάβει να βιώσει την τεράστια εγχώρια και διεθνή αναγνώριση που γνώρισε τον 20ό αιώνα, τηρουμένων των αναλογιών.

κό δέατρο – συνέχειες και ρήξεις: Διεθνές επιστημονικό συνέδριο αφιερωμένο στον Νικηφόρο Παπανδρέου, επιμ. Ανδρέας Δημητριάδης – Ιουλία Πιπινιά – Άννα Σταυρακοπούλου, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 155-163.

32. Βλ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, ό.π. Τρανταχτό παράδειγμα άμεσης ιψενικής επιρροής είναι *Ο Τρίτος* του Γρηγόριου Ξενόπουλου (1895).

33. ΒΙΖΥΗΝΟΣ, σ. 161.

Το «ερμαφρόδιτον» της ελληνοχριστιανικής ταυτότητας (γλωσσικής-υφολογικής και πολιτισμικής) στον Κοραή και στον Ροΐδη

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί μέρος ευρύτερης εργασίας που θα ερευνήσει τις πλευρές της νεοτερικότητας (τεχνικές, λογοτεχνικά είδη και ιδεολογία) στη δημιουργική πεζογραφία του 18ου και του πρώτου μισού του 19ου αιώνα έως τη δημοσίευση της *Πάπισσας Ιωάννας*. Εδώ θα επιχειρήσουμε την ανίχνευση των απόψεων του Κοραή και του Ροΐδη για το θέμα της ελληνικότητας, με αφορμή τη χρήση της μεταφοράς του ερμαφροδιτισμού σε κείμενά τους.

Κοινό σημείο και των δύο είναι πως, όσο ζούσαν, απέκτησαν φανατικούς εχθρούς (εκτός από φίλους) εξαιτίας των απόψεων που διατύπωσαν και υπερασπίστηκαν σθεναρά. Τα έργα τους, που πολεμήθηκαν, αποτέλεσαν σταθμούς στην ιστορία των γραμμάτων μας και επηρέασαν πολλές γενιές συγγραφέων. Ειδικά τα δύο τους εκτενή μυθοπλαστικά αφηγήματα (μυθιστορήματα) διαβάστηκαν πολύ, όχι μόνο από λογίους και συγγραφείς, αλλά και από τον λαό. Πρόκειται για το αφήγημα στη δέση Προλεγομένων της *Ιλιάδας* (*Παπατρέχας*) και για την *Πάπισσα Ιωάννα*.

Έχοντας υπόψη τα ερωτήματα που δέτει το έργο του Κοραή, έγινε προσπάθεια ανάγνωσής του χωρίς έμφαση στον γλωσσικό παράγοντα. Η εξέταση του αναγνωστικού υποβάθρου του, με εστίαση στη φιλοσοφική πλευρά του, βοηθά να καταλάβουμε καλύτερα τις απόψεις του επί συγκεκριμένων θεμάτων. Δεδομένου του όγκου του, χρειάζεται προσεκτική ανάγνωση του σύνολου εγχειρήματος της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, το εναρκτήριο λάκτισμα του οποίου (1804-1807) μας ενδιαφέρει εδώ. Είναι αναγκαίο, επιπλέον, να εξεταστεί η στάση του όχι απέναντι στον έναν Διαφωτισμό, αλλά στις ποικίλες εκφάνσεις του, όπως και απέναντι στην ελληνόφωνη κειμενική παράδοση ή στη γλώσσα ως εργαλείο ιδεολογίας και όχι στην επίπεδη σχολαστική πλευρά της.

Τα ερωτήματα αφορούν και στην έως τώρα πρόσληψη του έργου, αλλά

τίθενται και από το ίδιο. Είναι άραγε σίγουρο, όπως υποστηρίζουν, ότι ο Κοραΐς ήταν απλά αρχαιολάτρης και γαλλόφιλος που δαιμονοποίησε το Βυζάντιο; Το σχήμα που δίνει στην «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου» βασίζεται στη γλώσσα, αλλά και στον πολιτισμό, με πράγματι αρνητική εικόνα για το Βυζάντιο. Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε υπόψη τι προσάπτει στους Βυζαντινούς, αφού αρνείται να αναγνωρίσει αξία σε κείμενα βυζαντινά, αλλά θεωρεί εξίσου βάρβαρα και χωρίς αξία πολλά δυτικά. Ο λόγος είναι η γλώσσα και το ύφος, μα και η έλλειψη ρεαλισμού, η εμπιστοσύνη στη μεταφυσική και όχι στον ορθό λόγο και η έννοια της κοσμικής (κοινωνικής και ανθρωπιστικής) ηθικής που διαφέρει από την κοινωνία που οραματιζόταν. Μήπως αυτό που τον ενοχλεί, σε Βυζαντινούς και Αναγέννηση, είναι και η άκριτη μίμηση αρχαίων προτύπων, κάτι που ενδεχομένως πιστεύει και για τους κλασικιστές, τους οποίους μάλλον παραγκωνίζει σε επίπεδο λογοτεχνικής παραγωγής (αν όχι στη θεωρία); Αναρωτιέται κανείς γιατί δεν υποδεικνύει δυτικά πρότυπα στους επίδοξους Έλληνες νέους συγγραφείς. Ενδεχομένως, στην πρωτίστως εκπαιδευτική λειτουργία των προλογικών κειμένων της Βιβλιοθήκης θεώρησε ότι χρειάζονται μόνο παραδείγματα ελληνόγλωσσα, άριστα από αισθητικής και ηθικής πλευράς, με χρηστική αξία χωρίς μεταφυσικές προεκτάσεις, για να διαμορφώσουν την εθνική ταυτότητα.

Για να περιγράψουμε με βεβαιότητα την κοραϊκή άποψη, χρειάζεται πρώτα εξέταση πολλών κειμένων, με διάκριση των προσωπικών από τα ανοικτά στο ευρύ κοινό. Επιπλέον, πρέπει να έχουμε υπόψη ότι εξετάζει συγκεκριμένα κάθε φορά είδη, με διαφορετικές τεχνικές, λειτουργίες, για διαφορετικούς αποδέκτες ή για όλους, συνομιλεί με διαφορετικά κείμενα, σύγχρονά του ή της παράδοσης, ενώ παραλείπει πολλά. Εξ όσων γνωρίζω, δεν έχει προσεχθεί πως θεωρεί απαραίτητη τη μελέτη και των κακών παραδειγμάτων ή πως αναφέρει και περιπτώσεις εξαιρετικά ευφυών λογίων σε περιόδους χωρίς οξύ φιλοσοφικό πνεύμα. Πρέπει, συνεπώς, να προσεγγιστεί το έργο χωρίς έμφαση μόνο στον γλωσσικό παράγοντα, αλλά κυρίως στις λεπτομέρειες που τον διαφοροποιούν και από τους μετέπειτα καθαρευουσιάνους, με τους οποίους πολλοί τον συνδέουν, και από τους οπαδούς της δημόδους. Η εξέταση του αναγνωστικού υποβάθρου του θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα τις απόψεις του επί συγκεκριμένων θεμάτων, ενώ ίσως ανιχνεύσουμε πολλές χρήσιμες παρατηρήσεις και αναλύσεις από μελετητές που εστιάζουν στη φιλοσοφική πλευρά του έργου, όπως π.χ. οι Κονδύλης, Νούτσος, Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη κ.λπ. Είναι αναγκαίο, επιπλέον, να εξεταστεί η στάση του απέναντι όχι στον έναν Διαφωτισμό, αλλά στις ποικίλες εκφάνσεις του, όπως και να ξεκαθαριστεί η στάση του απέναντι στην ελληνόφωνη παράδοση ή στη γλώσσα ως εργαλείο

ιδεολογίας και όχι στην επίπεδη, ήτοι σχολαστική, πλευρά της. Δεδομένου του όγκου του έργου, χρειάζεται υπομονή και προσεκτική ανάγνωση του σύνολου εγχειρήματος της Ελληνικής Βιβλιοθήκης, το εναρκτήριο λάκτισμα του οποίου κατά τα πρώτα έτη θα μας απασχολήσει εδώ.

Η «Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου» καταλήγει με αναφορά στο ‘φως’ της κριτικής σκέψης (έννοια βασική στο έργο του), δηλαδή της Φιλοσοφίας. Η ικανότητα του κρίνειν¹ αναλύεται στους «Στοχασμούς Αυτοσχέδιους», στους οποίους επισημαίνει ότι δεν εννοεί κάτι εντελώς γενικό και αόριστο. Κατά τον ίδιο, η ικανότητα αυτή ακυρώνεται όταν οι λαοί εκβαρβαρώνονται, και γι’ αυτό καταδιώκουν τους φιλοσόφους (Α 170). Γενικότερα για τους διαφωτιστές, ο φιλόσοφος είναι αυτός που θα φέρει το άνοιγμα στον κόσμο και μεταξύ των πολιτισμών.² Όπως παρατηρεί, ο φιλόσοφος πρέπει, σε θεωρία και πράξη, να χειρίζεται με φρόνηση την πολυμάθεια (Α 373) και να μην αυτοπροβάλλεται (Α 382). Ο ορθός λόγος δεν είναι τίποτα άλλο από την ικανότητα του ελευθέρως κρίνειν κατ’ αντίστιξη προς την άκριτη και μη ανθρωπιστική εκμετάλλευση του νου. Ο Κοραής, προτάσσοντας την κριτική ικανότητα, απομακρύνεται από τον εμπειρισμό πολλών διαφωτιστών,³ αφού πίστευε ότι με τον εμπειρισμό στη μεθοδολογία απόκτησης της γνώσης και την απόλυτη πίστη σε αυτόν, θα οδηγούμασταν στον υλισμό τον οποίο φοβόταν, όπως και ο Ροΐδης.⁴ Με βάση τα παραπάνω, ίσως θα έπρεπε να ξανασκεφτούμε αν, εντέλει, στο κέντρο της κοραϊκής θεωρίας είναι η γλώσσα, όπως συχνά επισημαίνεται,⁵ ή γενικότερα η φιλοσοφία και η κρίση, ως καθοριστικές για τη στάση μας προς τη γλώσσα. Η φιλοσοφία, ως θεωρία κάθε πλευράς της σκέψης και της ζωής,

1. Βλ. για «νου και κρίση»: Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Α΄, πρόλογος Κ.Θ. Δημαράς, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 164 ή γενικότερα για «φιλοσοφική κρίση»: σ. 166, 227. Λόγω των πολλών παραπομπών στον τόμο αυτόν, θα χρησιμοποιείται η συντομογραφία Α και ο αριθμός σελίδας σε παρένθεση. Ο Γουργουρής εντοπίζει ίχνη της Φιλοσοφίας της γλώσσας (Humboldt, Condillac και Herder). Βλ. Σάδης ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, *Έθνος-Όνειρο. Διαφωτισμός και δέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Αδ. Κατσικερός, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 136-139. Μήπως όμως κρύβεται και ο Kant πίσω από τη θεωρία του κρίνειν του Κοραή; Βλ. Πασχάλης ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σ. 406.

2. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 125-126.

3. Βλ. Παναγιώτης ΚΟΝΔΥΛΗΣ, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 211. Κάτι ανάλογο επισημαίνει ο Κίτρομηλίδης για τον Κωνσταντά (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 140).

4. Βλ. Νίκος ΜΑΥΡΕΛΟΣ, *Το ψηλαφητό παλίμψηστο της ροϊδικής γραφής. Ζητήματα λογοτεχνικής και πολιτισμικής θεωρίας*, Σοκόλης, Αθήνα 2008, σ. 197-198.

5. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 398.

αποτελεί τη βάση κάθε τέχνης ή θεωρίας (Α 264). Ειδικά σε συνδυασμό με τη σάτιρα (μάστιγα γελοίου)⁶ θεωρεί ότι συνιστούν θεραπεία για το κακό ή την αρρώστια (Α 202). Πλέκει ύμνο στη Φιλοσοφία (Α 178-193 και 223-231) και το φως της (Α 188-190), αλλά και στη διαλεκτική (Α 225), καταδικάζοντας τη δρασκευτική μεταφυσική (Α 181) και τη σοφιστεία (Α 224, 231) που θεωρεί πολιτικά επικίνδυνη (Α 267-268).

Χαρακτηριστική άποψή του για την αντιμετώπιση της παράδοσης είναι η πίστη ότι η μίμηση της αρχαίας γλώσσας αποτελεί παρά φύσιν ενέργεια (Α 44), ενώ το αποτέλεσμα το ονομάζει μιξοβάρβαρη γλώσσα, το ύφος «ερμαφρόδιτο» (Α 47-48) και τα κείμενα «αηδιέστατα» τέρατα (Α 239). Διαχωρίζει ωστόσο το «μακαρονικό» ύφος ή γλώσσα (Α 148-151) από το απλά βαρβαρικό (Α 152-153),⁷ επισήμανση που πρέπει να προσεχθεί περισσότερο γιατί αναδεικνύει το γεγονός ότι δεν απορρίπτει συλλήβδην τη βυζαντινή παράδοση, αλλά ανιχνεύει τις διαβαθμίσεις και προτείνει τη μελέτη ακόμα και των κακών κειμένων, έστω ως παράδειγμα προς αποφυγήν. Θα λέγαμε ότι ανιχνεύει τη βαρβαρότητα του Βυζαντίου όχι σε αντιπαράθεση με τη δυτική μεσαιωνική παράδοση που επίσης θεωρεί οβελιστέα, αλλά σε σχέση με την κακή μίμηση των αρχαίων και την υπερβολική εμπιστοσύνη στη μεταφυσική.

Ο Κοραής επιζητά την επαφή με τον νέο κόσμο και όχι μόνο με τον παλαιό, με το βλέμμα στο μέλλον και όχι στο παρόν (Α 36).⁸ Θεωρεί πως οι Γραϊκοί είναι δουλοπρεπείς από αμάθεια (Α 38) και γι' αυτό χαρακτηρίστηκαν Γραϊκύλοι (Α 375)⁹, ενώ έχουν και φιλαυτία (Α 42). Άρα το «ύφος» του λόγου εξαρτάται από το «ύψος» του ήθους ή της πολιτικής και πολιτισμικής ανεξαρτησίας (Α 206), ενώ ο πραγματικά ελεύθερος άνθρωπος δεν κάνει επί ματαίω επαίνους ή ψόγους (Α 242-243). Εξάλλου, και η Ρητορική (ως μέρος της Φιλοσοφίας) συγγενεύει, όπως τονίζει, με την Ηθική και την Πολιτική φιλοσοφία (Α 225), ειδικότερα με την «θεωρίαν της πολιτικής κοινωνίας» (Α 227), στην οποία πρέπει να ενταχθεί και το πρόγραμμα πεζογραφικής παραγωγής,¹⁰ σε μια αντίληψη περί τέχνης που θυμίζει εκείνη του Πλάτωνα (όπου παρα-

6. Παρομοίως αποφαίνεται και ο Ροΐδης. Βλ. ΜΑΥΡΕΛΟΣ, σ. 162.

7. Το απλό και σαφές ύφος του Κοραή ήταν κάτι κοινό για τους διαφωτιστές. Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ για Μοισιόδακα (σ. 139) και Ρήγα (σ. 292).

8. Κατά τον Γουργουρή, ο Κοραής με το *Mémoire* επιχειρεί «ερμηνεία της έννοιας του σύγχρονου Έλληνα» (ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, σ. 152).

9. Τη δουλοπρέπεια και την κολακεία στηλιτεύουν και άλλοι διαφωτιστές όπως ο Μοισιόδακας (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, 199). Για τη διαλεκτική παιδείας και ελευθερίας στον Κοραή βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 397.

10. Ο Κοραής θεωρεί απαραίτητο να σπουδάζουν οι νέοι πολιτική επιστήμη (Α 367).

πέμπει στο κομμάτι αυτό των «Αυτοσχέδιων Στοχασμών»). Όπως παρατηρεί ο Γουργουρής,¹¹ εκτός από τους αρχαίους, οι νεότεροι Herder, Condillac και Humboldt είναι παρόντες, αν και δεν αναφέρονται. Το όραμα του Κοραή για 'Κοινόν' εντός της Αυτοκρατορίας αποτελεί συνδυασμό πολιτικής και πολιτισμικής παιδείας και δράσης (Α 345-369),¹² με πρώτο στόχο τη δημιουργία λεξικού για την καλλιέργεια της ταυτότητας.

Δεν ακολουθεί ακριβώς τη γραμμή του Γίββωνα, παρόλο που θεωρείται ότι απεικονίζει εναργώς τη βάση της ιστορικής συνείδησης των Διαφωτιστών,¹³ όπως δεν υποστηρίζει και τον ανδέλληνα Bartholdy (Α 221-222, 317, 323-324, 336), ενώ γενικότερα επικρίνει (Α 30, 251) ξένους «εχθρούς του γένους» (Α 56, 317), επισημαίνοντας ότι κάποιοι Ευρωπαίοι επιδιώκουν να μείνουν οι Έλληνες στο σκοτάδι (Α 188, 251, 375).¹⁴ Ωστόσο, θεωρεί ότι το μέλλον μας είναι στην Ευρώπη και μάλιστα οι νέοι θα πρέπει να μορφώνονται εκεί (Α 38-39),¹⁵ αλλά αναμετρείται με ξένους φιλόλογους όταν δεν εκδίδουν σωστά αρχαίους συγγραφείς (Α 30, 216), ή κάνουν κραυγαλέα λάθη, όπως ο Έρασμος (Α 304-305).

Θα λέγαμε ότι τα παραπάνω βασίζονται στη γενικότερη θεωρία του κτισίματος, του γκρεμίσματος και του νέου κτισίματος που αναλύει στην επιστολή προς Βασιλείου (Α 36), αλλά περιγράφει συνοπτικά και εύγλωττα για τη νεοτερική εποχή στον *Λόγιο Ερμή*.¹⁶ Ο Κοραής συνδέει αυτή τη μεταφορά με την

11. ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, σ. 139.

12. Για τον ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ (σ. 206), αλλά και για τον ΓΟΥΡΓΟΥΡΗ (σ. 143) το γλωσσικό ζήτημα γίνεται πολιτικό. Το γλωσσικό ζήτημα εντάσσεται στη γενικότερη κοραϊκή φιλοσοφία, μια πλατωνίζουσα πολιτική φιλοσοφία, με την ευρεία έννοια της κοινωνικής και πολιτειακής ευημερίας, δηλαδή της δημοκρατίας με υπόβαθρο φιλοσοφία.

13. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 84.

14. Επί του θέματος αυτού συγκρίνει τους Έλληνες με τους Εβραίους (Α 1στ'), επισημαίνοντας αλλού, γενικότερα, ότι και οι εχθροί του έθνους έχουν αρνητικά, αλλά πάνε μπροστά, ενώ εμείς έχουμε αντιδιαφωτιστές (Α 318-321). Σύγκριση των λαών αυτών, αν και με άλλο έρεισμα, επιχειρεί ο Fallmerayer. Βλ. Έλλη ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Φαλμεράιερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 27.

15. Για το θέμα αυτό πρβλ. την άποψη του Ροΐδη ότι είναι καλύτερα η αναταραχή από τη Δύση παρά το τίποτα (ΜΑΥΡΕΛΟΣ, σ. 176-177). Ο Κοραής, όμως, αναφέρεται στη γενικότερη πολιτική οργάνωση των Ελλήνων εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη δημιουργία ενός λεξικού ως εργαλείου για την καλλιέργεια της ταυτότητας την εκδέτει στο Γ' μέρος των «Αυτοσχέδιων Στοχασμών» (Α 317-369, ειδικά 327-330, 341-344, και παραδείγματα Α 330 κ.εξ.), δημιουργώντας παράλληλα ένα νέο είδος γραφής, όπως παρατηρεί σχετικά ο ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ (σ. 146).

16. Βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Επιστολή εις τους εκδότας του Λογίου Ερμού*, σ. 35-36. Για τον Ροΐδη η σάτιρα είναι ο σύμμαχος του μέλλοντος (ΜΑΥΡΕΛΟΣ, 163).

αναγέννηση του ελληνισμού, πρώτα της γλώσσας και της παιδείας με σύμβουλο τη Φιλοσοφία και την κριτική σκέψη (Α 37), και κατόπιν την πολυπόδητη πολιτισμική αναγέννηση (Α 180-181). Ωστόσο, παρατηρεί πως θα χρειαστεί πολύς καιρός για να εμφανιστούν δόκιμοι και ακόμα περισσότεροι για μεγάλους συγγραφείς (Α 43). Κάτι ανάλογο πιστεύει και ο Ροΐδης, που απευθύνεται με ειρωνεία στον Βλάχο που ήθελε να γίνει εθνικός ποιητής. Όπως ο Ροΐδης θεωρεί ότι είμαστε «νεάζον» έθνος, ο Κοραΐς θεωρεί ότι είμαστε αδιαμόρφωτο,¹⁷ ενώ διαπιστώνουν και οι δύο αργούς ρυθμούς στη διαμόρφωση όχι μόνο της γλώσσας και της παιδείας, αλλά και της κοινωνίας, της πολιτικής, της τέχνης και του πολιτισμού (Α 43).

Επιστέγασμα της πρότασής του αποτελεί το σχέδιο για δημιουργία Ελληνικού Μουσείου¹⁸ (Α 256-261), με συνδρομή του Πατριάρχη (Α 345-369)

17. Το έθνος, κατά τον Γουργουρή, δεν υπάρχει ακόμα (ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, σ. 155). Ωστόσο, αυτό, σε συνδυασμό με την παρατήρησή του ότι το σχέδιο που καταθέτει ο Κοραΐς στο *Mémoire* είναι εθνικιστικό, μάλλον δεν απεικονίζει με ακρίβεια τη σύνολη άποψη του Κοραΐ. Ο «εθνικισμός» του δεν είναι εθνοκεντρική και απομονωτική τάση, ούτε διαφαίνεται τάση υποτίμησης άλλων λαών (εκτός των Τούρκων που αντιπαθεί), ούτε χρησιμοποιεί τόσο την έννοια του έθνους αλλά του γένους. Η ανυπαρξία, συνεπώς, δεν αφορά στο γένος αλλά στο έθνος, τη δημιουργία ενός έθνους-κράτους. Όπως εναργώς και παιγνιωδώς θα αναδείξει στον *Παπατρέχα*, οραματίζεται ένα ελληνικό κράτος, που ποτέ δεν υπήρξε πριν, επειδή ακριβώς είναι γέννημα της Γαλλικής Επανάστασης και της νεοτερικής εποχής. Θα λέγαμε ότι, εμμέσως πλην σαφώς, ο Κοραΐς κατά τον Κιτρομηλίδη παρουσιάζεται ως δημιουργός ενός εθνικιστικού οράματος (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, κεφ. 9), αλλά αυτό πρέπει να εξεταστεί με γνώμονα την καθαρά κοσμοπολίτικη τάση του Κοραΐ, η οποία δεν θα μπορούσε να συμβαδίσει με τον κατοπινό ρομαντικό εθνικισμό που θα πολεμήσει σφοδρά ο Ροΐδης. Η περίπτωση του τελευταίου, που φαίνεται εκ πρώτης όψεως νυχιλιστική, είναι προς την ίδια κατεύθυνση, με διαφορές λόγω χρονικής απόστασης. Ο Ροΐδης δηλώνει ότι το έθνος δεν θα μπει ποτέ στο πάνθεον των νεοτερικά οργανωμένων κρατών (ΜΑΥΡΕΛΟΣ, κεφ. Δ').

18. Η διάπλαση της ιστορικής συνείδησης έχει διαμορφωθεί τον 18ο αιώνα (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, κεφ. 2), ενώ η εμφάνιση έργων με τίτλο «Αρχαιολογίες» (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 100) προλειάνει το έδαφος για τον Κοραΐ. Αλλά και οι Δημητριάδες επισήμαναν τη σημασία των λειψάνων του παρελθόντος (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 157). Ωστόσο, η κοραϊκή πρόταση διαφέρει, γιατί προτείνει συστηματοποίηση προσπαθειών και θεσμική οργάνωση της ανάδειξης του πολιτισμικού πλούτου. Η έμφαση του Γουργουρή στη γλωσσική υπόσταση του Μουσείου και στην ταύτιση του «γενετικού κώδικα» κατά τη θεωρία του Condillac (ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, σ. 156) μάλλον περιορίζει την ευρύτητα του κοραϊκού όρου, που αφορά στη συλλογή αρχαιολογικών ευρημάτων, αλλά και κειμένων, ειδικά χειρογράφων, και πάταξη του εμπορίου τους, ενώ ο «γενετικός κώδικας του αναδυόμενου έθνους» μάλλον θα έπρεπε να διευκρινιστεί ότι είναι πολιτισμικά προσδιορισμένος και σίγουρα κοσμοπολίτικος.

και πλουσίων. Ως όχημα προπαγάνδας για τον φωτισμό θεωρεί ότι πρέπει να χρησιμοποιηθούν οι πολιτικές και φιλολογικές εφημερίδες (Α 256-257). Η όλη σύλληψη για το Μουσείο και τη χρήση εφημερίδων αποτελεί νεοτερικό εγχείρημα που συνάδει με την έμφαση στο μέλλον και όχι στη στεία μίμηση του παρελθόντος με απομόνωση από τον νέο κόσμο¹⁹.

Εξίσου νεοτερική είναι και η πρόταση για αναμόρφωση της πατριαρχικής τυπογραφίας με εκτύπωση πολιτικών και φιλολογικών εφημερίδων, που θα βοηθήσουν στη διάδοση των Φώτων (Α 356-359). Η πρόταση αυτή ας μην ξεχνάμε ότι έρχεται λίγα μόνο χρόνια μετά τη σταυροφορία κατά του Διαφωτισμού, που εξαπολύθηκε από την Εκκλησία το 1793 με την υπόθεση Παμπλέκη,²⁰ αλλά και με τη σύγκρουση του Κοραή με το Πατριαρχείο (1798) με την *Αδελφική Διδασκαλία*.²¹ Παράλληλα, μιλά καθαρά ταξικά με όρους πολιτικής φιλοσοφίας, την οποία θεωρεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον «εκπολιτισμό», απευθυνόμενος πρώτα στους πλούσιους και τους έχοντες θρησκευτικά ή πολιτικά αξιώματα, τη μειοψηφία, και μετά στους «πένητες» (Α 363), την πλειοψηφία του λαού. Στο πλαίσιο της σημασίας του φωτισμού, λοιπόν, εντοπίζει το αντίθετο άκρο, δηλαδή την έλλειψη κρίσης από το Βυζάντιο έως και τις μέρες του, η οποία οφείλεται στην κυριαρχία της θρησκευτικής εξουσίας και τη μεταφυσικομανία (Α 12-13), αλλά αυτό δεν το λείει σε δημοσιευμένο κείμενο, γιατί θέλει καλές σχέσεις με την Εκκλησία και ήρεμο κλίμα ανάμεσα στους Έλληνες. Πρόκειται, συνεπώς, για μετριοπαθή διαφωτιστή (Α 21),²² που συμβιβάζει τη Θρησκεία με τη Φιλοσοφία (Α 181-188, 191), όπως και οι μετριοπαθείς διαφωτιστές στη Δύση ή οι Δημητριάδες με τη «θεωρία της πολιτικής θρησκείας».²³ Ωστόσο, δεν θα διστάσει να επιτεθεί στον Αθανάσιο Πάριο (Α 254-255, 323), ενώ ενίοτε διατυπώνει άκρως ριζοσπαστικές ιδέες, όπως ότι «Το Πατριαρχείον είναι τρόπον τινά Ηγεμονική αυλή» (Α

19. Ο Κοραής εντοπίζει αυτό που εντόπιζε και ο Μοισιόδαξ: τυφλό σεβασμό στην αρχαιότητα και άγνοια ή αδιαφορία για τη γνώση της (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 231).

20. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 274.

21. Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 276-727. Δεν είναι τυχαίο που ο Κοραής επιδιώκει συμφιλίωση επισήμως, μα σε άλλα κείμενα ή στην αλληλογραφία του γίνεται επικριτικός για τον κλήρο και τις δεισιδαιμονίες, όπως στο ψευδώνυμο κείμενο του 1820, όπου μιλά για τον «ζόφο του βυζαντινισμού» (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 401 και σημ. 37, σ. 587).

22. Ο Κοραής είναι πιο διπλωμάτης από τον επιθετικό Ροΐδη (ΜΑΥΡΕΛΟΣ, σ. 193-195). Για τη διάκριση ανάμεσα σε ριζοσπαστικό και μετριοπαθή Διαφωτισμό βλ. Jonathan ISRAEL, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity and the Emancipation of Man 1670-1752*, Oxford University Press, Oxford 2006, σ. 10-11.

23. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 144.

355). Γίνεται μάλιστα πιο αποκαλυπτικός και επιθετικός κατ' ιδίαν, όπως σε επιστολή όπου μιλά για «φιλαρχία καλογήρων»,²⁴ αλλά στα δημόσια κείμενα του αποφεύγει μετωπική σύγκρουση με την Εκκλησία.²⁵ Θα λέγαμε ότι βρίσκει τη χρυσή τομή για να πείσει την Εκκλησία να συνδράμει στον Φωτισμό. Όπως παρατηρεί ο Κονδύλης, ο Κοραΐς συνδυάζει τον «υγιή» Χριστιανισμό με τους Αρχαίους και τη Φιλοσοφία τους²⁶ για να πετύχει το σκοπό του, τη δημιουργία του νεοτερικού κράτους και της νεοελληνικής ταυτότητας.

Ο υπερβολικός τρόπος με τον οποίο απορρίπτει την παρακμακή παραγωγή του Βυζαντίου (Α 28: «ουδέ μνήμης άξιοι») μας θυμίζει ανάλογες διατυπώσεις του Ροΐδη. Ωστόσο, ο Κοραΐς απορρίπτει (Α 28) και όλη τη δυτική μεσαιωνική παραγωγή, αλλά και μεγάλο μέρος της αναγεννησιακής, όπως έργα των Βοκκάκιου, Tasso και Lafontaine (Α 8, 29), ως αναληθοφανή. Εκτός από τη βυζαντινοφοβία που συνήθως του προσάπτουν, μήπως αυτό που καθορίζει τις αρνητικές του διατυπώσεις είναι η ρεαλιστική (ορθολογική) επιδίωξη στο πλαίσιο όχι τόσο του Κλασικισμού όσο ως χαρακτηριστικό της νεοτερικής ιδεολογίας που χαρακτηρίζει τον Διαφωτισμό, ως αντίδραση στο προηγηθέν μπαρόκ και τον σύγχρονό του ρομαντισμό, που μάλλον φοβάται περισσότερο; Επίσης σημαντικό είναι ότι προτείνει οι νέοι να διαβάζουν και τα κακά κείμενα (Α 15, 205) για να μαθαίνουν να τα κρίνουν με τη λογική. Το βυζαντινό μυθιστόρημα χαρακτηρίζεται «βάρβαρο» όχι μόνο λόγω του ερμαφρόδιτου ύφους και της μιξοβάρβαρης γλώσσας του, αλλά και λόγω της αχαλίνωτης φαντασίας στην αφήγηση, ειδικά προς το τέλος του Μεσαίωνα (Α 19, 26).²⁷ Ο Κοραΐς φαίνεται στη θεωρία να ακολουθεί αριστοτελικούς κανόνες για να κρίνει τη μυθιστορική αφήγηση κατά την ιστορική αναδρομή (Α 19-21),²⁸ αλλά ο ίδιος τους καταπατά με τον *Παπατρέχα*. Θα λέγαμε ότι, τηρουμένων των αναλογιών, είναι σαν να προαναγγέλλει την ανατροπή τους με βάση τη νεοτερική κατάσταση και τον ερχομό του νέου μυθιστορηματικού είδους στον Ρεαλισμό.²⁹

24. Στο ίδιο, σ. 254.

25. Στο ίδιο, σ. 273-277.

26. ΚΟΝΔΥΛΗΣ, σ. 208.

27. Ανάλογες απόψεις για τον Μεσαίωνα και την αχαλίνωτη φαντασία διατυπώνει και ο Ροΐδης στην *Πάπισσα*, για τις λογοτεχνικές και τις «ιστορικές» αφηγήσεις (χρονογραφίες).

28. Τους κανόνες αυτούς, όπως π.χ. την τεχνική *in medias res* που υιοθετεί ο Κοραΐς (Α 19), τη γλευάζει ο Ροΐδης στην *Πάπισσα* (αρχή του Α' Μέρους).

29. Κατά τον Κοραΐ, η μυθιστορία έχει προγόνους το έπος και την ιστορική αφήγηση (Α 24-25). Άρα, είναι σίγουρα στενά συνδεδεμένη (α) με την ιστορική αφήγηση (Α 271), απ' όπου φαίνεται η εικόνα του λαού κατά την περίοδο από τον 4ο έως τον

Τέλος, έμφαση δίνει στην άγνοια της Ιστορίας (γραφής και μεθόδου) λόγω έλλειψης κρίσης, με αφορμή τις εκδόσεις ιστορικών έργων (Α 24-25, 27). Ο ιστορικός πρέπει ταυτόχρονα να είναι και φιλόσοφος, με κριτική ικανότητα για να γράφει σωστά έργα (Α 208), «με τάξιν, σαφήνεια, και φράσιν ικανήν να ηδύνη την ακοήν» (Α 207), ενώ προτείνει να γραφτεί ελληνική Ιστορία στην κοινή (Α 173).³⁰

Δεδομένης της εγγύτητας των απόψεων του Χιώτη λόγιου με εκείνες του Ροΐδη για το Βυζάντιο,³¹ αλλά και τον σχολιασμό που επιχειρεί ο τελευταίος για τη σύζευξη του ελληνικού με το χριστιανικό στοιχείο, θα επιχειρηθεί η ανάγνωση του κειμένου «Ορέστης και Πυλάδης», όπου χρησιμοποιείται το σύμβολο του Ερμαφρόδιτου, όπως στην κοραϊκή μεταφορά για το ύφος. Πρόκειται περισσότερο για λογοτεχνικό κείμενο (ή έστω λογοτεχνίζον) και λιγότερο για μελέτη, όπως εκείνες του Κοραή³². Παρουσιάζεται ως απόσπασμα πρακτικών, τα οποία συντάσσει επιστήμονας που καταγράφει το παραλήρημα χασισοπότη. Η εμπειρία εξηγείται υποτίθεται επιστημονικά, ενώ θυμίζει τακτική ρομαντικών και συμβολιστών, δοκιμάζοντας παραισθησιογόνα, όπως οι De Quincey, Baudelaire και Gautier. Ωστόσο, δεν παραπέμπει σε αυτούς, αλλά σε «επιστημονικό» σύγγραμμα για το «φάρμακον» χασίς: *Du Hashish et de l'aliénation mentale. Étude psychologique* του Jacques Joseph Moreau

17ο αιώνα, όπως π.χ. για τον Πορφυρογέννητο που αντιγράφει (Α 212), και γενικότερα περιπτώσεις που αναφέρει στα προλεγόμενα της έκδοσης Δαμασκηνού, Αιλιανού, Ποντικού (Α 194-219). Την άγνοια Ιστορίας και την παρείσφρηση του μύθου στις ιστορικές αφηγήσεις, τις οποίες εκμεταλλεύεται ο Ροΐδης στην *Πάπισσα*, αναφέρει και ο Κοραής, δίνοντας π.χ. τη διεστραμμένη εικόνα της γυναίκας από τον Χρυσολωρά (Α 156-157)· (6) η μυθιστορία συνδέεται με τη μεγάλη μυθοπλαστική αφήγηση του παρελθόντος, το έπος, ενώ ο Όμηρος χαρακτηρίζεται πατέρας του γένους (Α 120).

30. Είναι σημαντικό να δούμε και άλλες απόψεις της εποχής που αφορούν την Ιστορία ως αφήγηση, όπως εκείνη του Παλιουρίτη το 1815 (ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, σ. 111). Για το «νέο είδος Ιστορίας» βλ. ό.π., σ. 132-133, αλλά και το κεφάλαιο 2, κυρίως για τον Αρχιμανδρίτη Κυπριανό (στο ίδιο, σ. 118-120). Η διαφορά πολλών με τον Κοραή είναι ότι ο τελευταίος μιλάει επί του πρακτέου και προτείνει όχι μόνο τη μελέτη, αλλά και την παραγωγή νέων κειμένων.

31. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, σ. 81-82.

32. Ο πρώτιστος σκοπός του Κοραή ήταν να προλογίσει την έκδοση των *Αιθιοπικών* με εύληπτο και ευχάριστο τρόπο, οπότε προσδίδει παιγνιώδη χαρακτήρα σε είδος λόγου κατ' εξοχήν σοβαρό (Preaefatio) και μάλιστα υψηλής κωδικοποίησης. Το παιγνιώδες του κειμένου συνίσταται, ανάμεσα σε άλλα, στην επιστολική μορφή με έντονο συναισθηματισμό, αυτοβιογραφικά στοιχεία και δεματοποίηση (με μυθοπλαστικό τρόπο) της δουλειάς του.

(1845). Αποσυνδέει έτσι την εμπειρία από οτιδήποτε μεταφυσικό, τονίζοντας ότι το χασίς δεν κάνει τίποτα άλλο παρά «ενισχύειν τας υπάρχουσας εν τω εγκεφάλω ιδέας μάλλον ή εις το πλάττειν νέας».³³ Η φράση μάς οδηγεί περισσότερο στην εμπειρία των ορίων που περιγράφουν οι Poe, Baudelaire και De Quincey, που δεν αναφέρει. Η επιλογή της φωνογραφικής καταγραφής, εν είδει πρακτικών για δήθεν επιστημονικούς σκοπούς, μπορεί να θεωρηθεί ειρωνική, αφού πρόκειται για εργασία που θα κατατεθεί σε επαρχιακή επιστημονική ακαδημία. Αν και δήθεν επιστημονική (σ. 218), συνδέεται με την έννοια της αριστοτελικής «παρακοπής» (σ. 218), που σημαίνει τόσο κιβδηλία και παραχάραξη όσο και παράνοια, άνοια ή ληθαργική κατάσταση (ανάλογη με την «*aurea mediocritas*» που αποδίδει στους Έλληνες), δίγοντας την αληθοφάνεια της φωνογραφικής καταγραφής παράλληλα. Ταυτόχρονα, διακρίνεται μια δόση ειρωνείας για τους Γερμανούς και την αρχαιομάθειά τους («ουδέ γρυ εννοών της γλώσσης του Πλάτωνος, καίτοι Γερμανός...», σ. 218), που οι Έλληνες θεωρούσαν δεδομένη.³⁴ Αξιοπρόσεκτο είναι το ότι η ιστορία μας διαδραματίζεται στην Αίγυπτο, από όπου ο Fallmerayer ξεκινά την πρώτη του περιοδεία στην Ανατολή, ενώ τα πορίσματα από τις αυτοψίες του ταξιδιού τα συνοψίζει στο γνωστό του δοκίμιο που καταθέτει στην Ακαδημία του Μονάχου, της βαυαρικής περιφέρειας.³⁵ Είναι άραγε τυχαία όλα αυτά, ή εκτός από την ελληνική λογιосύνη τα βέλη του Ροΐδη φτάνουν και στον γνωστό Γερμανό; Οι ερμηνευτικές υποθέσεις που μπορούμε να κάνουμε είναι πολλές, αλλά όχι με σιγουριά, λόγω του παιγνιώδους χαρακτήρα του κειμένου.

Ωστόσο, πρέπει να προσδέσουμε ότι δεν είναι αποκλειστικά λογοτεχνική η πρόθεση και η λειτουργία του κειμένου, αφού σχολιάζει (εκτός άλλων) εν είδει βιβλιοκριτικής και το *Εγχειρίδιον της Θρησκείας και Μυθολογίας των Ελλήνων και Ρωμαίων* του Περικλέους Ιασεμίδου και εν γένει την πρόσληψη της αρχαιότητας από τους Νεότερους. Ο Ροΐδης αναφέρεται στην πρώτη από δύο εκδόσεις (1865 και 1871),³⁶ ενώ, από όλους τους μύθους που παρουσιάζονται, μόνο τον Ερμαφρόδιτο και τον Μινώταυρο περιλαμβάνει, ενώ η θεματική των

33. Βλ. «Ορέστης και Πυλάδης», στον τόμο Εμμανουήλ Ροΐδης, *Άπαντα*, τ. Γ', Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 219. Στο εξής οι παραπομπές στο έργο θα ενσωματώνονται σε παρένθεση εντός του κειμένου.

34. Βλ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, σ. 81-82 για το πώς ο Fallmerayer καυτηριάζει την εμμονή Γερμανών με την Αρχαιομάθεια.

35. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, σ. 184.

36. Ευχαριστώ τον Λάμπρο Βαρελά για την επισήμανση της χρονολογίας της πρώτης έκδοσης. Η φράση που ο Ροΐδης επισημαίνει αφορά στις σελίδες ε' και στ' του «Προλόγου» της, όπου ο Ιασεμίδης ζητάει συγγνώμη για τα λάθη στο λεκτικό.

επιλεγμένων μύθων αφορά περισσότερο στο αποκλίνον ερωτικό πάθος (αιμομιξία, ομοφυλοφιλία κ.λπ.), τα «παραπράγωδα» (σ. 219), όπως λέει, κάτι που ο Ιασεμίδης απέφυγε συστηματικά, εφόσον πρόκειται για διδακτικό σύγγραμμα.³⁷ Ο Ροΐδης παρατηρεί ότι ο Ιασεμίδης καθιστά τους «ποιητικότετους» ελληνικούς μύθους «πεζοτέρους αντωνιαδείου εποποιΐας» (σ. 218), παραπέμποντας στην άποψή του για τις κωμωδίες του Βλάχου, αλλά και στη νίκη του Αντωνιάδη που κέρδισε στον Βουτσιναίο διαγωνισμό το 1865³⁸ με το δράμα *Φίλιππος ο Μακεδών*, τονίζοντας στην εισαγωγή του ότι κάνει ελληνικό έργο και όχι με ξένες επιρροές.³⁹ Ίσως ο Ροΐδης δεν αναφέρεται μόνο στον *Φίλιππο*, αλλά και στο επόμενο έργο του Αντωνιάδη, τον *Κατσαντώνη*, που βραβεύεται το 1871 στον Βουτσιναίο. Πιθανώς, λοιπόν, γράφει το κείμενό μας το 1871 ή 1872, μια και ενδεχομένως να έχει υπόψη του και τη *Γαλάτεια* του Βασιλειάδη (1872), αλλά σίγουρα μετά το 1866 που εκδίδει ο Αντωνιάδης τον *Φίλιππο*. Ωστόσο, είναι παράξενο που δεν αναφέρεται στη β' έκδοση του *Εγχειριδίου* (1871). Η σύνδεση του κειμένου που εδώ μας απασχολεί με τη βιβλιοκρισία του Ροΐδη για τα *Φιλολογικά Πάρεργα* του Φ. Ιωάννου και τον *Καθ' Όμηρον οικειακό βίο* του Κλ. Ραγκαβή είναι εμφανέστατη, ενισχύοντας περισσότερο την ερμηνεία της μεταφοράς του ερμαφροδιτισμού για την πρόσληψη της παράδοσης, κάτι για το οποίο δεν θα επεκταθούμε εδώ. Ωστόσο, όπως πάντα ο Ροΐδης παραπέμπει σε κάποιες μελέτες (Moreau και Ιασεμίδη), αλλά μόνο εμμέσως σε ελληνικά ή δυτικά λογοτεχνικά έργα, που είτε είναι σύγχρονά του είτε έχουν επηρεάσει συγχρόνους του (π.χ. έργα των Alfieri, Hugo, Bergerac κ.λπ.), απ' όπου υιοθετεί τη μεταμόρφωση των μύθων. Επιπλέον, τα αγάλματα που αναφέρει δεν περιέχονται στις περιγραφές έργων τέχνης από τον Ιασεμίδη και έτσι θα λέγαμε ότι επικρίνει ξεκάθαρα τη σεμνοτυφία στην προσέγγιση της Αρχαιότητας.

Από τους μύθους που επιλέγει, βασικός είναι του Ορέστη και του Πυλάδη. Ο Ροΐδης επιδεικτικά (και μάλλον προς επίρρωση του αντιθέτου, που αναφέρει ο ψευδο-Λουκιανός στους *Έρωτες*) αναφέρει ότι δεν ήταν ομοφυλοφιλική

37. Η δεύτερη έκδοση είναι μετάφραση δύο εγχειριδίων μυθολογίας (Heinrich Wilhelm Stolle και Ludwig Preller), ενώ η πρώτη έκδοση μόνο του Stolle (1866).

38. Την ίδια χρονιά γίνεται η πρώτη έκδοση του εγχειριδίου του Ιασεμίδη, ιδρύεται ο Σύλλογος Παρνασσός και η Εταιρεία Φίλων του Λαού, ενώ ο Ροΐδης γράφει τη βιβλιοκρισία για τα *Φιλολογικά Πάρεργα* του Φ. Ιωάννου. Τέλος, ο *Φίλιππος* εκδίδεται ως αυτόνομο έργο το 1866, ίδια χρονιά με την *Πάπισσα*.

39. Panagiotis MOULLAS, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Archives Historiques de la Jeunesse Grecque / Secrétariat Général de la Jeunesse, Αθήνα 1989, σ. 210.

η σχέση τους, αλλά αδελφική φιλία. Εντούτοις, ο Ορέστης και ο Πυλάδης δεν πεθαίνουν έτσι σε κανένα έργο, παρόλο που ο μύθος του Ορέστη είναι αγαπημένο θέμα σε δυτικά έργα (Racine, Goethe, Gluck και άλλοι⁴⁰) και μάλιστα χωρίς αρνητικό περιεχόμενο, εκτός από το μπωντλαιρικό ποίημα «Voyage».⁴¹ Βέβαια, η καθαρά ομοφυλοφιλική αναφορά προέρχεται από τον αγαπημένο του Cyrano de Bergerac, το έργο του οποίου επικαλείται αλλού («Περιήγησις εις την Σελήνην»), όχι εδώ. Συγκεκριμένα, στην *Histoire comique des états et empires du Soleil* (1650-1655) αναφέρει, ανάμεσα στα άλλα ομοφυλόφιλα ζευγάρια του βασιλείου της Αφροδίτης, τους Ορέστη και Πυλάδη και Νίσο και Ευρύαλο.⁴² Εκεί γίνεται μια ανάμειξη των μύθων (άγνωστο αν ο Ροΐδης ήξερε το λάθος) για τον έρωτα Ορέστη και Πυλάδη με εκείνον για τους Νίσο και Ευρύαλο, γνωστό από την *Αινειάδα* (βιβλίο ΙΧ). Με βάση αυτή την ιστορία που παρουσιάζει και επεκτείνει ο Ροΐδης για τον θάνατό τους, προβάλλεται και το σύμβολο του Μήλου, του καρπού που φέρνει προβλήματα, ως βασικός συνδετικός κρίκος για όλους τους άλλους μύθους, για τους περισσότερους από τους οποίους υπάρχει και σύνδεση με συγκεκριμένα λογοτεχνικά έργα ή γλυπτά. Εκτός από τον μύθο του Ορέστη, ο Ροΐδης δίνει έμφαση περισσότερο σε εκείνους του Ερμαφρόδιτου και του Πυγμαλίωνα.

Θα μπορούσαμε να δούμε φυσικά το όλο εγχείρημα να συγκεντρώσει όλους

40. Υπάρχει, για παράδειγμα, το έργο του Christoph Friedrich von Derschau, *Orest und Pylades* (1747). Βλ. Robert R. Heitner, *German tragedy in the Age of Enlightenment*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1963, σ. 113-119.

41. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν ο Ροΐδης είχε υπόψη του το ποίημα, αλλά το πλέγμα των κρυμμένων διακεκομμένων σχέσεών του με τη δυτικοευρωπαϊκή σύγχρονη του παράδοση αναδεικνύεται εξαιρετικά ευρύ.

42. Το απόσπασμα έχει ως εξής: «Il vous suffira donc de savoir qu'un jour le brave Oreste, engagé dans une bataille, cherchait son cher Pylade, pour goûter le plaisir de vaincre ou de mourir en sa présence. [...] Enfin Pylade tomba sans vie; et l'amoureux Oreste, qui sentait pareillement la sienne sur le bord de ses lèvres, la retint toujours, jusqu'à ce que d'une vue égarée ayant cherché parmi les morts et retrouvé Pylade, il sembla, collant sa bouche, vouloir jeter son âme dedans le corps de son ami». Βλ. Savinien Cyrano de Bergerac, *États et empires du Soleil*, Honoré Champion, Paris 2004, σ. 281-282. Στην ουσία όμως δεν πρόκειται για τον θάνατο των Ορέστη και Πυλάδη, αλλά για εκείνον των Νίσου και Ευρύαλου: «On vit depuis ce temps-là des Hercules et des Thésées, des Achilles et des Patrocles, des Nisus et des Euryales; bref, un monde innombrable de ceux qui par des amitiés plus qu'humaines, ont consacré leur mémoire au temple de l'Éternité; on en porta des rejetons au Péloponnèse, et le parc des exercices où les Thébains dressaient la jeunesse en fut orné», ό.π., σ. 284.

τους μύθους-«παρατράγωδα», με αφορμή τον Bergerac του οποίου την αναφορά συμπληρώνει, σε ένα ειρωνικό κείμενο με τον μύθο του μήλου ως υπεύθυνου για την ανάμειξη των αντιθέτων. Το βασικό δεδομένο είναι η χρήση ενός συμβόλου για τον έρωτα, το μήλο δηλαδή ως φρούτο της Αφροδίτης, που από τον Χριστιανισμό υιοθετήθηκε για το προπατορικό αμάρτημα. Η σύνδεση του συμβόλου που χρησιμοποιήσε ο Χριστιανισμός από τη μυθολογία με τον Ερμαφροδιτισμό και γενικότερα τους παρεκκλίνοντες μύθους, μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι πιθανώς ο Ροΐδης το χρησιμοποίησε ως μεταφορά για την προσπάθεια ένωσης των δύο κατά τον ίδιο αντίθετων κόσμων, του αρχαίου – παγανιστικού με τον βυζαντινό – χριστιανικό.⁴³ Παρόλο που δεν αναφέρεται καθόλου ο «μύθος» του Αδάμ και της Εύας, δηλαδή ο Ροΐδης εφαρμόζει το αγαπημένο του σχήμα της παρασιώπησης, ο αναγνώστης δεν μπορεί παρά να τον έχει συνεχώς στο μυαλό του, γιατί το μήλο είναι ο πρωταγωνιστής σε αυτήν την περιέργη προσαρμογή ή συγκέντρωση πολλών μύθων σε ένα παιγνιώδες και συνάμα σοβαρό κείμενο. Αν μάλιστα συνδέσουμε το όλο θέμα με τη χρήση του χασίς, τότε η παρωδία και η σάτιρα συνιστούν έναν πιο εκρηκτικό συνδυασμό. Η απουσία του Χριστιανισμού και του Βυζαντίου από το κείμενο είναι προκλητική, αφού έχει ασχοληθεί με αυτό πολύ έως τότε, ενώ είναι παρούσα η έννοια του αμαρτήματος, παρόλο που επιλέγει να μην το αναφέρει. Όλοι οι ήρωες τρώνε μήλο από τον τάφο του Ορέστη και αυξάνονται οι ορμές τους, οδηγώντας σε ακραίες περιπτώσεις ερωτικής έλξης, αλλά είναι ηχηρή η απουσία του μύθου των πρωτόπλαστων. Η αναφορά στη «μετάληψη» υπό το σχήμα μήλου και για αποστάξεις θυμίζει την επεξεργασία του χασίς, αλλά μπορεί να συνδεθεί και με την αρχή του Γ' κεφαλαίου της *Πάπισσας* (όπου συνδέει τη μετάληψη με τη νοθεία του οίνου της πίστεως). Επιπλέον, το είδωλο-άγαλμα της Γαλάτειας, με το οποίο κλείνει το κείμενο, αναφέρεται ως «θεία αποκάλυψη της γυναικείας καλλονής» και άρα χριστιανικοποιείται, εμπλέκοντας τη ρομαντική-χριστιανική τέχνη με την κλασική.

43. Αν σκεφτούμε ότι στην Τέχνη το ρομαντικό στοιχείο συνδέεται με τον Χριστιανισμό (Stephen BUNGAY, *Beauty and truth. A study of Hegel's Aesthetics*, Oxford University Press, Oxford 1984, σ. 60) και από την άλλη το κλασικιστικό με τον παγανισμό και την αρχαιότητα, τότε το συνονθύλευμα κλασικισμού και ρομαντισμού που επικρατούσε στην Ελλάδα (κλασικορομαντισμός) περιείχε από τη μία το πρώτο, που συνδέει με την ποίηση και τη φαντασία, και το δεύτερο που ο Ροΐδης συνδέει με την «Πεξή πραγματικότητα» (Ροΐδης, σ. 217) και την πεζογραφία. Είναι σαν να προβάλλει το ίδιο μοτίβο και στη ζωή με το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, ενώνοντας τον κλασικό πολιτισμό και την ειδωλολατρία με τον Χριστιανισμό και τη ρομαντικής προέλευσης αποδοχή του Βυζαντίου στην Ελλάδα.

Συνοψίζοντας, πρέπει να λάβουμε υπόψη τις διαφορές τους: α) την αντιμετώπιση της ελληνικής ταυτότητας πριν και μετά τη δημιουργία του Κράτους, β) μεταξύ του Διαφωτισμού και του ρομαντισμού, ειδικά του ελληνικού κλασικορομαντισμού, γ) τη στάση του πρώιμου, μεσαιού και όψιμου Διαφωτισμού προς το Βυζάντιο⁴⁴ και την ελληνική ταυτότητα (π.χ. η ομάδα Ασώπιου), δ) μεταξύ του Κοραή ως πιο σοβαρού (;) εκπαιδευτικού στον σκοπό του λογίου, αλλά κατά μεγάλο ποσοστό παιγνιώδους στον λόγο του, και του Ροΐδη, του οποίου ο λόγος είναι πιο παιγνιώδης στο ύφος, αλλά εξίσου σοβαρός στη λειτουργία και τον σκοπό.

Για τον Κοραή, το γλωσσικό ή υφολογικό ερμαφρόδιτο αντανακλά το πολιτισμικό, αλλά υποστηρίζει το ορθολογικό πλησίασμα θρησκείας και αρχαιοελληνικού πολιτισμού, αφού δεν έχει επέλθει ακόμα πλήρης ρήξη μεταφυσικής – λογικής με τον θεικισμό. Η πορεία προς τον εξορθολογισμό της κοινωνίας και της οργάνωσης του κράτους περιγράφεται με ενθουσιασμό, αν και μετά τη δημιουργία του και πριν πεθάνει ο Κοραής απογοητεύεται πλήρως (1833). Αναλόγως με τον Κοραή που επισημαίνει την κακή εξέλιξη της Γαλλικής Επανάστασης, ο Ροΐδης δείχνει ότι δεν εγκρίνει τους «ερυθρούς δημοκράτες» και τις εξεγέρσεις του 1848.⁴⁵ Ωστόσο, θεωρεί ότι, παρόλα τα αρνητικά της, η στροφή προς τη Δύση είναι καλύτερη από την απραξία. Ο Ροΐδης υποστηρίζει μια ριζοσπαστική άποψη για τη γλώσσα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό, με τη σάτιρα ως όχημα, ενώ στον Κοραή είχε δευτερεύοντα ρόλο.

Τέλος, σημαντικές είναι οι ομοιότητες με αφορμή τη μεταφορά για τον ερμαφροδιτισμό: α) απέχθεια και των δύο για την προγονομανία που πηγάζει από την ιδεολογία της νεωτερικότητας που πρεσβεύουν, με οδηγό τη φιλοσοφία, όπως φαίνεται και από το όραμα του καθενός για το κράτος, β) γράφουν κείμενα παλίμψηστα και έχουν κοινή τακτική διαλόγου με την παράδοση: εμφανείς παραπομπές σε κάποιους, κυρίως παλαιότερους, συγγραφείς, αλλά αποκρύπτουν τον διάλόγο τους με έργα των νεότερων, και γ) υιοθετούν τη νεωτερική προοπτική για το κράτος, αν και ο Κοραής δεν έχει τόσο ριζοσπαστική πρόταση όσο ο Ροΐδης που έζησε αργότερα και οι προσλαμβάνουσές του ήταν διαφορετικές.

44. ΣΚΟΠΕΤΑ, σ. 81-97. Ο Fallmerayer φτάνει σε σημείο να φέγει τον Έγελο (ό.π., σ. 109), ενώ είναι πλήρως αρνητικός και για τη βιολογική ταυτότητα των Νεοελλήνων (στο ίδιο, σ. 136-137).

45. ΜΑΥΡΕΛΟΣ, σ. 176-177· ΣΚΟΠΕΤΑ, σ. 124-125.

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

II. *Ιδεολογικά ρεύματα*

Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στην Ιταλία του 19ου αιώνα (1855-1857): Μερικές παρατηρήσεις στον Tommaso Semmola και τον Niccolò Tommaseo*

Αν δεν υπήρχε το Google μάλλον ο Tommaso Semmola¹ δεν θα ήταν σήμερα θέμα της παρούσας μελέτης και το περίγραμμα που ο ίδιος σχεδίασε για την ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας από την πτώση της Κωνσταντινούπολης

* Η παρούσα μελέτη είναι μόνο μια πρώτη επαφή με το δημοσιευμένο υλικό των Semmola και Tommaseo σχετικό με τη γνώση της νέας ελληνικής γλώσσας και της νέας ελληνικής λογοτεχνίας κατά τα έτη 1855-1857 στην Ιταλία. Παρουσιάζω κάποια βασικά στοιχεία που εύχομαι να αποτελέσουν βάση για ευρύτερη έρευνα. Ευχαριστώ τον Νάσο Βαγενά που πρότεινε τη συμμετοχή μου στο συνέδριο. Είχα ήδη παραδώσει την παρούσα μελέτη όταν έλαβα τον τόμο Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ – Μαρία ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο ελληνικός Τύπος του 19ου αιώνα. Ερευνητικά ζητήματα – Πορίσματα*, Αθήνα 2015, όπου από τη μελέτη: Αλέξανδρος ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗΣ, «Ιστορία της Νεοελληνικής Γραμματείας και περιοδικός τύπος του 19ου αιώνα. Πρώτα πορίσματα και διαγραφή συντεταγμένων», σ. 59-73, έμαθα ότι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής είχε προδημοσιεύσει μεγάλα αποσπάσματα της *Ιστορίας της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, είκοσι χρόνια πριν την αυτοτελή έκδοση, στον πολιτικά χρωματισμένο *Spectateur De L'Orient* του Ραγκαβή και του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου μεταξύ των ετών 1853-1856. Με την ένδειξη αυτή, με τη βοήθεια του διαδικτύου μπόρεσα να ανακαλύψω τις πηγές του Semmola, ο οποίος μεταφράζει από τον Ραγκαβή χωρίς να το αναφέρει. Απλώς παραδέτει πού και πού κάποια προσωπικά σχόλια. Παρόλο που ο Semmola είναι πλαστογράφος, οι μεταφράσεις του είναι, έτσι κι αλλιώς, σημαντική μαρτυρία –στα Ιταλικά– της πορείας των ελληνικών γραμμάτων από την Άλωση έως τον 19ο αιώνα. Μόλις μπορέσω να έχω πρόσβαση σε ολόκληρο το περιοδικό, έχω σκοπό να εξετάσω πιο αναλυτικά όλο το σύγγραμμα.

1. Λόγιος Ναπολιτάνος, με βαθιά γνώση των Ελληνικών, έγραψε διάφορα μελετήματα: Tommaso SEMMOLA, *Lettera archeologica sulla interpretazione di un antica gemma in cui è rappresentato Cristo sotto le sembianze di Orfeo*, dalla tipografia

έως τις μέρες του θα έμενε θαμμένο ακόμα στις κιτριτισμένες σελίδες του ναπολιτάνικου περιοδικού *Il Giambattista Vico, Giornale Scientifico fondato e pubblicato sotto gli auspici di Sua Altezza Reale il Conte di Siracusa*.² Αλλά μια μέρα, ή μάλλον μια νύχτα, αναζητώντας τον *Ερωτόκριτο* on line, εμφανίστηκε απρόβλεπτα αυτό το περιοδικό του 19ου αιώνα, όπου είχα την ευκαιρία να συναντήσω και να γνωρίσω για πρώτη φορά τον δικηγόρο και έφορο αρχαιοτήτων της Πομπηίας και του Ερκολάνου, τον Semmola. Το 1857 αυτός ο λόγιος, που ήταν για μένα εντελώς άγνωστος (και φαντάζομαι και για πολλούς άλλους), δημοσίευσε μια πολύ σημαντική επισκόπηση της δημόδους ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής από την Άλωση έως τις μέρες του.

Το πόνημά του (λίγο παραπάνω από εκατό σελίδες), δημοσιευμένο στο περιοδικό σε τέσσερις συνέχειες,³ είναι εξαιρετικά πλούσιο σε πληροφορίες και με εύστοχες και πρωτοποριακές απόψεις. Παρουσιάζει την εξέλιξη της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής κατά τους αιώνες της ξένης κυριαρχίας, με έμφαση όχι μόνο στην ποίηση και στο θέατρο, αλλά και την ιστορία, τη φιλοσοφία, τα παιδαγωγικά, τη γεωγραφία, την ιατρική, διατυπώνοντας προσωπικές παρατηρήσεις που είναι πάντα βασισμένες στην άμεση επαφή με τα κείμενα.

Ο Semmola διαβάζει και σχολιάζει το ελληνικό πρωτότυπο και, σε πολλές περιπτώσεις, παρέχει και εκτενή μεταφρασμένα δείγματα στα Ιταλικά. Ο ίδιος κρίνει αναγκαία και την ιταλική απόδοση, ώστε να μπορέσει ο αναγνώστης μόνος του να βεβαιωθεί για την ποιότητα του κειμένου ή του συγγραφέα. Δεν κρίνει σκόπιμο να παρουσιάσει ένα απόσπασμα του *Ερωτόκριτου*, γιατί παρόλο που το θεωρεί το σημαντικότερο ποίημα της κρητικής «μεικτής» λογοτεχνίας «il frutto più ragguardevole di quella

di Raffaello Di Napoli, Νάπολη 1843· SEMMOLA, *Poesie e Prose scelte di Gregorio Nazianzeno per la prima volta volgarizzate*, Stamperie e Cartiere del Fibreno, Νάπολη 1843· SEMMOLA, *Raccolta di vari epigrammi tradotti dal greco e dal latino con il testo a rincontro*, Stamperie e Cartiere del Fibreno, Νάπολη 1843· SEMMOLA, *Collana egizia illustrata*, Tipografia della Società Filomatica, Νάπολη 1820 (δημοσιευμένο το 1844)· SEMMOLA, *Della pittura bizantina*, Tipografia del Vaglio, Νάπολη 1857 (μετάφραση από άρθρο δημοσιευμένο στη *Νέα Πανδώρα*)· SEMMOLA, *Inno greco ed italiano a Vittorio Emanuele II, Re d'Italia*, Tipografia Poliglotta, Νάπολη 1861.

2. Το περιοδικό αυτό κυκλοφόρησε μόνο το 1857, σε τέσσερα τεύχη, τώρα on line, Ημερομηνία πρόσβασης [30/09/15] από <https://books.google.it/books?id=wYRHAAAACAAJ>

3. SEMMOLA, «Del Risorgimento delle Lettere Greche», *Il Giambattista Vico* III (1857), σ. 368-390· IV, σ. 14-56, 181-206, 339-366.

letteratura ibrida»,⁴ επισημαίνει ότι η υπόθεση του έργου δεν είναι πρωτότυπη. Παρουσιάζει, λοιπόν, περιλήψη, επισημαίνοντας αυτό που, μερικές δεκαετίες αργότερα, θα αποκαλύψει ο Ρουμάνος επιστήμονας Nicolae Cartoian.⁵ Μεταφράζει ένα απόσπασμα από την *Ερωφίλη* (που, κατά τη γνώμη του, είναι καλύτερο έργο από τον *Ερωτόκριτο*), παραθέτοντας μερικούς στίχους από τον πρόλογο και το χορικό της πρώτης πράξης, αφού πιστεύει ότι αξίζουν την προσοχή του αναγνώστη και είναι της άποψης πως η ποιότητα των στίχων γίνεται αισθητή και σε ξένη γλώσσα. Η *Θυσία του Αβραάμ*, η *Ριμάδα του Μεγαλέξανδρου*, η μετάφραση της *Ιλιάδας* του Νικολάου Λουκάνη καθώς και η *Θησηίδα* πιστεύει ότι δεν αξίζουν περαιτέρω σχολιασμό, απλώς αναφέρει την ύπαρξή τους. Ξεχωρίζει όμως τη *Βοσκοπούλα* για την ποιότητά της.⁶

Ο ίδιος θεωρεί τη μετάφραση πολύ σημαντική λογοτεχνική δραστηριότητα και αφιερώνει αρκετές σελίδες του δοκιμίου του στις μεταφράσεις σε δημόδη ελληνική γλώσσα από διάφορες ξένες λογοτεχνίες, σχολιάζοντας επίσης τις λόγιες αποδόσεις του Βιργιλίου από τον Ευγένιο Βούλγαρη. Παρόλο που πρόκειται για μεταφράσεις σε αρχαία Ελληνική, ή μάλλον σε ακραία καθαρεύουσα, ο Semmola κρίνει θετικά την προσπάθειά του, γιατί, όπως γράφει, ο Βούλγαρης κατάφερε να επενδύσει με κατάλληλο ομηρικό ύφος το κείμενο στη γλώσσα υποδοχής. Δεν το γράφει ακριβώς έτσι, το περιγράφει με την ιταλική ορολογία της εποχής,⁷ αλλά το νόημα είναι αυτό.

4. Το ίδιο, σ. 20.

5. Nicolae CARTOIAN, «Le modèle français de l'“Eroto-kritos”, poème crétois du XVIIe siècle», *Revue de littérature comparée* (1936), σ. 265-293.

6. «Non dirò nulla di un altro dramma di quel tempo, intitolato il *Sacrificio di Abramo*, che è senza alcun merito; neanche terrò verun conto di una traduzione dell'*Iliade* in brutti versi alessandrini, delle leggende in poesia sopra le gesta di Alessandro, e le nozze di Teseo, e delle elegie a' nuovi infortuni della Grecia. Ma debbo eccentuarne la *Pastorella*, tenero e semplice idillio di Nicola Drimitico di Candia, scritto nel 1629», δηλαδή «δεν θα πω τίποτε για ένα άλλο δράμα της εποχής, τη *Θυσία του Αβραάμ*, γιατί δεν αξίζει, ούτε θα σχολιάσω μια μετάφραση της *Ιλιάδας* σε άσχημους αλεξανδρινούς στίχους ούτε ένα ποίημα για τον *Μεγαλέξανδρο* και ένα για τους *Γάμους του Θησέα*. Θα ξεχωρίσω μόνο τη *Βοσκοπούλα*, τρυφερό και απλό ειδύλλιο του Νικολάου Δρυμητινού από το Ηράκλειο, που γράφτηκε το 1629». SEMMOLA, «Del Risorgimento delle Lettere Greche», σ. 22-23.

7. Γράφει ότι η μετάφραση έχει πολύ καλή ποιότητα, αφού ο μεταφραστής είχε «immensa familiarità con il linguaggio omerico e un vivo concepimento delle bellezze e dello spirito del poeta latino», δηλαδή «τεράστια οικειότητα με την ομη-

Στην τέταρτη και τελευταία ενότητα, όπου παρουσιάζονται τα σύγχρονα με την εποχή του ελληνικά λογοτεχνικά κείμενα, τα δείγματα σε μετάφραση γίνονται όλο και πιο πυκνά, γιατί, όπως ο ίδιος ο Semmola αναφέρει, είναι πολύ δύσκολο να διατυπώσει κανείς αντικειμενική κρίση, ιδίως όταν οι συγγραφείς είναι ακόμα εν ζωή. Προτιμάει, λοιπόν, να μοιράζεται την ευθύνη της κριτικής με τον αναγνώστη του. Σχολιάζει πολύ θετικά τα ποιήματα του Ανδρέα Κάλβου και μεταφράζει στα Ιταλικά τις πρώτες επτά στροφές της ωδής *Το Φάσμα*:

Τὸ πνεῦμα μου σκοτίζεται·
 ἡ γῆ ὑπὸ τὰ ποδάρια μου
 γέρνει· ἀθελήτως τρέχω
 ὡσὰν ἀπὸ μίαν ράχην
 βουνοῦ, εἰς λαγγάδι.

*Il mio spirito si agita;
 la terra s'inchina sotto i miei piedi;
 mi sembra di correre senza volerlo
 in una foresta sospesa
 al lembo di un monte.*⁸

Αν δεν κάνω λάθος, εδώ έχουμε την πρώτη τυπώμενη ιταλική μετάφραση ποιημάτων του Κάλβου.

Ο Semmola αναγνωρίζει την υψηλή ποιότητα του Σολωμού και παραθέτει απόσπασμα από τον *Ύμνο* σε δική του ιταλική μετάφραση,⁹ μαζί με την *Αυγού-*

ρική γλώσσα και συνείδηση της ομορφιάς και του πνεύματος του Λατίνου ποιητή». Το ίδιο, σ. 22-23.

8. Το ίδιο, σ. 240-241.

9. «Ti riconosco al terribile fendente
 della tua sciabla,
 ti riconosco al tuo sguardo,
 che attraversa la terra con la rapidità del lampo.
 Uscita dai sacri ossami
 degli elleni,
 e forte come altra volta,
 salute, mille volte, salute»
 «Tutti i paesi ti dettero
 il benvenuto con grida di gioia,
 tutte le bocche ti espressero
 l'entusiasmo de' cuori...»
 «Tutti coloro che la spada musulmana
 ha ingiustamente tagliato a pezzi...». Το ίδιο, σ. 205.

λα¹⁰ και τη *Φαρμακωμένη*.¹¹ Θεωρεί όμως ότι η γλώσσα που διάλεξε ο Σολωμός για το ποιητικό του έργο σχετίζεται υπερβολικά με τον τόπο προέλευσης του ποιητή και επομένως δεν μπορεί να θεωρηθεί γνήσια κοινή Νεοελληνική. Οι πολλαπλές επιδράσεις από την ιταλική γλώσσα και οι ιδιαιτερότητες των Ιονίων νήσων φορτίζουν, κατά τη γνώμη του, την ομορφιά της έκφρασης του λογοτέχνη που θα γίνει ο «εθνικός ποιητής». Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Semmola είναι καθαρευουσιάνος. Το αντίθετο μάλιστα. Απλώς έχει την εντύπωση ότι ο Σολωμός γράφει σε διάλεκτο και όχι στη νέα ελληνική γλώσσα. Θα μπορούσε να είναι το «ομορφότερο κόσμημα του ποιητικού στεφάνου της Ελλάδας», «il più bel gioiello della corona poetica di Grecia»,¹² αν είχε δουλέψει τη γλώσσα του απελευθερώνοντας την από διαλεκτικές υπερβολές και ιταλισμούς.

Πριν να παρουσιάσω μερικά άλλα παραδείγματα από το δοκίμιο του Semmola, θα έπρεπε μάλλον να αναφέρω ότι συναντάμε το όνομά του στην εισαγωγή της *Νεοελληνικής Φιλολογίας*¹³ του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού (1800-1876). Ο Semmola, για τη ζωή του οποίου δεν στάθηκε δυνατόν να βρω πληροφορίες, υπήρξε στενός φίλος του Παπαδόπουλου Βρετού. Φοίτησαν στο ίδιο σχολείο της Νάπολης, στο Βασιλικό Λύκειο San Salvatore¹⁴ (που ιδρύθηκε το 1768 και λειτουργεί ακόμα και σήμερα ως Convitto Nazionale Vittorio Emanuele II). Είχε έντονο ενδιαφέρον για τα αρχαία και τα νέα Ελληνικά και

10. Το ίδιο, σ. 205-206.

11. Το ίδιο, σ. 206.

12. Το ίδιο, σ. 204. Αντίστοιχη άποψη για τη γλώσσα του Σολωμού εκφράζει και ο Α. Βαλαωρίτης το 1857 σε επιστολή του προς τον Ν. Tommaseo: «*Il Conte Solomo, grande poeta, peccato grande non conosceva bene la lingua popolare. In secondo luogo la sua poesia non porta con sé quel carattere tutto proprio della poesia greca. I suoi versi non sono greci e le sue aspirazioni appartengono all'Occidente. Egli morì e non lasciò nulla. Qualche squarcio, qualche strofa, ecco tutto.* [...]». Βλ. Γεώργιος ΖΩΡΑΣ, *Επτανησιακά μελετήματα Γ', Θωμαζαίος και Επτανήσιοι, ανέκδοτος αλληλογραφία*, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1966, σ. 148-150.

13. Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνικής Φιλολογίας, ήτοι κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν Ελληνικήν γλώσσα*, Τύποις και αναλώμασι Λ. Δ. Βιλαρά και Β. Π. Λιούμη, εν Αθήναις 1854.

14. «Il Cavaliere Andrea Papadopoulo Vretò, che era stato nostro condiscipolo nel Liceo del Salvatore e della cui amicizia sommamente ci pregiamo, ha avuto la gentilezza nel mese prossimo decorso di inviarci da Atene il quaderno della *Nuova Pandora* [...]». Βλ. SEMMOLA, «Del Risorgimento delle Lettere Greche», σ. 34.

παρακολουδούσε από κοντά όσα έγραφαν τα αθηναϊκά περιοδικά της εποχής. Αναφέρει σε υποσημειώσεις ότι του έστελναν ειδικά τη *Νέα Πανδώρα*. Όντας συνομήλικος με τον Βρετό πρέπει να γεννήθηκε στην αρχή του προπερασμένου αιώνα.

Μερικοί Ιταλοί λόγιοι της εποχής υποστήριζαν «ότι οι σημερινοί Έλληνες, ονομαζόμενοι μάλλον *Ρωμαίοι*, πεσούσης της Αυτοκρατορίας των, ήσαν όλοι *βάρβαροι, αγράμματοι και κατώτεροι αυτών των Εβραίων*»,¹⁵ όπως είχε γράψει το 1802 ο αββάς Compagnoni, λάτρης των αρχαίων Ελλήνων και εχθρός των απογόνων τους, για δρασκευτικούς λόγους. Όμως ο Semmola προσπαθεί να παρουσιάσει άλλη εικόνα των Νεοελλήνων και της λογοτεχνικής παραγωγής τους.

Το πόνημα του Semmola δημοσιεύθηκε σε τέσσερις συνέχειες. Η πρώτη ενότητα είναι μια ιστορικοκοινωνική ανάλυση της κατάστασης των Ελλήνων από την πτώση της Κωνσταντινούπολης έως τις μέρες του. Εδώ σημαντικό ρόλο παίζει η φυσιογνωμία του Κωνσταντίνου Λάσκαρη, στον οποίο αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο. Ενδεικτικά αναφέρω τα θέματα με τα οποία απασχολείται στον πρόλογό του: λόγιοι της διασποράς μετά την Άλωση, η κατάσταση της Ελλάδας και της Αθήνας ειδικά κατά τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο ρόλος των καθολικών ιερέων στο Αιγαίο και την Ελλάδα κατά τον 17ο και τον 18ο αιώνα, περιηγητές και διηγήσεις για την Ελλάδα και τους Έλληνες της εποχής, ο ρόλος του εμπορίου και της δρασκείας για τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης, η δουλική αριστοκρατία των Φαναριωτών, ο Δημήτριος Καντεμίρ, ο Καταρτζής και οι Μολδαβοί της εποχής και ο Μελέτιος από την Άρτα. Ο Semmola διατυπώνει επίσης πολύ εύστοχες παρατηρήσεις για τη δρασκεία και τη γλώσσα των Ελλήνων, που διατηρούν, όπως γράφει ο ίδιος, την «*esistenza nazionale dei greci*», δηλαδή «την εθνική τους οντότητα», γιατί στη μέγιστη καταστροφή η Εκκλησία στάθηκε «*arca di salvamento*», «κιβωτός σωτηρίας».¹⁶ Αναλύει προσεκτικά τα σχέδια των Ρώσων, γράφοντας χωρίς περιστροφές ότι «ο Πέτρος ο πρώτος και η μεγάλη

15. G. COMPAGNONI, *Saggio su gli ebrei e i greci*, presso Giacomo Storti, Μιλάνο 1792. Βλ. και την απάντηση του Κερκυραίου Πασχάλη Ιωάννη Δονά, *Επιστολή απολογητική ενός Μαρκίωνος Φραγκίσκου Αλβεργάτου Καπακέλλου κατά της επιστολής του κυρ Αββά Κομπαγνώνου/μεταπεφρασμένη εκ της ιταλικής γλώσσας εις το απλό-ελληνικόν*, Παρά Πάνω Θεοδοσίου τω εξ Ιωαννίνων, Βενετία 1802· Δημήτρης ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ, «Giuseppe Compagnoni: σκηνές από το βίο ενός “κατήγορου του γένους”» στον τόμο *Πρακτικά Συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη, Λόγος και χρόνος στην νεοελληνική γραμματεία (18ος-19ος αιώνας)*, επιμ. Σ. Κακλαμάνης – Α. Καλοκαιρινός – Δ. Πολυχρονιάδη, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2015, σ. 373-428.

16. SEMMOLA, «*Del Risorgimento delle Lettere Greche*», IV, σ. 23.

Αικατερίνη ήδελαν την απελευθέρωση της Ελλάδας, ή μάλλον την κατάκτησή της». Παρουσιάζει το πολιτικό και το πολιτιστικό έργο των Μαυροκορδάτων, την έκταση του καθολικού προσηλυτισμού και την αντίδραση της ορθόδοξης εκκλησίας, αναλύει τη δημιουργία της καινούργιας οικονομικής τάξης των Ελλήνων πλοιοκτητών και δίνει έμφαση στα πλούτη που απέκτησαν. Είναι καλά πληροφορημένος για τη λεγόμενη δεύτερη Βενετοκρατία και τον ρόλο της Βιέννης μετά το 1715. Ένα κεφάλαιο είναι σχετικό με τους Έλληνες που φεύγουν προς άλλες ευρωπαϊκές χώρες για σπουδές κατά τον 18ο αιώνα, με σχετικές αναφορές στην ίδρυση σχολείων στον ελλαδικό χώρο. Χαρακτηρίζει νέο Τυρταίο τον Ρήγα και σχολιάζει τη μετρική και την προσωδία που χρησιμοποιείται στον ελληνόφωνο κόσμο. Στη συνέχεια αναφέρεται στην κατάσταση που επικρατεί στα Επτάνησα κατά τη γαλλική κυριαρχία, στον Καποδίστρια και τις σχέσεις του με τον κόμητα Γκίλφορντ, στον ρόλο των βιβλίων που είχαν τυπωθεί στη Βενετία και στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Πατούσα. Οι πρόδρομοι της επανάστασης και οι εξελίξεις μετά την εξέγερση του έθνους, με έμφαση στην ιδεολογική επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας, αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο της πρώτης ενότητας.

Η δεύτερη ενότητα αναφέρεται ειδικότερα στα γράμματα. Αρχίζει με εγκώμιο της λογοτεχνίας που είναι, κατά τη γνώμη του, ο πιο ευαίσθητος δείκτης των ανθρώπινων βιωμάτων: «Tra tutte le manifestazioni della vita e dell'attività de' popoli inciviliti, la letteratura è quella che rappresenta con più fedeltà la loro intima esistenza». Ξαναπεριγράφει, με διαφορετικά λόγια, την κατάσταση μετά την Άλωση και αναφέρει τον Μαρτίνο Κρούσιο για τον σημαντικό του ρόλο στην προώθηση της δημόσιας λογοτεχνίας. Μιλάει λοιπόν για τη γνήσια ποίηση του ελληνικού λαού και μεταφράζει στα Ιταλικά δεκαπέντε δημοτικά τραγούδια. Αναφέρει τον ρόλο της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία και σχολιάζει αναλυτικά τον *Ερωτόκριτο* («il frutto più ragguardevole»), την *Ερωφίλη*, τη *Θυσία του Αβραάμ* και τη *Βοσκοπούλα*. Ένα μεγάλο απόσπασμα στα Ιταλικά από το έργο του Ηλία Μηνιάτη έχει σκοπό να αναδείξει τη ρητορική του δεινότητα.¹⁷ Ασχολείται με τη λογοτεχνική παραγωγή διαφόρων λογίων: ο Μάξιμος Μαργούνιος, ο Γεράσιμος Βλάχος, ο Νεόφυτος Ροδινός, ο Παναγιώτης Νικούσιος, ο Καισάριος Δαπόντες και ο συγγραφέας της *Βοσπορομαχίας* καταλαμβάνουν σημαντική θέση στην ανάλυσή του. Για τους Φαναριώτες σημειώνει ότι πρόκειται για μια «potenza intermediaria»,¹⁸ δηλαδή μια «διαμεσολαβητική δύναμη», και πιστεύει ότι έχουν συμβάλει ουσιαστικά

17. Το ίδιο, σ. 32.

18. Το ίδιο, σ. 30.

στη μόρφωση του έθνους ιδρύοντας σχολεία. Θεωρεί πολύ σημαντικό το γεγονός ότι ενδιαφέρονται για τη μόρφωση των γυναικών.

Αναγνωρίζει τον ρόλο της εκκλησίας και της γλώσσας στη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης:

[...] Ne' primi secoli della loro schiavitù la quistione vitale per i greci era la conservazione della loro nazionalità... perciò circondavano con ogni diligenza il culto e la lingua, due colonne della nazionalità minacciata,¹⁹

[...] Στους πρώτους αιώνες της δουλείας ζωτικό ζήτημα για τους Έλληνες ήταν η διατήρηση της εθνικής τους ταυτότητας. Για τον λόγο αυτό διαφύλασσαν με μεγάλη επιμέλεια τη θρησκεία και τη γλώσσα, τους δύο πυλώνες της απειλούμενης εθνικότητάς τους.

Ασχολείται με το γλωσσικό ζήτημα («ellenisti e vulgaristi»), εκτιμάει τον Κοραή αλλά δεν συμφωνεί με τις γλωσσικές θέσεις του, εκφράζει την άποψή του για τη νεοελληνική μετρική και προσωδία και μεταφράζει σε πεζό λόγο μερικές ωδές του Αθανάσιου Χριστόπουλου καθώς και αποσπάσματα από την *Πολυξένη* και την *Ασπασία* του Ρίζου Νερουλού.

Η τρίτη και η τετάρτη ενότητα παρουσιάζουν, με πολλές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες, τη λογοτεχνική παραγωγή στην Αθήνα και στα Ιόνια νησιά κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Παραθέτει περιλήψεις και μεταφράσεις από τα έργα των Σούτσων, παρόλο που δεν τους εκτιμάει. Τελειώνει με πολύ καλά σχόλια για την εισαγωγή του Ζαμπέλιου για τα δημοτικά τραγούδια και κρίνει θετικά και την προσπάθεια του Μαρίνου Παπαδόπουλου Βρετού (1828-1871).

Πριν περάσω σε μια σύντομη αναφορά στον Niccolò Tommaseo, που είναι γνωστότερος και στην ελληνική βιβλιογραφία, αναφέρω το άρθρο που ο T. Semmola δημοσίευσε όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του Σολωμού το 1857. Η νεκρολογία αυτή, που τυπώθηκε στην *Antologia contemporanea: Giornale di Scienze, Lettere ed Arti/compilato per cura di Bruto Fabricatore*, είναι μια τετρασέλιδη κριτική στο έργο του Σολωμού, η οποία αποκαλύπτει ακόμα μια φορά την ικανότητα του Semmola και τις γνώσεις του για τη νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία.²⁰ Ο λόγιος Ναπολιτάνος δικηγόρος είχε στενή και

19. Το ίδιο, σ. 41.

20. Έχω σκοπό να δημοσιεύσω ένα άρθρο σχετικά με την απήχηση του Σολωμού στην Ιταλία του 19ου αιώνα, που ήταν το θέμα μου στο συνέδριο στην Κρήτη εις μνήμην του Σ. Αλεξίου. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον συνάδελφο Sergio Corrado, γερμανιστή φιλέλληνα του Πανεπιστημίου L'Orientale Νάπολης, που φωτογράφησε για εμένα τις σελίδες της *Antologia contemporanea*.

άμεση επαφή με την ελληνική παραγωγή της εποχής του: Η πολιτική και η πνευματική ατμόσφαιρα της Νάπολης εκείνα τα χρόνια δημιουργούσε την ελπίδα ότι και η Ιταλία θα επιτύχει τα κατορθώματα της νέας Ελλάδας.

Αν ο Semmola ήταν σχεδόν άγνωστος και στους ειδικούς ερευνητές του ιταλικού φιλελληνισμού, ο Niccolò Tommaseo είναι σαφώς γνωστότερος. Ο Ζώρας, ο Τωμαδάκης, ο Κριαράς έχουν ασχοληθεί με το έργο του και τις απόψεις του για την Ελλάδα και την ελληνική γλώσσα της εποχής του. Έχω επίσης ασχοληθεί και εγώ.²¹ Θα ήθελα εδώ να υπενθυμίσω μερικές παρατηρήσεις του για τον ρόλο της ελληνικής γλώσσας στη δημιουργία της εθνικής συνείδησης. Μια επισκόπηση του συνολικού έργου του Tommaseo θα προσέφερε ακόμη

21. Εδώ αναφέρω μόνο ΖΩΡΑΣ, *ό.π.*: Filippo Maria PONTANI, «Tommaseo e i canti popolari greci» στον τόμο *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, επιμ. V. Branca – G. Petrocchi, *Civiltà Veneziana* 22, Olschki, Φλωρεντία 1977, σ. 461-483· G. TH. ZORAS, «Tommaseo e la Grecia moderna», *το ίδιο*, σ. 485-518· Εμμανουήλ ΚΡΙΑΡΑΣ, «Ο Tommaseo, τα δημοτικά μας τραγούδια και τα νέα μας γράμματα» στον τόμο *Αφιέρωμα εις την μνήμη του Μανώλη Τριανταφυλλίδη*, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 205-224 (*Φιλολογικά Μελετήματα 19ου αιώνα*, Κέδρος, Αθήνα 1979, σ. 216-243)· Bogdan RADITSA, «Tommaseo's Cultural Understanding between South Slaves and Greeks» στον τόμο *Μελετήματα στην μνήμη του Β. Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 487-493· Αντώνης ΔΙΑΚΟΣ, *Η ιταλική ενσωποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, σ. 47-50. Δυστυχώς στην Ιταλία μια ομάδα που ερευνά το θέμα αυτό, με την επιστημονική επιμέλεια του F. Bruni, δεν γνωρίζει Ελληνικά και τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Μεταξύ αυτών η Donatella MARTINELLI, «Tommaseo traduttore dei canti popolari greci sulle orme del Fauriel» στον τόμο *Niccolò Tommaseo e il suo mondo. Popoli e nazioni*, επιμ. F. Bruni, Antenore, Ρώμη – Πάδοβα 2003, σ. 115-142. Επίσης οι E. Maiolini – F. Danelon, συνεργάτες του Bruni, που ασχολούνται με τις σχέσεις του Tommaseo με τον ελληνικό κόσμο της εποχής του, δεν μιλάνε Ελληνικά και δεν γνωρίζουν τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία. Βαρβάρα ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, *Ληξουριώτικα χειρόγραφα. Αγνωστη πηγή του Δ. Σολωμού και του Ν. Tommaseo*, Δόμος, Αθήνα 1986. Ο Σολωμός έγραφε στις 12 Ιουνίου 1841 στον Tommaseo: «Ecco quanto ho e godo che venga in mani sì degne, Signore mio riverito e caramente amato; e sia conosciuto ed accolto nella terra della sapienza e della cortesia [...]». Βλ. Διονύσιος ΣΟΛΩΜΟΣ, *Τα ευρισκόμενα*, Κέρκυρα, Τυπογραφείον Ερμής, 1859, σ. 353· CARPINATO, «Niccolò Tommaseo, le “Scintille” greche e la raccolta dei Canti popolari. Contributo per una storia delle relazioni fra cultura italiana e cultura greca a metà Ottocento» στον τόμο *Στέφανος. Τιμητική προσφορά στον Walter Puchner*, επιμ. Ιωσήφ Βιβιάκης, Ergo, Αθήνα 2007, σ. 251-268· CARPINATO, «Markos Renieris: rassegna bio-bibliografica» στον τόμο *Ευκαρπίας Έπαινος. Αφιέρωμα στον καθηγητή Π. Μ. Μαστροδημήτρη*, επιμ. Γιώργος Ανδρειωμένος, Πορεία, Αθήνα 2007, σ. 201-242, όπου πολλές αναφορές στη σχέση με τον Δαλματό ιταλόφωνο λόγο.

πλουσιότερο υλικό για τον ιταλικό φιλελληνισμό. Αρκεί να το εξετάσουμε μαζί, Έλληνες και Ιταλοί ερευνητές. Στην εποχή του διαδικτύου θα έπρεπε να αποφεύγεται η ατομική έρευνα. Εννοώ ότι θα έπρεπε να εξετάζουμε τα θέματα ως ερευνητική ομάδα, γιατί από τη στιγμή που έχουν αλλάξει εντελώς οι μέθοδοι και οι δυνατότητες πρόσβασης στις πηγές, οι οποίες συχνά εμφανίζονται σχεδόν αμέσως στην οθόνη μας με μια απλή αναζήτηση στο διαδίκτυο,²² δεν μπορούμε πια να ερευνούμε τα φιλολογικά και τα ιστορικά θέματα με την παλιά μεθοδολογία και την ατομική έρευνα.

Η περίπτωση του Tommaseo είναι ενδεικτική. Στο βιβλίο του *Il supplizio d'un Italiano in Corfù*, τυπωμένο στη Φλωρεντία το 1855, γράφει μερικά σχόλια για την ελληνική γλώσσα στις πρώτες δεκαετίες μετά τη γένεση του ελληνικού κράτους, τα οποία καταλαβαίνει μόνο όποιος έχει σχέση με τη νεοελληνική ιστορία και την ιστορία της νεοελληνικής γλώσσας:

[...] Trent'anni dico son corsi dal meraviglioso riscuotersi della patria; e in trent'anni non è sorto ancora in codesto linguaggio ringrammatici-to un poeta possente, un oratore efficace. E non sorgerà mai.

[...] Έχουν ήδη περάσει τριάντα χρόνια από τη θαυμαστή εξέγερση της πατρίδας· και μέσα σε τριάντα χρόνια δεν έχει ακόμα γεννηθεί ένας δυνατός ποιητής, ένας ικανός ρήτορας να χρησιμοποήσει αυτή την ανανεωμένη γλώσσα. Και δεν θα γεννηθεί ποτέ.²³

[...] I letterati dire ad un popolo: tu non avrai poesia! I letterati fabbricare una lingua, risuscitare una lingua! E chi è che abbia veduto come le lingue si facciano, come il seme caduto sulla terra s'abbarbichi e cresca a poco a poco in foresta? Chi è che mi mostra una fabbrica di foglie di rose, o di foglie di arance?

[...] Οι λόγιοι να πουν σε έναν λαό: εσύ δεν θα έχεις ποίηση! Οι λόγιοι να κατασκευάσουν μια γλώσσα, να ξαναζωντανέψουν μια γλώσσα! Ποιος έχει

22. Αναλυτική βιβλιογραφία στο άρθρο CARPINATO, «Filellenismo minore ai tempi della rete: Qualche spunto di riflessione attraverso testimonianze letterarie italiane e greche» στον τόμο *Studi sul Sette ed Ottocento offerti a Marinella Colummi*, επιμ. S. Fornasiero – S. Tamiozzo, *Italianistica I*, Edizioni Ca' Foscari, Βενετία 2015, σ. 29-48.

23. Οι αποδόσεις στα Ελληνικά, αν δεν αναφερέται όνομα μεταφραστή, είναι δικές μου. Ευχαριστώ την παλιά αγαπημένη μου συμφοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, έ.α. 1985-1986, Γιώτα Τζιβάρα, που είχε την καλοσύνη να ξαναδιαβάσει το κείμενό μου. Η ευθύνη όμως για ό,τι έχει γραφτεί εδώ είναι όλη δική μου.

δει πώς δημιουργούνται οι γλώσσες, σαν να ήταν σπόρος που πέφτει στη γη, ριζώνει μεγαλώνει και σιγά σιγά γίνεται δάσος; Ποιος μπορεί να μου δείξει ένα εργοστάσιο που φτιάχνει φύλλα τριανταφυλλιάς ή φύλλα πορτοκαλιάς;

[...] Noi non vogliamo che il greco d'oggi debba ormai del tutto distaccarsi dal vecchio e sdegnarlo. Le figlie, anco adulte, possono nutrirsi tuttavia del latte materno: ma né la figliuola può rientrare in corpo alla madre né la giovane farsi vecchia per arte: s'ella ci si sforza, dopo imbruttita a sommo studio e appassita come carne al fumo, morrà.

[...] Εμείς δεν θέλουμε η σημερινή ελληνική γλώσσα να αποσπαστεί ολοκληρωτικά από την αρχαία και να την περιφρονήσει. Οι κόρες, αν και μεγάλες, μπορούν να τρέφονται με το μητρικό γάλα. Αλλά ούτε η κόρη μπορεί να επιστρέψει στη μήτρα της μητέρας ούτε η νέα μπορεί να γίνει, με το ζόρι, γριά. Και αν το προσπαθήσει, το μόνο που θα κατορθώσει είναι να πεθάνει, αφού πρώτα ασχημύνει και μαραδίζει σαν καπνιστό κρέας.

[...] Ed io queste cose ho dette perché le stimo importanti alla storia della greca civiltà, che vorrei diventasse bella parte dell'europea, siccome era: le ho dette per venerazione della nazione intera, [...] convengo essere necessario a nazione ch'abbia coscienza di se.²⁴

[...] Αυτά τα είπα επειδή τα θεωρώ σημαντικά για την ιστορία του ελληνικού πολιτισμού, που θα ήθελα να γίνει μεγάλο τμήμα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως ήταν στο παρελθόν. Αυτά τα είπα γιατί λατρεύω ολόκληρο το [ελληνικό] έθνος [...] θεωρώ αναγκαίο ένα έθνος να έχει αυτοσυνειδησία.

Εκατόν πενήντα χρόνια μετά τα λόγια του Tommaseo για μια γλώσσα που διαφυλάσσει την εθνική αυτοσυνειδησία, η Ελλάδα συνεχίζει να ασχολείται με τη γλώσσα της.

Τα συμπεράσματά μου είναι τα εξής:

1. Με το παραδοσιακό σύστημα έρευνας στη βιβλιοθήκη δεν θα έβρισκα μάλλον ποτέ το πόνημα του Semmola. Άρα πρέπει να δεχθούμε ότι βρισκόμαστε σε άλλη επιστημονική εποχή, που έχει να μας προσφέρει άφθονο αλλά ακόμη άγνωστο υλικό. Το νέο υλικό θα μας

24. Niccolò TOMMASEO, *Il supplizio d'un Italiano in Corfù*, επιμ. Fabio Danelon – Tzortzis Ikonomidou, Istituto Veneto di Scienze, Lettere e Arti, Βενετία 2008, σ. 195-196 (βιβλίο που, δυστυχώς όπως και άλλα από το ίδιο περιβάλλον, είναι μια χαμένη ευκαιρία γιατί οι επιμελητές δεν γνωρίζουν τη σχετική ελληνική βιβλιογραφία και τον ρόλο του Σολωμού για το γλωσσικό ζήτημα...).

επιτρέπει να επανεξετάσουμε τις απόψεις και τις πληροφορίες που είχαμε και για τον ιταλικό φιλελληνισμό. Από το διαδικτυο ξεπηδούν πληροφορίες που είχαν εξαφανιστεί με το πέρασμα του χρόνου, οι οποίες ανοίγουν ένα νέο, ευρύτερο πεδίο για τη διατύπωση ιδεών και απόψεων.

2. Η έρευνα για τον ιταλικό φιλελληνισμό, με τη χρήση του διαδικτύου, μου επέτρεψε να δημοσιεύσω τελευταία ένα άρθρο²⁵ όπου βρίσκονται αναφορές σε ιταλόφωνους φιλέλληνες συγγραφείς και σε έργα ελληνικού περιεχομένου που είχαν ξεχαστεί και χαθεί. Πρόκειται για συγγραφείς και έργα που μάλλον δεν αξίζουν για την καλλιτεχνική τους ποιότητα, αλλά αποβαίνουν χρήσιμα για τη διεύρυνση της έρευνας στο υπό εξέταση θέμα.
3. Με την αφορμή και την προοπτική του 2021 θα έχουμε μάλλον εμφάνιση νέων επιστημονικών μελετών και συνεδρίων που θα σχετίζονται και με τον ιταλικό φιλελληνισμό. Θα πρέπει, λοιπόν, όσοι από εμάς μπορούμε και όπως μπορούμε να προετοιμάσουμε μια καινούργια γενιά επιστημόνων, που θα μπορούν να διαβάζουν τόσο τα Ιταλικά όσο και τα Ελληνικά της εποχής, καθώς και τα σημερινά. Αλλιώς θα χάσουμε και το παιχνίδι και το ιστορικό ραντεβού.

25. CARPINATO, «Filellenismo minore ai tempi della rete», *ό.π.*

Η Βαϊμάρη στην Αθήνα. Όψεις της πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

Στο πλαίσιο της ιστοριογράφησης της γερμανικής λογοτεχνίας, ο γερμανικός Κλασικισμός ορίζεται συνήθως ως το σύντομο χρονικό διάστημα μεταξύ των ετών 1794 και 1805.¹ Πρόκειται για τη δεκαετία κατά την οποία ο Johann Wolfgang Goethe (1749-1832), ανώτατος αξιωματούχος στην αυλή του ηγεμόνα του μικρού κρατιδίου της Βαϊμάρης και προεξάρχουσα μορφή στα γερμανικά λογοτεχνικά πράγματα της εποχής, και ο Friedrich Schiller (1759-1805), ιστορικός, διανοητής, ποιητής και αναγνωρισμένος δραματουργός,² προσεγγί-

1. Αυτή είναι η συνηθέστερη χρονική οριοθέτηση που συναντάμε στις γερμανόφωνες ιστορίες της λογοτεχνίας. Σύμφωνα με άλλες προτάσεις σχετικά με το σημείο τομής και έναρξης της νέας εποχής, ο γερμανικός Κλασικισμός ξεκινά το 1786 με το ταξίδι του Goethe στην Ιταλία και τη στροφή του προς κλασικιστικά πρότυπα, ενώ κατ' άλλους ήδη το 1776 με τη μετάβαση του Goethe στην αριστοκρατική αυλή της Βαϊμάρης, όπου παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 1832. Το τέλος εποχής σηματοδοτεί πάντως ο θάνατος του Schiller το 1805. Το χρονικό διάστημα από το 1776 ως το 1832 ονομάζεται συχνά 'εποχή του Goethe' (*Goethezeit*) ή 'εποχή της τέχνης' (*Kunstepoche*), χαρακτηρισμός που συμπεριλαμβάνει τόσο τον Κλασικισμό όσο και τον Ρομαντισμό, το χαρακτηριστικό των οποίων είναι η κοινή αντίληψη για την αυτονομία της τέχνης. Βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο «Kunstepoche» στο Wolfgang BEUTIN κ.ά., *Deutsche Literaturgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Metzler, Στουτγάρδη 41992, σ. 154-207.

2. Βλ. Αναστασία ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ – Κατερίνα ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ (επιμ.), *Friedrich Schiller. Ποιητής – Δραματουργός – Στοχαστής, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου για τον Friedrich Schiller (5-6.11.2010)*, ΕΚΠΑ, Παρουσία – Πρακτικά συνεδρίων 1, Αθήνα 2012.

ζουν αλλήλους, συνδέονται φιλικά και ανταλλάσσουν τις επιστολές³ που θα αποτελέσουν την επιτομή του αισθητικού προγράμματος του γερμανικού Κλασικισμού.

Το γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στη διατύπωση του αισθητικού προγράμματος του γερμανικού Κλασικισμού είναι το ξέσπασμα της γαλλικής επανάστασης το 1789, ο απόηχος της οποίας ανιχνεύεται με ποικίλους τρόπους στο έργο των Goethe και Schiller. Η αναγωγή σε ανθρωπιστικά ιδανικά και σε αισθητικά πρότυπα προερχόμενα από την ελληνική αρχαιότητα αποτελεί, εν πολλοίς, αντίδραση και απάντηση στο κορυφαίο αυτό γεγονός του 18ου αιώνα. Η πρόοδος της ανθρωπότητας δεν μπορεί, κατά τους κλασικούς, να επιτευχθεί μέσω βίαιων ανατροπών, αλλά μέσω μιας αργής, σταδιακής διαδικασίας εξευγενισμού του ανθρώπου, κατά την οποία η τέχνη, η αισθητική παιδεία, μπορεί να διαδραματίσει ουσιαστικότερο ρόλο.⁴ Και τα πρότυπα αυτής της τέχνης βρίσκονται στην ελληνική αρχαιότητα. Μιμούμενοι τα ελληνικά πρότυπα και αποδίδοντας στην ελληνική αρχαιότητα τα χαρακτηριστικά του ανθρωπισμού και της αρμονίας, οι Γερμανοί κλασικοί επιδιώκουν την οικειοποίηση και τη διάδοση της ιδέας της εμπιστοσύνης στις ευγενείς ιδιότητες του ανθρώπου και στη δυνατότητα βελτίωσής του. Στην απαρχή της σκέψης των κλασικών για την Ελλάδα και την ελληνική τέχνη βρίσκεται η προσέγγιση του Johann Joachim Winckelmann (1717-1768), του θεωρούμενου και ως θεμελιωτή της γερμανικής αρχαιολογίας και ιστορίας της τέχνης, ο οποίος μελέτησε σε ιταλικό έδαφος την ελληνική τέχνη και την ανήγαγε σε υπέρτατο πρότυπο μίμησης, σε ιδανικό «ευγενούς απλότητας και ήρεμου μεγαλείου» (*edle Einfalt und stille Größe*).⁵ Στη γερμανική γραμματεία, από τον Winckelmann και μετά,

3. Βλ. Emil STAIGER – Hans-Georg DEWITZ (επιμ.), *Der Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe*, Insel Verlag, Φρανκφούρτη 2005· *Σίλλερ – Γκαίτε, Αλληλογραφία*, επιλογή κειμένων Βίχελμ Μπέννινγκ, εισαγωγή – μτφρ. – σχόλια Θανάσης Λάμπρου, επιμ. Λένα Σακάλη, Κριτική, σειρά Γλώσσα, θεωρία, πράξη 17, Αθήνα 2001· Rüdiger SAFRANSKI, *Goethe und Schiller. Geschichte einer Freundschaft*, C. Hanser, Μόναχο 2009.

4. Πρβλ. την πραγματεία του Friedrich SCHILLER, «Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen» στον τόμο *Friedrich Schiller, Theoretische Schriften*, επιμ. Rolf-Peter Janz, Deutscher Klassiker-Verlag, Φρανκφούρτη 2008, σ. 556-676. Βλ. Φρήντριχ ΣΙΑΛΕΡ, *Για την αισθητική παιδεία του ανθρώπου*, μτφρ. Κλεοπάτρα Λεονταρίτου, Οδυσσεάς, Αθήνα 1990· ΣΙΑΛΕΡ, *Περί της αισθητικής παιδείας του ανθρώπου σε μια σειρά επιστολών*, μτφρ. Κώστας Ανδρουλιδάκης, Ιδεόγραμμα, Αθήνα 2006.

5. Η διατύπωση προέρχεται από το έργο του Winckelmann *Gedanken über die*

η αναγωγή στην αρχαιότητα αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στην ελληνική αρχαιότητα· αυτή είναι μια σημαντική ειδοποιός διαφορά του γερμανικού σε σχέση με τις εκφάνσεις του Κλασικισμού στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Ο Κλασικισμός της Βαϊμάρης αποτελεί μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες περιόδους της γερμανικής λογοτεχνίας, αφού μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα διατυπώθηκαν αισθητικές θέσεις και αρχές που μετέβαλαν ριζικά την αντίληψη για τη λογοτεχνία και εμπλούτισαν τη γερμανική γραμματεία με σημαντικά κείμενα, τόσο φιλοσοφικά και αισθητικά όσο και λογοτεχνικά. Βέβαια, όταν στη Γερμανία ο Goethe και ο Schiller ανατρέχουν στην ελληνική αρχαιότητα, στην υπόλοιπη Ευρώπη η εποχή του Κλασικισμού, η αναγωγή στο πρότυπο της ελληνικής αρχαιότητας, έχει προ πολλού παρέλθει. Βρισκόμαστε στην εποχή του Ρομαντισμού. Εδώ πρέπει να αναζητηθεί ένας από τους λόγους που στην Ευρώπη οι δύο συγγραφείς θεωρήθηκαν κυρίως ρομαντικοί,⁶ γεγονός που οδήγησε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα σε συγκεκριμένες επιλογές προς μετάφραση από το σύνολο του έργου τους, επιλογές κατά προτίμηση από το νεανικό τους έργο, της εποχής της ‘Θύελλας και Ορμής’ (*Sturm und Drang*). Αυτό ισχύει και για την ελληνική πρόσληψη κατά τον 19ο αιώνα, κατά την οποία τα διαφορετικά λογοτεχνικά ρεύματα της γερμανικής λογοτεχνίας του ύστερου 18ου και των απαρχών του 19ου αιώνα (Θύελλα και Ορμή,

Nachahmung der griechischen Werke in der Malerey und Bildhauerkunst [1755]. Βλ. I. I. BINKELMAN, *Σκέψεις για την μίμηση των ελληνικών έργων στη ζωγραφική και τη γλυπτική*, μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, Ίνδικτος, Αθήνα 1996· Johann Joachim WINCKELMANN, *Geschichte der Kunst des Altertums*, Walther, Δρέσδη 1764· BINKELMAN, *Ιστορία της αρχαίας τέχνης*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Gutenberg, Αθήνα 2010.

6. Στην εκτενή μονογραφία του για τον γερμανικό Κλασικισμό ο Dieter Borchmeyer θέτει στον τίτλο του πρώτου κεφαλαίου το εμφατικό ερώτημα: «Υπάρχουν “γερμανοί κλασικοί”;». Είναι το ερώτημα που είχε θέσει ο Friedrich Nietzsche στο έργο του *Menschliches, Allzumenschliches* (*Ανθρώπινο, πολύ ανθρώπινο*), απηχώντας την άποψη της γαλλικής διανόησης του 19ου αιώνα επί του θέματος. Βλ. Dieter BORCHMEYER, *Weimarer Klassik. Porträt einer Epoche*, Beltz – Athenäum, Weinheim 1998, σ. 13. Η γαλλική αντίληψη περί Κλασικισμού είναι κυρίαρχη στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, αλλά και αργότερα, ενώ μέχρι τις μέρες μας η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία της λογοτεχνίας δεν αναφέρεται σε μια ξεχωριστή εποχή του γερμανικού Κλασικισμού. Ο περιορισμός του όρου σε δύο εκπροσώπους και σε έναν χώρο, στο κρατίδιο της Βαϊμάρης, δεν συνάδει με την εμβέλεια και την αντιπροσωπευτικότητα που οφείλει να χαρακτηρίζει την κλασική εποχή μιας εθνικής λογοτεχνίας. Στον αγγλόφωνο χώρο, όπου τα έργα τους άσκησαν πολύ μεγαλύτερη επιρροή από ό,τι το έργο των εκπροσώπων της γερμανικής ρομαντικής σχολής, ο Goethe και ο Schiller ειδίσται να κατατάσσονται στους ρομαντικούς ποιητές. Βλ. *το ίδιο*, σ. 15.

Κλασικισμός, Ρομαντισμός) προσλαμβάνονται ως ‘γερμανικός ρομαντισμός’⁷ ή ‘κλασικορομαντισμός’. Ο όρος ‘κλασικορομαντικός’, που αποδίδεται στον Κ. Θ. Δημαρά,⁸ χρησιμοποιείται στην ελληνική ιστοριογραφία της ελληνικής λογοτεχνίας για να χαρακτηρίσει κυρίως τους εκπροσώπους της Αθηναϊκής Σχολής, τον συνδυασμό αρχαιοπρεπούς μορφής και ρομαντικού – σύγχρονου περιεχομένου γενικά, αλλά και το έργο των Goethe και Schiller.

Η απόδοση του χαρακτηρισμού ‘κλασικορομαντικό’ στο έργο των Goethe και Schiller δεν είναι πάντως ατυχής, αφού η αναφορά των κλασικών Γερμανών ποιητών στην αρχαιότητα και η εκπεφρασμένη πρόθεση να μαθητεύσουν στα κλασικά μορφικά πρότυπα εμπεριέχουν τη συνείδηση της απόστασης, της απώλειας και της νοσταλγίας για τη χαμένη ολότητα και αρμονία, στοιχείο

7. Στη μονογραφία του με τίτλο *Germanograecia*, που αποτελεί ορόσημο για τη διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ της γερμανικής και της ελληνικής γραμματείας, ο Γιώργος Βελουδής αναφέρεται στα ποικίλα διαβάσματα του Διονυσίου Σολωμού από τον χώρο της γερμανικής φιλοσοφίας, αισθητικής και λογοτεχνίας και διαπιστώνει ότι η γερμανική λογοτεχνία εκπροσωπείται κατά κύριο λόγο από τους Klopstock, Goethe, Schiller και Novalis. Γράφει σχετικά: «Δεν θα είχε ωστόσο νόημα να ισχυρισθεί κανείς ότι ο Σολωμός είχε μια ιδιαίτερη προτίμηση για τον γερμανικό Κλασικισμό. Και στην περίπτωση του Σολωμού όλα εξαρτώνται τελικά από το είδος της πρόσληψης, και αυτή δεν θα μπορούσε παρά να είναι, κατ’ αντιστοιχία με την εποχή και την περιοχή, “ρομαντική” – τουλάχιστον μετά το 1830.». Βλ. Georg VELOUDIS, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, 2 τόμοι, Bochumer Studien zur neugriechischen und byzantinischen Philologie 4, Hakkert, Amsterdam 1983, σ. 146 (μτφρ. Κ. Μ.). Βλ. επίσης Γιώργος ΒΕΛΟΥΔΗΣ, *Διονύσιος Σολωμός. Ρομαντική ποίηση και ποιητική. Οι γερμανικές πηγές*, Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 221: «Στ’ “αρνητικά” τεκμήρια της πρόσληψης των δύο κορυφαίων γερμανών [Goethe και Schiller] (και του Klopstock) από το Σολωμό θα συγκαταλέξω το γεγονός ότι απουσιάζουν γενικά τα θέματα με καθαρά κλασικά-κλασικιστικά μοτίβα, ενώ στην πρόσληψη του δραματικού έργου τους παρουσιάζεται μια πολύ αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ τους: ο Σολωμός φαίνεται ν’ “αγνοεί” το σύνολο σχεδόν του θεάτρου του Goethe (μ’ αυτονόητη εξαίρεση το *Faust* κ’ ελάχιστα δράματα από τον έτσι κι’ αλλιώς αποσπασματικό *Προμηθέα* του), ενώ γνωρίζει οπωσδήποτε –και μελετά– τουλάχιστον τη *Νύφη της Μεσσήνης* (*Die Braut von Messina*) και το *Γουλιέλμο Τέλλο* (*Willhelm Tell*) του Schiller. [...]».

8. Βλ. Μαρία ΠΑΡΑΛΙΔΟΥ, «Πρόσληψη της νέας τέχνης – Η κλασικορομαντική αντινομία στο καταληκτικό κεφάλαιο της φιλοσοφικής πραγματείας *Δοκίμιον Καλλιλογίας ήτοι Στοιχεία Αισθητικής* (Ζάκυνθος, 1856) του Κωνσταντίνου Στρατούλη» στον τόμο *Πρακτικά Ε΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2-5.10.2014)*, *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, 5 τόμοι, τ. Β΄, Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2015, σ. 547-561: 548.

κατεχοχόν ρομαντικό, που συγκρατείται όμως από την αυστηρή δομή των κειμένων, τα οποία επωμίζονται τον ρόλο να ανασυστήσουν με τον τρόπο αυτό την κλασική ολότητα.⁹ Πρόκειται στο σημείο αυτό για επιδίωξη που διόλου δεν συμμερίζονται οι Γερμανοί ρομαντικοί, προτείνοντας μια άλλη προσέγγιση στο κοινό βίωμα της απώλειας και του κατακερματισμού και στην αναζήτηση του χαμένου παραδείσου.¹⁰ Στις νεότερες ιστορίες της γερμανικής λογοτεχνίας ο Κλασικισμός της Βαϊμάρης και ο Ρομαντισμός δεν αντιμετωπίζονται πλέον ως αντιθέσεις, αλλά ως «αλληλοσυμπληρούμενες υφολογικές παραλλαγές της γερμανικής ποίησης γύρω στα 1800, που συνιστούν διαφορετικές αντιδράσεις στην κοινή διάγνωση ότι η νεωτερικότητα έχει απολέσει την φυσικότητα της ευτυχέστερης αρχαιότητας.»¹¹ Αυτή η διαλεκτική σχέση και η κριτική απόσταση μεταξύ αρχαιότητας και νεωτερικότητας, μεταξύ κλασικού και ρομαντικού, και ο αναστοχασμός πάνω στη γόνιμη, αλλά και γεμάτη αντιθέσεις σχέση αρχαίας και μοντέρνας τέχνης¹² είναι ίσως τα στοιχεία που δεν προσελήφθησαν

9. Πρβλ. ΣΙΛΛΕΡ, *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης, Στιγμή, Αθήνα 1985, πραγματεία σημαντική για το δέμα της σχέσης της αρχαίας με τη μοντέρνα τέχνη και για τον ρόλο της τέχνης στην προσπάθεια αναδημιουργίας της χαμένης ολότητας. Βλ. SCHILLER «Über naive und sentimentalische Dichtung» στον τόμο *Schiller, Theoretische Schriften*, σ. 706-810.

10. Βλ. για παράδειγμα το γνωστό δοκίμιο του Heinrich von KLEIST, *Über das Marionettentheater* (1810) στον τόμο *Heinrich von Kleist, Sämtliche Werke und Briefe*, 2 τόμοι, τ. Β', επιμ. Helmut Sembdner, Hanser, Μόναχο 31964 (συμπληρωμένη και αναθεωρημένη), σ. 338-345· KLEIST, *Οι μαριονέτες*, μτφρ. Τζένη Μαστοράκη, Άγρα, Αθήνα 1982. Το δοκίμιο απηχεί και αντικρούει θέσεις που είχε διατυπώσει ο Σίλλερ. Πρβλ. SCHILLER, «Über Anmut und Würde» στον τόμο *Schiller, Theoretische Schriften*, σ. 330-394· SCHILLER, *Περί χάριτος και αξιοτιμίας*, μτφρ. Μιχ. Φ. Δημητρακόπουλος, ιδ. έκδοση, Αθήνα 2005 (Αισθητική Ηθική, τεύχος πρώτο: Friedrich Schiller).

11. Albert MEIER, *Klassik, Romantik*, Reclam, Στουτγάρδη 2008, σ. 9. Βλ. BEUTIN, σ. 154-207 (μτφρ. του αποσπάσματος Κ. Μ.).

12. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Goethe χρησιμοποιεί τον όρο 'κλασικορομαντικός' για να συνοψίσει τα τεκταινόμενα στην τρίτη πράξη του δεύτερου *Φάουστ*. Ο συγγραφέας δημοσίευσε αυτοτελώς το 1827 την τρίτη πράξη με τον τίτλο «Ελένη, κλασικορομαντική φαντασμαγορία»: έκτοτε η πράξη είναι γνωστή και ως «Ελένη» (*Helena-Akt*). Στη γλώσσα της εποχής του Goethe η λέξη 'κλασικό' παραπέμπει στην αρχαιότητα και η λέξη 'ρομαντικό' στη μεσαιωνική εποχή, που είναι η εποχή αναφοράς των Γερμανών ρομαντικών συγγραφέων, ενώ 'φαντασμαγορία' είναι λέξη που δημιουργήθηκε αρχικά στη Γαλλία στα τέλη του 18ου αιώνα (*fantasmagorie*) για να ονομάσει την τεχνητή προβολή επί της θεατρικής σκηνής οπτασιών (πνευμάτων, φαντασμάτων) μέσω ενός μηχανήματος που είχε κατασκευάσει ο φυσικός Etienne-

επαρκώς κατά τη δεξίωση των κλασικών και ρομαντικών Γερμανών ποιητών στον χώρο της νεοελληνικής γραμματείας.

Στη γερμανική ιστοριογραφία της λογοτεχνίας είναι κοινά αποδεκτό ότι ο

Gaspard Robertson εξελίσσοντας τη *laterna magica*. Πρβλ. Johann Wolfgang von GOETHE, *Werke. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Band 3. Dramatische Dichtungen I. Faust. Eine Tragödie*, επιμ. Erich Trunz, dtv, Μόναχο 1982, σ. 146-364 (= *Φάουστ II*), σ. 257-303 (= η πράξη *Ελένη*), σ. 660 κ.εξ. (για τον όρο ‘κλασικορομαντική φαντασμαγορία’): GOETHE, *Φάουστ. Μια τραγωδία*, εισαγωγή – μτφρ. – σχόλια Πέτρος Μάρκαρης, Γαβριηλίδης, Αθήνα 2001· Γόχαν Βόλφγκανγκ ΓΚΑΙΤΕ, *Ελένη. Κλασικορομαντική φαντασμαγορία*, μτφρ. Θρασύβουλου Σταύρου, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1979. Η πράξη «Ελένη» είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση της εξέλιξης της δράσης του δεύτερου *Φάουστ* και της διαδικασίας εσωτερικής εξέλιξης και ωρίμανσης της κεντρικής μορφής του έργου. Η ολοκλήρωσή της έδωσε το έναυσμα και για την ολοκλήρωση του δεύτερου *Φάουστ*, ύστερα από μακροχρόνια προεργασία και διεργασία. Στην πράξη «Ελένη» ο *Φάουστ*, ως πνευματικός δημιουργός, στοχάζεται πάνω στην τέχνη, αρχαία και σύγχρονη. Η δράση του έργου εκτυλίσσεται στην Ελλάδα, στην Πελοπόννησο, και πρέπει να εκληφθεί ως εσωτερική διεργασία. Ο *Φάουστ* στην πρώτη σκηνή καλεί από τον Άδη την ωραία Ελένη του τρωικού μύθου, ως εκπρόσωπο της κλασικής αρχαιότητας, στον χώρο της, στην Ελλάδα, στη Σπάρτη. Στη δεύτερη σκηνή η Ελένη συναντά τον *Φάουστ* στον χρόνο του, τον Μεσαίωνα, σε ένα φράγκικο κάστρο της Πελοποννήσου, ενώ στην τρίτη σκηνή βρισκόμαστε στη μυθική Αρκαδία, στον παράδεισο των ποιητών, τόπο εδώ του παιχνιδιού αλλά και του θανάτου του Ευφορίωνα, του γιου του *Φάουστ* και της Ελένης, που συμβολίζει τη σύγχρονη τέχνη, η οποία έλκει την καταγωγή της από την ελληνική αρχαιότητα, και τη σύζευξή της με το νεότερο πνεύμα. Για την ερμηνεία και των δύο μερών του μνημειώδους έργου του Goethe, του πρώτου και του δεύτερου *Φάουστ* βλ. Jochen SCHMIDT, *Goethes Faust. Erster und zweiter Teil. Grundlagen, Werk, Wirkung*, C. H. Beck, Μόναχο ²2001 (αναθεωρημένη). Βλ. επίσης Κατερίνα ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, «Η Ελένη στον *Φάουστ*» στον τόμο *Κύκλος Ελένη*, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών – ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992-1993, σ. 22-27. Η μορφή του Ευφορίωνα από τον δεύτερο *Φάουστ* ανιχνεύεται στο ένα από τα τρία πεζά ποιήματα που δημοσιεύει ο Κωστής Παλαμάς το 1899 στην εφημερίδα *Άστρ* με τον κοινό τίτλο «Λόγοι και απόλογοι» («Ο Κερένιος άγγελος», «Ο Ευφορίων» και «Ο Αντίλαος»). Γράφει ο Λ. Φωτεινιάς: «Τα έργα αυτά ίσως γράφτηκαν με πολλαπλές αφορμές. Μια πρώτη σκέψη είναι ότι ίσως θα μπορούσαν να είχαν ως αφορμή τον θάνατο του γιου του Παλαμά το 1899. Στα «Ο Κερένιος άγγελος» και «Ο Ευφορίων» οι ποιητικοί ήρωες παραδίνονται στο πέταγμα και στην πτώση, δηλαδή στον θάνατο, και ίσως μπορούν να αποτελέσουν ποιητικές εκφράσεις του πόνου του ποιητή». Βλ. Λεάνδρος ΦΩΤΕΙΝΙΑΣ, «Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις της ελληνικής πεζογραφίας στον ημερήσιο τύπο: Ο ελληνικός λογοτεχνικός πεζός λόγος στην εφημερίδα το “Άστρ”, 1891-1900» στον τόμο *Συνέχειες, ασυνέχειες*, τ. Β’ σ. 689-701: 697 κ.εξ.

όρος ‘γερμανικός κλασικισμός’ ή ‘κλασικισμός της Βαϊμάρης’ αναφέρεται σχεδόν αποκλειστικά στους επονομαζόμενους και ‘Διόσκουρους της Βαϊμάρης’ Goethe και Schiller και δεν συμπεριλαμβάνει άλλους συγγραφείς που έδρασαν στον περίγυρο της αυλής της Βαϊμάρης ή στον ευρύτερο χώρο της ακτίνας επιρροής της, του Christoph Martin Wieland ή του Friedrich Hölderlin ή του Heinrich von Kleist για παράδειγμα, οι οποίοι διαμορφώνουν έναν εναλλακτικό προς τον διατυπωθέντα από τους Goethe και Schiller Κλασικισμό. Το κοινό στοιχείο όλων είναι η αναφορά, με διαφορετικούς όρους και με διαφορετικά αποτελέσματα, στο κυρίαρχο παράδειγμα της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας.

Το ερώτημα της παρούσας ερευνητικής προσέγγισης αφορά την ελληνική πρόσληψη κατά τον 19ο αιώνα –τόσο στα προεπαναστατικά χρόνια όσο και στις δεκαετίες αμέσως μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους– της καθοριστικής για το λογοτεχνικό και θεωρητικό έργο των Goethe και Schiller εικόνας της ελληνικής αρχαιότητας. Το γενικότερο ερώτημα σχετικά με τις ξένες πηγές της νεοελληνικής γραμματείας, σε συνάρτηση με το ερώτημα της συγκρότησης της νεοελληνικής ταυτότητας, έχει επανειλημμένα τεθεί, ιδίως πρόσφατα.¹³ Χρήζει όμως, κατά την άποψή μου, περαιτέρω διερεύνησης και συμπλήρωσης ως εξής: Πώς υποδέχονται οι Έλληνες διανοούμενοι και συγγραφείς το ευρωπαϊκό, εν προκειμένω το γερμανικό, παράδειγμα της ελληνικής αρχαιότητας –ένα παράδειγμα που παραπέμπει ταυτόχρονα σε ελληνικότητα και σε ετερότητα– και πώς αυτό ενσωματώνεται (ή όχι) στην υπό διαμόρφωση νεοελληνική ταυτότητα, συλλογική και ατομική; Ποια είναι εν τέλει η νεοελληνική εικόνα της αρχαιότητας και ποιες οι διακυμάνσεις και οι οφειλές της;

Είναι προφανές πως οι γεωγραφικές διαστάσεις της ενδεχόμενης πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού στον ελληνικό πνευματικό χώρο κατά την

13. Βλ. Olga KATSIARDI-HERING, «Identitätssuche und Europa-Bild der Neugriechen vom 17. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts» στον τόμο *Die Griechen und Europa. Aussen- und Innenansichten im Wandel der Zeit*, επιμ. Harald Heppner – Olga Katsiardi-Hering, Böhlau Verlag, Βιέννη 1998 (Zur Kunde Südosteuropas 2/25), σ. 31-68· Constanze GÜTHENKE, *Placing Modern Greece. The Dynamics of Romantic Hellenism, 1770-1840*, Oxford University Press, Οξφόρδη – Ν. Υόρκη 2008· *The Making of Modern Greece. Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)*, επιμ. Roderick Beaton – David Ricks, Ashgate, Burlington 2009· Κατερίνα ΚΑΡΑΚΑΣΗ, «Η “αρχαία δημοτική ποίηση” και τα “ωραία προϊόντα του γερμανικού Παρνασσού”». Σημειώσεις για την πρόσληψη του γερμανικού Ρομαντισμού στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα» στον τόμο *Συνέχειες, ασυνέχειες*, τ. Ε΄, σ. 133-149.

προαναφερθείσα χρονική περίοδο είναι τουλάχιστον τρεις: ο ελληνισμός της διασποράς, τα Ιόνια νησιά και η Αθήνα, ενώ οι προϋποθέσεις και οι διαφορές στους όρους και στις συνέπειες της πρόσληψης είναι μεγάλες και αναμενόμενες. Ζητούμενο είναι λοιπόν η συγκομιδή των μεταφράσεων και των αναφορών στο έργο των Goethe και Schiller κατά το προαναφερθέν χρονικό διάστημα (19ο αιώνα) και η αποτίμησή τους υπό το πρίσμα της θεώρησης της εικόνας της αρχαιότητας και της θεώρησης της σύγχρονης τέχνης, σε αντιδιαστολή ή εναρμόνιση με το παράδειγμα της αρχαιότητας. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια, ενδεικτικά, σε δύο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, το δραματικό έργο *Η Ιφιγένεια στη χώρα των Ταύρων* του Goethe και το εκτενές ποίημα *Οι θεοί της Ελλάδας* του Schiller.

Η *Ιφιγένεια στη χώρα των Ταύρων* (*Iphigenie auf Tauris*, 1787) του Goethe, που θεωρείται το πλέον αντιπροσωπευτικό κείμενο του γερμανικού Κλασικισμού¹⁴ αφού αντλεί το θέμα της απευθείας από την τραγωδία του Ευριπίδη *Ιφιγένεια εν Ταύροις*, επιτρέπει κατά την ανασκόπηση των σταδίων συγγραφής της την παρακολούθηση της προοδευτικής μεταστροφής του συγγραφέα από εκπρόσωπο του ανατρεπτικού προρομαντικού λογοτεχνικού ρεύματος της ‘Θύελλας και Ορμής’ (*Sturm und Drang*) σε υπέρμαχο της κλασικιστικής αντίληψης των πραγμάτων¹⁵ και μεταφέρει ένα ισχυρό μήνυμα της επικράτη-

14. Αντιμετωπίζεται επίσης ως κορυφαία στιγμή στη νεότερη ιστορία του λογοτεχνικού αυτού δέματος. Βλ. Elisabeth FRENZEL, *Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*, λ. «Iphigenie», A. Kröner, Στουτγάρδη 1988, σ. 345-351.

15. Ο πασίγνωστος πίνακας του Tischbein «Ο Goethe στην Καμπανία», που φιλοτεχνήθηκε στην Ιταλία το 1787 κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του συγγραφέα στην Ιταλία (Städel Museum, Φρανκφούρτη), δείχνει πως τοποθετούν εαυτούς οι Γερμανοί κλασικοί, εδώ ο Goethe, στον χώρο της αρχαιότητας. Απεικονίζει τον Goethe στο τοπίο της Καμπανίας, εν μέσω διάσπαρτων αρχαίων ερειπίων, σε στάση στοχαστική και βλέμμα που ατενίζει μακριά, με ενδυμασία σύγχρονη μεν, αλλά καλυμμένη από έναν ανοιχτόχρωμο χιτώνα που παραπέμπει στις πτυχώσεις αρχαίου αγάλματος. Το πολύμηνο ταξίδι στην Ιταλία (1786-1788) είναι η μαθητεία του Goethe στην τέχνη της κλασικής αρχαιότητας και της Αναγέννησης, αλλά και στη φύση της Ιταλίας του νότου. Η Ελλάδα του Goethe είναι η Ιταλία, το ταξίδι σηματοδοτεί την εγκατάλειψη των ιδεών της ‘Θύελλας και Ορμής’ και τον προσανατολισμό σε κλασικιστικά πρότυπα. Δεξιά του κέντρου του πίνακα, δίπλα σε ένα πεσμένο κιονόκρανο, ξεχωρίζει ένα ανάγλυφο με τη σκηνή της συνάντησης μιας γυναίκειας μορφής, αριστερά, και δύο ανδρικών μορφών, δεξιά, που είναι μάλλον αιχμαλώτοι, αφού έχουν δεμένα στην πλάτη τα χέρια τους. Είναι η προσαγωγή των αιχμαλώτων Ορέστη και Πυλάδη ενώπιον της ιέρειας Ιφιγένειας στην Ταυρίδα, η οποία κρατά το ξόανο της θεάς. Το ανάγλυφο

σης των ανθρωπιστικών ιδεωδών, σύμφωνα με τις αρχές του γερμανικού Κλασικισμού. Η κυριότερη αλλαγή που επέφερε ο Goethe στη δική του εκδοχή του έργου είναι η απαλλαγή της Ιφιγένειας από κάθε συμμετοχή στην εξύφανση του σχεδίου απόδρασης που συμπεριλαμβάνει αναλήθειες και προσποίηση απέναντι στον βασιλιά της Ταυρίδας, τον Θόα. Η Ιφιγένεια του Goethe, επικαλούμενη την αδυναμία της να ψεύδεται και την πίστη της στην καλή και έντιμη πλευρά των ανθρώπων, λέει την αλήθεια στον Θόα, ο οποίος αποδεικνύεται και εκείνος μέτοχος του ανθρωπισμού και του πολιτισμού και συναινεί στην αποχώρηση της Ιφιγένειας μαζί με τον Ορέστη, τον Πυλάδη και το ξόανο της θεάς για τα πάτρια εδάφη, την Ελλάδα. Ο ευγενής άνθρωπος λοιπόν επιφέρει τη λύση, όχι η θεά: *dea ex machina* δεν υπάρχει στην εκδοχή του Goethe. Είναι όμως η *Ιφιγένεια στη χώρα των Ταύρων* του Goethe ένα αμιγώς κλασικιστικό έργο, ανάλογο της δραματικής δύναμης της αρχαίας τραγωδίας; Λίγα μόλις χρόνια μετά τη δημοσίευσή της, στις συζητήσεις του Goethe με τον Schiller ο σχετικός προβληματισμός είναι έντονος. Ο Schiller μιλά αρχικά με ενθουσιώδη λόγια για αυτή την επιτυχημένη αναφορά στο αρχαίο δράμα, αργότερα όμως, το 1802, θα γράψει στον φίλο του Körner πως η *Ιφιγένεια* είναι «τόσο καταπληκτικά σύγχρονη και μη ελληνική ώστε είναι ακατανόητο πως ήταν ποτέ δυνατό να τη συγκρίνουμε με ένα ελληνικό έργο. Είναι εντελώς και αποκλειστικά ηθική, αλλά η δύναμη των αισθήσεων, η ζωή, η κίνηση και όλα όσα κάνουν ένα έργο γνήσια δραματικό, της λείπουν εντελώς.».¹⁶ Και ο Goethe θα πει, αρκετά χρόνια αργότερα, συνομιλώντας με τον Eckermann: «Μου απέδειξε [ο Schiller] ότι εγώ ο ίδιος ήμουν παρά τη θέλησή μου ρομαντικός και ότι η *Ιφιγένειά* μου, λόγω της κυριαρχίας του συναισθήματος, δεν ήταν σε καμία περίπτωση τόσο κλασική και τόσο μέσα στο αρχαίο πνεύμα, όπως θα πίστευε κανείς.».¹⁷

Η *Ιφιγένεια* του Goethe μεταφράσθηκε και εκδόθηκε στα Ελληνικά στην Ιένα το 1818,¹⁸ λίγα μόλις χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευσή της στη Γερ-

λειτουργεί ως υπόμνηση του προσανατολισμού του συγγραφέα προς την τέχνη της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας. Το βασισμένο στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη δραματικό έργο του Goethe *Ιφιγένεια στη χώρα των Ταύρων* έλαβε την τελική του έμμετρη μορφή κατά τη διάρκεια του ταξιδιού στην Ιταλία.

16. Επιστολή του Schiller στον Christian Gottfried Körner, Βαϊμάρη, 21 Ιανουαρίου 1802, στον τόμο Johann Wolfgang von GOETHE, *Werke, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden, Band 5, Dramatische Dichtungen III*, dtv, Μόναχο 1988, σ. 415.

17. Ο Goethe στον Eckermann, 21 Μαρτίου 1830. Βλ. BORCHMEYER, σ. 148.

18. GOETHE, *Ιφιγένεια η εν Ταύροις*, τραγωδία εις πέντε πράξεις, μεταφρασθείσα εκ του γερμανικού υπό Ιωάννου Παπαδοπούλου, Σχρεϊβερ, Ιένα 1818· Ιωάννου Σερ-

μανία, από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο, φοιτητή της φιλοσοφίας στην Jena και το Göttingen.¹⁹ Θεωρείται η πρώτη μετάφραση του έργου.²⁰ Ο Παπαδόπουλος επισκέφθηκε πάνω από δέκα φορές τον συγγραφέα στη Βαϊμάρη για διευκρινίσεις πάνω στη μετάφραση, όπως ο ίδιος ο Goethe καταγράφει στα «Τετράδια ημερολογίου» του.²¹ Ο Βάλτερ Πούχνερ έχει αποτιμήσει δετικά τη μετάφραση ως προς την πιστότητα και την ποιότητά της και παραθέτει παραδείγματα²² που οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μια πολύ αξιολογη προσπάθεια χρήσης της ελληνικής γλώσσας για την απόδοση, σε πεζό λόγο, ενός σημαντικού έμμετρου ‘ελληνικού’ έργου της γερμανικής γραμματείας. Η μετάφραση επί μακρόν δεν έγινε γνωστή στα νεοελληνικά λογοτεχνικά και θεατρικά πράγματα, το έργο δεν ευτύχησε να παρασταθεί ούτε τότε ούτε αργότερα στην αθηναϊκή θεατρική σκηνή, ενώ ο πρώιμος θάνατος του μεταφραστή

γίου ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεατρικές Μεταφράσεις* (Οι Κουάκεροι του A. von Kotzebue, Βουκουρέστι 1813-14, ανέκδ. χειρογρ., και Ιφιγένεια η εν Ταύροις του J. W. Goethe, Ιένα 1818), φιλολογική επιμ. Βάλτερ Πούχνερ, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2004.

19. Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ, «Η μετάφραση της *Ιφιγένειας* του Γκαίτε από τον Ιωάννη Παπαδόπουλο και το πρότυπό της (Ιένα 1818)», *Σύγκριση – Comparaison* 13 (2002), σ. 9-31. Ο Πούχνερ παραθέτει εκτενή ξενόγλωσση βιβλιογραφία για το έργο του Goethe (σ. 23-25), όπως και σύντομη ανάλυση του έργου (σ. 9-11). Ο Παπαδόπουλος υπήρξε απόφοιτος της Ελληνικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι.

20. Το ίδιο, σ. 26. Ακολούθησαν αρκετές μεταφράσεις του έργου, με περισσότερο γνωστή αυτή του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, που δημοσιεύθηκε το 1910 στο Tübingen, στη Γερμανία, και το 1916 σε αναθεωρημένη έκδοση στην Αθήνα. Πρβλ. VELOUDIS, σ. 354. Το μεταφραστικό έργο του Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, από τη γερμανική στην ελληνική γλώσσα, και ο ρόλος του ως μεσολαβητή ανάμεσα στην ελληνική και τη γερμανική γραμματεία μόλις πρόσφατα έγιναν αντικείμενο εμπειριστατομένης έρευνας στον γερμανόφωνο χώρο. Βλ. Athanasios ANASTASIADIS, *Der Norden im Süden. Kostantinos Chatzopoulos (1868-1920) als Übersetzer deutscher Literatur*, Peter Lang, Φρανκφούρτη – Ν. Υόρκη 2008 (FASK, Publikationen des Fachbereichs Angewandte Sprach und Kulturwissenschaft der Johannes Gutenberg-Universität Mainz in Germersheim. Reihe A, Abhandlungen und Sammelbände, 48). Wolfgang GLÄSSEL, *Giannes Kampyses und Konstantinos Chatzopoulos. Neugriechische Literaten in Deutschland zur Zeit der Jahrhundertwende*, Ars Una, Neuried 2004 (Münchener Schriften zur Neogräzistik). Αναφέρουμε ακόμα τη μετάφραση που εκπόνησε ο Α. Ρ. Ραγκαβής και συμπεριέλαβε το 1885 στην έκδοση των Απάντων του. [Γκαίτε], (1885): «Ιφιγένεια εν Ταύροις», μτφρ. Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, στον τόμο Αλέξανδρος Ρίζος ΡΑΓΚΑΒΗΣ, *Άπαντα τα Φιλολογικά*, τ. XII, Τυπογραφείο Αφών Περρή, Εν Αθήναις, σ. 275-380.

21. Πρβλ. ΠΟΥΧΝΕΡ, σ. 12.

22. Πρβλ. το ίδιο, σ. 13-23.

σε ηλικία 25 ετών οδήγησε τον ίδιο και το έργο του στη λήθη. Ο Γιάννης Σιδέρης επισημαίνει ότι στο ερασιτεχνικό προεπαναστατικό δέατρο της διασποράς, εν προκειμένω της Οδησσού, έργα με μη σαφώς επαναστατικό περιεχόμενο δεν ανέβαιναν, επειδή δεν βοηθούσαν το πνεύμα του Αγώνα.²³ Το ανθρωπιστικό μήνυμα του έργου δεν ήταν λοιπόν επίκαιρο, η εκδοχή της ήρεμης δύναμης αντί της βίαιης ανατροπής δεν είχε προφανώς απήχηση.

Ο μεταφραστής έχει συμπεριλάβει δύο προλόγους στη μετάφρασή του, έναν γερμανικό και έναν ελληνικό. Στον Γερμανικά γραμμένο σύντομο πρόλογο ο μεταφραστής απευθύνεται στον συγγραφέα, τον Goethe, και τον προτρέπει να φέρει ο ίδιος την Ιφιγένεια ξανά στην Ελλάδα, ενώ στον εκτενή ελληνικό πρόλογο με τίτλο «Προς τους Έλληνες» μιλάει για τον επαναπατρισμό των Μουσών και του πολιτισμού στην πατρίδα του.²⁴ Τα κίνητρά του είναι σαφώς ιδεολογικά και πατριωτικά, στο πνεύμα του Διαφωτισμού και του αγώνα για τη νέα Ελλάδα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Goethe σχετικά με την εντύπωση που αποκόμισε από τον μεταφραστή και από τη μετάφραση:

Εν τούτοις διά πολύν καιρόν ησθανόμην μίαν εντελώς ιδιάζουσαν επίδρασιν από τον σημαντικόν αριθμόν των εις Ιέναν και Λειψίαν σπουδαζόντων Ελλήνων. Ο πόθος να εγκολπωθούν την Γερμανικήν παιδείαν τούς ήτο πάρα πολύ ζωηρός, καθώς και ο ζήλος να χρησιμοποιήσουν κάποτε όλην αυτήν την ωφέλειαν εις την διαφώτισιν και την σωτηρίαν της πατρίδος των. Η επιμέλειά των ήτο ανάλογος με τας προσπαθείας των, παρετήρησα μόνον ότι όσον αφορά εις την ουσιώδη σημασίαν της ζωής επηρεάζοντο μάλλον από λέξεις παρά από ξεκαθαρισμένας εννοίας και σκοπούς. [...] Είναι ο ίδιος φοιτητής [ο Παπαδόπουλος] που μετέφρασε την εποχήν εκείνην την *Ιφιγένειαν* εις την νέαν Ελληνικήν και αρκετά δαυμάσια. Όταν παρατηρήσει κανείς το έργον εις την γλώσσαν αυτήν και από αυτής της απόψεως, θα ιδή ότι εκφράζονται εις αυτό κατά τρόπον εντελώς χαρακτηριστικόν τα νοσταλγικά αισθήματα ενός ξηνητευμένου ή ενός εξορίστου Έλληνος. Διότι ο γενικός πόθος διά την πατρίδα εκφράζεται εδώ εντελώς ειδικά εις τον πόθον διά την Ελλάδα ως την μοναδικήν εις τον κόσμον πολιτισμένην χώραν.²⁵

Θα κλείσουμε την επισκόπηση αυτή με μια πολύ σύντομη αναφορά στο εμβληματικό για τον γερμανικό Κλασικισμό ποίημα του Friedrich Schiller

23. Γιάννης ΣΙΔΕΡΗΣ, *Ιστορία του νέου ελληνικού θεάτρου. 1794-1944*, τ. Α' (1794-1944), Καστανιώτης, Αθήνα 1990, σ. 23. Βλ. και ΠΟΥΧΝΕΡ, σ. 12, 28.

24. Το κείμενο του ελληνικού προλόγου παρατίθεται στο ΠΟΥΧΝΕΡ, σ. 28 κ.εξ.

25. GOETHE, *Tag und Jahreshefte*, Βαϊμάρη, 1893, σ. 132 κ.εξ., μτφρ Σ. Π. Κουγέας, «Η πρώτη ελληνική μετάφρασις της *Ιφιγενείας* του Goethe, ο μεταφραστής και οι παρακινήταί αυτής», *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 363-388: 367 κ.εξ., όπως παρατίθεται στο ΠΟΥΧΝΕΡ, σ. 27 κ.εξ.

Οι *θεοί της Ελλάδας* (*Die Götter Griechenlands*, 1788/1793). Στο μεγάλο ιστορικό – φιλοσοφικό αυτό ποίημα ο Schiller στοχάζεται πάνω στην εξελικτική πορεία του ανθρώπου στην τέχνη και την ιστορία, αποκηρύσσοντας τη σύγχρονή του χριστιανική εποχή και αναπολώντας ένα για πάντα χαμένο ιδανικό παρελθόν της ελληνικής αρχαιότητας, ιδανικό με την έννοια της αρμονικής ενότητας ανθρώπων, θεών και φύσης. Σε ελεγειακό και συνάμα υμνητικό τόνο, ο Schiller εκφράζει μελαγχολία και έντονη νοσταλγία για την οριστική αποχώρηση των φωτεινών αρχαίων θεών από τη φύση και τον κόσμο, για την οποία καθιστά υπεύθυνη την έλευση του χριστιανισμού. Στον τελευταίο στίχο εκφράζει όμως ακλόνητη πίστη στη δυνατότητα διαφύλαξης τους στην τέχνη, η οποία μόνη επωμίζεται αυτή την αποστολή. Το σύνθετο στη δομή του ποίημα διατυπώνει τη δυσαρέσκεια του ανθρώπου για τον σύγχρονο κατακερματισμένο κόσμο και αναπολεί την ολότητα που αποδίδεται στην αρχαιότητα.

Ενώ οι μπαλάντες του Schiller, όπως και άλλα ποιήματα, είχαν ως φαίνεται μεγάλη απήχηση στο ελληνικό κοινό και μεταφράστηκαν από διάφορους μεταφραστές, δεν ισχύει το ίδιο για τους *Θεούς της Ελλάδας*. Η πιθανότητα να λειτούργησε αποτρεπτικά το θέμα της αντίθεσης χριστιανισμού – αρχαιότητας πρέπει να εξεταστεί. Η πρώτη μετάφραση ενός ποιήματος του Schiller στα Ελληνικά καταγράφεται το 1816 στην Τεργέστη· πρόκειται για το ποίημα *Περί του αξιώματος των γυναικών* (*Würde der Frauen*). Οι *Θεοί της Ελλάδας* μεταφράζονται για πρώτη φορά στην Κωνσταντινούπολη εκατό χρόνια αργότερα, το 1916, στη δε Αθήνα μόλις το 1935.²⁶

Στην εκπνοή του 19ου αιώνα ο Κωστής Παλαμάς συνοψίζει εύστοχα τη σύντηξη του ιδίου και του ξένου στον χώρο της λογοτεχνίας, μιλώντας για μια «ευρωπαϊκή» λογοτεχνία:

Αλλά κατά τον αιώνα τούτον ωσαύτως τα μέγιστα ανεπτύχθη ό,τι θα απεκά-
λουν *διεθνοποίησιν* της Φαντασίας. Υπό την αλληλεπίδρασιν των φιλολογιών
και καλλιτεχνιών των διαφόρων λαών, μία ούτως ειπείν πολυσύνθετος προκύπτει
φιλολογία και τέχνη, η *ευρωπαϊκή*. [...]

Αι απάτριδες ιδέαι δημιουργούσι πατρίδας. [...] Ούτω εκ των μεταφυτευομένων
ριζών αναδάλλουσιν αι πάτριαι γλωρίδες και εκ των ξένων ιδεών και επιδράσεων
διαμορφούνται αι εθνικαί φιλολογίαι εις διηνεκές δούναι και λαβείν.²⁷

26. Πρβλ. Λάμπρος ΜΥΓΔΑΛΗΣ, *Ελληνική βιβλιογραφία Φρίντριχ Σίλλερ (1813-1986)*, Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1986.

27. Κωστής ΠΑΛΑΜΑΣ, «Η Φαντασία και η Πατρίς» [1899], *Άπαντα*, τ. 2, σ. 379-388· Γεωργία ΓΚΟΤΣΗ, «Η διεθνοποιήσις της φαντασίας». *Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες τον 19ο αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 11.

Το πλαίσιο για το σχόλιο αυτό του Παλαμά είναι η αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών του κοσμοπολιτισμού και των υποστηρικτών μιας εθνικού χρώματος λογοτεχνίας.²⁸ Το ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι: Τι συμβαίνει όταν η «μεταφυτευόμενη ρίζα» για την οποία κάνει λόγο ο Παλαμάς είναι μεν ξένη κατά την προέλευσή της, ‘κοσμοπολίτικη’, πλην όμως με έναν ιδιάζοντα τρόπο εξόχως ‘ελληνική’, προσδίδοντας στον όρο ένα άλλο περιεχόμενο, άλλες, ποικίλες διαστάσεις; Όταν οι νέοι Έλληνες συναντούν τους Ευρωπαίους ή τους Γερμανούς ‘Έλληνες’;²⁹ Στο πλαίσιο της διερεύνησης της σχέσης ελληνικότητας και ετερότητας το θέμα των πτυχών της πρόσληψης των ‘ξένων’ εκδοχών της αρχαιότητας έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον.

28. Πρβλ. ΓΚΟΤΣΗ, σ. 11 κ.εξ.

29. Διότι ειδικά στην περίπτωση του γερμανικού Κλασικισμού και Νεοκλασικισμού η ‘ελληνικότητα’ ισοδυναμεί επίσης με πρόταση ταυτότητας. Θα πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε ότι δεν εννοούμε εδώ τους φιλέλληνες συγγραφείς, δηλαδή εκείνους που στηρίζουν με το λογοτεχνικό τους έργο ή και με τη ζωή τους –όπως ο λόρδος Βύρων– την ελληνική υπόθεση γράφοντας φλογερά κείμενα υπέρ της Ελλάδας, για παράδειγμα ο Wilhelm Müller, ο ‘Müller των Ελλήνων’ (*Griechen-Müller*), όπως ήταν το παρατσούκλι του στη Γερμανία, αν και ο ίδιος ποτέ δεν επισκέφθηκε την Ελλάδα. Εννοούμε τον τρόπο, για παράδειγμα, του Heinrich Heine (1797-1856), ο οποίος χαρακτήριζε εαυτόν Έλληνα, εννοώντας γενικότερα έναν τρόπο αντιμετώπισης της ζωής (αισθησιασμό, ανεξαρτησία σκέψης και πράξης) και ειδικότερα τον ενεργό τρόπο της συμμετοχής ενός διανοούμενου και ποιητή στα κοινά. Ο Heine δεν υπήρξε φιλέλληνας με την κλασική έννοια του όρου, ανατρέχει όμως στο έργο του συστηματικά στο ελληνικό παράδειγμα. Εν τούτοις, όπως έδειξε πρόσφατη έρευνά μας, αυτή ακριβώς η πτυχή του έργου του δεν έτυχε ιδιαίτερης προσοχής στα νεοελληνικά λογοτεχνικά πράγματα, αν και ο Heine είναι μακράν ο πλέον μεταφρασμένος στην Ελλάδα Γερμανός συγγραφέας κατά τον 19ο και κατά το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα. Η ελληνική πρόσληψη арέκεστηκε κατά κύριο λόγο στην πρώιμη ρομαντική ποίησή του. Βλ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, *Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*, Ediciones del Orto, Μαδρίτη 2012. Πρέπει άραγε να αναμένεται αντίστοιχο αποτέλεσμα κατά τη διερεύνηση της πρόσληψης του γερμανικού Κλασικισμού, για τον οποίο η αναγωγή στο ελληνικό παράδειγμα είναι κομβικής σημασίας;

Ελληνικότητα και πηγές της αρχαιότητας: Σκέψεις για τη γερμανική φιλοσοφία της ιστορίας

Ως γνωστόν, το διανοητικό ρεύμα του Ιστορισμού αναδύεται ως απάντηση-αντίδραση απέναντι στις εκκοσμικευμένες μορφές «θεολογίας της ιστορίας» (*Geschichtstheologie*), απέναντι δηλαδή στις κυρίαρχες καθολικές και πανοπτικές προσεγγίσεις που είχε κυοφορήσει η μεταφυσική της ιστορίας. Ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα, ένα κίνημα εμφανίζεται, παράλληλα με την ανάπτυξη των ιστορικών επιστημών, που ζητά να ληφθούν υπ' όψιν τόσο οι αστάθμητοι ιστορικοί παράγοντες όσο και οι εθνικές ιδιαιτερότητες και που βάζει στην αντζέντα του την εμπειρική έρευνα και τη μελέτη των πηγών. Η εκκοσμικευση της ιστορίας που προτάσσει δεν συνεπάγεται ωστόσο ξεκάθαρη ρήξη με τα αξιώματα της φιλοσοφίας της ιστορίας. Η ιστορία συνεχίζει να γίνεται αντιληπτή ως μια μεγάλη αφήγηση, μια αφήγηση που θέλει ωστόσο να επιβεβαιώνεται από τις πηγές, όπως το δείχνουν ξεκάθαρα οι εργασίες των μεγάλων Γερμανών ιστορικών του 19ου αιώνα, από τον Ranke μέχρι τον Mommsen.

Η ελληνική ιστοριογραφία που αναπτύσσεται την ίδια εκείνη περίοδο και μέχρι τη δεκαετία του 1920 εντάσσεται και αυτή στο ίδιο ρεύμα. Ενόσω οικοδομείται το νέο ελληνικό κράτος, η επιδίωξή της είναι να νομιμοποιήσει τη συγκρότηση μιας ομοιογενούς κοινότητας θέτοντας το ιστορικό αφήγημα ως βάση για την εθνική ταυτότητα. Οι αναφορές στο 'έθνος' και στην 'ελληνικότητα' πρέπει ασφαλώς να τεκμηριώνονται ιστορικά, κάτι για το οποίο μεριμνούν οι ιστορικοί, από τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρηγόπουλο μέχρι τον Δραγούμη. Όμως, όσο κι αν η μέθοδός τους είναι εμπειρική, τα δεμέλια της ανακατασκευής, που προτάσσει τη συνέχεια από την αρχαιότητα ως το σύγχρονο ελληνικό κράτος, απηχούν ξεκάθαρα τη γερμανική φιλοσοφία της ιστορίας. Στα στενά όρια αυτής της παρουσίασης θα επικεντρωθώ στην ιστοριογραφική εικόνα της Ελλάδας και θα θέσω ερωτήματα για το πώς οι ιστορικές παραδο-

χές που δεμελιώθηκαν σημάδεψαν βαθιά την ιδέα της ‘ελληνικής ταυτότητας’.

Αυτό συνεπάγεται κατ’ αρχάς μια αναδρομή στον Hegel, από τις αντιλήψεις του οποίου η φιλοσοφία της ιστορίας άντλησε τις αναφορές στην αρχαιότητα. Στην ανάγνωσή του της ιστορίας της Δύσης, ο Hegel διακρίνει τέσσερις μεγάλες φάσεις: την παράδοση που έχει τις ρίζες της στην κλασική Ελλάδα, την ιουδαιοχριστιανική πίστη, τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία και τη γερμανική κουλτούρα, που αποτελεί και το τελευταίο στάδιο, την κατάληξη. Η ελληνική φάση έδωσε και την πνοή στην ιστορία της Δύσης, όντας η φάση στην οποία το πνεύμα πήρε απόσταση από τη φύση και δημιούργησε έναν κόσμο αντικειμενικό, αυτόν της ελληνικής πόλης. Όντας η πρώτη αισθητή, «πραγματική» δημιουργία του πνεύματος, «η όμορφη» αυτή «ολότητα», όπως το θέτει ο Hegel, αποτέλεσε το πρώτο σχήμα μιας οργανικής, ηθικής και πολιτικής κοινότητας, της οποίας η πλέον υψηλή πραγμάτωση υπήρξε η κλασική ελληνική τέχνη (η αρχιτεκτονική και η γλυπτική).

Στα Μαθήματά του για την ιστορία της φιλοσοφίας ο Hegel το θέτει ως εξής:

Ελλάδα: απέναντι σε αυτό το όνομα η καρδιά του καλλιεργημένου Ευρωπαίου, και ιδιαίτερα εμάς των Γερμανών, αισθάνεται το πάτριο έδαφος. [...] Αυτό που οι Έλληνες κατείχαν και αυτό που ήταν μετουσιώθηκε σε ιστορία μέσα από τα έργα τους. [...] Είναι ακριβώς σε αυτό το χαρακτήρα της ελεύθερης ιστορικότητας [...] που απαντάται το σπέρμα της ελευθερίας και που γεννήθηκε η φιλοσοφία στην Ελλάδα¹.

Ωστόσο, ως πλήρης, σαφής και χειροπιαστή πραγμάτωση του ‘απόλυτου’, η αρχαία Ελλάδα δεν είναι ακόμη παρά ένα στάδιο μέσα στο εγγελιανό σύστημα. Όπως άλλωστε το δείχνει ο Hegel στη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*, βασιζόμενος στην αρχαία τραγωδία, και πρωτίστως στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, η Ελλάδα παραμένει η εστία μιας σύγκρουσης, μιας αντίθεσης ανάμεσα στην ‘πόλη’ και στην πλήρη ελευθερία της ατομικής υποκειμενικότητας, η οποία δεν βρίσκει ακόμη την έκφρασή της. Αν και ο Χριστιανισμός, συνεχίζει ο Hegel, απελευθερώνει την έκφραση της ατομικότητας, που δεν είχε θέση στην ελληνική πολιτεία, εναπόκειται τελικά στο σύγχρονο κράτος να πραγματώσει αυτή τη σύνθεση ή συμφιλίωση (*Versöhnung*) μεταξύ ελευθερίας και λόγου, να αποτελέσει το ‘τέλος’ της ιστορίας και να καταστεί η απτή, δηλαδή η ηθική και η πολιτική, πραγμάτωση του πνεύματος.

Τούτη η εγγελιανή ερμηνεία αποτελεί το φόντο σε μια γραμμική, ολική και

1. Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Werke Bd. 18, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1979, σ. 172.

τελεολογική επανανάγνωση της ιστορίας της Δύσης. Τελεολογική, επειδή προτάσσει ταυτόχρονα την αρχή και την κατάληξη, το τέλος. Εσχατολογική, διότι η ολοκλήρωσή της σημαίνει και το τέλος κάθε ιστορίας. Εκ των πραγμάτων, η εγελιανή ανάγνωση είναι εγγενώς «α-χρονική» και, ας το πούμε, «α-τοπική». Γιατί, αν και ο Hegel αναφέρεται στην «ιστορικότητα» που γεννιέται στην Ελλάδα και που αποτελεί την πρώτη έγερση του πνεύματος η οποία θα βρει συνέχεια στη φάση του Χριστιανισμού, στην πράξη την αντιλαμβάνεται ως μια χρονική στιγμή ακαθόριστη και ανοικτή: «ιστορικότητα και γένεση σημαίνει ένα ον (*être*) που αισθάνεται στην πατρίδα του (*heimlich in seiner Heimat*)».²

Ο Hegel ασφαλώς ωθείται από φιλελληνισμό. Στον νου του έχει όχι το ελληνικό αλλά το γερμανικό κράτος, το οποίο αποτελεί τον κληρονόμο αυτής της ιστορίας και το οποίο αναλαμβάνει το έργο να συνδέσει, να συμφιλιώσει τις υποσχέσεις της αρχαιοελληνικής πόλης με την κληρονομιά του Χριστιανισμού. Ενώ στην αφηρημένη σύλληψη της σύγχρονης κοινωνίας, η οποία βασίζεται στην ιδέα του Rousseau περί συμβολαίου ανάμεσα σε 'αφηρημένα' άτομα, ο Hegel προτάσσει την ιδέα μιας οργανικής κοινότητας, τα δεμέλια της οποίας είχε ήδη δέσει η ελληνική 'πόλις'.

Α-τοπική: η ελληνική στιγμή γίνεται αντιληπτή ως *Heimat*, μήτρα και πηγή, χαμένη πατρίδα που πρέπει να ανακαταληφθεί. Στενός φίλος του Hegel στο Stift του Tübingen είναι ο Hölderlin, ο οποίος, ενώ βασίζεται πάνω στην εγελιανή ανάγνωση της ιστορίας, προωθεί ωστόσο την αντίληψη της Ελλάδας ως πραγματικής «πατρίδας» (*Vaterland*), προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα. Στο έργο του *Hyperion*, που εκδίδεται το 1797, ο Hölderlin επενδύει τις ελπίδες του όχι στο γερμανικό κράτος, αλλά στη νέα Ελλάδα.³ Στο προσκήνιο του μυδιστορήματος βρίσκεται ένας Έλληνας, ο Hyperion, που ονειρεύεται να ελευθερώσει την πατρίδα του από τον οθωμανικό ζυγό. Σύμβολο της ελευθερίας η ηρωίδα Diotima ενθαρρύνει αυτόν που την αγαπάει να πάει να πολεμήσει για την πατρίδα. Ο ήρωας Hyperion ρίχνεται όντως στον αγώνα για τα ελληνικά δίκαια. Ο αγώνας ωστόσο καταλήγει σε αποτυχία και ο Hyperion επιστρέφει και αφοσιώνεται οριστικά στην ποίηση. Η Ελλάδα είναι βέβαια το αντικείμενο μιας νοσταλγίας, μιας νοσταλγίας που όμως στρέφεται λιγότερο στο παρελθόν και περισσότερο στο μέλλον, στην ανακτημένη πατρίδα, τόσο

2. Marcel DÉTIENNE, *L'identité nationale, une énigme*, Gallimard, Παρίσι 2010, σ. 85.

3. Friedrich HÖLDERLIN, *Hyperion oder der Eremit in Griechenland*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1998, (1797).

αρχαία όσο και σύγχρονη, σε μια Ελλάδα που δεν υπάρχει ακόμα, αλλά που δύναται να ενσαρκώσει το επαναστατικό ιδεώδες, σε ένα νέο έθνος που θα κάνει πράξη την ανακτημένη ελευθερία. Ο Hölderlin οραματίζεται την ελληνική επανάσταση ως κληρονόμο του Διαφωτισμού και της γαλλικής επανάστασης, που δύναται να πραγματώσει όλες τους τις υποσχέσεις.

Όπως γίνεται επομένως αντιληπτό, στο φαντασιακό των ρομαντικών Γερμανών φιλοσόφων, όπως και του Hölderlin, το εξιδανικευμένο ελληνικό κράτος ενσαρκώνει όχι μόνο ιστορικές καταβολές αλλά και έναν ορίζοντα προσμονής. Με άλλα λόγια αποτελεί όχι μόνο την πηγή και τη μήτρα του ευρωπαϊκού πολιτισμού, αλλά και εστία μιας ενδεχόμενης αναγέννησης. Εφόσον αυτό που γεννήθηκε στην Ελλάδα του 5ου αιώνα πρόκειται να συνεχιστεί και εφόσον το νέο ελληνικό κράτος είναι η φυσική συνέχεια του αρχαίου, τότε του αρμόζει ένας ιδιαίτερος ιστορικός ρόλος. Πάνω ακριβώς σε αυτή την ιδέα, που απηχεί το 'θαύμα' του ελληνικού 5ου αιώνα, θα χτιστεί η δέση για τον 'ιδιαίτερο' ελληνικό ιστορικό ρόλο, η οποία τροφοδοτείται στον 19ο και τον 20ό αιώνα και από την ιστοριογραφία.

Η αναφορά λοιπόν στην αρχαιότητα και στην αρχαία πόλη δεν είναι απλή μίμηση ή νοσταλγία. Είναι πολύ περισσότερο μια προβολή προς το μέλλον, μια φαντασιακή και εξιδανικευμένη εικόνα που έρχεται ως απάντηση στην κυρίαρχη διάγνωση κρίσης και αδιεξόδου του δυτικού κόσμου. Το διακύβευμα δεν είναι ούτε να αποκατασταθεί ο αρχαίος κόσμος ούτε να μετουσιωθεί στη σύγχρονη εποχή ένα μακρινό παρελθόν. Πολύ περισσότερο είναι να προβληθεί πάνω στην Ελλάδα η ίδια η δυνατότητα της αναγέννησης της Δύσης. Είναι αυτό ακριβώς το στοιχείο που θα αποτελέσει σταθερά σε όλες τις κριτικές που θα ασκηθούν αργότερα στη Δύση (όπως η κριτική για τον διαχωρισμό κοινότητας/κοινωνίας, η κριτική του δυτικού λογοκεντρισμού και ορθολογισμού), ακόμη και για τα αντιδραστικά κινήματα που θα αναπτυχθούν αργότερα στη Γερμανία με αποκορύφωμα τον εθνικοσοσιαλισμό. Η ιστοριστική επανερμηνεία του ρόλου της Ελλάδας εμπεριέχει ωστόσο αμφισημία και για την Ελλάδα και για την Ευρώπη. Και η αμφισημία αυτής της σχέσης θα επηρεάσει αναπόδραστα την ελληνική ταυτότητα, η οποία και θα τραφεί από αυτή την επαναάνγνωση και κριτική.

Ως εκ τούτου, η ελληνική ταυτότητα συνυφάνθηκε με το κυρίαρχο αφήγημα. Μην έχοντας την πρόδση να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στην πραγματική Ελλάδα και τη φανταστική της εικόνα, οι Έλληνες ιστορικοί όπως ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρηγόπουλος έβαλαν το δικό τους έντονο χρώμα στο αφήγημα. Το ελληνικό ιστορικό αφήγημα ταλαντεύτηκε ανάμεσα σε μια ελληνο-χριστιανική διεκκυστική, κάποτε εις βάρος του Βυζαντίου, το οποίο όμως

επέστρεψε δυναμικά ως ο αληθινός κληρονόμος μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας που παρήκμασε στη Δύση. Στο μέτρο που η Ελλάδα βρισκόταν στο περιθώριο του κινήματος του Διαφωτισμού, έπρεπε να στηριχθεί και να αναδειχθεί, μέσω κυρίως του Κοραή, η σημασία του ελληνικού Διαφωτισμού. Η λαογραφία συνεισφέρει και αυτή αναδεικνύοντας μέσα από τις μελέτες της την αδιάσπαστη συνέχεια με την αρχαιότητα που αποτυπώνεται στα ήθη και τα έθιμα της σύγχρονης Ελλάδας. Η επιστροφή στις πηγές θεμελιώνεται ιστορικά και περνάει μέσα από τον 'λαό' που γίνεται ο εγγυητής του 'γένους', χάρη στην ιδέα της διαχρονικής ελληνικότητας. Απέναντι, από τη μια μεριά, σε αυτή τη μυθική εικόνα και, από την άλλη μεριά, στην πολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα του σύγχρονου Ελληνισμού, οι προσπάθειες τείνουν στο να γεφυρωθεί το χάσμα, που ωστόσο παραμένει και ρίχνει τη σκιά του στις ιδεολογικές συγκρούσεις του 20ού αιώνα, όπως στον διχασμό και τον Εμφύλιο.

Είτε η έμφαση δίνεται στην αναγέννηση της κλασικής αρχαιότητας, ως κοιτίδας του ευρωπαϊκού πολιτισμού, είτε στην αυθεντικότητα του Χριστιανισμού, που διαφυλάχθηκε χάρη στην ορθοδοξία, η Ελλάδα εντέλει ενσαρκώνει μια σανίδα σωτηρίας, τη διαφυλαγμένη ετερότητα, την αυθεντικότητα και την καθαρότητα, απέναντι σε έναν δυτικό κόσμο που βρίσκεται σε κρίση. Ο Michael Herzfeld μας έδειξε ξεκάθαρα πως η ανθρωπολογία χρησιμοποιήσε την Ελλάδα προκειμένου ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, «επιστρέφοντας» στις ίδιες τις διανοητικές και πνευματικές του ρίζες, να βρει το απαραίτητο ιστορικό υπόβαθρο ώστε να οικοδομήσει την ενότητά του. Ταυτόχρονα όμως αρνήθηκε αυτή τη θέση στους σύγχρονους Έλληνες, που αποτελούσαν έναν λαό πολιτισμικά καδυστερημένο. Εκεί ακριβώς έγκειται η αντίφαση μεταξύ παρουσίας και απουσίας των Ελλήνων στο αφήγημα, η αμφισημία της σχέσης με τους Έλληνες, τους οποίους η ανθρωπολογία επικαλείται, αλλά συνάμα βάζει στο περιθώριο. Και ο Herzfeld δικαίως κάνει λόγο για «μια οιδιπόδεια σχέση στην καρδιά της διανοητικής ιστορίας της Ευρώπης», για μια σχέση που αναγκάζει τη σύγχρονη Ελλάδα είτε να προδώσει την αποστολή της είτε να παραμείνει στο περιθώριο.

Είναι ακριβώς αυτός ο μύθος, ο οποίος αντλεί την ισχύ του και από τη γερμανική φιλοσοφία της ιστορίας, που καθιστά την Ελλάδα ένα κέντρο, ένα κέντρο που ωστόσο βρίσκεται μακριά, βρίσκεται «αλλού»: ένα κέντρο που, για τους Έλληνες, πρέπει να ανακτηθεί σύμφωνα με τη Μεγάλη Ιδέα, αλλά που μετά το 1922 μετατρέπεται σε έναν μακρινό ορίζοντα.

Ακόμα και η ιδέα της ελληνικής ιδιαιτερότητας εντάσσεται ουσιαστικά στο ίδιο ρεύμα, από την αντίθετη ωστόσο κατεύθυνση, από τη σκοπιά δηλαδή αυτού που τελεί υπό τη δυτική κυριαρχία και που ασκεί κριτική στη Δύση

και στη νεωτερικότητά της, όπως το έπραξαν οι νεο-ορθόδοξοι φιλόσοφοι, ο Λορεντζάτος και ο Γιανναράς. Αυτή είναι η κριτική του Χρήστου Γιανναρά, που αποκαθιστά τη συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας μέσω του Βυζαντίου, ενάντια ακριβώς στην παράδοση του δυτικού σχολαστικισμού. Αντλώντας από τη χαϊντεγκεριανή ανάγνωση της ιστορίας της Δύσης, ο Γιανναράς ασκεί κριτική στον εξευρωπαϊσμό, ο οποίος επέφερε την αποκέντρωση, δηλαδή τον αφελληνισμό. Εξού η αναγκαιότητα η Ελλάδα να επιστρέψει στην κοιτίδα (στην ορθόδοξη παράδοση), προκειμένου να ανακτήσει της ελληνικότητά της και να συνεισφέρει στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Όπως ωστόσο γίνεται σαφές, η αντεστραμμένη αυτή επιχειρηματολογία αντανάκλα το ίδιο δυτικό ερμηνευτικό μοντέλο που μας κληροδότησε η κριτική ανάγνωση της εγγελιανής φιλοσοφίας.

Η αμφισημία επομένως που κυριαρχεί στη σχέση Ελλάδας-Δύσης, μιας σχέσης εν πολλοίς τεχνητής και φαντασιακής, φαίνεται να αφήνει χώρο σε διάφορες επανερμηνείες. Και είναι τελικά στα ίδια φιλοσοφικά αξιώματα όπου θεμελιώνονται εκ διαμέτρου αντίθετες ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις. Η ελληνική ταυτότητα κατασκευάστηκε τόσο σε σχέση όσο και σε αντίθεση με τη Δύση, όχι όμως ανεξάρτητα από αυτή. Κατασκευάζοντας την ταυτότητά της και το εθνικό της αφήγημα με βάση αυτό που η Δύση επιζητούσε από την αρχαία κληρονομιά, η Ελλάδα υιοθέτησε κατά κάποιον τρόπο τις μεταφυσικές ερμηνευτικές κατηγορίες της Δύσης και της φιλοσοφίας της. Έγινε παράδειγμα και αντι-παράδειγμα, πηγή και ταυτόχρονα ορίζοντας προσμονής, κέντρο απομακρυσμένο ή 'πατρίδα' επίσης μακρινή. Στο πλαίσιο αυτό παρέμεινε δέσμια έστω και αυτής της αντεστραμμένης και φαντασιακής εικόνας που η ίδια έφτιαξε για τη Δύση.

Απέναντι σε αυτό το αντικρουόμενο έως αδύνατο έργο, που συνέχευε και συνεχίζει να συγχέει τα σημεία αναφοράς, θα έπρεπε ενδεχομένως, για να το δέσουμε όπως ο Dipesh Chakrabarty αναφορικά με την Ευρώπη, να «επαρχειοποιήσουμε»⁴ την Ελλάδα: να την απαλλάξουμε δηλαδή οριστικά από αυτό το βαρύ φαντασιακό φορτίο που κουβαλά και που αποτελεί την άλλη όψη ενός ευρωπαϊκού συνδρόμου. Τότε ίσως θα καταστεί δυνατό να αναθεωρήσουμε τους ίδιους τους όρους με τους οποίους σκεπτόμαστε την Ελλάδα, να αναθεωρήσουμε τον ιδιαίτερο και παραδειγματικό της χαρακτήρα, αυτόν που αποτελεί το ερμηνευτικό της φίλτρο εδώ και δύο αιώνες.

4. Dipesh CHAKRABARTY, *Provincializing Europe – Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton University Press, Princeton 2000.

B. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

III. Αναζητώντας την «εθνική ταυτότητα»

Όψεις της εθνικής ταυτότητας στον νεοελληνικό στοχασμό του 19ου αιώνα

Στη μελέτη αυτή επιχειρώ να προσδιορίσω όψεις της εθνικής ταυτότητας που αναδείχθηκαν κατά τον 19ο αιώνα στον ελληνικό χώρο και συνδέονται με την εθνικιστική ρητορική η οποία στόχευε στην ανάδειξη της ιδέας της εθνικής ενότητας και στην ενίσχυση του εθνικού εγώ. Οι Έλληνες διανοούμενοι, επιχειρώντας την ενδυνάμωση της εθνικής συνείδησης, στηρίχθηκαν στην ιδέα της αδιάκοπτης παρουσίας των Ελλήνων στον ίδιο γεωγραφικό χώρο και στην έννοια της ιστορικής και πολιτιστικής ενότητας, προβάλλοντας την αντίληψη του κοινού δεσμού των Ελλήνων με βάση την κοινή γλώσσα, την κοινή καταγωγή και την κοινή δρασκεία ή ακόμη τη διασύνδεση της ιστορίας με τον γεωγραφικό χώρο, δηλαδή την 'εθνικότητα', ως σύνολο μιας κοινής κουλτούρας και καταγωγής, που συνδεόταν με την εθνική ιδιαιτερότητα. Ο γεωγραφικός και πολιτισμικός προσδιορισμός των πληθυσμών που ζούσαν στην ηπειρωτική Ελλάδα και στα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου και η ανάδειξη της εθνικής ενότητας του ελληνισμού αναδεικνύεται μέσα από κείμενα των διανοουμένων της εποχής, οι οποίοι επιχειρούν να ανατρέψουν αντιλήψεις ξένων συγγραφέων που αμφισβητούν την 'ελληνικότητά' τους ή περιγράφουν με αρνητικό τρόπο τον εθνικό χαρακτήρα, σε μια προσπάθεια υπονόμησης του αγώνα τους για ελευθερία και κατασυκοφάντησής τους στον διεθνή χώρο, κυρίως σε στιγμές που διεκδικούν την πολιτική τους ελευθερία.¹

1. Το θέμα της πολιτισμικής και της εθνικής ταυτότητας των Νεοελλήνων έχω αναπτύξει σε μια σειρά μελετών μου. Βλ. σχετικά Αθανασία Γλυκοφρυδή-Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας στο νεοελληνικό στοχασμό», *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001, σ. 359-380· Γλυκοφρυδή-Λεοντσίνη, «Εθνικοί χαρακτήρες, πολιτισμική ταυτότητα και ελληνική

Οι Έλληνες είχαν υποστεί για αιώνες αγριότητες πολέμων, επιδρομές βαρβαρικών φύλων, πολιτική υποταγή σε διάφορους ξένους κυρίαρχους, καταστάσεις δουλείας, που δεν κατόρθωσαν όμως να τους στερήσουν την αίσθηση της κοινότητας και της εθνικής σύμπνοιας, αλλά και την αίσθηση της κοινής καταγωγής που βασίζεται στην κοινή ιστορία. Ζώντας στον ηπειρωτικό ή στον νησιωτικό χώρο ή σε κοινότητες της διασποράς, που είχαν δημιουργηθεί σε πόλεις της Δύσης και της Ανατολής, κυρίως μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453), παρά το γεγονός πως γνώρισαν πολλές ιστορικές κρίσεις, δεν έχασαν την αίσθηση του 'ανήκειν' και της πολιτισμικής τους ταυτότητας, αφού συγκροτούσαν κοινότητες και προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τα δικαιώματά τους –κοινοτικά, θρησκευτικά, εμπορικά–, αλλά και να διατηρήσουν τον πολιτισμό και τις παραδόσεις τους. Ζώντας στον ελλαδικό χώρο ή σε κοινότητες της διασποράς, οι Έλληνες λόγιοι αντιλαμβάνονται τη δύναμη του επικοινωνιακού λόγου, τον οποίο χρησιμοποιούν σε διαλόγους, ομιλίες, λογοτεχνικά και φιλοσοφικά κείμενα, με σκοπό να αναπτύξουν την εθνική συνείδηση και να αναδείξουν τη γλώσσα τους ως στοιχείο της εθνικής τους ταυτότητας, κυρίως στην περίοδο του νεοελληνικού Διαφωτισμού, ο οποίος υπήρξε καθοριστικός για αλλαγές στην παιδεία, την οικονομία και την κοινωνία της νεότερης Ελλάδας, με συνέπεια την ανάπτυξη του πατριωτισμού και της εθνικής συνείδησης. Τα κέντρα παιδείας του ελληνισμού στα νησιά του Αιγαίου και στα παράλια της Μ. Ασίας, στα νησιά του Ιονίου αλλά και στην ηπειρωτική Ελλάδα ακολουθούν ένα πρόγραμμα πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης του Γένους, συνδέοντας τις πολιτικές ιδέες της αρχαιότητας με αυτές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και επιδιώκοντας την ανασύνδεσή τους με την αρχαιότητα μέσα από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Ωστόσο, οι συζητήσεις για την εθνική ταυτότητα και τους εθνικούς χαρακτήρες προσδιορίζουν κυρίως τον ελληνικό 19ο αιώνα και συνδέονται με θέματα πολιτικής χειραφέτησης και

διασπορά» στον τόμο *Ευτυχισμός, τιμή στον Ερατοσθένη Γ. Καφωμένο*, επιμ. Γεωργία Λαδογιάννη, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2010, σ. 81-94· ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Εθνικοί χαρακτήρες και ιστορική αποστολή του Ελληνισμού στο έργο του Κ. Τσάτσου» στον τόμο *Πρακτικά επιστημονικού Συνεδρίου, Κωνσταντίνος Τσάτσος, Φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός (Αθήνα 6-8.11.2009)*, Κέντρο Βυζαντινών, Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών, Εταιρεία Φίλων Κ. και Ι. Τσάτσου, Γρανάδα – Αθήνα 2010, σ. 455-476. Βλ. επίσης ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «“Ανατολή και Δύσις”: Ταυτότητα και ετερότητα στο νεοελληνικό στοχασμό του 18ου και του 19ου αι.» στον τόμο *Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο, από το 1204 έως σήμερα (Γρανάδα 9-12.9.2010)*, επιμ. Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, τ. Ε', Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, Αθήνα 2011, σ. 87-104.

πολιτισμικής ενότητας, που μπορούν να επιτευχθούν μέσω της λογοτεχνικής και της φιλοσοφικής γλώσσας. Την εποχή αυτή οι Νεοέλληνες διανοούμενοι συνειδητοποιούν την αξία της πολιτικής ανεξαρτησίας και αλλαγής και αναπτύσσουν μια αίσθηση πολιτισμικής ενότητας που έχει άμεση σχέση όχι μόνο με τον γεωγραφικό χώρο και τη σύνδεσή του με την αρχαιότητα, αλλά κυρίως με τη γλωσσική, λογοτεχνική και θρησκευτική αυτοσυνειδησία. Ως εκ τούτου θεωρούν ως ενοποιητική αρχή μιας νέας ιστορικής πορείας του έθνους τη γλώσσα και υιοθετούν την κοινή Ελληνική αντί της αρχαϊζουσας γλώσσας ως όργανο διάδοσης των ιδεών. Παράλληλα, όπως και άλλοι ευρωπαϊκοί λαοί, αναπτύσσουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το εθνικό τους παρελθόν και αναγνωρίζουν τη μοναδικότητά τους ως έθνους. Πολλοί συγγραφείς στοχάζονται για τον εθνικό χαρακτήρα και χρησιμοποιούν την κλασική κληρονομιά τους –ιστορική, λογοτεχνική, φιλοσοφική–, αλλά και τον γεωγραφικό και κλιματολογικό παράγοντα για να αναδείξουν την εθνική πολιτισμική συνείδηση και τη συνέχεια του ελληνικού έθνους. Οι συζητήσεις που αναπτύσσονται για θέματα πολιτικής και πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας υπερβαίνουν τους κινδύνους του εθνικισμού και θέτουν τον νεοελληνικό Ρομαντισμό σε ιστορική προοπτική.

Αναμφίβολα ο τρόπος συγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας –γεωγραφικής, εθνοτοπικής, θρησκευτικής, κοινωνικής και πολιτισμικής– συνδέεται με τις ιστορικές συγκυρίες, τη γνώση άλλων εθνοτήτων και πολιτισμών και με την ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης, που αποτελεί το θεμέλιο της πολιτικής ταυτότητας κάθε έθνους.² Η αίσθηση της εθνικής ταυτότητας και της πολιτισμικής ενότητας είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας, οπότε διαμορφώνεται σαφής ελληνική εθνική ταυτότητα και το όνομα Έλλην αποκτά πολιτιστικό και εθνολογικό περιεχόμενο και η ‘ελληνικότητα’ δεν ταυτίζεται πλέον με τον παγανισμό. Η επανασύνδεση με τον αρχαίο πολιτισμό και η ανάπτυξη της ελληνικής συνείδησης εκδηλώνεται ήδη από τον 12ο αιώνα, ενώ στον 15ο αιώνα ο Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων, ο οποίος αποκαλείται εύστοχα «πρώτος Νεοέλληνας», επιβεβαιώνει τους δεσμούς του ‘γένους’ των Ελλήνων με τον αρχαίο πολιτισμό και συνδέει το ‘έθνος’ των Ελλήνων με τον νέο ελλητισμό. Ο φιλόσοφος του Μυστρά, γράφοντας προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ, τόνιζε «εσμέν γαρ ουν ων ηγείσθε τε και βασιλεύετε, Έλληνες το γένος, ως η τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί», επισημαίνοντας την ελληνική καταγωγή, αλλά και τη γλώσσα και την «πάτριον παιδείαν» ως στοιχεία της ενότητας και της αυτοδυναμίας του

2. Βλ. σχετικά ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΕΙΝΗ, «“Ανατολή και Δύσις”», *ό.π.*

γένους των Ελλήνων.³ Ως δηλωτικό της εθνικής ταυτότητας χρησιμοποιεί την ελληνική καταγωγή και ο τελευταίος αυτοκράτορας του Βυζαντίου Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, που ονομάζει τη Βασιλεύουσα «ελπίδα και χαράν πάντων των Ελλήνων».⁴ Ακόμη ο Σχολάριος Γεννάδιος, ο πρώτος μετά την Άλωση Πατριάρχης, θέτει το ερώτημα «Ποιος είμαι;» στο έργο του *Έλεγχος της ιουδαϊκής νυν πλάνης*, έναν αντι-εβραϊκό διάλογο, όπου, μιλώντας ως χριστιανός, επισημαίνει πως «είναι Βυζάντιος εκ γεννήσεως, Θετταλός εκ καταγωγής και χριστιανός» μετά πίστewς, θέτοντας έτσι το ζήτημα πολλαπλών ταυτοτήτων που κάθε άτομο έχει και το δεσμεύουν.⁵ Αρνείται όμως να ονομασθεί Έλληνας ή Λατίνος, αν και γνωρίζει άριστα και τις δύο γλώσσες. Ο ίδιος τονίζει κυρίως τη θρησκευτική του ταυτότητα, επισημαίνοντας:

Αν και είμαι Έλληνας κατά τη γλώσσα δεν θα ονόμαζα ποτέ τον εαυτό μου Έλληνα, γιατί δεν σκέφτομαι όπως οι παλαιοί Έλληνες. Θέλω αντίθετα να με αποκαλούν σύμφωνα με την πίστη μου, και αν κανείς με ρωτήσει ποιος είμαι θα απαντήσω ότι είμαι χριστιανός.⁶

Ο Πλήθων και ο Γεννάδιος αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις των αντίθετων ιδεολογικών τάσεων που θα επικρατήσουν στους μετά την Άλωση αιώνες, κατά τους οποίους αναπτύσσεται η εθνική ιδέα που συνδέεται με την έννοια του γένους από άποψη εθνογραφική αλλά και με την ορθοδοξία. Ωστόσο η χρήση του όρου «Έλληνας» ως δηλωτικού της εθνικής ταυτότητας ενσωματώνεται στη γλώσσα μετά μακρά διεργασία, καθώς χρησιμοποιούνται παράλληλα οι όροι Ρωμιός ή Γραικός,⁷ κυρίως στον 19ο αιώνα, όπως φαίνεται από φράση του Νεόφυτου Δούκα, ο οποίος, σχολιάζοντας την έκδοση των επιστολών του Συνεσίου από τον Κωνσταντά έγραφε πως πρώτος αυτός εξέδωσε «Έλληνας προς Έλληνας Έλληνα συγγραφέα».⁸ Γενικότερα, οι Νεοέλληνες

3. Βλ. ΠΛΗΘΩΝ, *Εις Μανουήλ*, γ, P.G. 160, 824 Α. Βλ. σχετικά Λεωνίδα ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, *Ελληνοκεντρική φιλοσοφία*, Διεθνές Κέντρο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας, Αθήνα 1993, σ. 36 κ.εξ.

4. Γιώργος ΘΕΟΤΟΚΑΣ, «Πεπρωμένα του Βυζαντίου», *Νέα Εστία* 622 (1953), σ. 737.

5. Amartya SEN, *Ταυτότητα και βία. Η ψευδαίσθηση του πεπρωμένου*, μτφρ. Λία Βουτσοπούλου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σ. 47 κ.εξ.

6. *Oeuvres Complètes de Gennade Scholarios publiées par L. Petit, X. A. Siderides, M. Jugie*, τ. 3, Παρίσι 1928-1936, σ. 253. Βλ. επίσης Ch. A. FRAZEE, *Ορθόδοξος Εκκλησία και ελληνική ανεξαρτησία 1821-1852*, Δόμος, Αθήνα 1987, σ. 14.

7. Βλ. Λεάνδρος ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Έλληνες, Ρωμιοί, Νεοέλληνες» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

8. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Ο Διαφοτισμός και το κορύφωμά του*, Πορεία, Αθήνα 1992, σ. 90.

διανοούμενοι θεώρησαν πως η εθνική τους ταυτότητα, η ‘ελληνικότητά τους’ στην ορολογία του 20ού αιώνα, δεν είναι μόνο προϊόν της καταγωγής τους από τους αρχαίους ή τους Βυζαντινούς,⁹ δηλαδή μια ταυτότητα που βασίζεται στην αίσθηση της συνέχειας, της κοινής μνήμης και της συλλογικής συνείδησης, αλλά κυρίως θέμα πολιτιστικής συγγένειας, που στηρίζεται στη γλώσσα, στα σύμβολα, στις παραδόσεις, στις μορφές ζωής και στις αξίες που από κοινού έχουν. Συνειδητοποιούν πως, παρά τις πολιτισμικές αλλαγές που έχουν υποστεί λόγω των ιστορικών συγκυριών, επιβίωσαν φυλετικά, διατηρώντας τη γλώσσα, τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα, τη θρησκεία και τον πολιτισμό τους. Έχοντας ισχυρό το αίσθημα της εθνοτοπικής και της θρησκευτικής διαφορετικότητας,¹⁰ στη στροφή του 18ου και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα οι Έλληνες συνδέουν αρμονικά ελληνισμό και χριστιανισμό,¹¹ ορθοδοξία και γλώσσα και αναπτύσσουν μια εθνικιστική ρητορική που στηρίζεται στις πολιτικές ιδέες των αρχαίων και των νεότερων φιλοσόφων. Η συμβολή της φιλοσοφίας στην ανάπτυξη της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης είναι ιδιαίτερα εμφανής στα έργα του Ε. Βούλγαρη, του Ρήγα Φεραίου, του Ανώνυμου της *Ελληνικής Νομαρχίας*, αλλά και στα έργα των Α. Κοραή, Βενιαμίν Λέσβιου, Κ. Κούμα, Κ. Οικονόμου, Ν. Βάμβα, Π. Βράιλα-Αρμένη, Γεωργίου Κοζάκη-Τυπάλδου, οι οποίοι, μεταξύ άλλων, αναπτύσσουν έντονο πολιτικό προβληματισμό και συζητούν ιδιαίτερα το θέμα του πατριωτισμού.¹² Ο πατριωτισμός θα αποτελέσει το

9. David RICKS – Paul MAGDALINO (επιμ.), *Byzantium and the Modern Greek Identity*, Ashgate, Λονδίνο 1998.

10. Βλ. Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ, «Ελληνική αυτοσυνειδησία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, διεύθυνση έκδοσης Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 39 κ.εξ. Βλ. και ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Εθνικοί χαρακτήρες, πολιτισμική ταυτότητα και ελληνική διασπορά», σ. 81-94: 88.

11. Ο εθνικός και θρησκευτικός προσδιορισμός είναι σαφής στο Προσωρινό Σύνταγμα της Ελλάδος, όπου σαφώς γράφεται «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικράτειας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες [...]». Βλ. ΔΡΟΥΛΙΑ, «Ελληνική αυτοσυνειδησία», *ό.π.* Θρησκεία και γλώσσα είναι θέμα που απασχολεί έντονα και τους Επτανήσιους, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, όπως είναι φανερό από άρθρα του Συντάγματος του 1800 και του 1803, όπου γίνεται λόγος για τη «γραμμική ορθόδοξη πίστιν» και για καθιέρωση «της κοινής ελληνικής στα δημόσια ψηφίσματα». Βλ. σχετικά ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Θρησκεία και γλώσσα στην Επτάνησο Πολιτεία» στον τόμο *Πρακτικά Συνεδρίου, Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): 200 χρόνια από την ίδρυση της (1800-2000)*, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ερευνών, Αργοστόλι 2003, σ. 421-430.

12. Ρωξάνη Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, «Νεοέλληνες φιλόσοφοι του Αιγαίου. Φιλοσοφία και ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης» στο *Φιλόσοφοι στο Αιγαίο*, Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αθήνα 1998, σ. 98-118.

κύριο θέμα συζήτησης των Ελλήνων πριν από την Επανάσταση και των Επτανήσιων στις αρχές και κυρίως στα μέσα του 19ου αιώνα, λόγω των αγώνων τους να ενωθούν με το ελληνικό κράτος, με επίκεντρο των συζητήσεων τη γλώσσα και τη θρησκεία ως στοιχείων της εθνικής τους ταυτότητας.¹³

Η σύνδεση της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και του χριστιανισμού υιοθετείται από τον Αδαμάντιο Κοραή, ο οποίος έχει γνώση του ένδοξου παρελθόντος και της κοινής γλώσσας και επίγνωση των φυλετικών, κοινωνικών, θρησκευτικών και πολιτικών διαφορών του ελληνικού γένους με τους Οθωμανούς. Ο ελληνοκεντρισμός του Κοραή δεν περιορίζεται στην ονοματολογική σύνδεση του «Έλληνας» προς τους αρχαίους προγόνους του έθνους, αλλά συνίσταται στη σύνδεση της συνείδησης των Νεοελλήνων με την κλασική παιδεία. Σε ομιλία του στη Société des Observateurs de l'Homme ο Κοραής υποστηρίζει άλλωστε πως η γλώσσα, η θρησκεία και η εθνική υπερηφάνεια των Ελλήνων για την καταγωγή τους διαφύλαξαν την ελληνικότητα του υπόδουλου έθνους.¹⁴ Ο ίδιος αναγνωρίζει πως η κατάσταση της αμάθειας και της βαρβαρότητας στην οποία βρισκόταν ο ελληνισμός εξαιτίας της τουρκικής κατάκτησης οδήγησε τους Ευρωπαίους να επικρίνουν τους Έλληνες θεωρώντας τους ανάξιους των προγόνων τους και παρουσιάζοντάς τους σε εικόνα παρακμής. Δυσανεστείται ιδιαίτερα με τους ξένους περιηγητές που επικρίνουν τους Έλληνες για τα ελαττώματά τους, ισχυριζόμενοι πως είναι ανάξιοι του ενδόξου παρελθόντος,¹⁵ και υποστηρίζει πως η αρνητική κριτική προέρχεται από απογόνους «βαρβάρων» που εκπολιτίσθηκαν από την Ελλάδα, όπως σημειώνει σε επιστολή του προς τον Πρωτοψάλτη: «Η Ελλάς έδωκεν εις τους Ευρωπαίους παραδείγματα όχι μόνον σοφίας, επιστημών και τεχνών, αλλά και αρετής. Και τανύν (ω της αθλίας μεταβολής!) εγυμνώθημεν ημείς οι ποτέ λαμπροί [...]».¹⁶ Τονίζοντας τη συνεισφορά του ελληνικού πολιτισμού στη Δύση, κρίνει πως η επιπόλαιη

13. Θεοδόσης ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, *Γλωσσικός Πατριωτισμός. Οι αγώνες για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού από τον Βράιλα Αρμένη στην κερκυραϊκή εφημερίδα Πατρίς έως τον Λορέντσο Μαβίλη στη Βουλή των Ελλήνων*, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα 2013.

14. Αδαμάντιος ΚΟΡΑΗΣ, *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*, μτφρ. Γιώργος Βαλέτας ως «Υπόμνημα για τη σημερινή κατάσταση του πολιτισμού στην Ελλάδα», στο *Άπαντα τα πρωτότυπα έργα του*, τ. Α1, επιμ. Γιώργος Βαλέτας, Δωρικός, Αθήνα 1964-65, σ. 137-162.

15. *Το ίδιο*, σ. 139. Βλ. σχετικά Βασίλειος Στ. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΣ, *Ο Αδαμάντιος Κοραής και η Ευρώπη*, Βασιλείου, Αθήνα 1984, σ. 15 κ.εξ.

16. Βλ. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. Α', επιστ. 22 (11.7.1786), σ. 68. Βλ. σχετικά ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΣ, σ. 16.

και άδίκη κριτική των ξένων περιηγητών ενισχύει τη δυσπιστία των Ελλήνων προς τους Ευρωπαίους, αλλά και δηλητηριάζει την κοινή γνώμη της Ευρώπης κατά των Ελλήνων και επηρεάζει το ρεύμα του φιλελληνισμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μισέλληνα είναι κατ' αυτόν ο Γερμανός περιηγητής Ιάκωβος Βαρθόλδου, που περιηγήθηκε την Ελλάδα κατά τα έτη 1803-1804 και ισχυριζόταν πως οι Έλληνες είναι απαίδευτοι, πράγμα που δεν έχουν διάθεση να ανατρέψουν, καθώς αρκούνται στο εμπόριο και στην απόλαυση των ηδονών, αλλά και ο Φαλμεράυερ, ο οποίος το 1830 επιχείρησε να αποδείξει επιστημονικά πως το ελληνικό έθνος έχει εξαφανισθεί μετά τις σλαβικές και άλλες επιδέσεις και υποστήριξε πως «οι σημερινοί Έλληνες είναι Σκυθικοί, Σλάβοι, απόγονοι βόρειων λαών, ομόφυλοι των Σέρβων, των Βουλγάρων, των Δαλματών και των Μοσχοβιτών».¹⁷ Την ίδια άποψη είχε διατυπώσει πριν από αυτόν, το 1812, και ο Άγγλος διπλωμάτης Th. Thornton στο βιβλίο του *The Present State of Turkey*.¹⁸ Ο Κοραΐς θεωρεί πως οι κρίσεις των Ευρωπαίων είναι κακόπιστες και, ενδεχομένως, οφείλονται στην προσπάθειά τους αφενός να αποτρέψουν τους Έλληνες να πολεμήσουν για την ελευθερία τους και αφετέρου να ανακόψουν το κίνημα το φιλελληνισμού. Επιχειρώντας να αντικρούσει τον J. L. S. Bartholdy, για τον οποίο οι Νεοέλληνες ήσαν «φαύλοι κορμοί» που θα καθυστερήσουν πολύ να φτάσουν στο επίπεδο των λοιπών λαών της Ευρώπης, σε επιστολή του σημειώνει πως

Ο Βαρθόλδους έκλεισε τους οφθαλμούς εις την φανεράν του ελληνικού γένους προθυμίαν να ελευθερωθή από την βαρβαρότητα, προθυμίαν αποδεδειγμένη από τας τόσας σοφών αλλογλώσσων συγγραμμάτων μεταφράσεις [...] ή έδωκε προσοχήν εις ολίγων τινών ανοήτων φυλλάδας.¹⁹

Επιδυμώντας την αναγέννηση του Γένους, το οποίο δεν είχε απομακρυνθεί των ένδοξων προγόνων βιολογικά ούτε η πολιτιστική του κληρονομιά είχε αλλοιω-

17. Δημήτριος ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Η καταγωγή των Ελλήνων*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009, σ. 237.

18. Thomas THORNTON, *The Present State of Turkey or a Description of the Political, Civil, and Religious, Constitution, Government, and Laws of the Ottoman Empire ...*, Joseph Mawman, Λονδίνο 1807 (βλ. τη γαλλική μετάφραση *État actuel de la Turquie*, J. G. Dentu, Παρίσι 1812, σ. 186-202). Βλ. γενικότερα, Απόστολος ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα και την ιστορική μόρφωση των νεοελλήνων*, Αθ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 16.

19. ΚΟΡΑΪΣ, «Τα εις την έκδοσιν (1807) του Ισοκράτους Προλεγόμενα», *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Α', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 221-222, υποσ. 2.

δεί, ο Κοραΐς θα τονίσει σε επιστολή του πως «Το γένος ημών αρρώστησε κακήν αρρωστίαν, δεν ενεκρώθη όμως»²⁰ και θα βεβαιώσει στα *Προλεγόμενα* των *Πολιτικών* του Αριστοτέλη πως «Η πολυχρόνιος τυραννία δεν ίσχυσε να εξαλείψη ολότελα από τας ψυχάς μας τα προγονικά γενναία φρονήματα, ως αδίκως τινές εξ αυτών μας ωνειδίξαν, και δεν έπαυσαν ακόμη να μας ονειδίζωσι».²¹ Επίσης, στον πρόλογο της έκδοσης του έργου του Ιπποκράτη *Περί αέρων, υδάτων, τόπων*, όπου ασχολείται με την επίδραση των φυσικών και των ηθικών αιτιών επί του χαρακτήρα των ανθρώπων, σημειώνει:

[...] Σας συγχαίρω διότι ο ζήλος σας διαφεύδει με τον πλέον νικηφόρον τρόπον όλας τας αυθαιρέτους συκοφαντίας, διά των οποίων, κατά τους τελευταίους καιρούς, πρόσωπα τα οποία λόγω της μορφώσεώς των θα ώφειλον να ενδιαφερόδούν περισσότερο δια τας δυστυχίας σας [...]. Δεν έχετε δι' όλου απομακρυνθή των ενδόξων προγόνων σας. Το ελληνικόν αίμα ρέει εις τας φλέβας σας και караδοκει συνδρομή ευνοϊκών περιστάσεων για να αποδείξει εις σύμπαντα τον κόσμον ότι δεν είσθε υπεύθυνοι διά τας αλύσεις σας [...].²²

Ιδιαίτερα πικραμένος είναι από τον Γάλλο ελληνιστή Villoison, όπως φαίνεται σε επιστολή του 1812 προς τον Βασιλείου: «Ανατριχιάζω όταν ενθυμηθώ το *Je n'ai connu de nation plus vile que la nation grecque*, το οποίο εκήρυττεν εις τους Παρισίους ο πολυμαδέστατος, αλλ' ανοητότατος Βιλιοισών [...]»,²³ και λόγω της προβληματικής τους σχέσης²⁴ επισημαίνει πως κύρια αρετή των Ελλήνων είναι η «φιλοτιμία»²⁵ και των επικριτών τους μέγα ελάττωμα η έλλειψη «νου και φιλανθρωπίας».²⁶ Γενικότερα, ο Κοραΐς θεωρεί πως η τυραννία των Οθωμανών είχε εξαχρειώσει τους Έλληνες και πως ελαττώματα αυτών, όπως η διχόνοια, οι δεισιδαιμονίες, ο θρησκευτικός φανατισμός, οφείλονταν στην αμάθεια και στις πολιτικές συνθήκες υπό τις οποίες ζούσαν. Αναγνωρίζει πως στη

20. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', επιστ. 540 (19.2.1812), σ. 176. Βλ. ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΣ, σ. 29.

21. ΚΟΡΑΗΣ, «Προλεγόμενα εις τα Αριστοτέλους Πολιτικά», *Άπαντα*, τ. Α1, σ. 295.

22. ΚΟΡΑΗΣ, *Ιπποκράτους, Περί αέρων, υδάτων, τόπων ου Traité d'Hippocrate, des airs, des eaux et des lieux*, tome premier, Baudelot et Eberhart, Παρίσι, 1800, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τ. Δ', ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, σ. 698-700. (Η ελληνική μετάφραση στο: Α. Δασκαλάκης, *Ο Αδαμάντιος Κοραΐς και η ελευθερία των Ελλήνων*, Αθήνα 1965, σ. 155).

23. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', επιστ. 548 (20.4.1812), σ. 199 κ.εξ.

24. Εμμανουήλ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, «Η φιλία Κοραΐ – Villoison και τα προβλήματά της», *Ο Ερηνιστής* 1 (1963), σ. 65-85, 191-210.

25. ΚΟΡΑΗΣ, *Αλληλογραφία*, τ. Α', επιστ. 107 (2.9.1793), σ. 358.

26. ΚΟΡΑΗΣ, *Traité*, ό.π.

διατήρηση του ελληνισμού συνετέλεσαν η γνώση της προγονικής γλώσσας, η υπερηφάνεια για την καταγωγή από ένδοξους προγόνους, η θρησκεία και η διαφορά των ηθών. Επισημαίνοντας τις φυλετικές, κοινωνικο-ψυχολογικές και θρησκευτικές διαφορές Ελλήνων και Τούρκων στο «Διάλογος δύο Γραικών», παρουσιάζει επίσης την εικόνα της πολιτικής, πολιτιστικής και κοινωνικής ψυχосύνδεσης των Τούρκων και υποστηρίζει πως η γλώσσα και η ορθόδοξη Εκκλησία διαφύλαξαν τους Έλληνες από τον εκτεταμένο εξισλαμισμό και τον πολιτικό εκφυλισμό.²⁷ Ως προς το θέμα του εθνικού χαρακτήρα παραδέχεται πως, όπως και άλλα έθνη, οι Έλληνες είχαν στιγμές διχόνοιας, παραφροσύνης, θρησκευτικού φανατισμού και δεισιδαιμονιών, λόγω της αμάθειας που είναι κόρη της τυραννίας, αλλά ποτέ δεν έχασαν την αληθινή παιδεία, την ηθική δύναμη, την αρετή και τη χρηστομάθεια, δεν ξέχασαν την πολιτιστική και την πολιτική τους κληρονομιά, τη γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμά τους.

Ένας άλλος Νεοέλληνας διανοούμενος, ο Νεόφυτος Βάμβας, μαθητής του Κοραή, στοχεύοντας στην έξαρση του εθνικού και του θρησκευτικού αισθήματος, επισημαίνει σε ομιλία του στη Σύρο το 1834 ότι «Έλλην το Έθνος και Χριστιανός την πίστιν» είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του Νεοέλληνα. Θεωρεί δε πως αυτές οι δύο ιδιότητες δεν έχουν στενό φυλετικό και θρησκευτικό περιεχόμενο, καθώς

Το Έλλην δεν είναι απλώς διακριτικόν Έθνος όνομα, αλλ' εσήμαινε και άνδρα πεπαιδευμένον, πολιτισμένον και εξευγενισμένον εις τους τρόπους [...] το Χριστιανός, δεν είναι απλώς διακριτικόν θρησκείας όνομα, αλλά εις την τελείαν και πλήρη σημασίαν του περιλαμβάνει πάσαν τελειότητα εις τας περί Θεού ιδέας, εις την λατρείαν, εις τα ήθη και εις τας ελπίδας της μελλούσης ζωής.²⁸

Αναμφίβολα, σε αντίθεση με άλλους ευρωπαϊκούς λαούς, οι Έλληνες διέδταν ως ενοποιητική δύναμη την ορθόδοξη θρησκεία που τους έδινε ιδιαίτερη υπόσταση. Για τον λόγο αυτό κατά τον 19ο αιώνα προβάλλεται ο συγκερασμός ελληνισμού και χριστιανισμού και παράλληλα καθιερώνονται οι όροι «ελληνοχριστιανικός», που δημιούργησε το 1852 ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, και «Νεοέλληνας», που χρησιμοποιείται ήδη το 1815 από τον Π. Σοφριανόπουλο, αν και καθιερώνεται πολύ αργότερα, αν λάβουμε υπόψη την άποψη του Θεοτοκά, σύμφωνα με τον οποίο «Οι Παλαιολόγοι, οι Γεμιστοί, οι Χαλκοκονδύληδες

27. Βλ. σχετικά ΚΑΡΑΓΕΩΡΓΟΣ, σ. 34.

28. Νεόφυτος ΒΑΜΒΑΣ, *Ομιλία εις την ιεράν τελετήν της ενάρξεως των μαθημάτων του Δημοσίου Γυμνασίου της εν Σύρα Ερμουπόλεως παρά του Κυρίου Ν. Βάμβα, Επιστάτου των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων της Κοινότητος ταύτης*, εν Ερμουπόλει, 8η Οκτωβρίου 1833, τυπογραφείο Ν. Βαράτση, σ. 7.

είναι ήδη Νεοέλληνες».²⁹ Φιλόσοφοι και ιστορικοί της εποχής θα προσπαθήσουν να αναδείξουν παράγοντες που ανάγουν τον ελληνισμό σε συλλογική πνευματική ενότητα, να τον αντιμετωπίσουν ως πολυποίκιλο ιστορικό φαινόμενο, του οποίου τις διαδοχικές φάσεις οφείλουν να μελετήσουν οι νεότεροι Έλληνες για να μπορέσουν να ερμηνεύσουν τον εθνικό τους χαρακτήρα, το εθνικό πνεύμα κατά τον Θεόδωρο Καρούσο, ο οποίος θεωρεί πως η αρχαία ελληνική φιλοσοφία καθορίζει την πολιτισμική ταυτότητα του νέου ελληνισμού και την ύπαρξή του ως πολιτιστικής κοινότητας, άποψη που υιοθετείται και από άλλους διανοούμενους της εποχής.³⁰

Γενικότερα, οι Έλληνες διανοούμενοι στα μέσα του 19ου αιώνα αναπτύσσουν έναν ιδεολογικό λόγο για θέματα που συνδέουν την εθνική ταυτότητα και την ιστορική αποστολή του ελληνισμού με τη γεωγραφική και γεωστρατηγική θέση της Ελλάδας ως χώρας στο μεταίχμιο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, όπως γίνεται φανερό από κείμενα του Μάρκου Ρενιέρη και του Π. Βράιλα-Αρμένη, οι οποίοι αναδεικνύουν και τους χαρακτήρες της ελληνικής διάνοιας και την ενότητα του ελληνισμού.³¹ Ως προς το θέμα του προσδιορισμού του εθνικού χαρακτήρα συνήθως αποδίδουν τα ελαττώματα των Νεοελλήνων στην αμάθεια, εξαιτίας της μακρόχρονης δουλείας, αλλά και στην αμέλεια της αρχαιότητας και στην προκατάληψη προς τα επιτεύγματα της Δύσης, όπως επισημαίνει ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ,³² ενώ ορισμένοι, όπως ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος, υποστηρίζουν πως το κλίμα και ο γεωγραφικός παράγοντας διαμόρφωσαν τον ανεξάρτητο χαρακτήρα των Ελλήνων.³³

Ιδιαίτερη σημασία προσλαμβάνει το θέμα της εθνικής και της πολιτισμικής ταυτότητας στα Επτάνησα, που είναι υπό ξένες δυτικές κυριαρχίες επί αιώνες μέχρι το 1864, όταν τελικά ενώθηκαν με την Ελλάδα. Τα νησιά της ευρύτερης περιοχής του Ιονίου πελάγους ορίζονται γενικότερα με την ιστορική ονομασία Ιόνιοι νήσοι ή Ιονικά νήσοι, που προηγείται της ονομασίας Επτάνησος. Την ονομασία αυτή έδωσε στα νησιά ο Ρώσος ναύαρχος Ουζακόφ και οι κάτοικοί τους ορίζονται ως Ιόνιοι ή Επτανήσιοι, όρος που αφορά στη

29. ΜΠΑΡΤΖΕΛΙΩΤΗΣ, σ. 28.

30. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Προσεγγίσεις της νεοελληνικής φιλοσοφίας*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 32-33, 174.

31. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «“Ανατολή και Δύσις”», *ό.π.*, σ. 87-104.

32. Βλ. *Ηθική φιλοσοφία*, μεταφρασθείσα εκ του ιταλικού ιδιώματος παρ’ Ιωσήπου του ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΟΣ, 2 τόμοι, Βενετία 1761-1762, τ. 1, Προοίμιον, σ. ις’-ιζ’.

33. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός. Από τον Διαφωτισμό στον Ρομαντισμό*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 202-204.

συλλογική ταυτότητα, ενώ προσδιορίζονται ειδικότερα με εθνοτοπικές ταυτότητες ως Ζαντιώτες, Κορφιάτες, Τσιριγώτες κ.ά. Η εθνοτοπική διάσταση της ταυτότητάς τους προηγείται σε επιμέρους καθημερινές τοπικές αναφορές, σε καταγραφές και διοικητικά έγγραφα, όπου οι μετακινούμενοι από μια περιοχή σε άλλη αναφέρονται με τα εθνοτοπικά τους ονόματα και οι προερχόμενοι από άλλα μέρη του ελληνικού χώρου γενικά ως «Ρωμιοί». Ωστόσο, μολονότι αναγνωρίζεται στους Επτανήσιους μια συλλογική ταυτότητα, η οποία από τα μέσα του 19ου αιώνα καθορίζεται κυρίως ως επτανησιακή, και μια εθνοτοπική ταυτότητα, παράλληλα τονίζεται πως εντάσσονται και σε μια ευρύτερη εθνική ταυτότητα, την ελληνική, αλλά και σε μια πολιτισμική, που διακρίνεται για την ιδιαιτερότητά της. Γι' αυτό και γίνεται αναφορά στην 'ιονικότητα',³⁴ όρο που αντιστοιχεί στην ελληνικότητα και χρησιμοποιείται από διανοούμενους κυρίως του 20ού αιώνα για να προσδιορισθεί η μοναδικότητα του ελληνισμού και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του.³⁵ Χαρακτηριστικά, στο θέμα αυτό θα αναφερθεί ο Ιωάννης Πετρουτσόπουλος, συνεργάτης της εφημερίδας *Πατρίς*, ο οποίος το 1827 στη μετάφραση του *Αγαμέμνονα* του Αλφιέρι, μιλώντας για την «πάτριον στολήν», την ελληνική δηλαδή γλώσσα, και την «Ελλάδος φωνήν», γράφει πως είναι «Έλλην του Ιονίου» και απευθύνεται στους «φιλομούσους Έλληνας».³⁶ Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η περίπτωση του Π. Βράιλα-Αρμένη και του Λορέντζου Μαβίλη οι οποίοι αγωνίσθηκαν για την καθιέρωση της γλώσσας του ελληνικού λαού, ο πρώτος στην κερκυραϊκή εφημερίδα *Πατρίς* και ο δεύτερος στη Βουλή των Ελλήνων, θεωρώντας την ως κύριο χαρακτηριστικό της ταυτότητάς τους. Ο Βράιλας ειδικότερα θα γράψει, στις 15 Ιανουαρίου 1849 στην *Πατρίδα*, για την εθνική γλώσσα, θεωρώντας την «κοινόν κτήμα», και θα χρησιμοποιήσει τους όρους «Ιονικός λαός» και «Επτάνησος», ενώ στο θέμα της εθνικής γλώσσας θα επανέλθει και σε άλλο άρθρο στην ίδια εφημερίδα, αλλά και σε επιστολές του και στον διάλογο *Τα παιδιά του Μπαρμπαγιάννη ή περί Ελευθεροτυπίας*, όπου η εθνική γλώσσα θεωρείται μέρος του εθνισμού

34. Βλ. σχετικά και εκτενώς, Γεώργιος Ν. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ, «Ελληνική ταυτότητα, “ιονική” και “επτανησιακή” ταυτότητα», *Κεφαλληνιακά Χρονικά, Αφιέρωμα στον Σπύρον Αντ. Ευαγγελάτον*, Αργοστόλι 2010, σ. 587-598.

35. Βλ. ΓΛΥΚΟΦΥΓΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Εθνικοί χαρακτήρες και ιστορική αποστολή του ελληνισμού στο έργο του Κ. Τσάτσου», σ. 472 κ.εξ. Ο Κ. Τσάτσος υποστηρίζει πως «η ελληνικότητα είναι μια δέσμη από πνευματικά και γενικότερα ψυχικά γνωρίσματα, από αρετές και ελαττώματα, από χαρίσματα και μειονεξίες, που εκφράζονται στο ήθος, στις καλές τέχνες, στη φιλοσοφία, στον δρασκευτικό ετασμό [...]». Βλ. Κωνσταντίνος ΤΣΑΤΣΟΣ, «Διάγγελμα 25ης Μαρτίου» στο *Ομιλίες 1979-1980*, τ. Δ', σ. 54.

36. Βλ. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, σ. 32-35.

των Επτανήσιων.³⁷ Οπωσδήποτε το ζήτημα της ελληνικής γλώσσας είναι δεμελιώδες για την ταυτότητα της Επτανήσου και συνδέεται με αγώνες λογίων παλαιότερων εποχών, όπως είναι οι Κερκυραίοι Νικόλαος Σοφιανός και Ιωάννης Καρτάνος, που έγραψαν για την καθιέρωση της ομιλούμενης, αλλά και ο Μεγάλος Πρωτόπαπας Χριστόδουλος Βούλγαρις, ο οποίος σε διαθήκη του, του 17ου αιώνα, δίδει χρήματα για να προσληφθεί δάσκαλος της Ελληνικής και αυτό επειδή «Βλέποντας πως εις όλην σχεδόν την διοίκησιν της επαρχίας μου εχάθη η εμπειρία της Ελληνικής γλώσσης, και τέτιον κακόν επίγενεν εις ελάττωσιν, με σύγχησίν μου μεγάλην και επιθυμώντας να διορθώσω τέτιον απρεπές πράγμα».³⁸

Η αγωνία αυτή κατέχει πολλούς Επτανήσιους και συνδέεται με τις προσπάθειες τόσο του εθνικού ποιητή Σολωμού όσο και του Κάλβου να αποβεί η ελληνική όργανο έκφρασης του ποιητικού λόγου, αλλά και με τους πολιτικούς αγώνες πολλών Επτανήσιων διανοουμένων να την καθιερώσουν ως επίσημη γλώσσα του Ιονίου κράτους κατά την περίοδο της βρετανικής προστασίας και να αποσκορικήσουν τα βενετικά κατάλοιπα και τον σύμφυτο με αυτά ιταλισμό, με σκοπό την παγίωση της εθνικής ταυτότητας.³⁹ Ο Βράϊλας ασχολήθηκε ιδιαίτερα με θέματα εθνικά, τονίζοντας την ιστορική αποστολή του ελληνισμού στον νέο κόσμο, την αξία της μελέτης και την ανάγκη αναγέννησης της αρχαίας σοφίας σε συνδυασμό με τον χριστιανισμό, αλλά και την αξία της πρόσληψης των υγιών στοιχείων του νέου πολιτισμού για τη διαμόρφωση του νέου προσώπου του ελληνικού έθνους, που βασίζεται στα χαρακτηριστικά της ελληνικής διανοίας, την απλότητα, την αφέλεια, το μέτρο, τη διαύγεια και την ιδανική γαλήνη, που συνδέονται με την ελευθερία και τον ανθρωπισμό, την ελληνική σοφία και τη χριστιανική πίστη.⁴⁰

Αναφέρθηκα επιλεκτικά κυρίως σε θέματα εθνικής ταυτότητας που προβλημάτισαν τους Έλληνες της ηπειρωτικής και της νησιωτικής Ελλάδας κατά τον 19ο αιώνα. Έχει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον να εκθέσουμε και τις απόψεις των ξένων περιηγητών που επισκέφθηκαν τα Ιόνια νησιά και συνέκριναν τη

37. Βλ. σχετικά ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Π. Βράϊλας-Αρμένης: Η πολυμορφία της ελευθερίας», *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, ό.π., σ. 226.

38. ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ, ό.π., σ. 14.

39. *Το ίδιο*, σ. 17.

40. Βλ. Πέτρος ΒΡΑΪΛΑΣ-ΑΡΜΕΝΗΣ, «Περί των χαρακτήρων της ελληνικής διανοίας», *Φιλοσοφικά έργα, Corpus*, τ. 4Β, επιμ. εκδόσεως και παρουσιάσεως Ε. Μουτσόπουλος – Α. Γλυκοφύδη-Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας στο νεοελληνικό στοχασμό», *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, ό.π., σ. 365-366. Βλ. γενικότερα ΓΛΥΚΟΦΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, *Νεοελληνική φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, σ. 365-366.

δική τους κουλτούρα με την επτανησιακή, εντοπίζοντας εθνικά χαρακτηριστικά και τρόπους συμπεριφοράς που παρουσίασαν σε επίσημους λόγους στο βρετανικό κοινό μεταξύ του 1822 και του 1864. Συγγραφείς όπως οι Tertius Kendrick, William Goodison, Frances Maclellan, Edward Lear, Thomas Ansted και Viscount Kirkwall ενδιαφέρθηκαν για την κοινωνική συμπεριφορά και τον ηθικό χαρακτήρα των κατοίκων περιοχών που ήταν αποικίες των Βρετανών και κατοικούνταν από Ευρωπαίους του νότου, τους Ιόνιους, παρουσιάζοντας εθνογραφικές περιγραφές και τα κοινωνικά τους ελαττώματα.⁴¹ Ορισμένοι από αυτούς είδαν με ρομαντισμό το τοπίο και τους κατοίκους των νησιών λόγω της αρχαίας κληρονομιάς τους και ανέπτυξαν επιχειρήματα υπέρ των τοπικών κοινωνιών, αν και συγκρίνοντας τους Νεοέλληνες με τους αρχαίους τους έβρισκαν κατώτερους.⁴² Άλλοι ωστόσο τους θεωρούσαν διεφθαρμένους και ανήθικους ή ανόητους ή τους χαρακτήριζαν φιλόξενους και καλής φύσεως αλλά θορυβώδεις, αμαθείς, άχρηστους, που δεν είχαν επαρκείς μεθόδους καλλιέργειας της γης, που διέδεται πρωτόγονα εργαλεία, ενώ τους φαίνονταν περίεργα τα έδιμά τους και πρωτόγονα τα έργα τέχνης ή τα τραγούδια τους. Οι χαρακτηρισμοί τους σχετικά με τον εθνικό χαρακτήρα των σύγχρονων κατοίκων των Ιονίων νήσων, συγκριτικά με τους προγόνους τους, αναφέρονταν σε κοινωνικά ελαττώματα, όπως είναι η ανεντιμότητα, η δεισιδαιμονία και η άγνοια, ενώ η αλλοίωση του χαρακτήρα τους αποδιδόταν στην ανάμειξή τους με άλλες φυλές, όπως είναι οι Αλβανοί, οι Βενετοί ή ακόμη και οι Τούρκοι.⁴³ Παράλληλα κατηγορούσαν την ορθοδοξία για τη στασιμότητα της ιονικής κοινωνίας, που δεν ευνοούσε την ανάπτυξη της ατομικότητας, σε αντίθεση με τον βρετανικό προτεσταντισμό, που συνέβαλε στη μόρφωση της βρετανικής ταυτότητας και στην ελευθερία έκφρασης. Συχνά, συγκρίνοντας την ιόνιο και τη βρετανική κοινωνία και κουλτούρα, διαφοροποιούσαν τους Ιόνιους –ως κατοίκους της νότιας Ευρώπης– από τους Βρετανούς, κατοίκους της βόρειας Ευρώπης, σε σχέση με τον γεωγραφικό προσδιορισμό Ανατολή και Δύση. Διέκριναν τους άλλους χαρακτηρίζοντάς τους «παιδιά» από τους «ώρι-

41. Βλ. σχετικά Maria PASCHALIDI, *Constructing Ionian Identities: The Ionian Islands in British Official Discourses: 1815-1864*, Διδακτορική Διατριβή, University College London, 2009.

42. Λ.χ. Viscount KIRK WALL (επιμ.), *Four years in the Ionian Islands: Their Political and Social Condition, with a History of the British Protectorate*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1864· Tertius C. KENDRICK, *The Ionian Islands*, J. Haldane, Λονδίνο, 1822· David T. ANSTED, *The Ionian Islands in the year 1863*, W. H. Allen & Co, Λονδίνο 1863. Βλ. σχετικά PASCHALIDI, σ. 48, σημ. 97.

43. ANSTED, σ. 35-36, 40, 49, 108-117.

μους» Βρετανούς και κατηγορούσαν όλες τις κοινωνικές τάξεις των Ιονίων νήσων για διαφθορά και ανηθικότητα.⁴⁴ Γι' αυτό και υποστήριζαν πως δεν είναι φρόνιμο να τους δίδονται ελευθερίες γιατί δεν μπορούν να διοικήσουν υπεύθυνα. Όμως, και στην επίσημη αλληλογραφία μεταξύ Βρετανών αξιωματούχων και Colonial Office, οι Ιόνιοι ονομάζονται «παιδιά, διεφθαρμένοι, ανήθικοι, βρωμεροί» και, μολονότι Ευρωπαίοι, θεωρούνταν –πράγμα που ισχύει και για τους κατοίκους της Μάλτας και της Ιρλανδίας– φυλετικά και πολιτιστικά διαφορετικοί από τους Βρετανούς. Μιλώντας με όρους «πολιτισμικής διαφοροποίησης και βιολογικού ρατσισμού»,⁴⁵ περιηγητές και κυβερνητικοί εκπρόσωποι της Μ. Βρετανίας κατασκευάζουν μια ιονική ταυτότητα που στηρίζεται σε γενικεύσεις και προκατάληψη και απηχεί συγκεκριμένη αποικιοκρατική πολιτική. Η σύγκριση Βρετανών και Ιονίων στην οποία αυτοί οι συγγραφείς προβαίνουν ενδυμίζει την αντίστοιχη του 18ου αιώνα που έκανε ο γνωστός φιλόσοφος David Hume. Ο Hume στο δοκίμιο του «On National Characters» ομιλεί για τον εθνικό χαρακτήρα των αρχαίων Ελλήνων και των Ρωμαίων, των Νεοελλήνων και των Ιταλών, αλλά και των Κινέζων, των Εβραίων, των Σκώτων, των Άγγλων, των Ισπανών, των Γάλλων, των Τούρκων, των Ισλανδών και για διαφοροποιήσεις στη συμπεριφορά και στον χαρακτήρα, επισημαίνοντας πως όχι κλιματικές και περιβαλλοντικές αιτίες, δηλαδή τα φυσικά αίτια, αλλά κυρίως ηθικές, δηλαδή η συνήθεια, η εκπαίδευση, η διακμβέρνηση, η οικονομική ανάπτυξη, διαμορφώνουν διαφοροποιήσεις ακόμη και μεταξύ όμορων λαών.⁴⁶ Αν και γενικά απορρίπτει τους εθνικούς χαρακτήρες, θεωρώντας τους «πλάνες» και «γενικεύσεις» και αποτέλεσμα προκατάληψης, τελικά παραδέχεται πως η παρατήρηση ομοιομορφιών στη συμπεριφορά μάς προτρέπει να σκεπτόμαστε παρόμοια με τους κοινούς ανθρώπους και να αποδίδουμε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα σε συγκεκριμένους λαούς. Ο Hume χαρακτηρίζει αρνητικά τους Νεοέλληνες και τους νεότερους Ιταλούς σε σύγκριση με τους αρχαίους Έλληνες και τους Ρωμαίους, υποστηρίζοντας πως

44. PASCHALIDI, σ. 50-54.

45. Stuart HALL, «The Multicultural Question» στο *Unsettled Multiculturalisms: Diasporas, Entanglements, Transruptions*, επιμ. Barnor Hesse, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 2000, σ. 223. Βλ. σχετικά PASCHALIDI, σ. 39.

46. David HUME, «On National Characters» στο *Essays, moral, political and literary*, αναθεωρημένη έκδοση, E. F. Miller, Liberty Classics, Ινδιανάπολη 1987, σ. 197-215. Βλ. την ελληνική μετάφραση *Δοκίμια, Οικονομικά – Ιστορικά – Πολιτικο-κοινωνικά*, πρόλογος – μτφρ. – σχόλια Ευάγγελος Παπανούτσος, Παπαζήσης, Αθήνα 1979, σ. 147-164: 149-156.

Η εξυπνάδα, η φιλοπονία και η δραστηριότητα των αρχαίων Ελλήνων δεν έχουν τίποτε το κοινό με τη βλακεία και την οκνηρία των τωρινών κατοίκων εκείνων των περιοχών. Ειλικρίνεια, ανδρεία και αγάπη της ελευθερίας σχημάτιζαν το χαρακτήρα των αρχαίων Ρωμαίων, όπως πονηρία, δειλία και δουλική διάθεση το χαρακτήρα των νέων,⁴⁷

επαινεί τους Τούρκους «για την ακεραιότητα και την ανδρεία τους» και αποδίδει στους Νεοέλληνες κοινωνικά ελαττώματα όπως είναι «η κατεργαριά, η ελαφρότητα και η δειλία» και φαίνεται να επαναλαμβάνει μεροληπτικές αντιλήψεις Ευρωπαίων λογίων και περιηγητών για λαούς του νότου, και ιδίως για τους Νεοέλληνες, που δυστυχώς βλέπουμε να επαναλαμβάνονται με ένταση στην εποχή μας λόγω της οικονομικής κρίσης από λαούς του βορρά.⁴⁸ Υπάρχουν ωστόσο, παράλληλα, Άγγλοι ποιητές και συγγραφείς, όπως λ.χ. ο Λόρδος Βύρων που απέκτησε ζώντας στην Ελλάδα μια «εμπλουτισμένη ταυτότητα»,⁴⁹ οι οποίοι εκφράζουν αισθήματα φιλίας και θαυμασμού προς τους νεότερους Έλληνες και τον αγώνα τους για ανεξαρτησία, ή Γάλλοι λόγιοι, όπως ο C. Faugier, που θαύμαζε τον λαϊκό πολιτισμό και διακήρυττε πως οι Έλληνες, ακόμα και υπό τον τουρκικό ζυγό, παρέμειναν Έλληνες και δεν σβήστηκε σε αυτούς το πνεύμα των προγόνων τους ούτε το αίσθημα της ανεξαρτησίας.⁵⁰ Επιπλέον, ο φιλελληνισμός, που αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα σε όλη την Ευρώπη και συνδεόταν με τον δίκαιο αγώνα των Νεοελλήνων για ελευθερία και με την άρση της δυσπιστίας προς το ελληνικό έθνος, βοήθησε στην αναστροφή της αρνητικής εικόνας του εθνικού χαρακτήρα των νεότερων Ελλήνων.

Αναμφίβολα, η εικόνα του εγώ και του άλλου, της ταυτότητας και της διαφοράς κυριάρχησαν κατά τον 19ο αιώνα και βοήθησαν να καλλιεργηθεί η εθνική ιδεολογία και να κατασκευασθούν οι εθνικές ταυτότητες που συνδέονταν με τις πολιτισμικές. Το ενδιαφέρον των φιλοσόφων, στον 18ο και τον 19ο αιώνα, για τη μελέτη των εθνικών χαρακτήρων και για χαρακτηριστικές συγκρίσεις των εθνών υπήρξε έντονο και συνδέθηκε με τη διερεύνηση της κοινής φύσης των εθνών. Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα βοήθησε τους Έλληνες της διασποράς να διατηρήσουν την εθνοτική-πολιτιστική τους ταυτότητα και την αγάπη για

47. Ο.π.

48. Βλ. GLYCOFRYDI-LEONTSINI, «David Hume on National Characters and National self», *Φιλοσοφία* 44 (2014), σ. 311-328.

49. SEN, σ. 70.

50. Claude FAURIEL, *Chants populaires de la Grèce moderne*, τ. Α, Παρίσι 1824, σ. VII-IX.

την οικογένεια, την πατρίδα και τις παραδόσεις, πράγμα που ισχύει και για τους Έλληνες που διαβιούσαν υπό ξενικές κυριαρχίες.⁵¹

Αυτό που ήθελα να αναδείξω στη μελέτη αυτή είναι η «μοναδική αντοχή της ελληνικής συνείδησης στη φθορά του ιστορικού χρόνου και η εκπληκτική ικανότητά της να επιβιώνει σε πείσμα των πολλαπλών περιπετειών και αντιξοοτήτων».⁵² Επιπλέον να καταδείξω πως «η αίσθηση της ταυτότητας μπορεί να είναι όχι μόνο πηγή περηφάνιας και χαράς, αλλά επίσης δύναμης και αυτοπεποίθησης» και μπορεί να προκαλεί εντός της ομάδας αλληλεγγύη και συνεκτικότητα υπό την προϋπόθεση ότι δεν προτάσσει τη βία, την επιθετικότητα και την απαξίωση των άλλων ομάδων, την οποία βιώνουμε καθημερινά στην εποχή μας. Δυστυχώς το όραμα των φιλοσόφων για έναν κόσμο που θα μπορούσε να κινηθεί προς την ειρήνη, την ισότητα και τον ανθρωπισμό αποδεικνύεται στην εποχή μας ανέφικτο εξαιτίας της διαίρεσης των ανθρώπων με βάση αποκλειστικές ταυτότητες, είτε φυλετικές και θρησκευτικές είτε ταξικές ή πολιτισμικές είναι αυτές.

51. ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, «Εθνικοί χαρακτήρες, πολιτισμική ταυτότητα και ελληνική διασπορά», *ό.π.*

52. Βλ. Κυριάκος ΚΑΤΣΙΜΑΝΗΣ, «Η ελληνική συνείδηση κατά τους βυζαντινούς χρόνους», *Αντίβαρο* (30.4.2011), σ. 1-4.

Όψεις του χώρου και εθνική ταυτότητα σε ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του 19ου αιώνα

Παρότι «τα ταξιδιωτικά βιβλία και οι οδηγοί αποτελούν ένα τόσο “φυσικό” είδος κειμένων, και είναι τόσο λογικά στη σύνθεση και τη χρήση τους»,¹ η επιθυμία χαρτογράφησης του χώρου δεν είναι σχεδόν ποτέ αδιάφορη. Η ταξιδιωτική γραφή συμβάλλει όχι απλώς στην περιγραφή του χώρου αλλά συχνά και στη δημιουργία του, αποτελεί πηγή πληροφόρησης για την κατασκευή και τη διάδοση εθνικών και διαπολιτισμικών στερεοτύπων, ενώ συνεισφέρει επίσης και στην ερμηνεία των γεωπολιτικών σχέσεων των χωρών.² Τα ταξιδιωτικά κείμενα που αφορούν την Ελλάδα έχουν μελετηθεί κυρίως ως προς τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις των Ευρωπαίων περιηγητών,³ ενώ υστερεί σημαντικά η μελέτη των αντίστοιχων ελληνικών ταξιδιωτικών αφηγήσεων.⁴

Η μελέτη αυτή στηρίζεται σε ταξιδιωτικά κείμενα του τέλους του 19ου και

1. Edward. W. SAID, *Οριενταλισμός*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 117.

2. Πρβλ. Mary Louise PRATT, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Routledge, Λονδίνο 1992· Tim YOUNGS, *The Cambridge Introduction to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge 2013, σ. 163-166. Για τα ζητήματα ορισμού του υβριδικού αυτού είδους βλ. *το ίδιο*, σ. 1-6.

3. Βλ. ενδεικτικά Helen ANGELOMATIS-TSOUGARAKIS, *The Eve of the Greek Revival: British Travelers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, Λονδίνο 1990· Όλγα ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, *Ιδανικά ταξίδια: Η Ελλάδα στη γαλλική ταξιδιωτική λογοτεχνία 1550-1821*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003· βιβλιογραφία λ. «Ταξιδιωτική φιλολογία, I. Ο όρος, II. Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο, III. Η ελληνική ταξιδιωτική φιλολογία» στο *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι*, Πατάκης, Αθήνα 2007, σ. 2149.

4. Πρβλ. Δημήτρης ΤΖΙΟΒΑΣ, «Ταξίδια και ιδέες» στο *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονότοποι ιδεών*, Πόλις, Αθήνα 2014, σ. 71-72. Βλ. επίσης σχετικά Αννίτα Π. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2002.

των αρχών του 20ού αιώνα που έχουν συμπεριληφθεί στον 2ο τόμο της πεντάτομης ανθολογίας της Αννίτας Π. Παναρέτου με τίτλο *Ελληνική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία*.⁵ Μια ενδιαφέρουσα παράμετρος προς διερεύνηση είναι η περιγραφή του ελλαδικού χώρου σε συσχέτισμό με τις συλλήψεις της νεοελληνικής ταυτότητας που απορρέουν από αυτή.⁶ Η ταξιδιωτική γραφή των Ελλήνων συγγραφέων, τόσο εκείνων που διαμένουν στην Ελλάδα όσο και εκείνων της διασποράς, εξετάζεται και σε συσχέτισμό με την οπτική των ξένων περιηγητών. Συγκεκριμένα, διερευνάται αν υιοθετείται η δυτική εξιδανικευμένη αντίληψη της κλασικής αρχαιότητας του 19ου αιώνα, όπως διαμορφώθηκε από τις αισθητικές θεωρίες, τα ταξίδια Ευρωπαίων περιηγητών στην Ελλάδα, τις επιστήμες της φιλολογίας και της αρχαιολογίας και τον παράλληλο παραγκωνισμό της σύγχρονης πραγματικότητας των Ελλήνων.⁷ Όπως δήλωσε άλλωστε ο Chateaubriand στην ερώτηση του Μπέη του Μυστρά για τους λόγους που ταξίδευε: «Του απάντησα ότι ταξίδευα για να δω τους ανθρώπους και, κυρίως, τους Έλληνες που ήταν νεκροί».⁸ Η ιδεαλιστική αυτή αντίληψη προωδήθηκε εν πολλοίς και στο εσωτερικό της χώρας και, σε συνδυασμό με την ένταξη του Βυζαντίου στην εθνική αφήγηση, επιβλήθηκε μια ολοποιητική αντίληψη και για τον σύγχρονο ελληνισμό ως άρρηκτη συνέχεια μιας ‘καθαρής’ από κάθε πρόσμειξη και ιδεώδους αρχαιοελληνικής ταυτότητας. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, στη ρητορική του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού αλλά και σε εκείνη της ‘επίσημης’ εθνικής ρητορικής, η οποία διαμορφώθηκε για να αντικρούσει τις γνωστές ανδελλικές θέσεις του Fallmerayer, η Ελλάδα αντιμετωπίζεται ως λογοτεχνικός ‘τόπος’ ή ως μια –κατά Μ. Foucault– ‘ετεροτοπία’,⁹ η οποία

5. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ελληνική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία: 19ος αιώνας: οι Πρόδρομοι*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1995. Οι παραπομπές από τα αποσπάσματα ταξιδιωτικών κειμένων αναφέρονται στον τόμο αυτό. Οι υπογραμμίσεις λέξεων είναι δικές μου.

6. Για ζητήματα σχετικά με την έμφυλη ταυτότητα των ταξιδιωτών βλ. Vassiliki KOLOKOTRONI – Efterpi MITSIS (επιμ.), *Women Writing Greece: Essays on Hellenism, Orientalism and Travel*, Ροδόπη – Amsterdam – Ν. Υόρκη 2008.

7. Πρβλ. Στάθης ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, *Έθνος-όνειρο: Διαφορισμός και δέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Α. Κατσικερός, Κριτική, Αθήνα 2007, σ. 200-203· Yannis HAMILLAKIS, *The Nation and its Ruins: Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2009, σ. 97.

8. François-René CHATEAUBRIAND, *Œuvres romanesques et voyages*, τ. 2, Gallimard, Παρίσι 1969, σ. 808.

9. Michel FOUCAULT, «Of Other Spaces», *Diacritics* 16 (άνοιξη 1986), σ. 24. Πρβλ. Άρτεμις ΛΕΟΝΤΗ, *Τοπογραφίες του Ελληνισμού: Χαρτογραφώντας την πατρίδα*, μτφρ. Π. Στόγιαννος, Scripta, Αθήνα 1998, σ. 85-88.

λειτουργεί όπως ένας καθρέφτης, ως ένας τόπος απολύτως πραγματικός και μη πραγματικός ταυτόχρονα, καθώς είναι απολύτως διαφορετικός από όλες τις χωροθεσίες τις οποίες αντανακλά και στις οποίες αναφέρεται.

Στην έρευνά μας παρακολουθούμε την περιγραφή του ελλαδικού χώρου διαμέσου των ελληνικών ταξιδιωτικών αφηγήσεων στις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις τους από τις παραπάνω κρατούσες ιδεαλιστικές θεωρήσεις περί ελληνικότητας, με τις οποίες αναγκαστικά συνδιαλέγονται. Η χρήση των λογοτεχνικών αφηγηματικών μέσων και ο κοσμοπολιτισμός των περισσότερων λόγιων συγγραφέων ευνοούν, ωστόσο, και κάποιες περισσότερο σύνθετες απεικονίσεις του χώρου και πιθανώς, αντίστοιχα, και πιο πολυσχιδείς, υβριδικές ή και αντιφατικές συλλήψεις της εθνικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση ρωγμών τόσο στην αρχαιολατρία όσο και στην ταύτιση της εθνικής ταυτότητας με τη θρησκευτική, σημεία δηλαδή που υποσκάπτουν τις ουσιοκρατικές και ετεροτοπικές συλλήψεις της εθνικής ταυτότητας.

1. Η ένταξη του παρόντος στην εθνική αφήγηση: η επιθυμία για αντικειμενική καταγραφή του χώρου

Για τη διερεύνηση πιο σύνθετων και υβριδικών απεικονίσεων της εθνικής ταυτότητας, οι Έλληνες της διασποράς, όπως ο Δημήτριος Βικέλας, ο Αλέξανδρος Πάλλης, ο Πέτρος Βλαστός, ο Αργύρης Εφταλιώτης ή ο Γιάννης Ψυχάρης, αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία, γιατί ως «αυτόχθονες ξένοι», κατά τον όρο του Δ. Τζιόβα,¹⁰ είναι εξ ορισμού φορείς διπλής συνείδησης που απορρέει από το γεγονός ότι φέρουν ως υποκείμενα ταυτόχρονα την οπτική της παλιάς και της νέας τους πατρίδας. Η ταυτότητά τους προσφέρει στις ταξιδιωτικές αφηγήσεις τους τη διάσταση του «να βλέπει κανείς τον εαυτό του μέσα από τα μάτια των άλλων».¹¹ Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς, παρότι δημοτικιστές και υπέρμαχοι της προόδου, στις περιηγήσεις τους αναζητούν την αυθεντικότητα της καταγωγής και συνεπώς μια εξιδανικευμένη χώρα.¹² Υπό την έννοια αυτή είναι περισσότερο στραμμένοι, όπως και οι ξένοι περιηγητές, σε μια νοσταλγική προνεωτερική περίοδο μυθολογικών καταβολών παρά στη σύγχρονή τους πραγματικότητα. Ο Δημήτριος Βικέλας αποτελεί ειδική περίπτωση, καθώς στο

10. Dimitris TZIOVAS, «Indigenous Foreigners: The Greek Diaspora and Travel Writing (1880-1930)» στο *Greek Diaspora and Migration since 1700: Society, Politics and Culture*, επιμ. Dimitris Tziovas, Ashgate, Farnham Surrey 2009, σ. 157.

11. Το ίδιο, σ. 159.

12. Πρβλ. το ίδιο, σ. 172.

«Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν» (1886) επιδεικνύει μια μετριοπαθή, εκμοντερνιστική οπτική, στην οποία συνδιαλέγεται η ματιά του Έλληνα και του Ευρωπαίου. Η οπτική του στον χώρο είναι λιγότερο ετεροτοπική, αφού, ενώ ενστερνίζεται το ελληνικό ιδεώδες, αναγνωρίζει και υπερασπίζεται και τη μετά την αρχαιότητα περίοδο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας: Στηλιτεύει, για παράδειγμα, την αντικατάσταση των νεότερων τοπωνυμίων με τα αρχαία ονόματά τους παρατηρώντας ότι «Ελησμόνησαν όμως ότι την αρχαίαν ιστορίαν διεδέχθη νεωτέρα ιστορία, ήτις αφήκε και αύτη τα ίχνη της εις την πατρίδα μας, ίχνη άτινα δεν έχομεν το δικαίωμα ν' αποσβέσωμεν» (σ. 110).

Επίσης, υποστηρίζοντας την ανάγκη ανανέωσης του Μηνολογίου με τη μελέτη των νεότερων αγίων που μαρτύρησαν κατά την περίοδο της τουρκικής κυριαρχίας, αναγνωρίζει τη σημασία της μελέτης και αυτής της περιόδου για τη συγκρότηση της ιστορίας του ελληνικού λαού:

Οι πλείστοι είναι μάρτυρες της πίστεως σφαγέντες υπό των Τούρκων. Ευχής έργον θα ήτο εάν τις των νέων λογίων μας ανελάμβανε την περισύναξιν των τοιούτων μαρτυρολογίων. Θα προσετίθετο ούτω σελίς, τα μάλιστα αξιανάγνωστος, εις την ιστορίαν του ελληνικού λαού υπό την τουρκικήν κυριαρχίαν. (σ. 120).

Κατ' αυτό τον τρόπο δεν παλινδρομεί ανάμεσα στη νοσταλγική εξιδανίκευση και την αφ' υψηλού κριτική της σύγχρονης του πραγματικότητας, ενώ παράλληλα ο κοσμοπολιτισμός του χαλιναγωγεί τις όποιες εθνικιστικές εξάρσεις. Χαρακτηριστική περίπτωση στο κείμενο του Βικέλα αποτελεί η περιγραφή της σύγχρονης του Ζακύνθου και του δυσπόστατου χαρακτήρα της μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας, που μπορεί άλλωστε να παραλληλιστεί και με την υβριδική ταυτότητα του Έλληνα της διασποράς. Η Ζάκυνθος, παρά την υβριδικότητά της –ή ίσως και χάρη σε αυτή–, αναγνωρίζεται ως η «ελληνικωτέρα», ο πλέον αντιπροσωπευτικός τόπος της ελληνικότητας:

Δεν έλεγα προ ολίγου ότι ενταύθα τα πάντα ενδυμίζουν την Ιταλία; Αι Ιόνιοι αύται νήσοι, αποτελούσαι παρέκτασιν της Ελλάδος προς δυσμάς [...]. Και όμως, υπό το επίχρισμα του ξενικού πολιτισμού τούτου, υπάρχει χώρα **ελληνικωτέρα** του άνθους τούτου της Ανατολής, της Ζακύνθου ταύτης, εις την οποίαν η Ελλάς τοσούτους οφείλει ποιητάς, εις την οποίαν οφείλει τον ψάλτην της ελευθερίας της, τον Σολωμόν, το καύχημα της αναγεννωμένης ελληνικής φιλολογίας; (σ. 121).

Η μέθοδος καταγραφής των ταξιδιωτικών του εντυπώσεων, τις οποίες απευθύνει με τη μορφή επιστολών σε έναν Γάλλο φίλο του –και εμμέσως και στους συμπατριώτες του–, προκρίνει τις ψύχραιμες αντικειμενικές αποτιμήσεις έναντι των εξιδανικευμένων απεικονίσεων:

Παρέστησα **πιστώ**ς και **ακριβώς** την **αληθή κατάστασιν** των επαρχιών μας; [...] Ελπίζω ότι κατά τας περιγραφάς μου δεν επηρεάσθην ούτε ετυφλώθην από αίσθημα **φιλοπατρίας**. Αναφέρων τας γενομένας προόδους, ουδέν απέκρυψα εξ όσων υπολείπονται όπως εξέλθωμεν της **μεταβατικής περιόδου**, εντός της οποίας εισέτι κυλινδούμεθα. (σ. 123).

Η περιγραφή του εθνικού χώρου γίνεται μέσα από το πρίσμα της ιστορικής συνέχειας και της προόδου που έχει σημειωθεί, των αναμνήσεων του παρελθόντος αλλά και του εκσυγχρονισμού του νεοελληνικού κράτους, ώστε στο μέλλον να γίνει εφάμιλλο των ευρωπαϊκών κρατών¹³ – θεματική που τον απασχολεί και στην ηθογραφική νουβέλα του με τίτλο *Λουκής Λάρας*. Ο Βικέλας καταγράφει λεπτομερώς μια δυναμική κατάσταση εν εξελίξει και από τη στιγμή που το παρόν της ελληνικής νεωτερικότητας παρουσιάζεται ως αναγκαία και δημιουργική φάση της ελληνικής ιστορίας δεν πρόκειται για τη συνήθη «παράκαμψη του παρόντος». Στην περίπτωση αυτή, κατά το παράδειγμα της ιστορίας του Παπαρηγόπουλου, το ακλέεσ παρόν προβαλλόταν απλώς ως μεταβατική φάση που θα οδηγούσε προς ένα απροσδιόριστο αλλά σίγουρο μέλλον.¹⁴ Η σύγχρονη Ελλάδα υποβαθμιζόταν πολύ συχνά στις συγκρίσεις με την αρχαιότητα ή με τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη και από τους φιλοευρωπαϊστές λογίους και από τους Ευρωπαίους περιηγητές.¹⁵ Οι τελευταίοι είτε δυσανασχέτουσαν ρητώς που η σύγχρονή τους Ελλάδα δεν ανταποκρινόταν στο κλασικό ιδεώδες και την περιέγραφαν συχνά με μελανά χρώματα είτε την αγνοούσαν παντελώς και επικεντρώνονταν στην περιγραφή των αρχαίων μνημείων δίνοντας έμφαση στον αχρονικό χαρακτήρα τους.

Μια άλλη χαρακτηριστική περίπτωση περιγραφής του εθνικού χώρου στο τέλος του 19ου αιώνα είναι εκείνη των ταξιδιωτικών αφηγήσεων των λόγιων συγγραφέων στην Ελλάδα. Παρακινούμενοι από το δυτικό περιηγητικό ρεύμα και τη φιλοπατρία τους, επεχείρησαν ταξίδια κυρίως προς τον νότο της Ελλάδος και την εμπειρία αυτή μετέδωσαν στους συμπατριώτες τους μέσω της ταξιδιωτικής γραφής. Το εγχείρημα αιτιολογείται πλήρως καθώς, όπως διαπι-

13. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο G. Jusdanis «οι Νεοέλληνες ένιωθαν αργοπορημένοι σε σχέση με τους Ευρωπαίους και κατώτεροι σε σχέση με τους κλασικούς». Βλ. Gregory Jusdanis, *Belated Modernity and Aesthetic Culture: Inventing National Literature*, University of Minnesota Press, Μινεάπολη 1991, σ. 67.

14. Έλλη Σκοπέτσα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 190-191.

15. Βλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ, σ. 405-406, 110-113· Youngs (επιμ.), *Travel Writing in the Nineteenth Century: Filling the Blank Spaces*, Anthem Press, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 2006, σ. 25.

στώνεται στον πρόλογο του έργου του δημοσιογράφου και λογοτέχνη Σπυρίδωνα Παγανέλη με τίτλο «Πέραν του Ισθμού – Εντυπώσεις και αναμνήσεις» (1885), «Οι ατελέστερον γνωρίζοντες την Ελλάδαν είμεθα ίσως οι Έλληνες» (σ. 91). Τη δήλωση αυτή αναπαράγει σχεδόν πανομοιότυπη και ο λόγιος γιατρός Χ. Π. Κορούλλος (σ. 81), ο οποίος στην εισαγωγική παράγραφο του έργου του «Πεζοπορία από Πατρών εις Σπάρτην» (1889) προσπαθεί να παρακινήσει τους συμπατριώτες του να επιληφθούν των λιγότερο «αναπαυτικών» –σε σχέση με τα ταξίδια στην Εσπερία– αλλά «λίαν δε διδακτικών και τερπνών ανά την Ελλάδα εκδρομών», αναφερόμενος και στη δραστηριότητα των ξένων περιηγητών. Διακειμενικές αναφορές στις ταξιδιωτικές περιγραφές των ξένων περιηγητών που έχουν προηγηθεί στον χώρο συναντάμε τόσο στους λογίους και τους λογοτέχνες του ελλαδικού χώρου όσο και στους Έλληνες της διασποράς. Ενίοτε στους εν Ελλάδι συγγραφείς διαφαίνεται μια αντιπαλότητα με τις αναφορές αυτές και προβάλλεται η εγκυρότητα των περιγραφών που προέρχονται από αυτόχθονες περιηγητές όπως οι ίδιοι.¹⁶

Στόχος αυτών των κειμένων είναι η «πατριδογνωσία»,¹⁷ η αναζήτηση και η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας. Κατ' αυτή την έννοια μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ταξιδιωτική λογοτεχνία συμπορευόταν με το ηθογραφικό διήγημα του τέλους του 19ου αιώνα, όπως το προπαγάνδισε η προκήρυξη της *Εστίας* (1883).¹⁸ Σύμφωνα με την προκήρυξη, το διήγημα «υποδέσεις εθνικάς πραγματευόμενον» έπρεπε να στοχεύει, μαζί με την τέρψη και τη διδαχή, στο να εξεγείρει στον αναγνώστη και το «αίσθημα της προς τα πάτρια αγάπης». Το ίδιο διατείνεται και ο εκδότης των *Οδοιπορικών εντυπώσεων και αναμνήσεων* του Σπ. Παγανέλη:

ελπίζομεν ότι το έργον τούτο –δι' ου και τα προς το ένδοξον παρελθόν αισθήματα θ' αναζωογονηθώσι, και αι τοπογραφικαί καλλοναί των μερών, άτινα εφέτος επεσκεψάτο, θα γνωσθώσι, και η σύγχρονος κατάστασις των κατοίκων θα καταδηλωθή (σ. 90).

Η παιδαγωγική στόχευση θα μπορούσε να καταλήξει σε μια ετεροτοπική σύλληψη της εθνικής ταυτότητας. Ωστόσο, στους προλόγους προκρίνεται μια «πιστή και αμερόληπτος περιγραφή παντός πράγματος» και όχι μια ωραιο-

16. Βλ. ενδεικτικά ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ελληνική Ταξιδιωτική Λογοτεχνία: 19ος αιώνας: οι Πρόδρομοι*, σ. 53, 55, 111.

17. Πρβλ. ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, σ. 24.

18. Παναγιώτης ΜΟΥΛΛΑΣ, «Εισαγωγή» στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας: Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', Σοκόλης, Αθήνα 1998, σ. 346-347.

ποιημένη περιγραφή που να εστιάζει στα «ευγενή ήθη» του ελληνικού λαού κατά τα πρότυπα της προκήρυξης της *Εστίας*. Ο Κορούλλος, αναγνωρίζοντας τη σημασία ακόμη και των ελαττωμάτων στη γνώση της εθνικής ταυτότητας, προτρέπει:

να περιγράψωμεν ακριβέστερον την σημερινή των κατ' αγρούς συμπατριωτών ημών κατάστασιν, ουχί περικαλύπτοντες τα **ελαττώματα** αυτών εθνικής φιλοτιμίας χάριν, διότι πολλάκις τα ελαττώματα ταύτα χρησιμεύουσιν ως **γνωρίσματα της εθνικής ημών καταγωγής** και των πολλών περιπετειών του εθνικού ημών βίου, ουδέ μεγαλοποιούντες ταύτα, ως πολλοί των ξένων πράττουσιν, εκ μισελληνισμού ελαυνόμενοι. Η πιστή και αμερόληπτος περιγραφή παντός πράγματος, ου μόνον τον περιγράφοντα τιμά, αλλά και το περιγραφόμενον καθιστά προσφιλέστερον (σ. 85-86).

Συνεπώς, επιχειρώντας την αξιόπιστη καταγραφή, ο Κορούλλος στηλιτεύει τα κακώς κείμενα, όπως την αμάθεια και τη φυγοπονία των νεότερων Ελλήνων (σ. 82-84) ή τη φιλαργυρία του κλήρου (σ. 87-88) και σε αυτό συνάδει με τα καλύτερα δείγματα της ηθογραφίας στη λογοτεχνία, που προβαίνουν σε πιο σύνδετες απεικονίσεις της σύγχρονης τους νεοελληνικής πραγματικότητας.

Αλλά και στα ταξιδιωτικά κείμενα των λογοτεχνών ταξιδιωτών υπάρχουν ηθογραφικές σκηνές που δεν αποσκοπούν σε ειδυλλιακές αποδόσεις των ελληνικών ηθών, αλλά περιγράφουν και τις σκοτεινές πλευρές της ελληνικής επαρχίας. Θυμίζουν αντίστοιχες σκηνές στο λογοτεχνικό τους έργο, όπως, για παράδειγμα, στο κείμενο του Ανδρέα Καρκαβίτσα με τίτλο «Μεταστάθμευσις – Πρώται Εντυπώσεις» (1891) περιγράφονται ως χαρακτηριστικές οι σκηνές με τα πειράγματα και τη χαιρεκακία των επιβατών της αμαξοστοιχίας που απευθύνονται στους πεζούς ταξιδιώτες που δεν κατόρθωσαν να επιβιβαστούν:

Ούτοι δε προκύπτοντες από των θυρίδων και των εξωστών ειρωνεύοντο αυτούς και τους περιεγέλων, αισθανόμενοι απόλαυσιν εις την κατάστασίν των, και χαιρεκακούντες διά το πάθημα εκείνων φυσικά ως άνθρωποι και ως **ρωμιοί** (σ. 180).

Η χαιρεκακία, κατά το νατουραλιστικό πρότυπο, χαρακτηρίζει την ανθρώπινη φύση και εδώ ειδικά τους Ρωμιούς, ως φορείς των αρνητικών ιδιοτήτων του έθνους, αναπαράγοντας τη γνωστή διάκριση μεταξύ Ελλήνων και Ρωμιών.¹⁹

19. Πρβλ. ΤΖΙΟΒΑΣ, «Beyond the Acropolis: Rethinking Neohellenism», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), σ. 200-201. Για τον νατουραλισμό στην ταξιδιωτική γραφή του Α. Καρκαβίτσα βλ. επίσης Ουρανία ΠΟΥΛΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, «Ελληνική ταξιδιωτική φιλολογία και νατουραλισμός: Το παράδειγμα του Ανδρέα Καρκαβίτσα» στον τόμο *Ο Νατουραλισμός στην Ελλάδα. Διαστάσεις – Μετασχηματισμοί – Όρια*,

2. Ο εθνικός χώρος στην ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία του 19ου αιώνα

Η συγκρότηση του εθνικού χώρου μέσα από τις ταξιδιωτικές αφηγήσεις εξετάζεται εδώ με άξονες τα αρχαία και τα βυζαντινά μνημεία καθώς και το ελληνικό φυσικό τοπίο. Οι περιηγήσεις των συγγραφέων στην πρωτεύουσα και στα αστικά κέντρα της επαρχίας χρήζουν ξεχωριστής, ειδικής μελέτης, μιας και αναδεικνύουν επιπλέον πτυχές των εντάσεων μεταξύ Ανατολής και Δύσης στον ορισμό της εθνικής μας ταυτότητας.²⁰

α. Η ταξιδιωτική αφήγηση για τα αρχαία μνημεία: εθνική διεκδίκηση του δυτικού ιδεώδους του ελληνισμού

Τα ερείπια ή τα όποια ιστορικά κατάλοιπα του παρελθόντος ως υλικά ίχνη είναι αναγκαία για την «εθνική φαντασία» και την κατασκευή ενός εθνικού τόπου.²¹ Στις ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις όχι μόνο υιοθετείται το δυτικό ιδεώδες του ελληνισμού, αλλά και γίνεται αντικείμενο διεκδίκησης ως κληρονομιά και επενδύεται με έντονη συναισθηματική διάσταση, εφάμιλλη εκείνης που κυριαρχεί στους ρομαντικούς ελληνιστές. Τα ερείπια της αρχαίας ιστορίας αλλά και οι εγκαταλειμμένοι χώροι της πρόσφατης ηρωικής ιστορίας λειτουργούν στον Παγανέλη ως έναυσμα για την αφήγηση φαντασιακών σκηνών από τους ένδοξους αγώνες του έθνους στην αρχαία Ολυμπία και από την έναρξη του επαναστατικού αγώνα στην Αγ. Λαύρα, αντίστοιχα (σ. 94-96). Στην αφήγηση του αρχαιολάτρη λογίου είναι ενδιαφέρουσα η σύζευξη στην έννοια του ερειπίου, των ερειπίων της κλασικής αρχαιότητας στην Ολυμπία με εκείνα της νεότερης ιστορίας, συγκεκριμένα την εικόνα εγκατάλειψης της «ετοιμορρόπου» και «καταρρέουσας» εκκλησίας της Αγ. Λαύρας, η οποία καθοσιώνεται στην εθνική συνείδηση ως νεότερο μνημείο «ένθα ελατρεύθη η δρησκεία και η Πατρίς, εις δεσμόν μαρτυρικών ενωδείσαι την φοβεράν νύκτα, καθ' ην έπιπτε το Βυζάντιον» (σ. 94).

Τέτοιες αφηγήσεις ως εθνικές φαντασιώσεις, που περιλαμβάνουν αγώνες, ηρωισμούς, θυσίες, ιερότητα και λατρεία, πτώση και αναγέννηση, συμβάλλουν

επιμ. Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού – Βίκυ Πάτσιου, Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, σειρά Μελέτες και Έρευνες 2, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 230-248.

20. Οι εντάσεις αυτές, στην περίπτωση των αστικών κέντρων, προβάλλονται μέσα από την αντιπαλότητα μεταξύ κοσμοπολιτισμού και πατριωτισμού, παράδοσης και ευρωπαϊκότητας, πολιτισμού και βαρβαρότητας και τους ποικίλους, συχνά αντιφατικούς, ορισμούς τους.

21. Πρβλ. HAMILAKIS, σ. 79.

στη συγκρότηση της «ουσίας» του έθνους και στη σύσταση μιας εθνικής «φαντασιακής κοινότητας» (B. Anderson), ενώ παράλληλα είναι συστατικά στοιχεία και μιας –κατά A. Smith– «εθνο-ιστορίας», η οποία αποδεικνύει την αυθεντικότητα του παρελθόντος και τη συνέχεια της φυλής.²² Οι φαντασιώσεις αυτές αποτελούν μέρος της εθνικής φαντασίωσης ότι τα μνημεία, τα οποία έχουν ισχυρή μεταφορική λειτουργία για το έθνος, θα αποκατασταθούν στην προγενέστερη δόξα τους από τους «Έλληνες» –όπως αποκαλεί τους συμπατριώτες του ο Παγανέλης (σ. 94-95)– μετά την εθνική τους επανάσταση και αναγέννηση.²³ Άλλωστε, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «Η Λαύρα είναι η Ιερουσαλήμ της *αναγεννηθείσης* Ελλάδος» (σ. 94). Τα ερείπια υπερβαίνουν τη φθορά του παρελθόντος και παράγουν ζωή και ολότητα μέσα από τη νοητική διεργασία του αφηγητή, η οποία, σύμφωνα με τον G. Simmel, παράγει τις συνδέσεις, τη συνέχεια, την ενότητα και τα συμφραζόμενα.²⁴ Παρ' όλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Ph. Hamon, τα ερείπια είναι «σημειωτικά αντικείμενα ιδιαιτέρως υπερπροσδιορισμένα, παράδοξα και αμφίσημα».²⁵ Έτσι, οι συμβατικές χρήσεις των μνημείων για το συλλογικό εθνικό φαντασιακό, όπως οι ηρωικές, ιστορικές και μυθολογικές αναμνήσεις στις οποίες ανατρέχει ο αφηγητής στο κείμενο «Δελφοί – Τεμάχιον ενός Ημερολογίου» (1834) του Ανδρέα Μουστοξύδη, ακολουθούνται από άλλες, οι οποίες μετά «την εγγυτέρω εξέτασιν» είναι «**πολυτρόπως** μεμιγμένοι με δόξαν και με **αισχύνην**» (σ. 49). Τέτοιες είναι η φιλαργυρία και η διαφθορά του μαντείου των Δελφών ή ο δολοφονικός κατακρημνισμός εκεί του Αισώπου, ώστε εντέλει ο αφηγητής οδηγείται σε μια κριτική αποστασιοποίηση:

–οι αδάνατοι Δελφοί, ομού με την πολιούχον Θεότητα, κατεστάθησαν υπομίσηδοι του Φιλίππου, έμπαιγμα του Σύλλα, και τέλος πάντων ηφανίσθησαν εις την άτυχόν τους **διαφθοράν, ατιμασμένοι και ασυλλύπηπτοι** από τον κόσμον, τον οποίον διά τόσους αιώνας εκυβέρνησαν (σ. 50).

22. Βλ. Benedict ANDERSON, *Φαντασιακές κοινότητες*, μτφρ. Ποδητή Χαντζαρούλα, Νεφέλη, Αθήνα 1997· Anthony SMITH, *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Routledge, Λονδίνο – Ν. Υόρκη 2009, σ. 117. Πρβλ. επίσης Άννα ΤΖΟΥΜΑ, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας: Το αυτοβιογραφικό αφήγημα Έθνος*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 127-128.

23. HAMILAKIS, σ. 64.

24. Πρβλ. Black Hawk HANCOCK – Roberta GARNER, «Reflections on the Ruins of Athens and Rome: Derrida and Simmel on Temporality, Life and Death», *History of the Human Sciences* 27/4, (2014), σ. 77-97.

25. Philippe HAMON, *Expositions: Littérature et Architecture au XIXe siècle*, José Corti, Παρίσι 1989, σ. 63.

Ένα άλλο συναφές ζήτημα που εντάσσεται στη ρητορική της «συνέχειας» της εθνικής ταυτότητας είναι εκείνο της προστασίας των αρχαιοτήτων. Παρουσιάζεται ως επιτακτική ανάγκη για τους λογίους – ακόμη και αν οι αμαθείς και δεισιδαίμονες χωρικοί, ιδιαίτερα στις αρχές του 19ου αιώνα, αδιαφορούσαν ή δεν αντιλαμβάνονταν τα αρχαία μνημεία ως μέρος της εθνικής τους κληρονομιάς. Στο κείμενο του Ανδρέα Μουστοξύδη τίθεται το ζήτημα της πιθανής απογοήτευσης του περιηγητή για τα μη σωζόμενα μνημεία, εφόσον οι Δελφοί έχουν περιέλθει «εις την θέσιν αυτού του τόπου, όπως η φύσις τον έπλασε, και ο άνθρωπος τον πρωτοθύρε» (σ. 47). Αφού αποδίδονται οι ευθύνες που αναλογούν στην κυβέρνηση του ελληνικού κράτους, προβάλλεται και η ατομική ευθύνη των Ελλήνων όσον αφορά την αποκατάσταση της εικόνας της ολότητας του χώρου και τη διάσωση των αρχαίων μνημείων. Ο ίδιος επιδίδεται σε αρχαιολογικές εικασίες σχετικά με την πλήρη εικόνα του αρχαιολογικού χώρου βάσει ιστορικών και φιλολογικών πηγών και των κειμένων των ξένων περιηγητών που προηγήθηκαν. Σε ένα πιο πρακτικό επίπεδο, ένας «Έλληνας διαμένων εις Δελφούς», όπως αναφέρεται, προβαίνει μόνος του, λόγω του πατριωτισμού του, σε αρχαιολογικές εκσκαφές αλλά και στη διαφύλαξη των ευρημάτων στην οικία του, εν είδει μικρού μουσείου, διαθέσιμου στους επισκέπτες:

Αυτός επιθυμεί να στολίση τον οίκον του, κατασταίνοντάς τον ως μικρόν **Μουσείον**, αφιερωμένον από τον πατριωτισμόν του εις την φήμην της πατρίδος του, όπου θα αφήσει **σώα και αδιαίρετα** εις τα τέκνα του, όσα εύρη λείψανα των ενδόξων και λαμπρών αυτής ημερών. (σ. 56).

Η πατριωτική ιδιωτική πρωτοβουλία προστατεύει τα μνημεία από τις φυσικές φθορές, τους βανδαλισμούς αλλά και τις κλοπές από τους «βάρβαρους» ξένους που τα επισκέπτονται και αποτελούν κίνδυνο όχι μόνο για την ακεραιότητα του μνημείου αλλά και για την ίδια την υπόστασή του («και πιθανώς αι **βάρβαροι** επισκέψεις ολίγων ακόμη αργών ξένων ογλίγωρα θα το καταστήσουν απλόξεστον και **άμορφον** όγκον υαλιστερού ερειπίου» (σ. 57)). Τα ταξιδιωτικά κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών βρίθουν από μαρτυρίες περί της οικειοποίησής τους ερειπίων από τους αρχαιολογικούς χώρους που επισκέφθηκαν, όπως για παράδειγμα εκείνη της υφαρπαγής τμήματος μαρμάρου του Παρθενώνα από τον Chateaubriand. Συνήθως τέτοιες πράξεις από τους λόγιους περιηγητές στόχευαν στη δημιουργία «προσωπικών μουσείων» στην οικία τους για τη διασφάλιση της ατομικής τους μνήμης και τη μετέπειτα συνοχή της ατομικής τους αυτοβιογραφίας²⁶ – μια δραστηριότητα που φυσικά ήταν ανταγωνιστική και επιζήμια ως προς τη διασφάλιση της νεοελληνικής εθνικής αφήγησης.

26. Πρβλ. ΗΑΜΟΝ, σ. 65.

β. Η ταξιδιωτική αφήγηση για τα βυζαντινά μνημεία: κριτική στάση απέναντι στη συγχώνευση βυζαντινισμού και ελληνισμού

Στον ίδιο χώρο αρχιτεκτονικά παρουσιάζεται ενίοτε ο συνδυασμός αρχαίων ερειπίων, βυζαντινής εκκλησίας και κτηρίων της οθωμανικής περιόδου. Οι ταξιδιωτικές αφηγήσεις της εποχής προσφέρονται για να διερευνηθεί η νεοελληνική ταυτότητα, όσον αφορά τη συνύπαρξη του ρομαντικού ελληνισμού και του βυζαντινισμού,²⁷ ενώ σπανιότερα εμφανίζονται στοιχεία υβριδικότητας με το οθωμανικό στοιχείο. Παρότι από τους ρομαντικούς Ευρωπαίους φιλέλληνες, τον Κοραή και τους λόγιους οπαδούς του Διαφωτισμού και του Κλασικισμού το Βυζάντιο απορρίπτεται ως σκοταδιστικό, στην πορεία του 19ου αιώνα και υπό την πίεση της στήριξης της ιστορικής συνέχειας του έθνους στην εθνική αφήγηση διενεργείται η συγχώνευση του βυζαντινισμού με τον ελληνισμό. Προωθείται η ταύτιση μεταξύ εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας, καθώς το Βυζάντιο, κατά τον Σ. Ζαμπέλιο και τον Κ. Παπαρρηγόπουλο στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (1881), είναι θεματοφύλακας του πνεύματος του ελληνισμού μέσω της εκκλησίας, της γλώσσας, των εθίμων και του λαού.²⁸ Στο πλαίσιο αυτό έχει ενδιαφέρον να μελετηθούν και οι περιγραφές ορθόδοξων εκκλησιών και μοναστηριών από τους Έλληνες λόγιους ταξιδιώτες που κατά κανόνα συνοδεύονται από ηθογραφικές περιγραφές των εθίμων της θρησκευτικής λατρείας. Στα κείμενα αυτά στο τέλος του 19ου αιώνα, που έπονται της αναβάθμισης του Βυζαντίου στην εθνική αφήγηση και της ήττας των λογίων που υπερασπίστηκαν τον Διαφωτισμό όσον αφορά την οργάνωση της ελληνικής εκκλησίας (π.χ. των Θεόκλητου Φαρμακίδη, Θεόφιλου Καΐρη),²⁹ συναντάμε ενεργές τις εντάσεις μεταξύ του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του ανατολικού πνεύματος της Ορθοδοξίας, όπως επίσης και την τάση απευθείας σύνδεσης του έθνους με την παγανιστική αρχαιότητα. Έτσι, οι περιγραφές των λατρευτικών εθίμων αποδίδονται συνήθως με κριτική ή και σκωπτική διάθεση, καθώς οι Έλληνες λόγιοι εντός και εκτός Ελλάδος επιδεικνύουν όχι μόνο τον σκεπτικισμό τους ως τέκνα του Διαφωτισμού, αλλά και την αναζήτηση μιας πνευματικότητας στον θρησκευτικό χώρο σε συνδυασμό με την ανάγκη της καλλιέργειας της παιδείας του έθνους. Στο κείμενο του Δημήτριου Βικέλα (1886),

27. Cyril MANGO, «Byzantinism and Romantic Hellenism», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 18, (1965), σ. 29-43. Βλ. και ΤΖΙΟΒΑΣ, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2006, σ. 46-48.

28. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, σ. 120-124.

29. *Το ίδιο*, σ. 129-133.

με αφορμή την περιγραφή της εκκλησίας του Αγ. Διονυσίου στη Ζάκυνθο, περιγράφονται και τα λατρευτικά έθιμα αλλά και η ευπιστία των πιστών και οι πρόσοδοι των εκκλησιών από τα φημολογούμενα θαύματα που αυξάνονται με κάθε νέα έκδοση του βίου του Αγίου (σ. 118-119). Ελαφρώς σκωπτικός είναι και ο Γεώργιος Δροσίνης στο «Τρεις ημέραι εν Τήνω» (1883). Μαζί με την αρχιτεκτονική της εκκλησίας της Παναγίας στην Τήνο περιγράφονται και τα λατρευτικά έθιμα, τα οποία διανθίζονται με καυστικά σχόλια για την απαίδευτη στάση των πιστών, που εν τέλει δεν ομοιάζουν «προς ευσεβές πλήθος προσκυνητών αλλά μάλλον προς διωχθέντας κατοίκους αλωθείσης χώρας, οίτινες συνεσωρεύθησαν εκεί ζητούντες μόνον άσυλον σωτηρίας!» (σ. 167).

Στο «Μπρουσός» του Αλέξανδρου Πάλλη (1921), όταν περιγράφεται το ομώνυμο μοναστήρι στην Ευρυτανία, το ίδιο το κτίριο είναι μάλλον αδιάφορο: «Το χτίριο το ίδιο δεν παρουσιάζει τίποτα καλλιτεχνικό, είναι όμως παστρικό και καλοσυγύριστο, τόσο το μέρος των κελλιών όσο και ο ξενώνας» (σ. 274). Η φιλοκαλία του δεν εμφορείται τόσο από το αρχαίο ελληνικό ιδεώδες όσο από το ιδανικό της αγάπης για τη φύση, κατά τη βρετανική παράδοση, ως ένδειξη πολιτισμού (σ. 269). Στην περιγραφή του ο Πάλλης δυσκολεύεται να διακρίνει τον μυστικισμό της Ορθοδοξίας στους μοναχούς: «Ό,τι αμέσως σε χτυπάει εδώ, όπως σε όλα τα άλλα δικά μας μοναστήρια που επισκέφτηκα, είναι η διανοητική νέκρα, η απουσία κάθε επιστήμης, τέχνης, κάθε φιλοκαλίας» (σ. 274-275). Η έλλειψη καλαισθησίας του χώρου συνάδει με την έλλειψη πνευματικότητας των κληρικών, η οποία αποδίδεται στο βαρύ τελετουργικό, που οδηγεί στη «σωματική καταπόνια και τη διανοητική μονοτονία» των μοναχών (σ. 275), και παρότι ο Πάλλης σχολιάζει πολύ θετικά τους τρόπους και τη μόρφωση του ηγουμένου επισημαίνει ότι αποτελεί εξαίρεση στη «σημερινή αλαμπουρνέζικη και οχλογλύφτισσα παπαδοσύνη». Ο λόγιος της διασποράς ασκεί γενικά αυστηρή κριτική στους ελληνικούς δεσμούς και τα έθιμα και στην έλλειψη επαρκούς προόδου του κράτους, που οφείλεται σε παθογενείς συμπεριφορές, όπως είναι η ιδιοποίηση της δημόσιας περιουσίας (σ. 273). Η περιγραφή του μοναστηριού του Προυσού ολοκληρώνεται με μια αντιστικτική σύγκριση με τα καθολικά μοναστήρια της Ανατολής, τα οποία είναι «φιλόκαλα, φροντισμένα», με πατέρες μορφωμένους και εργατικούς (σ. 276).

Άλλη τάση στην περιγραφή των μοναστηριών είναι η ανάδειξη μιας πιο παγανιστικής λατρείας της φύσης, της ομορφιάς και του ελεύθερου φυσικού βίου σε σχέση με την καταπίεση του δρασκευτικού και μοναστικού βίου. Με τον γλαφυρό ηθογραφικό τρόπο που συναντούμε και στα λογοτεχνικά του έργα, ο αφηγητής στο «Κρητικά εικόνες – Από Χανίων εις Αγίαν Τριάδα» (1887) του Ιωάννη Κονδυλάκη περιγράφει σκηνές του καθημερινού μοναστικού βίου στην

Κρήτη. Υιοθετώντας μετριοπαθή ματιά, αποδίδει με χιούμορ και συμπάθεια τις σκηνές που εκτυλίσσονται στο μοναστήρι της Αγίας Τριάδας, όπου οι μοναχοί, πέρα από το καλογηρικό ένδυμα και το κληρικό ιδίωμα, «Κατά τα λοιπά εισίν απλούστατοι χωρικοί Κρήτες, φιλότιμοι, υπερήφανοι, ανοικτόκαρδοι» (σ. 144). Επιδίδονται σε παιδιές στον αυλόγυρο του μοναστηριού και δεν φαίνονται αδιάφοροι στα ανθρωπίνα πάθη, όπως το ποτό. Η ομορφιά του φυσικού τοπίου που περιβάλλει το μοναστήρι δεν οδηγεί τον αφηγητή σε μουσικιστική διάθεση, αλλά σε μια πιο έντονη αναζήτηση των εγκόσμιων ηδονών. Η ανάλαφρη διάθεση και η ανθρωπίνη διάσταση παραμένει και όταν επισημαίνεται το πρακτικό πνεύμα εξοικονόμησης πόρων που διέπει τη διαχείριση της μονής από ιδρύσεώς της: «Και εκτίσθη μεν η μονή, αλλ' είχε και ανάγκην περιουσίας, ίνα διατηρηθή, διό και έδει ν' άρξηται θαυματουργούσα, όπως προσελκύσεται το χρήμα και τας άλλας δωρεάς των πιστών» (σ. 145-146).

γ. Η ταξιδιωτική αφήγηση για το ελληνικό φυσικό τοπίο: συγχρονικότητα και διαχρονικότητα της ελληνικότητας

Τα μνημεία και τα τοπία συνδέεται το σκηνικό που πλαισίωσε τους Νεοέλληνες. Αν οι φιλέλληνες περιηγητές είχαν «αποικήσει» το ελληνικό ιδεώδες,³⁰ το φυσικό τοπίο τους χρησίμευε κατά πρώτο λόγο ως υπόμνηση και σημείο αναφοράς στην αρχαιότητα. Στις ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις επιχειρείται η σύνδεση της εθνικής ταυτότητας με το άχρονο φυσικό τοπίο ως εγγυητή της συνέχειας του έθνους. Η φύση, πρωτίστως τα βουνά και η θάλασσα, συνδέεται τόσο με την αρχαιότητα όσο, όμως, και με τα ηρωικά βιώματα της ελληνικής επανάστασης του 1821 ως μείζον γνώρισμα της ταυτότητας της σύγχρονης Ελλάδας. Διά της περιγραφής του τοπίου επισημαίνεται έτσι και η παρουσία μιας πιο μετριοπαδούς στάσης θαυμασμού απέναντι στην αρχαιότητα, με στόχο να προβληθεί η σύγχρονή τους Ελλάδα. Ο ποιητής Αριστομένης Προβελέγγιος στο «Αποσπάσματα επιστολών εκ του Αιγαίου» (1889), με αφορμή την ενατένιση της θάλασσας του Αιγαίου, των νησιών και των ναυτών, οδηγείται νοερώς στην εποχή της Τουρκοκρατίας και της εθνικής παλιγγενεσίας. Συναισθηματικά φορτισμένος, αποκαλεί αληθινή πατρίδα του τη σύγχρονή του Ελλάδα, ως κοιτίδα των αγώνων της παλιγγενεσίας του έθνους αλλά και ως ποιητική μήτρα στην οποία ανήκει και ο ίδιος, ενώ θεωρεί την αρχαία Ελλάδα ως «κτήμα κοινόν της ανθρωπότητας»:

30. ΓΟΥΡΓΟΥΡΗΣ, σ. 195.

Τι ενδιαφέρει την καρδίαν μου η αρχαιότης; αυτή επιδρά εις το πνεύμα μου μόνον· την θαυμάζω, όπως την θαυμάζει ο κόσμος όλος. Είνε **κτήμα κοινόν** της ανθρωπότητος. Αλλ' αγαπώ, περιπαθώς αγαπώ μόνο την Ελλάδα των δημοτικών ασμάτων, την Ελλάδα του Ρήγα, του Εικοσιένα! Αύτη είναι η αληθής μου μήτηρ, αυτής το αίμα ρέει εις τας φλέβας μου, αυτής τα αισθήματα, τα όνειρα, οι πόθοι, κι οι πόνοι με κυριεύουν, με συγκινούν, μ' εμπνέουν! εν αυτή μόνον ζω! (σ. 156-157).

Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας στο «Μετασταθμεύσεις – Πρώται Εντυπώσεις» δεν εντυπωσιάζεται από τον φημισμένο Όλυμπο και αμφισβητεί ειρωνικά το αρχαίο κλέος του, λόγω της απουσίας σύνδεσης με τη σύγχρονη εποχή και ειδικότερα με τον αγώνα για την απελευθέρωση: «βλέπω τον Όλυμπον και μου φαίνεται ελεεινός, ψωραλέος, ανάξιος της φήμης και των θεών του, τον Πηγειών θολόν, τεταπεινωμένον ωσει υπό το άχθος της τόσης δουλείας» (σ. 170). Έναντι αυτού προκρίνει τον Ζυγό ή Αράκυνθο, ένα βουνό της Αιτωλο-ακαρνανίας που αποτέλεσε κρησφύγετο και ορμητήριο κλεφτών και ανυπότακτων κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Ο Καρκαβίτσας του αποδίδει τη λειτουργία του Ολύμπου, τον προβάλλει ως «το ιερόν όρος, το έδος των θεών», αφού είναι ο τόπος των ηρώων της πατρίδας (σ. 171).

Με το γύρισμα του 20ού αιώνα, στην ταξιδιωτική λογοτεχνία εντοπίζονται περισσότερο αισθητικές –είτε ποιητικές είτε φιλοσοφικές– προσεγγίσεις του ελληνικού χώρου, ο οποίος ανασυντίθεται σύμφωνα με τη φαντασία των λογοτεχνών ταξιδιωτών και με γνώμονα την αγάπη τους για την ελληνική φύση. Οι τελευταίοι ερμηνεύουν σχεδόν υπερρεαλιστικά τη βαθύτερη υπόσταση του χώρου από επιλεγμένα θραύσματα του τοπίου, προβάλλοντας συγκεκριμένες ποιότητες που κατά τη γνώμη τους μετέχουν της διαχρονικής ουσίας της ελληνικότητας, όπως είναι η νησιωτική υπόσταση και το ελληνικό φως, τόσο το φυσικό φως όσο και το φως του ορθού λόγου. Ο Αλέξανδρος Μωραϊτίδης στο «Με του βορηά τα κύματα – Για την Φήβα» (1926) καταλύει την πραγματική χωροθεσία ή ορθότερα αφορμάται από στοιχεία της για να κατασκευάσει μια φανταστική γεωγραφία της Αθήνας, όπου αθηναϊκές συνοικίες, όπως το Μεταξουργείο, οι Άγιοι Απόστολοι ή τα Αναφιώτικα, βιώνονται στη ζωνή φαντασίας του νησιώτη συγγραφέα ως νησιά ή παραδαλάσσιες πόλεις, όπως η Πάρος, η Ύδρα και η Κόρινθος. Η φαντασίωση επεκτείνεται και στις συγκοινωνίες που εξυπηρετούν την πόλη, όπως το λεωφορείον που κινείται ως «ατμόπλοιον» (σ. 233) και παρομοιάζεται με «φελούκα» και «μασούναν» (σ. 234). Ο Πλάτων Ροδοκανάκης στο *De profundis* (1908), σε μικρά κείμενα για τον χώρο, προβάλλει τις αισθητικές του αναζητήσεις, όπως για παράδειγμα μια ποιητική εκδοχή για τη δημιουργία των Κυκλάδων: τα νησιά αποτελούν θραύσματα της

υποτιθέμενης γιγαντιαίας γέφυρας στις δύο πλευρές του Αιγαίου, η οποία κατέρρευσε κατά το οριστικό πέρασμα των επιστημών και των τεχνών από την Ανατολή προς τη Δύση (σ. 294-295).

Ο Περικλής Γιαννόπουλος στο *Η Ελληνική Γραμμή* (1903-1938) προκρίνει επίσης μια αισθητική προσέγγιση του ελληνικού χώρου, σύμφωνα με την οποία αν σταθεί κανείς σε μια κορυφογραμμή μπορεί να ατενίσει την πάσα λεπτομέρεια του ελληνικού τοπίου, καθώς και αυτό υπακούει στην «εντελή Ελληνική των πάντων εις τα πάντα: Σαφήνεια» (σ. 292). Η θέση αυτή του Γιαννόπουλου συμβαδίζει με την αντίστοιχη του Θεοτοκά περί διαύγειας³¹ ή του Σεφέρη για το φως, όπως και οι αναφορές στη θαλασσινή φυσιολογία της Ελλάδας θυμίζουν την ποίηση του Ελύτη. Γενικά, οι προδρομικές αισθητικές αναζητήσεις της ελληνικότητας μέσω της σύνδεσής της με τη φύση στην ταξιδιωτική λογοτεχνία θα λάβουν πιο συστηματικό χαρακτήρα από τη γενιά του '30 με τη σχεδόν παγανιστική λατρεία του ελληνικού τοπίου, και ιδιαίτερα του ελληνικού φωτός και του Αιγαίου πελάγους.

III. Συμπεράσματα

Οι ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του 19ου αιώνα για τον ελληνικό χώρο είναι πρόσφορο να μελετώνται σε συσχετισμό με τα κείμενα που εκ των πραγμάτων συνδιαλέγονται, δηλαδή τα αντίστοιχα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών, και με τις κρατούσες απόψεις της εποχής ως προς την εθνική ρητορική περί ελληνικότητας. Παρότι πολύ δύσκολα θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε τους συγγραφείς ταξιδιωτικής λογοτεχνίας ως ομοιογενή ομάδα με κοινές απόψεις –είτε πρόκειται για τους λογίους της διασποράς είτε για εκείνους που διαμένουν στην Ελλάδα–, μπορούμε να εντοπίσουμε κάποιες γενικότερες τάσεις. Παρά την προγραμματική κατεύθυνση πατριδογνωσίας στα κείμενα των λόγιων ταξιδιωτών, η οποία είναι αντίστοιχη της λαογραφικής στροφής και της ανάδυσης της ηθογραφίας στην πεζογραφία, συναντάμε και πιο σύνθετες συλλήψεις του χώρου. Σε ορισμένους συγγραφείς επιδιώκεται η ρεαλιστική αποτύπωση της σύγχρονης Ελλάδας παράλληλα με την κρατούσα ρομαντική αρχαιολατρία και την έμφαση στη μελέτη των μνημείων. Επιπλέον, με αφορμή την περιγραφή θρησκευτικών μνημείων, η ταύτιση εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας δεν είναι πάντα αυτονόητη για τους Έλληνες λόγιους ταξιδιώτες εντός και εκτός της Ελλάδας, που προβάλλουν τις αρχές του Διαφωτισμού

31. Πρβλ. ΤΖΙΟΒΑΣ, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, σ. 79-80.

και ασκούν κριτική κυρίως στις εκκλησιαστικές πρακτικές. Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι λογοτέχνες στρέφονται από τα μνημεία στη σύνδεση φυσικού τοπίου και ελληνικότητας, συμβάλλοντας σε μια καινούργια 'ετεροτοπία', που είναι μια προδρομική σύλληψη του αισθητικού εθνικισμού της γενιάς του '30. Ακόμα και αν η κυρίαρχη την εποχή αφήγηση περί συνέχειας και καθαρότητας δεν φαίνεται να καταρρίπτεται, οι περιγραφές του ελληνικού χώρου στα ελληνικά ταξιδιωτικά κείμενα έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα σημεία ρωγμών των ετεροτοπικών αφηγήσεων περί ελληνικότητας, εκεί δηλαδή που κινούνται ανάμεσα στα ρομαντικά ξένα περιηγητικά κείμενα αλλά και την 'επίσημη' εθνική αφήγηση. Υπό αυτή την έννοια μπορούν να συμβάλουν προς μια πιο 'πραγματική' και άρα πιο διαλογική σύλληψη του ελληνισμού μεταξύ Ευρώπης και Ανατολής, αρχαιότητας και νεωτερικότητας, Ορθοδοξίας και Διαφωτισμού. Άλλωστε και στις πιο πρόσφατες μελέτες που αφορούν τη νεοελληνική ταυτότητα αναδεικνύονται τα στοιχεία διαλογικότητας, πολιτισμικής υβριδικότητας και συγκρητισμού που εμπεριέχονται σε αυτή.³² Αν το ταξίδι στην Ελλάδα για τον Chateaubriand περιορίστηκε, όπως προαναφέρθηκε, στη γνωριμία του με τους «νεκρούς» Έλληνες, θεωρούμε ότι ο σκόπελος αυτός αποφεύγεται μέσα από τη διερεύνηση των ενεργών εντάσεων και των ανοικτών ορισμών στα ταξιδιωτικά κείμενα του 19ου αιώνα. Με τη μέθοδο αυτή μπορεί να προσδιοριστεί εναργέστερα η ταυτότητα του νεότερου ελληνισμού, πέρα από παγιωμένες ή «νεκρές» εικόνες.

32. Πρβλ. ενδεικτικά ΤΖΙΟΒΑΣ, «Beyond the Acropolis: Rethinking Neohellenism», σ. 202-203, 208· Vangelis CALOTYCHOS, *Modern Greece: A Cultural Poetics*, Berg, Οξφόρδη 2003, σ. 157· Peter MACKRIDGE, «Cultural difference as national identity in Modern Greece» στο *Hellenisms: Culture, Identity, and Ethnicity from Antiquity to Modernity*, επιμ. Katerina Zacharia, Ashgate, Aldershot 2008, σ. 297-319.

Αναζητήσεις εθνικής ταυτότητας στο λαϊκό μυθιστόρημα της Κωνσταντινούπολης

Ήδη από τον 18ο αιώνα οι θρήνοι, τα μοιρολόγια και οι διάφορες παραδόσεις – θρύλοι¹ που συνέβαλαν στη σύσταση της δημιουργίας του μύθου της Κωνσταντινούπολης αφήνουν τη θέση τους σε έργα με εντελώς διαφορετική προοπτική.² Χωρίς πια να τη διεκδικούν, οι συγγραφείς της περιόδου αυτής έχουν την τάση να την παρουσιάζουν ως το κέντρο του ελληνικού κόσμου. Αν και ο αισθηματισμός των θρήνων υποθόσκει, η πραγματική τους παρουσία καθώς και η θεματική της νοσταλγίας της χαμένης αυτοκρατορίας υποχωρεί. Οι συγγραφείς φαίνεται να συνειδητοποιούν ότι μάταια αναζητούσαν κάτι που ήδη είχαν.

Αναφερόμαστε στο *Φιλοθέου Πάρεργα* του Νικόλαου Μαυροκορδάτου,³ όπου η Πόλη πρωταγωνιστεί ακροβατώντας στα όρια του φανταστικού και ο συγγραφέας παρουσιάζει τον χώρο υποτάσσοντάς τον στο ‘ωραίο’ σεβόμενος τους όρους της ‘αισθητικής’ με την κλασική σημασία του όρου.⁴ Στη

1. Βλ. Νικόλαος Γ. ΠΟΛΙΤΗΣ – Σκαρλάτος ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ – Κωνσταντίνος ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ – Σπυρίδων ΖΑΜΠΕΛΙΟΣ κ.ά., *Τα Σύμβολα της Εθνικής Πίστεως, Κωνσταντινούπολη και Αγία Σοφία*, Ι. Ν. Σιδέρης, Αθήνα χ.χ. Αναφέρουμε χαρακτηριστικά τον «Θρήνο Κωνσταντινουπόλεως», σ. 69-73, και το «Ανάκλημα της Κωνσταντινούπολης», σ. 73-77.

2. Georges ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΙΣ, *Images de Constantinople dans la prose néo-hellénique. Œuvres des XIXe, XXe et XXIe siècles*, Διδακτορική Διατριβή, Institut National des Langues et des Civilisations Orientales, Παρίσι 2011, σ. 18-24.

3. Νικόλαος ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ, *Φιλοθέου Πάρεργα*, επιμ. – μτφρ.– σχόλια Jacques Bouchard, πρόλ. Κ. Θ. Δημαράς, Όμιλος Μελέτης του Ελληνικού Διαφωτισμού – Les Presses de l'Université de Montréal, Αθήνα – Montréal 1989 (1718).

4. Βλ. Henri ΤΟΝΝΕΤ, «Ο Χώρος και η σημασία του στα Απόκρυφα της Κωνσταντινουπόλεως του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα», *Αντί* 641 (1997), σ. 27.

συλλογή του Ρήγα *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*,⁵ όπου το Παρίσι των *Contemporaines*⁶ γίνεται η Κωνσταντινούπολη των Φαναριωτών, καθώς και στο *Έρωτος Αποτελέσματα*,⁷ όπου για τον Ιωάννη Καρατζά η Πόλη είναι βέβαια η πρωτεύουσα του Σουλτάνου, παραμένει όμως πάντα η φυσική διάδοχος της Ρώμης και της χριστιανικής Κωνσταντινούπολης. Για το τέλος του 18ου αιώνα ας σημειώσουμε επίσης την *Βοσπορομαχία*⁸ του εξελληνισμένου Αυστριακού Seigner Momars, όπου η Πόλη μέσα από τη γεωγραφία της, όπως άλλωστε το δηλώνει και ο τίτλος, έχει πρωταγωνιστικό ρόλο.

Όταν οι Έλληνες συγγραφείς θα αναζητήσουν το Παρίσι ή το Λονδίνο του ελληνικού κόσμου, μοιραία θα στραφούν προς την Κωνσταντινούπολη και θα αναλάβουν να δημιουργήσουν σταδιακά τον κωνσταντινουπολίτικο χώρο με τον ίδιο τρόπο που οι Γάλλοι Louis-Sébastien Mercier και Restif de la Bretonne κάνουν για το Παρίσι.

Έτσι, τον 19ο αιώνα η Κωνσταντινούπολη είναι πια –και για τη λογοτεχνία– το αδιαμφισβήτητο κέντρο του ελληνισμού με έργα όπως ο *Ερμήλος*⁹ του Μιχαήλ Πεردικάρη και ο *Πολυπαθής*¹⁰ του Γρηγορίου Παλαιολόγου. Αναφερόμαστε επίσης και στο μνημειώδες έργο του Σκαρλάτου Βυζάντιου *Η Κωνσταντινούπολις*,¹¹ εμπνευσμένο από την *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*¹² του Hammer. Ενώ λοιπόν το ελληνικό κράτος ήδη υπάρχει, η Κωνσταντινούπολη συνεχίζει να ελκύει το ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται, όχι μόνο των συγγραφέων αλλά και των αναγνωστών, αφού άλλωστε πρόκειται ως επί το πλείστον για λαϊκά αναγνώσματα.

5. Ρήγας ΒΕΛΕΣΤΙΝΑΗΣ, *Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Άπαντα τα σωζόμενα*, τ. 1, εισαγωγή – επιμ. – σχόλια Παναγιώτης Πίστας, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000-2002 (1790).

6. Nicolas Edme Restif DE LA BRETONNE, *Les Contemporaines*, Hachette-Livre, Παρίσι 2012.

7. Ιωάννης ΚΑΡΑΤΖΑΣ, *Έρωτος Αποτελέσματα: ήτοι ιστορίαί ηθικοερωτικάί με διάφορα εν τω μεταξύ χαρήί και ερωτικά τραγούδια*, Γεώργιος Βεντόνης, Βενετία 1836 (1792).

8. Seigner MOMARS, *Βοσπορομαχία*, Δημήτριος Θεοδοσίου, Βενετία 1792.

9. Μιχαήλ ΠΕΡΔΙΚΑΡΗΣ, *Ερμήλος ή Δημοκριθιράκλειτος*, Βιέννη 1817.

10. Γρηγόριος ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ, *Ο Πολυπαθής*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Εστία, Αθήνα 1997 (1839).

11. Σκαρλάτος ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ, *Κωνσταντινούπολις*, Πελεκάνος, Αθήνα 1993 (1851-1869).

12. Joseph Freiherr von HAMMER-PURGSTALL, *Histoire de l'Empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, γαλλική μτφρ. J. J. Hellert, τ. 1-18, Éditeurs Bellizard, Barthès, Dufour et Lowell, Παρίσι – Λονδίνο – Αγία Πετρούπολη 1837-1843.

Είναι αξιοσημείωτο ότι μετά την ατυχή έκβαση του Κριμαϊκού πολέμου οι συγγραφείς, ενώ συνεχίζουν να εστιάζουν στην Πόλη, φαίνεται να αποκτούν έντονο ενδιαφέρον και για το τουρκικό στοιχείο της. Έτσι, στην ελληνική λογοτεχνία συναντάμε πληθώρα έργων στενά συνδεδεμένων με τον οθωμανικό κόσμο. Ωστόσο, το να καταστεί η οθωμανική ιστορία κεντρικό θέμα της συγγραφής είναι μάλλον περίπτωση σπάνια.

Σε αυτή τη μελέτη αναφερόμαστε στα έργα του Στέφανου Ξένου *Ο Διάβολος εν Τουρκία*¹³ και του Κωνσταντίνου Ράμφου *Χαλέτ Εφέντης*,¹⁴ όπου οι συγγραφείς επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στην οθωμανική ιστορία αυτή καθεαυτή.

Αν η σημασία της εγκόλπωσης της βυζαντινής περιόδου είναι αποφασιστική, γιατί σημαίνει τη μετάβαση από τη συνείδηση του σχήματος της αναβίωσης στο σχήμα της συνέχειας,¹⁵ η θεώρηση του οθωμανικού κόσμου ως προέκτασης του ελληνικού, πέρα από την περίοδο της τουρκοκρατίας που εντάσσει ο Δημαράς στη συνέχεια του Βυζαντίου με την επίδραση του Διαφωτισμού,¹⁶ γίνεται απαραίτητη για την οικειοποίηση ενός χώρου που διαφεύγει πια από τα όρια του εθνικού.

Παρόλο που και τα δύο μυθιστορήματα ανήκουν στην πληθώρα των λαϊκών αναγνωσμάτων της εποχής, τα γνωστά «απόκρυφα» ή «μυστήρια»,¹⁷ μπορούμε να διακρίνουμε δύο χαρακτηριστικά που μας επιτρέπουν να τα ξεχωρίσουμε. Η πλοκή τους όχι μόνο διαδραματίζεται σχεδόν εξολοκλήρου στην Πόλη, αλλά αυτή τη φορά αφορά την υψηλή κοινωνία και την πολιτική οργάνωση και διοίκηση της αυτοκρατορίας. Τα κατώτατα στρώματα και το περιθώριο αφήνουν τη θέση τους σε πρωταγωνιστές που συχνά συγχέονται με ιστορικά πρόσωπα.

Οι ήρωές τους είναι ο σουλτάνος και η αυλή του, οι πιστοί του ακόλουθοι και οι πολιτικοί του αντίπαλοι, οι υπουργοί και οι βεζίρηδες. Επιπλέον, οι συγγραφείς διαλέγουν μια περίοδο κατά την οποία τα πολιτικά γεγονότα γίνο-

13. Στέφανος ΞΕΝΟΣ, *Ο Διάβολος εν Τουρκία*, Βρετανικός Αστέρας, Λονδίνο 1862.

14. Κωνσταντίνος ΡΑΜΦΟΣ, *Ο Χαλέτ Εφέντης*, Α. Κτενάς – Π. Σούτσας, Αθήνα 1867-1869.

15. Βλ. Αντώνης ΛΙΑΚΟΣ, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας. Η δόμηση του εθνικού χρόνου» στον τόμο *Επιστημονική συνάντηση στην μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα 17-19.2.1993)*, επιμ. Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994, σ. 180.

16. Το ίδιο, σ. 195, 196.

17. Βλ. Γεωργία ΓΚΟΤΣΗ, «Μυθιστορίες Αποκρύφων και συναφών έργων», *Αντί* 641 (1997), σ. 12-13.

νται εξαιρετικά πολύπλοκα και καθοριστικά για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Πρόκειται για τη βασιλεία του Μαχμούτ του Β΄, στις αρχές του 19ου αιώνα, και τις εκρηκτικές σχέσεις του με το σώμα των Γενιτσάρων τη στιγμή που προσπαθεί να εισαγάγει μεταρρυθμίσεις για τον εκσυγχρονισμό της χώρας.

Ο Ξένος και ο Ράμφος, αντίθετα από τον Σαμαρτσίδα στα *Απόκρυφα της Κωνσταντινούπολης*,¹⁸ γοητεύονται από την αίγλη της σουλτανικής αυλής και το μεγαλείο των επίσημων τελετών και του πρωτοκόλλου. Τα δύο έργα προσπαθούν να ξεπεράσουν τον κοινό τόπο του προβληματικού χαρακτήρα των ελληνοτουρκικών σχέσεων.¹⁹ Οι συγγραφείς πηγαινούν πέρα από την επιφανειακή καθημερινή σχέση για να φτάσουν σε πολιτικές συμμαχίες και σε ισορροπίες, προκείμενου να εξυπηρετήσουν όχι μόνο την πλοκή των έργων, όπως για παράδειγμα με τη σχέση ανάμεσα στον σουλτάνο Μαχμούτ και την Ελληνίδα Αννίκα στο *Διάβολος εν Τουρκία*, αλλά και την ίδια την ιστορική αλήθεια με την αντιπαλότητα ανάμεσα στον Χαλέτ και τον Γαλίπ²⁰ στο *Χαλέτ Εφέντη*.

Η επιθυμία των συγγραφέων να ασχοληθούν με ένα θέμα εξολοκλήρου τουρκικό φαίνεται ήδη από τους τίτλους. Η επιλογή του Ράμφου να δώσει στο έργο του το όνομα ενός από τους υπουργούς και στενούς συνεργάτες του σουλτάνου ασφαλώς δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία. Παρακολουθώντας την πολυσύνθετη προσωπικότητα του πρωταγωνιστή Χαλέτ Εφέντη θα μπορούσαμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι ο αρχικός σκοπός του Ράμφου στο μυθιστόρημα αυτό δεν είναι να συνδέσει ένα έργο πατριωτικό και, ακόμα λιγότερο, ηθικοπλαστικό. Αντίθετα, φαίνεται ότι ο συγγραφέας έχει σκοπό να αφήσει

18. Χριστόφορος ΣΑΜΑΡΤΣΙΔΗΣ, *Απόκρυφα Κωνσταντινούπολης*, Π *Commercio Orientale*, Κωνσταντινούπολη 1868.

19. Αυτή η κοινή προοπτική των δύο συγγραφέων δεν μπορεί να θεωρηθεί εντελώς τυχαία. Ας σημειωθεί ότι από το 1860 και ύστερα αναπτύσσεται ένα είδος ανταγωνισμού μεταξύ Ξένου και Ράμφου γύρω από τη θεματική της οθωμανικής ιστορίας, της Υψηλής Πύλης και της διοίκησης. Βλ. Λάμπρος ΒΑΡΕΛΑΣ, «Ο Κωνσταντίνος Ράμφος στο χώρο του εφήμερου» στον τόμο *Πρακτικά 13ης Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης, Μνήμη Πάνου Μουλλά, Νεοελληνική λογοτεχνία και κριτική. Από τον Διαφωτισμό έως σήμερα*, επιμ. Μαρία Μικέ – Λίζυ Τσιριμώκου – Ιωάννα Ναούμ – Κατερίνα Τικοπούλου, Σοκόλη-Κουλεδάκη, Αθήνα 2014, σ. 694, 695.

20. Ο Χαλέτ Εφέντης (Μεχμέτ Σαΐντ Χαλέτ Εφέντη) υπήρξε πρεσβευτής της Υψηλής Πύλης στο Παρίσι αλλά και παλαιοκαθεστωτικός, υποστηρικτής της κεντρικής εξουσίας, του σώματος των Γενιτσάρων και των Ουλεμάδων. Άσπονδος εχθρός του ήταν ο Γαλίπ Πασάς (Μεχμέτ Σαΐντ Γαλίπ Πασά), προοδευτικός, υποστηρικτής των μεταρρυθμίσεων, ο οποίος και κατάφερε να τον εξουδετερώσει τον Νοέμβριο του 1822. Βλ. Robert MANTRAN, «Les débuts de la question d'Orient» στον τόμο *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Παρίσι 1989, σ. 439.

κατά μέρος τη φιλοπατρία και να στραφεί προς την ιστορία. Άλλωστε συνειδητά αρχίζει τη διήγησή του χρησιμοποιώντας τους όρους 'ιστορία' και 'απομνημονεύματα'.

Ο συγγραφέας θα επιμείνει στην περιγραφή της ιστορίας, επιλέγοντας όχι μόνο να παρουσιάσει αλλά να αναλύσει και τελικά να σχολιάσει πραγματικά γεγονότα. Διαφορετικά πώς αλλιώς θα μπορούσαμε να καταλάβουμε το γεγονός ότι απέφυγε να χρησιμοποιήσει τον όρο 'μυθιστόρημα', όπως έκανε με άλλα έργα του. Θυμίζουμε ότι εκτός από τον *Κατσαντώνη*, που μπορεί να θεωρηθεί πατριωτικό μυθιστόρημα και κάλεσμα προς την ελληνική νεολαία για ηρωισμό, και την *Κόμησσα Ποτόσκη*, στο οποίο βρίσκουμε τις ηθικές αξίες που ενσαρκώνει ο Γάλλος ήρωας, τα έργα του Ράμφου ανεβάζουν στη σκηνή χαρακτήρες που δύσκολα θα μπορούσαν να αποτελέσουν παραδείγματα προς μίμηση.

Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε γενικά στα κείμενα δύο τάσεις, όπως παρατηρεί ο Tonnet,²¹ μία ηθικοπλαστική και πατριωτική, που αντλεί τη θεματολογία της από τον ελληνικό κόσμο, και μια δεύτερη, περισσότερο ιστορική, επομένως πιο επιστημονική και κατά συνέπεια αντικειμενική, που αφήνει τον ελληνικό κόσμο για να στραφεί προς την οθωμανική αυτοκρατορία. Ωστόσο είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε τις δύο αυτές τάσεις. Παρά τη δέληση των συγγραφέων να μην πέσουν στον πατριωτισμό, αφήνοντας κατά μέρος κάθε περιγραφή της Ελλάδας και των αγώνων της καθώς και την αντιπαλότητά της με τους Οθωμανούς, δεν τα καταφέρνουν.

Αν και ο δηλωμένος σκοπός τους είναι η αλήθεια και ο σεβασμός απέναντι στον 'άλλο', στους άλλους πολιτισμούς, οι συγγραφείς εκπλήττουν με δέσεις που εκφράζουν περισσότερο αντιλήψεις γείτονα αντιπάλου παρά πολιτικές ιδέες του δυτικού κόσμου. Έτσι ο Ράμφος, για παράδειγμα, από την αρχή του έργου του σημειώνει χωρίς περιστροφές, αδιαφορώντας για το αντικειμενικό των θέσεών του και το βάρος που μπορεί να έχουν τέτοιες αναφορές σε μια 'ιστορική συγγραφή', «ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία δε θα μπορέσει ποτέ να αλλάξει ώστε να ακολουθήσει τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη».²² Κατ' αυτό τον τρόπο, εξαρχής καταδικάζουν τον ισλαμισμό και προσπαθούν χωρίς πάντα να τα καταφέρνουν, ως εξωτερικός παρατηρητής ο Ξένος και ως ουδέτερος

21. Βλ. ΤΟΝΝΕΤ, «Κωνσταντίνος Ράμφος, Παρουσίαση – Ανθολόγηση» στο *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τ. 4, Σκόλης, Αθήνα 1996, σ. 288.

22. Ίσως, όπως προτείνει ο Λάμπρος Βαρελάς, το έργο αυτό του Ράμφου μπορεί να διαβαστεί και ως ένα είδος υπόδειξης προς τις δυτικοευρωπαϊκές δυνάμεις, που πιστεύουν, μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, ότι η οθωμανική αυτοκρατορία μπορεί να εκπολιτιστεί ως κράτος. Βλ. ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 694.

ιστορικός ο Ράμφος, να κρατήσουν ίσες αποστάσεις. Οι συγγραφείς επιμένουν στην ισχυρή δέληση του σουλτάνου, που προσπαθεί να επιβάλει μεταρρυθμίσεις οι οποίες δεν μπορούν να ευοδωθούν, αφού το ανανεωτικό πνεύμα του κυβερνήτη βρίσκει αντίσταση στον συντηρητισμό και στη μισαλλοδοξία της μουσουλμανικής θρησκείας. Ο αγώνας των πεφωτισμένων μεταρρυθμιστών απέναντι στον σκοταδισμό της συντηρητικής ιεραρχίας του Ισλάμ γίνεται το κεντρικό θέμα της πλοκής στον *Χαλέτ Εφέντη* και η αφετηρία της συγγραφής του *Διαβόλου εν Τουρκία*.

Ο Ξένος φαίνεται να ενδιαφέρεται για την πολιτική της οθωμανικής αυτοκρατορίας και την παρακολουθεί από κοντά. Οι αναφορές του στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Μαχμούτ και οι παρατηρήσεις που κάνει για την άσκηση της δικαιοσύνης συνδέονται στενά με κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις του σουλτάνου. Πραγματικά για πρώτη φορά την εποχή αυτή (1808-1839) δημιουργείται το Ντιβάνι των Δικαστικών υποθέσεων,²³ που τριάντα χρόνια αργότερα θα γίνει ένα πραγματικό υπουργείο Δικαιοσύνης.

Ο Χαλέτ Εφέντης ο ίδιος, ως πρωταγωνιστής του Ράμφου, δεν μονοπωλεί την αφήγηση και τις περιγραφές. Αντίθετα, συχνά ο αναγνώστης ξεχνά την παρουσία του. Δεν είναι τόσο το δράμα, οι περιπέτειες και τα κατορθώματα του ήρωα που ενδιαφέρουν, αλλά η ιστορία της αυτοκρατορίας, της αυλής της, του στρατού της και των πολιτικών της. Ενώ στον *Διάβολο εν Τουρκία* οι αποκρουστικοί χαρακτήρες, πέρα από εθνική καταγωγή και θρησκευτικά πιστεύω, ρίχνονται σε έναν ανελέητο αγώνα για δύναμη και εξουσία χωρίς ηθικούς φραγμούς.

Στην προσπάθεια κατασκευής μιας πειστικής αντικειμενικότητας, ο Ξένος δικάζει και καταδικάζει πρόσωπα πέρα από τις εθνικές τους καταγωγές και τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, με σκοπό να επικρατήσει η δικαιοσύνη και να διευκολυνθεί ο σκοπός του σουλτάνου. Αναμφισβήτητα, τέτοιες δέσεις αντανakλούν τις ιδέες του αιώνα των Φώτων και παραμένουν πρωτοποριακές για το ελληνικό αναγνωστικό κοινό της εποχής, ενώ παράλληλα προστατεύουν τους συγγραφείς από μια απροκάλυπτη μεροληψία.

Ο αναγνώστης μένει έκπληκτος όταν στους δύο πρώτους τόμους του *Χαλέτ Εφέντη* δεν βρίσκει απολύτως καμία αναφορά στο ελληνικό στοιχείο, σαν να μην είχε υπάρξει ποτέ, όντας ξένο στον οθωμανικό κόσμο. Αντίθετα, στο τρίτο μέρος είναι εμφανές ότι ο Ράμφος αδυνατεί να αντισταθεί μπροστά σε σκηνές της ελληνικής ιστορίας. Τελικά ο ξέφρενος ρομαντισμός του τον προδίδει και ενδίδει σε έναν απροκάλυπτο πατριωτισμό.

23. Βλ. Paul DUMONT, «La période des Tanzimat» στον τόμο *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Παρίσι 1989, σ. 473.

Οι συγγραφείς ισορροπούν με δυσκολία ανάμεσα στον ρομαντισμό των πολυπρόσωπων μητροπόλεων και στον ρεαλισμό μιας άκρατης ωμότητας. Ο Ξένος βασίζοντας τη σύνθεσή του στα «απόκρυφα», ο Ράμφος προσπαθώντας να τα αποφύγει συνθέτουν εκ νέου την Κωνσταντινούπολη ως «την πολυπαθή μητρόπολη του σύγχρονου ελληνισμού».

Το επεισόδιο με τους φυλακισμένους μητροπολίτες του οικουμενικού θρόνου που περιμένουν την εκτέλεσή τους²⁴ επαναφέρει απρόσμενα στο προσκήνιο της διήγησης τον ελληνικό κόσμο, με ένα από τα πιο τραγικά γεγονότα της ελληνικής επανάστασης που διαδραματίζονται στην Πόλη: την εκτέλεση του Γρηγορίου του Ε΄. Για ολόκληρες σελίδες ακολουθούμε τον ανώτατο κληρο του Πατριαρχείου στις φυλακές, τις πιο απάνθρωπες και αποκρουστικές της αυτοκρατορίας, παρευρισκόμαστε σε προσευχές και εξομολογήσεις, μάρτυρες των τελευταίων στιγμών τους. Ξαφνικά τα σουλτανικά μέγαρα δίνουν τη θέση τους στο Πατριαρχείο, όπου μεταφερόμαστε τη Μεγάλη Δευτέρα του 1821. Ο Πατριάρχης και η Ιερά Σύνοδος, κατά τη διάρκεια μυστικής τελετής, προσπαθούν να άρουν την πράξη αφορισμού της Επανάστασης και των αγωνιστών, την οποία υποχρεώθηκαν να επιβάλουν.²⁵

Ο συγγραφέας έτσι αλλάζει άρδην την προοπτική του έργου του και μέσα από την εξιστόρηση με κάθε λεπτομέρεια αυτών των παρασκηνιακών γεγονότων προσπαθεί να ξαναδώσει στο Πατριαρχείο και στον κληρο του, και μέσα από αυτό στο Φανάρι και στην Πόλη, μια θέση αίγλης που φαίνεται ότι αμφισβητείται. Έτσι ο αφορισμός μετατρέπεται σε ευλογία του Αγώνα, ακολουθεί η δραματική περιγραφή της εκτέλεσης με την άκρα ταπείνωση του Πατριάρχη, για να τελειώσει με τη μεγαλοπρεπή ταφή του στην Οδησό.²⁶ Οι περιγραφές αυτές, στις οποίες ιστορικά στοιχεία και λαϊκή φαντασία συγχέονται, προκαλούν στους αναγνώστες αισθήματα οίκτου και πόνου για το πρόσωπο του Γρηγορίου, αλλά και αγανάκτηση για τη σκληρότητα των τουρκικών αρχών, τονώνοντας έτσι τα πατριωτικά αισθήματα. Η διήγηση ούτε λίγο ούτε πολύ θυμίζει τη Σταύρωση του Χριστού:

ο δε Πατριάρχης ησπάζετο τους περί τη Αγίαν Τράπεζαν Ιεράρχας. Ο δε ασπασμός ούτος είναι ο τελευταίος, τοις είπεν, ως υπήρξεν το τελευταίον Πάσχα του Κυρίου ο μυστικός αυτού δειπνος, [...] έμελλε με τ' ολίγον να κρέματα ως κακούργος [...] υπό μεν των χριστιανών πενθούμενος, υπό δε των Οθωμανών και των Ιουδαίων εμπαιζόμενος [...] ο Δήμιος τον ελάκτισε και τον διέταξε να

24. ΡΑΜΦΟΣ, τ. 3, σ. 164-168.

25. *Το ίδιο*, σ. 175-180.

26. *Το ίδιο*, σ. 245-247.

εγερδή [...] ο Πατριάρχης ηγέρθη διά της βοηθείας των Δημίων μη δυνάμενος να περπατήσει [...] – Κύριε Ιησού Χριστέ δέξαι το πνεύμα μου και σώσον τον περιούσιόν σου λαόν. – Τίνα προσκαλείς εις βοήθειαν; [...] Αναρτήσαντες επί του στήθους του την επιγραφήν: Προδότης της Βασιλείας.²⁷

Το ίδιο και στον *Διάβολο εν Τουρκία*, ο Τζιφούτ Ιαννάκης υπηρετεί χωρίς ηθικούς φραγμούς την τοκογλυφία, για να δέσει τελικά τα πλούτη του, προς μεγάλη έκπληξη αλλά και ικανοποίηση του αναγνωστικού κοινού, στην υπηρεσία της Επανάστασης.²⁸

Η διήγησή τους ξεπερνάει την ιστορική πραγματικότητα και αφήνεται να παρασυρθεί από ένα άκρατο εθνικό συναίσθημα υπερηφάνειας χωρίς προηγούμενο, που τελικά απογυμνώνει το έργο από κάθε ίχνος αξιοπιστίας. Ενώ έχει ως αφετηρία την ιστορία, περνάει στο ιστορικό μυθιστόρημα για να επιστρέψει τελικά σε έναν πατριωτισμό που, είναι αλήθεια, μερικές φορές αδυνατεί να ελέγξει.

Ο Ράμφος επικεντρώνεται στο συναίσθημα αφήνοντας ή ξεχνώντας τις προθέσεις αλλά και τις δηλώσεις του προλόγου του: «Δους τον τίτλο Χαλέτ Εφέντης τη παρούση πρωτοτύπω συγγραφή, ενόμισα τούτον πρόσφορον προς διαδραμάτισιν συμβάντων υπό την Κυβέρνησιν και την επήρειαν αυτού γεγονότων».²⁹ Ακόμα και όταν δεν αναφέρεται κατευθείαν στους Έλληνες, στην ελληνική κοινότητα, στο πολιτικό και οικονομικό τους βάρος ή και στις κακοπάθειές τους, βάζει στο προσκήνιο πλούσιες αρμενικές οικογένειες τραπεζιτών, τις οποίες περιγράφει όπως θα είχε περιγράψει τους Έλληνες. Ο Ξένος με τη σειρά του επιμένει σε συνδέσεις χαρακτήρων αποκρουστικών πέρα από εθνικές καταγωγές, που την τελευταία στιγμή μετατρέπονται σε φρουρούς υψηλών πατριωτικών φρονημάτων.

Τέτοιες ξαφνικές ανατροπές στους προσανατολισμούς της διήγησης, συνδεδεμένες με δραματικές περιγραφές, σίγουρα δεν επιτρέπουν να αντιμετωπίσουμε τέτοια έργα ως ανώδυνες μυθιστορηματικές συνδέσεις, αφού συμβάλλουν χωρίς αμφοβολία –έχοντας ως αφορμή την τουρκική εχθρότητα– στη συνειδητοποίηση της εθνικής ταυτότητας.

Παρόλο που στα δύο τρίτα του έργου του Κωνσταντίνου Ράμφου οι Έλληνες είναι απόντες, ενώ στη μυθοπλασία του Στέφανου Ξένου υποδύονται ρόλους και χαρακτήρες το ίδιο αρνητικούς με αυτούς των Τούρκων, οι συγγραφείς αδυνατούν να αποποιηθούν τα προσωπικά τους πιστεύω και να αγνοήσουν τις απαιτήσεις

27. Το ίδιο, σ. 233-242.

28. ΞΕΝΟΣ, σ. 289-291.

29. ΡΑΜΦΟΣ, τ. 1, σ. 2.

του κοινού στο οποίο απευθύνονται.³⁰ Έτσι τελικά, ο Έλληνας, ακόμη και όταν είναι κακός, μέσα στην τουρκική κοινωνία υπηρετεί τα ιδεώδη του ελληνισμού, ενώ η απουσία του από την οθωμανική ιστορία καθίσταται αδύνατη.

Η Κωνσταντινούπολη των Ελλήνων του 18ου αιώνα, από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα, ξαναβρίσκει τον τουρκικό χαρακτήρα της αλλά τελικά, όπως αποδεικνύεται, με τρόπο πολύ επιφανειακό. Οι συγγραφείς, ακολουθώντας τα λογοτεχνικά ρεύματα του δυτικού κόσμου αλλά και τις επιταγές της εγχώριας αγοράς, ενδιαφέρθηκαν και τελικά ασχολήθηκαν με την οθωμανική ιστορία, η οποία μετατρέπεται σε κομμάτι της ελληνικής.

Τόσο στο έργο του Ξένου όσο και στον Ράμφου η τουρκική ιστορία, μέσα από την κεντρική διοίκηση και την έδρα της κυβέρνησης, των στρατοπέδων και των παλατιών της, γίνεται το θέατρο όπου συγκρούονται αδιάκοπα το καλό και το κακό για να καταδειχθεί εντέλει η αδικία των Τούρκων σε βάρος των Ελλήνων, η δύναμη και η υπεροχή του Έλληνα, καθώς και η προσήλωσή του στην υπηρεσία της πατρίδας.

Ακόμα και όταν ο τουρκικός κόσμος κυριαρχεί στο μυθιστόρημα, ο ελληνισμός κλέβει την παράσταση, δίνοντας τη λύση στην πλοκή για να κρατήσει εγωιστικά την Πόλη δική του, εξυπηρετώντας συστηματικά την τόνωση της εθνικής συνείδησης, συμβάλλοντας καθοριστικά στη σύσταση της εθνικής ταυτότητας.

Η κατάρτιση της αφήγησης, έτσι όπως επιχειρείται στα εν λόγω μυθιστορήματα, προσδίδει νόημα και αναδεικνύει τον ελληνισμό σε ενεργό παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι του οθωμανικού κόσμου, προσδίδοντας αφηγηματική ταυτότητα στον Έλληνα αναγνώστη, όχι γιατί γνωρίζει ή αναγνωρίζει την οθωμανική ιστορία αλλά γιατί την πλάθει.³¹ Άλλωστε, η ιστορία όπως εξιστορείται παίρνει τη θέση της ιστορίας όπως βιώθηκε. Η παρουσία του Έλληνα στην Κωνσταντινούπολη δεν περιορίζεται μόνο σε μια κοινότητα κουλτούρας, αλλά λειτουργεί ως ρυθμιστικός παράγοντας τόσο της ανάγνωσης της ιστορίας όσο και της ψυχολογίας του αναγνώστη. Η εξυπηρέτηση της εθνικής ταυτότητας επιβάλλει αναδιάρθρωση της αφήγησης, η οποία παίρνει τελικά τη μορφή πατριωτικών εξάρσεων για να υποτάξει το μυθιστόρημα στις ανάγκες συγγραφής εθνικής ιστορίας.

30. Ας μην ξεχνάμε επίσης το οικονομικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο Ράμφος μετά τη συνταξιοδότησή του το 1860, γεγονός που αναμφίβολα υποτάσσει το γράψιμο του στη ζήτηση της αγοράς, πράγμα που αποδυναμώνει τη λογοτεχνική του αξία. Βλ. ΒΑΡΕΛΑΣ, σ. 694.

31. Βλ. ΛΙΑΚΟΣ, σ. 173.

Νεοελληνικές σπουδές στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 19ο αιώνα. Μαρτυρίες από τη λόγια παράδοση του Γένους

«Κρείσσόν ἐστι τὸ κατὰ δύναμιν εἰσενεγκεῖν ἢ τὸ πᾶν ἐλλείπειν»¹

Μια πρόσφατη σημαντική δημοσίευση στον τομέα των νεοελληνικών σπουδών, και πιο συγκεκριμένα όσον αφορά μια ‘ηρωική’ περίοδο του κλάδου κατά τον 19ο αιώνα, υπήρξε το βιβλίο του καθηγητή Γιάννη Παπακώστα για την αλληλογραφία του Émile Legrand, το οποίο ιστορεί τη δημιουργία της *Bibliographie* και παρουσιάζει τα πρόσωπα, τους Έλληνες λογίους που συνεισέφεραν, με την έρευνά τους σε διάφορες βιβλιοθήκες, στον εμπλουτισμό του εν λόγω μνημειώδους έργου. Δύο εξ αυτών, σε ένα σύνολο πέντε λογίων των οποίων την αλληλογραφία με τον Legrand δημοσίευσε ο Παπακώστας,² ο Βασίλειος Μυστακίδης, επιμελητής και υποδιευθυντής του Αρχαιολογικού Μουσείου Κωνσταντινουπόλεως από το 1895 έως το 1927, και ο Βασίλειος Γεωργιάδης, μετέπειτα Βασίλειος Γ΄ Κωνσταντινουπόλεως, ήταν Κωνσταντινουπολίτες που είχαν σπουδάσει στη Γερμανία (Ιστορία και Φιλοσοφία, αντίστοιχα) και είχαν σημαντική αυτόνομη συνεισφορά στις νεοελληνικές σπουδές, όπως καταδεικνύουν οι μελέτες για τον 16ο αιώνα (περί Μαρτίνου Κρουσίου και Μαξίμου Μαργουνίου) του Μυστακίδη³ και η αρθρογραφία του Βασιλείου

1. Αλέξανδρος ΠΕΚΙΟΣ, *Πνευματική άποψις της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος ήτοι περιεκτικόν διάγραμμα της επί τουρκοκρατίας διανοητικής του έθνους καταστάσεως*, τυπ. Ζέλλιτς και Υίος, Κωνσταντινούπολη 1880, σελίδα τίτλου.

2. Γιάννης ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, *Ο Émile Legrand και η Ελληνική Βιβλιογραφία. Αρχαιολογική Μελέτη*, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2011, σ. 410-549: 314-356.

3. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, σ. 192-199. Σε προσπάθεια αναλυτικής καταγραφής του εκτενούς έργου του Β. Μυστακίδη (μονογραφίες και άρθρα στην Ελληνική, Γερμανική, Γαλλική και Τουρκική) αποδύθηκε ο Χρήστος ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *ΕΕΒΣ ΛΓ΄* (1964), σ. 124-139. Ελλείψει πληρέστερης μονογραφίας για τον Β. Μυστακίδη (όπως και για τους περισ-

Γεωργιάδη στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, την επίσημη περιοδική έκδοση του Πατριαρχείου, την οποία για ένα διάστημα (1885-1887) διηύθυνε.⁴ Ένας τρίτος εξ αποστάσεως συνεργάτης του Legrand που παρουσιάζεται στο βιβλίο του Παπακώστα, δεν ήταν άλλος από τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα, ερευνητή της Πόλης και του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (ΕΦΣΚ) για σχεδόν μία δεκαετία, αλλά και βιβλιοθηκονόμο προηγουμένως της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης,⁵ ο οποίος κατήρτισε –ως γνωστόν– τις δικές του συλλογές κειμένων νεοελληνικού ενδιαφέροντος, με έμφαση στην καταλογογράφηση χειρογράφων και τη δημοσίευση πηγών (*Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, Κωνσταντινούπολη 1884, *Ιεροσολυμιτική Σταχυολογία και Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη*, Πετρούπολη 1891-1898, *Documente Privitoare La Istoria Romanilor*, τόμος XIII, Βουκουρέστι 1909).⁶

Η παρατήρηση για τον τόπο δράσης και την καταγωγή των λογίων που συνέβαλαν στη δημιουργία ενός έργου αναφοράς των νεοελληνικών σπουδών αποτελεί έναυσμα για τη σκέψη ότι εν μέρει οι σπουδές αυτές, με έμφαση στην ιστορία της παιδείας, στην ιστορική προσέγγιση των κειμένων της ημέτερης γραμματείας μετά το 1453 και τη δημοσίευσή τους και στην παροχή βιογραφικών πληροφοριών για τους συγγραφείς των κειμένων αυτών ή τους διδασκάλους του Γένους, υπηρετήθηκαν με αξιοσημείωτα αποτελέσματα κατά τον 19ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη από λογίους στενά συνδεδεμένους με το Πατριαρχείο, τις Σχολές του Γένους (κυρίως τη Μεγάλη του Γένους και τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης), το Μετόχιο του Παναγίου Τάφου και κατόπιν με τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως.⁷ Στους δεσμούς

σότερους συγγραφείς που αναφέρονται στην παρούσα ανακοίνωση) που να προβαίνει σε αποτίμηση του έργου του, βλ. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, σ. 185-206· Σ. ΧΟΥΔΑΒΕΡΔΟΓΛΟΥ-ΘΕΟΔΟΤΟΥ, *Βασίλειος Αθ. Μυστακίδης Αρχών διδάσκαλος της μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, εθνικός σύμβουλος, καθηγητής της πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής (1859-1933)*, Αθήνα 1938.

4. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, σ. 131-140· *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Γ', σ. 677-679.

5. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ, σ. 151-161, 147-150. Βλ. και Μαίρη Ν. ΒΕΗ, «Η αυτοβιογραφία του Α. Π. Κ. επισταλείσα υπό του ιδίου προς τον Νίκον Βέην», *Παρνασσός Δ'* (1962), σ. 441-453.

6. Στον τόμο των ελληνικών κειμένων της συλλογής Hürmuzaki (τ. XIII) διακρίνεται η σημασία του έργου του Παπαδόπουλου Κεραμέως ως προς τη συμπλήρωση της χρονογραφίας του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη (σ. 159-192) και την έκδοση νεοελληνικών πηγών συγγραφέων, όπως είναι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο Κωνσταντίνος Καρατζάς, ο Σεβαστός Κυμινήτης (σ. 16'-κστ') και άλλοι.

7. Για μια προσέγγιση επί του θέματος της «εθνικής παιδείας» και του ελληνικού

αυτούς της Πόλης υπήρχαν βιβλιοθήκες και συλλογές χειρογράφων που συνιστούσαν τον πυρήνα ερευνητικών προσπαθειών, καρποί των οποίων απετέλεσαν οι βιβλιογραφικές συλλογές και εκδόσεις κειμένων, όπως του Legrand ή ακόμα και του Κωνσταντίνου Σάδα, ο οποίος διέθετε πρόσβαση στο Μετόχιο του Παναγίου Τάφου μέσω Κωνσταντινουπολιτών λογίων, όπως του Γεωργίου Κωνσταντινίδη.⁸

Οι πνευματικοί αυτοί δεσμοί (εκτός βεβαίως του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως) και οι οικείες σπουδές δεν θμελιώθηκαν τον 19ο αιώνα, αν και τότε γνώρισαν την ακμή τους. Παράλληλα με τη διατήρηση της πρωτοκαθεδρίας της Κωνσταντινούπολης στον ορθόδοξο κόσμο μετά το 1453, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τη διαμόρφωση στη Βασιλεύουσα μιας παράδοσης ιστορικής καταγραφής της νεοελληνικής φιλολογίας, σπέρματα της οποίας εντοπίζονται ήδη κατά τα τέλη του ΙΣΤ΄ αιώνα, μεταξύ άλλων, στους καταλόγους του λόγιου δυναμικού του ελληνισμού και της γραμματείας που οι συγγραφείς του παρήγαγαν. Επί παραδείγματι, μεγάλο μέρος

ιδεολογικού χάρτη επί οθωμανικής περιόδου με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη βλ. ενδεικτικά Μανουήλ ΓΕΔΕΩΝ, *Η πνευματική κίνησης του γένους κατά τον ιθ΄ και ιδ΄ αιώνα*, Ερμής, Αθήνα 1999, σ. 23-47· Ματθαίος ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, *Σχεδιάγραμμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 3-36. Νεότερες προσεγγίσεις: Ι. Κ. ΗΑΣΣΙΟΤΙΣ, «Aspects of Political Ideology in the Greek Church under Ottoman Occupation», *Balkan Studies* 40 (1999), σ. 41-55· Paschalis M. ΚΙΤΡΟΜΙΛΙΔΗΣ, *An Orthodox Commonwealth*, Part I: Identities, Part 2: Religion and Politics, Ashgate, Aldershot, 2007· Nikolaos ΧΡΗΣΣΙΔΙΣ, «The World of Orthodoxy» στο *The Oxford Handbook of Early Modern European History, 1350-1750*, τ. 1, επιμ. Hamish Scott, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015. Επίσης τα συλλογικά έργα: *Symposium L'Époque Phanariote (21-25.10.1970)*, Ινστιτούτο Βαλκανικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1974· *Επιστημονικό Συμπόσιο (30-31.10.1998)*, *Ο εξω-ελληρισμός. Κωνσταντινούπολη – Σύμωρη 1800-1922*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2000· *Επιστημονική Ημερίδα 13 Ιανουαρίου 2001, Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Εταιρεία μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

8. Κωνσταντίνος ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ΄, Τύποις του Χρόνου, Βενετία 1872, σ. ια΄, πα΄, πβ΄, ζα΄, ζγ΄. Για τον Γεώργιο Κωνσταντινίδη βλ. Δημήτριος ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Αγιοταφικό Μετόχι Κωνσταντινουπόλεως. Αρχαιακές πηγές (18ος-20ός αιώνας)*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2010, σ. 28-44· ΓΕΔΕΩΝ, *Ιστορία των του Χριστού Πενήτων*, τ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2010, σ. 164-165. Ο Σάδας αναφέρεται ακόμα στον Παύλο Νεοκλέους (:), ο οποίος του ανακοίνωσε τη διαθήκη και την ομολογία πίστεως του Σεργίου Μακραίου που απόκεινταν στη βιβλιοθήκη του ΜΠΤ. Ως γνωστόν ο Σάδας εξέδωσε την εκκλησιαστική ιστορία του Μακραίου. Βλ. ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. Γ΄, σ. 203-419.

της *Turcograeciae* που εξέδωσε ο Μαρτίνος Κρούσιος το 1584 (επιστολές, χρονικά κ.ά.) είχε γραφτεί στην Κωνσταντινούπολη από λογίους συνδεδεμένους με τον Πατριάρχη Ιερεμία Β΄, ενώ καταλόγους συγγραφέων παραδίδουν έκτοτε πρόσωπα σχετιζόμενα με την Κωνσταντινούπολη, όπως ο ιδρυτής της βιβλιοθήκης χειρογράφων του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου στο Φανάρι, Δοσίθεος Ιεροσολύμων, οι Φαναριώτες Δημήτριος Προκοπίου και Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, ο Σέργιος Μακραιοίς, ο Καλλίνικος Δ΄ Κωνσταντινουπόλεως και άλλοι.⁹

Με παρεμφερές έργο καταγραφής είχε ασχοληθεί τον 19ο αιώνα ο επίσης σχετιζόμενος με το Μετόχιο του Παναγίου Τάφου Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχης Κωνσταντίας Α΄, ο οποίος ανέπτυξε ενδιαφέροντα που άπτονταν σχεδόν όλων των κλάδων της κωνσταντινουπολίτικης λογιόσύνης και συνέγραψε, εκτός των τοπογραφικών και αρχαιολογικών έργων *Αρχαία Αλεξάνδρεια*, *Κυπριάς χαρίεσσα* και *Κωνσταντινιάς*, πόνημα «Περί των μετά την άλωσιν εκ του κλήρου αρετή και παιδεία διαλαμψάντων», μελέτη περί Πατριαρχικής Ακαδημίας «και των εν αυτή διαπρεψάντων καθηγητών» και άλλα έργα.¹⁰

Πριν από την αναγέννηση της νεοελληνικής φιλολογίας στην Κωνσταντινούπολη, την οποία σηματοδοτεί ο Κωνσταντίας Α΄, ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός, καταγόμενος επίσης από την Κωνσταντινούπολη, διαπιστώνοντας την άγνοια των Δυτικών για τα νέα ελληνικά πνευματικά ζητήματα, παρέδωσε –ως

9. ΔΟΣΙΘΕΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Ιστορία περί των εν Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων*, Βιβλίο ΙΑ΄, Βουκουρέστι 1715, σ. 1179-1181· ΚΑΙΣΑΡΙΟΣ ΔΑΠΟΝΤΕΣ, «Ιστορικός κατάλογος ανδρών επισήμων (1700-1784)» στον τόμο ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, σ. 73-200. Η προσωπογραφία του Κομνηνού Υψηλάντη εκδόθηκε από τον Αθανάσιο Παπαδόπουλο Κεραμέα, βλ. παραπάνω υποσημείωση 5. Ο Σέργιος Μακραιοίς παραθέτει σειρά λογίων στην «Εκκλησιαστική ιστορία». Βλ. επίσης Άλκης ΑΓΓΕΛΟΥ, «Καλλίνικου Δ΄: Συμπλήρωμα στην “Επαρίθμηση” του Δ. Προκοπίου», *Ο Ερανιστής* 1 (1963), σ. 23-29· Τριαντάφυλλος ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828-1876)» στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδος* τ. Α΄, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, σ. 171-193.

10. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ Α΄, «Περί των μετά την άλωσιν εκ του κλήρου αρετή και παιδεία διαπρεψάντων» και «Περί του Ναού της Παμμακαρίστου και περί της Βυζαντινής Πατριαρχικής Ευκλεούς Σχολής και των εν αυτή διαπρεψάντων Καθηγητών» στο *Συγγραφαί αι ελάσσονες εκκλησιαστικάί και φιλολογικαί* (εκδίδοντος Θεοδώρου Αριστοκλέους), Πρόοδος, Κωνσταντινούπολη 1866, σ. 144-116, 343-367. Βλ. και «Κωνσταντίου Α΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Επιστολή περί της Μεγάλης του Γένους Σχολής», μετά παρατηρήσεων του Σ. Αριστάρχου, *Περιοδικό ΕΦΣΚ Β΄* (1863-1864), σ. 286-296.

γνωστόν— στους φιλέλληνες Ευρωπαίους μαθήματα νεοελληνικής γραμματικής, που δημοσιεύθηκαν το 1824 στη Γενεύη στη γαλλική γλώσσα και αρκετά αργότερα στα Ελληνικά.¹¹

Οι συγγραφείς που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετικά με τη *Bibliographie* του Émile Legrand ήταν στην πραγματικότητα, μαζί με τον Μανουήλ Γεδεών, από τους τελευταίους μιας περιόδου πνευματικής ακμής του ελληνισμού της Πόλης, η οποία συμβάδισε με τις πολιτικές εξελίξεις στην οθωμανική αυτοκρατορία μετά το 1830. Ίσως θα μπορούσε να προσθέσει κανείς μία ακόμα γενιά σημαντικών λογίων, που περιλαμβάνει τον Καλλίνικο Δεληκάκη, αρχιεποφύλακα της Μεγάλης Εκκλησίας και μητροπολίτη Καισαρείας, τον Χρύσανθο Τραπεζούντος (Φιλιππίδη) και τον αρχιμανδρίτη Ιερώνυμο Κωνσταντινίδη. Μάλιστα, οι Γεδεών και Μυστακίδης, αλλά και άλλοι λόγιοι που ήκμασαν στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, όπως ο Φιλάρετος Βαφειδής, είχαν τη μάλλον θλιβερή εμπειρία του περάσματος στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη, όπου συνέχισαν να γράφουν ώσπου τερμάτισαν τον βίο τους τη δεκαετία του 1940.¹² Οι τελευταίοι μάλιστα μόλις που πρόλα-

11. *Cours de la littérature grecque moderne*, Γενεύη 1824 = *Die neugriechische Literatur: In Vorlesungen gehalten zu Genf 1826 von Jacovaky Rizo Nerulos, ehemaligen Premierminister der griechischen Hospodare in der Moldau und Walachei*, Uebersetyt von Dr. Christian Müller, Mainz, 1827 = *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Έλλησι [...], εξελληνίσθη υπό Ολυμπίας Ι. Ν. Abbot*, Αθήνα 1870. Με το αυτό αντικείμενο ασχολήθηκε ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, πατριάρχης των εν Ελλάδι Φαναριωτών και αργότερα πρέσβυς στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, 2 τόμοι, Παρίσι 1877· *Précis d'une histoire de la littérature néo-hellénique*, I-II, Βερολίνο 1877 = *Περίληψις ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*, Αθήνα 1887. Η ανασκευή της κοινής πεποϊθησης, όπως επικρατούσε στη Δύση, περί εκλείψεως κάθε πνευματικής δραστηριότητας στην καθ' ημάς Ανατολή υπήρξε κίνητρο για τη σύνταξη καταλόγων λογίων, σχολών και έργων, όπως στην περίπτωση του Αλεξάνδρου Ελλαδίου, ο οποίος συνέγραψε για αυτό τον σκοπό απευθείας στα Λατινικά *Status Praesens Ecclesiae Graecae*, Impressus I. R. S., Νυρεμβέργη 1714.

12. Ως γνωστόν ο Χρύσανθος Τραπεζούντος εξελέγη αργότερα Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Ο Μυστακίδης δώρισε τη βιβλιοθήκη του στην Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών (Αθήνα) και αυτή μελετήθηκε, μαζί με τα κατάλοιπα του συγγραφέα, από τον Κωνσταντίνο Δυοβουνιώτη. Βλ. *ΕΕΒΣ* ΙΔ' (1938), σ. 415-431· ΙΕ' (1939), σ. 352-404· ΙΣΤ' (1940), σ. 160-210· ΙΖ' (1941), σ. 275-285. Κατά τη δεκαετία του 1920, ο μητροπολίτης Ηρακλείας και πρώην καθηγητής της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης Φιλάρετος Βαφειδής συνέγραψε εκτενώς στο εκκλησιαστικό περιοδικό της Θεσσαλονίκης «Γρηγόριος ο Παλαμάς». Βλ. Βασίλειος Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ, *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης 1844-1923*, χ.ε., Αθήνα 1970, σ. 97.

βαν τις ημέρες της ακμής του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου και αρθρογραφούσαν κυρίως στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, που έπεται του *Περιοδικού του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* σχεδόν κατά μία εικοσαετία.

Έτσι, προκειμένου να εξετάσει κανείς τη φάση πρωτοπορίας (τουλάχιστον από χρονικής απόψεως), αλλά συγχρόνως και ωριμότητας ως προς τις μέχρι τότε προσπάθειες για τη μελέτη της πνευματικής κίνησης του Γένους, θα πρέπει να ανατρέξει στα πρώτα έτη του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Τότε συναντάμε τις μορφές του Κωνσταντίνου Ηροκλή Βασιιάδη και του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, Ματθαίου Παρανίκα (1832-1914), και πιο συγκεκριμένα τον διάλογο που αναπτύσσουν στις πρώτες σελίδες του *Σχεδιάσματος*, του έργου του Παρανίκα *Περί της εν τω ελληνικώ έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ΙΘ΄) εκατονταετηρίδος*, αναγνωσθέντος στον Σύλλογο κατά Ιούνιο 1866 και εκδοθέντος στην Κωνσταντινούπολη το επόμενο έτος. Ο Παρανίκας καθ' όλη την περίοδο 1864-1869 παρέδιδε δημόσια μαθήματα (διαλέξεις) στον ΕΦΣΚ.¹³

Να σημειωθεί ότι η συγγραφή και η έκδοση έργων καταγραφής της ελλη-

Για την περίοδο του Γεδεών στην Αθήνα βλ. Σταύρος ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ, *Η εθναρχική παράδοση της Μεγάλης Εκκλησίας και ο Μανουήλ Γεδεών*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, 1994, σ. 322-342.

13. Για τους δύο λογίους, τους οποίους συνέδεε η καταγωγή τους από την Ήπειρο, λείπει ενδελεχής μονογραφία-αποτίμηση του έργου τους. Περισσότερα στοιχεία έχουμε στη διάθεσή μας για τον Βασιιάδη. Βλ. Κ. ΜΑΚΡΗΣ, «Βιογραφία Η. Β.», *Περιοδικό Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, τ. ΚΒ΄, σ. 20-33· George A. VASSIADIS, *The Syllogos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 2007, παντού. Για τις πολιτικές ιδέες του Βασιιάδη βλ. Γεώργιος ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως (1861-1922): Η ελληνική παιδεία και επιστήμη ως εθνική πολιτική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, 1998, σ. 219-221. Πάντως ο Ματθαίος Παρανίκας δεν αναφέρεται ως ένας εκ του αρχικού κύκλου λογίων του ΕΦΣΚ στη διήγηση του Αλέξανδρου Ζωηρού, ο οποίος εμφανίζει τον Σύλλογο ως δημιουργήμα ιατρών και μετεξέλιξη των φιλολογικών σαλονιών και ειδικότερα εκείνου του Σπυρίδωνος Μαυρογένη, υποκρύπτοντας ίσως κάποια ταξική διάσταση στις «Αναμνήσεις» του: «Η Κωνσταντινούπολις, και ιδίως το Σταυροδρόμιον, κατά το 1860, η πόλις, οι άνθρωποι, η ίδρυσις του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου», *Ημερολόγιον Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων του 1906*, Κωνσταντινούπολη 1905, και ανάπτυπο: Τυπ. Αριστοβούλου και Αναστασιάδου, Κωνσταντινούπολη χ.χ.

νικής πνευματικής κίνησης μετά το 1453 ήταν μέσα στους προσανατολισμούς του ΕΦΣΚ. Ήδη από τις πρώτες συνεδριάσεις, ο πρώτος πρόεδρος του, Στέφανος Καραθεοδωρής, χαρακτήριζε το εν λόγω εγχείρημα χρήσιμο και στην παραίνεσή του αυτή ανταποκρίθηκαν, σύμφωνα με τον βιογράφο του Ηλία Τανταλίδη, τόσο ο Ματθαίος Παρανίκας όσο και οι Αλέξανδρος Λάσκαρης και Αλέξανδρος Πασπάτης.¹⁴

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το *Σχεδιάσμα* είναι το εμβληματικό πόνημα ενός διδασκάλου του Γένους, αν και είχε δεχθεί τις επικρίσεις του Μανουήλ Γεδεών (και άλλων, όπως του Επαμεινώνδα Θ. Κυριακίδη) ότι ο συγγραφέας χρησιμοποίησε σημειώσεις άλλων χωρίς πάντοτε να τους μνημονεύει.¹⁵ Πάντως ο Κωνσταντίνος Βασιάδης αναφέρεται στη σημασία του έργου ως πρωτοποριακού, καινοφανούς, αν και επιδεχόμενου βελτιώσεων, ενώ ο ίδιος ο Παρανίκας θεωρούσε το κείμενό του, το οποίο βραβεύτηκε από τον ΕΦΣΚ και εκδόθηκε το 1867 χάρη «εις την φιλόστορα προθυμίαν του σωματείου τούτου», πρωτοποριακό σε σχέση με προγενέστερα έργα καταγραφής της νεότερης ελληνικής λογισύνης. Η κεντρική ιδέα που διαπνέει το *Σχεδιάσμα*, η επιβίωση του ελληνικού έθνους μετά το 1453 μέσω της παιδείας και της εκπαίδευσης, των σχολείων και των λογίων που δίδαξαν σε αυτά, δεν είναι καινοφανής, αν και ενισχύεται από την έννοια της αναγεννήσεως που συνάδει με τις ενθαρρυντικές για τους Έλληνες εξελίξεις στους παραπάνω τομείς του πνευματικού βίου κατά τον 19ο αιώνα.¹⁶

14. ΗΛΙΑΣ ΤΑΝΤΑΛΙΔΗΣ, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή*, Τυπ. Αντ. Κορομηλά, Κωνσταντινούπολη 1868, σ. 10. Πρβλ. *Περιοδικό ΕΦΣΚ Α'* (1863), σ. 90· ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΑΣΚΑΡΙΣ, «Ιστορική έποψις περί της εν Μόσχα ελληνικής ακαδημίας ήτοι περί αδελφών Λειχούδων», *Περιοδικό ΕΦΣΚ Β'*, σ. 24-64.

15. ΓΕΔΕΩΝ, *Μνεία των προ εμού: 1800-1863-1913*, Τυπ. Τα χρονικά, Εν Αθήναις 1934, σ. 445· ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, *Βιογραφία των εκ Τραπεζούντος και της περί αυτήν χώρας ηκμασάντων λογίων μετά σχεδιάσματος ιστορικού περί του Ελληνικού Φροντιστηρίου των Τραπεζουντίων*, Εκ του Τυπογραφείου Παρασκευά Λεώνη, Εν Αθήναις 1897. Ο Μ. Παρανίκας πληροφορεί πάντως ότι η συγγραφή του *Σχεδιασματος* είναι καρπός της συνεργασίας που είχε με λογίους που ήταν μέλη του ΕΦΣΚ, όπως τον Σταύρο Αριστάρχη και τον Βασίλειο Πυλάδη. Αναγνωρίζει επίσης οφειλές στους Α. Παπαδόπουλο Βρετό, Π. Αραβαντινό, Φίλιππο Ιωάννου, Ι. Παραντόπουλο, Κ. Ασώπιο, Σ. Κ. Οικονόμο. Βλ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, σ. η'.

16. Στο ίδιο πνεύμα, αν και μεταγενέστερα, βλ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΕΚΙΟΣ, *Πνευματική άποψις της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος ήτοι περιεκτικόν διάγραμμα της επί τουρκοκρατίας διανοητικής του έθνους καταστάσεως*, Τυπ. Ζέλλιτς και Υιός, Κωνσταντινούπολη 1880, σ. 112· ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Συνοπτική Έκθεσις της Πνευματικής Αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της Αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, Τυπ.

Ο συγγραφέας προτάσσει «τα εν Κωνσταντινουπόλει» πνευματικά και εκπαιδευτικά τεκταινόμενα, διαφορετικά ίσως από ό,τι θα πρότεινε μια εναλλακτική αφήγηση της διανοητικής μας ιστορίας (ακόμα και εκείνη του Γεδεών στην *Πνευματική Κίνηση του Γένους*), πιάνοντας το νήμα της νεοελληνικής αναγέννησης από τη διασπορά στην Ιταλία, τη Βιέννη ή το Παρίσι. Τη δεσπόζουσα θέση της Κωνσταντινούπολης, «κέντρου και αφετηρίας» στα ελληνικά πνευματικά πράγματα, χαρακτηρίζει, σύμφωνα με την ανάλυση του Παρανίκα, μακρά διάρκεια, αναγόμενη στους πρώτους βυζαντινούς αιώνες. Αναγνωρίζεται πάντως ότι η σχέση της Πόλης με την ελληνική παιδεία γνώρισε κρίση μετά το 1453. Ο συγγραφέας παραθέτει τους λόγους του Θεοδοσίου Ζυγομαλά προς τον Μαρτίνο Κρούσιο που επικεντρώνονταν στο στοιχείο της απώλειας, της μετοικεσίας της αρχαίας σοφίας και της πνευματικής καλλιέργειας προς τις Ακαδημίες της Δύσης.¹⁷ Το γεγονός αυτό, η απώλεια της προνομιακής σχέσης των Ελλήνων με την κλασική παιδεία, κρίνεται ως μη αναστρέψιμο και, όπως αναφέρει ο Κωνσταντίνος Βασιιάδης στην επιστολή του προς τον Ματθαίο Παρανίκα, η οποία δημοσιεύεται ως εισαγωγή στο *Σχεδιάσμα*, η δυτική επιστήμη γνωρίζει καλύτερα τα θέματα της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, ενώ αγνοεί τη νεοελληνική παιδεία.¹⁸

Επομένως, σημαντική γενικότερα αποστολή του ΕΦΣΚ ήταν να συνεισφέρει με τα δημοσιεύματά του στον τομέα που η ευρωπαϊκή φιλολογία υστερούσε, στον τομέα των νεοελληνικών σπουδών, στην καταγραφή της νεοελληνικής λόγιας παράδοσης, στη

συλλογήν και διασάφησιν των αναφερομένων εις την κατάστασιν των γραμμάτων παρά τω ημετέρω έθνει από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων και εις τα του βίου των εκασταχού διακριθέντων και διαπρεψάντων ανδρών, οι έν και μόνον έσχον κύριον έργον, την πιστήν διατήρησιν των πατρίων και την ηθικήν και διανοητικήν του έθνους αναγέννησιν.¹⁹

Είναι ενδιαφέρον ότι προτάσσεται αυτό το μέλημα, η θεμελίωση δηλαδή της νεοελληνικής επιστήμης και ιδεολογίας, που για τον Παρανίκα αποτελεί φόρο τιμής στους διδασκάλους του Γένους (και βέβαια στην Εκκλησία), οι οποίοι σε καιρούς δεινούς καλλιέργησαν κατά το δυνατόν τα γράμματα, «ούτω δε διετήρησαν την θρησκεία και την γλώσσαν, τα τιμαλφέστερα ημών πράγμα-

Βουτυρά, Κωνσταντινούπολη 1880 (ανατύπωση Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Καραβία, Αθήνα 1988).

17. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, σ. 4-6.

18. *Το ίδιο*, σ. ζ'-η' (επιστολή Η. Βασιιάδη).

19. *Ο.π.*

τα».²⁰ Να σημειώσουμε ωστόσο ότι, παρά ταύτα, τα ενδιαφέροντα του ίδιου του Κωνσταντίνου Η. Βασιάδη ήταν μάλλον προσανατολισμένα στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και στις νέες, κατά τον 19ο αιώνα, φιλολογικές, ιστορικές και ψυχολογικές αναγνώσεις περί εθνικού χαρακτήρα και φυλετικής ισχύος των Ελλήνων (από αρχαιοτάτων χρόνων), τις οποίες ανέλυσε σε εκτενή πραγματεία του «Περί ελληνικού πολιτισμού», που δημοσιεύθηκε στον τόμο ΙΣΤ΄ του *Περιοδικού ΕΦΣΚ*.

Σε κάθε περίπτωση, ανάμεσα στα άρθρα που εμφανίζονται στο περιοδικό εντοπίζουμε πράγματι πολλούς τίτλους αναφερόμενους στη νεοελληνική παιδεία και την ιστορία της, άρθρα που πρέπει να ήταν αρμοδιότητα κυρίως της Φιλολογικής Επιτροπής του Συλλόγου, όπου μετείχαν οι Βασιάδης, Παρανίκας, Γ. Χασιώτης, Α. Τάγης, Αιμ. Νοννότης και άλλοι. Άλλωστε, μία από τις πηγές που χρησιμοποίησε ο Ματθαίος Παρανίκας στο *Σχεδιάσμα* ήταν η «Επιστολιμαία διατριβή περί της εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής» του Κωνσταντίου Α΄ Κωνσταντινουπόλεως, που είχε ήδη καταχωρισθεί στο *Περιοδικό του ΕΦΣΚ*, έτος Β΄ (1864), μετά παρατηρήσεων του Σταυράκη Αριστάρχη, ο οποίος διετέλεσε γραμματέας και κατόπιν πρόεδρος του Συλλόγου κατά τα έτη 1870-1871.²¹ Να σημειωθεί ότι στο *Σχεδιάσμα* ο Παρανίκας αναφέρεται πολλακίς στη σημασία των έργων του Κωνσταντίου Α΄ για τη νεοελληνική επιστήμη και επισημαίνει ότι παρέμεναν δυστυχώς ακόμα –το 1867 υπενθυμίζουμε– ανέκδοτα, πλην της παραπάνω πραγματείας που δημοσιεύθηκε στο *Περιοδικό του ΕΦΣΚ*. Και τούτο, παρότι το 1866 δημοσιεύθηκε στην Κωνσταντινούπολη έκδοση έργων του λογίου πατριάρχη μαζί με εκτενή βιογραφία του από έναν άλλο λόγιο της Πόλης, τον Θεόδωρο Αριστοκλή, διδάσκαλο σε σχολείο της ταπεινής συνοικίας του Παλίνου.

Ενδεικτικά, να αναφέρουμε επίσης την αρθρογραφία, στο πλαίσιο της Φιλολογικής Επιτροπής του ΕΦΣΚ, του Αθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως «Συμβολαί εις την ιστορίαν της νεοελληνικής φιλολογίας», *Περιοδικό ΕΦΣΚ ΙΖ΄* (1882)· καθώς και τα άρθρα για την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης στο ίδιο περιοδικό την περίοδο 1871-1874 (αλλά και στον Β΄ τόμο της *Επετηρίδας του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού*

20. Το ίδιο, σ. 1.

21. *Περιοδικό ΕΦΣΚ Β΄* (1863-1864), σ. 286-296. Ο Μέγας Λογοθέτης Σταύρος Αριστάρχης συνέβαλε στη διάσωση σώματος πατριαρχικών πράξεων μιας μακράς περιόδου, «από την βυζαντινή εποχή έως τις μέρες του». Βλ. Δημήτρης Γ. Αποστολοπούλου – Μάχη Παίζη-Αποστολοπούλου, *Οι πράξεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Επιτομή – Παράδοση – Σχολιασμός. Ι. 1454-1498*, ΙΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2013, σ. 9.

Συλλόγου) ενός άλλου νεοελληνιστή που έζησε για μεγάλα διαστήματα στην Κωνσταντινούπολη, του προαναφερθέντος μέλους της Φιλολογικής Επιτροπής του ΕΦΣΚ, Γεωργίου Χασιώτη, συγγραφέα στη γαλλική γλώσσα έτερης μνημειώδους καταγραφής της ελληνικής παιδείας μετά την Άλωση (*L'instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu'à nos jours*, Παρίσι 1881) και διευθυντή του Ελληνικού Λυκείου στο Πέραν το 1869. Κατά τη δεύτερη μακρά παραμονή του στην Πόλη, ο Χασιώτης εκφώνησε λόγους στον Φιλολογικό Σύλλογο για θέματα της νέας ελληνικής γλώσσας, τις διάφορες διαλέκτους της, τη λεξικογραφία (που δεδομένου του εγχειρήματος της *Κιβωτού* αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο της νεοελληνικής φιλολογίας στην Κωνσταντινούπολη), τη ρητορική τέχνη (Σκούφος, Μηνιάτης) και άλλα (*Η γλώσσα του Έλληνας, Ο Πτωχοπρόδρομος και οι οπαδοί αυτού, Ο γλωσσικός αγών επί Τουρκοκρατίας, Η αναγέννησις της δημώδους γλώσσας*) που εκδόθηκαν στην Κωνσταντινούπολη το 1909. Στον τόμο της *Εικοσιπενταετηρίδος του ΕΦΣΚ* (Παράρτημα του ΙΗ' τόμου, 1888), οι πραγματείες νεοελληνικού ενδιαφέροντος ισορροπούν τελικώς σε αριθμό με τις αρχαιογνωστικές, ενώ μόνον ένα κείμενο καταπιάνεται με βυζαντινού ενδιαφέροντος θέμα.²²

Εκτός Φιλολογικού Συλλόγου, καταγραφή της πνευματικής κίνησης του Γένους μετά το 1453 επιχείρησαν και άλλοι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης, όπως ο Αλέξανδρος Πέκιος (*Πνευματική άποψις της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος, ήτοι περιεκτικόν διάγραμμα της επί Τουρκοκρατίας διανοητικής του ελληνικού έθνους καταστάσεως*, Κωνσταντινούπολη 1880). Είναι σαφές και από τον τίτλο αυτό ότι η βυζαντινή καταγωγή δεν εμποδίζει την ιστορική αφήγηση να γίνεται με εθνικούς όρους. Άλλοι συγγραφείς με παρεμφερές έργο (καταγραφή της λόγιας κίνησης και προσωπογραφία που αφορούσε την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία) οι οποίοι εγκαταστάθηκαν τελικώς στην Αθήνα ήταν ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης (*Βιογραφίαι των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού κράτους*, Αθήνα 1865), ο Τραπεζούντιος παιδαγωγός Κωνσταντίνος Ξανδόπουλος (*Συνοπτική Έκθεσις της Πνευματικής Αναπτύξεως των νεωτέρων Ελλήνων από της Αναγεννήσεως αυτών μέχρι τούδε*, Κωνσταντινούπολη 1880) και ο Επαμεινώνδας Θ. Κυριακίδης (*Βιογραφίαι των εκ Τραπεζούντος και της περί αυτήν χώρας από της αλώσεως μέχρις ημών ακμασάντων λογίων, μετά σχεδιάσματος ιστορικού περι του Ελληνικού Φροντιστηρίου των Τραπεζουντίων*, Αθήνα 1897).

22. Ενδεικτικά Γεώργιος Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, «Έρευναι περί των αρχών της νεωτέρας ελληνικής», σ. 84-92· Ε. ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, «Ανέκδοτοι Επιστολαί Νικηφόρου του Θεοτόκη, αρχιεπισκόπου Σλαβονίου και Χερσώνος», σ. 102-103· ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ, «Οποία παρ' ημίν η εκπαίδευσις», σ. 152-162.

Βεβαίως, ο Μανουήλ Γεδεών ανέλαβε μια ύστατη μεγαλόπνοη προσπάθεια να καταγράψει τον ελληνισμό της Πόλης πριν αυτός χαθεί, ενώ αντιπαλότητα προς το αθηναϊκό φιλολογικό και ιστοριογραφικό κατεστημένο ανέπτυξε με τη δική του καταγραφή της λόγιας κίνησης της Πόλης κατά τα τέλη του 19ου – αρχές 20ού αιώνα ένας ακόμα νεοελληνιστής, ο προαναφερθείς Βασίλειος Μυστακίδης (*Οι εν Αθήναις και οι εν ΚΠόλει λόγιοι*, Κωνσταντινούπολη, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, 1907, μια καταγγελία της αλαζονείας των εν Αθήναις λογίων και συγκεκριμένα μια σφοδρή επίθεση προς τους Σπυρίδωνα Λάμπρο και Αναστάσιο Διομήδη Κυριακό).

Σε ιδεολογικό επίπεδο, τα κίνητρα της καταγραφής της πνευματικής κίνησης του γένους σχετιζόνταν με τη συλλογική ταυτότητα, την επιβεβαίωση κατ' ουσίαν της εθνικής πνευματικής αυθυπαρξίας ακόμα και σε συνθήκες τόσο αντίξοες όσο εκείνες που επικράτησαν στην Ανατολή μετά το 1453. Ο Ματθαίος Παρανίκας δεν παραλείπει να συσχετίσει το έργο του με την αναγκαιότητα να ανασκευαστεί ο αφορισμός Δυτικών κυρίως παρατηρητών, αλλά, όπως αναφέρει ο συγγραφέας στις πρώτες σελίδες του *Σχεδιάσματος*, και «ενίων ημετέρων» ότι τα ελληνικά γράμματα (σχολές, λόγιοι, έργα) είχαν εκλείψει τουλάχιστον στο παλαιό Βυζάντιο.

Ταύτα βαρέως προ πολλού φέρων, απεξεδύθη εις το πολύμοχδον τούτον έργον, χρέος χρεών πρώτιστον παντός ομογενούς την εθνικήν τιμήν περί πολλού ηγούμενος το διατηρήσαι αδιάσπαστον και συνεχή την άλυσιν της εθνικής υπάρξεως, απορραπίσαι δε γενναίως τας συκοφαντίας ταύτας και αποδείξαι ότι και εν καιροίς ζοφεροίς το έθνος εκαλλιέργησε κατά το δυνατόν τα γράμματα [...].²³

Στον αντίποδα του πνευματικού μαρασμού ο Παρανίκας αναδεικνύει, όπως είπαμε, την έννοια της αναγεννήσεως, αποκορύφωμα της οποίας θεωρούσε το έργο του ΕΦΣΚ, και επεσήμανε το πνεύμα, τον σκοπό του έργου αυτού, δηλαδή την αναγέννηση των γραμμάτων και του πολιτισμού «εν τη πάλαι ποτέ κοιτίδι αυτών, τη γηραιά Ανατολή» και ειδικότερα τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων εις τους λαούς της Ανατολής άνευ διακρίσεως θρησκείας ή γλώσσης και τη συνεπαγόμενη υλική και πολιτική βελτίωσή τους. «Σέμνωμα του Ελληνισμού» ο Σύλλογος «εν τοις περιοικούσι έθνεσι, ανακινεί το εθνικόν φρόνημα», προκαλεί νέα ώθηση προς την πρόοδο και δίνει ελπίδα (στους σοφούς της Δύσης) «περί της διά των ελληνικών γραμμάτων, τεραστίαν έχόντων εκπολιτιστικήν δύναμιν, αναγεννήσεως των λαών της ανατολής και της συμμετοχής αυτών εις τον παγκόσμιον πολιτισμόν».²⁴

23. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, σ. 2.

24. *Το ίδιο*, σ. ε-στ'. Για την αντίληψη περί εκπολιτιστικής αποστολής του ΕΦΣΚ

Την ίδια περίοδο που γράφτηκε το συγκεκριμένο εγκώμιο στον ΕΦΣΚ, ένας λόγιος κληρικός, ο Σιναΐτης αρχιμανδρίτης Γερμανός Αφθονίδης, έδετε παρεμφερείς στόχους στην εισαγωγή της μεγαλεπήβολης έκδοσης των *Μετά την Άλωσιν*, του χρονογραφήματος του Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντη, με το οποίο –όπως ήδη ειπώθηκε– ασχολήθηκε αργότερα και ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς. Ένα ακόμα ελληνικό κείμενο εκδίδεται, ένα έργο χωρίς το οποίο θα αγνοούσαμε πολλά στιγμιότυπα της ελληνοοθωμανικής ιστορίας και της ιστορίας των Φαναριωτών. Περιλαμβάνει διακλαδώσεις της κωνσταντινουπολίτικης λογισσύνης στην παράδοση των χρονικών και των «εφημερίδων» (Ιωάννης Καρνοφύλλης, Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, Δαπόντες κ.ά.), αλλά και της εκκλησιαστικής ιστορίας και ο εκδότης του δράττεται της ευκαιρίας να κάνει λόγο για την αποστολή «πρωτοτόκου υιού απορφανισθείσης οικογενείας», την εκπολιτιστική αποστολή του ελληνικού έθνους για λογαριασμό των λαών της Ανατολής και την αναγκαιότητα συγγραφής κριτικής και συστηματικής ιστορίας της περιόδου μετά το 1453, ένα έργο που ο Αφθονίδης χαρακτηρίζει «αποκλειστικώς ελληνικόν».²⁵ Επιφυλάσσει μάλιστα κριτικά έως αρνητικά σχόλια για τους δυτικούς συγγραφείς που είχαν έως τότε ασχοληθεί με την ιστορία των ανατολικών λαών και της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι δύο αυτοί συγγραφείς, ο Ματθαίος Παρανίκας και ο Γερμανός Αφθονίδης, δεν είχαν απαραίτητως την ίδια αντίληψη για τις πολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες θα επιτυγάνονταν οι παρεμφερείς, ουτοπικοί σε μεγάλο βαθμό, πνευματικοί στόχοι τους. Η σχέση του πρώτου με τον Βασιάδη και τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως θα ήταν δυνατόν να τον φέρει πλησιέστερα στους στόχους της Μεγάλης Ιδέας, εκπεφρασμένης ωστόσο ως προγράμματος πολιτισμικού επεκτατισμού, η πολιτική συνθήκη του οποίου δεν δηλώνεται με σαφήνεια στις εισαγωγικές σελίδες του *Σχεδιάσματος*.²⁶ Το ζήτη-

βλ. και Χάρης ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, *Εκ δυσμών το φως; Εξελληνισμός και οριενταλισμός στην οθωμανική αυτοκρατορία (μέσα 19ου – αρχές 20ού αιώνα)*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα 2015, σ. 83-84.

25. Γερμανός ΑΦΘΟΝΙΔΗΣ, «Πρόλογος του εκδότη» στο *Εκκλησιαστικών και πολιτικών των εις δώδεκα, βιβλίον Η΄, Θ΄ και Ι΄, ήτοι Τα Μετά την Άλωσιν*, Ι. Βρεττός, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. γ΄-η΄. Μαρίνος ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, «Οι Φαναριώτες και η οθωμανική παράδοση: Επιδράσεις και στεγανά, 17ος-18ος αιώνας» στον τόμο *Τουρκολογικά, Τιμητικός τόμος για τον Αναστάσιο Κ. Ιορδάνογλου*, επιμ. Γεώργιος Σαλακίδης, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 316.

26. Έχει κάποιο ενδιαφέρον η χρήση από τον συγγραφέα του αόριστου όρου *Ανατολή* και όχι αυτοκρατορία των Οθωμανών. Η ονομασία *οθωμανικό κράτος* συναντάται μόνο παρακάτω, σε μια μάλλον ουδέτερη γεωγραφική αναφορά σχετιζόμενη κυρίως με

μα αν οι λόγιοι της Κωνσταντινούπολης έδεταν τους παραπάνω στόχους έχοντας κατά νου τη διατήρηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας είναι περίπλοκο και σχετίζεται με το ερώτημα αν μπορούσε κανείς να είναι φορέας ελληνικής εθνικής ιδεολογίας χωρίς να ταυτίζεται με τον ελλαδικό εθνικισμό.²⁷ Η πρόοδος και ο εκπολιτισμός της Ανατολής δεν προϋπέθεταν, σε πρώτο επίπεδο τουλάχιστον, την επέκταση του ελλαδικού κράτους, την ευόδωση των πολιτικών φιλοδοξιών της Μεγάλης Ιδέας. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για την αίσθηση της πνευματικής υπεροχής των Ελλήνων που διαπνέει τα κείμενα του Παρανίκα και του Αφθονίδη. Από την άλλη πλευρά, η μη αναγνώριση της πνευματικής ισομέρειας Ελλήνων και Οθωμανών μας βάζει σε σκέψεις γύρω από τη συνήθως προβαλλόμενη ελληνοοθωμανική ταυτότητα των συγκεκριμένων προσώπων.

Αν θέλουμε πραγματικά να εντοπίσουμε ιδέες που να περιλαμβάνουν την οθωμανική ταυτότητα στο πνευματικό προϊόν μέσω του οποίου αυτές προβάλλονται, θα τις εντοπίζαμε ασφαλέστερα σε έργα συγγραφέων που κατείχαν υψηλές θέσεις στο οθωμανικό κράτος και ήταν πολύ εξοικειωμένοι με την οθωμανική γλώσσα.²⁸ Ωστόσο, η ανάλυση των προσανατολισμών αυτών των συγγραφέων θα μας εισήγαγε σε διαφορετικό αντικείμενο σε σχέση με τα έως τώρα εκτεθέντα. Για τους συγγραφείς του Συλλόγου και της Πόλης στο χρονικό διάστημα περίπου 1860-1880, που παρουσιάστηκαν παραπάνω, θα καταλήγαμε με τη σκέψη της ουτοπίας, της ουτοπίας μιας σύντομης ιστορικής συγκυρίας που επέτρεπε μεγαλεπήβολα, ίσως υπερβατικά ιδεώδη, που δεν είχαν την ευκαιρία να αποσαφηνιστούν.

το παρελθόν. Βλ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, σ. 3. Πρβλ. *Περιοδικό ΕΦΣΚ Α'* «Πρόλογος». Λαοί της Ανατολής είναι κατά τη συντακτική επιτροπή οι Οθωμανοί, οι Ισραηλίτες, οι Αρμένιοι και οι ημέτεροι ομογενείς (Έλληνες).

27. Έλλη Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασιλείον και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 309-311. Η συγγραφέας αναφέρθηκε στην «ελληνοοθωμανική ιδεολογία» ως απάντηση της ομογένειας της Κωνσταντινούπολης στη Μεγάλη Ιδέα και την υιοθέτηση εκ μέρους της του δόγματος της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

28. Βλ. ιδίως Johann STRAUSS, «The Millets and the Ottoman Language: the Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters», *Die Welt des Islams XXXV* (1995), σ. 189-249· Matthias KAPPLER, «Über die Beziehung der Griechischen Bevölkerung Konstantinopels zur Osmanischen Kultur im 18. und 19. Jahrhundert», *Θησαυρίσματα του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας* 25 (1995), σ. 349-361.

B. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

IV. Οι λόγιοι του 19ου αιώνα και η παραγωγή τους

Ο Δανιήλ Φιλιππίδης ως μεταφραστής λατινικών έργων

Εισαγωγή

Ο καταγόμενος από τις Μηλιές του Πηλίου Δημήτριος-Δανιήλ Φιλιππίδης (γένν. 1750 έως 1755, θάν. 1832)¹ δημοσιεύει μέσα σε δύο συναπτά έτη τις δύο του μεταφράσεις έργων λατινικής ιστοριογραφίας, την *Έπιτομή τών Φιλίππικών του Πομπηίου Τρόγου* (1817) και τη *Φλόρου έπιτομή τών Ρωμαϊκών* (1818)², συγκεντρώνοντας, ουσιαστικά, σε δύο τόμους την ιστορία όλων των γνωστών αρχαίων εθνών (κυρίως, βέβαια, των Ελλήνων και των Ρωμαίων, αλλά και των Ασσυρίων, των Περσών, των Σκυθών κ.λπ.). Γλώσσα των έργων είναι η καθομιλουμένη της εποχής. Οι μεταφράσεις πλαισιώνονται από πολύ ενδιαφέροντα προλογικά σημειώματα και επιλεγόμενα, στα οποία ο Φιλιππίδης παρέχει στον αναγνώστη πλούσιες πληροφορίες για την αρχαία ελληνική και τη λατινική ιστοριογραφία, αλλά αναπτύσσει και τις θεωρίες του για το γλωσσικό ζήτημα και την εκπαίδευση της εποχής. Επίσης, είναι διανδισμένες από πλούσια υποσελίδια σημειώματα που αφορούν σε ποικίλα γνωστικά πεδία

1. Για τον βίο και το έργο του Δανιήλ Φιλιππίδη βλ. Δημήτριος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Δανιήλ Φιλιππίδου, Βίος και έργον», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 200-290· Νάνος ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ, «Δανιήλ Φιλιππίδης», *Πάλι* 2-3 (1960), σ. 177-180· Βασίλειος ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη † 1832: οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλόρου*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 7-34. Βλ. επίσης Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Η γλωσσική θεωρία του Δ. Καταρτζή. Άνέκδοτα κείμενά του», *Αθηνά* 50 (1940), σ. 197-234· ΠΑΠΠΑΣ, «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης από τις Μηλιές του Πηλίου: ένας πανεπιστήμων λόγιος», *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 19 (2014), σ. 121-154.

2. Το όνομα «Φλώρος» στο κείμενο του Φιλιππίδη άλλοτε γράφεται με «ω» και άλλοτε με «ο». Στη σημερινή ελληνόγλωσση βιβλιογραφία γράφεται αποκλειστικά με «ω». Στην παρούσα εργασία διατηρήθηκε η ποικιλία που απαντάται στο κείμενο του Φιλιππίδη.

(λατινική και ελληνική γλώσσα και ιστορία, ζητήματα του λατινικού κειμένου, παραδέματα από Ρωμαίους και Έλληνες συγγραφείς, ηθικές ή παιδαγωγικές διαστάσεις, θέματα φυσικών επιστημών κ.ά.). Τέλος, ο Φιλιππίδης αποδίδει στα Ελληνικά τα λατινικά παραδέματα της μετάφρασης της *Αστρονομίας* του Lalande (1803) που στο πρωτότυπο παρέμεναν αμετάφραστα. Στην παρούσα εργασία –δίνοντας βάρος στις φιλιππίδειες αποδόσεις των λατινικών ιστορικών έργων– παρουσιάζουμε και αναλύουμε με συντομία τα κυριότερα σημεία των μεταφράσεων του Φιλιππίδη, με σκοπό την ανάδειξη του εύρους της λατινομάθειάς του.

Ευρύτερη παράδοση

Οι μεταφράσεις του Φιλιππίδη αποτελούν τμήμα μιας ευρείας παράδοσης ελληνικών μεταφράσεων λατινικών έργων από Έλληνες Βυζαντινούς λογίους (Μάξιμο Πλανούδη, Ευγένιο Βούλγαρη, Δημήτριο Κυδώνη, Βησσαρίωνα κ.ά.),³ αλλά και ειδικότερα μιας συγκεκριμένης υποκατηγορίας, αυτής της μετάφρασης λατινικών ιστορικών έργων από μεταβυζαντινούς λογίους.

Το 1686 ο Ιωάννης Μάκολας μεταφράζει για πρώτη φορά την επιτομή των *Historiae Philippicae* του Πομπηίου Τρόγου⁴ (μια μετάφραση που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Φιλιππίδης αγνοούσε). Ο Σπυρίδων Βλαντής μεταφράζει το 1801 το *De viris illustribus* του Κορνηλίου Νέπωτα⁵ και ο Νεόφυτος Δού-

3. Βλ. Dimitrios ΝΙΚΙΤΑΣ, «Traduzione Greche di opere latine» στον τόμο *I Greci. Storia Cultura Arte Società*, τ. 3, *I Greci oltre la Grecia*, επιμ. S. Settis, G. Einaudi Editore, Τορίνο 2001, σ. 1035-1051· Δημήτριος ΝΙΚΗΤΑΣ, «Μεταβυζαντινή Latinitas: Δεδομένα και ζητούμενα» στον τόμο *Πρακτικά Ζ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία (Θεσσαλονίκη 16-19.10.2002)*, Τομέας Κλασικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 34-46.

4. Βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ, «Μύθοι πάνυ ώφέλιμοι και τερπνοί: η πρώτη δημόδης νεοελληνική μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου από τον Ιωάννη Μάκολα (1986)» στον τόμο *Laus et Gratia. In memoriam Κωνσταντίνου Γρόλλιου*, επιμ. Δ. Νικήτας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 103-142

5. Για τη μετάφραση αυτή βλ. ΝΙΚΗΤΑΣ, «*Cornelius Nepos Neograecus*: Η μετάφραση των *Βίων* του Νέπωτα από τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1810)» στον τόμο *Δημητρίω Στέφανο* (τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτρη Λυπουρλή), επιμ. Α. Βασιλείαδης – Π. Κοτζιά – Αι. Δ. Μαυρουδής – Δ. Α. Χρηστίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 241-274. Κορνήλιο Νέπωτα είχε μεταφράσει και ένας άλλος λόγιος του 18ου αιώνα, ο Γεώργιος Ζαβίρας. Δυστυχώς όμως, η μετάφρασή του, όπως και τα περισσότερα έργα του, παρέμεινε ανέκδοτη. Βλ. Κωνσταντίνος ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική*

κας το 1807 μεταγλωττίζει στην καθομιλουμένη την αρχαία ελληνική μετάφραση του *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου που είχε πραγματοποιηθεί από τον Παϊάνιο.⁶ Όλες αυτές οι μεταφράσεις από τα λατινικά ιστορικά έργα (συμπεριλαμβανομένων και των δύο μεταφράσεων του Φιλιππίδη) έχουν τα εξής τρία κοινά στοιχεία: 1) είναι γραμμένες στη δημοτική της εποχής, 2) αποτελούν αποδόσεις λατινικών επιτομών ή ανθολογιών και 3) έχουν διδακτικούς σκοπούς, καθώς εντάσσονταν στο curriculum των γυμνασίων της εποχής.⁷

Οι μεταφράσεις της «Ἐπιτομῆς τῶν Φιλιππικῶν τοῦ Πομπηίου Τρόγου» (1817) και της «Ἐπιτομῆς τῶν Ρωμαϊκῶν τοῦ Φλώρου» (1818)

Ο τίτλος της πρώτης μετάφρασης του Φιλιππίδη είναι: «Ἐπιτομὴ τῶν Φιλιππικῶν τοῦ Πομπηίου Τρόγου. Νῦν πρῶτον ἐκ τοῦ Λατινικοῦ εἰς τὴν αἰολοδωρικὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον μεταγλωττισθεῖσα, καὶ ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς Ρουμουνίας καὶ προσφωνηθεῖσα. Ἐν Λειψία παρὰ τῷ Τάουχνιτζ. 1817». Το βιβλίο έχει σχῆμα 8ο και αριθμεί σ. 8 (χωρίς αριθμηση) + 621 + 34 (τα Ἐπιλεγόμενα). Ο τίτλος της δεύτερης μετάφρασης είναι: «Φλώρου ἐπιτομὴ τῶν Ρωμαϊκῶν. Νῦν πρῶτον ἐκ τοῦ ῥωμαϊκοῦ εἰς τὴν αἰολοδωρικὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον μεταφρασθεῖσα καὶ ἐκδοθεῖσα παρὰ τοῦ ἀποπειρογράφου τῆς Ρουμουνίας καὶ προσφωνηθεῖσα. Ἐν Λειψία παρὰ τῷ Βράϊτκόφφ καὶ Ἔρτελ 1818».⁸ Το βιβλίο έχει σχῆμα 8ο και αριθμεί σ. 32 + 290 + 21 (τα Ἐπιλεγόμενα).

Φιλολογία. Βιογραφία τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821), Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1868, σ. 540.

6. Για τη μετάφραση αυτή βλ. ΠΑΠΠΑΣ, «Η μετάφραση του *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου από τον Νεόφυτο Δούκα (τ. Α΄) και το *Λεξικό των Ενδόξων Ανδρών* του έργου (τ. Β΄)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 24 (2014), σ. 129-155.

7. Βλ. τη μετάφραση του *Breviarium* από τον Δούκα, σ. ιδ΄-ιε΄: «προϋδμηθήν ἐκδοῦναι τὴν τίβλον, μεταφράσας αὐτὴν εἰς τὴν συνήθη διάλεκτον, ἵνα τῇ τε νεολαίᾳ ἐν τοῖς γυμνασίοις ἔτι χαρίσῳμαι, καὶ τῷ κοινῷ ἀπὸ τοῦ ἴσου γενοίμην ὠφέλιμος».

8. Και οι δύο μεταφράσεις του Φιλιππίδη διατίθενται ψηφιοποιημένες στον διαδικτυακό τόπο *Ανέμη* (<http://anemi.lib.uoc.gr>) του Πανεπιστημίου Κρήτης. Για τη μετάφραση του Τρόγου βλ. τον σχετικό σύνδεσμο: http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/b/6/d/metadata-145-0000015.tkl&do=83553.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=345&height=569&maxpage=663. Για τη μετάφραση του Φλώρου βλ. τον σχετικό σύνδεσμο: http://anemi.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?rec=/metadata/b/1/c/metadata-86-0000017.tkl&do=83489.pdf&lang=el&pageno=1&pagestart=1&width=840.96%20pts&height=595.2%20pts&maxpage=172. Τα παραδείγματα για την παρούσα εργασία έχουν αντληθεί από αυτές τις πηγές.

Οι τίτλοι των μεταφράσεων, λοιπόν, μας παρέχουν αρκετά «στοιχεία ταυτότητας» των έργων: τα ονόματα των Ρωμαίων συγγραφέων, τους τίτλους των ρωμαϊκών έργων (εξελληνισμένους), τη γλώσσα των πρωτοτύπων, τη γλώσσα των μεταφράσεων, καθώς και τον τόπο –οίκο⁹–, χρόνο των εκδόσεων. Από τους τίτλους των μεταφράσεων συνάγουμε τα εξής: 1) ο Φιλιππίδης φαίνεται ότι αγνοούσε τη μετάφραση του Μάκολα στην καθομιλουμένη, καθώς ισχυρίζεται ότι η μετάφρασή του από τα Λατινικά στη δημοτική Ελληνική γίνεται για πρώτη φορά («*Nūn prōton ἐκ τοῦ Λατινικοῦ εἰς τὴν αἰολοδωρικὴν ἑλληνικὴν διάλεκτον μεταγλωττισθεῖσα*»), γεγονός που επισημαίνεται και από τη βιβλιοκριτική της φιλιππίδειας μετάφρασης από τον *Λόγιο Ερμή*¹⁰ και 2) ο Φιλιππίδης και στα *Φιλιππικά* του Πομπηίου Τρόγου και στην *Ἐπιτομὴ τῶν Ρωμαϊκῶν* του Φλώρου αυτοαποκαλείται «*ἀποπειρογράφος*», χωρίς να παραδέτει το όνομά του. Ἐτσι θα λέγαμε ότι στις μεταφράσεις αυτές παραπέμπει με την υπογραφή του συνδυαστικά σε δύο έργα του, την *Ἀπόπειρα ἀναλύσεως τοῦ νοουμένου* (1817) (*ἀποπειρογράφος* = ο συγγραφέας της *Ἀπόπειρας*) και την *Ἱστορία και το Γεωγραφικὸν τῆς Ρουμουνίας* (1816). Φαίνεται ότι, για να καλύπτει το όνομά του κάτω από αυτό το ψευδώνυμο – παραπομπή, ο Φιλιππίδης και αρκετά υπερήφανος για τα δύο του αυτά έργα (*Ρουμουνία, Ἀπόπειρα*) ήταν και ήθελε με αυτή τη μέθοδο να τα «διαφημίσει».¹¹

9. Ο εκδοτικός οίκος του Τάουχνιτζ (Karl Christoph Traugott Tauchnitz) άρχισε τη λειτουργία του το 1796 στη Λειψία. Ήταν εξειδικευμένος στην έκδοση αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων κλασικών. Βλ. *Encyclopaedia Britannica*, λ. «Karl Christoph Traugott Tauchnitz», τ. 26 (1985), σ. 452. Εκτός από το έργο που μελετούμε, ο Φιλιππίδης είχε αναθέσει σε αυτό τον οίκο και την έκδοση της *Ἱστορίας τῆς Ρουμουνίας* (1816). Για τον εκδοτικό οίκο των Bernhard Christoph Breitkopf και Gottfried Christoph Härtel στη Λειψία βλ. *Allgemeine Deutsche Biographie*, τ. 2, λ. «Breitkopf und Härtel», Λειψία 1876.

10. *Ερμής ὁ Λόγιος* Η' / 2 (15.1.1818), σ. 30: ἔλαθε δέ, ὡς φαίνεται, ἡ ἐλησμόνησεν ὁ Κύριος Δ. νὰ προσθέσῃ, ὅτι τοῦ βιβλίου τούτου ὑπάρχει καὶ ἄλλη μετάφρασις πάλιν εἰς τὴν νῦν Ἑλληνικὴν παρὰ Ἰωάννου Μάκολα Ἀθηναίου καὶ ἐπιγράφεται: Ἰουστίνου Ἱστορία μεταφρασθεῖσα ἐκ τῆς Λατινίδος φωνῆς εἰς ἀπλὴν φράσιν παρὰ Ἰωάννου Μάκολα τοῦ Ἀθηναίου. Ἐνετίσιν, ἀχπστ'. παρὰ Μιχαήλ τῷ Βαρθωνίῳ. Ἡ ἀρχὴ τῆς πρώτης περιόδου εἰς ταύτην τὴν μετάφρασιν εἶναι: «Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν τοῦ κόσμου πραγμάτων, δηλαδὴ τῶν γενῶν καὶ τῶν φυλῶν, ἡ ἀρχὴ καὶ ἐξουσία ἦτον σιμὰ εἰς τοὺς βασιλεῖς, οἱ ὅποιοι ἀναθιβάξουσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὰς τιμὰς καὶ ἀξίας οὐχὶ διὰ τῆς δελήσεως τοῦ κοινοῦ λαοῦ, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἰδίου αὐτῶν προστάγματος κτλ.».

11. Βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, σ. 27-28. Για προβλήματα επωνυμίας του Φιλιππίδη βλ. Γρηγόρης ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη στην ευρυχωρία του νεοελληνικού και ευρωπαϊκού διαφωτισμού*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 19-25.

Η μορφή και των δύο μεταφράσεων είναι πανομοιότυπη: 1) απουσία λατινικού πρωτοτύπου, 2) το κείμενο μετάφρασης περιέχεται και στις δύο σελίδες, 3) είναι παρόντα πλούσια υποσελίδια σημειώματα και στις δύο σελίδες (με αραβική αρίθμηση, με τη διαφορά ότι στη μετάφραση του Τρόγου η αρίθμηση ανανεώνεται ανά σελίδα, ενώ στην περίπτωση του Φλώρου είναι αύξουσα, ανά κάθε κεφάλαιο).

Η δομή των μεταφράσεων είναι σχεδόν όμοια: α) στην αρχή έχουμε «Προλεγόμενα» στον Τρόγο και «Εισαγωγικό πρόλογο» στον Φλώρο, β) έπεται η μετάφραση του λατινικού κειμένου, γ) (μόνο στη μετάφραση του Τρόγου) υπάρχει μετάφραση των «Προλόγων» της επιτομής, που πραγματοποιήθηκαν από κάποιον άγνωστο και όχι από τον Ιουστίνο, και δ) και οι δύο μεταφράσεις ολοκληρώνονται με τα *Επιλεγόμενα* (όπου ο Φιλιππίδης πραγματεύεται παιδαγωγικά θέματα της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας).

Κατορθώσαμε να ταυτίσουμε τις εκδόσεις που ακολούθησε ο Φιλιππίδης για τις μεταφράσεις του. Για τον Τρόγο διαπιστώσαμε ότι ο Φιλιππίδης ακολούθησε την έκδοση του Graevius (Lyon, 1701). Δύο βασικοί λόγοι μάς πείθουν γι' αυτό: α) η πανομοιότυπη δομή αυτής της έκδοσης με τη μετάφραση (προηγούνται αριθμημένα τα περιεχόμενα του κεφαλαίου κάθε βιβλίου, έπεται το κείμενο, ενώ στο τέλος του έργου περιλαμβάνονται οι «Πρόλογοι») και β) οι ίδιες γραφές πρωτοτύπου – μετάφρασης.¹² Για τον Φλώρο διαπιστώσαμε ότι ο Φιλιππίδης ακολούθησε την έκδοση του Duker (Leiden, 1772), που περιλαμβάνει στο κριτικό της υπόμνημα παρατηρήσεις των παλαιότερων εκδοτών του έργου (Salmasius, Freincheim και Graevius). Οι διαφορές σε γραφές ανάμεσα στη σύγχρονη έκδοση του Forster (που εμείς ακολουθούμε) και στη φιλιππίδεια μετάφραση αποδεικνύουν με βεβαιότητα την ταυτότητα της έκδοσης που ακολούθησε ο λόγιός μας.¹³

Η έρευνά μας βασίζεται σε τρεις άξονες: α) στα προλεγόμενα των μεταφράσεων, β) στις μεταφραστικές τεχνικές που ακολούθησε ο Φιλιππίδης και στα δύο έργα και γ) σε αυτά τα υποσελίδια σημειώματα στα οποία επιδεικνύει τη λατινομάθειά του.

α) Προλεγόμενα των μεταφράσεων

Τα προλεγόμενα του Τρόγου παρέχουν στον Έλληνα αναγνώστη του πληροφορίες για τον Τρόγο, το μεταφραζόμενο έργο¹⁴ και τον επιτομέα. Τον πληροφορεί ότι

12. Βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, σ. 55-59.

13. Βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *το ίδιο*, σ. 182-186.

14. Βλ. σ. (5)-(6) (χωρίς αρίθμηση): «Τὸ βιβλίον ὁποῦ παίρνεις εἰς τὰ χέρια σου

κύρια πηγή του Τρόγου στάθηκε ο Θεόπομπος. Ασκεί έντονη κριτική στο προϊόν της δουλειάς του Ιουστίνου, μα τονίζει ότι μπροστά στην απώλεια του πρωτοτύπου μοιάζει, πραγματικά, πολύτιμο.¹⁵ Υπογραμμίζει ότι οι Ρωμαίοι συγγραφείς αποτελούν τη συνέχεια των Ελλήνων, άρα η γνώση της ρωμαϊκής ιστορίας είναι απαραίτητη γι' αυτόν που μελετά την ελληνική ιστορία. Επίσης τονίζει τη χρησιμότητα της Λατινικής στον μελετητή φυσικών επιστημών (επιστημονική ορολογία) και στον σπουδαστή ξένων γλωσσών (ειδικά της Ιταλικής και της Γαλλικής).¹⁶

Ο εισαγωγικός πρόλογος του Φλώρου αποτελεί τεράστια απόδειξη λατινομάθειας. Κάνει λόγο για την αρχή της Ρώμης¹⁷ και εξετάζει την καταγωγή

φιλε διὰ τὰ τὸ διαβάσης εἶναι ἐπιτομὴ τῶν φιλιππικῶν τοῦ λατίνου Πομπηίου Τρόγου ὅπου ἄκμαζε πρὸ Χριστοῦ ὀλίγον μεταξὺ Γαῖου Καίσαρος καὶ Ὀκταβίου Καίσαρος· καὶ περιέχει κατὰ πρῶτον λόγον τὴν ἀρχὴν τῶν μακεδόνων ἀπὸ τὴν πρώτην τῆς καταβολῆς, ἕως εἰς τὴν γιγαντιαίαν τῆς ἀκμῆς, καὶ καταβαίνει εἰς τὴν παρακμὴν τῆς, καὶ ἕως εἰς τὸ τέλος· ὅθεν καὶ ὀνομάσθηκε φιλιππικὰ ἀπὸ τὸν Φίλιππον τὸν πατέρα τοῦ μεγάλου Αλεξάνδρου».

15. Βλ. σ. (6)-(7) (χωρίς αρίθμηση): «Τίς ἦταν ὁ ἐπιτομεύς; Ἕνας γραμματικὸς ὀνομαζόμενος Ἰουστίνος, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν ὁ Ἰουστίνος ὁ μάρτυς, δὲν ἄκμαζε μετὰ τὴν κτίσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς συμπέραναν τινὲς πάντῃ ἀσυμπέραστα. Ἄκμασε πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν Ρώμην βέβαια· ἀρκεῖ τοῦτο. Ποῖος ἱστορικὸς; Ποῖος ἐπιτομεύς στάθηκε; Θὰ τὸ μάθης διαβάζοντας μὲ προσοχὴν τὸ βιβλίον, καὶ μάλιστα ταῖς περιοχαῖς ὅπου ἔγειναν ἀπ' ἄλλον· καὶ ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ ἰδίου Τρόγου, ὅπου θαῖδῃς τί ἄκαιρα καὶ ἀνιστόρηκα [sic] παραπηδήματα, τί δηλαδὴ ἀποτομαῖς καὶ κολοθῶσεις ἔκαμε ὁ λεγόμενος ἐπιτομεύς, ὁ ὁποῖος τὴν ἔκαμε, ὡς γραμματικὸς διὰ τὰ κάμη ἐπίδειξιν τῶν λογοτονευμάτων του. Πλὴν καὶ οὕτω εἰς τὴν ἀπὸ τὸ νανάγιον πτωχείαν μας, εἶναι καὶ αὐτὸ τὸ βιβλίον ἀξιόλογον καὶ περισπούδαστον· ἐπειδὴ παίρνομεν δι' αὐτοῦ μίαν ἔννοιαν τῆς ἱστορίας τοῦ Τρόγου, καὶ βέβαια καὶ τῶν φιλιππικῶν τοῦ χιῶτου Θεοπόμπου, ὁ ὁποῖος ἦταν φιλαλήθης καὶ ἐξόδευσε πολλὰ διὰ τὰ κάμη τὴν ἱστορίαν του, λέγει ὁ Αθηναῖος· ἐπειδὴ βέβαια ὁ Τρόγος ἀπὸ τὸν Θεόπομπον πῆρε καὶ τὴν ὕλην καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς ἱστορίας του, καὶ τὴν ἐξοκολούθησε ὕστερα ἕως εἰς τὸ τέλος τῆς μακεδονικῆς ἀρχῆς, ἀπὸ ἄλλους ἱστορικοὺς, ἔλληνας βέβαια· ἐπειδὴ τότε οἱ ῥωμάνοι μετὰφραζαν, δὲν ἔφραζαν σχεδόν».

16. Βλ. σ. (7) (χωρίς αρίθμηση): «Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία ὅπου τοὺς παλαιοὺς λατινοὺς συγγραφεῖς πρέπει νὰ τοὺς ἐννοῇ τινάς, ὡς ἓνα συμπλήρωμα τρόπον τινὰ τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων ὅπου μᾶς ἔμειναν. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία ὅπου ἓνας σοφὸς μας δὲν πρέπει νὰ ἀμελῇ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν· ἐπειδὴ χωρὶς αὐτὴν ἤμπερε τὰ τῶν ἐλλήνων ἡμπορεῖ σωστὰ νὰ ἡξεύρη, ὅσον ἡμποροῦν νὰ τὰ ἡξεύρουν τώρα, ἐξ' αἰτίας τῆς πυρκαϊᾶς· δὲν λέγω ταῖς ὠφέλειαις ὅπου ἡμπορεῖ νὰ ἔχη εἰς ταῖς ἐπιστήμαις, ταῖς φυσικαῖς μάλιστα· ἀφίνω ἀκόμα νὰ λέγω καὶ τὴν εὐκολίαν ὅπου ἡμπορεῖ νὰ ἔχη εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἰταλῶν καὶ τῶν φρανσαίων. Αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία ὅπου μετὰφρασα καὶ ἐγὼ τὰ σωζόμενα τοῦ Τρόγου εἰς τὴν ἐπιτομήν».

17. Βλ. σ. 6-8: «Ἄν δέλωμεν νὰ ἀναίθωμεν εἰς ταῖς πρώταις καταβολαῖς τῆς περι-

της λατινικής γλώσσας, ενώ υπερασπίζεται τη συγγένειά της με την Ελληνική και ειδικότερα με την αιολική διάλεκτο.¹⁸ Αναλύει και εξετάζει την εξέλιξη των πολιτικών συστημάτων της Ρώμης.¹⁹ Εξιστορεί τις κατακτήσεις των Ρωμαίων και εκφράζει μια κυρίαρχη μεταβυζαντινή αντίληψη ότι η βυζαντινή ιστορία αποτελεί συνέχεια της ρωμαϊκής. Ο Φιλιππίδης συνδυάζει στον συλλογισμό του αυτόν και το παρόν του: και η σύγχρονη Πόλη (nona Roma) κατάγεται από την παλαιά Ρώμη.²⁰ Προσφέρει έναν πολύ ενδιαφέροντα αντίστροφο χρονικά κατάλογο εξουσιαστών της νέας και της παλαιάς Ρώμης (σουλτάνων, Βυζαντινών, Λατίνων, Ρωμαίων έως τον Αύγουστο).²¹ Πηγές του στάθηκαν οι Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Στράβων, Πλούταρχος, Δίων Κάσσιος, Τρόγος, Κάισαρ και Λίβιος.²²

β) Μεταφραστικές τεχνικές

Είναι γεγονός ότι κάθε μετάφραση δεν είναι δυνατόν να είναι απολύτως πιστή (όσον αφορά τη γραμματική, τη σύνταξη, αλλά και το ύφος του συγγραφέα) στο πρωτότυπο, πράγμα απολύτως φυσιολογικό από τη στιγμή που όλες

φημης και κοσμοκράτορος Ρώμης, πίπτομεν μέσα εις τὸ χάος τῆς μυθολογίας, και περιπλανώμασθε μέσα εις ἕνα σκότος· τῆς Ρώμης λέγω, ἐπειδὴ ἐδῶ δὲν ἔχομεν νὰ ζητοῦμεν τόπους μεγάλους, μίτε μικροὺς ἀκόμα, ἀλλὰ μόνο καλυβοπήγιον, εἰπὲ ἂν θέλῃς, ἕνα ἄστν, τὸ ὁποῖον φυτρώνοντας ὁ ῥωμαϊκὸς δῆμος, τὸ ἔκαμε ὡσὰν ἕνας ναυτίλος, ἢ τὸ φώλευσε, εὐρίσκοντάς το ἐρείπιον ἄλλου παλαιότερου δήμου [...]».

18. Βλ. σ. 13-15: «*Εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς καταβολῆς τῆς Ρώμης, βλέπει τινας ὀνόματα ἑλληνικά, τὸ Ρώμα, τὸ Ρωμίλος τὸ ὑποκοριστικὸν τοῦ Ρώμου. Τοῦτο προέρχεται ἀπ' αὐτὸ ὁποῦ σχεδὸν ὅλη ἡ Ἰταλία κατοικοῦνταν εἰς τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους χρόνους ἀπὸ ἑλληνικαῖς ἀποικίαις, ἢ καλλίτερα ἀπὸ αἰολικαῖς [...]*».

19. Βλ. σ. 11-12: «*Ὅταν λοιπὸν ἀποφάσισαν νὰ κάμουν ἕνα σύστημα ἀρχῆς κανονικώτερον, τακτικώτερον, ἔκλεξαν τὸν ἴδιον ἀρχηγὸν διὰ πρῶτον τους, εἰπὲ βασιλέα ἂν θέλῃς, και τοὺς φρονιμωτέρους ἀπ' ἀναμεταξύ τους διὰ νὰ ἔχουν τὴν φροντίδα τῆς κοινότητος, και τοὺς ὠνόμασαν πατέρας· οἱ ὁποῖοι βέβαια ἦταν οἱ γεροντότεροι, ὡς φρονιμώτεροι [...]*».

20. Βλ. σ. 19-21: «*Οὔτω λοιπὸν ἄρχισε αὐτὸς ὁ θανμαστὸς και ἐκπληκτικὸς δῆμος· τέτοια ἦταν και ἡ καταβολὴ τῆς κοσμοκράτορος Ρώμης· και ἡ Κωνσταντινούπολις ὁποῦ βλέπεις τώρα, φίλε, κειμένην δεξιὰ εἰς τὸ στόμα τοῦ θρακικοῦ βοσπόρου, και ὑπερκειμένην και αὐτοῦ και τῆς Προποντίδος, ὁποῦ φαίνεται ὅτι ἔγινε διὰ νὰ εἶναι ἡ μητρόπολις και ἡ καθολικὴ ἐμπορικὴ ἀποθήκη τῆς παλαιᾶς οἰκουμένης, εἶναι και αὐτὴ ἕνα παρεπόμενον τῆς εἰς τὰ ἀριστερὰ τοῦ Τίβερη κειμένης Ρώμης».*

21. Για τον κατάλογο αυτό βλ. ΠΑΠΠΑΣ, «Η ελληνική μετάφραση της *Epitome rerum Romanarum* του Φλώρου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη», *Νέα Εστία* 174/1859 (Οκτ. 2013), σ. 534-536.

22. Βλ. ΠΑΠΠΑΣ, το ίδιο, σ. 536-537.

οι γλώσσες (συγγενικές και μη) διαφέρουν μεταξύ τους. Το θέμα γίνεται πιο σύνθετο όταν η μετάφραση γίνεται από μια συνθετική γλώσσα (όπως είναι η Λατινική του πρωτοτύπου) σε μια αναλυτική (όπως είναι η δημοτική Ελληνική του Φιλιππίδη).²³

Ο λόγιός μας ακολουθεί κοινή μεταφραστική πρακτική και για τα δύο έργα. Αριθμήσαμε δώδεκα πανομοιότυπες τεχνικές (προσθήκες λέξεων,²⁴ παραλείψεις,²⁵ «ερμηνευτικά μεταφραστικά ζεύγη»,²⁶ μονολεκτική απόδοση δύο ή περισσότερων λέξεων,²⁷ μετατροπή πλαιγίου λόγου σε ευθύ,²⁸ αντιστροφή σειράς

23. Βλ. Ιωάννης Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, *Τό μεταφραστικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1966· Γεώργιος ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, *Θεωρία και πράξη της μετάφρασης*, Δί-αυλος, Αθήνα 1996.

24. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 2.11.18: «*Ad postremum non victi*», που ο Φιλιππίδης μεταφράζει (σ. 57): «*Τέλος οί σπαρτιάται, όχι νικημένοι*», 5.4.3: «*naves LXXX captae*», με την ελληνική απόδοση (σ. 103): «*πλοία έχθρών λαμβάνονται από τούς νικητάς όγδοήντα*» κ.ά. Όσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.9 (1.3.18): «*et ne specie arcis offenderet, eminentis aedis suas in plana submisit*», με απόδοση (σ. 22): «*Ακόμα διά νά μή πειράζεται ό δήμος, ως από ένα είδος ακροπόλεως, από τόν οίκον του όπου επικρέμονταν εις τήν αγοράν (και κτυπούσε πάρα πολλά εις τά όμματα του έλευθέρου δήμου)*» κ.ά.

25. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.8.6: «*ad castra Cyri*», που μεταφράζεται (σ. 17): «*εις τό στρατόπεδον*», 3.2.2: «*in duos hostiles exercitus*», με μετάφραση (σ. 71): «*εις δύο στρατούς*» κ.ά. Όσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.1 (1.1.25-27): «*hoc fuit tempus viris armis incitatissimum, ideoque quis adulescentiam dixerit*», με απόδοση (σ. 2-3): «*Ό ήρωισμός έδω και ή άρεομανία ήταν εις τόν άνώτατον βαθμόν*» κ.ά.

26. Για τον όρο αυτό βλ. Βασίλειος ΚΟΠΑΝΟΣ, «*Παρατακτικά ζεύγη στις μεταφράσεις του Μαξίμου Πλανούδη*», *ΕΕΦΣΠΘ* 13 (1974), σ. 19-34. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 5.1.9: «*Quis igitur miretur*» ο λόγιός μας την αποδίδει (σ. 99): «*δέν πρέπει λοιπόν νά άπορη τινάς και νά θανμάξη*» κ.ά. Όσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.6 (1.1.177): «*summaque regis sollertia ita est ordinata res publica*», με απόδοση (σ. 16): «*διάταξε, διακόσμησε, με τόσην άγχνίοιαν και έπιτηδειότητα τήν δημοκρατίαν*» κ.ά.

27. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. το «*ambitio popularis*» του 1.1.1, που αποδίδεται (σ. 62): «*ή δημοκολακία*», το: «*matutino tempore*» του 2.14.9: «*τό πορνόν*» (σ. 64) κ.ά. Όσον αφορά τον Φλώρο βλ. 1.1 (1.1.72-73): «*spolia insuper optima de rege Acrone Feretrio Iovi manibus suis rex reportavit*», με απόδοση (σ. 7): «*τά γδύματα [...] ακόμα του [...] βασιλέως αυτοχειρι τά προσφέρνει ό βασιλεύς εις τόν φερέτριον Δία*» κ.ά.

28. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.4.3, όπου ο Τρόγος αναφέρει την παραδοχή μιας αταξίας από τον νεαρό Κύρο στον παππού του Αστυάγη: «*fecisse se ut regem respondisset*», φράση που μεταφράζεται (σ. 10): «*τό έκαμα, άποκρίθηκε, ως βασιλεύς*», τα λόγια της βασίλισσας των Αμαζόνων Οριθύας κ.ά. Όσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.10 (1.4.23): «*valere liberosque esse iussit*», με απόδοση (σ. 26): «*νά ζήτε, είπε, και νά είστε έλευθεροι ρωμαίοι*».

λέξεων,²⁹ ανάλυση μετοχών,³⁰ σύμπτυξη προτάσεων,³¹ αλλαγή βαθμών παραθετικών,³² αλλαγή φωνής,³³ αλλαγή αριθμού,³⁴ κατάργηση σχημάτων λόγου³⁵) και μία που εφαρμόζεται μόνο στην περίπτωση του Τρόγου (ρητορική υπόκριση).³⁶

29. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.6.6: «*si condicio ponatur, utrius vitae sortem legant, hesterni laboris an praesentium epularum?*», με μετάφραση (σ. 12): «*ποῖον ἀπὸ τὰ δύο ἀγαποῦν καλλίτερα, τὴν σημερινὴν τῆς εὐθυμίας κατάστασιν, ἢ τὴν χθεσινὴν τὴν κοπιαστικὴν*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.1 (1.1.7-9): «*ut ad constituendum eius imperium contendisse Virtus et Fortuna videantur*», με απόδοση (σ. 1): «*ὥστε φαίνεται ὅτι ἡ τύχη καὶ ἡ ἀρετὴ, ἀμιλλῶνταν εἰς τὴν σύστασιν τῆς ἀρχῆς του*» κ.ά.

30. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.7.4: «*Cyrus quoque post victoriam compositis in Babylonia rebus bellum transfert in Lydiam*», που μεταφράζεται ως εξής (σ. 14): «*Ὁ Κύρος ὁμως μετὰ τὴν νίκην, ἀφ' οὗ διάταξε καὶ κατέστησε τὰ τῆς Βαβυλῶνος, μεταφέρει τὸν πόλεμον εἰς τὴν Λυδίαν*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 2.2 (1.18.47-48): «*mersa aut fugata hostium classe*», με απόδοση (σ. 66): «*ἀφ' οὗ καταβύθισε ἢ καταφυγάδευσε τὸν στόλον τῶν ἐχθρῶν*» κ.ά.

31. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.2.10: «*cum concubitum filii petisset*», με απόδοση (σ. 5): «*ζητῶντας τὸν υἱόν της τὰ ἀδέμπα*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.1 (1.1.90-91): «*cum contionem haberet ante urbem apud Caprae paludem*», με απόδοση (σ. 8): «*ἐκκλησιάζοντας πρὸ τοῦ ἄστεος κοντὰ εἰς τὴν λίμνην Καπραίαν*» κ.ά.

32. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.1.8: «*Domitis [...] proximis*», με απόδοση (σ. 3): «*ὑποτάσσοντας τοὺς πλησίον*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.1 (1.1.85-86): «*hunc rex sapientissimus statum rei publicae inprosuit*», με απόδοση (σ. 8): «*ὁ φρόνιμος βασιλεὺς κάμνει αὐτὴν τὴν διάταξιν*» κ.ά.

33. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 1.4.2: «*cuius palmite omnis Asia obumbraretur*», με απόδοση (σ. 8): «*τοῦ ὁποίου αἱ κληματίδες σκίαζαν ὅλην τὴν Ἀσίαν*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.7 (1.1.182-184): «*hic regnum avitum, quod a Servio tenebatur, rapere maluit quam exspectare*», με απόδοση (σ. 17): «*Τοῦτος τὴν βασιλείαν ὅπου τὴν εἶχε ὁ Σέρβιος, θέλησε καλλίτερα νὰ τὴν ἀρπάξῃ, παρὰ νὰ τὴν προσμεῖνῃ*» κ.ά.

34. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 2.4.1: «*factionem optimum*», με μετάφραση (σ. 37) «*στασιώδη κινήματα τῶν ἐπιφανῶν*», 31.6.7: «*quae res spem illi [...] dedit*», με απόδοση (σ. 457): «*αὐτὸ τὸν ἔδωσε ἐλπίδες*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.12 (1.6.8-9): «*vario quidem eventu*», με απόδοση (σ. 30): «*μὲ διάφορους ἀκόμα τρόπους*», 1.12 (1.6.22): «*adactus miles sua sponte iure iurando*», με απόδοση (σ. 31-32): «*ὑποχρεώθηκαν οἱ στρατιῶται θεληματικῶς μὲ ὄρκον*» κ.ά.

35. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. 6.2.7: «*non facile dixerim*», με απόδοση (σ. 121): «*δύσκολον εἶναι νὰ εἰπῶ*» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. 1.16 (1.11.27-28): «*nec facile appareat materia quattuor et viginti triumphorum*», με απόδοση (σ. 43): «*καὶ δύσκολα καταλαμβάνει τινὰς ἀπὸ τοῦ εἰκοσιτέσσερες θρίαμβοι*» κ.ά.

36. Δηλαδή η επιγραμματική διατύπωση χρησμών, αποφάσεων ηγετών ή αποκρίσεις χαρακτήρων ενός έργου. Βλ. Ανδρέας ΚΑΤΣΟΥΡΗΣ, *Ρητορική Υπόκριση*, Πανεπι-

Οι φιλιππίδεις μεταφραστικές τεχνικές, αρκετές φαινομενικά αντιφατικές (προσθήκες – παραλείψεις, «ερμηνευτικά μεταφραστικά ζεύγη» – μονολεκτική απόδοση λέξεων, κατάργηση σχημάτων λόγου – δημιουργία σχημάτων στην απόδοση), αλλά στην πραγματικότητα αλληλοσυμπληρούμενες, αφήνουν να διαφανεί πλήρως η ικανότητα χειρισμού της Λατινικής από τον Φιλιππίδη, ενώ αποκαλύπτουν τη διττή ιδιότητά του: είναι μεταφραστής και συγχρόνως ερμηνευτής των λατινικών πρωτοτύπων. Η μετάφραση του λογίου μας είναι πιστή, ενώ σε αρκετά χωρία διαφοροποιείται από το πρωτότυπο όχι στην ουσία, αλλά μόνο ως προς τη μορφή (π.χ. αλλαγή παραθετικών, αλλαγή αριθμού και αλλαγή φωνής), με αποκλειστικό στόχο τη δημιουργία ευαγάνωστης νεοελληνικής απόδοσης. Με αρκετές τεχνικές (σύνθεση λέξεων, συχνών νεολογισμών, κατάργηση του πλαγίου λόγου του πρωτοτύπου και χρήση ευδέος, με συνέπεια την απόδοση δραματικότητας και αμεσότητας στο μετάφρασμα) η φιλιππίδεια μετάφραση αποδεσμεύεται από το πρωτότυπο και καθίσταται ένα νέο, αυθύπαρκτο λογοτέχνημα με ζωηρό ύφος, πάθος και παραστατικότητα, στοιχεία που συχνά απουσιάζουν από το λατινικό κείμενο. Τέλος, όπως είναι φυσικό όταν πρόκειται για έναν τέτοιο όγκο δουλειάς, στις αποδόσεις του Φιλιππίδη παρουσιάζονται ελάχιστες παρεκκλίσεις και νοηματικές αλλοιώσεις (με την κατάργηση των σχημάτων λόγου, με την αντιστροφή της σειράς των λέξεων, με τη χρήση του ευδέος λόγου).³⁷

γ) Υποσελίδια σημειώματα

Ο μεταφραστής παραδέτει και στα δύο έργα του ποικίλες υποσημειώσεις με περιεχόμενο γλωσσολογικό, παιδαγωγικό, φιλοσοφικό κ.λπ. Στην παρούσα εργασία μάς αφορούν μόνο τα υποσημειώματα που σχετίζονται με τη λατινική γλώσσα και λογοτεχνία. Διακρίνουμε αυτά τα σημειώματα του Φιλιππίδη σε τρεις κατηγορίες: α) σε αυτά που σχετίζονται με θέματα λατινικού κειμένου, αλλά και με μεταφραστικούς προβληματισμούς που μοιράζεται με τον αναγνώστη, β) σε αυτά όπου ερμηνεύει λατινικές λέξεις πολιτικής ή νομικής

στήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982. Π.χ. πρβλ. 2.6.17: «*Responsum superiores fore, ni regem Atheniensium occidissent*», με απόδοση (σ. 46): «έλαβαν αυτήν την άποκριση, δά υπερετήρουν εις τόν πόλεμον, αν δέν φονεύσουν τόν βασιλέα τών έχθρων» κ.ά.

37. Για μια αναλυτική περιγραφή των μεταφραστικών τεχνικών του Φιλιππίδη βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, σ. 59-137 (για τον Τρόγο) και σ. 186-211 (για τον Φλώρο). Για συντομότερη περιγραφή βλ. αντίστοιχα ΠΑΠΠΑΣ, «Η μετάφραση της *Επιτομής των Φιλιππικών* του Πομπηίου Τρόγου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη», *Θεσσαλικά Μελετήματα* 3 (2013), σ. 43-45· ΠΑΠΠΑΣ, «Η ελληνική μετάφραση της *Epitome rerum Romanarum*», σ. 538-543.

ορολογίας (π.χ. *imperator*, *ensor*, *legatus*, *urbs*, *civitas*, *ambitio*, *consul*, *onatio*, *triumphus* κ.λπ.) και γ) σε αυτά όπου παραδέτει ή μεταφράζει Ρωμαίους συγγραφείς (Λίβιο, Πλίνιο και Οβίδιο στην απόδοση του Τρόγου, Καίσαρα και Λίβιο σε αυτή του Φλώρου).

Στα σημειώματα όπου ο Φιλιππίδης ερευνά θέματα κειμένου αρκετά συχνά περιλαμβάνει παρατηρήσεις προηγούμενων εκδοτών και μελετητών του Τρόγου και του Φλώρου, αντλώντας τις από το κριτικό υπόμνημα των εκδόσεων του Graevius και του Duker που, αντίστοιχα, ακολούθησε. Το γεγονός αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη λατινομάθειας, αν σκεφτούμε ότι τα υπομνήματα είναι, φυσικά, γραμμένα στη Λατινική. Τα αποσπάσματα που σχολιάζονται και στα δύο έργα είχαν απασχολήσει την έρευνα της εποχής του Φιλιππίδη και, βέβαια, τη σύγχρονή μας. Δεν συμβάλλουν στη θεραπεία προβληματικών χωρίων. Στις υποσημειώσεις αυτού του είδους ο Φιλιππίδης συχνά εκφράζει τις νοηματικές του απορίες, ενώ άλλοτε διατυπώνει τις απόψεις του για τη συγγένεια της Λατινικής με την Ελληνική.³⁸

Ο λόγιός μας γνωρίζει άριστα και τη ρωμαϊκή πολιτική και νομική ορολογία. Αυτό αποδεικνύεται από την υποσελίδια ερμηνεία μεμονωμένων λέξεων με συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο. Με αυτό τον τρόπο ενημερώνει τους Έλληνες αναγνώστες των μεταφράσεών του για τα αξιώματα και την πολιτική ζωή της Ρώμης. Παράλληλα, δείχνει έτσι ότι η λατινομάθειά του δεν περιορίζεται μόνο σε θέματα λογοτεχνίας, αλλά απλώνεται και σε πιο εξειδικευμένους τομείς του ρωμαϊκού πολιτισμού.³⁹

38. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. σ. 54, σημ. 1: «Ὁ τρόπος ὁ κρυφὸς τοῦ ἐπιστέλλειν ἀσαφὴς ἐδῶ διὰ τὴν σκοτεινὴν ἔκθεσιν δὲν λέγω τοῦ Τρόγου, ἀλλὰ τοῦ ἐπιτομέως αὐτοῦ Ἰουστίνου, ὁ ὁποῖος ἢ δὲν ἐπίβαλε βαθύτερα ἢ διάβηκε ἀπεριεργότερα· [...] Εἰς τὸ κείμενον τοῦ ἐπιτομέως εἶναι *easdem, cera superinducta, delet*, δηλαδὴ ἀφ' οὗ πέρασε ἀπὸ ἐπάνω κηρί, τὰ ἐξαλείφει. Τινὲς εἶπαν ὅτι ὁ Τρόγος θὰ εἶχε *deleverat* ὑπερσυντέλικος, καὶ σημαίνει εἶχε ἐξαλείφει ἀπὸ τὸ *deleo*· σημαίνει ἀκόμα καὶ εἶχε χρῆσι ἀπὸ τὸ *delino*· ἐπειδὴ εἰς τὰ λατινικὰ καὶ ἄλλα ῥήματα, διάφορα κατὰ τὴν φωνήν, συμπίπτουν εἰς τὸν ἀόριστον καὶ τοὺς ἐξ' αὐτοῦ χρόνους (ἀτέλεια γλώσσας)· πλὴν καὶ οὕτω, ἀσυμβίβαστα τὰ ἐφεξῆς» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. σ. 122, σημ. 6: «Εἰς τὸ κείμενον εἶναι *cum a rege fuisset provocatus, orima tulit*, δηλαδὴ προκαλεσμένος ἀπὸ τὸν βασιλέα (εἰς μονομαχίαν), τὸν σκύλευσε· πλὴν εἶναι παραδρομὴ ἢ παραντιγραφὴ (πολλαῖς καὶ ἄλλαις)· δὲν ἦταν βασιλεὺς» κ.ά.

39. Π.χ., όσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. σ. 91, σημ. 1: «Τὸ τύραννος παίρνονταν ποτὲ εἰς καλόν, καθὼς τὸ βασιλεὺς ἕως τώρα· ἀπὸ τὴν κατάχρησιν τοῦ πράγματος, μισήθηκε καὶ διαβάλληκε ἢ λέξις. Τὸ αὐτὸ ἀκολούθησε καὶ εἰς τὸ ῥῆξ (βασιλεὺς) τῶν ῥωμάνων. Αὐτὴ εἶναι ἢ αἰτία ὁποῦ ὁ μονάρχης ῥωμάνος ἔπειτα βάσταξε τὸ ὄνομα ὁποῦ εἶχε πρότερον ὡς ἀρχιστράτηγος (ἱμπεράτορ), τὸ ὁποῖον τὸ πῆραν καὶ οἱ μετ'

Οι υποσημειώσεις στις οποίες εμπεριέχονται αποσπάσματα Ρωμαίων συγγραφέων (Καίσαρα, Λιβίου, Οβιδίου, Πλινίου κ.ά.) και μεταφράσεις αυτών αποτελούν, φυσικά, σημαντικότερες αποδείξεις λατινομάθειας. Μελετώντας τις συνειδητοποιούμε ότι ο Φιλιππίδης μετέφρασε, έστω και αποσπασματικά, και άλλους εκπροσώπους της λατινικής λογοτεχνίας.⁴⁰ Επίσης, διαπιστώνουμε ότι δεν στάθηκε απλός μεταφραστής, αλλά και ερμηνευτής των έργων του Τρόγου και του Φλώρου, δεδομένου ότι φροντίζει να διασταυρώνει τις πληροφορίες που αυτοί παρέχουν ανατρέχοντας και σε άλλους συγγραφείς.⁴¹

Μεταφράσεις λατινικών αποσπασμάτων της «Αστρονομίας» του Lalande (1803)
 Η λατινομάθεια, όμως, του Φιλιππίδη δεν εξαντλείται στις μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου. Στη μετάφραση της *Αστρονομίας* του Lalande σε δύο τόμους (1803)⁴² αποδίδει στην καθομιλουμένη πολλά αποσπάσματα Ρωμαίων ποιητών και πεζογράφων που στο πρωτότυπο παραμένουν αμετάφραστα,

αὐτόν» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. σ. 22, σημ. 1: «Οἱ ὕπατοι ὁποῦ εἶχαν τὴν βασιλικὴν ἐξουσίαν καὶ ὁποῦ οἱ ῥωμαῖοι τοὺς ὀνόμαζαν κόνσουλους, πρώτους τῆς βουλῆς, τῆς γερουσίας, ἢ κηδεμόνας, καὶ ὁποῦ οἱ Ἕλληνες τοὺς ὀνόμαζαν ὑπάτους, ὡς ἔχοντας τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν· οἱ ὕπατοι λέγω δὲν ἤμποροῦσαν νὰ τελειώσουν μίαν κρίσιν, ὅταν ἀνάγονταν εἰς τὸν δῆμον» κ.ά.

40. Π.χ., ὅσον αφορά τον Τρόγο πρβλ. σ. 577, σημ. 1: «Οἱ Ἕλληνες λοιπὸν εἶχαν καὶ μίαν θεὰν τῆς ἀνοίξεως τῶν φυτῶν ἢ τοῦ ἔαρος, τὴν ὁποίαν ὀνόμαζαν Χλωρίδα. Χλωρίς ἤμην, τὴν ὁποίαν οἱ λατῖνοι ὀνομάζουν Φλόραν· λέγει ὁ Ὅβιδιος» κ.ά. Ὅσον αφορά τον Φλώρο πρβλ. σ. 33, σημ. 1: «Δὲν εἶναι αὐτοὶ οἱ κελτοὶ ὁποῦ ἦλθαν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ πολέμησαν τοὺς τούσκους ἢ Ἐτρουρούς ἢ τυρρηνοὺς, λέγει ὁ Λίβιος· πολὺ πρότερον, ἐπὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ταρκυνίου, ἐμβῆκαν εἰς τὸ βόρειον τῆς Ἰταλίας, καὶ ἔδωξαν τοὺς τούσκους καὶ καθίσαν αὐτοί· ἐπειδὴ τὸ παλαιὸν οἱ τυρρηνοὶ ξαπλόνονταν ἀπὸ τὴν μίαν θάλασσαν ἕως εἰς τὴν ἄλλην τὴν ἀδριατικὴν. Οἱ τυρρηνοὶ διωγμένοι τραβήχθησαν εἰς τὰ Ἄλπη μὲ ἡγεμόνα τὸν Ῥαῖτον, ὃθεν καὶ ραῖτιοι. Τοὺς κελτοὺς ταύτους τοὺς ὀνομάζει recentissimos δηλαδὴ νωποτάτους» κ.ά.

41. Για μια αναλυτική περιγραφή των υποσελίδων σημειωμάτων στις μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου βλ. ΠΑΠΠΑΣ, *Η λατινομάθεια*, σ. 138-165 και 212-243 αντίστοιχα. Για συντομότερη περιγραφή βλ. ΠΑΠΠΑΣ, «Η μετάφραση της *Επιτομής των Φιλιππικών*», σ. 46-51· ΠΑΠΠΑΣ, «Η ελληνική μετάφραση της *Epitome rerum Romanarum*», σ. 543-549.

42. Η μετάφραση της *Αστρονομίας* του Lalande διατίθεται σε ψηφιοποιημένη μορφή στον διαδικτυακό τόπο ΚΕΝΕΦ του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (<http://www.kenef.phil.uoi.gr/>). Για τον 1ο τόμο βλ. τον σύνδεσμο: <http://www.kenef.phil.uoi.gr/pdf/19713/19713.pdf>, και για τον 2ο βλ. τον σύνδεσμο: <http://www.kenef.phil.uoi.gr/pdf/19714/19714.pdf>. Τα παραδείγματα για την παρούσα εργασία έχουν αντληθεί από αυτές τις πηγές.

γεγονός απολύτως λογικό, αν σκεφτούμε ότι απευθύνονταν σε δυτικό αναγνωστικό κοινό.

Ο Φιλιππίδης μεταφράζει με πιστότητα παραδέματα των Κικέρωνα, Βεργιλίου, Ορατίου, Τιβούλλου, Οβιδίου, Μανιλίου, Λουκανού, Πλινίου του Πρεσβύτερου και Μαρτιανού Καπέλλα. Αποδίδει επίσης στην καθομιλουμένη αποσπάσματα από τη *Vulgata* και από τον Νεολατίνο ποιητή Georgius Buchananus.⁴³

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι εκτός από τις δύο ολόκληρες μεταφράσεις λατινικών έργων που μετέφρασε και εξέδωσε ο Φιλιππίδης, την *Ἐπιτομή τῶν Φιλιππικῶν* του Πομπηίου Τρόγου και την *Ἐπιτομή τῶν Ρωμαϊκῶν* του Φλώρου, πολύ νωρίτερα (1803) είχε μεταφράσει και εκδώσει αρκετά αποσπάσματα Λατίνων ποιητών και πεζογράφων, με τεράστια χρονολογική απόκλιση (από τον Κικέρωνα έως τον Νεολατίνο Buchananus). Ο Μηλιώτης λόγιος μεταφράζει τα λατινικά παραδέματα του πρωτοτύπου, καθώς η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού αναγνωστικού κοινού του δεν γνώριζε Λατινικά, προσφέροντας ένα σημαντικότερο εγχειρίδιο για τους νέους Έλληνες σπουδαστές της αστρονομίας.

Επίλογος

Μπορούμε, λοιπόν, να διακρίνουμε δύο κατηγορίες μεταφράσεων του Δανιήλ Φιλιππίδη από τα Λατινικά: α) μεταφράσεις ολόκληρων έργων (Τρόγος και Φλώρος) και β) μεταφράσεις αποσπασμάτων λατινικών έργων που απαντούν στα υποσελίδια σημειώματα των μεταφράσεων του Τρόγου και του Φλώρου, αλλά και στην *Αστρονομία* του Lalande. Πρόκειται για έργα συγγραφέων όπως οι Καίσαρ, Κικέρων, Βεργίλιος, Λίβιος, Ορατίος, Τιβούλλος, Οβίδιος, Μανίλιος, Λουκανός, Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, Μαρτιανός Καπέλλας, Georgius Buchananus, αλλά και χωρία της *Vulgata*. Η μετάφραση του Φιλιππίδη είναι πιστή και φιλολογική και το ύφος του ρέον, προσαρμοσμένο στην καθομιλουμένη της εποχής. Ο λόγιός μας, αναντίρρητα, υπήρξε ένας από τους κορυφαίους εκπροσώπους της μεταβυζαντινής Latinitas.

43. Για μια αναλυτική παρουσίαση της φιλιππίδειας μετάφρασης αυτών των παραθεμάτων βλ. ΠΑΠΠΑΣ, «Η ελληνική μετάφραση των λατινικών παραθεμάτων της *Αστρονομίας* του Lalande από τον Δανιήλ Φιλιππίδη», *Θεσσαλικά Μελετήματα* 4 (2014), σ. 37-56.

Βιβλιογραφία

- Νάνος ΒΑΛΛΑΩΡΙΤΗΣ, «Δανιήλ Φιλιππίδης», *Πάλι* 2-3 (1960), σ. 177-180.
- Κωνσταντίνος Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, «Ἡ γλωσσικὴ θεωρία τοῦ Δ. Καταρτζῆ. Ἀνέκδοτα κείμενά του», *Αθηνά* 50 (1940), σ. 197-234.
- Ιωάννης Θ. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ, *Τό μεταφραστικό πρόβλημα*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1966.
- Γρηγόρης ΚΑΡΑΦΥΛΛΗΣ, *Η φιλοσοφική προβληματική του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλιππίδη στην ευρυχωρία του νεοελληνικού και ευρωπαϊκού διαφωτισμού*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993.
- Ανδρέας ΚΑΤΣΟΥΡΗΣ, *Ρητορική Υπόκριση*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1982.
- Γεώργιος ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ, *Θεωρία και πράξη της μετάφρασης*, Διάυλος, Αθήνα 1996.
- Βασίλειος ΚΟΠΑΝΟΣ, «Παρατακτικά ζεύγη στις μεταφράσεις του Μαξίμου Πλανούδη», *ΕΕΦΣΠΘ* 13 (1974), σ. 19-34.
- Δημήτριος ΝΙΚΗΤΑΣ, «Μύθοι πάνυ ωφέλιμοι καὶ τερπνοί: η πρώτη δημόδης νεοελληνική μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου από τον Ιωάννη Μάκολα (1986)» στον τόμο *Laus et Gratia. In memoriam Κωνσταντίνου Γρόλλιου*, επιμ. Δ. Νικήτας, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 103-142.
- , «*Cornelius Nepos Neograecus*: Η μετάφραση των *Βίων* του Νέπωτα από τον Σπυρίδωνα Βλαντή (1810)» στον τόμο *Δημητρίῳ Στέφανος* (τιμητικός τόμος για τον καθηγητὴ Δημήτρη Λυπουρλή), επιμ. Α. Βασιλειάδης – Π. Κοτζιά – Αι. Δ. Μαυρουδής – Δ. Α. Χρηστίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 241-274.
- , «Μεταβυζαντινὴ Latinitas: Δεδομένα και ζητούμενα» στον τόμο *Πρακτικά Ζ΄ Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικῶν Σπουδῶν, Μεταφραστικὴ Θεωρία και Πράξη στη Λατινικὴ Γραμματεία* (Θεσσαλονίκη, 16-19.10.2002), Τομέας Κλασικῶν Σπουδῶν, Τμήμα Φιλολογίας ΑΠΘ, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 34-46.
- Dimitrios ΝΙΚΗΤΑΣ, «Traduzione Greche di opere latine» στον τόμο *I Greci. Storia Cultura Arte Società*, τ. 3, *I Greci oltre la Grecia*, επιμ. S. Settis, G. Einaudi Editore, Τορίνο 2001, σ. 1035-1051.
- Δημήτριος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, «Δανιήλ Φιλιππίδου, Βίος καὶ ἔργον», *Μνημοσύνη* 7 (1978-1979), σ. 200-290.
- Βασίλειος ΠΑΠΠΑΣ, «Η μετάφραση του *Breviarium ab urbe condita* του Ευτροπίου από τον Νεόφυτο Δούκα (τ. Α΄) και το *Λεξικό των Ενδόξων Ανδρών* του έργου (τ. Β΄)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 24 (2014), σ. 129-155.
- , «Η ελληνική μετάφραση των λατινικών παραδειμάτων της *Αστρονομίας* του Lalande από τον Δανιήλ Φιλιππίδη», *Θεσσαλικά Μελετήματα* 4 (2014), σ. 37-56.
- , «Ο Δανιήλ Φιλιππίδης από τις Μηλιές του Πηλίου: ένας πανεπιστήμων λόγιος», *Αρχείο Θεσσαλικῶν Μελετών* 19 (2014), σ. 121-154.
- , «Η ελληνική μετάφραση της *Epitome regum Romanarum* του Φλώρου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη», *Νέα Εστία* 174/1859 (Οκτ. 2013), σ. 519-553.
- , «Η μετάφραση της *Επιτομῆς των Φιλιππικῶν* του Πομπηίου Τρόγου από τον Δανιήλ Φιλιππίδη», *Θεσσαλικά Μελετήματα* 3 (2013), σ. 33-56.

— , *Η λατινομάθεια του Δημητρίου-Δανιήλ Φιλίππιδη † 1832: οι μεταφράσεις του Τρόγου και του Φλώρου*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2010.

Κωνσταντίνος ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῶν τέκνων Ἀνδρέου Κορομηλά, Ἀθήνα 1868.

Μεταξύ λογιουσύνης και επιστήμης:
Η μορφή και το περιεχόμενο του αρχαιογνωστικού φιλολογικού δοκιμίου
κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους

Τα κίνητρα του Μαυροφρύδη όταν σχολίαζε, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Φιλίστωρ* το 1861, τα κεφάλαια της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* του Κ. Παπαρρηγόπουλου που αναφέρονταν στην αρχαιότητα,¹ εντοπίζοντας τις ανακρίβειες και τις ιστορικές ασάφειες του κειμένου, δεν εμπίπτουν μόνο στη σφαίρα της ιδεολογίας ή της ιστορίας των ιδεών. Η σχολαστική κριτική «του δασκάλου με το κόκκινο μολύβι στο χέρι», όπως σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς,² φαίνεται ότι γίνεται και με επιστημονικά κριτήρια. Δέκα και πλέον χρόνια πριν, το 1849, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Φιλολογικός Συνέκδημος*, ο Στέφανος Κουμανούδης κατέκρινε μεταξύ άλλων την τάση των φιλόλογων να εξωραΐζουν και να εγκωμιάζουν «τα πραγματευόμενα υπ' αυτών πρόσωπα ή πράγματα», σημειώνοντας ότι ο φιλόλογος «πλησιάζει τα πράγματα απρόληπτος και με αφελές, γυμνόν και δεκτικόν του αντικειμένου πνεύμα».³

Στο πλαίσιο της έρευνας για τη συγκρότηση της κλασικής φιλολογίας ως επιστημονικού κλάδου στην Ελλάδα, καθώς και για τη λειτουργία του Φιλολογικού τμήματος του Οθωνείου Πανεπιστημίου, τα σχετικά δοκίμια ή οι πραγματείες συγκροτούν ένα σημαντικό σώμα πληροφοριών.⁴

1. *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 101-104, 140-151.

2. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986, σ. 296.

3. Στέφανος Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Περί Φιλολογίας εν γένει και ιδίως της λατινικής», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 7-8 (31.3.1849), σ. 238.

4. Οφείλω να διευκρινίσω ότι η οπτική μου είναι αυτή του ιστορικού και όχι του κλασικού φιλόλογου.

Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς αυτή την περίοδο τις φιλολογικές από τις αρχαιολογικές ή τις ιστορικές πραγματείες. Εξαιρέθηκαν από τη μελέτη μου τα δοκίμια που έχουν σαφώς αρχαιολογικό περιεχόμενο, αποτελούν δηλαδή παρουσίαση ή σχολιασμό αρχαίου μνημείου, καθώς και οι δημοσιεύσεις επιγραφών, παρόλο που για τη μελέτη και αυτών των αντικειμένων είναι απαραίτητη και αυτονόητη η χρήση φιλολογικών πηγών.

Κατέγραφα λοιπόν τα αρχαιογνωστικού περιεχομένου φιλολογικά δοκίμια στα εξής περιοδικά: *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* (1840-1842), *Φιλολογικός Συνέκδημος* (1848-1849), *Πανδώρα* (1850-1872) και *Φιλίστωρ* (1861-1863).

Ο *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* φιλοξενεί αρχαιογνωστικά φιλολογικά δοκίμια υπό τον γενικό τίτλο «Φιλολογία» ή «Αρχαιολογία». Από τα ένδεκα κείμενα που εντόπισα τα οκτώ είναι είτε μεταφράσεις είτε ερανίσματα από ξένες πραγματείες. Τα θέματα με τα οποία ασχολούνται οι συντάκτες είναι ο Πίνδαρος,⁵ ο Δημοσθένης,⁶ οι γυναίκες της αρχαιότητας,⁷ ο Αριστοφάνης,⁸ ο Θεόφραστος,⁹ τα άσματα¹⁰ και οι παροιμίες των Αρχαίων,¹¹ η βιογραφία με αφορμή τον Πλούταρχο και τους *Παραλλήλους βίους* του.¹² Δημοσιεύονται επίσης κείμενα που αναφέρονται σε θέματα της καθημερινής ζωής στην αρχαιότητα, όπως ήταν τα συμπόσια¹³ και η «υπόδησις» των αρχαίων,¹⁴ οι Σιβυλλες και οι χρησμοί τους.¹⁵ Πηγές των μεταφράσεων και των ερανισμάτων (σε δύο περιπτώσεις)

5. [Ανώνυμος], «Ο Πίνδαρος κατά τον Μυλλέρον», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 4 (1842), σ. 1-19.

6. A. P. P. (London and Westminster Review), «Δημοσθένης», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 2 (1840), σ. 150-181.

7. A. (Edimburg Review), «Αι Ελληνίδες», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 3 (1841), σ. 3-27.

8. A. P. P., «Αριστοφάνης», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 3 (1841) σ. 145-157.

9. H., «Βίος Θεοφράστου», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 4 (1842), σ. 48-65 [μετάφραση των σχετικών Προλεγομένων του Κοραή από τα Γαλλικά].

10. M., «Περί των ασμάτων του λαού εις τους αρχαίους Έλληνας», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 1 (1840), σ. 115-137.

11. M., «Περί των παροιμιών των αρχαίων Ελλήνων», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 1 (1840), σ. 361-379.

12. Φ., «Περί των του Πλουτάρχου Παραλλήλων Βίων», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 1 (1840), σ. 269-275.

13. [ΑΝΩΝΥΜΟΣ], (Εκ του Χαρικλέους του Β. Α. Βεκκέρου), «Περί των συμποσίων των αρχαίων», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 3 (1841), σ. 352-374.

14. [ΑΝΩΝΥΜΟΣ], «Περί της υποδήσεως των αρχαίων κατά Βέκκερον», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 3 (1841), σ. 337-351.

15. K. K., «Περί των Σιβυλλών, και κυρίως περί της εις ημάς σωζομένης συλλογής των χρησμών αυτών», *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* 3 (1841), σ. 385-404.

είναι αγγλικά περιοδικά, όχι ακραιφνώς φιλολογικά, καθώς και μελέτες Γερμανών ειδικών¹⁶ (σε πέντε περιπτώσεις). Στην κατηγορία αυτή εντάσσεται και η μετάφραση από τα Προλεγόμενα του Κοραή του βίου του Θεοφράστου.

Τα κείμενα, ανυπόγραφα ή υπογεγραμμένα με αρχικά, ανήκουν στους βασικούς συντελεστές του περιοδικού, τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή, τον Θεόδωρο Μανούση, τον Κωνσταντίνο Κοντογόνη, τον Φίλιππο Ιωάννου. Όσα προέρχονται από τα αγγλικά περιοδικά συνιστούν γλαφυρή αφήγηση, χωρίς παραπομπές. Όσα αποτελούν είτε μετάφραση είτε εράνισμα από κείμενο ξένου ειδικού της εποχής έχουν παραπομπές, που περιελάμβαναν το πρωτότυπο –κυρίως μέσα στο κείμενο–, καθώς και, σε κάποιες περιπτώσεις, επιπλέον διευκρινίσεις του μεταφραστή. Εκτός των έργων των αρχαίων συγγραφέων, που αποτελούν, όπως είναι φυσικό, την πλειονότητα των πηγών τους, τα κείμενα του περιοδικού παραπέμπουν και σε σύγχρονη, κυρίως γερμανική, βιβλιογραφία. Αναφέρω τον Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760-1842), καθηγητή στο Göttingen, τον οποίο χρησιμοποιεί ως πηγή ο Μανούσης, που υπήρξε μαθητής του. Τέσσερα κείμενα παραδέτουν στο τέλος βιβλιογραφία των σχετικών με το θέμα που πραγματεύονται εκδόσεων. Στο δοκίμιο με θέμα τον Αριστοφάνη ο Α. Ρ. Ρ. (Ραγκαβής), αφού παρουσιάζει βιογραφικά στοιχεία και το έργο του αρχαίου κωμικού, παραπέμποντας στα ίδια τα έργα καθώς και σε άλλους αρχαίους συγγραφείς, στο τέλος παραδέτει τις εκδόσεις και τις μεταφράσεις σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες του αριστοφάνειου έργου από τον 15ο αιώνα έως και το 1826. Ο Μ. (Μανούσης) συζητώντας «Περί των παροιμιών των αρχαίων Ελλήνων», εκτός του ότι δηλώνει τα συγγράμματα από τα οποία ερανίζεται την ύλη του, καταλήγει σε πλήρη ξένη βιβλιογραφία για το θέμα. Παράλληλα τονίζει ότι «δεν είναι πλήρης περί παροιμιών πραγματεία και συλλογή αυτών, αλλά μόνον κεφαλαιώδης τις σκιαγραφία του πνεύματος και χαρακτήρος των ελληνικών παροιμιών».¹⁷

Μολοντί η φιλολογική παιδεία όλων των συγγραφέων είναι αναμφισβήτητη, είναι σαφές ότι τα κείμενά τους έχουν διαφορετικούς στόχους και απαιτήσεις. Στο δοκίμιο «Περί των ασμάτων του λαού εις τους αρχαίους Έλληνας» ο Μανούσης σημειώνει ότι σκοπός του είναι να κάνει γνωστότερο ένα είδος της αρχαίας ελληνικής ποιήσεως «εις το οποίον μέχρι τούδε δεν έδωσαν την προσήκουσαν προσοχήν ούτε ποιηταί, ούτε φιλόλογοι», με απώτερο στόχο την

16. Karl Otfried MÜLLER, *Geschichte der griechischen Literatur*, Josef Max, Breslau 1841· Adolf Wilhelm BECKER, *Charikles, Bilder altgriechischer Sitte: zur genaueren Kenntniss des griechischen Privatlebens*, Fleischer, Λεωψία 1840.

17. Μ., «Περί των παροιμιών των αρχαίων Ελλήνων», σ. 363-364.

αντιπαραβολή τους με τα νεώτερα δημοτικά τραγούδια,¹⁸ μια υπόθεση στην οποία γνωρίζουμε την εμπλοκή του.¹⁹ Ο συντάκτης της μετάφρασης του βίου του Θεοφράστου του Κοραή παραλείπει να παραδέσει τη βιβλιογραφία του «χάριν συντομίας και ως ολίγον χρήσιμον, αφού έγιναν τελειότεραι εκδόσεις των Χαρακτήρων του Θεοφράστου».²⁰ Στην πραγματεία του Κ. Κ. (πιθανότατα του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής Κ. Κοντογόνη) «Περί των Σιβυλλών» βρίσκουμε τις περισσότερες και πιο αναλυτικές υποσελίδιες παραπομπές.²¹ Είναι το κείμενο που προσεγγίζει περισσότερο από όλα αυτό που θα ονομάζαμε 'εξειδικευμένο φιλολογικό δοκίμιο'. Από την ουδετερότητα του ύφους, χαρακτηριστικό όλων των κειμένων, εξαιρείται μόνο το δοκίμιο «Περί των του Πλουτάρχου Παραλλήλων Βίων», από το οποίο ο συγγραφέας Φ. (πιθανώς ο Φίλιππος Ιωάννου) έχει τη φιλοδοξία να αντληθούν και ηθικά διδάγματα.²²

Ο *Φιλολογικός Συνέκδημος* του Νικολάου Αργυριάδη, εκτός από εθνογραφικές, κατά την ορολογία του περιοδικού, μελέτες, περιγραφές από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τη σύγχρονη εποχή, βάσει των αρχαίων πηγών και των περιηγητών, για τη Θεσσαλονίκη,²³ τη Λέσβο²⁴ και περιοχές της Μ. Ασίας,²⁵ δημοσιεύει και φιλολογικές πραγματείες. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις του, ως προς την κλασική φιλολογία έδτε ως πρώτο στόχο την κάλυψη του κενού των διδακτικών συγγραμμάτων και ως δεύτερο την καλλιέργεια «φιλολογικού δημοσίου βίου».²⁶

Η πολυσέλιδη ανάλυση του «Περί Παραπρεσβείας Λόγου» του Δημοσθένους

18. Μ., «Περί των ασμάτων του λαού εις τους αρχαίους Έλληνας», σ. 117-118.

19. Αλέξης ΠΟΛΙΤΗΣ, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών. Προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 113-121.

20. Η., «Βίος Θεοφράστου», σ. 48.

21. Βλ. υποσημ. 15.

22. Φ., «Περί των του Πλουτάρχου Παραλλήλων Βίων», σ. 285.

23. Ν. ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ, «Μακεδονικά. Α'. Τα περίξ της Θεσσαλονίκης», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 1 (8.12.1848), σ. 5-11· 7-8 (31.3.1849), σ. 220-230· 9-10 (Απρ. 1849), σ. 299-304· ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ, «Σύντομος διατριβή περί Θεσσαλονίκης υπό την ιστορικήν και αρχαιολογικήν έποψιν», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 13 (20.8.1849), σ. 405-430.

24. [ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ], «Περί της νήσου Λέσβου τα νυν Μυτιλήνης κατά τον λατινιστί περί αυτής συγγράψαντα Γερμανόν Σ. Λ. Πλένιον», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 1 (8.12.1848), σ. 12-24· ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ, «Λεσβιακά ή περί της νήσου Λέσβου», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 2 (31.12.1848), σ. 49-64.

25. ΕΥΘΥΦΡΩΝ, «Ερυθραία», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 5 (15.12.1849), σ. 144-150· ΕΥΘΥΦΡΩΝ, «Τινά περί Λυκίας», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 7-8 (31.3.1849), σ. 213-220.

26. *Φιλολογικός Συνέκδημος* 1 (8.12.1848), σ. 121-122.

από τον Νεόφυτο Βάμβα²⁷ απευθυνόταν –μεταξύ άλλων– και στους φοιτητές, οι οποίοι παρακολουθούσαν τη σχετική παράδοση στο μάθημα της Ρητορικής που δίδασκε ο συγγραφέας στο Οδώνειο Πανεπιστήμιο. Κάτι παρόμοιο ισχύει και για το δοκίμιο υπό τον τίτλο «Περί φιλολογίας εν γένει και ιδίως της Λατινικής» του Στεφάνου Α. Κουμανούδη, ο οποίος δίδασκε Λατινική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο.²⁸ Άλλο κείμενο του ιδίου καταγράφει τα λάθη σε πρόσφατη έκδοση μετάφρασης του Σαλλουστίου.²⁹ Η αναλυτική παρουσίαση της χρησιμότητας των παπύρων για την ανάπτυξη της επιστήμης της κλασικής φιλολογίας, αντικείμενο πραγματείας του Νικ. Σαριπόλου,³⁰ πιθανώς αποτελεί επίσης βοηθητικό σύγγραμμα για τους σπουδαστές της Φιλολογίας, μολοντί ο συγγραφέας είναι καθηγητής στη Νομική Σχολή. Όπως σημειώνει ο συντάκτης στο προλογικό του σημείωμα, η μελέτη προέκυψε από τα μαθήματα του Émile Egger (1813-1885) τα οποία παρακολούθησε στο Παρίσι παράλληλα με τις νομικές του σπουδές. Στο περιοδικό φιλοξενούνται επίσης δύο μεταφράσεις, η μία κειμένου του August Böckh (1785-1867),³¹ όπου αναδεικνύεται η γνωστή, σφαιρική περί φιλολογίας άποψη του Γερμανού φιλόλογου,³² και μία αποσπάσματος από την Ιστορία του Wilhelm Drumann (1786-1861)³³ με θέμα «τη φυγή και την εξορία» στην αρχαιότητα.³⁴ Η «Μελέτη περί Πινδάρου» του Κουμανούδη, η οποία στηρίζεται στη

27. Νεόφυτος ΒΑΜΒΑΣ, «Ελληνική Φιλολογία. Ανάλυσις του περί Παραπροσεβείας λόγου του Δημοσθένους», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 9-10 (Απρ. 1849), σ. 257-284· 11 (Μάιος-Ιούν. 1849), σ. 353-384· 12 (Ιούν. 1849), σ. 385-391.

28. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Περί φιλολογίας εν γένει και ιδίως της λατινικής», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 7-8 (31.3.1849), σ. 230-247.

29. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Λατινική φιλολογία», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 3-4 (31.1.1849), σ. 112-117.

30. Νικόλαος Ι. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, «Περί της του παπύρου επιρροής εις την πρόοδον της ελληνικής φιλολογίας», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 6 (25.2.1849), σ. 177-184.

31. «Περί των λογιστών και ευθυνών παρ' Αθηναίοις μετά προλόγου και παραρτήματος», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 3-4 (31.1.1849), σ. 123-128.

32. Ο Böckh επεξεργάστηκε και διαμόρφωσε πλήρως την *Altertumswissenschaft*, που ως όρος ήταν επινοήση του δασκάλου του Friedrich August Wolf (1759-1824). Κατά τον Böckh αντικείμενο της φιλολογίας, την οποία όριζε ως «γνώση των εγνωσμένων», ήταν η προσέγγιση του συνόλου της ζωής της αρχαιότητας με τη συστηματική αξιοποίηση όλων των προσφερομένων πληροφοριών, δηλαδή όχι μόνο των κειμένων, αλλά και των έργων τέχνης, καθώς και άλλων πηγών. Βλ. πρόχειρα John Edwin SANDYS, *A History of Classical Scholarship*, τ. III, Ν. Υόρκη 1964, σ. 88-101.

33. Wilhelm DRUMANN, *Versuch einer Geschichte des Verfalls der griechischen Staaten*, In der Nicolaischen Buchhandlung, Βερολίνο 1820.

34. «Περί φυγής και εξορίας παρά τοις αρχαίοις κατά τον Γερμανόν Δρυμάννον», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 9-10 (Απρ. 1849), σ. 306-319.

σύγχρονη γερμανική βιβλιογραφία και συνοδεύεται από αρκετές διευκρινιστικές παραπομπές,³⁵ απευθύνεται και αυτή στους σπουδαστές της Φιλολογίας, παρά την τυπική αναρμοδιότητα του συντάκτη ως προς το αντικείμενο. Ο ίδιος σημειώνει ότι δεν πρόκειται για συστηματική και πλήρη εισαγωγή στον αρχαίο ποιητή, αλλά τονίζει το «φιλελεύθερον και φιλόπατρι» του Πινδάρου, παρατήρηση που αποτελεί προφανή αιχμή κυρίως για το παρόν.³⁶

Οι αρχαιογνωστικού φιλολογικού περιεχομένου συμβολές είναι αναλογικά πολύ λίγες στην *Πανδώρα*, αν λάβει κανείς υπόψη τη μακροβιότητα του περιοδικού. Η ανάλυση του *Φαίδρου* του Πλάτωνος από τον Παύλο Καλλιγά εστιάζει στην τέχνη της ρητορικής και υποδεικνύει γνώση των αρχαίων πηγών και της σύγχρονης γερμανικής φιλολογικής βιβλιογραφίας για το κείμενο.³⁷ Η ανακάλυψη παπύρου με δύο λόγους του Υπερείδου αποτελεί το αντικείμενο τριών δημοσιευμάτων. Το πρώτο αναγγέλλει το γεγονός με μεγάλη χαρά, μετά την πρόσφατα αποκαλυφθείσα απάτη των Σιμωνιδείων χειρογράφων,³⁸ στο δεύτερο ο Κουμανούδης σχολιάζει με θαυμασμό για τα επιτεύγματα της ευρωπαϊκής φιλολογίας την είδηση της έκδοσης του χειρογράφου, και μάλιστα από δύο διαφορετικούς εκδότες και σε δύο τυπογραφικές μορφές, μία πολυτελή και ακριβή και μία φθηνή, αντίτυπα της οποίας έφθασαν και σε ελληνικά χέρια. Στόχος του κειμένου είναι κυρίως η ενημέρωση του κοινού.³⁹ Ο Καλλιγάς, συντάκτης του τρίτου κειμένου, αναλύει το περιεχόμενο των λόγων από τη φθηνή έκδοση, εστιάζοντας και πάλι στη ρητορική τέχνη του δικανικού λόγου.⁴⁰ Στο κείμενο παρατίθενται παραπομπές σε παρένθεση, ενώ υπάρχουν και αιχμές για τη σύγχρονη εποχή: «Μετά την πτώσιν της δημοκρατίας παρήκ-

35. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, «Μελέτη περί Πινδάρου», *Φιλολογικός Συνέκδημος* 13 (20.8.1849), σ. 393-400.

36. Το ίδιο, σ. 395.

37. Παύλος ΚΑΛΛΙΓΑΣ, «Περί Φαίδρου του Πλάτωνος», *Πανδώρα* 3 (1852), σ. 345-350, 364-368.

38. [ΑΝΩΝΥΜΟΣ], «Περίεργος ανακάλυψις ελληνικού χειρογράφου», *Πανδώρα* 2 (1851), σ. 825. Ο Κωνσταντίνος Σιμωνίδης είναι γνωστός για τις πλαστογραφίες του. Η νύξη του κειμένου αναφέρεται στο γεγονός ότι είχε προσφάτως αποκαλυφθεί ότι διακινούσε προς αγοράν πλαστογραφημένα από τον ίδιο χειρόγραφα. Για τον Σιμωνίδη βλ. πρόχειρα RÜDIGER SCHAPER, *Η Οδύσσεια του πλαστογράφου Κωνσταντίνου Σιμωνίδη. Η περιπετειώδης ιστορία του Έλληνα που ξεγέλασε την Ευρώπη και παράλληλα εφηύρε την Αρχαιότητα*, μετ. Νατάσα Σεχίδου, Νεφέλη, Αθήνα 2012.

39. Κ. [= Στέφανος Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ], «Είδησις φιλολογική περί Υπερείδου», *Πανδώρα* 4 (1853), σ. 356-357.

40. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, «Δύο λόγοι του Υπερείδου», *Πανδώρα* 4 (1853), σ. 368-371.

μασε και η ρητορική, ήτις δάλλει, όταν αι γνώμαι ελευδέρως παλαιώσιν και μαραίνονται, όταν τα πράγματα είναι δεδεσμευμένα εις ακινησίαν, ή φέρωνται ακρατήτως εις τον όλεθρον, ότε ο λόγος δεν συμβάλλει [...].⁴¹ Τα πιο καθαρώς φιλολογικά δοκίμια δημοσιεύονται από τον Δημήτριο Μαυροφρύδη. Ο μύθος και η λατρεία της Ρέας,⁴² η εκπαίδευση και η παιδαγωγική στα αρχαία ελληνικά και στα ρωμαϊκά χρόνια,⁴³ θεσμοί και αξιώματα της αρχαιότητας (αγορανόμοι, αστυνόμοι, γραμματείς, επώνυμοι άρχοντες, έφεδροι),⁴⁴ τα επιδαλάμια άσματα και οι υμέναιοι,⁴⁵ οι αρχές της ρωμαϊκής εποχής⁴⁶ είναι θέματα που ο Μαυροφρύδης μελετά στηριζόμενος στους αρχαίους συγγραφείς, στις επιγραφές και στη σύγχρονη γερμανική βιβλιογραφία. Τα δημοσιεύματα συνοδεύονται από παραπομπές σε παρενθέσεις και υποσελίδιες διευκρινιστικές. Παρά το ουδέτερο ύφος του, ο Μαυροφρύδης δεν αποφεύγει τις αιχμές για τα σύγχρονα ζητήματα. Συζητώντας για τις ρωμαϊκές αρχές και το σύστημα διακυβέρνησης σε υποσελίδια σημείωση, αναφερόμενος στο σύστημα του κλήρου για την εκλογή των αρχών και στην αθηναϊκή δημοκρατία, σημειώνει:

Και εν όσω μεν περί τα τοιαύτα ετηρείτο η προσήκουσα μετριότης και σωφροσύνη, και εν γένει εν τη διανοία των πολιτών το ιδιωτικόν συμφέρον ην αχώριστον του δημοσίου [...] κατωρθώθησαν εκείνα τα θαύματα, και η αθηναϊκή πολιτεία αύξανε και εκραταιούτο· ότε δε η άκρατος οχλοκρατία μεθ' όλων των ελαττωμάτων και κακιών της [...] ανεβίβαξεν εις τα ύπατα αξιώματα θυρσοδέψας και λυχνοποιούς και ναύτας (κατά τούτο και ημείς οι απόγονοί των δεν τους αφήσαμεν παραπονεμένους), τότε το λαμπρόν εκείνο οικοδόμημα, καταλυθέν και συγκαταπεσόν, εγένετο έρμαιον αλλεπαλλήλων κατακτητών [...].⁴⁷

Η πραγματεία υπό τον τίτλο «Περί ανατροφής των αρχαίων Ελλήνων», που υπογράφει ο Γαβριήλ Σοφοκλής,⁴⁸ αποτελεί μεταφορά στα Ελληνικά τμή-

41. Το ίδιο, σ. 371.

42. Δ. Ι. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Περί της Ρέας», *Πανδώρα* 5 (1854), σ. 67-71, 79-83.

43. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Περί ανατροφής (Educatio). Παρά τοις αρχαίοις Έλλησι και Ρωμαίοις», *Πανδώρα* 5 (1854), σ. 186-191, 209-213, 231-236, 256-262, 272-278.

44. Το ίδιο, σ. 135-137, 306-309.

45. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Περί επιδαλαμίου και υμεναίου, παρά τοις αρχαίοις», *Πανδώρα* 5 (1854), σ. 352-355.

46. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Περί των παρά τοις Ρωμαίοις αρχών», *Πανδώρα* 5 (1854), σ. 375-378, 473-476· 5 (1855), σ. 570-574.

47. *Πανδώρα* 5 (1854), σ. 377.

48. Γαβριήλ Σοφοκλής, (Εκ του Γερμανικού), «Περί ανατροφής των αρχαίων Ελλήνων», *Πανδώρα* 3 (1852), σ. 415-421· 3 (1853), σ. 464-471, 489-492.

ματος του έργου «Χαρικλής» του Wilhelm Becker, έκδοση του 1840.⁴⁹ Η μελέτη «Περί Πιττακού του Μυτιληναίου», δημοσίευση ομιλίας που υπογράφει ο καθηγητής στο γυμνάσιο της Μυτιλήνης Γεώργιος Αριστείδης,⁵⁰ πέρα από τα πραγματολογικά στοιχεία τα οποία αντλεί από τους αρχαίους συγγραφείς και παραδέτει σε παραπομπές μέσα στο κείμενο, με το εγκωμιαστικό και ρητορικό ύφος που υιοθετεί έχει στόχο να εκθειάσει την προσωπικότητα του αρχαίου τυράννου και την ιδιαίτερη αξία της πατρίδας του Μυτιλήνης καταλήγοντας και σε ηθικά διδάγματα. Με επίκεντρο τον πλούτο της ελληνικής γλώσσας και χωρίς παραπομπές, ο ελληνοδιδάσκαλος Α. Βάλληνας παρουσιάζει μελέτη «Περί κυρίων ονομάτων παρά τοις αρχαίοις και νεωτέροις Έλλησι», όπου μελετά κυρίως τον σχηματισμό τους.⁵¹ Τέλος, το περιοδικό φιλοξενεί δύο κείμενα περί αρχαίας φιλοσοφίας, μεταφράσεις γαλλικών πραγματειών, χωρίς υποσημειώσεις. Το ένα υπογράφει η διδασκάλισσα Πολυτίμη Κουσκούρη και είναι μετάφραση πραγματείας του Le Sage⁵² και το άλλο μεταφέρει στα Ελληνικά κείμενο του επίσης Γάλλου L. A. Binaut «Περί Ομήρου και ελληνικής φιλοσοφίας».⁵³ Το τελευταίο αναδεικνύει το πνεύμα της ελευθερίας και το «θαυμαστό φως της Ελλάδος» που εκφράζει ο Όμηρος, την «πάλη μεταξύ του της Ευρώπης προοδευτικού πνεύματος και της χαρακτηριζούσης την Ασίαν αδραναίας».⁵⁴

Το πιο ενδιαφέρον για το θέμα μας περιοδικό είναι ο *Φιλίστωρ*, εκδότες του οποίου είναι οι Στέφανος Κουμανούδης, Δημήτριος Μαυροφρύδης και Κωνσταντίνος Ξανθόπουλος. Εδώ δημοσιεύονται αρκετά αρχαιογνωστικού περιεχομένου φιλολογικά δοκίμια. Από τα είκοσι εννέα κείμενα αυτής της κατηγορίας τα δέκα φέρουν την υπογραφή του Μαυροφρύδη, συντάκτης των έξι είναι ο Αριστείδης Κυπριανός, καθηγητής γυμνασίου, και των δύο ο Κωνσταντίνος Κόντος.⁵⁵ Στο περιοδικό δημοσιεύει τις πρώτες φιλολογικές του συμβολές ο Ιωάννης Πανταζίδης, καθηγητής τότε στο γυμνάσιο και αργότερα

49. Βλ. υποσημ. 16.

50. Γ. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ, «Περί Πιττακού του Μυτιληναίου», *Πανδώρα* 7 (1856), σ. 54-59.

51. Α. ΒΑΛΛΗΝΑΣ, «Αυτοσχέδιον περί κυρίων ονομάτων παρά τοις αρχαίοις και νεωτέροις Έλλησιν», *Πανδώρα* 6 (1856), σ. 538-545.

52. Πολυτίμη ΚΟΥΣΚΟΥΡΗ, «Περί της των αρχαίων φιλοσοφίας και των διαφόρων αιρέσεων αυτής. Κατά το Γαλλικόν του Le Sage», *Πανδώρα* 5 (1854), σ. 238-239.

53. L. A. BINAUT (Ε. ΧΑΡΙΛΑΟΣ), «Περί Ομήρου και ελληνικής φιλοσοφίας (Μετάφρασις)», *Πανδώρα* 4 (1854), σ. 581-587, 609-614, 635-640.

54. Το ίδιο, σ. 640.

55. Κωνσταντίνος Σ. ΚΟΝΤΟΣ, «Διόρθωσις χωρίου του Λουκιανού», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 367-369· «Γραμματικά», το ίδιο, σ. 516-534.

στο Πανεπιστήμιο. Φιλολογικού περιεχομένου κείμενα δημοσιεύουν επίσης οι καθηγητές στο γυμνάσιο Ιωάννης Πρωτόδικος και Νικ. Πετρός, καθώς και οι νομικοί Γεώργιος Βέλλιος και Κωνσταντίνος Κωστής. Εκτός του εισαγωγικού του μαθήματος «Περί φιλολογίας» στο Πανεπιστήμιο,⁵⁶ ο Μαυροφρύδης δημοσιεύει εκτενή μελέτη με θέμα τον Λουκιανό Σαμοσατέα.⁵⁷

Μία πραγματεία με θέμα τις προϊστορικές περιόδους της αρχαίας Ελλάδας,⁵⁸ καθώς και μία για τη δρασκεία των αρχαίων Ελλήνων⁵⁹ είναι μεταφορές-ερανίσματα από γερμανικές πρόσφατες μελέτες, ενώ μία άλλη με τον τίτλο «Περί της αρχής και διασποράς και εθνικής ενότητας του Ελληνικού» αναφέρεται στους αρχαίους αποικισμούς.⁶⁰ Ένα κείμενο που ασχολείται με τη χρονολογία της Ιλιάδος αντλείται επίσης από εξαιρετικά πρόσφατη γερμανική έκδοση.⁶¹ Όλα ανήκουν στον τύπο των δημοσιευμάτων που φέρουν στο τέλος τη σημείωση «Εκ του τάδε ή δείνα συγγράμματος». Μικρές συμβολές με διορθώσεις ή ερμηνευτικές παρατηρήσεις σε αρχαίους συγγραφείς συμπληρώνουν τη συνεισφορά του Μαυροφρύδη στο περιοδικό,⁶² όπου, αξίζει να σημειώσουμε, συνεισφέρει κυρίως με μελέτες για τη νεοελληνική γλώσσα.⁶³ Η μόνη, εξάλλου, καθαρώς φιλολογική συμβολή του Κουμανούδη, ο οποίος δημοσιεύει στο περιοδικό κυρίως αρχαίες ελληνικές επιγραφές, αναφέρεται στην έκδοση ενός λατινικού κειμένου.⁶⁴

Ο ποιητικός χαρακτήρας του Πινδάρου,⁶⁵ καθώς και βιογραφικά στοιχεία

56. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Περί της Φιλολογίας και των μερών αυτής», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 201-236.

57. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Λουκιανός ο Σαμοσατεύς», *Φιλίστωρ* 2 (1862), σ. 385-402, 433-450, 497-538. Εκδόθηκε και αυτοτελώς: ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, *Λουκιανός ο Σαμοσατεύς*, Εκ του Τυπογραφείου Χ. Νικολ. Φιλαδελφείως, Αθήνα 1861.

58. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Η αρχαιότητα Ελλάς», *Φιλίστωρ* 2 (1862), σ. 13-26, 97-106.

59. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Η δρασκεία των (αρχαίων) Ελλήνων», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 97-118, 325-345.

60. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Περί της αρχής και διασποράς της εθνικής ενότητας του Ελληνικού», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 5-20.

61. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, «Η χρονολογία της Ιλιάδος», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 489-497.

62. Βλ. π.χ. Δ. Ι. Μ., «Ερμηνεία του Πλάτωνος Μενεξένου», *Φιλίστωρ* 4 (1863), σ. 329-331· Μ., «Ο Ομηρικός Μαργίτης», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 28-36.

63. Είναι ο πρώτος που συνέθεσε μια συστηματική ιστορία της νέας ελληνικής, έργο που εκδόθηκε μετά τον θάνατό του: Δημήτριος Ι. ΜΑΥΡΟΦΡΥΔΗΣ, *Δοκίμιον Ιστορίας της Ελληνικής Γλώσσης*, Εκ του Τυπογραφείου της Αμαλθείας, Σμύρνη 1871.

64. Σ. Α. Κ., «Συμβολή κριτική εις Αύλου Γελλίου Νυκτών Αττικών ζ' (ζ') β'», *Φιλίστωρ* 2 (1862), 182-183.

65. Ν. ΠΕΤΡΗΣ, «Ποιητικός χαρακτήρ του Πινδάρου», *Φιλίστωρ* 2 (1862), σ. 169-177.

για τον Οράτιο και την παιδεία που είχε λάβει⁶⁶ είναι τα αντικείμενα με τα οποία καταπιάνεται ο Ν. Πετρής, ενώ ο Ιωάννης Πρωτόδικος αναλύει τις σχέσεις των συζύγων όπως παρουσιάζονται στα κείμενα του Ομήρου.⁶⁷ Θέματα αρχαίας ελληνικής γραμματολογίας, αντλούμενα κατά κανόνα από το έργο του Karl Ottfried Müller,⁶⁸ καθώς και μυθολογικά⁶⁹ απασχολούν τον Αριστείδη Κυπριανό, ο οποίος, όπως και ο Μαυροφρύδης, εμπλέκεται, κατά τα άλλα, πολύ με τα γλωσσικά θέματα στο περιοδικό.⁷⁰ Η ενασχόληση με κείμενα του Ισοκράτους ρητά δηλώνεται ότι συνδέεται με τη διδασκαλία του στα σχολεία.⁷¹ Με μια μακροσκελή μελέτη για την ιστορία του Θουκυδίδου ο Κυπριανός επιχειρεί αφενός να αντικρούσει τις απόψεις της γερμανικής έκδοσης του F. W. Ullrich,⁷² αφετέρου να σχολιάσει τη διάρθρωση και να τεκμηριώσει τον δραματικό χαρακτήρα του κειμένου.⁷³

Η διαμάχη που αναφύεται μεταξύ Κυπριανού και Πανταζίδη για τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος αναδεικνύει ένα καθαρώς φιλολογικό ζήτημα. Ο Πανταζίδης για να αντικρούσει την άποψη που διατύπωσε ο Κυπριανός στη διατριβή του στη Γερμανία ότι το κείμενο αυτό δεν ανήκε στον Ξενοφώντα, αλλά ήταν επιτομή μεταγενέστερη, στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο σε κριτικές διορθώσεις

66. ΠΕΤΡΗΣ, «Περί της αγωγής και παιδείας του ποιητού Ορατίου», *Φιλίστωρ* 4 (1863), σ. 120-128.

67. ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΡΩΤΟΔΙΚΟΣ, «Η καθ' Όμηρον σχέσις των συζύγων», *Φιλίστωρ* 4 (1863), σ. 216-222.

68. ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Περί της ελληνικής γραμματολογίας εν γένει», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 20-30· ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Ιστοριογραφία (Εκ της ιστορίας των ελληνικών γραμμάτων του Κ. Ο. Μυλλέρου)», *Φιλίστωρ* 4 (1863), σ. 147-160. Στον Κυπριανό οφείλεται και η μετάφραση της Γραμματολογίας του Karl Ottfried Müller στα Ελληνικά: *Καρόλου Οδοφρ. Μυλλέρου Ιστορία της Ελληνικής Φιλολογίας*, Εκ του Τυπογραφείου Ερμού, Αθήνα 1867.

69. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Μυθολογικά», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 236-248.

70. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Περί αναλογίας και ανωμαλίας», *Φιλίστωρ* 2 (1862), σ. 1-12, 146-158, 193-207· ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Προτροπή εις σύνταξιν ιδιωτικών της Νέας ελληνικής γλώσσης», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 1-28. Το κείμενο αυτό αποτέλεσε το έναυσμα για τη δημοσίευση πολλών σχετικών συμβολών στο περιοδικό.

71. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Αρεοπαγίτικος Ισοκράτους», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 296-305· ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Ισοκράτους ο προς Δημόνικον ή περί βραχυλογίας και γνωμολογίας», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 441-456.

72. Franz Wolfgang ULLRICH, *Beiträge zur Erklärung des Thukydidēs*, Bei Perthes-Besser & Mauke, Αμβούργο 1845-1846.

73. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Περί της οικονομίας του Θουκυδίδου», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 193-210, 385-404· 4 (1863), σ. 1-19.

των Γερμανών εκδοτών και δικές του.⁷⁴ Ο Κυπριανός απάντησε κατηγορώντας τον Πανταζίδη ότι «περαίνει την επίκρισιν πάσαν μεταποιών και διαφθείρων ή, ως λέγεται, διορθών τα αρχαία κείμενα, και άνω κάτω κινών την παράδοσιν [...]».⁷⁵ Στην απάντησή του ο Πανταζίδης υπερασπίζεται το νόμιμο των κριτικών διορθώσεων, ιδιαίτερα όταν τα χειρόγραφα είναι σε κακή κατάσταση, και κατηγορεί τον Κυπριανό ότι αποστρέφεται γενικώς αυτή την απαραίτητη φάση της φιλολογικής εργασίας.⁷⁶ Αυτή την εργασία σέβεται και υπηρετεί ο Γ. Βέλλιος με το δημοσίευμα υπό τον χαριτωμένο τίτλο «Δικηγόρου πάρεργα ήτοι κριτικά τινες παρατηρήσεις εις Ευριπίδου Ελένην».⁷⁷ Ένας άλλος νομικός, ο Κ. Κωστής, δημοσιεύει πραγματεία αναφερόμενη στο αρχαίο αττικό κληρονομικό δίκαιο.⁷⁸

Όλα τα δοκίμια που αναφέραμε συνοδεύονται από σχολαστική τεκμηρίωση, είτε με παραπομπές σε αρχαίους συγγραφείς και γερμανική βιβλιογραφία είτε με υποσελίδιες διευκρινιστικές υποσημειώσεις.

Από τα παραπάνω συνάγονται οι ακόλουθες διαπιστώσεις:

1. Οι συντάκτες των δοκιμίων έχουν καλή φιλολογική παιδεία, είτε είναι καθηγητές στο Πανεπιστήμιο ή στο γυμνάσιο είτε είναι νομικοί. Η συντριπτική πλειονότητα έχει φοιτήσει για λίγο ή πολύ σε ένα ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, κυρίως γερμανικό. Αξίζει να σημειώσουμε ότι, παρά το γεγονός ότι στηρίζονται στη σύγχρονη, γερμανική κυρίως, φιλολογική βιβλιογραφία, σε πολλές περιπτώσεις δείχνουν να έχουν την πεποίθηση ότι συνομιλούν ισότιμα με τους ξένους φιλολόγους.
2. Τα κείμενα συχνότατα παραδέτουν πρωτότυπα χωρία από την αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία. Το αναγνωστικό κοινό άραγε είναι σε θέση να τα κατανοεί; Το ίδιο ερώτημα γεννάται και για τις συντομευμένες και συχνά ελλιπείς παραπομπές, οι οποίες προϋποθέτουν στοιχειώδεις φιλολογικές γνώσεις.
3. Με εξαίρεση τα κείμενα που δημοσιεύει ο *Ευρωπαϊκός Εραμιστής*, το

74. Ιωάννης ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, «Περί των Ελληνικών του Ξενοφώντος αν είναι κατά τον Κυπριανόν επιτομή», *Φιλίστωρ* 2 (1862), σ. 66-79, 107-131.

75. ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, «Περί των Ελληνικών του Ξενοφώντος προς Ι. Πανταζίδην», *Φιλίστωρ* 2 (1862), σ. 340.

76. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, «Πάλιν περί των Ελληνικών του Ξενοφώντος ότι δεν είναι επιτομή», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 484, 496.

77. Γ. ΒΕΛΛΙΟΣ, «Δικηγόρου πάρεργα ήτοι κριτικά τινες παρατηρήσεις εις Ευριπίδου Ελένην», *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 153-166.

78. Κ. Ν. ΚΩΣΤΗΣ, «Περί των επικλήρων ή επιδικών θυγατέρων», *Φιλίστωρ* 3 (1862), σ. 297-309.

‘ακαδημαϊκό’ ύφος των οποίων υποδεικνύει ότι επιδιώκουν να εμπλουτίσουν τις γνώσεις ενός πεπαιδευμένου κοινού, τα δημοσιεύματα των περιοδικών *Φιλολογικός Συνέκδημος* και *Φιλίστωρ* συνδέονται σε μεγάλο βαθμό με τις ανάγκες της διδασκαλίας είτε στο γυμνάσιο είτε στο πανεπιστήμιο και δεν αποφεύγουν τις αιχμές για τα ζητήματα της επικαιρότητας. Πρόκειται για τον συχνά διαπιστούμενο στα κείμενα της εποχής διδακτισμό.

4. Πολλά δοκίμια υποκαθιστούν κατά κάποιον τρόπο τις αυτοτελείς εκδόσεις, τις οποίες με δυσκολία προμηθεύεται η ελληνική αγορά.
5. Τα περισσότερα κείμενα (τα ασχολούμενα με βιογραφικές προσεγγίσεις, με την καθημερινή ζωή ή τους δεσμούς στην αρχαιότητα, την αρχαία δρασκεία, ακόμη και την ιστορία της αρχαίας ελληνικής γραμματείας κτλ.) αναδεικνύουν σε τελευταία ανάλυση την ιστορική διάσταση της αρχαιότητας, γεγονός που ασφαλώς συνδέεται με την επιρροή της γερμανικής σχολής της Αρχαιογνωσίας.
6. Τείνω να πιστέψω ότι η επιρροή αυτής της σχολής δεν οφείλεται μόνο στο γεγονός ότι ήταν η πιο μοντέρνα της εποχής, με την οποία συνδέθηκαν πολλοί λόγιοι από τα προεπαναστατικά χρόνια. Αν λάβουμε υπόψη το επίμονο ενδιαφέρον όλων για την καταγραφή των στοιχείων της νεοελληνικής κοινωνίας (γλώσσα, ήθη και έθιμα, παροιμίες, δημοτικά τραγούδια κτλ.), οδηγούμαστε στη σκέψη ότι αυτή η φιλολογική σχολή ταίριαζε στις ανάγκες της συγκρότησης του νέου κράτους, το οποίο αναζητούσε στη μακρά διάρκεια της ιστορίας την ταυτότητά του. Είναι χαρακτηριστική η διακήρυξη των στόχων του πιο ‘επιστημονικού’ περιοδικού, του *Φιλίστωρ*:

Πρέπει πρώτον τα μεν οπωσούν γνωστά μέρη της τρισχιλιετούς ιστορίας μας γνωστότερα να κατασταθώσι, τα δε σκοτεινά να διαφωτισθώσιν, έπειτα να εκτεδή ζώσα εικόν της παρούσης καταστάσεώς μας κατά πάσας τας όψεις και τελευταίον να τεθώσιν αρχαί τινες ψυχολογικά και παιδαγωγικά και κατά ταύτας να γείνωσιν απόπειραι και δοκιμαί περι τε την κατ’ οίκον αγωγήν των παιδων και την εν τω σχολείω παιδευσιν και διδασκαλίαν, τα δε πορίσματα να διακοινωθώσιν εις άπαν το έθνος.⁷⁹

79. *Φιλίστωρ* 1 (1861), σ. 2.

Πνευματικές διαδρομές στο β' μισό του 19ου αιώνα μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Αργείου λόγιου και ιστορικού Δημητρίου Βαρδουνιώτη: Πρόδρομη παρουσίαση.

Είναι γνωστό ότι ιστορικά πρόσωπα, αφανή και σχεδόν άγνωστα έως κάποια χρονική στιγμή, αναδύθηκαν από τη σιωπή και εμφανίσθηκαν στο προσκήνιο της Ιστορίας, είτε λόγω της εξέλιξης των εργαλείων της έρευνας είτε συχνά από τυχαίους παράγοντες. Εν προκειμένω, συντρέχουν και οι δύο λόγοι. Από τη μία, η σταδιακή ψηφιοποίηση των φιλολογικών περιοδικών και των άλλων εντύπων του 19ου και 20ού αιώνα παρέχει τη δυνατότητα στους ερευνητές να γνωρίσουν και να καταγράψουν, μαζί με τα ονόματα και τα έργα των γνωστών λογίων, και εκείνα των αγνώστων και αδικημένων από τη νεότερη έρευνα. Ανάμεσα σε αυτά περίοπτη θέση κατέχει το όνομα και το έργο του Δημητρίου Βαρδουνιώτη. Από την άλλη, αναφορικά με το συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο, η απόφασή μου για την ερευνητική και επιστημονική αξιοποίηση τού από πολλών ετών ευρισκόμενου στην κατοχή μου αρχείου της προσωπικής του αλληλογραφίας έρχεται να φωτίσει ακόμη περισσότερο το πορτρέτο μιας σημαντικής μορφής της μετεπαναστατικής γενιάς του β' μισού του 19ου αιώνα. Η απουσία εκτενούς βιβλιογραφίας και ο περιορισμένος αριθμός αναφορών στο όνομά του δεν μπορούν να μειώσουν κατά κανένα τρόπο την αξία του. Και τούτο γιατί ο Αργεῖος λόγιος υπήρξε σπουδαῖος ιστορικός, λογοτέχνης, λαογράφος, δημοσιογράφος κυρίως όμως ακούραστος σκαπανέας του παρελθόντος. «Κυνηγητής της γνώσης και της δόξας, από τη μια μεριά τρυγάει αχόρταγα το μέλι των βιβλίων κι από την άλλη σκαρώνει στίχους, διηγήματα, σκαλαθύρματα, κριτικές, μελετήματα κάθε λογής», μπαίνοντας δικαιωματικά στη «χορεία των αττικιζόντων παντοιογράφων», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Σπύρος Παναγιωτόπουλος σε μια από τις λίγες μελέτες που έχουν γραφτεί για τη ζωή και το έργο του.

Την εξήγηση της αγνοημένης έως σήμερα λογοισύνης του δίνει προφητικά, 90 περίπου χρόνια πριν, ο σύγχρονός του Γεώργιος Λογοθέτης σ' ένα κριτικό σημείωμα του 1928, αφιερωμένο στη μνήμη του: Σε μια αποστροφή του λόγου του για τον Ζαν-Μωρεάς, ο οποίος έγινε πασίγνωστος και διάσημος λόγω της εγκατάστασης και της λογοτεχνικής δημιουργίας του στο Παρίσι, κλείνοντας τη μελέτη του, ο Λογοθέτης επισημαίνει: «Ο Βαρδουνιώτης δεν θα περνούσε ασφαλώς τόσο αγνοημένος, αν δεν αγαπούσε τόσο την μικρή του πατρίδα, το Άργος και δεν περιωρίζετο στη ζωή της και την ιστορία της». Ο επαρχιώτης λοιπόν λόγιος, μακριά από τα φιλολογικά σαλόνια της εποχής, μακριά από τις δημόσιες σχέσεις και τις ζυμώσεις που συντελούνταν στους λογοτεχνικούς συλλόγους, στα πνευματικά κέντρα και στα εκδοτικά στέκια της Πρωτεύουσας, ζούσε μόνιμα στη μικρή του πόλη. Δούλευε ακούραστα, σχεδόν υπεράνδρωπα, για την πνευματική προαγωγή του τόπου του αλλά και του έθνους, ασκώντας παράλληλα με επιτυχία το επάγγελμα του δικηγόρου.

Παρά ταύτα, οι σύγχρονοι ομότεχνοί του Αθηναίοι φαίνεται πως τον γνώριζαν καλά, αναφέρονταν συχνά σε εκείνον και συζητούσαν για το έργο του, παρά τη φυσική του απουσία από το Κέντρο. Εκτιμώντας τη φιλεργατικότητα του, τη φιλοτιμία του και την αξία του πολυδιάστατου έργου του, δεν φείδονταν ευμενών και επαινετικών σχολίων και δεν δίσταζαν να ζητούν τη συνδρομή του για ποικιλία θεμάτων. Ο εκδότης της *Ποικίλης Στοάς* Ιωάννης Αρσένης, σε επιστολή του προς τον Βαρδουνιώτη το 1882, αφού του μεταφέρει τη μεγάλη απήχηση που είχε στο αναγνωστικό κοινό το δημοσίευσμά του στο *Ημερολόγιο* (πρόκειται για την *Ποικίλη Στοά*) του 1882, το οποίο αναδημοσιεύθηκε από την *Εστία*, του εκφράζει επίσης «πολλών τα ειλικρινή συγχαρητήρια δια το σοβαρόν έργον των εθίμων». Δέκα χρόνια αργότερα ο Χαράλαμπος Άννινος, ζητώντας του επίμονα να του αποστείλει «εγκαίρως και καμμίαν άλλην πραγματείαν ωσάν την πρώτην», προσθέτει στην επιστολή του: «Ο Άγγελος Βλάχος, προχθές εις του Σουρή το σπίτι μου ωμίλησε πολύ επαινετικά περί της πραγματείας σου». Την ίδια εκτίμηση εκφράζει και ο Νικόλαος Πολίτης σε επιστολή που του απευθύνει το 1890: «Παρηκολούθησα πάντοτε την ακαταπόνητον φιλολογικήν και δημοσιογραφικήν εργασίαν σας, τοσούτο μάλλον αξίαν τιμής, καθ' όσον δεν παρεμποδίζει αυτήν, ουδέ μαραίνει τον προς ταύτην αναγκαίον ζήλον και ενθουσιασμόν – ας μοι επιτραπή δε η λέξις αυτή προκειμένου περί της διαμονής σας εν πόλει εστερημένη ως αι πλείσται δυστυχώς των ελληνικών πόλεων, φιλολογικής κινήσεως και οιουδήποτε κέντρου εκ των απαραίτητων προς πνευματικήν εργασίαν». Ας σημειωθεί ότι ο Βαρδουνιώτης τροφοδοτούσε συνεχώς το έργο τού μεγάλου λαογράφου με ανέκδοτο υλικό, όπως δημοτικά τραγούδια, παροιμίες, έδιμα και άλλα 'μνημεία' της δημόδους

φιλολογίας. Σε μία από τις πρώτες επιστολές του προς τον Βαρδουνιώτη, ο τακτικός αλληλογράφος του Αρσένης, πέρα από τον προσωπικό θαυμασμό που συχνά-πυκνά εκφράζει στις πολυάριθμες επιστολές του προς τον λόγιο φίλο του, τού μεταφέρει επίσης την εκτίμηση που έτρεφε στο πρόσωπό του ο γνωστός τότε λόγιος και εκδότης Ιωάννης Καμπούρογλου για τη συμβολή του στη *Νέα εφημερίδα* του, αλλά και τη γενικότερη εικόνα που είχε για εκείνον: «Σε ηγάπησε πολύ ο κ. Καμπούρογλου –καίτοι ως μοι είπεν προτού να σε γνωρίση είχε ακούσει πολλά λαμπρά δι εσέ, και δημοσία επήνεσε την φιλοπονίαν σου, την ευφυΐαν σου, τον ευγενή σου χαρακτήρα, την αγαθήν σου ψυχήν και τας γνώσεις σου». Σε δική του επιστολή προς τον Βαρδουνιώτη, ο Ι. Καμπούρογλου, εξαίροντας την ακαταπόνητη ερευνητική του δραστηριότητα, αναφωνεί: «Εύγε τη ιχνηλατική σου δυνάμει εις τ' άδυστα παρελθόντα».

Η παροιμιώδης φράση του Βαρδουνιώτη «ανάπαυσις δεν είναι η αποχή από την εργασία, αλλά η αλλαγή εργασίας» καταδεικνύει τη σιδερένια θέλησή του για γνώση και πνευματική δημιουργία και επιβεβαιώνει τη γνώμη που είχαν για εκείνον οι ομότεχοι αλληλογράφοι του. «Είναι δύσκολον να γεννηθεί μία τοιαύτη ιδιοφυΐα και να ακμάση δια τόσον εμμόνου, φωτεινής, ακριβοδοκίμας, εμπνευσμένης και ευδικριτικής φιλοπονίας», θα γράψει σε αφιέρωμα τού περιοδικού *Ηραία* στον Αργείο λόγιο, το 1939, αρκετά δηλαδή χρόνια μετά τον θάνατό του, ο στενός φίλος και συνεργάτης του Δημήτριος Καμπούρογλου.

Ο Βαρδουνιώτης, γεννημένος το 1947 σε μια προνομιούχο ιστορικά πόλη και ανήκοντας στη μετεπαναστατική γενιά των εντατικών εθνικών διεργασιών, με έμφυτη κλίση στην ιστορική έρευνα, τη λογοτεχνία και την πολιτική δράση, μετέσχε καθολικά στα δρώμενα της εποχής του. Συντάκτης και εκδότης πολλών τοπικών εφημερίδων, συνιδρυτής και αντιπρόεδρος του ιστορικού φιλολογικού συλλόγου *Δαναός* και αργότερα ιδρυτής του συλλόγου *Ινάχου* και της ομώνυμης εφημερίδας, «πατριάρχης των γραμμάτων και αριστοτέχνης του καλάμου» κατά τον συντοπίτη του λόγιο Νικόλαο Γκινόπουλο, δεν μπορούσε να περιοριστεί πνευματικά στα στενά όρια της τότε Αργολιδοκορινθίας. Ο συγγραφέας των έργων *Εκδρομαί εις Μυκήνας*, *Καταστροφή του Δράμαλη*, *Αφνειός Κόρινθος*, *Φρύνη*, *Μπουμπουλίνα*, *Εδουάρδος Μάσσων*, *Εμμανουήλ Καλλέργης*, έγινε γρήγορα γνωστός στους αθηναϊκούς κύκλους και απέσπασε σπουδαίες κριτικές από τον τότε κυρίαρχο Τύπο της πρωτεύουσας. Εφημερίδες όπως οι *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη, η *Πόλις*, η *Εστία*, η *Νέα Εφημερίς*, ο *Νέος Τύπος* κ.ά., τού έπλεξαν το εγκώμιο μετά τη γοητευτική διάλεξη που έδωσε στον φιλολογικό σύλλογο *Παρνασσός* περί της *Αφνειού Κορίνθου* στις 9 Δεκεμβρίου του 1894. Στις 13 του ίδιου μήνα η εφημερίδα *Πόλις* έγραψε: «Σπανίως ανάγνωσμα δημόσιον έτυχε τόσον ομοθύμου επιδοκιμασίας

όσον το εν τω συλλόγω «Παρνασσώ» γενόμενον παρά του Δ. Βαρδουνιώτου δικηγόρου εξ Άργους, κατά την εσπέραν της Παρασκευής. [...] Ο κ. Βαρδουνιώτης, γνωστός και πρότερον, [...] κατέκτησε την συμπάθειαν και την εκτίμησιν των μέχρις ασφυξίας συνωδουμένων άνω και κάτω εν τη μεγάλη αιδούση του συλλόγου «Παρνασσού» επιλέκτων ακροατών του».

Το ιστορικό έργο, βέβαια, με το οποίο είναι ταυτισμένο το όνομά του, πρωτότυπο και δυνατό, βασική πηγή της νεότερης ιστορίας μας, είναι η *Καταστροφή του Δράμαλη*. Κάτοχος του μεγαλύτερου μέρους του αρχείου του Νικηταρά και του στρατηγού Τσώκη και αυτήκοος μάρτυς πολλών ζωντανών αφηγήσεων των πρεσβυτέρων τού περιβάλλοντός του, συνέδεσε την ιστορία της μάχης των Δερβενακίων με αξιόπιστο και αριστοτεχνικό τρόπο. Ο Δ. Καμπούρογλου, χαρακτηρίζοντας αυτή τη μονογραφία «μνημειώδη», σημείωνε: «Εις τα Δερβενάκια, που κάποτε θα στολισθούν με δάσος ανδριάντων, πρέπει ξεχωριστή, απόμακρα, αλλά περίοπτος να σελαγίση και η μορφή του Βαρδουνιώτη».

Η ευρυμάθεια, η πνευματική του εμβέλεια, ο ακάματος ζήλος του για την ιστορική και λογοτεχνική παραγωγή, η εθνική προσφορά του και η εμπλοκή του στα πολιτικά πράγματα ξεδιπλώνονται στις πολυάριθμες σελίδες των ανέκδοτων επιστολών τού προσωπικού αρχείου του. Πρόκειται για έναν μεγάλο αριθμό επιστολών προς τον Βαρδουνιώτη (350 περίπου) από πλήθος αλληλογράφων, γνωστών λογίων, πολιτικών και νομικών της εποχής. Χρονολογικά η αλληλογραφία εκτείνεται από το 1869, έτος της πρώτης επιστολής από τον λόγιο, διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας, Αναστάσιο Παπαδήμο, έως το 1924, χρονιά του θανάτου του, κατά την οποία λαμβάνει την τελευταία επιστολή από τον επιστήθιο φίλο του Δ. Καμπούρογλου.

Το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών προέρχεται από κύκλους λογίων της Αθήνας αλλά και άλλων κέντρων της εποχής, ακόμη και από τον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό: την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τη Δράμα, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, τα Ιεροσόλυμα. Οι επιστολές υπογράφονται από εκδότες, διευθυντές και αρθρογράφους των κορυφαίων τότε λογοτεχνικών δελτίων και φιλολογικών περιοδικών, Ημερολογίων, εφημερίδων και συγγραμμάτων. Οι συνεχείς και επίμονες προσκλήσεις και παρακλήσεις τους προς τον Βαρδουνιώτη να συμμετάσχει στη σύνθεση της ύλης των εντύπων τους, συχνά μάλιστα από το ξεκίνημά τους, δείχνει την αναγνώριση και την εκτίμηση που είχε κερδίσει ως συγγραφέας και πνευματικός δημιουργός. Από το περιεχόμενο των επιστολών προκύπτει ότι ο Βαρδουνιώτης, ξεπερνώντας τα τοπικά όρια της πνευματικής δράσης του, τροφοδοτούσε αδιάλειπτα πολλά από τα έντυπα της εποχής εκείνης με τις δικές του συμβολές: διηγήματα, άρθρα, κριτικά σημειώματα, ποιήματα, ιστορικές αναφορές, δοκίμια, σατιρικά και λαϊκά αφηγήματα, έγγραφα, κ.ά.

Τα *Ημερολόγια* του Κωνσταντίνου Σκόκου και της Ελένης Σβορώνου, η *Ποικίλη Στοά* του Ιωάννη Αρσένη, το *Αττικόν Ημερολόγιον* του Ειρηναίου Ασώπιου, ο *Παρνασσός*, η *Εστία*, το *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον* του Μαρίνου Κουτούβαλη στη Σμύρνη, ο *Απόλλων* του Δ. Κ. Σακελλαρόπουλου, το *Ελληνικόν Ημερολόγιον* στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, το *Αθηναϊκόν Ημερολόγιον* των Γ. Μαυρογένη – Φρ. Πρίντζη, ο *Βόσπορος* και οι *Αναμνήσεις* στην Κωνσταντινούπολη, και πολλά ακόμη, φιλοξένησαν στις σελίδες τους κείμενα του Βαρδουιώτη. Ως αρθρογράφος και ανταποκριτής, συνεργάσθηκε επίσης με πολλές εφημερίδες όπως, την *Πρωτεύουσα εφημερίδα* του Πολύβιου Δημητρακόπουλου, την *Δαναίδα* του Δημοσθένη Δεσμίνη, την *Ηχώ των Αθηνών* του Κώστα Πασαγιάννη, την εφημερίδα *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη, τις εφημερίδες *Λαός* και *Έθνος*, το *Άστυ* και τον *Νεολόγο* του Χαράλαμπου Άννινου, τη *Νέα Εφημερίδα* των Δημητρίου και Ιωάννη Καμπούρογλου, ακόμη και με τη βραχύβια *Καθημερινή* του Μίκιου Λάμπρου, κ.ά.

Συντάκτες επιστολών όπως ο Σκόκος, ο Άννινος, ο Αρσένης, ο Κανελλίδης, ο Τιμολέων Φιλήμων, ο Πολίτης, ο Γεώργιος Σουρής, ο ανασκαφέας των Μυκηνών Χρήστος Τσουντας, οι Ι. και Δ. Καμπούρογλου, η Σβορώνου, ο Ασώπιος, ο Παπαδήμος, ο Νεοκλής Καζάζης, ο Ιάκωβος Τομπάζης, η Άννα Σερουίτου, οι ιστορικοί Σπύρος Λάμπρος και Νικόλαος Βέης και πολλοί άλλοι – αδύνατο ν' αναφερθώ σε όλους – ανταλλάσσουν μαζί του πληροφορίες και απόψεις ιστορικού και λογοτεχνικού ενδιαφέροντος. Ανταλλάσσουν βιβλία, περιοδικά, εφημερίδες, συχνά κριτικές σκέψεις και ιδέες για τα νέα λογοτεχνικά ρεύματα, τις νέες εκδόσεις, και φυσικά τις πολιτικές εξελίξεις και τις κοινωνικές αλλαγές. Οι ιδρυτές της νεοελληνικής κωμωδίας Πολύβιος Δημητρακόπουλος και Νικόλαος Λάσκαρης, σε πολυσέλιδες επιστολές τους, ζητούν τη γνώμη του για τα δικά τους έργα, συχνά όμως και τη συγγραφική συνδρομή του. Ευρωπαίοι ελληνιστές, όπως ο γλωσσολόγος και φιλόλογος Eduard Engel από το Βερολίνο, ο λατινιστής και ελληνιστής Ernst Schulze από το Bautzen της Σαξονίας και η πρωτοπόρος γαλλίδα Julliette Adam ζητούν και παρέχουν αντίστοιχα ιστορικό, αρχαιολογικό και φιλολογικό υλικό, δυσεύρετο στη μία ή την άλλη πλευρά. Ας σημειωθεί μάλιστα ότι ο Schulze, με τον οποίο είχε πολύχρονη μεγάλη αλληλογραφία, μεταφράζει άρθρα και δοκίμια του Βαρδουιώτη και τα δημοσιεύει στον τοπικό γερμανικό Τύπο.

Το στοιχείο όμως που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την πολυδιάστατη προσωπικότητα και το πολύπλευρο έργο του Βαρδουιώτη είναι η εθνική προσφορά του. Ακούραστος συλλέκτης και πιστός θεματοφύλακας των μνημείων του ιστορικού παρελθόντος, δίνει προσωπικούς αγώνες για τη διάσωση των πολλών και ποικίλων αρχαιοτήτων της Αργολίδας, η οποία στερούνταν εκείνη την εποχή

ενός στοιχειώδους χώρου φύλαξης των σπουδαίων αρχαιολογικών καταλοίπων της περιοχής. Ο Βαρδουνιώτης, ωστόσο, δεν αρκείται μόνο στο μακρινό ιστορικό παρελθόν. Εργάζεται με πάθος και μεθοδικότητα, όπως αργότερα ο Γιάννης Βλαχογιάννης στην Αθήνα, για τη συλλογή και τη διάσωση των νεότερων ιστορικών τεκμηρίων της πατρίδας, τα οποία θ' αποτελέσουν τον πυρήνα της νεότερης ιστορίας της Ελλάδας. Στο περιεχόμενο τριών επιστολών που λαμβάνει από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία μαρτυρείται και αναγνωρίζεται δεόντως από τους ιδύνοντες η μεγάλη εθνική προσφορά του, με την αποστολή πλήθους εγγράφων σχετικών με την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Μία εκτενής φράση του προέδρου της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ιωάννου Μπότση, σε επιστολή του προς τον Βαρδουνιώτη, καταδεικνύει τη γενναιοδωρη έναντι του ιστορικού του χρέους στάση του: *βεβαίως είσθε πρώτος εν τη πρώτη γραμμή εκείνων οίτινες κατήρτισαν την πλουσίαν συλλογήν ιστορικών πηγών άς η καθ' ημάς Εταιρεία δύναται να θέση εις την διάθεσιν των ερευνητών επ' ωφελεία της ευκλεούς ιστορίας του Έθνους*. Ο αριθμός των 10.625 εγγράφων που ο μεγάλος συλλέκτης των γραπτών εθνικών κειμηλίων είχε αποστείλει στην Εταιρεία έως το 1915, προκαλούν τη συγκίνηση και το θαυμασμό του προέδρου και του γραμματέως της Εταιρείας, Μπότση και Ράδου. Τον Απρίλιο του 1909, ο Κωνσταντίνος Ράδος τού ανακοινώνει ότι το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας έκανε διάβημα προς τον Υπουργό των Εξωτερικών «εγγράφως τε και προφορικός όπως ούτος προβή εις την αρμόζουσαν, τη φιλοπονία της φιλεπιστημοσύνης υμών, ηδικήν εκ μέρους του κράτους ικανοποίησίν σας»· και συμπληρώνει: «Τούτο το διάβημα εδεώρησεν καθήκον της η Εταιρεία ημών να κάμη, ανθ' ων υπέρ της Εθνικής Ιστορίας κοπιάτε».

Η εθνική προσφορά του Βαρδουνιώτη δεν περιορίζεται στα σύνορα της ελεύθερης μόνο Ελλάδας. Το ταξίδι του στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη το 1890 και η γνωριμία του με σημαίνουσες προσωπικότητες της ελληνικής κοινότητας της πόλης, τον ευαισθητοποιούν γύρω από το Μακεδονικό και το επιτακτικό αίτημα της απελευθέρωσης του υπόδουλου ακόμη ελληνισμού. Η αλληλογραφία του μαζί τους, κυρίως δε οι εκτενείς επιστολές, τις οποίες επί 15ετία λαμβάνει από τον γιατρό και μακεδονομάχο στη συνέχεια Δημήτριο Ρίξο (τον επονομαζόμενο *Ευμένη*), αποκαλύπτουν την εναγώνια προσπάθεια του Βαρδουνιώτη να βοηθήσει με όποιο τρόπο μπορεί και με όσα μέσα διαθέτει, τη μεγάλη εθνική υπόθεση. Στέλνει με δυσκολία αθηναϊκά και άλλα έντυπα στη Θεσσαλονίκη και συμβάλλει στη δημοσιοποίηση και προβολή των εθνικών θεμάτων και των εσωτερικών προβλημάτων της ελληνικής κοινότητας της πόλης, είτε προσωπικά είτε με τη βοήθεια Αθηναίων εκδοτών και λογίων φίλων και γνωστών του.

Σε ιδιαίτερη ενότητα μπορεί κανείς να εντάξει τις επιστολές προς τον Βαρδουνιώτη από λογίους συντοπίτες του, όπως ήταν οι εκπαιδευτικοί Ιωάννης Κοφινιώτης, Γεώργιος Δαλδάκης, οι νομικοί και λόγιοι Δημοσθένης Δεσμίνης και Νικόλαος Δημαράς, κ.ά., οι οποίοι αναδεικνύουν στο περιεχόμενό τους ζητήματα της εκπαίδευσης αλλά και τοπικά προβλήματα από την έλλειψη υποδομών όπως ήταν η μη συντήρηση του σιδηροδρόμου και των τραίνων καθώς και η απουσία δικτύου άρδευσης της αργολικής πεδιάδας. Σημαντικές είναι και οι επιστολές ανδρών της γενιάς του Βαρδουνιώτη, υιών, κατά κύριο λόγο, και συγγενών αγωνιστών και πολιτικών της Επανάστασης, με δράση κυρίως στο Ναύπλιο και το Άργος: του Ιωάννη Νικηταρά, του Αναστασίου Γενναδίου, του Εμμανουήλ Καλλέργη και του ανεψιού του πολιτικού Δημητρίου Καλλέργη, του Γεωργίου Ψύλλα, του Ιωάννη Τρικούπη. Από τις επιστολές ορισμένων από αυτούς καθώς και από εκείνες κορυφαίων πολιτικών που πρωταγωνίστησαν στον πολιτικό στίβο της εποχής, αποκαλύπτεται η πολιτική επιρροή που μπορούσε ν' ασκήσει ο Βαρδουνιώτης, τόσο στο εκλογικό σώμα της ιδιαίτερης πατρίδας του όσο και στους συμπολίτες του που διέμεναν στην Αθήνα, λόγω του κύρους και της ισχυρής προσωπικότητάς του.

Το ευρύ ιδεολογικό φάσμα που καλύπτουν οι επιστολές των πολιτικών αλληλογράφων του, δεν επιτρέπει τον ακριβή προσδιορισμό τού δικού του πολιτικο-ιδεολογικού στίγματος. Εμφανίζεται μάλλον μετριοπαθής στο πολιτικό πεδίο, το οποίο πρέπει να είχε επισκιασθεί από την αφοσίωσή του στη δικηγορία και την εντατική ενασχόλησή του με την έρευνα και τη συγγραφή. Στα μέσα της δεκαετίας του '80, πάντως, δύο έγκριτοι δημοσιολόγοι της εποχής, οι εκδότες Σκόκος και Άννινος επιζητούν τη συνεργασία του για τα νεότευκτα έντυπά τους λόγω των «φιλελευθέρων και προοδευτικών αρχών» του, τις οποίες, όπως του υπενθυμίζει ο πρώτος, «δημοσία πολλάκις κηρύττετε». Όλα αυτά βέβαια μέχρι την περίοδο του εθνικού διχασμού, όταν «κατά τρόπον ανεξήγητον», όπως σημειώνει ο Σπύρος Παναγιωτόπουλος, ο οποίος τον γνώριζε προσωπικά, συντάσσεται ενεργά με τους βασιλόφρονες, αναδεικνύεται σε ηγετική μορφή τους στο Άργος, και στη συνέχεια το 1918 εκτοπίζεται στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Η εξορία και η άφατη λύπη του για τη Μικρασιατική καταστροφή που επακολούθησε κλόνισαν σοβαρά την υγεία του και επηρέασαν την πνευματική παραγωγή του. Τον Μάρτιο του 1924 πέθανε στην αγαπημένη του πατρίδα, το Άργος, αφήνοντας πίσω του ένα μεγάλο και πολυσύνθετο έργο. Χρέος δικό μας είναι να το αναζητήσουμε, να το εντοπίσουμε και να το αναδείξουμε.

Ο Ιωάννης Καμπούρογλου (1851-1903): Κάτω από την κορυφή του παγόβουνου

Ο Ιωάννης Καμπούρογλου έμεινε γνωστός –όπως προέβλεπαν λόγιοι της εποχής του σε νεκρολογίες που του αφιέρωσαν– κυρίως για τον εμβληματικό εξελληνισμό της *Νανάς* του Ζολά (το 1880, με το ψευδώνυμο Φλοξ). Και όχι άδικα. Αυτό, πράγματι, φαίνεται πως είναι το *opus magnum* της συγγραφικής παραγωγής του. Πλην όμως ο Καμπούρογλου δεν πέτυχε μόνο αυτό στη σύντομη σχετικά ζωή του. Το έργο του είναι τεράστιο και σήμερα είναι γνωστή μόνο η κορυφή του παγόβουνου. Την πολυσχιδή προσωπικότητά του και την πλουσιότετη δράση του στην πρωτότυπη λογοτεχνία, στη μεταφρασμένη λογοτεχνική (πεζογραφική, ποιητική και θεατρική) παραγωγή, στην κριτική και στη δημοσιογραφία θα δοκιμάσω να παρουσιάσω στην παρούσα εργασία, συνοψίζοντας πλήθος πληροφοριών στον μικρό χώρο που διαδέτω.

Ο Καμπούρογλου ήταν ένα παιδί θαύμα.¹ Γεννήθηκε στην Κωνσταντινού-

1. Για τα βιοεργογραφικά στοιχεία που παραθέτω στη συνέχεια στηρίζομαι στο σημείωμα του Σπυρίδωνα Δε ΒΙΑΖΗ, «Ιωάννης Καμπούρογλους», *Ποιητικός Ανθών*, έτος Α', αρ. 4 (5.10.1886), σ. 62-64, στο σημείωμα του Σταύρου ΒΟΥΤΥΡΑ, «Η δεκάτη αμφιετηρίς της “Νέας Εφημερίδος”», *Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως* (αναδημοσιεύεται στη *Νέα Εφημερίδα*, 10.1.1892), στο σημείωμα του Σωκράτη ΛΑΓΟΥΔΑΚΗ, «Ιωάννης Καμπούρογλου», *Επιθεώρησις*, 17.2.1895 (μεταφράζεται από παρισινό έντυπο, όπου το είχε πρωτοδημοσιεύσει ο Λαγουδάκης, και αναδημοσιεύεται στη *Νέα Εφημερίδα*, 18.2.1895), στη νεκρολογία του Βλάση ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗ, «Ιωάννης Καμπούρογλους», *Ακρόπολις*, 7.7.1903, στο σημείωμα που υπογράφει ανώνυμος φίλος του με το ψευδώνυμο Είς γνώστης, «Και τελευταία τινά περί Καμπούρογλου ακόμη», *Σκριπ*, 16.7.1903, στην ανέκδοτη αλληλογραφία του με τον Ν. Γ. Πολίτη των ετών 1870-1873 (από το αρχείο Ν. Γ. Πολίτη στο Μουσείο Μπενάκη· ευχαριστώ τη Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού για την έρευνα), καθώς και σε στοιχεία από έρευνα σε εφημερίδες της εποχής.

πολη το 1851 (γιός εμπόρου με καταγωγή και από τους δύο γονείς από τη Μακρινίτσα του Βόλου) και πέθανε στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1903. Έζησε μέχρι το 1863 στο Νεοχώρι (Μπεμπέκιοϊ), όπου και έλαβε ικανή μόρφωση με οικοδιδάσκαλο τον Κωνσταντίνο Οικονομίδη από τον Αλμυρό του Βόλου. Στη συνέχεια σπούδασε (επί τρία χρόνια) Γαλλικά, Ιταλικά και Μαθηματικά στο γαλλικό Λύκειο Toffanini στο Πέραν. Ήρθε στην Αθήνα για πρώτη φορά δεκαπεντάχρονος και προετοιμάστηκε για τις απολυτήριες εξετάσεις. Επειδή δεν είχε αποδεικτικό τυπικών σπουδών συνάντησε πολλές δυσκολίες, δεν ολοκλήρωσε τις απολυτήριες εξετάσεις και έφυγε στο Παρίσι, όπου γράφτηκε στις τάξεις των *Mathématiques spéciales* λόγω της ιδιαίτερης κλίσης που είχε προς τα μαθηματικά. Ασθένησε όμως και κατέφυγε για κάποιο διάστημα στον θείο του Χ. Γεωργίου Κωνσταντινίδη, αδελφό της μητέρας του, στο Ζολδέστι (Joldești) της Ρουμανίας, και το 1867 ξαναβρέθηκε στην Αθήνα. Με αίτησή του και κατ' εξαίρεση (χωρίς απολυτήριο γυμνασίου αλλά με εφόδιο τις σημαντικές σπουδές του στο Παρίσι) εξετάστηκε στα Ελληνικά από τον σημαντικό πανεπιστημιακό καθηγητή Φίλιππο Ιωάννου, τον εντυπωσίασε και έγινε δεκτός ως φοιτητής στη Νομική Σχολή, παρακολουθώντας και παραδόσεις στη Φιλοσοφική. Τελείωσε το πανεπιστήμιο και συνέχισε τις σπουδές του στη Γοτίγγη (Göttingen) της Γερμανίας (φθινόπωρο 1872 – καλοκαίρι 1873), όπου αναγορεύτηκε διδάκτορας της Νομικής τον Ιούνιο του 1873. Το καλοκαίρι του 1873 επέστρεψε για ένα σύντομο διάστημα στην Κωνσταντινούπολη και εργάστηκε στην εφημερίδα *Νεολόγος*. Γρήγορα όμως μετακινήθηκε στην Αθήνα και από τον Οκτώβριο του 1873 έγινε αποκλειστικός συντάκτης και κατόπιν αρχισυντάκτης της καθημερινής *Εφημερίδος* του Δημητρίου Κορομηλά, από την οποία αποχώρησε το καλοκαίρι του 1881. Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους ίδρυσε τη *Νέα Εφημερίδα*, την οποία διηύθυνε μέχρι τις 21 Απριλίου 1896, οπότε και παρέδωσε τη διεύθυνσή της στον Αλέξιο Κολυβά (το έντυπο συνέχισε να κυκλοφορεί υπό τη νέα διεύθυνση μέχρι το τέλος του 1897). Ευμετάβλητος πολιτικά, στην *Εφημερίδα* του Κορομηλά αρχικά ήταν υποστηρικτής του Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και μετά του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου. Εκδίδοντας τη *Νέα Εφημερίδα* συνέχισε να υποστηρίζει τον Κουμουνδούρο, αλλά στη συνέχεια στήριξε τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη (ο οποίος θεωρήθηκε ότι συνέβαλε καθοριστικά στην εκλογική αποτυχία του Χαρίλαου Τρικούπη το 1885), κατόπιν στράφηκε υπέρ του Τρικούπη και κατέθηκε υποψήφιος βουλευτής Αττικής το 1892, χωρίς να καταφέρει να εκλεγεί, και ξαναστράφηκε στον Δηλιγιάννη, με το κόμμα του οποίου κατέθηκε υποψήφιος βουλευτής Αττικής στις εκλογές του 1895. Ούτε αυτή τη φορά εξελέγη, αλλά η κυβέρνηση Δηλιγιάννη τον διόρισε Γενικό Γραμματέα του Υπουργείου Εσωτερικών, από

όπου παραιτήθηκε ο ίδιος τον Απρίλιο του 1897 (βλ. την πληροφορία στην *Πρώια*, 8.7.1903). Παντρεύτηκε το 1889 την Κωνσταντινουπολίτισσα Ιουλία Δρόσου-Μαλανδρινού και απέκτησε δύο παιδιά, έναν γιο και μία κόρη.

Κατά το διάστημα της φοίτησής του στην Αθήνα, αλλά και μετά την επιστροφή του από τη Γερμανία σχετίστηκε με τους κύκλους των νεαρών λογίων (Νικολάου Γ. Πολίτη, Σπυριδώνος Λάμπρου, Σπυριδώνος Βασιλειάδη, Αριστομένη Προβελέγγιου, Αλεξάνδρου Μωραϊτίδη, Ιωάννη Παπαδιαμαντόπουλου (Jean Moréas), Δημητρίου Κορομηλά, Εμμανουήλ Δ. Ροΐδη κ.ά.), δημοσίευσε ποιήματα και πεζά (με το όνομά του ή με το ψευδώνυμο Φλοξ και Φλοξ η Ασμοδαία) σε πολλά περιοδικά και ημερολόγια της εποχής (*Ιλισσός*, *Παρθενών*, *Χελιδών*, *Καζαμιάς/Αθηναϊκόν/Προφητικόν Ημερολόγιον* του Δ. Κορομηλά, *Αττικόν Ημερολόγιον* του Ειρηναίου Ασώπιου, *Ασμοδαίος*, *Ραμπαγός* κ.ά.) και συμμετείχε έξι φορές από το 1865 ως το 1873 (1865, 1868, 1869, 1870, 1871 και 1873) στον Βουτσιναίο ποιητικό διαγωνισμό, χωρίς ποτέ να καταφέρει να κερδίσει το βραβείο παρά μόνο να επαινεθεί στους διαγωνισμούς του 1871 και του 1873.² Ήταν από τα ιδρυτικά μέλη του φιλολογικού συλλόγου «Παρνασσός» και διετέλεσε πρόεδρος του το 1870. Ορίστηκε κριτής σε πολλούς διαγωνισμούς, ποιητικούς, μεταφραστικούς και θεατρικούς. Γλωσσικά ήταν αρχικά μετριοπαθής, αλλά αντιτάχθηκε στην ψυχάρικη πρόταση και σκλήρυνε τη θέση του στο γλωσσικό ζήτημα τα τελευταία χρόνια της ζωής του.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσω μια συνοπτική αλλά εποπτική παρουσίαση της συγγραφικής του παραγωγής, για να φανεί το μεγάλο εύρος της δραστηριότητάς του.

Όπως και οι περισσότεροι φερέλπιδες νεαροί λογοτέχνες της εποχής του, εκεί γύρω στα 1870, κατά τη μετάβαση από τον εκπνέοντα Ρομανισμό προς την προετοιμασία νεότερων εξελίξεων, επένδυσε πολλά στο ποιητικό του έργο και φιλοδόξησε να αναδειχθεί στον τομέα αυτό, με τις συμμετοχές του σε ποιητικούς διαγωνισμούς, με αυτοτελείς εκδόσεις και με την τακτική παρουσία του σε περιοδικά. Στα ποιητικά του έργα είναι φανερή η ικανότητά του στη στιχουργία, αλλά δεν λείπουν οι γενικότερες αδυναμίες της ποίησης της εποχής: η ψυχρότητα και η επιφανειακότητα στα νεοκλασικιστικά θέματα και ο μανιερισμός στην ερωτική ρομαντική θεματική.³ Στα νιάτα του τύπωσε αυτοτελώς

2. Για τις συμμετοχές του στους πανεπιστημιακούς ποιητικούς διαγωνισμούς βλ. Panayotis MOULLAS, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes (1851-1877)*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, Αθήνα 1989, σ. 208-209, 248, 259, 275-277, 291-292, 312-313.

3. Βλ. και αντίστοιχες αποτιμήσεις του Γ. ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ στο σχετικό λήμμα στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 4, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985, σ. 239.

την ποιητική συλλογή *Η Ακρόπολις* (το 1871. Το ομότιτλο εκτενέστερο ποίημα της συλλογής ορίστηκε το 1893 με βασιλικό διάταγμα ως υποχρεωτικό ανάγνωσμα στην όγδοη τάξη των παρθεναγωγείων και έκανε νεότερες εκδόσεις από το 1894 κ.εξ.), το εκτενές ποίημα *Φαέθων* (1871) και τη συλλογή *Πατρίς – Νεότης* (1873). Αρκετά από τα ποιήματά του αυτής της περιόδου είχαν μεγάλη διάδοση και κυκλοφορούσαν μεταξύ των λόγιων νέων της εποχής (διάσημα έγιναν το «Μούσα δραπετίς», δημοσιευμένο το φθινόπωρο του 1872 στο περιοδικό *Παρθενών*, και «Το σκαμνί των εξετάσεων» από την ενότητα «Ο φοιτητής» της συλλογής *Πατρίς – Νεότης*). Στη δεκαετία του 1880 τυπώθηκαν αυτοτελώς, με πρωτοβουλίες άλλων, το *Επί τη διακοσιετηρίδι μετά τον θάνατον του Καλδερών τελουμένων εορτών εν Ισπανία Ποίημα ελληνικόν* (1881) και το *Έρωτος ημέρα* (1886). Στη δεκαετία του 1890 και ύστερα από την απομάκρυνσή του από τη δημοσιογραφία τύπωσε ο ίδιος το ποίημα *Ελλάς – Κουσσούφλιανη* (1898), τη συλλογή *Διά τα παιδιά* (1899) και το κύκνειο άσμα του *1900. Ποιητική συλλογή* (1900), με αρκετούς πίνακες του Νικηφόρου Λύτρα σχεδιασμένους ειδικά για τον τόμο και λίγα σχέδια του Αλέξανδρου Φιλαδελφέα. Στη συλλογή αυτή, δοκιμάζοντας να μιμηθεί την αρχαία ελληνική ποίηση, δημοσιεύει αρκετά ποιήματα ανομοιοκατάληκτα, τα οποία αξίζει να προσεχθούν από τους μελετητές της αναβίωσης της αρχαίας ελληνικής μετρικής.

Νεαρός δοκίμασε την τύχη του και στην πεζογραφία, δημοσιεύοντας και τυπώνοντας αυτοτελώς το αδύνατο ρομαντικό ερωτικό μυθιστόρημα *Μαρία και Λέανδρος* (1868), που δημοσιεύτηκε αρχικά ως παράρτημα στο περιοδικό *Γλισσός*. Με μεγαλύτερη επιτυχία κινήθηκε στο είδος του διηγήματος. Αρχικά είχε αναγγείλει το «“Κλέων Μαλέας”, διήγημα πρωτότυπον, και ελληνικής υποδέσεως, μεστόν ευφυολογίας και χάριτος» προορισμένο για τον γ' τόμο του περιοδικού *Παρθενών* (1873), το οποίο δεν πρέπει τελικά να δημοσίευσε. Δημοσίευσε όμως «Το μετά χιλιετηρίδα Λεξικόν» στο *Αθηναϊκόν ημερολόγιον του έτους 1875* του Δημητρίου Α. Κορομηλά (1875), όπου πρωταγωνιστεί ο Heine, το οποίο προκάλεσε αρκετή εντύπωση και αναδημοσιεύτηκε στο *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1883* (Κωνσταντινούπολη 1882). Δημοσίευσε επίσης το διήγημα «Απ' Αθηνών εις Φάληρον (Σιδηροδρομικός έρως)», στο *Προφητικόν ημερολόγιον του έτους 1877* (Καζαμίας του Κορομηλά, 1876).

Η πρωτότυπη συγγραφική παραγωγή του επεκτάθηκε και στο δραματικό είδος, δημοσιεύοντας αρχικά κάποια μονόπρακτα⁴ και πολύ αργότερα μία

4. Τα μονόπρακτά του έχουν καταγραφεί από τη Χρυσόδεμη ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΣΙΛΑΚΟΥ, «Ελληνική βιβλιογραφία μονόπρακτων έργων του 19ου αιώνα: Α' συμβολή», *Παράβασις* 4 (2002), σ. 87-213.

κωμωδία. Πολύ νέος δημοσίευσε τα μονόπρακτα «Η χήρα (Δύο ώρες εντός Αθηναϊκής αιδούσης)» και «Ο θάνατος του Φειδίου» (στον *Ιλισσό* το 1869), «Παλαιοί φάκελλοι – Νέα πάθη» και «Πώς τρέφεται ο έρωσ: Μίμος εις τρεις σκηνάς» (στον *Ιλισσό* το 1870), το «8-9 μ.μ. Μίμος εις πράξιν μίαν» (στον *Καζαμία του Κορομηλά* του 1871) και τη μονόπρακτη κωμωδία «Η εν ώρα γάμου» (διασκευή από γαλλική παράσταση, στο περιοδικό *Παρθενών* το 1872). Της ίδιας περιόδου είναι ο ποιητικός μονόλογος «Ο Τρελλός» (*Καζαμίας του Κορομηλά* διά το έτος 1871) που έκανε αργότερα αυτόνομη διαδρομή στο θέατρο· παίχτηκε στην Κωνσταντινούπολη από τον ηθοποιό Θεοδοσίο Πεταλά το 1891, από τον ηθοποιό Γ. Χρυσάφη και από άλλους. Αργότερα, την περίοδο που ο Καμπούρογλου ήταν Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εσωτερικών (1895-1897), έγραψε τη μονόπρακτη κωμωδία *Ο ντροπαλός ερωτευμένος*, η οποία παραστάθηκε στο παλάτι. Τυπώθηκε μεταθανάτια, το 1903, με επεξεργασία και επιμέλεια του Νικολάου Λάσκαρη, ο οποίος μετέτρεψε τα αρχικά δώδεκα τραγούδια της κωμωδίας σε σκηνικό πεζό λόγο.

Εκτός από την πρωτότυπη λογοτεχνική παραγωγή, ο Καμπούρογλου δημοσίευσε αρκετές μελέτες, κάποιες όχι πολύ αξιόλογες, γραμμένες κυρίως για να καλύψει τη συνεργασία του με περιοδικά νέων της εποχής (κυρίως στον *Ιλισσό*). Ιδιαίτερη αξία έχουν ο εκτενής «Πρόλογος του μεταφραστή» στη μετάφραση των *Αδιάφορων* του Ισπανού Enrique Gaspar (1874), όπου καταδικάζει το μυθιστορηματικό δράμα και κηρύττει την αφοσίωσή του στο «κοινωνικό δράμα» (*drame social*) της «πραγματικής» λεγομένης σχολής (*école réaliste*),⁵ καθώς επίσης και οι εισηγητικές εκθέσεις του σε θεατρικούς διαγωνισμούς, με πιο γνωστή την εισήγησή του στον θεατρικό διαγωνισμό των Ολυμπίων του 1888· συμμετείχε όμως και στον Ρετσίνιο του 1895 και σε αυτόν που οργάνωσε ο Σύλλογος των Φιλοτέχνων το 1896.⁶ Ιδιαίτερα αξιόλογη είναι και η εκτενέστατη καταδικαστική κριτική του για τον *Κόδρο* του Βιζυηνού, η οποία δημοσιεύτηκε ανώνυμα στην *Εφημερίδα των Συζητήσεων* (Μάιος-Ιούνιος 1874) και αναφέρεται όχι μόνο στο έργο του Βιζυηνού αλλά συνολικότερα στον πανεπιστημιακό ποιητικό διαγωνισμό.⁷

5. Βλ. και Θεόδωρος ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, *Από του Νείλου μέχρι του Δουνάβεως*, τ. Β1, ΠΕΚ, Ηράκλειο 2012, σ. 35-36.

6. Για τις συμμετοχές του Ι. Καμπούρογλου ως κριτή δραματικών έργων βλ. Κυριακή ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *Οι θεατρικοί διαγωνισμοί (1870-1925)*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

7. Βλ. τις πληροφορίες και τις παρατηρήσεις μου στη μονογραφία Λάμπρος ΒΑΡΕΛΛΑΣ, *Μετά δάρρους ανησυχία εμπνέοντος. Η κριτική πρόσληψη του Γ. Μ. Βιζυηνού (1873-1896)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 15-21.

Αναρίθμητη, βέβαια, είναι η δημοσιογραφική αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Σκοπιά* (9 Ιανουαρίου 1872 κ.εξ., όπου αναγράφεται ως ένας από τους πέντε συντάκτες και όπου φαίνεται να πρωτοχρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Ι. Φλοξ), στην *Εφημερίδα* του Δ. Κορομηλά και στη δική του *Νέα Εφημερίδα*: πολιτικά άρθρα, κοινωνικές ειδήσεις, αναγγελίες λογοτεχνικών βιβλίων και κριτικές παρουσιάσεις, αναγγελίες και κριτικές θεατρικών παραστάσεων και άλλα πολλά. Υπήρξε από τους εισηγητές του καθημερινού ρεπορτάζ στην Ελλάδα και δημιούργησε το είδος «Διάφορα»/«Διαφορίδια», τα σύντομα σημειώματα ποικίλης θεματικής (κοινωνικής, λογοτεχνικής κ.ά.) που γνώρισαν μεγάλη διάδοση και δημιούργησαν παράδοση στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο.⁸ Στη *Νέα Εφημερίδα* ήταν ο πιο συστηματικός καταγραφέας και σχολιαστής των λογοτεχνικών εκδόσεων και είναι γνωστό ότι υποδέχτηκε θερμά τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη δημοσιεύοντας συστηματικά διηγήματά του και ότι επαινούσε θερμά τα «παπαδιαμαντάκια», τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη, αν και ο τελευταίος ποτέ δεν δέλησε να δημοσιεύσει έργο του στην εφημερίδα του. Η διαμάχη άλλωστε του Παπαδιαμάντη με τον Ζήτα (Μητσάκη) το καλοκαίρι του 1890 είχε ως αφετηρία διθυραμβικό σημείωμα του Ι. Καμπούρογλου για το έργο του Σκιαδίτη.⁹

Ο Καμπούρογλου αφιέρωσε πολλή ενέργεια στη μετάφραση, ακολουθώντας την απαίτηση της εποχής που ήθελε τον ολοκληρωμένο άνθρωπο των γραμμάτων να επιδίδεται και στον μεταφραστικό λόγο. Χάρη στην πολυγλωσσία του πλούτισε τα νεοελληνικά γράμματα με πλήθος μεταφρασμένων κειμένων από πολλές γλώσσες. Είναι γνωστή η συμβολή του (αλλά αξίζει να μελετηθεί συστηματικότερα) στην πρόσληψη της ισπανικής λογοτεχνίας στον ελληνικό χώρο.¹⁰ Μετέφρασε το μονόπρακτο *Οι αδιάφοροι* (1874) του Ισπανού προξέ-

8. Βλ. και τις σημαντικές παρατηρήσεις του Γαβριηλίδη στο νεκρολογικό σημείωμά του, ό.π. (σημ. 1).

9. Για τις επαινετικές κρίσεις του Καμπούρογλου στην εφημερίδα του σχετικά με το έργο του Μωραϊτίδη και του Παπαδιαμάντη βλ. Σοφία ΜΠΟΡΑ, *Ο Παπαδιαμάντης και οι αναγνώστες του. Ζητήματα ιστορίας της πρόσληψης του έργου του (1879-1961)*, ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, 2008. Για τη διαμάχη Μητσάκη – Παπαδιαμάντη βλ. ΒΑΡΕΛΑΣ «Ο Ζ[...]Ζήτα και ο Παπαδιαμάντης: Άλλη μια πρόταση για την ταύτιση του ψευδωνύμου», *Νέα Εστία* 1835 (Ιουλ.-Αύγ. 2010), σ. 63-93.

10. Βλ. τις αναφορές στο Κ. Γ. ΚΑΣΙΝΗΣ, «Η ελληνική ταυτότητα της ισπανικής λογοτεχνίας» στον τόμο *Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Γρανάδα 9-12.9.2010), Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, τ. 2, Αθήνα 2011, σ. 145-166.

νου στην Αθήνα Enrique Gaspar από το γαλλικό ανέκδοτο πρωτότυπο (το έργο επανεκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το 1882) και του ίδιου, απευθείας από τα Ισπανικά, την κωμωδία *Τα μεγάλα παιδιά/Los niños grandes* (το έργο παιζόταν στα Ελληνικά χωρίς να έχει εκδοθεί στα Ισπανικά), καθώς και την τρίπρακτη κωμωδία *La levita*.¹¹ Εκτός από αυτό, από τις αρχές του 1880 ειδικεύτηκε σε μεταφράσεις θεατρικών έργων του Pedro Calderón de la Barca. Το 1884 ο Νικόλαος Σπανδωνής είχε αναγγείλει (βλ. *Νέα Εφημερίς*, 10.11.1884) ότι θα τύπωνε σε τόμο μεταφράσεις του Ι. Κ. Καμπούρογλου με έργα του Calderón με τον τίτλο *Καλδερώνος Δε λα Βάρκα Δραματική τριλογία κατ' εκλογήν*, που θα περιελάμβανε την τραγωδία *Ο Αλκάδης της Θαλαμέας (El alcalde de Zalamea)* και τις κωμωδίες *Μυστικά και φωνακτά (El secreto a voces)* και *Το στοιχείο (La dama duende)*. Η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε τότε, τα έργα όμως παίζονταν με επιτυχία σε ελλαδικές θεατρικές σκηνές και στον υπόλοιπο ελληνισμό από Νείλου μέχρι Δουνάβεως. Το *Μυστικά και φωνακτά* δημοσιεύτηκε το 1891-1892 στο περιοδικό *Παρνασσός* και τα άλλα δύο εκδόθηκαν μετά τον θάνατο του συγγραφέα, με επιμέλεια του Νικολάου Λάσκαρη, στη θεατρική βιβλιοθήκη Φέξη το 1903 και επανεκδόθηκαν το 1912. Υπήρξε, συνεπώς, από τους πρώτους πολιτισμικούς διαμεσολαβητές που έκαναν γνωστό το ισπανικό θέατρο στην Ελλάδα, και μάλιστα συμμετείχε το 1881 στον ελλαδικό διαγωνισμό για τα 200 χρόνια του Calderón (στο πλαίσιο διεθνούς πρωτοβουλίας· συμμετείχαν και άλλοι τέσσερις Έλληνες: Σοφοκλής Καρύδης, Π. Ματαράγκας, Κ. Γ. Ξένος, Γ. Κ. Υπερίδης) γράφοντας ποίημα στη μνήμη του, το οποίο εκδόθηκε αυτοτελώς, μεταφράστηκε στα Ισπανικά (από τον Antoni Rubió) και πήρε το τρίτο βραβείο από τη Βασιλική Ακαδημία της Μαδρίτης.

Γνώστης της Γερμανικής, υπήρξε από τους συστηματικούς μεταφραστές στα Ελληνικά της ποίησης του Heinrich Heine στα τέλη του 19ου αιώνα, συμβολή που θα πρέπει να μελετηθεί και να αναδειχθεί περισσότερο.¹² Το

11. Οι πληροφορίες για τη μετάφραση των δύο τελευταίων έργων δημοσιεύονται στις τρεις επιστολές που στέλνει ο Καμπούρογλου στον Gaspar τα χρόνια 1898-1899 (ειδικά στην πρώτη: 23.11/5.12.1898), οι οποίες αναδημοσιεύτηκαν από τον Daniel ΡΟΥΑΝ ΔΙΑΖ, *Enrique Gaspar. Medio siglo de teatro español*, τ. 2, Gredos, Μαδρίτη 1957, σ. 169-174. Ευχαριστώ τη θεατρολόγο Κωνσταντίνα Γεωργιάδου για την αποστολή των σελίδων.

12. Βλ. Κατερίνα ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, «*Με τα φτερά του τραγουδιού [...]*». *Η πρόσληψη του Heinrich Heine στην Ελλάδα. Κριτική θεώρηση*, Ediciones del Orto, Μαδρίτη 2012, όπου θα πρέπει να προστεθούν και άλλα στοιχεία για τη μεταφραστική συμβολή του Ι. Καμπούρογλου.

1876 μεταφράζει διασκευάζοντας το ποίημα του Heine «Die Wallfahrt nach Kevlaar» τιτλοφορώντας το «Παναγία η θαυματουργός» (εφημερίδα *Στοά*, 16.8.1876), το οποίο ξαναδημοσιεύεται στο *Αττικόν Ημερολόγιον* του Ειρηναίου Ασώπιου του έτους 1879 και στον *Ραμπαγά* (17.4.1880). Ο Καμπούρογλου αναπλάθει τη μετάφραση το 1897 και τη συμπεριλαμβάνει, με νέο τίτλο «Η χάρι της», στην ποιητική του συλλογή *1900*. Στην ίδια αυτή συλλογή περιλαμβάνει επίσης μεταφράσεις δεκαεννιά ποιημάτων από τα «Letzte Gedichte» του Heine, τις οποίες είχε απαγγείλει πρώτα στον «Παρνασσό» το 1899. Στον τόμο αυτό αναπτύσσει τη μεταφραστική του πίστη στον «εξελληνισμό» των έργων, χαρακτηρίζοντας τον μεταφραστικό εαυτό του ως «εξελληνιστή». Νωρίτερα είχε δημοσιεύσει μεταφράσεις άλλων ποιημάτων του Heine στον *Ραμπαγά* (1880).

Μετάφρασε επίσης έργα και από άλλες λογοτεχνίες (αμερικανική/αγγλική, δανέζικη, ιταλική), ίσως μέσω των Γαλλικών, αν και φαίνεται πως γνώριζε και Αγγλικά και Ιταλικά. Μετέφρασε διασκευάζοντας το γνωστό παραμύθι του Andersen «Το ασημόπαπο που έγινε κύκνος» τιτλοφορώντας το «Το απόβλητον» (*Καζαμίας του Κορομηλά* του έτους 1873), και είναι, μαζί με τον Δημήτριο Βικέλα και τον Σπυρίδωνα Βασιλειάδη, από τους πρώτους που έκαναν γνωστό τον Δανό συγγραφέα στην Ελλάδα. Από τα Ιταλικά μετέφρασε, το 1874, το λιμπρέτο της διάσημης τότε όπερας *Ιόνη, οι τελευταίες ημέρες της Πομπηίας* (*Jone*) του Giovanni Perguzzi σε μουσική του Errico Petrella. Από αναγγελία της εφημερίδας *Στοά* (3.12.1880) φαίνεται πως με τον Antonio Frabasile μετέφρασαν το δράμα *Sappho of Lesbos* της Αμερικανίδας συγγραφέως Estelle Anna Lewis ή Stella (ψευδώνυμο της Sarah Anna Lewis, φίλης του Poe). Δεν έχει βιβλιογραφηθεί τέτοια έκδοση, αλλά είναι πιθανό πως κυκλοφορούσε σε χειρόγραφο μορφή στον θεατρικό χώρο και παιζόταν.

Κυρίως όμως μετέφραζε από τα Γαλλικά, τα οποία γνώριζε άπταιστα. Η μετάφραση της *Νανάς* (1880) του Zola δεν χρειάζεται συστάσεις, απαιτείται όμως να γίνει διεξοδική μελέτη από μεταφρασεολόγους για τη θεωρία και τη μεταφραστική πράξη γι' αυτό το εμβληματικό μεταφραστικό γεγονός. Μετέφρασε επίσης θεατρικά έργα του Victorien Sardou: *Ραμπαγάς* (τυπώθηκε το 1878, ξεσήκωσε τον κόσμο εναντίον του πρωθυπουργού Κουμουνδούρου και έδωσε το έναυσμα στους Βλάση Γαβριηλίδη και Κλεάνθη Τριαντάφυλλο για τον τίτλο της εφημερίδας τους) και *Πατρίς* (παραστάθηκε πολλές φορές από τον κουμπάρο του Διονύσιο Ταβουλάρη και εκδόθηκε το 1903)· του Octave Feuillet: *Δαλιδά* (τυπώθηκε το 1882, πολυανεβασμένη στο θέατρο από το 1878 κ.εξ.), *Η Σφιγξ* (*Le sphinx*, ανέκδοτο που μάλλον δεν παίχτηκε σε παράσταση)· του François Coppée: *Σεθήρος Τορέλλης* (εκδόθηκε το 1905, αφού

είχε παρασταθεί πολλές φορές από το 1885 κ.εξ.)· των Ph. Dumanoir και A. de Keraniou: *Ιωάννα των δακρύων και Ιωάννα των γελώτων* (παραστάθηκε από το 1878 κ.εξ., τυπώθηκε το 1882)· του Eugène Scribe: *Camaraderie* (*Χειρ χείρα νίπτει ή Ο αμοιβαίος θαυμασμός, μάλλον ανέκδοτο*)· του Emile Augier: *Αι άποροι πολυτελείς* (*Les lionnes pauvres*, παραστάθηκε από το 1879 κ.εξ.)· του Ernest Legouvé: *Άννα Κερβίλη* (*Anne de Kerviler*, παραστάθηκε από το 1882 κ.εξ.)· του Jules Verne: «Περιοδεία του Κόσμου» (θεατρικό, αλλά δεν είχε παρασταθεί μέχρι το 1895).¹³ Ενδιαφέρθηκε επίσης για τη μετάφραση ποιημάτων του Victor Hugo. Στίχοι του Καμπούρογλου είχαν συμπεριληφθεί στο εορταστικό φύλλο που ετοίμασε η παρισινή εφημερίδα *Gil Blas* στις 27.2.1885 για τα 83α γενέθλια του Hugo, το οποίο περιελάμβανε αυτόγραφα σημαντικών λογοτεχνών, λογίων και πολιτικών από όλο τον κόσμο. Ο Καμπούρογλου έστειλε το παρακάτω δίστιχο στα Ελληνικά: «Δεν ξεχνά η Ελλάς εκείνον που φλόγα του Κανάρη/Έψαλε της Έλευθερίας της την αγρία πρώτη χάρι». ¹⁴ Πέραν αυτού μετέφρασε ελεύθερα σε πεζό (παραλείποντας μερικούς ακατάληπτους στίχους) τα τέσσερα πρώτα ποιήματα από την ενότητα «Le roème du Jardin des Plantes» (βλ. «Το θηριοτροφείον. Ο Θεός και τα παιδιά», *Νέα Εφημερίς*, 11.4.1893, και «Εις το θηριοτροφείον. Ο Ουγκώ με τους εγγονούς του», *Νέα Εφημερίς*, 18.4.1893). Σε πεζό λόγο μετέφρασε το 1896 και το ποίημα του François Coppée «Η παραμάνα» («La pourrice», από τη συλλογή *Humbles*). Πριν επιδοθεί στη μετάφραση του μυθιστορήματος *Nana* του Zola είχε μεταφράσει το μυθιστόρημα του Alfred de Musset *Φρειδερίκος και Βερναρέττα* (*Frédéric et Bernerette*, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ιλισσός* το 1868) και το αλληγορικό διδακτικό αφήγημα «Μικρομέγας» του Voltaire.

Μια άλλη, τέλος, δραστηριότητα του Καμπούρογλου, που αξίζει κι αυτή να μελετηθεί από ειδικούς, είναι η συγγραφή στίχων προς μελοποίηση κατά παραγγελία μουσουργών για συγκεκριμένες περιστάσεις ή η συγγραφή στίχων πάνω σε γνωστές μελωδίες. Το πιο διάσημο ίσως από αυτά τα τραγούδια (κάποια βραβεύτηκαν σε διεθνείς εκθέσεις) είναι η «Βαρκαρόλα» («*Βάρκα, βαρκούλα, πάρε με, το πέλαγο να σχίσω [...]*») σε μουσική Γιώργου Λαμπίρη. Άλλοι μουσικοί που έντυσαν μουσικά στίχους του ήταν οι Παύλος Καρρέρ

13. Αρκετές από τις πληροφορίες που παραδέτω εδώ για τις μεταφράσεις θεατρικών έργων και τις παραστάσεις τους αντλώ από ΛΑΓΟΥΔΑΚΗΣ, ό.π., ο οποίος στηριζόταν προφανώς σε ενημέρωση που του παρέχε ο ίδιος ο Καμπούρογλου. Συμβουλευτήκα και την εξαντλητική και αξιόπιστη καταγραφή των παραστάσεων του στο ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ, ό.π.

14. Βλ. και *Δελτίον της Εστίας* 426, 24.2.1885, σ. 1.

(«Με μια τρίχα απ' τα μαλλιά σου»), Ιωάννης Νικολάρας («Ο ερωτευμένος ναύτης», 1890, «Sérénade»/«Όλα τ' αστέρια τ' ουρανού», 1889, «Ινφλουέντζα», 1890), Ναπολέον Λαμπελέτ («Γεωργίω τω Α', επί τη εικοσιπενταετηρίδι της εις τον θρόνον αναβάσεως αυτού», «Το λιμάνι του Πειραιώς», 1890), Σπύρος Σαμάρας («Σ' αγαπώ»), Α. Ρεμαντάς («Εις την βασιλείαν Γεωργίου Α'»), Σπυρίδων Σπάθης («Καλώς ήλθες», 1889, με αφορμή την επίσκεψη του αυτοκράτορα της Γερμανίας στην Αθήνα), Θεμιστοκλής Πολυκράτης («Ύμνος της σχολής των απόρων παιδων»).

Έχουμε, λοιπόν, πολλούς ακόμη ανοιχτούς λογαριασμούς με το έργο του Ιωάννη Καμπούρογλου και από πολλές οπτικές και ειδικότητες: δημοσιογραφία, μεταφρασεολογία, πρωτότυπη ποίηση, πεζογραφία και θέατρο, μεταφρασμένη λογοτεχνία (ιδίως το θέατρο), περιστασιακή ποίηση, μελοποιημένη ποίηση κ.ά.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ (ΠΡΩΤΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ)

- Μαρία και Λέανδρος* υπό Ιω. Καμ. Εν Αθήναις, Τύποις Κολάσεως, 1868. [Μυθιστόρημα. Δημοσιεύτηκε πρώτα ως παράρτημα στο περ. *Ιλισσός*]
- Ιω. Καμ., «Περί αλληγορίας», *Ιλισσός Α'*, αρ. 1 (1868), σ. 14-19. [Μελέτη]
- Ιω. Καμ., «Αθύρματα», *Ιλισσός Α'*, αρ. 1 (1868), σ. 23-28. [Σημειώματα]
- Ιω. Καμ., «Ανάμνησις. Τη δεσποσύνη Ε [...] εις Κωνσταντινούπολιν», *Ιλισσός Α'*, αρ. 1 (1868), σ. 28. [Ποίημα]
- «Φρειδερίκος και Βερναρέττα. Εκ των του Alfred de Musset», *Ιλισσός Α'*, αρ. 2-6 (1868), σ. 43-49, 76-82, 101-108, 139-142, 167-173. [Μυθιστόρημα. Σε 5 συνέχειες στα τχ. 2-6, από τον Ιούνιο μέχρι τον Οκτώβριο]
- Ιω. Καμ., «Ενθυμείσαι», *Ιλισσός Α'*, αρ. 2 (1868), σ. 62. [Ποίημα]
- Ιω. Καμ., «Εάν εγνώριζον», *Ιλισσός Α'*, αρ. 3 (1868), σ. 95-96. [Ποίημα]
- Ιω. Καμ., «Αθύρματα», *Ιλισσός Α'*, αρ. 4 (1868), σ. 122-125. [Σημειώματα]
- Ιω. Καμ., «Αθύρματα», *Ιλισσός Α'*, αρ. 6 (1868), σ. 189-192. [Σημειώματα]
- Ιω. Καμ., «Μένανδρος ο Κωμικός», *Ιλισσός Α'*, αρ. 7 (1868), σ. 196-201, αρ. 8 (1868), σ. 228-233. [Μελέτη]
- Ιω. Καμ., «Φραγκίσκος Αραγώ (κατ' ακριβείς γαλλικάς βιογραφίας)», *Ιλισσός Α'*, αρ. 8 (1868), σ. 247-250.
- Ιω. Καμ., «Εις άνθος έτι εν κάλυκι καταστραφέν υπό Κυρίας εν στιγμή παραφοράς. Διατί;», *Ιλισσός Α'*, αρ. 8 (1868), σ. 250. [Ποίημα]
- Ιωάννης Καμπούρογλου, «Η χήρα (Δύο ώραι εντός Αθηναικής αιδούσης)», *Ιλισσός Α'*, αρ. 9-10 (1869), σ. 281-286. [Θέατρο]
- Ιω. Καμ., «Ο θάνατος του Φειδίου», *Ιλισσός Β'*, αρ. 4 (1869), σ. 137-144· αρ. 6 (1869), σ. 209-219. [Θέατρο]

- Ιω. Καμ., «Παλαιοί φάκελλοι – Νέα πάθη», *Ιλισσός Β΄*, αρ. 10 (1870), σ. 372-381. [Θέατρο]
- Ιω. Καμ., «Ο ασθενής», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 1 (1870), σ. 30. [Ποίημα από τη συλλογή «Ανεμώνη»]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Φραγκίσκος Σκούφος. Εν βλέμμα επί του ΙΖ΄ αιώνος (Υπόμνημα αναγνωσθέν εν τω φιλολογικώ συλλόγω “Παρνασσώ”», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 3 (1870), σ. 65-80.
- Ιω. Καμ., «Κ. Ν. Σάδα θιογραφικόν σχεδιάσμα περί του πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ (1572-1594)», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 3 (1870), σ. 93-94.
- Ιω. Καμπούρογλους, «Πρόποσις (Εξεφωνήθη εις το συμπόσιον των μελών του Φιλ. Συλλόγου “Παρνασσού” επί τη επετείω αυτού εορτή)», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 3 (1870), σ. 94-95. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Το μαντεϊόν. Φυλλίς και Δάφνις», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 4 (1870), σ. 126. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Πώς τρέφεται ο έρωσ: Μίμος εις τρεις σκηνάς», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 6-7 (1870), σ. 170-184.
- Καμ., «Πρώτον παράπονον εραστού», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 10 (1870), σ. 297-298. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Ευαγγέλω Ζάππα (Κατά τα Ολύμπια) (Εκ των απορριφθέντων κατά τον Ζάππειον ποιητικόν αγώνα)», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 11 (1870), σ. 326. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Απόσπασμα εκ του ποιήματος “Η Ακρόπολις”», *Ιλισσός Γ΄*, αρ. 12 (1870), σ. 329-332.
- Ι. Καμπούρογλους, «Ασμάτιον», *Εθνική Βιβλιοθήκη Στ΄*, αρ. 1 (Νοέμ. 1870), σ. 38.
- Ιω. Καμ., «Όνερα», *Καζαμίας του Κορομηλά* διά το έτος 1870 (Αθήνα 1870), σ. 182-183. [Ποίημα]
- Ιω. Καμ., «Πρόποσις», *Καζαμίας του Κορομηλά* διά το έτος 1870 (Αθήνα 1870), σ. 185-187. [Ποίημα για τον σύλλογο «Παρνασσός»]
- Ποίημα στο *Λεύκωμα α΄* Ιανουαρίου 1871, εν Αθήναις 1871: Οι ποιήσαντες: Γεώργιος Παράσχος, Αχιλλεύς Παράσχος, Δ. Παπαρηγόπουλος, ***, Παναγιώτης Ι. Φέρμπος, Ιωάννης Καμπούρογλους, Παναγιώτης Δ. Ζάννος, Τιμολέων Δ. Αμπελάς, Δημήτριος Α. Κορομηλάς, Σπυρίδων Π. Λάμπρος, Ευγένιος Γ. Ζαλοκώστας – βλ. *Εφημερίς των Βιβλιοφίλων*, 30.11.1874.
- Ιω. Κ., «Ο χειμών (Παλαιοί χρόνοι)», *Ιλισσός Δ΄*, αρ. 9 (15.9.1871), σ. 213. [Ποίημα]
- Ιωάννου Καμπούρογλου, «Στίχοι εκφωνηθέντες επί του τάφου Αριστ. Κυπριανού», *Ιλισσός Δ΄*, αρ. 20 (29.2.1872), σ. 478.
- Ιω. Καμπούρογλους, «Ο χορός», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1871* (1870), σ. 388-389. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Ο γέρων Αζώρ, ο μικρός κύων», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1871* (1870), σ. 392-393. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλου, «8-9 μ.μ. Μίμος εις πράξιν μίαν», *Καζαμίας του Κορομηλά* διά το έτος 1871 (1871), σ. 145-156.
- Ιω. Καμπούρογλου, «Ο τρελλός», *Καζαμίας του Κορομηλά* διά το έτος 1871 (1871), σ. 172-176. [Απόσπασμα από την ετοιμαζόμενη ποιητική συλλογή *Ανεμώνη*]

- Η Ακρόπολις*. Ποίημα υπό Ιωάννου Καμπούρογλου. Εκδίδεται αναλώμασι Ι. Χ. Κούρτελη. Εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου «Ιλισσού», 1871. [²1894]
- Φαέθων*. Ποίημα Ιωάννου Καμπούρογλου. Αθήνησιν, εκ των καταστημάτων Ανδρέου Κορομηλά, 1871.
- Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός. *Λογοδοσία των κατά την Α΄ περίοδον του ΣΤ΄ έτους Πράξεων*. Αναγνωσθείσα τη 21 Φεβρουαρίου 1871 υπό του Προέδρου Ι. Καμπούρογλου. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Α. Κτενά και Σ. Οικονόμου, 1871.
- Ι. Καμπούρογλους, «Η μικρά μου φίλη», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1872* (1871), σ. 379-380. [Ποίημα]
- Ι. Φλοξ, «Εφημερίς – γυνή – εφημεριδογράφος», εφημ. *Σκοπιά*, 9.1.1872. [Άρθρο]
- Ι. Φλοξ, «Το πανεπιστήμιον», εφημ. *Σκοπιά*, 12.1.1872. [Άρθρο]
- Ι. Φλοξ, «Φιλολογικά διαλέξεις υπό Ε. R. Dumas», εφημ. *Σκοπιά*, 26.1.1872. [Άρθρο]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Η Ελμίνα», *Καζαμίας του Κορομηλά* διά το βίσεκτον έτος 1872 (1872), σ. 148-149. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Φαέθων», *Καζαμίας του Κορομηλά* διά το βίσεκτον έτος 1872 (1872), σ. 164-168. [Απόσπασμα από το ομότιτλο εκτενές ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Το απόβλητον. Διήγημα», *Καζαμίας του Κορομηλά* του έτους 1873 (1872), σ. 88-105. [Σημείωση στη σ. 88: «Η αρχική υπόθεσις του παρόντος διηγήματος ελήφθη εκ των του Δανού ANDERSEN, διερρυθμίσθη δε κ' επλατύνθη συμφωνότερον προς το πνεύμα των εν τω παρόντι *Καζαμία* καταχωρήσεων μεταποιηθείσα». Πρόκειται για το γνωστό έργο του Άντερσεν με τον τίτλο «Το ασχημόπαπο που έγινε κύκνος»]
- «Η νεότης και ο “Παρνασσός”. Προς τα μέλη του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού κατά την επέτειον εορτήν αυτού», *Καζαμίας του Κορομηλά* του έτους 1873 (1872), σ. 179-182. [Ποίημα]
- Ι. Καμπούρογλους, «Ο βίος. Αφιερούται τω φίλω Δ. Α. Κορομηλά», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1873* (1872), σ. 430-432. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Η Ελμίνα (Α΄). Η Ελμίνα (Β΄) μετά 8 μήνας», *Παρθενών*, έτος Α΄, αρ. 12 (Φεβρουάριος 1872), σ. 689. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Διά τους γάμους του φίλου μου και πάλαι συμφοιτητού μοι κυρίου Αλεξάνδρου Ισμυρίδου μετά της κυρίας Ασπασίας Ν. Γάτσου», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 13 (Απρίλιος 1872), σ. 757-758. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Οι Κρήτες», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 13 (Απρίλιος 1872), σ. 758. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Προ του κατόπτρου (εν χορώ)», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 14 (Μάιος 1872), σ. 814. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Ασμάτιον τη Μαρία*** (επί του ήχου: Quand tu chantes bercée της Marion Delorme του Victor Hugo)», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 14 (Μάιος 1872), σ. 815. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλους, «Σαπφώ», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 15 (Ιούνιος 1872), σ. 824-833· αρ. 16 (Ιούλιος 1872), σ. 865-877. [Μελέτη]
- «Η εν ώρα γάμου. Ηθοποιία μονόπρακτος (Η υπόθεσις ελήφθη εκ γαλλικής

- παραστάσεως», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 16 (Ιούλιος 1872), σ. 889-903· αρ. 17 (Αύγουστος 1872), σ. 937-948.
- Ιω. Καμπούρογλου, «Μούσα δραπέτις (Σάτυρα)», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 18 (Σεπτέμβριος 1872), σ. 1030-1032. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλου, «Ποιητής θνήσκων», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 21 (Δεκέμβριος 1872), σ. 1191-1192. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλου, «Έρωτος άσμα», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 23 (Φεβρουάριος 1873), σ. 1302-1303. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλου, «Η Ελλάς ημών. Προς τους νεκρούς ημών ποιητάς», *Παρθενών*, έτος Β΄, αρ. 24 (Μάρτιος 1873), σ. 1350-1353. [Ποίημα]
- Πατρίς – Νεότης* υπό Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 1873.
- Ιω. Καμπούρογλου, «Εις των ασμάτων μου τα πτερά [...] (κατά το γερμανικόν)», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1874* (1873), σ. 454.
- Ιόνη* Μελόδραμα εις πράξεις τέσσαρας υπό Ιωάννου Περούζινη. Μουσική Ερρίκου Πετρέλλα. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Α. Κτενά, 1874. [Μεταφραστής ο Ι. Καμπούρογλου]
- Ιωάννης Κ. Καμπούρογλου, «Ζωή καρδιάς: Α΄ Η μακρά εοδή. Β΄ Εις μητέρα αυτήν», *Αθηναϊκόν ημερολόγιον του έτους 1874* του Δημητρίου Α. Κορομηλά (1874), σ. 189-194. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλου, «Η Ναρκισσία και το κορινθιακόν κιονόκρανον», *Αθηναϊκόν ημερολόγιον του έτους 1874* του Δημητρίου Α. Κορομηλά (1874), σ. 204-205. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλου, «Η Φιλομήλα (εις λεύκωμα κόρης)», *Αθηναϊκόν ημερολόγιον του έτους 1874* του Δημητρίου Α. Κορομηλά (1874), σ. 207-209. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλου, «Η τυφλόμυγα (παίγνιον)», *Αθηναϊκόν ημερολόγιον του έτους 1874* του Δημητρίου Α. Κορομηλά (1874), σ. 211-213. [Ποίημα]
- Οι αδιάφοροι*. Δραμάτιον εις πράξιν μίαν υπό Ερρίκου Γασπάρ μεταφρασθέν εκ του ανεκδότου πρωτοτύπου υπό Ιωάννου Καμπούρογλου. Εν Αθήναις, τύποις Εφημερίδος των Συζητήσεων, 1874.
- «Βιβλιοκρισία: Ο Κόδρος. Ποίημα Γεωργίου Μ. Βιζυηνού βραβευθέν κατά τον Βουτσειναίον ποιητικόν διαγωνισμόν του 1874. Εν Αθήναις 1874. Τύποις Ελληνικής Ανεξαρτησίας, 8ον εκ σελ. 80», *Εφημερίς των Συζητήσεων*, 31.5.1874, 2.6.1874, 9.6.1874, 12.6.1874, 16.6.1874.
- Ιωάννης Καμπούρογλου, «Παρά τον τάφον του μικρού Αιμιλίου Παράσχου», εφημ. *Στοά*, 31.7.1874. [Ποίημα]
- Φλοξ, «Ομογενείς», *Ασμοδαίος*, αρ. 7 (16.2.1875). [Ποίημα]
- Φλοξ, «Τα προσωπεία», *Ασμοδαίος*, αρ. 9 (2.3.1875). [Ποίημα]
- «Ελεγείον εις Ιωάννην Α. Π. Μαυρομιχάλην, εικοσιοκταετή θανόντα, απαγγελθέν προ του νεκρού αυτού εν τω Α΄ Νεκροταφείω, υπό Ι. Κ. Καμπούρογλου (τη 22 Φεβρουαρίου 1875)», εφημ. *Στοά*, 2.3.1875, και κατόπιν στο: *Λόγοι εκφω-*

- νηθέντες εις την κηδείαν του Ιωάννου Α. Π. Μαυρομιχάλη. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των Αδελφών Περρή, 1875.
- Φλοξ, «Αι ημέραι μας», *Ασμοδαίος*, αρ. 10 (12.3.1875)· αρ. 11 (21.3.1875). [Ποίημα]
- Φλοξ, «Ο Αθηναίος», *Ασμοδαίος*, αρ. 12 (23.3.1875). [Ποίημα]
- Φλοξ, «Οι εξ!», *Ασμοδαίος*, αρ. 14 (6.4.1875). [Ποίημα]
- Φλοξ, «Η κενοδοξία», *Ασμοδαίος*, αρ. 21 (1.6.1875). [Ποίημα]
- Φλοξ, «Γυναίκες εν Αθήναις», *Ασμοδαίος*, αρ. 26 (26.7.1875)· αρ. 27 (26.7.1875). [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλος, «Το χωριό», *Ζακύνθιος Ανθών Α΄*, αρ. 8 (1875), σ. 241. [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλος, «Ασματίον», *Ζακύνθιος Ανθών Α΄*, αρ. 8 (1875), σ. 241. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Αρχή χειμῶνος», *Ζακύνθιος Ανθών Α΄*, αρ. 10 (1875), σ. 324. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Εις ασθενούσαν», *Ζακύνθιος Ανθών Α΄*, αρ. 12 (1875), σ. 390. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Εις την ανάρρωσίν της», *Ζακύνθιος Ανθών Α΄*, αρ. 12 (1875), σ. 391. [Ποίημα]
- Ι. Κ. Κ., «Το μετά χιλιετηρίδα Λεξικόν», *Αθηναϊκόν ημερολόγιον του έτους 1875 του Δημητρίου Α. Κορομηλά* (1875), σ. 196-216. [Διήγημα. Αναδημοσιεύεται στο *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1883*, Κωνσταντινούπολη 1882, σ. 291-305]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Απουσία: Α΄, Β΄», *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1876* (1875), σ. 423-424. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Μαρκισία», *Αθηναΐς Α΄*, αρ. 3 (1.1.1876), σ. 24. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Άσμα (επί της μουσικής του Αλλέλιυια d'amour του Σόρια», *Χελιδών*, αρ. 3 (Μάρτιος 1876), σ. 24.
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Απόφαισις», *Χελιδών*, αρ. 5 (Μάιος 1876), σ. 40.
- Φλοξ, «Η Ελλάς του 1876. Πρώτον», εφημ. *Νεολόγος*, 3.7.1876· «Δεύτερον», 4.7.1876· «Τρίτον», 5.7.1876· «Τέταρτον», 7.7.1876. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Παναγία η θαυματουργός», εφημ. *Στοά*, 16.8.1876. [Διασκευή του ποιήματος του Η. Heine «Die Wallfahrt nach Kevlaar». Αναδημοσιεύεται στο *Αττικόν Ημερολόγιον του έτους 1879* (1878), σ. 363-365, και στον *Ραμπαγά*, 17.4.1880, σ. 3]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Απ' Αθηνών εις Φάληρον (Σιδηροδρομικός έρωσ)», *Προφητικόν ημερολόγιον του έτους 1877* (1876), σ. 93-121. [Διήγημα]
- Ι. Κ. Κ., «Ο Μικρομέγας. Διήγημα φιλοσοφικόν του Βολταίρου», *Προφητικόν ημερολόγιον του έτους 1878* (1877), σ. 107-127.
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Λόγια αγάπης», *Ζακύνθιος Ανθών Γ΄*, αρ. 35 (1878), σ. 382. [Ποίημα]
- Victorien Sardou, *Ραμπαγάς*. «Κωμωδία πολιτική εις πράξεις πέντε μεταφρασθείσα εκ του Γαλλικού χάριν του Ελληνικού Δραματικού Θιάσου Μενάνδρου υπό Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου». Εν Αθήναις 1878.

- Ιω. Κ. Καμπούρογλου, «Άσματα», *Προφητικόν ημερολόγιον του έτους 1879* (1878).
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Όνειρον ονείρου», *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1879* (1878), σ. 438. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Έρωξ», *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1879* (1878), σ. 439. [Ποίημα]
- Αιμιλίου Ζολά (Zola), *Νανά*. Μυθιστόρημα πολύκροτον της φυσιολογικής σχολής μεταγλωττισθέν υπό Φλοξ. Αθήνησι, εκ του τυπογραφείου της Φιλοκαλίας, 1880. [²1896]
- Φλοξ η Ασμοδαία, «Προσωπεία», *Ραμπαγάς*, 6.3.1880. [Ποίημα]
- Φλοξ, «Ήλιος δε βγήκε», *Ραμπαγάς*, 13.4.1880. [Ποίημα]
- Φλοξ, «Σε δύο ξανθαίς», *Ραμπαγάς*, 17.4.1880. [Ποίημα]
- Άινε (Φλοξ), «Παναγία η θαυματουργός», *Ραμπαγάς*, 20.4.1880. [Μετάφραση]
- Άινε (Φλοξ), «Χαράς τον!», *Ραμπαγάς*, 20.4.1880. [Μετάφραση: «Ζαφύρι 'να τα μάτια σου που η φλόγα τα γλυκαίνει [...].»]
- Φλοξ, «Η πεντάλφα», *Ασμοδαίος*, περ. Β', αρ. 138 (27.9.1881). [Ποίημα]
- Επί τη διακοσιετηρίδι μετά τον θάνατον του Καλδερών τελουμένων εορτών εν Ισπανία*. Ποίημα ελληνικόν (Εκ των υποβληθέντων εις τον εν Ελλάδα προκηρυχθέντα ποιητικόν διαγωνισμόν) υπό Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Παρνασσού, 1881.
- Δαλιδά*. Δράμα εις πράξεις τρεις υπό Octave Feuillet. Μεταφρασθέν υπό Ιωάννου Καμπούρογλου. Εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Ι. Παλλαμάρη, 1882. [= Θεατρική Βιβλιοθήκη έτος Β', Τόμος ΣΤ' = Ιανουάριος 1882, σ. 129-167. Ιδρυθείσα υπό Στεφάνου Ν. Μ. και Α. Μπαλάνου. Εκδιδομένη υπό Κωνστ. Α. Ξανθοπούλου τη ειδική συνεργασία Γ. Α. Ξανθοπούλου]
- Ιωάννα των δακρύων και Ιωάννα των γελώτων*. Δράμα εις πράξεις τέσσαρας υπό Dupaoui και Α. de Keraniou. Μεταφρασθέν υπό Ιωάννου Καμπούρογλου. Εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Ι. Παλλαμάρη, 1882. [= Θεατρική Βιβλιοθήκη έτος Β', Τόμος ΣΤ' = Φεβρουάριος 1882, σ. 169-200. Ιδρυθείσα υπό Στεφάνου Ν. Μ. και Α. Μπαλάνου. Εκδιδομένη υπό Κωνστ. Α. Ξανθοπούλου τη ειδική συνεργασία Γ. Α. Ξανθοπούλου]
- Οι αδιάφοροι*. Δραμάτιον ισπανικόν εις πράξιν μίαν υπό Ερρίκου Γασπάρ πρώην προξένου της Ισπανίας εν Αθήναις. Μεταφρασθέν υπό Ιωάννου Καμπούρογλου. Εν Κωνσταντινουπόλει, τύποις Ι. Παλλαμάρη, 1882. [= Θεατρική Βιβλιοθήκη έτος Β', Τόμος Ζ' = Απρίλιος 1882, σ. 49-64. Ιδρυταί Στέφανος Ν. Μ. – Α. Μπαλάνος. Διευθυντής και εκδότης Γ. Α. Ξανθόπουλος]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Το μετά χιλιετηρίδα λεξικόν», *Ημερολόγιον της Ανατολής του έτους 1883* (1882), σ. 291-305. [Διήγημα]
- Φλοξ, «Εις την ένωσιν δύο τραπεζών», *Ασμοδαίος*, περ. Β', αρ. 308 (1.1.1885). [Ποίημα]
- Ιω. Καμπούρογλος, «Ζήλεια», *Εστία*, τ. 19, αρ. 470 (1.1.1885), σ. 28. [Ποίημα]
- Ι. Καμπούρογλος, «Έρωτος Ημέραι», *Ποιητικός Ανθών*, τχ. 3 (28.9.1886), σ. 33-38· τχ. 4 (5.10.1886), σ. 49-54. [Ποίημα. Και αυτοτελής έκδοση: Βιβλιοθήκη

- Π. Ανθώνος αριθ. 1 Ιωάννου Καμπούρογλου, *Έρωτος ημέραι*. Μετά βιογραφικών σημειώσεων υπό Σ. Δε Βιάζη. Ζάκυνθος, τυπογραφείον Ο «Φώσκολος» Σ. Καφοκεφάλου, 1886]
- Ιωάννης Κ. Καμπούρογλος, «Το ψεύδος κ' η αλήθεια», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1887 (1886), σ. 231-232. [Άρθρο]
- Ι. Καμπούρογλου, «Η Ευσπλαχνία», *Ελληνικόν Ημερολόγιον* (1887). [Πεζό ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Ιστορία ποιητική», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1888 (1888), σ. 319-320. [Άρθρο]
- Ιωάννης Καμπούρογλου, «Με μια τρίχα απ' τα μαλλιά σου», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1888 (1888). [Ποίημα με μουσική παρτιτούρα του Παύλου Καρρέρ]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Σ' αγαπώ», *Το Άστρ Γ'*, αρ. 120 (1.1.1888), σ. 3. [Ποίημα. Και παρτιτούρα σε μουσική Σπύρου Σαμάρα]
- Δ' Ολυμπιάς Έκδεις της κρίσεως του δραματικού αγώνος του προκηρυχθέντος υπό της Επιτροπής των Ολυμπίων [...] αναγνωσθείσα [...] υπό του εισηγητού Ιω. Κ. Καμπούρογλου. Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1888.
- Ιωάννης Καμπούρογλου, «Δύο ύμνοι εις τον Βασιλέα Γεώργιον: Α. Γεωργίω τω Α'. Β. Εις Γεωργίου του Α' την βασιλείαν», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1889 (1889), σ. 25-27. [Ποιήματα μελοποιημένα από τον Γ. Λαμπελέτ και τον Α. Ρεμαντά, αντίστοιχα]
- Φλοξ, «Ένα παράκαιρό μου», *Ραμπαγιάς*, 16.3.1889. [Ποίημα]
- Ιω. Κ. Καμπούρογλου, «Χρήστω Α. Μαλανδρίνω, εξαδέλφω μοι και Αγάθω Ι. Κανέλλου εις τους αρραβώνας των απαγγελθέν», *Νέα Εφημερίς*, 4.8.1889.
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Η Ελαία», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1891 (1900), σ. 72-73. [Ποίημα]
- «Καλδερόν, Μυστικά και φωνακτά (*El secreto a voces*). Κωμωδία εις τρεις ημέρας. Μετάφρασις εκ του ισπανικού υπό Ιω. Κ. Καμπούρογλου», *Παρνασσός* 14 (1891-1892), σ. 107-130, 175-187, 305-318, 573-583, 589-601.
- Ι. Κ., «Η Πρωτομαγιά», *Νέα Εφημερίς*, 1.5.1893. [Ποίημα]
- Ιωάννης Κ. Καμπούρογλος, «Το μνημείον του Φιλοπάππου», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1894 (1894), σ. 30. [Ποίημα]
- Η Ακρόπολις*. Ποίημα επικολυρικών υπό Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου [διά του από 20 Αυγούστου 1893 Βασιλικού Διατάγματος, ορισθέν προς ανάγνωσιν των μαθητριών της Η' τάξεως των πλήρων Παρθεναγωγείων του Κράτους]. Έκδοσις δευτέρα. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1894.
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Το θέατρον εν Δανία. Ολίγα τινά περί αυτού», *Απτικόν Ημερολόγιον* τους έτους 1896 (1895), σ. 177-184.
- Ιωάννης Κ. Καμπούρογλος, «Ο μικρός ανθοπώλης», *Ποικίλη Στοά* 12 (1896), σ. 314-320. [Διήγημα]
- Ιωάννης Κ. Καμπούρογλος, «Η παραμάνα», *Ετήσιον Ημερολόγιον* (Σκόκου) του έτους 1896 (1896), σ. 257-265. [Μετάφραση σε πεζό του ποιήματος «La nourrice» από τη συλλογή *Humbles* του François Coppée]

- Αιμιλίου Ζολά, *Νανά*. Πολύκροτον μυθιστόρημα της φυσιοκρατικής σχολής. Κατά μετάφρασιν Φλοξ. Εν Αθήναις, εκδότης Αναστάσιος Δ. Φέξης, 1896.
- Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου, *Διά τα παιδιά (μικρά, μεγαλύτερα, μεγάλα)*. *Ελληνικά ποιήματα προς αποστήθισιν, απαγγελίαν, ή άσμα*. Εκδότης Γεώργιος Κασδόνης. Εν Αθήναις, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1898. [²1899]
- Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου, *Ελλάς – Κουσουφλιανη*. [Ποίημα (Εκδίδοντος Γεωργίου Θ. Κουλομοπούλου)]. Αθήνησιν, εκ του τυπογραφείου των Αδελφών Περρής, 1898.
- Ιωάννου Κ. Καμπούρογλου, «1900». Ποιητική συλλογή, μετά εικόνων καί τινων όλως πρωτοτύπων των κ.κ. Ν. Λύτρα, Αλ. Φιλαδελφέως και άλλων καλλιτεχνών. Πρόλογος υπό Βασ. Κυρέλου. Εν Αθήναις, εκ των καταστημάτων «Παλιγγενεσίας», 1900.
- Ιω. Κ. Καμπούρογλος, «Εις τον ανδριάντα Κολοκοτρώνη (κατά τα αποκαλυπτήριά του εν Ναυπλίω)», εφημ. *Ίναχος* (Άργος), 23.4.1901. [Ποίημα]
- Victorien Sardou, *Πατρίς! Δράμα εις πράξεις πέντε*. Μετάφρασις Ιωάνν. Καμπούρογλου, Αθήναι, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1903 (Θεατρική Βιβλιοθήκη 7). [Επιμέλεια Νικόλαος Λάσκαρης]
- Ο Αλκάδης της Θαλαμέας*. Δράμα εις ημέρας τρεις, μεταφρασθέν εκ του ισπανικού υπό Ιωάννου Καμπούρογλου, Αθήναι, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1903 (Θεατρική Βιβλιοθήκη 11). [Επιμέλεια Νικόλαος Λάσκαρης, ²1912]
- Ι. Καμπούρογλου, *Ο ντροπαλός ερωτευμένος*. Κωμωδία εις πράξιν μίαν, Αθήναι, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1903 (Θεατρική Βιβλιοθήκη 26). [Επιμέλεια Νικόλαος Λάσκαρης]
- Το στοιχειό*. Δράμα εις τρεις ημέρας, μεταφρασθέν εκ του ισπανικού υπό Ιωάν. Καμπούρογλου, Αθήναι, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1903 (Θεατρική Βιβλιοθήκη 43) [Επιμέλεια Νικόλαος Λάσκαρης, ²1912]
- F. Coppée, *Σέβερως Τορέλλης: Δράμα εις πράξεις πέντε*. Κατά μετάφρασιν Ιωάν. Καμπούρογλου, Αθήναι, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Δ. Φέξη, 1905. [Επιμέλεια Νικόλαος Λάσκαρης]
- Pedro Calderon, *Το στοιχειό*. Δράμα σε πράξεις (ημέρας) τρεις. Μετάφρασις Ιω. Καμπούρογλου, εν Αθήναις, εκδοτικός οίκος Γεωργίου Φέξη, 1912. [Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη. Επιμέλεια Νικόλαος Λάσκαρης]

Επίμετρο

Πρόγραμμα Εργασιών

Πέμπτη 14 Μαΐου

Πρωί

9.30' -10.00': Προσέλευση Συνέδρων

10.00' -10.30': Χαιρετισμοί

- Καθηγήτρια Ελένη Καραμαλέγκου, Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής
- Καθηγητής Ταξιάρχης Κόλιας, Διευθυντής ΙΙΕ/ΕΙΕ
- Ουρανία Πολυκανδριώτη, Κύρια Ερευνήτρια, ΙΙΕ/ΕΙΕ
- Καθηγήτρια Άννα Ταμπάκη, ΤΘΣ, ΕΚΠΑ – Φιλοξενούμενη Επιστήμων ΙΙΕ/ΕΙΕ

Έναρξη των εργασιών

Α. Διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές

1. Η εθνική γραμματεία ανάμεσα στο οικείο και το ξένο

Α΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Ευριπίδης Γαραντούδης, Caterina Carpinato

10.30' -10.45': **Μιχαήλ Πασχάλης**, Ιταλικότητα και ελληνικότητα στη γλώσσα του Κάλβου.

10.45' -11.00': **Νάσος Βαγενάς**, Κάλβος. Ανάμεσα σε δύο ταυτότητες.

11.00' -11.15': **Κυριακή Αθανασιάδου**, «Εγώ και... ο άλλος σε Δύση και Ανατολή». Νεωτερικά υποκείμενα των *Γραμμάτων από το Άμστερνταμ* του Σταμάτη Πέτρου και των *Περσικών Επιστολών* του Montesquieu.

11.15' -11.30': **Γεωργία Γκότση**, Οι Νεοέλληνες στον καθρέφτη του ξένου. Ελληνοβρετανικά πολιτισμικά δίκτυα, 1870-1900.

11.30' -11.45': Συζήτηση

Β΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Σοφία Ντενίση, Θανάσης Αγάθος

11.45' -12.00': **Κατερίνα Καρακάση**, Γυναικεία γραφή και πολιτισμική διαμεσολάβηση. Αικατερίνης Ζάρκου: «Περί των εν Γερμανία συγγραφέων γυναικών».

12.00' -12.15': **Κέλη Δασκαλά**, «Καμμίαν ραφήν και καμμίαν κλωστήν πουθενά!»: αμφισημία και ετερότητα στα «παραμύθια» του Γ. Μ. Βιζυηνού και του Όσκαρ Γουάιλντ.

12.15' -12.30': **Βασιλική Λαλαγιάννη**, Μέσα από το βλέμμα του Άλλου: Ελληνικότητα και αναδυόμενες ταυτότητες στο έργο της Dora d'Istria.

12.30' -12.50': Συζήτηση

12.50' -13.15': Διάλειμμα

Α. Διαπολιτισμικές σχέσεις και μεταφορές
II. Η μετάφραση στο επίκεντρο της διαπολιτισμικής μεσολάβησης

Γ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Άννα Ταμπάκη, Αλεξάνδρα Λιανέρη

- 13.15΄ -13.30΄: **Γιώργος Βάρσος**, Συνέχειες και ασυνέχειες στο πεδίο της μεταφραστικής πρακτικής: ελληνικές μεταφράσεις του Ομήρου κατά τον 19ο αιώνα.
- 13.30΄ -13.45΄: **Αριστεά Κομνηνέλλη**, «Η λίμνη του Λαμαρτίνου, ποίημα μεταφρασθέν υπό Ά. Βλάχου, Σ. Βασιλειάδη, Ι. Καρασούτσα, Α. Βαλαωρίτου, Εν Αθήναις, 1878». Μια έκδοση που αποζητά τον μεταφρασεολογικό σχολιασμό.
- 13.45΄ -14.00΄: **Βασίλης Λέτσιος**, Για τη μετάφραση των ποιητικών μορφών στα Επάνησα του 19ου αι.: Λορέντζος Μαβίλης.
- 14.00΄ -14.15΄: **Σοφία Ντενισι**, Ο μεταφραστής Νικόλαος Δραγούμης.
- 14.15΄ -14.30΄: **Σταυρούλα Γ. Τσούπρου**, Ο πολιτιστικός διαμεσολαβητικός ρόλος του Δημητρίου Βικέλα ως μεταφραστή του Σαίξπηρ: Η μετάφραση του *Βασιλιά Ληρ*.
- 14.30΄ -15.00΄: Συζήτηση

Τέλος πρωινής Συνεδρίας

Πέμπτη 14 Μαΐου
Απόγευμα

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα
I. Γραμματειακά είδη

Δ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Στέση Αθήνη, Λάμπρος Βαρελάς

- 17.00΄ -17.15΄: **Γιάννης Ξούριος**, Το ευρωπαϊκό παράδειγμα στην αναζήτηση της «υψηλής ποίησης» την περίοδο του ώριμου Νεοελληνικού Διαφωτισμού.
- 17.15΄ -17.30΄: **Θάλεια Ιερωνυμάκη**, Η παρουσία του ξένου σε εξυμνητικά ποιητικά είδη. Εθνική και ειδολογική ταυτότητα.
- 17.30΄ -17.45΄: **Θανάσης Αγάθος**, *Η Κόμπισσα Ποτόσκι*: ένα «ιστορικών διήγημα πρωτότυπον» του Κωνσταντίνου Ράμφου.
- 17.45΄ -18.00: **Αύρα Ξεπαπαδάκου**, Ειδωλολατρία και Ιεροσουλία. Ο Offenbach στην Αθήνα του 19ου αιώνα.
- 18.00΄ -18.15΄: Συζήτηση
- 18.15΄ -18.45΄: Διάλειμμα

Ομιλία

18.45'-19.00': Παρουσίαση του ομιλητή (Άννα Ταμπάκη, Ουρανία Πολυκανδριώτη)
 19.00'-20.00': Διάλεξη του **Michel Espagne**, Διευθυντή Ερευνών στο CNRS και Διευθυντή του εργαστηρίου αριστείας (labex) *Transfers* (École Normale Supérieure – Collège de France – CNRS)
Les transferts culturels et l'histoire culturelle de la Grèce.

20.00': Δεξίωση

Παρασκευή 15 Μαΐου

Πρωί

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

Ι. Γραμματειακά είδη (συνέχεια)

Ε΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Αικατερίνη Μητραλέξη, Νίκος Μαυρέλος

- 9.30'-09.45': **Φίλιππος Παππάς – Βασιλική Δημουλά**, Στοιχεία για την παρουσία και την πρόσληψη της λογοτεχνίας του φανταστικού στην Ελλάδα (1870-αρχές 20ού αιώνα).
- 9.45'-10.00': **Μαρία Σχεποπούλου**, Αναζητώντας νέους ορίζοντες: Η «Βορειομανία», ο «Ιφενογερμανισμός» και η σύνδεσή τους με τον δημοτικισμό στα τέλη του 19ου αιώνα.
- 10.00'-10.15': **Άννα Σταυρακοπούλου**, Βιζυηνός και Ίψεν: Αμαρτήματα και παλαιές ιστορίες στα άκρα της Ευρώπης.
- 10.15'-10.30': Συζήτηση

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα

ΙΙ. Ιδεολογικά ρεύματα

ΣΤ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Εύη Πετροπούλου

- 10.30'-10.45': **Νίκος Μαυρέλος**, Το 'ερμαφρόδιτον' της ελληνοχριστιανικής ταυτότητας (γλωσσικής-υφολογικής και πολιτισμικής) στον Κοραή και στον Ροΐδη.
- 10.45'-11.00': **Άννα Καρακατσούλη**, Φιλέλληνες, Μισέλληνες και εθνική συγκρότηση στην Επανάσταση του 1821.
- 11.00'-11.15': **Caterina Carpinato**, Filellenismo στην εποχή του διαδικτύου. Μερικές παρατηρήσεις του Tommaso Semmola και του Niccolò Tommaseo.
- 11.15'-11.30': **Αικατερίνη Μητραλέξη**, Η Βαϊμάρη στην Αθήνα. Όψεις της πρόσληψης του γερμανικού κλασικισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.

- 11.30' -11.45': **Servanne Jollivet**, Ελληνικότητα και πηγές της αρχαιότητας: η επιρροή της γερμανικής φιλοσοφίας της ιστορίας.
11.45' -12.00': Συζήτηση
12.00' -12.30': Διάλειμμα

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα
III. Αναζητώντας την «εθνική ταυτότητα»

Ζ' Συνεδρία

Πρόεδροι: Έρη Σταυροπούλου, Σοφία Ματθαίου

- 12.30' -12.45': **Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη**, Όψεις της εθνικής ταυτότητας στον φιλοσοφικό στοχασμό του 19ου αιώνα.
12.45' -13.00': **Πέγκυ Καρπούζου**, Όψεις του χώρου και εθνική ταυτότητα σε ελληνικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις του 19ου αιώνα.
13.00' -13.15': **Γιώργος Κωστακιώτης**, Αναζητήσεις εθνικής ταυτότητας στο λαϊκό μυθιστόρημα της Κωνσταντινούπολης.
13.15' -13.30': **Ιωάννης Κυριακαντωνάκης**, Ελληνικότητα και Κωνσταντινούπολη. Μαρτυρίες του 19ου αιώνα από τη λόγια παράδοση του Γένους.
13.30' -13.45': **Μάριος Χατζόπουλος**, Η συνέχεια του Ελληνικού Έθνους στην ποίηση του Αλέξανδρου Σούτσου.
13.45-14.00': Συζήτηση

Τέλος πρωινής συνεδρίας

Παρασκευή 15 Μαΐου
Απόγευμα

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα
IV. Οι λόγιοι του 19ου αιώνα και η παραγωγή τους

Η' Συνεδρία

Πρόεδροι: Βασιλική Λαλαγιάννη, Ουρανία Πολυκανδριώτη

- 17.00' -17.15': **Βασίλειος Παππάς**, Ο Δανιήλ Φιλιππίδης ως μεταφραστής λατινικών έργων.
17.15' -17.30': **Σοφία Ματθαίου**, Μεταξύ λογιόσύνης και επιστήμης: Η μορφή και το περιεχόμενο του αρχαιογνωστικού φιλολογικού δοκιμίου κατά τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους.
17.30' -17.45': **Σοφία Πατούρα**, Πνευματικές διαδρομές στο β' μισό του 19ου αιώνα μέσα από την ανέκδοτη αλληλογραφία του Αργείου ιστορικού και λόγιου Δημητρίου Βαρδουιώτη: πρόδρομη παρουσίαση.

- 17.45' -18.00': **Λάμπρος Βαρελάς**, Ο Ιωάννης Καμπούρογλου (1851-1903): Κάτω από την κορυφή του παγόβουνου.
- 18.00' -18.15': **Έρη Σταυροπούλου**, Δουλεύοντας για την τέχνη, την πολιτική και την επιβίωση. Ο μεταφραστής Παναγιώτης Πανάς.
- 18.15' -19.00': Συζήτηση
- 19.00' -19.30': Διάλειμμα

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα
Υ. Χρήσεις και αναβιώσεις της αρχαιότητας

Θ' Συνεδρία

Πρόεδροι: Νάσος Βαγενάς, Γιώργος Βάρσος

- 19.30' -19.45': **Νεκταρία Κλαπάκη**, Από το επιστημολογικό παράδειγμα της αναβίωσης στους τρόπους της νεώτερης πρόσληψης της «επιφάνειας».
- 19.45' -20.00': **Ευριπίδης Γαραντούδης**, Η αναβίωση της αρχαίας ελληνικής μετρικής τον 19ο αιώνα: μετρική θεωρία και ποιητική πράξη.
- 20.00' -20.15': **Κωνσταντίνος Καρδάμης**, Προσεγγίσεις της ελληνικής αρχαιότητας στα επτανησιακά οπερατικά έργα.
- 20.15' -20.30': **Άννα Μαυρολέων**, Η αναβίωση του αρχαίου ελληνικού δράματος ως πολιτισμικό επιχείρημα εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.
- 20.30' -21.00': Συζήτηση

Τέλος απογευματινής συνεδρίας

Σάββατο 16 Μαΐου
Πρωί

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα
VI. Ζητήματα Κριτικής & πρόσληψης

Ι' Συνεδρία

Πρόεδροι: Βίκυ Πάτσιου, Γιάννης Ξούριας

- 9.30' -09.45': **Παναγιώτης Αντωνόπουλος**, Η καταδίκη της Σαπιφώς από τον Ευγένιο Βούλγαρη και τον Άνθιμο Γαζή.
- 9.45' -10.00': **Αλέξανδρος Κατσιγιάννης**, «Έρωσ», Ελληνικότητα και Δύση. Ιδεολογικές χρήσεις της έννοιας του Έρωτα σε έργα της δημόδους λογοτεχνίας από τη νεοελληνική κριτική.
- 10.00' -10.15': **Άννα Χρυσογέλου-Κατσή**, Η έννοια του εθνικού σε κριτικά κείμενα του Άγγελου Σ. Βλάχου (1838-1920).

- 10.15' -10.30': **Βάνια Παπανικολάου**, Από τη Ματθίλδη... στη Γισμόνδη. Ελληνο-γαλλικές παραλλαγές στην ιστορία της *Δούκισσας των Αθηνών*.
10.30' -10.45': Συζήτηση

Β. Λογοτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα
VII. Ο περιοδικός τύπος

ΙΑ' Συνεδρία

Πρόεδροι: Άλκηστις Σοφού, Αύρα Ξεπαπαδάκου

- 10.45' -11.00': **Στέση Αθήνη**, «Βιογραφία συγγραφέα»: ένα νεόκοπο εισαγόμενο είδος στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα.
11.00' -11.15': **Νίκος Φαλαγκάς**, Η απολογία ενός «είδους»: οι σπύλες των ποικίλων στην *Ευτέρπη* και την *Πανδώρα*.
11.15' -11.30': **Βίκυ Πάτσιου**, Το περιοδικό *Ευρωπαϊκός Ερασιστής* και ο ρόλος των μεταφράσεων.
11.30' -11.45': **Μαριλίζα Μητσού**, «Εστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού»: Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα.
11.45' -12.00': Συζήτηση
12.00' -12.30': Διάλειμμα

ΙΒ' Συνεδρία

Πρόεδροι: Δέσποινα Προβατά, Κατερίνα Καρακάση

- 12.30' -12.45': **Άλκηστις Σοφού**, Περιοδικός τύπος των ετεροχθόνων και «εθνικό κέντρο». Ιδεολογικές συμπώσεις και διαστάσεις.
12.45' -13.00': **Ειρήνη-Ίρια Κατσωνώνη**, Το περιοδικό *Ποικίλη Στοά* (1881-1899): Μία θεώρηση της πρόσληψης των ευρωπαϊκών ρευμάτων στο θέατρο και τη λογοτεχνία.
13.00' -13.15': **Χριστίνα Παλαιολόγου**, Η γερμανική λογοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή μέσα από το βλέμμα του Γιάννη Καμπύση στη στήλη «Γερμανικά Γράμματα», του περιοδικού *Η Τέχνη* (1898-1899).
13.15' -13.30': **Γεώργιος Κοτελίδης**, Πέρασμα στην Ινδία. Η εικόνα της Ινδίας στον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα.
13.30' -13.45': Συζήτηση

Τέλος πρωινής συνεδρίας

Σάββατο 16 Μαΐου
Απόγευμα

Γ. Ιστορία των ιδεών

ΙΓ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Γεωργία Γκότση, Άννα Καρακατσούλη

- 17.00΄-17.15΄: **Γεώργιος Λεοντίνης**, Ιόνια νησιά στη στροφή του 18ου προς τον 19ο αιώνα: Από το «σκότος της δουλείας» στο «έαρ της ελευθερίας» και στο «φως του κόσμου».
- 17.15΄-17.30΄: **Παναγιώτης Κιμουρτζής - Άννα Μανδουλαρά**, Οράματα 'Αυτοκρατορίας'. Βυζάντιο και Δυναστικό καθεστώς επί Όθωνα.
- 17.30΄-17.45΄: **Μιχάλης Κονάρης**, Αρχαία ελληνική θρησκεία και εθνικός χαρακτήρας στο έργο του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου.
- 17.45΄-18.00΄: **Αλεξάνδρα Σφοίνη**, Η Ιστορία της ελληνικής γλώσσας τον 19ο αιώνα: εθνική ιδεολογία και γλωσσική επιστήμη.
- 18.00΄-18.15΄: Συζήτηση
- 18.15΄-18.45΄: Διάλειμμα

ΙΔ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Παναγιώτης Κιμουρτζής, Αλεξάνδρα Σφοίνη

- 18.45΄-19.00΄: **Βασιλική Χρυσοβιτιάνου**, Η γέννηση της αρχαιολογικής επιστήμης στην Ελλάδα και η συμβολή της στην ανάδειξη της συνέχειας του ελληνικού έθνους: Το αρχαιολογικό έργο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή.
- 19.00΄-19.15΄: **Μαρία Βελιώτη-Γεωργοπούλου**, Η επιτέλεση της ελληνικότητας και της ετερότητας. Οι τελετές για την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο.
- 19.15΄-19.30΄: **Λουκία Ευθυμίου**, Δυτικά πρότυπα και ελληνικότητα: Η *Εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν και τα διλήμματα του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος.
- 19.30΄-19.45΄: **Εύη Πετροπούλου**, Λογοτεχνία δια κορασίδες και νεάνιδες. Έμφυλα πρότυπα στην παιδική λογοτεχνία του 19ου αιώνα - Οι γερμανικές επιρροές.
- 19.45΄-20.00΄: Συζήτηση

Τέλος απογευματινής συνεδρίας

Κυριακή 17 Μαΐου
Πρωί

**Δ. Διαμόρφωση της ‘εθνικής δραματουργίας’: υπερβάσεις, συνέχειες και ρήξεις
1. Δραματουργικά είδη**

ΙΕ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Κυριακή Πετράκου, Αρετή Βασιλείου

- 9.30΄-9.45΄: **Κωνσταντίνα Ριτσάτου**, Αναζητώντας την εθνική ταυτότητα στα χνάρια μιας νεοράιδας.
- 9.45΄-10.00΄: **Μαρία Δημάκη-Ζώρα**, *Ώμεν Έλληνες ιδού τό πᾶν*. Η διαμόρφωση της εθνικής δραματουργίας ως παράγοντας εθνικής αυτοσυνειδησίας μέσα από προλογικά κείμενα θεατρικών έργων του 19ου αιώνα.
- 10.00΄-10.15΄: **Καίτη Διαμαντάκου-Αγάθου**, *Τὸν μὲν γὰρ ἠγοῦμαι σοφόν, τῷ δ΄ ἤδομαι*. Αισχύλος ή Ευριπίδης: Τα διλήμματα ενός εκκολλαπτόμενου μεταφραστή στα τέλη του 19ου αιώνα.
- 10.15΄-10.30΄: **Ηρώ Κατσιώτη**, Άλλο κόμης κι άλλο κόντες ή *Οι Νέοι Μυλωνάδες*, μια διασκευή «κατά τα καθ΄ ημάς» που δεν ευτύχησε.
- 10.30΄-10.45΄: **Μιχάλης Γεωργίου**, Το Γερμανικό και το «δικό μας» θέατρο κατά τον 19ο αιώνα.
- 10.45΄-11.00΄: Συζήτηση

ΙΣΤ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου,
Καίτη Διαμαντάκου-Αγάθου

- 11.00΄-11.15΄: **Βαρβάρα Γεωργοπούλου**, Το πρόσωπο του Νέρωνα στην ελληνική δραματουργία του 19ου αιώνα.
- 11.15΄-11.30΄: **Κυριακή Πετράκου**, Ένα ιδιαιζόντως ανατρεπτικό έργο του 19ου αιώνα: *Ιουλιανός ο Παραβάτης* του Κλέωνος Ραγκαβή.
- 11.30΄-11.45΄: **Κωνσταντίνος Κυριακός**, «Να εγείρωμεν μίαν άλλην πτυχήν, μιας άλλης φιλολογίας»: Οι πρώτες φάσεις της έντυπης και σκηνικής πρόσληψης του ρωσικού θεάτρου στην Ελλάδα.
- 11.45΄-12.00΄: **Χριστίνα Οικονομοπούλου**, Γαλλοφωνία και ελληνικότητα ή αποτυπώνοντας την πρόκληση της πολιτισμικής διαμεσολάβησης στη θεατρική σκηνή: Η περίπτωση της *Iphigénie* του Jean Moréas.
- 12.00΄-12.15΄: Συζήτηση
- 12.15΄-12.45΄: Διάλειμμα

ΙΖ΄ Συνεδρία

Πρόεδροι: Χάρης Ξανθουδάκης, Βαρβάρα Γεωργοπούλου

- 12.45΄-13.00΄: **Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου**, Διαπολιτισμικές αναζητήσεις στον ελληνόφωνο χώρο της Ανατολής: Η πρόσληψη της ευρωπαϊκής δραματουργίας στη Σμύρνη τον 19ο αιώνα (εκδόσεις- περιοδικός τύπος).
- 13.00΄-13.15΄: **Αρετή Βασιλείου**, Βαρβάρων ερωτικά πάθη και τυραννοκτονίες: Η *Ιφιγένεια εν Ταυρίδι* του Ν.Α. Σούτζου (1837) και τα γαλλικά νεοκλασικά πρότυπα (F. Lagrange-Chancel και C.G. De La Touche).
- 13.15΄-13.30΄: **Πάνος Βλαγκόπουλος**, Άρια αρμονία: Η σχέση της Ελληνίδας λογίας Μαργαρίτας Αλβάνια-Μπνιάτη (1821-1887) και του Γάλλου συγγραφέα Edouard Schuré (1841-1929).
- 13.30΄-13.45΄: **Αγγελική Μπιτσάκη**, Ο Αντώνιος Βαρβέρης και η αρχαία ελληνική τραγωδία.
- 13.45΄-14.00΄: **Αλεξία Αλτουβά**, Εθνικός χαρακτήρας και υποκριτική τέχνη στο ελληνικό θέατρο του 19ου αιώνα).
- 14.00΄-14.15΄: Συζήτηση

Τέλος ηρωικής Συνεδρίας

Κυριακή 17 Μαΐου

Απόγευμα

**Δ. Διαμόρφωση της ‘εθνικής δραματουργίας’: υπερβάσεις, συνέχειες και ρήξεις
 ΙΙ. Λυρικό θέατρο**

ΙΗ΄ Συνεδρία

Πρόεδρος: Πάνος Βλαγκόπουλος, Αλεξία Αλτουβά

- 17.00΄-17.15΄: **Χάρης Ξανθουδάκης**, Οι μεταμορφώσεις του «εθνικού» στην ελληνική μουσική συνείδηση του 19ου αιώνα.
- 17.15΄-17.30΄: **Στέλλα Κουρμπανά**, Το «πρώτο ελληνικό μελόδραμα» και οι διεκδικητές του.
- 17.30΄-17.45΄: **Κατερίνα Διακουμοπούλου**, Οι Ευρωπαίοι μονωδοί μέσα από τον ελληνικό περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα.
- 17.45΄-18.00΄: Συζήτηση
- 18.00΄-18.15΄: Διάλειμμα
- 18.15΄-18.30΄: Κλείσιμο των εργασιών του Συνεδρίου (Ουρανία Πολυκανδριώτη, ΆνναΤαμπάκη)

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ταξιάρχης Κόλιας, Καθηγητής ΕΚΠΑ, Διευθυντής ΙΙΕ/ΕΙΕ
Ουρανία Πολυκανδριώτη, Κύρια Ερευνήτρια ΙΙΕ/ΕΙΕ, Επιστ. Υπεύθ. του προγράμματος
«Νεοελληνική γραμματολογία και Ιστορία των ιδεών» του ΙΙΕ/ΕΙΕ
Άννα Ταμπάκη, Καθηγήτρια ΕΚΠΑ, Φιλοξ. Επιστήμων ΙΙΕ/ΕΙΕ, Επιστ. Υπεύθ. του προγράμματος
«Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και διαμόρφωση του ‘εθνικού χαρακτήρα’
στον περιοδικό τύπο του 19ου αιώνα (Χρυσσαλλίς)»

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Νάσος Βαγενάς, Ομότιμος Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Ευριπίδης Γαραντούδης, Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Χρ. Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ
Στέση Αθήνη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, Παν/μιο Πατρών
Αλεξάνδρα Λιανέρη, Επίκουρη Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ
Σοφία Ματθαίου, Εντεταλμένη Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ
Αλεξάνδρα Σφοίνη, Εντεταλμένη Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ
Αλεξία Αλτουβά, Λέκτορας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Μαρία Σεχοπούλου, δρ. θεατρολογίας, ΤΘΣ, ΕΚΠΑ
Αριστέα Κομνηνέλλη, Υποψ. Διδ., Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Γεώργιος Κοτελίδης, Υποψ. Διδ., Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Κωνσταντίνα Λιανού, πτυχιούχος Τμήματος Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Δήμητρα Ραζάκη, Υποψ. Διδ., Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Ελένη Τριανταφυλλοπούλου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια, ΤΘΣ, ΕΚΠΑ
Ελένη Χριστοπούλου, φοιτήτρια, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
Κωνσταντίνος Χρυσόγελος, Υποψ. Διδ., Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

- ΑΓΑΘΟΣ Θανάσης, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ Κυριακή, υποψήφια Διδάκτωρ, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ
- ΑΘΗΝΗ Στέση, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών
- ΑΛΤΟΥΒΑ Αλεξία, Λέκτορας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Παναγιώτης, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- ΒΑΡΕΛΑΣ Λάμπρος, Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ
- ΒΑΡΣΟΣ Γιώργος, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Αρετή, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πατρών
- ΒΕΛΙΩΤΗ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Μαρία, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
- ΒΛΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Πάνος, Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- CARPINATO Caterina, Professore Associato, Università Ca' Foscari
- ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ Ευριπίδης, Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ Μιχάλης, Δρ Θεατρολογίας, Freie Universität Berlin
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Βαρβάρα, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
- ΓΚΟΤΣΗ Γεωργία, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Πατρών
- ΓΛΥΚΟΦΡΥΔΗ-ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Αθανασία, Ομότιμη καθηγήτρια, Τμήμα ΦΠΨ, ΕΚΠΑ
- ΔΗΜΑΚΗ-ΖΩΡΑ Μαρία, Επίκουρη καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ

- ΔΙΑΚΟΥΜΟΠΟΥΛΟΥ Κατερίνα, Δρ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- ΔΙΑΜΑΝΤΑΚΟΥ-ΑΓΑΘΟΥ Καίτη, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών ΕΚΠΑ
- ESPAGNE Michel, διευθυντής ερευνών C.N.R.S., διευθυντής του εργαστηρίου αριστείας (labex) Transfers (École Normale Supérieure – Collège de France – C.N.R.S.)
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Λουκία, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΓΕΡΩΝΥΜΑΚΗ Θάλεια, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, αποσπασμένη στο Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου
- JOLLIVET Servanne, CNRS – École Normale Supérieure / Labex TransferS
- ΚΑΡΑΚΑΣΗ Κατερίνα, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ Άννα, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ
- ΚΑΡΔΑΜΗΣ Κωνσταντίνος, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- ΚΑΡΠΟΥΖΟΥ Πέγκυ, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗΣ Αλέξανδρος, Δρ Νεοελληνικής Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- ΚΑΤΣΙΩΤΗ Ηρώ, υποψήφια Δρ Θεατρολογίας, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ
- ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ Παναγιώτης, Αναπληρωτής καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- ΚΟΜΝΗΝΕΛΛΗ Αριστέα, υποψήφια Δρ, Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΚΟΝΑΡΗΣ Μιχάλης, Δρ Αρχαίας Ιστορίας, Balliol College, Oxford, Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Κέντρο Ιστορικών Ερευνών (CRH), EHESS
- ΚΟΤΕΛΙΔΗΣ Γεώργιος, υποψήφιος Δρ, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΚΟΥΡΜΠΑΝΑ Στέλλα, υποψήφια Δρ, Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- ΚΥΡΙΑΚΑΝΤΩΝΑΚΗΣ Ιωάννης, Ερευνητής, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
- ΚΥΡΙΑΚΟΣ Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής καθηγητής, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πατρών

- ΚΩΣΤΑΚΙΩΤΗΣ Γιώργος, Εντεταλμένος διδάσκων, Τμήμα Νέων Ελληνικών, INALCO/Paris
- ΛΕΟΝΤΕΙΝΗΣ Γεώργιος, Ομότιμος καθηγητής, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ
- ΛΕΤΕΙΟΣ Βασίλης, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- ΜΑΝΔΥΛΑΡΑ Άννα, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ Σοφία, Εντεταλμένη ερευνήτρια, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΜΑΥΡΕΛΟΣ Νίκος, Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
- ΜΑΥΡΟΛΕΩΝ Άννα, Δρ Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ Αικατερίνη, Καθηγήτρια, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΜΗΤΣΟΥ Μαριλίτσα, Διευδύντρια Σπουδών, École des Hautes Études en Sciences Sociales (CRH/EHESS)
- ΝΤΕΝΙΣΗ Σοφία, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών
- ΞΕΠΑΠΑΔΑΚΟΥ Αύρα, Λέκτορας, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- ΞΟΥΡΙΑΣ Γιάννης, Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ Χριστίνα, Δρ Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας, Ε.ΔΙ.Π., Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ Χριστίνα, Δρ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, επιστημονική συνεργάτης, Τμήμα Προσχολικής Αγωγής, ΤΕΙ Αθήνας
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Βάνια, Δρ Θεατρολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
- ΠΑΠΠΑΣ Βασίλειος, Δρ Λατινικής Φιλολογίας ΑΠΘ, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής, Τμήμα Ιστορίας, Ιόνιο Πανεπιστήμιο
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μιχαήλ, Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

- ΠΑΤΟΥΡΑ Σοφία, Διευδύντρια Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΠΑΤΣΙΟΥ Βίκυ, Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, ΕΚΠΑ
- ΠΕΤΡΑΚΟΥ Κυριακή, Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Εύη, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΠΟΥΛΚΑΝΔΡΙΩΤΗ Ουρανία, Διευδύντρια ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΡΙΤΣΑΤΟΥ Κωνσταντίνα, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Θεάτρου, ΑΠΘ
- ΣΕΧΟΠΟΥΛΟΥ Μαρία, Δρ, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ
- ΣΟΦΟΥ Άλκηστις, Maître de Conférences, Institut Néo-hellénique, Paris-Sorbonne
- ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Άννα, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Θεάτρου, ΑΠΘ
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Έρη, Ομότιμη Καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ
- ΣΦΟΙΝΗ Αλεξάνδρα, Εντεταλμένη ερευνήτρια, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΤΑΜΠΑΚΗ Άννα, Καθηγήτρια, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ. Φιλοξενούμενη ερευνήτρια, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
- ΤΣΟΥΠΡΟΥ Σταυρούλα Γ., Δρ Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, Διδάσκουσα Π.Δ. 407/80
- ΦΑΛΑΓΚΑΣ Νίκος, Δρ Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, King's College London
- ΧΡΥΣΟΒΙΤΣΑΝΟΥ Βασιλική, Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης, ΤΕΙ Αθήνας
- ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΥ-ΚΑΤΣΗ Άννα, Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ *ΕΛΛΗΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΕΙΣ ΚΑΙ 'ΕΘΝΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ' ΣΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ*, ΠΡΟΪΟΝ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΜΕ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΝΑΣ ΤΑΜΠΑΚΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙΑΣ ΠΟΥΛΚΑΝΔΡΙΩΤΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΙΚΕΛΑΣ ΒΛΑΒΙΑΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΙΝΤΑΣ ΒΟΛΤΗ, ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ ΔΥΟ ΤΟΜΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2016 ΣΕ ΧΑΡΤΙ ΣΑΜΟΥΑ ΤΩΝ 90 ΓΡ. ΣΕ 400 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ ΑΡΙΣΤΕΙΑΣ TRANSFERS ΤΗΣ ÉCOLE NORMALE SUPÉRIEURE

ISBN 978-618-82918-2-9 [SET]

ISBN 978-618-82918-0-5

9 786188 291805